ЛЕКСИКОН
ГРАДОВА И ТРГОВА СРЕДЊОВЕКОВНИХ СРПСКИХ ЗЕМАЉА

— према писаним изворима —

Edition
Special Editions

Lexicon

of towns and market places in the medieval Serbian lands

— according to written sources —

Editor
Siniša Mišić



Zavod — Serbian State Publisher of Textbooks
Belgrade
2010

Едиција
Посебна издања

Лексикон

градова и тргова средњовековних српских земаља

— према писаним изворима —

Редактор
Синиша Мишић



Завод за уџбенике

Београд
2010

Рецензенти

Академик др Сима Ћирковић
Академик др Десанка Ковачевић-Којић
Академик др Љубомир Максимовић
Академик др Милош Благојевић

Одговорни уредник

Слободан Г. Марковић

Уредник

Јелена Мргић

За издавача
Милољуб Албијанић,

Директор и главни уредник

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

Дело је настало као резултат научно-истраживачког пројекта:

Градови и тргови у српским земљама средњег века и суседни утицаји на њихов развој
који је финансирало МИНИСТАРСТВО НАУКЕ ВЛАДЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ (ев. бр. 147014)

Садржај

Аутори текста

Др Синиша Мишић, редовни професор, Филозофски факултет у Београду
Др Радивој Радић, редовни професор, Филозофски факултет у Београду
Др Милош Антоновић, ванредни професор, Филозофски факултет у Београду
Др Ема Миљковић, ванредни професор, Филозофски факултет у Нишу
Др Јелена Мргић, доцент, Филозофски факултет у Београду
Др Срђан Рудић, научни сарадник, Историјски институт у Београду
Мр Катарина Митровић, асистент, Филозофски факултет у Београду
Мр Владимир Алексић, асистент, Филозофски факултет у Нишу
Мр Марија Копривица, сарадник на пројекту
Мр Небојша Ђокић, сарадник на пројекту
Мр Александар Крстић, истраживач-сарадник, Историјски институт у Београду
Мр Александар Узелац, сарадник на пројекту
Александра Фостиков, МА, истраживач-сарадник, Историјски институт у Београду
Владета Петровић, МА, истраживач-сарадник, Историјски институт у Београду
Марија Вушковић, МА, сарадник на пројекту
Тања Рибар, МА, сарадник на пројекту

Списак одредница

Предговор

Лексикон који је пред нашим читаоцима резултат је вишегодишњег рада групе стручњака окупљених око пројекта изучавања урбаних облика живота у средњовековним српским земљама. У садржај *Лексикона* су уврштени градови и тргови који се бар једном помињу у писаним историјским изворима до краја 15. века. Писање одредница и њихов садржај увелико су зависили од броја података у изворима и степена истражености. Отуда и очекивана несразмера у обиму одредница, али и због чињенице да нису сви тргови и градови имали исти историјски, економски и друштвени значај у средњовековним српским државама.

Кад год су извори и литература то дозвољавали, аутори су одреднице сачињавали по утврђеном редоследу у коме је на самом почетку вршена убикација насеља, затим опис остатака (у зависности од степена археолошке истражености), политичка историја, привредна и управна улога насеља. Услед недостатка података у извесном броју одредница овај редослед није могао бити поштован, јер се за неке од ових функција града ништа није могло рећи.

Што се тиче географског оквира који је представљен у *Лексикону*, он, у грубим цртама, обухвата територију државе краља Милутина (1282–1321) и Босну из времена бана Стјепана II Котроманића (1322–1353). Изван ових оквира отишло се на северној граници, где су уврштени и Београд, Сремска Митровица, Шабац, Смедерево, Ковин и Купиник. То је учињено због значаја ових градова за српску историју у 15. веку, као и чињенице да су два од њих били српске престонице у ово доба. А њихов утицај на српско друштво и његову урбанизацију у 15. веку био је веома јак. На југу, у *Лексикон* су укључени само градови на граничној линији из доба краља Милутина, јер би укључивање градова из доба цара Душана значило, у суштини, бављење византијским градом, што није био наш циљ.

Код спорних убикација аутори су изнели сва мишљења, али су детаљно представљали онај локалитет за који сматрају да је права убикација (на пример Рас, Соколница, Клек). Тешкоћу у раду причињавала нам је чињеница да велики број локалитета археолошки није систематски испитан, као и недостатак археолошког лексикона локалитета. У том смислу, неке од одредница остале су сиромашније за ову врсту података.

Надамо се да ће појављивање овог *Лексикона* представљати добру основу за даље проучавање градског живота у српским средњовековним земљама. Ако до тога дође, онда је наш труд имао свој смисао и значај у покретању планског изучавања једне велике историјске, али и општехуманистичке теме.

У Београду, уочи Светог Ђурђица 2009.

Редактор
Синиша Мишић

Синиша Мишић

Градови и тргови српског средњег века

Појам града у средњем веку има вишеструко значење. Он пре свега означава насеље с тврђавом, опасано бедемима, а подразумева и његову примарну управну функцију. С јачањем привреде јављају се градови код којих се истиче привредна функција, па се често називају и *тргом* (Ново Брдо), иако је трг само један део оваквог насеља. Трг се често физички развија испод бедема тврђаве. У том случају у питању је *подграђе* или *suburbium*. Од 15. века, напоредо са овим терминима, јавља се и појам *варош* (од мађарског *vár*).

У средњовековним српским земљама постојало је више типова градских насеља. У зависности од степена привредне активности и управног значаја, град је могао бити претежно у функцији тврђаве, или и значајног привредног, демографског и урбаног центра. Насеље с развијеним привредним функцијама има развијено и подграђе с тргом. Овакво насеље јесте град у пуном смислу тог појма, док се код првог типа, пре свега, може говорити о тврђави са основном војном функцијом.

Град је подизан на погодном месту: на гребену, над реком, на ушћу двеју река, на важним саобраћајницама. Бедеми су на мање заштићеним деловима били дебљи. Главна капија обично је у саставу главне куле (Голубац, Јајце, Бобовац). Стамбени објекти унутар града углавном су од дрвета, осим владарске палате. У доњем граду се као средишњи простор истиче трг (Ново Брдо, Фојница, Сребреница), на њему се налазила црква (Фојница, Сутјеска), јавни бунар (Фојница). Ту се одвијао јавни и пословни живот. Око трга трговци подижу куће и отварају своје радње. На тргу, или близу њега, подижу се зграде које су служиле као царинарнице (Призрен, Борач), а у већим насељима било је и правих гостионица. У градовима је било и занатских радионица, најбројније су ковачке радње, а помиње се у једном случају и кланица.

Градови у Приморју имали су своје дистрикте у којима су важили градски закони. Величина дистрикта зависила је од економске и политичке моћи града. Највеће дистрикте имали су Котор и Скадар, а мање Будва и Бар. У унутрашњости град је имао свој метох — градско земљиште. То је била аграрна околина града која се пружала до међа првих сеоских атара. У случају Призрена она износи од два до пет километара. У метоху су становници града имали своје њиве, винограде, воћњаке. Постојање метоха сведочи и о аграрној функцији града. Поред Призрена, градски метох је у изворима посведочен за Ниш, Прокупље и поједине друге градове.

Развој рударства у Србији и Босни доводи до развоја градова и урбанизације. У рударским подручјима ничу нова насеља у којима се тргује, бави занатством. Долази до општег пораста трговине у чему велику улогу имају Дубровчани. Печат рударским насељима дају немачки досељеници — Саси, који су већ до средине 14. века у великој мери изложени процесу посрбљавања. Дубровчани су финансирали рударску производњу и били су носиоци трговине у рударским насељима. Они формирају своје насеобине (колоније) у Новом Брду, Трепчи, Јањеву, Сребреници, Фојници, Руднику, Крупњу, Бохорини, Зајачи, Плани. Поред Дубровчана, до шесте деценије 14. века, присутни су и Которани. У градовима су, поред трговаца, живеле и разне врсте занатлија: ковачи, кројачи, обућари, кожухари, месари, дрводеље, седлари, клобучари, пушкари, свећари, пекарице, каменари. Занатлије су биле настањене у подграђу и имале су своје

организације на челу с протомајстором. Током друге половине 14. и у 15. веку у подножју појединих тврђава формирају се подграђа, посебно на важним путним правцима (Подбиоград, Подврабач).

Најстарија градска насеља у српским земљама били су *насељени градови* Константина VII Порфирогенита. У српским приморским земљама (Дукља, Травунија, Захумље, Паганија) већину ових градова било је могуће убицирати (Дукља, Требиње, Благај, Стон, Макарска), док је у Србији то знатно теже. Само су Салинес (Соли — Тузла) и Достиник (Дрсник на Клини) са сигурношћу убицирани. Ови градови највероватније нису били једина градска насеља, посебно не у Србији, већ је могуће да они представљају управне центре и најважнија утврђења у земљи. Судбина ових центара била је таква да они углавном нису преживели 12. век, а ако и јесу (Стон, Благај, Требиње) нису више играли значајну улогу, или су претворени у сеоска насеља (Ошље и Глумине у Хуму). После 12. века, појавиће се нова градска насеља и тврђаве, а на истоку ће опстати један број градова чији су корени антички или рановизантијски (Ниш, Призрен, Липљан, Скопље). Слично се може рећи и за приморске градове у Дукљи, који настају на античким коренима (Скадар, Бар, Улцињ, Будва, Котор).

Од 12. века, с развојем трговине и заната, у српским земљама постепено се развијају и градски центри. У источним деловима дошло је до релативно брзог оживљавања градских центара после византијске реокупације 1018. године. Градови се ту јављају у новом руху и често под новим именом (Београд, Браничево, Ниш). На западу тај процес није наступио, па се јавља подвојеност у степену урбанизације. С доласком Саса половином 13. века и развојем рударства, урбанизација Србије и Босне добиће нови замах. Према начину постанка и према степену развијености комуналног уређења, градска насеља се могу сврстати у неколико категорија:

Прву чине градови у Приморју и Зети који имају античке корене постања и комунално уређење по угледу на италијанске комуне. Карактерише их висок степен аутономије у односу на централну власт. Степен аутономије био је у директној зависности од економске моћи града, тако да је Котор као економски најјачи имао и најразвијенију аутономију. На челу града налазило се Веће пуноправних грађана, а кнез је био представник српског владара. Поред Котора у ову скупину градова спадају и Скадар, Бар, Будва, Улцињ, Дриваст, Дањ, Сарда, Цавтат и Стон. Сви су они били и стари црквени центри и седишта епископија, а Бар и архиепископије.

Другој скупини припадају некадашњи византијски градови које су Срби током времена освојили. Они такође имају античке или рановизантијске корене и својствено им је потпуно одсуство самоуправе. Овим градовима управља владар преко свог локалног представника управе — кефалије, што је титула преузета из Византије. У ову скупину улазе градови: Призрен, Скопље, Штип, Липљан, Велес, Велбужд, Ниш и други.

Трећу групу градских насеља чине она на чије су уређење и настанак утицали Саси и развој рударства. Нису сва рударска насеља имала идентично комунално уређење. У већим рудницима (Ново Брдо, Сребреница) градске послове је водило веће од дванаест грађана *(пургари)*. Веће пургара имају и Фојница, Олово и Звоник (Зворник). Ново Брдо је имало свој статут, а Сребреница је имала градски печат и посебан рударски закон. У овим градовима владара представљају војвода и кнез. Поред већ споменутих, овој скупини градских насеља припадају и Брсково, Рудник, Трепча, Јањево, Плана, Беласица, Крупањ, Липник, Крешево и други. Рударска насеља врхунац свог развоја досежу после 1430, када долази до наглог пораста производње сребра и злата. Успон није подједнако трајао, с првим падом Деспотовине (1439) долази до стагнације, а после 1444. до краткотрајног оживљавања, али рудници у Србији никада више нису достигли ранији ниво развоја. Половином 15. века трговина се помера на северозапад Србије и у српско Подриње (Крупањ, Зајача, Липник), као и на север, где нарочит значај добија Смедерево, у коме се после 1445. налази најјача дубровачка колонија. Они су у граду имали своје радње где се трговало тканинама, накитом, оружјем, кожама. Било је и дубровачких занатлија у граду.

Четврту скупину чине јака утврђења на важним стратешким тачкама. Код њих се често запажа потпуно одсуство привредне функције или је она пак у другом плану. У појединим од ових тврђава, у 14. и 15. веку се развија подграђе као центар привредне делатности. Један од најстаријих српских утврђених градова јесте Рас, код данашњег Новог Пазара, кога су Срби преузели од Византије. У ову скупину спадају и Звечан, Брвеник, Голубац и низ градова у Босни (Соко, Врандук, Биоград, Висући). Близак овој групи, по својој функцији, јесте и један број тврђава које настају у 14. и 15. веку, као реакција на распад централне власти и опасност од Турака. Велики број оваквих утврђења настао је у Босни: Соко на саставу Пиве и Таре, главни град Косача, сви градови у Полимљу (Милешевац, Ковин, Добрун и други). У Србији њима су слични Борач, Честин, Ужице, Липовац, Петрус. Већина ових тврђава је по доласку Турака напуштена. У њима главну улогу игра заповедник тврђаве, а у некима од њих, сем војне посаде, скоро да и није било становника, посебно у мањим утврђењима.

Петој групи припадају најмлађа градска насеља која су се самостално развила од времена кнеза Лазара, пре свих престонице Лазаревића и Бранковића. Први из ове групе је Крушевац, престоница кнеза Лазара. Ту спада и Смедерево, још једна српска престоница из времена деспота Ђурђа Вуковића (Бранковића). Овој скупини припадају и Сталаћ, Копријан, Лесковац, Прокупље, као и Београд у време деспота Стефана Лазаревића. Ови градови су морали да одговоре војним потребама времена, али су представљали и привредне центре своје земље и околине. Неки од њих су постигли висок степен урбанизације. Мора се напоменути да је ова подела условна, јер има градских насеља која се могу сврстати у више група, али им је једна од улога кроз историјски развој била израженија.

С налетом Турака и увођењем ватреног оружја мења се начин ратовања. Градови се утврђују без обзира на порекло и начин управе. Монументалне куле и зидине добијају Ново Брдо, Сталаћ, Крушевац, Раваница, касније Београд, Ресава и Смедерево. У Босни се утврђују Бобовац, Високи, Врандук, Сребреница, Јајце. Утврђени град по правилу је био дводелан. Први, мањи део, чини унутрашњи град (кула), који је био зона последње одбране. Ту је и највиши ступ (кула) града (донжон). Бедеми града показују тенденцију ширења (у Ресави три и по метра), а мења се и њихова висина (у Београду седам, а у Ресави чак једанаест метара). У малом, горњем граду, међу најчвршће бедеме смешта се двор владара (Крушевац, Бобовац, Јајце, Београд, Смедерево), или властелина (Сталаћ, Соко, Добрун, Липовац). Други део чини спољни, доњи град, често опасан само бедемом. Боље утврђени доњи град био је снабдевен и кулама (Смедерево, Ново Брдо). У доњем граду се налази трг, где се одвијао привредни живот града.

Посебну групу насеља у средњовековним српским земљама чине *тргови*. Треба разликовати трг као тип насеља од трга у граду или подграђу, као централног простора градског насеља на коме се одвија јавни и привредни живот. Настанак трга, као отвореног типа насеља, доводи се у везу са окупљањем ради трговине на једном месту одређеног дана у години или седмици. Тргова је било широм земље још у 12. веку (Дријева, Велика Хоча, Книнац), а најпознатији су били Дријева на Неретви и Свети Срђ на Бојани, где се продавала со *(кумерк солски)*. Било је и малих тргова који су израсли из сеоских насеља (Крушево, Торник, Четвртковиште, Суботица).

Трг је представљао насеље отвореног типа, без зидина и бедема. С доласком Саса и развојем рударства почиње развој трговине и настаје већи број тргова. Дуж путева који воде из унутрашњости ка Јадрану, пре свега ка Дубровнику и Котору, ниче низ тргова, а испод тврђава настају подграђа која такође врше функцију тргова. На важним трговима јављају се колоније дубровачких трговаца као стална насеља (Дријева, Хоча). У скоро сваком рударском насељу развија се трг. Дубровчани се стално настањују у појединa рударска насеља (Ново Брдо, Сребреница) где подижу своје куће. Долази до успона градова на важним путевима (Зворник). На Дринском путу, у горњем Подрињу, нагло се развија Хоча, која се 1366. помиње као трг и караванска станица, а на исти начин се развија и Горажде (1376). Као мањи тргови на овом путу развијају се Устиколина, Тјентиште и Церница. Даље на овом путу развијају се Пљевља, а у Полимљу

Пријепоље, као најважнији трг и караванска станица. Оно се као трг први пут помиње 1343, али му почетке треба тражити у време оснивања манастира Милешеве. У Полимљу се развија и читав низ мањих тргова и караванских станица (Бреза, Лим, Комарани, Будимља).

У средњој Босни се као економски центар развија Подвисоки, захваљујући близини Крешева и Фојнице, која се у 15. веку нагло развија, с дубровачком колонијом која је бројала око 365 чланова. У Врхбосни се развија трг Торник, а у Семберији Четвртковиште (данас Бијељина). У близини средњовековног Торника у турско време развиће се ново градско насеље — Трговиште (Сарајево).

У Србији се тргови такође развијају уз градове као подграђа, у оквиру рударских центара, али услед развоја и пораста трговине и на важним путним правцима. Поред Призрена и Новог Брда, у овом делу земље као значајан трговачки центар развија се Приштина. У 15. веку јавља се читав низ нових тргова, као што су: Паракинов Брод, Јагодина, Ваљево и други.

Развој градских насеља и тргова доприносио је убрзаној урбанизацији српских земаља. У појединим градовима (Призрен, Ново Брдо, Сребреница) уочљив је зачетак формирања нове класе градског становништва која се разликује од феудалаца и кметова. Овај процес и развој српских градова, па тиме и процес урбанизације, прекинуо је долазак Турака. Приликом освајања они су већину градова разрушили, а оне које су задржали почели су да мењају насељавајући у њима муслимански живаљ. Српски град је убрзано губио своја обележја и почео да поприма изглед оријенталног типа града. У њему је живело све мање Срба. Захваљујући овим процесима, Срби су 19. век дочекали као аграрно, сељачко друштво, с градом као страним елементом унутар тог друштва, у коме живе Турци.

Јелена Мргић

Преглед историографије о средњовековним градовима, тврђавама и трговима српских земаља

Прошле су две деценије од када је настао последњи осврт на проучавања урбаних насеља и процеса урбанизације у српским средњовековним земљама. Потекао је из пера Симе Ћирковића, научника који је много допринео издвајању ове теме као посебног поља истраживања. Већина тада уочених недостатака и проблема постоји и данас, попут недовољне присутности наше науке у ширим, регионалним и европским, научним оквирима.[1] Узрок ове појаве делимично лежи у чињеници да су радови домаћих научника претежно написани на матерњем језику, намењени, пре свега, домаћој стручној јавности, и ова ситуација се тек полако мења. У истом зборнику, последњем у низу домаћих научних скупова посвећеним сложеним питањима урбаног живота,[2] важне доприносе дискусији дали су и други истакнути медиевисти. У њиховим радовима осветљени су аспект византијског урбаног наслеђа и његове рецепције у српским средњовековним земљама, просторна организација града и његовог аграрног залеђа, структура градског становништва и градске управе.[3]

Фундаментално дело Десанке Ковачевић-Којић о средњовековним босанским градовима (1978), настало на широкој хеуристичкој основи, и даље остаје без паралеле за средњовековну Србију. Најзначајнији радови о насељима исте ауторке недавно су обједињени под насловом *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)* (2007), и требало би да послуже будућим истраживачима као пример јасне анализе и вишеслојне интерпретације архивске грађе.[4] На темељу богате дубровачке грађе настала је монографија

---

[1] С. Ћирковић, *Урбанизација као тема српске историографије,* у: *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)*, Радови с научног скупа одржаног у Смедереву 23. и 24. новембра 1990, Смедерево — Београд 1992, 9–19.

Видети такође: Исти, *Sviluppo e arretratezza nella penisola balcanica fra il XIII e il XVI secolo*, у: *Sviluppo e sottosviluppo in Europa e fuori d'Europa dal secolo XIII alla rivoluzione industriale*, Atti dela „Decima settimana di Studio", Firenze 1983, 291–311 (= *Развој и заосталост на Балканском полуострву између XIII и XVI столећа*, у: *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 21–36); Исти, *Unfulfilled Autonomy: Urban Society in Serbia and Bosnia*, у: *Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times*, ed. B. Krekić, Berkeley — Los Angeles — London 1987, 158–184 (= *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, у: *Работници, војници, духовници*, 259–276).

[2] Скренули бисмо пажњу на два значајна зборника радова с међународних научних скупова који су имали шири географски оквир: *La ville balkanique (XVe–XVIIIe siècles)*, red. N. Todorov, Institut d'etudes balkaniques — Académie Bulgare des sciences, Sofia 1970; *La culture urbaine des Balkans (XVe–XIXe siècles)*, red. N. Tasić, Institut des etudes balkaniques — Académie Serbe des sciences et des arts, Belgrade — Paris 1991.

[3] Ј. Калић, *Словени и византијско урбано наслеђе*, у: *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)*, Смедерево — Београд 1982, 21–34; Д. Ковачевић-Којић, *Друштвена структура рударских градова*, ibid., 35–50; Б. Ферјанчић, *Манастирски људи у византијском и српском граду*, ibid., 51–66; М. Благојевић, *Град и жупа — међе градског друштва*, ibid., 67–84; Р. Ћук, *„Колоније" у српским средњовековним градовима*, ibid., 85–96; Љ. Максимовић, *Позновизантијски град — слом или ренесанса једног средњовековног друштва*, ibid., 97–112; Р. Михаљчић, *Град у преломном раздобљу*, ibid., 113–124; А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, ibid., 125–138.

[4] Марко Вего је објавио први историјско-топографски лексикон — *Naselja srednjovjekovne bosanske države,* Sarajevo 1957. — Видети: P. Živković, *Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1982; E. Kurtović, *Historiografska literatura o srednjovjekovnoj Bosni objavljena u zemlji i inostranstvu (1980–1998)*, Prilozi Instituta za istoriju 29 (Sarajevo 2000) 49–88. — Неки новији радови, између осталих и они са симпозијума „Urbano biće Bosne i Hercegovine" (Sarajevo 1996), остали су нам нажалост недоступни.

Синише Мишића, *Хумска земља у средњем веку* (1994), где су прикупљени подаци о бројним урбаним насељима на овом подручју. На истим хеуристичким основама Ђуро Тошић је реконструисао историју средњовековног „солног" трга Дријева на Неретви (1987) и *Требињске области*, некадашње Травуније (1998).

У погледу археолошких испитивања, за средњовековну Србију такође недостаје капитални синтетички преглед какав представља *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* I–III (1988). Два тома *Археолошких налазишта у Србији* (1953, 1956) одавно су превазиђена по резултатима и покривају само део државне територије. У скорије време објављена су још два археолошко-архитектонска прегледа средњовековних градова и тврђава у Босни и Херцеговини, као и студија о Сарајеву у 15. веку.[5] Градови с њиховим залеђем на територији средњовековне Зете, од Котора до Љеша, добили су свој најновији историографски приказ у монографији Милоша Антоновића (2003). Подручје северне Македоније с градовима који су улазили у састав Србије краља Милутина, до граничне линије Охрид–Прилеп–Штип, сумарно су представљени у делу Ивана Микулчића (1996), на основу постојеће литературе.[6]

Средњовековна урбанизација почивала је на повећању броја урбаних насеља, која су развијала бројне привредне активности различите од пољопривредне производње, усмерене на производњу хране: занати, трговина, услужне делатности, транспорт, да именујемо само неке од главних. Урбани центри били су неодвојиви од своје руралне околине, како у погледу размене добара и услуга, тако и у правцу демографског развоја и опстанка. Проблематика српских средњовековних урбаних насеља привлачила је пажњу не само историчара већ читавог низа научника из различитих дисциплина. Остајући мање или више у оквирима своје струке, допринос су дали историчари права, уметности, архитектуре, историјски географи и антропо-географи, филолози, археолози и етнолози. У организационом смислу, међутим, није дошло до њиховог окупљања у виду специјалистичког удружења на темељу заједничких интересовања и научних интереса, иако су студије урбаних насеља по својој суштини истински интердисциплинарне.[7] Посматрајући историографски ток до данас, може се уочити да је умножавање сазнања о средњовековним насељима почивало пре свега на резултатима појединца. Изучавање се, међутим, одвијало без стварања владајућих парадигми које би одражавале нове правце размишљања унутар друштвених наука, али и већим делом без подстицаја из међународне научне продукције. Заједнички подухвати постоје, у извесној мери, у виду повремених научних скупова и зборника радова, пројеката при националним академијама и научноистраживачким институцијама, и у облику историјских монографија, о чему ће даље бити више речено.

---

[5] A. Ratković, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Mostar 2005; H. Redžić, *Srednjovjekovni gradovi Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2009; V. Mušeta-Aščerić, *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću — između istoka i zapada*, Сарајево 2005.

[6] Специфични именик гадова настао на тему епске поезије словенских народа на Балкану приређен је недавно. — В. М. Детелић — А. Лома — И. Павловић, *Градови у хришћанској и муслиманској епици*, Мултимедијални компакт-диск, Балканолошки институт САНУ, Веоград 2004; М. Детелић, *Епски градови* — лексикон, Балканолошки институт САНУ, Београд 2007.

[7] Уп.: R. Paddison, *Studing Cities,* in: *Handbook of Urban Studies*, SAGE Publications, 2001, <http://sage-ereference .com/hdbk_urban/Article_n1.html>. Број организација посвећених проучавању урбаних насеља се увећао, тако да је поред *Међународне комисије за историју градова* (ICHT, http://www.historiaurbium.org), веома активна *Европска асоцијација за урбану историју* (EAUH, основана 1989), која одржава двогодишње научне конференције на бази компаративног, паневропског приступа: *Urban Europe in Comparative Prospective* (8th Conference, Stockholm 2006); *Comparative History of European Cities* (9th Conference, Lyon 2008), и предстојећа — *City and Society in European History* (10th Conference, Ghent 2010). (Видети: http://www2.historia.su.se/urbanhistory/eauh/index.htm). За немачко говорно и културно подручје од највећег значаја су *Institut für Vergleichende Städteforschung*, Universität Münster (http://www.uni-muenster.de/Staedtegeschichte/Publikationen/IStG-Publikationen.pdf), и *Arbeitkreis für genetische Siedlungsvorschung in Mitteleuropa*. Године 1988. посебно издање часописа *Siedlungsforschung. Archeologie — Geschichte — Geographie* донело је пресек истраживања у бројним европским земљама, међу којима нема Србије. У Француској је делатно *Socièté Française d'Histoire Urbaine*, које већ десетак година објављује часопис *Revue d'Histoire Urbaine*, и одржава међународне конференције — <http://www.sfhu.org/>. Недавно је објављена и двотомна *Histoire de l'Europe urbaine* (ред. Jean-Luc Pinol, Париз 2003), обухватајући историју европских градова од античких времена до наших дана. У Аустрији делује *Österreichischer Arbeitkreis für Stadtgeschichtsforschung,* који је до сада објавио 21 свеску Прилога, с тематски окупљеним радовима — видети: http://www.stgf.at/publikationen.html.

По свом значају за средњовековне урбане студије, издвајају се текстови посвећени анализи категорија насеља и њиховог поретка, односно терминологије и типологије, али су овакви, теоретско-концептуални радови још увек ретко присутни у домаћој науци. Доста година после Стојана Новаковића, покушај разграничења урбаних насеља са економског аспекта у средњовековној босанској држави представио је Паво Анђелић, а знатно подробније Десанка Ковачевић-Којић.[8] На трагу Теодора Тарановског, Ивана Божића и Михаила Динића, типологију градова средњовековне Србије приказао је Милош Благојевић, подвлачећи различитости у комуналном уређењу и односу према српским владарима.[9] У оквиру *Лексикона срӣског средњег века* нашле су се важне одреднице: *град*, *двор*, *кула*, *ӣрг*, *варош*, *ӣодграђе*, *амборија*, *градац*, као и *грађани* и *ӣургари.* Ограничења кратке форме текста приморала су ауторе да истакну опште одлике, што би могло да представља основ за даља размишљања и подробнија испитивања.[10] Било би од великог значаја покушати да се домаће и европске категорије насеља и њихови називи компаративно посматрају (*town*, *city*, *market town*, *város*, *civitas*, *castrum*, *castellum*, *oppidum*, *Minderstadt*, *Marktfleck*, итд.), како би се утврдиле заједничке особине и специфичности одређених друштвено-културних средина.

Иако без подробнијих теоретских разматрања, у домаћој историографији је присутно посматрање градских насеља са становишта њихових функција: управне, војно-одбрамбене, економске и културне, односно као „централних места“ своје аграрне околине. Други концепт који се показао плодоносним јесте проматрање просторног односа унутар мреже различитих категорија насеља: градова између себе, градова и тргова, и градова и села. Новији приступи проблему типологије насеља проучавају однос средњовековних према раноосманским категоријама, као и питање средњовековног урбаног наслеђа у релацијама континуитета и/или дисконтинуитета током раног периода владавине Османског царства.[11]

Услед нестанка владарских, властеоских и градских архива у унутрашњости српских земаља и ограничења сачуване грађе, сагледавање постанка и развоја средњовековних градских насеља није могло да крене од легалистичко-правне и демографске основе.[12] Тек посредно, из појединих повеља, Душановог законика, те Новобрдског закона деспота Стефана, сазнаје се да су српски владари заиста издавали повеље градовима, и за њих се са сигурношћу може претпоставити да су унеколико регулисале положај становника градова — „грађана“, њихова права и обавезе према централној власти.[13] Ипак, од нека четири најопштија, квантитативно мерљива критеријума за градско насеље — број и густина становника, удео не-аграрног становништва у градској привреди, и бројност/разноврсност не-аграрних занимања, само о последњем се може нешто више рећи, пре свега захваљујући дубровачком архивском мате-

---

[8] С. Новаковић, *Град, ӣрг, варош. К исӣорији речи и ӣредмеӣа који се њима казују*, Наставник 1892, 1–17 (= у: С. Новаковић, *Из срӣске исӣорије,* Нови Сад — Београд 1966, 144–161); P. Anđelić, *Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni*, GZM, n. s. — Arheologija 18 (1963) 179–194; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 133–142.

[9] М. Благојевић, *Преглед исӣоријске географије средњовековне Србије*, Зборник ИМС 20 (1983) 99–106; Исти, *Град и жуӣа*, 70–72.

[10] С. Ћирковић, *Амборија*, *Варош*, *Двор*, *Грађани*, у: *ЛССВ*, Београд 1999, 10, 68, 126–127, 139–142; Љ. Максимовић, *Град*, ibid., 122–124; Д. Ковачевић-Којић, *Подграђе*, *Трг*, ibid., 534–535, 737–739; М. Поповић, *Градац*, *Градина*, *Градишӣе*, *Кула*, ibid., 124–125, 340–342.

[11] Ј. Мргић, *Доњи Краји*, 172–180; Иста, *Transition from late medieval to early Ottoman settlement patterns*, SOF 65–66 (2006–2007) 50–84; Иста, *Северна Босна (13–16. век)*, Београд 2008, 206–226; С. Мишић, *Хумска земља*; А. Крстић, *Средњовековни ӣргови и османски ӣазари у Браничеву — конӣинуиӣеӣ и ӣромене*, у: *Моравска Србија. Исӣорија — кулӣура — умеӣносӣ*, Зборник радова с међународног научног скупа одржаног 29. и 30. септембра 2007. у Крушевцу, Крушевац 2007, 95–113.

[12] Таква анализа је могућа само за оне градове у Приморју, чији су архиви и статути сачувани, вид.: Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune,* predg. S. Ćirković, Budva — Nikšić 1988; A. Mayer, *Kotorski spomenici* I–II, Zagreb 1951, 1981; P. Butorac, *Kotor za samovlade (1355–1420),* Kotor 1999^2; A. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom republikom (1420–1797)*, Zagreb 1934; I. Sindik, *Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća*, Beograd 1950.

[13] Питање правног статуса грађана и пургара у Дубровнику и у српским градовима обрађено је у низу радова, који су наведени у: С. Ћирковић, *Из сӣарог Дубровника: грађани рођени и грађани сӣечени*, ИЧ 56 (2008) 21–38; исти, *Превод ӣовеље цара Сӣефана Душана граду Скадру (1346–1355),* ССА 6 (2007) 113–122.

ријалу.[14] Најранији османски пописни дефтери из друге половине 15. века садрже податке о броју становника градова и тргова, међутим, њихови наводи се користе веома опрезно. Овим изворним обавештењима претходиле су деценије ратних сукоба и велике миграције становништва, и неке категорије становништва нису пописиване на истом месту, односно истом приликом кад и тимарски поседи.[15]

У недостатку писаних доказа, могуће решење питања које насеље је имало функцију града пружају материјални остаци урбаних структура — градске цитаделе, бедема, капија, дворова, цркава и подграђа. То је уједно и најподробније истражено поље медиевистичке археологије, где је дошло и до ближе сарадње с научницима из других дисциплина (Јован Нешковић, Иван Здравковић). Посебне археолошко-историјске приказе добило је низ најзначајнијих утврђених градова, попут Београда, Смедерева, Ниша, Ужица, Раса (Трговишта), Новог Брда и Сталаћа у Србији, затим Бобовца, Високог, Сарајева и Јајца у Босни, Котора, Бара и Будве у Зети. Просторна организација урбаних целина осветљена је колико су то сачувани материјални и писани извори допуштали, док друга питања, попут сакралне топографије градских простора, тек добијају на свом значају.[16]

Владарске и властеоске резиденције — утврђени и неутврђени дворови, у последњих неколико деценија знатно су боље проучене.[17] Напредак у том правцу представљају кастелолошки и концептуално-теоријски радови Марка Поповића, израсли на темељу вишедеценијског практичног искуства и познавања релевантне иностране литературе.[18] Археолошке остатке профане насеобинске архитектуре и начин становања у средњовековним сеоским и у градским срединама, покушала је да реконструише Гордана Милошевић. Излагање је у много чему било ограничено малим бројем систематски истражених локалитета и недоступношћу великог дела археолошког материјала, који и даље остаје већином необјављен.[19]

Градови освојени од Византије, попут Штипа и Призрена, детаљно су проучени захваљујући сачуваној дипломатичкој грађи. Оба града показала су сличну територијално-управну организацију самог градског насеља, његове просторне структуре и непосредне аграрне околине. Сима Ћирковић је у свом раду о Штипу показао да се урбана целина састојала од градске тврђаве, насеља и подграђа, за које је важио посебан „закон подграђа". Управу над градом имали су кефалија и кнез.[20] Најближа околина града називала се „градским метохом", што је постојало и у случају Призрена, обухватајући подручје изван подграђа у кругу од три до пет километара. Милош Благојевић је први упозорио на организацију ширег градског дистрикта — „области" једног српског града у унутрашњости, приказујући структуру „градске жупе"

---

[14] Д. Ковачевић-Којић је успела да сакупи податке о више десетина различитих заната који су постојали у средњовековним босанским градовима, те се слична ситуација може претпоставити и за друга подручја. — *Градска насеља*, 201–222; С. Ћирковић, *Занати*, у: *ЛССВ*, 217.

[15] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 55. и даље; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*. — Уп.: *Насеља и становништво области Бранковића 1455. године*, ур. М. Мацура, Демографски зборник, САНУ — Одељење друштвених наука, књ. 6, Београд 2001.

[16] Ј. Ердељан, *Београд као Нови Јерусалим. Размишљања о рецепцији једног топоса у доба деспота Стефана Лазаревића*, ЗРВИ 43 (2006) 97–110; Д. Црнчевић, *О сакралној топографији последње српске средњовековне престонице — утврђеног града Смедерева*, у: *Моравска Србија*, 249–264.

[17] Синтетички преглед код: S. Ćirković, *Der Hof der serbischen Herrscher: von der Burg zur Residenzstadt,* у: *Höfische Kultur in Südosteuropa*, Bericht der Kolloquien der Südosteuropa-Kommission 1988 bis 1990, hrsg. R. Lauer — H. G. Majer, Göttingen 1994, 74–85 (= *Двор српских владара: од утврђења до градског насеља*, у: *Работници, војници, духовници*, 423–434).

[18] М. Поповић, *Утврђења Моравске Србије*, у: *Свети кнез Лазар*, Београд 1989, 71–87; Исти, *Владарски и властеоски двор у средњовековној Босни и Херцеговини*, Зборник за историју БиХ 2 (1997) 1–33; Исти, *Средњовековни Добрун*, Старинар 52 (2002) 93–114; Исти, *Двор владара и властеле*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић, Београд 2004, 29–63; Исти, *Замак у српски земљама позног средњег века*, ЗРВИ 43 (2006) 189–207, са обимном литературом.

[19] Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997.

[20] С. Ћирковић, *Штип у XIV веку*, у: *Зборник на трудови посветени на академикот Михаило Апостолски по повод 75-годишнината от живот*, Скопје 1986, 25–36.

са селима која су му била подређена у Призренској котлини.[21] Текст Душанове Светоарханђеловске хрисовуље послужио је као основ Синиши Мишићу да исцрпно прикаже урбану историју средњовековног Призрена, укључујући градска утврђења и систем фортификације, социјалну и привредну структуру становништва, идентификацију и просторну организацију привредно корисних површина.[22]

Византијско урбано наслеђе у средњовековним српским земљама је боље истражено него утицај који је на организацију и структуру насеља, градски живот и културу извршио други вишевековни сусед Босне и Србије — Угарско краљевство. Изузев у погледу рецепције нове одбрамбене и офанзивне технологије и фортификације, и термина *варош* за урбано подграђе, проучавања са овог аспекта тек су у повоју, а захтевала би знатно детаљније, широко постављене компаративне студије. То је заиста зачуђујуће, ако се узме у обзир да су разнородна друштвена, економска и културолошка струјања из средње и западне Европе стизала у наше крајеве управо преко будимског двора.[23]

Снажни развој рударства у 14. веку и, с тим у вези, интензивне међународне трговине металима, у нашој науци су означени као главни чиниоци урбанизације у унутрашњости српских земаља.[24] Њима, међутим, треба додати и много раније настојање централних власти да мрежом упоришних тачака — градова, тврђава и тргова, као војно-административних и привредних центара, учврсте свој положај и утицај, остварујући контролу над становништвом и економским токовима. Владар је, са своје стране, гарантовао неприкосновеност приватне својине, слободу кретања и трговине, пружајући личну, правну и имовинску заштиту. Пример владара и владарске породице следила је крупна властела у позном средњем веку, присвајајући регална права и приходе. Као парадигматични примери властеле која је формирала сопствене урбане центре могу се навести кнез Лазар Хребељановић, Вук Бранковић и херцези Хрвоје Вукчић и Стефан Вукчић Косача.

Утицај немачких досељеника — рудара Саса, на убрзану урбанизацију српских земаља проучен је и са становишта рецепције немачког комуналног права и посебног односа рударских градова према српским владарима и структурама власти. Поред рудара, посредне доказе о урбаном статусу једног насеља пружају подаци о присуству значајније концентрације страних трговаца, пре свега дубровачких, организованих у колоније са сопственим правима и обавезама.[25] Утицај друштвене мреже дубровачких трговаца ишао је даље од размене новца, робе, техничких изума и знања, информација, обухватајући обликовање урбаног простора градова и тргова (куће, дућани, тргови и улице, цркве, лазарети), као и друштвене и политичке односе у њима.[26] Надаље, у историографији је запажено да локација фрањевачких самостана с црквама у средњовековној Босни и католичких парохија у континенталној Србији указује на значајнији

---

[21] М. Благојевић, *Град и жупа*, у: *Социјална структура*, 67–83.

[22] С. Мишић, *Призрен и манастир св. Арханђела до пада под Турке; Друштвени слојеви; Именик појмова; Речник топонима*, у: С. Мишић — Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 21–57, 77–84, 163–210.

[23] Мађарска историографија о насељима изузетно је обимна и богата, обухватајући опште историјско-географске прегледе и атласе, топографске речнике, и мноштво локалне историје, али су ови радови претежно написани на мађарском језику, и тиме недоступни већини домаћих истраживача. — Видети литературу наведену у: A. Kubinyi, *Einige Fragen zur Entwicklung des Städtenetzes Ungarns im XIV und XV Jahrhundert*, in: H. Stoob (Hrsg.), *Die Mittelalterlische Städtebildung im Südostlichen Europa*, Köln — Wien 1977, 164–183; E. Fügedi, *Ungarns oppida im 14. Jahrhundert*, in: *Stadt und Stadtherr im XIV Jahrhundert*, Linz 1979; E. Fűgedi, *Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437)*, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae 187 (1986) 1–162; P. Engel, *Honor, castrum, comitatus. Studies in the Government System of the Angevin Kingdom*, Questiones Medii Aevi Novae I (1996) 91–100.

[24] D. Kovačević-Kojić, *La rôle de l'industrie minière dans le développement des centres économiques en Serbie et en Bosnie, pendant la première moitié du XVe siècle*, у: *La ville balkanique*, 133–138; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд — Нови Сад 2002, с новијом литературом; С. Ћирковић, *Латинични препис Рударског законика деспота Стефана Лазаревића,* Београд 2005.

[25] Темељ овом правцу истраживања први је поставио К. Јиречек, а потом М. Динић својим студијама и историјама појединих рудника и рударских градова. Наредну етапу представљају бројни радови С. Ћирковића, Д. Ковачевић-Којић и Р. Ћук, чиме је ова врста урбаних насеља постала најбоље проучена категорија. — Видети претходну напомену.

[26] Д. Ковачевић-Којић, *Изглед Сребренице у дубровачким изворима (1352–1460)*, у: *Споменица Милана Васића*, Бања Лука 2005, 79–100 (= у: *Градски живот*, 203–218).

број становника једног насеља и његову већу економску активност, што упућује на његов статус трга или градског насеља.[27]

Свакодневни живот у већини средњовековних српских градова у унутрашњости остаје прилично непознат због ограничења домаће грађе, али су ипак могући неки закључци на основу паралела са истраженим европским урбаним центрима. Исцрпнији приказ пулсирања урбаног живота остварен је само у случају средњовековног Котора, укључујући и студију о женама Котора, док је за Београд изведена виртуелна реконструкција градске архитектуре из доба деспота Стефана Лазаревића.[28] С друге стране, неке нове одговоре о животу средњовековних људи могу да пруже интерпретације сакралне архитектуре, и резултати фунерарне археологије, културне и физичке антропологије.[29]

Мрежа средњовековних путева с трговима — караванским станицама, у новије време постала је предмет детаљније анализе, и то у оквирима појединих историјско-географских регија средњовековне Србије и Босне. Већи степен истражености на микротопографском нивоу може се констатовати за област Полимља, ширу околину Пљеваља, Браничево, централну и југоисточну Србију.[30] Поједини средњовековни тргови добили су своје историјске приказе, попут Дријева (1987), Заслона (Шапца) (1970), Пријепоља (1976), Ваљева (1994), Куршумлије (2000) и Пљеваља (2009), али је ниво познавања ове посебне категорије насеља далеко од задовољавајућег, и потребно је уложити више труда у правцу истраживања локалне историје.

Досадашња проучавања урбаних насеља на тлу српских средњовековних земаља чини се да приказују донекле сличну ситуацију каква је постојала у већини европских области изван тадашњих метропола и високоурбанизованих регија. Новији резултати указују на велики број урбаних насеља с веома малим бројем становника (од свега неколико стотина), али прилично густо распоређеним у мањим областима. Ови „мали градови“ и „градови на периферији“ постају све привлачнија тема, као и функционални однос градова и њихових аграрних залеђа.[31]

---

[27] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 281–297; С. Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, у: *Работници, војници, духовници*, 240–258.

[28] L. Blehova-Čelebić, *Žene srednjovekovnog Kotora,* Podgorica 2002; В. Живковић, *Котор — модел касносредњовековног града*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, 80–111; M. Radosavljević, http://www.belgradexv.com/index.htm — *Pictures of the Lost City* — Digital Art Design from the special exhibition "Pictures of the Lost City", screened at the European Heritage Days, Belgrade — September 11–19, 2004; Digitally Animated Movie — *The Most Beautiful Place since the Days of Yore* — digital reconstruction of the Fortress of Belgrade as it looked in the 15th century. (Original Title: „Najkrasnije mesto od davnina“, Beograd XV vek).

[29] Литература о средњовековним стећцима, као посебној врсти некропола, изразито је богата и разнородна, и наводимо само опште прегледе: M. Vencel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965; Š. Bešlagić, *Stećci — kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971; Исти, *Stećci — kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982. — Најновије тенденције на пољу антрополошких и палеодемографских истраживања прате радови Живка Микића, и неки од њих се односе на стећке: *Први покушај социјалне стратификације средњовековних стећака*, Зборник ФФБ 17 (1991) 217–226; Исти, *Некропола у Ћатићима и антрополошка проблематика стећака,* Зборник за историју БиХ 3 (2002) 17–27.

[30] Р. Ћук, *Два стара трга у Полимљу*, ИЧ 29–30 (1982–83) 39–46; *иста*, *Бреза и Комарани — средњовековна насеља у Полимљу*, ИЧ 34 (1987) 61–73; Иста, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, МЗ 2 (1996) 7–4. — У долини Лима се већ једну деценију одвијају теренска истраживања која обухватају топонимију, археологију и етнографију. Део резултата објављен је у *Милешевским записима*. — Видети: С. Мишић, *Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку (проблем деурбанизације и урбанизације)*, МЗ 7 (2007) 119–125. — У Пријепољу се већ више од четири деценије одржава мултидисциплинарни научни симпозијуми „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“, а радови, посвећени простору Старе Србије, редовно се публикују у истоименом зборнику. — Завичајни музеј у Пљевљима редовно одржава научне скупове посвећене историји града и околине, чији резултати се објављују у часопису *Гласник Завичајног музеја*. За Браничево видети: Е. Миљковић — А. Крстић, *Браничево у 15. веку*, Београд 2008, као и прилоге у часопису *Браничевски гласник*. — У централној Србији су веома активни народни музеји у Чачку и Краљеву, који руководе регионалним археолошким и историјским истраживањима, и резултати се презентују у њиховим часописима. — За простор југоисточне Србије, видети: С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002; Исти, *Пирот под српском влашћу у средњем веку*, у: *Пиротска буна 1836. године*, Пирот 1997, 49–57.

[31] P. Clark (ed.), *Small Towns in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, 1995; S. R. Epstein, *Town and Country in Europe 1300–1800,* Cambridge University Press 2001.

Пред домаћим научницима налазе се бројни истраживачки изазови на пољу средњовековних урбаних насеља, почев од превазилажења ограничења појединачних дисциплина, у правцу јаче и истинске повезаности с другим друштвеним наукама. Празнине у савременој историографији приметне су како на нивоу синтетских прегледа, који би у широким потезима осликали целокупан средњовековни урбани развој српских земаља, тако још више у погледу реконструисања урбаних крајолика, утканих у свет земљоделаца и природу која их је окруживала.

Б

БАЛЕЧ (Balecium, Ballegium, Baleço, Baleçio, Baleç, Balaço) — епископски град и аутономна комуна у северној Албанији, данас у рушевинама. Подигнут је на брду Балезит које доминира долином реке Риоли. У раном средњем веку ова долина је сматрана жупом, и тим именом је назива поп Дукљанин *(Іира Barizi)*. До данас су очувани само остаци Горњег града с бедемима у обиму око 1.000 корака. Постоје и остаци катедрале св. Марије, чији је олтар био окренут према истоку, због чега се мислило да је у питању православна црква. У изворима се помиње и црква св. Николе, у чијој близини се вероватно налазила и једина поменута градска капија, названа по истом свецу.

Име града је предроманско, а језгро становништва је било романског порекла. Под својим именом град се појављује тек 1356, када је папа Инокентије VI дао балечком епископу Андрији манастир св. Јована у Раши (дијецеза Дриваста) у коменду. Папа је овај потез правдао великим сиромаштвом балечке дијецезе, што значи да је она већ тада била у опадању. Град је наставио да опада и 1402. дат је у пронију Радичу I Хумоју. Према попису из 1416, имао је само 25 кућа и осам села у свом дистрикту. И после тога број становника наставио је да опада, али Балеч је задржао епископију која је поседовала осам млинова на Риолију. У *Изјави из Дриваста* 1426. Балеч се не помиње, што је основ за претпоставку да је пострадао током српско-млетачког рата 1421–1422. и да је запустео. Ђурађ Кастриот Скендербег се 1447. прогласио за наследника породице Балшић и огласио претензије на њихове поседе. Током великог рата против Венеције, Скендербег је заузео готово пусти Балеч и покушао да га претвори у свој бастион. Млечани су га повратили 1448. и разрушили. У „Скадарском дефтеру“ 1485. наведен је као заселак са четири огњишта у тимару Хамзе из Селеника.

У попису из 1416. наведено је да Балеч има пет настањених и четири пуста села. Сва су, осим једног селишта у атару Домнија, припадала балечком дистрикту. *Изјава из Дриваста* поставља границу између Балеча и Дриваста на средњи ток Риолија, скреће је ка Св. Јовану у Раши који оставља Дривасту и преко села Карпенет пење на планину Маранај. Захваљујући уласку села Домни у пронију Радича Хумоја и ово село је у 15. веку ушло у дистрикт Балеча, што је стање које је трајало до краја средњег века. После турског освајања, Домни су враћени Дривасту.

Српски продор у балечки дистрикт посведочен је око половине 15. века када је његова римокатоличка епископија због тога осиромашила. Постоји процена да у самом граду није могло да живи више од 200 људи. Имена становника самог града у *Скадарском катастиху* су календарска, а у другим изворима се уз њих помињу и таква на којима се види утицај домаћег романског наречја (нпр. женско име Неса). У 25 балечких кућа живела су осморица свештеника од којих је само Прогон Проганов имао албанско име. Од осам села и селишта, три су носила албанска имена (Zacholi, Leporonsi, Brochulcho), два словенска (Braza, Dari), два романска (S. Alexander, Domni) а једно није могуће определити (Zamarachi). У четири куће засеока Балеч 1485. живе искључиво Албанци.

Балеч је имао пространи, али слабо насељени дистрикт. Свој опстанак је дуговао млиновима на Риолију и новчаним дознакама свештеника пореклом из Балеча. *Скадарски катастих* помиње да је балечки епископ имао осам млинова, један млин је поседовао богати зидар Јован из Скадра, а један православна црква из села Купиник. Све до почетка 20. века практично сви млинови у околини Скадра налазили су се на Риолију.

Први пут свештеници из Балеча поменути су у Дубровнику за време епидемије куге 1348–1351. године. Тада је у Дубровнику боравио само један Балечанин, али већ двадесетак година касније била су четворица. Када се узму у обзир осморица оних који су остали код куће, добија се слика која умногоме подсећа на Дриваст. Нејака привреда Балеча извозила је и друге занатлије. На размеђу 14. и 15. века поменути су један столар и један обућар пореклом из Балеча.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: *Acta Albaniae*, 32, et pass.; *Acta Albaniae Veneta* I–3, 437–438, et pass.; S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhahut të Shkodrës i vitit 1485* I, 367; Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, 354–355; A. Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 226, 236; М. Антоновић, *Град и жупа*, 56, et pass.; И. Божић, *Немирно Поморје XV века*, 275, et pass.; А. Дероко, *У Бодиновој престоници,* Старинар 5 (1928–1930) 128–151; C. Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi* I, 125–126; Th. Ippen, *Stari*

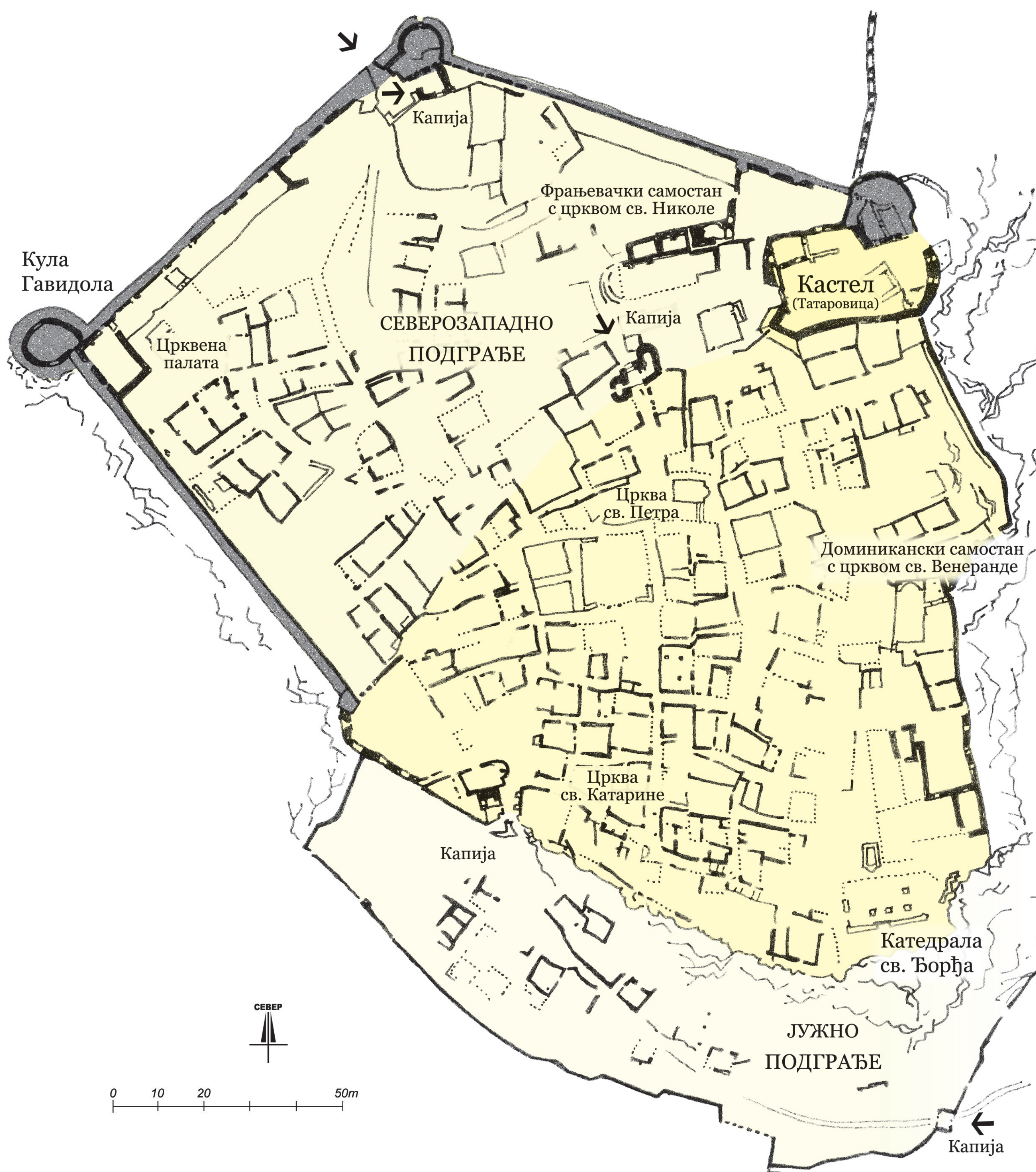
spomenici u Albaniji, GZM BiH (1900) 511–532; *Историја Црне Горе* I–1, 321, et pass.; И. Јастребов, *О православним српским старим и новим црквама у Старој Зети*, Гласник СУД 48 (1880) 358–389; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 125; К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације током средњег века*, Зборник КЈ II (1962), 68, et pass.; K. Jireček, *Skutari und sein Gebiet im Mittelalter*, Illyrisch-albanische Forschungen I, 94–124; O. J. Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392–1479)*, 95, et pass.; M. Šufflay, *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien*, Illyrisch-albanische Forschungen I, München — Leipzig 1916, 188–281; M. Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters*, 25, et pass.

М. Антоновић

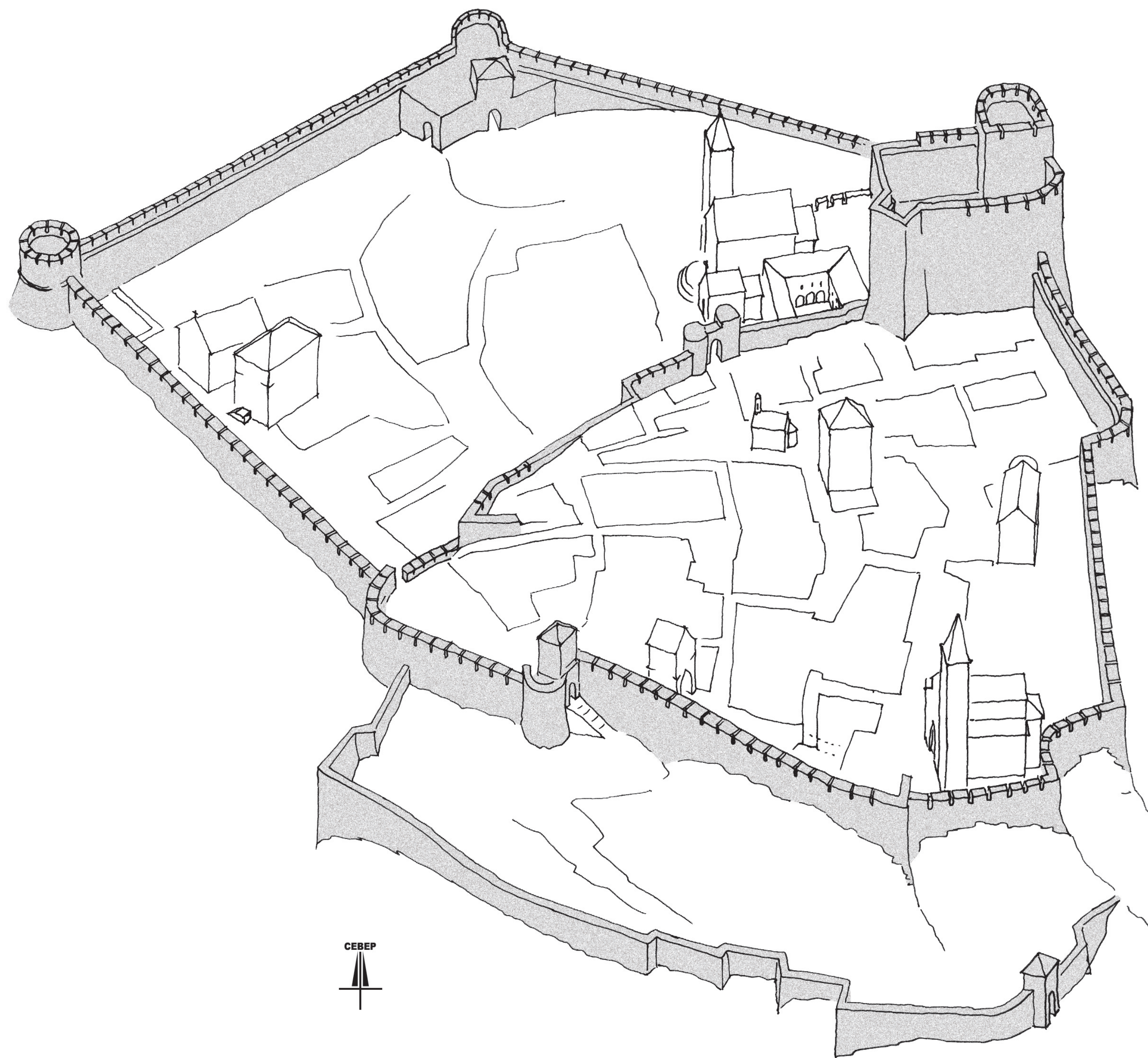
БАР (Ἀντίβαρις, Antibarum, Antivarum, Antivaris, Antivari, Tivár, Tivari, **Баръ**) — град подигнут у подножју планине Румије на стени високој 150 метара, на око пет километара удаљености од обале. С тог места пружао се видик на Барско поље, плодни појас земљишта између Румије и мора, на потесу од планине Сутормана на северу до рта Мерет на југу. Средњовековни град се, по свој прилици, развио из рановизантијског кастела Антипаргаи, кога историчар Прокопије помиње међу утврђењима која је обновио или подигао цар Јустинијан I (527–565). Византијски кастел се налазио на месту каснијег насеља или у његовој близини. У делу Константина Порфирогенита, Љеш, Улцињ и Бар поменути су као *кастели Драча*, на граници према Дукљи. У периоду од 9. до 13. столећа насеље се развијало на видиковцу Лонца, у југоисточном делу потоњег града. На северној страни првобитног насеља налазио се кастел, који је 1878. добио назив Татаровица, док је на јужној страни у 12. веку подигнута катедрална црква св. Ђорђа на темељима цркве из 9. столећа посвећене св. Теодору. Средином 13. века градска капија налазила се код цркве св. Петра, док се подграђе пружало изван зидина. Крајем 14. и почетком 15. столећа град се проширио у правцу северозапада обухватајући и делове насеља који су били изван бедема. Систем фортификација познат из доцнијег периода усавршен је и дограђен у време кад се град налазио под млетачком влашћу, посебно током друге половине 15. и првих деценија 16. века. Нове зидине су прилагођене начину ратовања који је подразумевао употребу топова, тако да су ниже и дебље, имају ескарпе и бастионе — округле куле на угловима. У то доба својим изгледом и функцијом у систему одбране посебно се истицала западна кула, тзв. Гавидола, у чијим темељима се налазила раносредњовековна црквица. У то време у град се могло ући кроз две капије — једне на северозападној и друге на југоисточној страни. Иако није лежао непосредно на морској обали, средњовековни Бар је био типичан приморски град. Његова лука, *portus Antibarensis*, налазила се уували код рта Виловице. Бар је са унутрашњошћу био повезан путем који се преко Румије и превоја Бијела скала спуштао до Остроса и јужних обала Скадарског језера.

У 9. и 10. веку Бар се налазио под византијском влашћу и припадао је теми Дирахион с центром у Драчу. Дукљански кнез Стефан Војислав успео је да 1042. у тзв. барској бици савлада византијску војску и тиме одбрани самосталност своје државе, која је поред Дукље обухватала Травунију и Захумље. У другој половини 12. века, за време Војислављевих наследника Михаила и Бодина, Бар је потпао под власт дукљанских владара. Након Бодинове смрти (1101), Бар се поново вратио под византијску власт, мада га нису мимоишле ни борбе између Бодинових потомака. Почетком осамдесетих година 12. столећа градом је загосподарио рашки велики жупан Стефан Немања. Бар је остао у саставу државе Немањића до пред крај шездесетих година 14. века, када је дошао под власт Балшића, који су њиме господарили и у њему имали свој двор све до смрти Балше III (1421), са изузетком неколико година (1405–1412) у време Првог скадарског рата када су га запоселе Млечани. Након смрти Балше III, Венеција је по други пут загосподарила Баром, али само до новембра 1421, када је градом завладао деспот Стефан Лазаревић. Током наредне две деценије Бар се налазио под влашћу српских деспота. У њему је било седиште Мазарака, деспотовог војводе Зете, и његових наследника на том положају Алтомана и Комнина. После првог пада Смедерева под турску власт (1439), деспот Ђурађ Бранковић се склонио у Бар у коме је провео око девет месеци у покушају да нађе савезнике за борбу против Турака. Након деспотовог повлачења, Бар је крајем лета 1441. заузео Стефан Вукчић Косача, чија власт није била чврста услед постојања неколико политичких струја које су имале различите погледе на будућност града. Од септембра 1442. до маја 1443. Бар је био изложен млетачкој опсади. Последњи браниоци напустили су барску тврђаву 4. јуна 1443, чиме је започела трећа владавина Млечана. Бар је остао под влашћу Венеције све до 1571, када су га заузели Турци.

На челу градске управе још од времена византијске владавине налазио се кнез као представник централне власти. У време Немањића владар је постављао кнеза, који је могао бити и домаћи човек, а зависност од српског владара огледала се и у плаћању акростиха — годишњег данка, који је у време цара Душана износио десет товара уља. Живот у граду био је регулисан Статутом који се први пут помиње 1330. али је свакако старијег датума.



Средњовековни Бар



Бар — реконструисани изглед

Градом су управљали Мало и Велико веће, у чије редове су у почетку поред патриција приступ имали и пучани. У два наврата, 1442. и 1501, поменуто је и Тајно веће града Бара. Није познато када је тачно дошло до затварања ових органа власти за представнике пучког сталежа. Доцније се веровало да се то догодило у време владавине деспота Стефана Лазаревића (1421–1427). Бар је уживао аутономију и у погледу организовања и спровођења судске власти, имао је своје судије, прокураторе, аудиторе, царинике, камерленге и остале службенике, као и канцеларе и нотаре који су се старали о документацији општинске управе произишле из њеног деловања. У време прихватања млетачке власти грађани Бара су захтевали да им се признају све раније царске и папске привилегије. Градом је у име млетачких власти управљао потестат (*potestas*, *podestà*).

Попут осталих приморских градова и Бар је имао свој дистрикт, који је у најстарије доба обухватао Барско поље, од Румије до морске обале. Касније су Румија и Лисињ називане барским планинама *(montaneae Antibari)*. У свом највећем обиму дистрикт Бара се протезао од Сутормана до горњег и средњег тока Бојане, одакле се дуж десне обале ове реке граница пењала до Скадарског језера, обухвативши делове његових јужних обала, да би се на крају поново спустила на Суторман.

У погледу својих економских потенцијала Бар је прилично заостајао за Котором и нарочито за Дубровником. У околини Бара гајило се жито у

количинама довољним за неколико месеци, тако да се овај артикал увозио углавном из Апулије, Грчке и Албаније. На подручју Барског поља било је маслиника, башти и винограда, те су Барани трговали домаћим маслинама, уљем, вином, воћем, поврћем, ланом и конопљом. На барској тржници продавала се и риба из Скадарског језера. Трговци из Бара били су укључени у токове посредничке трговине. Из залеђа су набављали коње, крзна, коже, восак и племените метале које су потом продавали на тржницама у Апулији и Анконитанској марки, као и на јонским и егејским острвима, одакле су набављали тканине, лан, грубу вуну, сиреве и усољено месо. Од друге половине 15. столећа Барани су трговали тканинама које су преко Месине и Риминија набављали из Енглеске (Саутхемптон) и Фландрије. У време док се налазио под влашћу српских деспота, преко Бара су извожене велике количине олова из босанских рудника. Веома тражен артикал домаћег порекла био је тзв. црвени камен (petra rossa), чији су се каменоломи налазили недалеко од обале у долини речице Бунар и око Курила. У доба Немањића, Бар је увозио потребне количине соли, док је под Млецима постао важан пункт у продаји ове животне намирнице која је допремана с Крфа. По рударским местима и трговима у српским земљама Барана је било не само међу трговцима, већ и међу закупцима прихода и царина и зајмодавцима, али у неупоредиво мањем броју у односу на Дубровчане и Которане. Барани су склапали трговачка друштва међу собом, као и с пословним људима из других градова. У Бару је била развијена и занатска производња. У изворима дубровачке и которске провенијенције помињу се бачвари, велутари, обућари, кројачи и златари из Бара. Клесари Барани били су нарочито цењени по градовима на источној обали Јадрана. Бродарство није било развијено, тако да су се барски трговци до удаљених дестинација превозили на млетачким и дубровачким бродовима. Бар је ковао и свој новац — бакарни фолар незнатне вредности.

Бар је био седиште епископије која је крајем 11. столећа, у доба јачања дукљанске државе, подигнута на ранг архиепископије, што је довело до сукоба с дубровачком црквом, чији је прелат такође претендовао на архиепископски чин. Спор је окончан тек средином 13. столећа у корист барске цркве. Српски владари из династије Немањића, као и деспоти у касније време, подржавали су барског архиепископа у његовим настојањима да учврсти своју јурисдикцију над католицима који су живели на подручју српске државе.



Ведута старог Бара (крај 18. века)

Извори и литература: *ВИИНЈ* 2, 27, 34; V. Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, 39, 54, 89, 101, 102; Š. Ljubić, *Listine* IV, 190, et passim; VII, 70, 287, 289; VIII, 94, 101, et passim; IX, 16, 85, 86, et passim; X, 7, 22, 53, et passim; *Acta Albaniae Veneta* I–1, 218, 275; I–2, 398, 436, 628; I–3, 843, 878, et passim; II–5, 1235, 1236, 1238, et passim; II–7, 1473, 1791, 1971; II–8, 2014, 2178; II–10, 2257, 2341, 2344, 2354, 2496; II–11, 2502, 2503, 2516, et passim; II–12, 2850, 2905, 3054, 3075; II–15, 3570, 3610, 3681; II–16, 3938, 3987, 3988; II–17, 1473b, 4008, 4027, et passim; III–18, 4780, 4797, et passim; III–19, 5076, 5077, et passim; III–20, 5375, 5434, et passim; III–21, 5646, 6554, et passim; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 76, 692, 786, 787; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 396; *Историја Црне Горе* I, 4, 5, 25–26, и даље према регистру; II–1, 3, 15–27, 30–34, 36, 41, 45, и даље према регистру; II–2, 63, 86, 89, и даље према регистру; *ИСН* 1, 162, 166, 187–188, и даље према регистру; *ИСН* 2, 55, 67, 78, и даље према регистру; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 55, 58, 64, 96, и даље према регистру; II, 35, 36, 45, и даље према регистру; Р. Ковијанић, *Барски маслињаци XIV вијека*, ИЗ 1–2 (1958) 319–321; Đ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd 1962; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 93–97; С. Ћирковић, *Средњи вијек*, Бар, град под Румијом, Бар 1984, 9–34; Б. Храбак, *Под окриљем млетачког лава*, ibid., 35–53; Б. Храбак, *Привреда Бара у XIV и XV веку*, Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања, Подгорица 1999, 167–197; М. Антоновић, *Град и жупа*, 17, 42–45, 75–76, 118–120, 138–139, 141–142, 146–147, 154–155, 213–219; S. Marković, *Studia Antibarensia*, Gospa od Škrpjela, Perast 2006.

К. Митровић

БЕЛА СТЕНА (**Бѣла Стѣна**; Belaztena) — утврђени град у ваљевском крају, чији тачан положај данас није познат. Бела Стена је припадала *Детошевини (Dettosfelde)*, комлексу поседа који је, вероватно даривањем кнеза Лазара, припао његовом зету, мачванском бану Николи Горјанском Млађем. Краљ Жигмунд је Горјанском 1392. заменио Детошевину са свим њеним *припадностима* (градовима, жупама, правима, глобама и приходима) за град и варош Кисег у Ваској и Чеснек у Веспримској жупанији у Угарској. Детошевина је тако прешла у руке угарског краља, у вре-

ме док је он у Србији ратовао против Османлија и њихових српских савезника. Није, међутим, познато да ли је краљ Жигмунд заиста успео да поседне све њене градове и дистрикте, укључујући и Белу Стену, и колико дуго их је држао под својом ефективном влашћу. Када је 1403/04. дошло до савезништва између краља Жигмунда и деспота Стефана Лазаревића, оличеног у вазалним односима српског владара према угарском краљу, и Детошевина је, поред Мачванске бановине и Београда, припала српском деспоту. Уговором у Тати из 1426. било је предвиђено да се наведени поседи врате угарском краљу након смрти деспота Стефана и доласка на власт Ђурђа Бранковића, али је Детошевина, па тако и Бела Стена, остала и даље под српском влашћу. Бела Стена се у српским летописима помиње као један од градова (уз Ресаву, Голубац, Вишесав и Жрнов) који је Махмуд-паша Анђеловић освојио у Србији у лето 1458, што указује на велики војни значај тврђаве у то време. Након османског освајања, Бела Стена се више не среће у изворима, па се може претпоставити да је тврђава после 1458/59. била напуштена.

На простору некадашње Детошевине, која је обухватала делове територије данашњих области Тамнаве, Колубаре, Подгорине и Качера, сада постоји неколико топонима Бела стена. Тако се називају огољени делови уздигнуте седиментне формације на десној обали Колубаре, на којој се налазе села Мрчић, Шушеока и Клашнић, источно од Ваљева, као и сличан плато неколико километара источније, поред десне обале речице Рибнице, на коме лежи село Табановић. Брдо изнад варошице Љиг, дуж пута који из Београда и Посавине води према Руднику, такође се зове Бела стена, а исто име носи и стена код села Крчмари на обронцима Маљена, преко пута које, на суседном брду, постоје остаци старог утврђења. М. Милићевић је град Белу Стену лоцирао на истоимени брег код села Шушеока, али је ову убикацију почетком 20. века оспорио Љ. Павловић, пошто на поменутом локалитету није било зидина, већ само остаци старе цркве и гробља изнад ње. Осим тога, ова Бела стена, као и она код Табановића, саздана је од врло меких неогених седимената, који се круне и одроњавају, што је према истом аутору не чини погодном за изградњу тврђаве. Исто би се могло рећи и за брдо изнад Љига, где такође нема видљивих археолошких остатака.

Љ. Павловић је сматрао да је Бела Стена идентична са утврђењем јужно од села Крчмара, недалеко од пута који је из долине Колубаре ишао у долину Западне Мораве, што је потом у историографији прихваћено. Утврђење се налазило на гребену брда који се од врха Кулине простире ка извору Крчмарске реке. Издуженог облика, дужине око 70–80 метара, град се пружао у правцу запад–исток, пратећи терен који се према истоку спушта за 10–15 метара. Северни бедем тврђаве, полазећи од главне, полигоналне куле на западу, пречника осам метара, налазио се изнад понора, кроз који протиче Крчмарска река, а југоисточни над потоком што тече од Маркових чанака и под градом се спаја с Крчмарском реком. На јужној страни бедема налазила се улазна кула с капијом. Утврђење је тако било природно заштићено са севера, југа и истока, док је са запада, где је био прилаз, брањено природним усеком дубине десет метара, и главном кулом. Почетком прошлог столећа још су била добро очувана зидна платна, нарочито на северној страни, и кула с капијом на јужној. Испод града, у долини реке, постојало је средњовековно насеље, што се може закључити по изораваним остацима посуђа, алата, камена и старог оружја, а мало даље узбрдо налазило се и старо гробље. Према неким мишљењима, град је подигнут на остацима римског кастела, а археолошка истраживања су утврдила остатке из византијског периода.

Како се у повељи из 1392. међу дистриктима у Детошевини помињу и Топлица и Пепељевац, а у уговору из Тате 1426. ових дистриката нема, већ се јавља градско подручје Беле Стене *(castro Belas[t]ena appellato, cum sius pertinentiis universis)*, С. Ћирковић је изнео мишљење да су управо Топлица и Пепељевац чинили градски дистрикт (градску жупу) Беле Стене. Река Топлица, у чијем се (вероватно) доњем току налазио истоимени дистрикт, тече од места Врујци и у Колубару се улива југозападно од Лајковца. На простор на коме се налазио суседни дистрикт Пепељевац упућује данашње село Пепељевац, јужно од Лајковца и источно од Топлице. То би искључило убикацију града Беле Стене код Крчмара, и значило да ову тврђаву ипак треба тражити или на потесима код Шушеока, односно Табановића, или на неком другом месту на подручју наведених дистриката. Одговор на питање где се налазио град Бела Стена биће евентуално могућ тек након археолошких испитивања свих поменутих локалитета.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: A. Ipolyi, I. Nagy, D. Véghely, *Hazai okmánytár — Codex diplomaticus patrius* VII, Budapest 1880, 428; G. Fejér, *Codex diplomaticus* X–6, 809–813; Ч. Мијатовић, *Десиот Ђурађ Бранковић* I, 1907[2], 391–395, 396–400; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 243; М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 365–367; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, Насеља српских земаља 4 (1907) 355, 382–383, 462–463, 464–465, 551, 704, 718, 735–736, 808, 974, 1000, 1002; Ј. Радонић, *Споразум у Тати 1426. и српско-угарски односи од 13. до 16. века*, Глас СКА 187 (1941) 117–232; М. Динић,

Западна Србија у средњем веку, 48–49, 54; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 111; *ИСН* 2, 275, 308; М. Исаиловић, *Ваљево и околне области у средњем веку*, 68, 87–88, 92, 96, 100, 126, 128–130, 138, 158, 182, 194; С. Ћирковић, *„Црна Гора" и проблем српско-угарског граничног подручја*, Ваљево — постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 59–77; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 97, 522; P. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* I, 276; Д. и М. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1950, 134; *Археолошки споменици и налазишта у Србији* 1, Београд 1953, 52–53.

А. Крстић

БЕЛАСИЦА (Bilassiza) — рудник сребра и гламског сребра копаоничког басена. У досадашњим археолошким истраживањима овог рударског насеља рекогносцирано је 1.200 рударских јама, велики број откопа и више топионица. Први помен овог рудника у дубровачкој архивској грађи је из 1423, али се основано може претпоставити да је отворен деценију раније, јер су Дубровчани већ 1424. у овом насељу имали своју насеобину.

Дубровчани су годинама деловали у Беласици, некад чак и неколико чланова једне породице. Углавном су се бавили трговином сребром, појединци занатством, а поседовали су куће, трговине, као и рударске јаме и топионице. У насељу су убрзо по оснивању саградили католичку цркву. Заједно с Дубровчанима, у трговачке и кредитне послове, као и рад у рудницима било је укључено и домаће становништво. Оно се у сачуваној грађи често јавља као послуга дубровачких трговаца. Беласица је наставила с радом и након османског освајања Деспотовине, па су тако приходи од овог рудника 1530/31. године износили 73.000 акчи.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Р. Ћук, *Прилог проучавању рударства на Копаонику у средњем веку*, ИГ 1–2 (1989) 23–38; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 95, 99, и даље према регистру; О. Зиројевић, *Вучитрнски и призренски санџак у време владавине Сулејмана Величанственог*, ИЧ 29 (1972) 269.

Е. Миљковић

БЕЛЕ ЦРКВЕ (Bielle Zrechie) — трг у Топлици на римском путу који је повезивао Ниш са Љешом на јадранској обали, у турским изворима од 1444/45. Куршумлија. Црква св. Николе, чији је оснивач Стефан Немања, а чије се рушевине налазе код Куршумлије, на левој обали Топлице, била је једно од девет епископских седишта Рашке државе. Беле Цркве дугују свој назив постојању још једне цркве, Богородичине, за коју се као ктитор помиње Немања, али која је вероватно још старија. Турски назив — Куршумлија, ово насеље добило је по олову којим су ове цркве биле покривене, и представља превод старог српског имена, које се у српској средини употребљавало још у 17. веку.

Први помен трга Беле Цркве у дубровачкој грађи је из 1280. У овом месту најпре су трговали Которани, да би им се крајем 13. века придружили и Дубровчани. Трговина на овом тргу била је везана у првом реду за копаоничке руднике сребра, али свој пуни значај добија тек након дефинитивног османског освајања јужних делова српске Деспотовине 1455. Тада Беле Цркве постају главна пијаца сребра средњекопаоничких рудника, у првом реду Запланине, Беласице и Белог Брда, па се у дубровачким архивалијама из седамдесетих година 15. века Беле Цркве помињу као место међусобних задуживања њихових трговаца. На пијацу у Белим Црквама долазили су велики путујући трговци из Дубровника, али сталне дубровачке насеобине није било.

Такође, на основу посредних података из дубровачких архива, може се закључити да је у Белим Црквама било мајстора који су одвајали сребро од злата у гламској комбинацији. Поред племенитих метала, сребра и у мањој мери злата, у Белим Црквама се трговало и скупоценим црвцем, који је преко Дубровника извожен у Фиренцу и Венецију.

Поред легалне, преко Белих Цркава водили су и правци илегалне трговине. Наиме, сребро се седамдесетих година 15. века кријумчарило преко Белих Цркава пут Новог Пазара, где су дубровачки трговци били већ тада стално насељени. Српски трговци у Белим Црквама бележе се у дубровачкој грађи још у другој половини 18. века.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Б. Храбак, *Беле Цркве — манастирски трг сребра*, Куршумлија кроз векове, Београд 2000, 23–31.

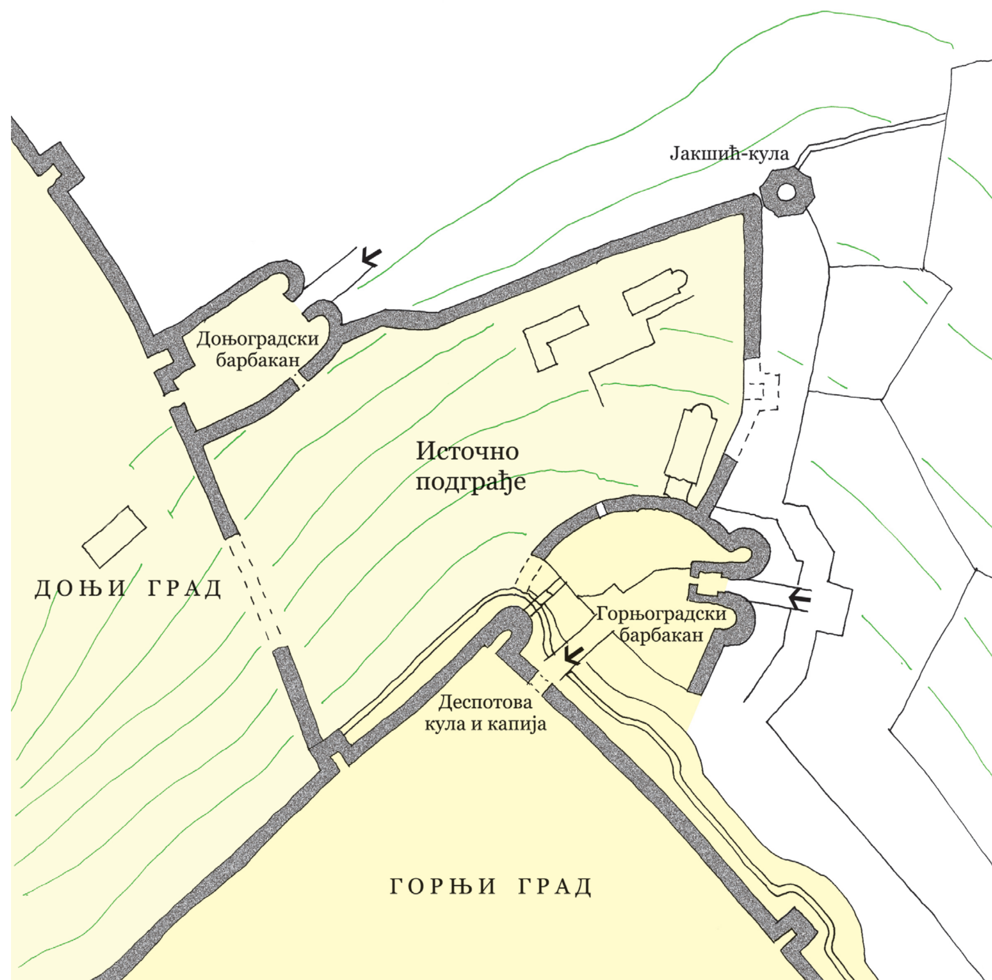
Е. Миљковић

БЕЛО БРДО — рудник сребра и олова на Копаонику. Најстарија белешка у дубровачким изворима о њему је из 1438, али је вероватно с радом почео нешто пре ове године. То је најмлађи копаонички рудник. Ту се средином 15. века развила знатнија дубровачка колонија која је нестала у другој деценији 16. века. С доласком Турака рудник је наставио с радом. Приходи од њега наводе се у пописима из 1488/91. и 1530/31. Вероватно је замро до краја 16. века. Рудник је поново отворен 1933. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Б. Храбак, *Дубровачка насеобина у копаоничком руднику Белом Брду*, Огледи 1 (Београд 1952) 55–67; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 95, 99, 154, 155, 183.

С. Мишић


ДУНАВ
Кула Небојша
Трговачко пристаниште
Доњоградски барбакан
Јакшић-кула
ДОЊИ ГРАД
Источно подграђе
Горњоградски барбакан
Деспотова кула и капија
ИСЕЧАК
Замак
ГОРЊИ ГРАД
Ратно пристаниште
Западно подграђе
Југоисточна капија
САВА
СЕВЕР
0
50
100m



Београд — детаљ Источног подграђа

БЕОГРАД (Singidunum, Σιγγηδώνον, Alba Graeca, Alba Bulgarica, Nándorfehérvár, Fehérvár, Nandoralba) — град на ушћу Саве у Дунав. До 11. века под влашћу Бугарске, до почетка 13. под Византијом, када су га заузели Мађари. Први пут је дошао у српске руке 1284, поново 1403. године. Од 1427. поново је дошао под власт Угарске, да би га Османлије заузеле 1521. године.

На простору средњовековног Београда постојало је неолитско насеље чији су остаци нађени на платоу Горњег града. Келтско насеље из трећег века пре нове ере налазило се на простору данашње Карабурме и Роспи ћуприје. Почетком првог века нове ере почело је раздобље римске власти. У војном логору из кога ће се касније развити град, повремено су боравиле IV Скитска и V Македонска легија. Током владавине цара Домицијана, провинција Мезија је 86. године н. е. подељена на Горњу и Доњу Мезију. Том приликом VII Клаудијева легија је дислоцирана у Виминацијум, а на њено место је око 100. године доведена IV Флавијева легија која је у њему остала до краја античке епохе. У време цара Хадријана, Сингидунум је постао муниципијум, а средином трећег века колонија.

Римски логор се налазио на платоу Горњег града данашње тврђаве. Имао је облик правоугаоника димензија 560 са 330 метара. Испод литице која се спушта према ушћу настало је мање насеље које је имало бедеме повезане са утврђењем на платоу. Стационирање IV Флавијеве легије имало је кључни значај за развој логора, јер су убрзо затим стари земљани зидови замењени каменим, чије надограђивање се продужило до средине трећег века. Око логора се развило насеље ветерана које је убрзо постало стратешка тачка на граници и почетна станица на *Via militaris*, путу који је водио преко Ниша и Софије до Цариграда. На простору данашњег Студентског парка налазио се форум окружен термама, а улице Узун Миркова, Цара Душана и Краља Петра делимично прате ток простирања улица из античког периода. Становници града били су привржени традиционалне римске религије, мада је у Доњем граду нађено светилиште бога Митре. Од другог века почело је да се шири хришћанство. После објаве Диоклецијановог едикта 302. почео



Београд — Десӣоӣова кула и каӣија

је велики прогон хришћана, којом приликом су страдали ђакон Донат, презвитер Монтан, његова жена Максима и група грађана међу којима су били и св. Ермил и Стратоник, први хришћански патрони Београда. У четвртом веку град је био седиште епископије чији су архипастири учествовали у великим христолошким расправама које су потресале Царство. Под утицајем Арија који је протеран у Илирик, епископ Сингидунума Урзације пришао је аријанству и на сабору у Тиру 335. знатно је допринео да александријски архиепископ Атанасије буде свргнут и послат у прогонство. Урзације је учествовао у раду сабора у Сердици 343. и Сирмијуму 351. године. Око 366. у Сингидунуму је одржан локални синод с циљем да епископа Сирмијума одврати од напуштања аријанства. Урзација је 370. наследио Секундијан, који је био последњи забележени аријански епископ града.

Римски Сингидунум је пострадао највероватније 441, када су га разорили Хуни. Током наредних деценија град је највероватније био пуст, међутим и даље је представљао значајно стратешко чвориште. Пре 470. заузели су га Сармати, али их је одатле избацио остроготски краљ Теодорик Велики у својству источноримског савезника. Одбијање да врати Сингидунум Царству јасно открива да је готски краљ увиђао његов значај. После одласка Острогота за Италију 488. град су заузели Гепиди, да би га Готи повратили 504. године. Ипак, разграничењем из 510. Сингидунум је враћен Царству. Између 527. и 535. цар Јустинијан је предузео опсежне фортификацијске радове у Илирику када је обновљен и Сингидунум. За ово су искоришћени остаци античког каструма, али његова површина је смањена на једну трећину пређашње. Нова тврђава сместила се у северозападном делу старе, а у Доњем граду такође је откривен слој из шестог века. Обновљена је и епископија, а њен предстојник је 579. послао свете књиге аварском кагану да би се овај над њима обавезао на доследно поштовање мира с Византијом. Ово ипак није спасло град: после освајања Сирмијума 582, Авари су напали и Сингидунум две године касније и заузели га. Византија је успела да га поврати и Авари су га 593. безуспешно опседали. Три године касније град је ипак заузет и каган је предузео акцију да сруши његове бедеме. Брза акција византијског војсковође Приска омела је овај његов план а делимично разрушени бедеми града су обновљени. О даљој судбини византијског Сингидунума нема много података. Највероватније је пао у другој деценији седмог века.

До осме деценије деветог века у историјским изворима нема помена насеља на ушћу Саве у Дунав. Постоји претпоставка да је град неко време после заузимања био пуст, а да је његово насеља-

вање започело после 680. као последица продора Бугара. Најстарији доказани средњовековни културни слој археологија приписује деветом веку и откривен је у Доњем граду. Иако савремени остаци нису нађени у Горњем граду, верује се да је у то време и тамо постојао брањен простор на темељима византијског кастела, с тим што је обухватао само његов северозападни део. Због колапса Аварског каганата 796, Бугари су 804. заузели његове југоисточне делове. Тиме је започео бугарски период у историји Београда.

После примања хришћанства Бугара 864, у Београду је обновљена епископија. Папа Јован VIII је 16. априла 878. писао бугарском кану Борису Михаилу да је београдски епископ словенског порекла Сергије незаконито постављен на престо и захтевао је да буде збачен. Био је то први помен његовог словенског имена. О значају града сведочи податак из житија св. Климента охридског у коме се каже да је Београд најславнији град на Дунаву. Стратешки и политички значај града појачан је доласком Мађара у Панонију крајем деветог века. Под влашћу Бугара остао је до 1018, када је Василије II поново поставио границу Царства на Дунав. Београд је прикључен новооснованој теми у Сирмијуму, а његова епископија је са четрдесет клирика и исто толико парика остала потчињена Охриду.

После смрти Василија II (1025), војна снага Византије почела је брзо да опада. Није могуће пронаћи археолошке доказе да су пограничне тврђаве, међу којима је био и Београд, биле систематски обнављане. Арапски путописац Јахја ибн Саид је писао да је сâм Василије намерно оставио градове неутврђенима да они у случају побуне не би постали устаничка упоришта. Да царево страховање није било без основа, видело се већ 1040. када је у Београду за цара проглашен Петар Дељан. Иако је устанак убрзо угушен, нема доказа да су се прилике у Београду поправиле. Опадање византијске власти посебно се осетило приликом напада Мађара 1071/72. године. Византијска флота је покушала да „грчком ватром“ спречи напад Мађара из правца Сланкамена, али је поражена. Пошто су потучени и Печенези који су дошли у помоћ, краљ Соломон је опсео град. Опсада је трајала два месеца током којих су Мађари изградили опсадне куле које су биле више од градских зидина. Мађарима је пошло за руком да заузму Доњи град, а посада се повукла у Горњи. Нашавши се у безизлазној ситуацији, византијски заповедник Никита се предао, а Београд је опљачкан. Премда је Соломон заузео и Ниш, споразум је убрзо постигнут и Београд је враћен под византијску власт.

Тешке прилике у којима се налазило Царство нису дозволиле да се тврђава и град темељно реконструишу, а ни посада вероватно није била у потребном броју. Због тога се византијски заповедник 1096. повукао пред крсташима у Ниш, а становништво се разбежало по околини. Град је поново опљачкан а антагонизовани житељи Београда су групу мародера опколили и запалили у једној цркви у непосредној околини града.



Београд — унутрашњост Деспотове капије

Византијско мешање у породичне односе куће Арпадовића поново је довело Београд у центар војних и политичких збивања. Угарски краљ Стефан II затражио је да Византија протера ослепљеног краљевог брата Алмоша који је био могући претендент на престо. Суочена с негативним одговором, Угарска је као непосредан повод за рат искористила злостављање својих трговаца у Браничеву. Највероватније у лето 1127, у брзом нападу освојен је Београд, опљачкан и порушен, да би материјал од његових зидина био искоришћен за реконструкцију земунске тврђаве. Савремена наука је довела у сумњу ову тврдњу Ј. Кинама јер се не верује да је Угарска имала логистику која би омогућавала подухват оваквих размера. Коначно, Одон из Деја, капелан и канцелар француског краља Лудвига VII Капета, приликом



Београд — остаци Митрополије

проласка крсташке војске 1147. забележио је да је Београд утврђење, што значи да је имао зидине.

За време Манојла I Комнина византијско-угарски сукоби су ушли у нову фазу у којој је Београд постао исходиште византијске офанзиве. Из њега је 1151. пошао напад током којег је опљачкан Срем и освојен Земун. Извори говоре да је Манојло, док је боравио у Београду, наредио да се његове зидине обнове. Борбе су се продужиле и наредних година: 1154. уследио је нови угарски напад на Браничево, али га је Манојло одбио ратним лукавством. Једно одељење византијске војске напало је Угре у повлачењу код Београда, али је поражено. Овај догађај је изазвао врење у граду у коме је деловала угрофилска струја, међутим цар Манојло је енергичном акцијом завео ред у граду. Уз поновно утврђивање које је трајало између 1151. и 1165, ово је допринело да град постане стратешки најзначајније место у византијским борбама против Угарске у наредној деценији 12. века. Тврдње Кинама и Хонијата о обнови београдске тврђаве поткрепљују археолошки налази. Нађени су остаци три куле и једне капије ширине 2,80 метара. Капија се налази на северозападном бедему. Насупрот њој, југоисточни бедем је опкољавао дубоки ров.

Нагло опадање византијске војне моћи после смрти цара Манојла I довело је до буђења угарских претензија. Београд и Браничево су заузети 1182. и опљачкани. Иако је Византија успела да дипломатским средствима поврати град, његова тврђава је остала полуразрушена. У том стању га је затекла крсташка војска цара Фридриха I Барбаросе 1189. Наредне године цар Исак II Анђео је боравио у граду, али тај моменат није искоришћен да се битно ојача византијска власт у њему. Крајем 12. или почетком 13. века Византија је коначно изгубила Београд, а у следеће три деценије око њега се отимају Друго бугарско царство и Угарска. Бугарски цар Јован Асен II је 1230. издао повељу Дубровчанима којом је гарантовао слободу пословања, а међу градовима у којима се може слободно пословати наведен је и Београд. Ипак, већ 1232. он је у угарским рукама, а у црквеном погледу био је подређен сирмијумском епископу. Када је Бела IV средином 13. века основао Мачванску бановину, ушао је у њене границе.

У оквиру угарског система одбране Београд је у 13. веку заузимао споредно место зато што се налазио дубоко иза јужне границе. Изгледа да Угри нису предузимали опсежне радове на његовој реконструкцији. Угарски краљ Ладислав IV је



Београд — улаз у Горњи град

1284. предао Београд као лено српском краљу Драгутину. Премда је град у правно-политичком погледу и даље био у саставу Угарске, сматра се да је тада први пут дошао у српске руке. Краљ Драгутин није стално боравио у њему, али је за време његове власти град доживео процват. Подигао је или обновио саборну цркву у Доњем граду у којој се чувала чувена икона Мајке божје. Икона се помиње од 11. века и православни Београђани се од ње нису раздвајали чак ни када су одлазили у прогонство после турског заузимања Београда. У бившем византијском кастелу највероватније се налазио двор, а цивилно насеље у Доњем граду. Трагови насеља су откривени и на данашњем Дорћолу, што сведочи о порасту броја становника. О значају насеља сведочи и чињеница да је 1315. одабран за сусрет краљице Симониде, супруге краља Милутина, с краљем Драгутином и краљицом Катарином. Сусрету је присуствовао велики број властеле са обе стране, а почаст гошћи су указали и посланици угарског краља Карла Роберта. Краљица се поклонила чудотворној икони пресвете Богородице. После весеља које је трајало много дана, две краљице су се запутиле да обиђу гроб краљице Јелене.

За време краља Драгутина, Београд је био седиште православне епископије. Папа Никола IV је 1290. писао легату Еугубину да се тамо налази катедрална црква са „шизматичким епископом“ који подиже друге цркве, доводи своје свештенике и шири своју веру у граду и околини. Папа је тражио од легата да смени српског епископа и доведе римокатоличког. Ово није могло да се спроведе у живот док је краљ Драгутин владао градом. Титуларни римокатолички епископ Београда Бенедикт помиње се 1295. у Будиму, а поседи које је том приликом добио везују га за Угарску. По имену непознатог српског архијереја наследио је Јован, поменут у једној потврди архиепископа Никодима из 1317. као мачвански епископ.

После смрти краља Драгутина (1316), Београд и остале његове поседе запосео је краљ Милутин, чиме је у пуном смислу постао део Србије. Тиме се положај града темељно изменио, јер је из позадинског утврђења постао стратешка тачка. Краљ Милутин је додатно утврдио град, највероватније Западно подграђе. Откопани су зидови дебљине два и по и висине до шест метара, са две капије и четири куле четвртасте основе, отворене према унутрашњости. Бедем је имао шетницу, зупце и вероватно дрвени свод на који би могао

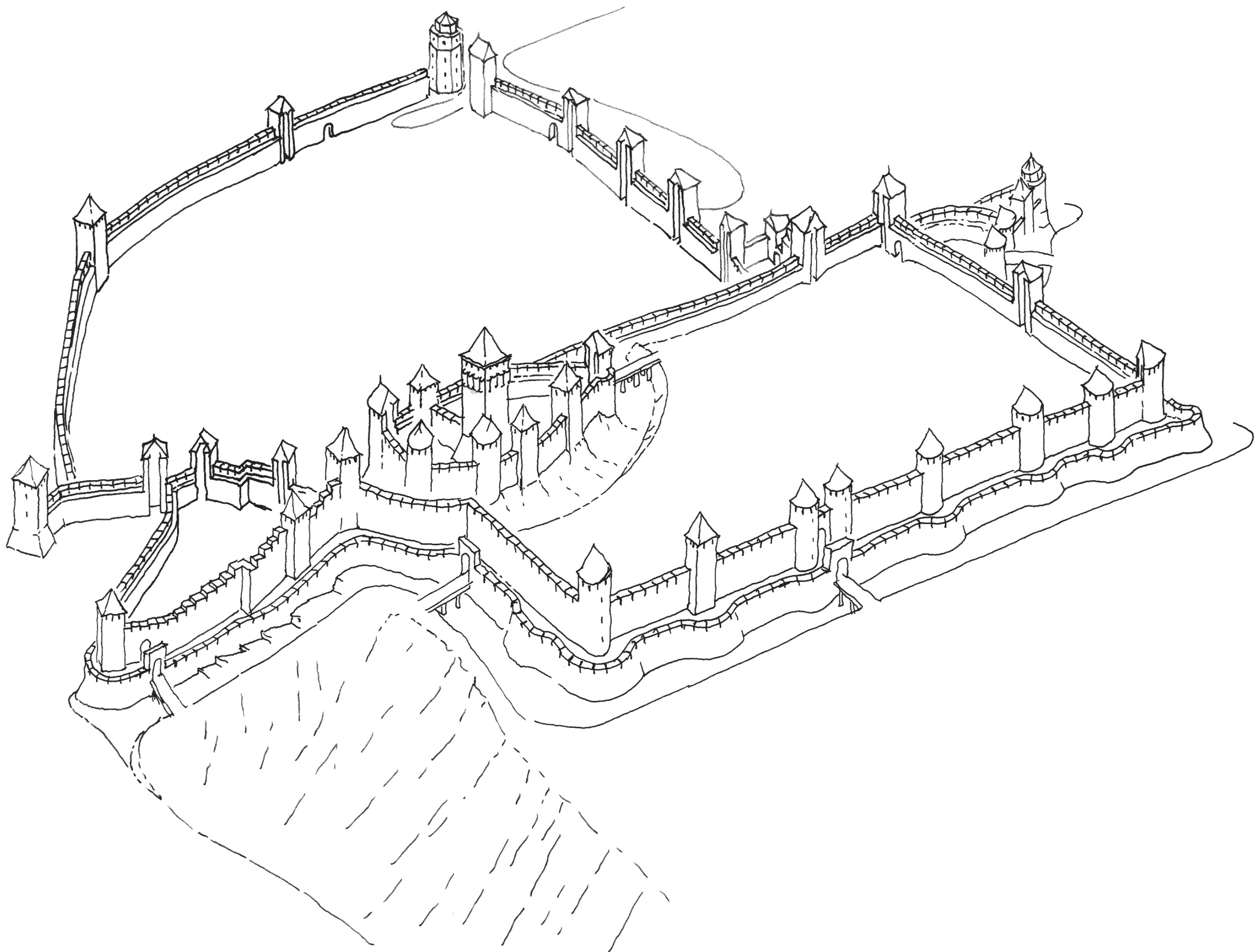


Београд — горњоградски барбакан

да се односи податак из даровнице Стефану Лацковићу 1347. да је приликом освајања град спаљен. Северни зид Западног подграђа оставио је митрополијску цркву ван фортификације, што сугерише настојање градитеља да обезбеди простор за смештај знатно бројније посаде него оне која је могла да стане у кастел. У горњоградском кастелу уз југоисточни бедем призидана је кула кружне основе. Грађевинска решења тврђаве (дебљина зидова, четвртасте куле отворене према унутрашњости) следе развојне токове српске архитектуре 13–14. века.

Војне и политичке мере које је предузео краљ Милутин нису биле довољне да одбране град. У јесен 1319. Угри су га заузели на јуриш, град је наводно спаљен, а том приликом је страдало или заробљено много бранилаца. Папа Јован XXII је честитао Карлу Роберту на успеху. Београд и Мачва су прикључени Угарској. Уз доста муке обновљен је живот римокатоличке цркве, али њен рад се суочавао с великим тешкоћама. Положај Београда под угарском влашћу илуструје и податак да је број његових житеља поново почео да опада. Овоме је допринела чињеница да односи између Србије и Угарске нису били мирни и да у изворима постоје наговештаји да су Срби бар два пута током 14. века покушавали да ослободе Београд. Покушаји нису довољно веродостојно документовани у изворима, али је извесно да су стална напетост и несхватљив немар Угара довели до тога да град дочека почетак 15. века „разорен и запустео“.

После битке код Ангоре, деспот Стефан Лазаревић склопио је споразум са угарским краљем Жигмундом, ступио у вазални однос према њему и заузврат 1403/04. добио Београд и још бројне поседе у јужној Угарској. Деспот Стефан га је претворио у праву престоницу, стратешку тачку отпора Османлијама, привредни и културни центар Србије. Убрзо после преузимања град је добио златопечатну повељу, чији је препричани садржај сачувао Константин Филозоф у биографији деспота Стефана. Житељи Београда су били ослобођени радне ренте, царина и пролаза. Од угарског краља су такође добијене широке повластице. Могуће је да је била донета и одредба да страни трговци морају да довозе своју робу у Београд, после чега би њом трговали домаћи којима је издаван печатиран документ о месту пребива-



Београд — реконструисани изглед

лишта. Требало је да ове мере привуку српске и друге пословне људе и омогуће им несметану привредну активност.

Насељавање града вршено је брзо и смишљено. Најпре је сам деспот позвао богатије поданике у Београд, а када су се они осведочили да су повластице које су им дате заиста делотворне, у граду је почео да се повећава број становника. Највише је било Срба, а потом становника Угарске, Босне, Дубровника, чак и Венеције. После 1427. прилике су се промениле. Иако су Срби и даље били већинско становништво, њима је био забрањен приступ у Горњи град, Унутрашњи град и Западно подграђе. Упркос отвореном неповерењу угарских власти, стратешке потребе одбране града налагале су да се пребези из окупиране Србије примају у својству граничара с платом од једне форинте и мањим поседом на територији бановине. Срби су чинили и посаде шајкашких чамаца који су били стационирани у Београду. О бројности Срба сведочи и податак да су после турског освајања житељи Београда присилно колонизовани у околини Цариграда. Угарске власти су се напрезале да привуку Мађаре да се населе у Београду, али они су до краја средњег века остали у мањини. Професионалну војну посаду чинили су Угри, Немци, Чеси и други.

Економија Београда је почивала на пољопривреди, првенствено на производњи пшенице. Друга по важности била је производња вина, потом пчеларство. Рибарство је такође представљало важну привредну грану. Краљ Жигмунд је становницима Београда дао право да лове рибу свуда, осим у рибњацима. За време српске власти и у првим деценијама угарске, цветало је и занатство. То су превасходно били занати у вези с војном логистиком: извори помињу дрводељски, каменорезачки, зидарски, цигларски, ковачки, оружарски и друге. Пред крај 15. века поменут је и један бродоградитељ пореклом из Италије. Њега и многе друге занатлије из овог круга плаћала је дворска благајна. Помињу се и занати који се од-



Изглед Београда у првој половини 16. века

носе на цивилне потребе: кројачки, обућарски, лончарски, месарски, златарски и други. Трговало се племенитим металима, занатским, сточарским и пољопривредним производима и оружјем. Дубровачки трговци су у Београд и друга већа места Србије довозили свилу, кадифу, брокат и дамаскин.

Постоје снажни наговештаји да је Београд, као и Ново Брдо и Сребреница, имао градско веће, могуће са дванаест чланова. Врло је вероватно да је Горњи град имао свог војводу, а Доњи кнеза. Градска управа је морала да има канцеларију, писара и прецизну евиденцију о становницима, што сугерише постојање архива.

Заједно са српском влашћу у Београд се вратио и православни митрополит с титулом егзарха свих српских земаља. Саборна црква посвећена Успењу пресвете Богородице у Доњем граду обновљена је и дозидане су јој певнице. Добила је богате и простране поседе међу којима се налазио и рудник Рудиште у близини Београда. Осим саборне цркве, Београд је имао и цркву св. Три јерарха која је била одређена за владарски маузолеј. У оквиру болнице и прихватилишта за странце налазила се црква св. Николе. Од посебног значаја је била црква св. Петке у Доњем граду која је чувала мошти ове светитељке. Деспотов двор у Горњем граду имао је своју капелу. Први познати београдски митрополит био је Исидор. Њему су се жалили Дубровчани због неког сребра које им је опљачкано и због увођења царине у Сребреници. Митрополит Григорије је боравио у Дубровнику 1440–1441. с деспотом Ђурђем Бранковићем, где је оставио у депозит неке предмете који су припадали његовој цркви. До краја 15. века познати су митрополити Јоаникије и Филотеј. После повлачења српских власти и београдски митрополит се повукао у манастир Раковицу. Није познато да ли се касније вратио у град, али је сигурно да је митрополија и даље остала велики поседник на подручју града. Под непознатим околностима рудник Рудиште је 1453. замењен за друге поседе Јована Хуњадија. Фаворизовање римокатоличке цркве довело је до сиромашења митрополије. Београдски митрополит Теофан је 1509. писао московском великом кнезу Василију III да у његовом граду постоји црква у којој се чува знаменита и чудотворна икона Мајке божје. Ова црква је била богата док су је даривала српска господа, али је осиромашила под влашћу странаца. Из писма се види да је цркву и раније даривао кнежев отац.

У граду је деловала и римокатоличка црква, али њени епископи су за време деспота Стефана резидирали у Угарској. Брзо су се смењивали јер је због смањивања броја верника епископија била

врло сиромашна. Приликом именовања плаћали су минимални сервициј од 33,3 форинте. Римокатоличка црква се налазила под строгом контролом деспота Стефана. Када су њени свештеници хтели да једном приликом увезу иконе, деспот је наредио да се иконе прегледају, обележе и тек потом поделе. Изгледа да је римокатоличка епископија имала и своју катедралу, али њена локација није позната. Изван градских зидова налазила се дубровачка црква. У Доњем граду је постојао фрањевачки манастир, чији звоник су Турци користили за артиљеријски напад на Горњи град 1521. године.

Деспотов и митрополитов двор брзо су постали културни центри око којих су се окупљали писци, учитељи и преписивачи. Сам деспот је био библиофил и у двору је поседовао библиотеку. Верује се да је његов спис *Слово о љубави*, посвећен сестрићима, настао у Београду. Између 1423. и 1426. у двору је боравио писац, преводилац и учитељ Константин Филозоф. У том периоду настало је његово *Сказаније о писменима*. Београд је, поред Манасије, био и преписивачки центар. Андрија дијак, пареклисијарх београдске митрополије, 1424/25. преписао је један панегирик за патријарха Никона. Анонимни преписивач је преписао чак осам књига за војводу Радослава који је можда био београдски војвода.

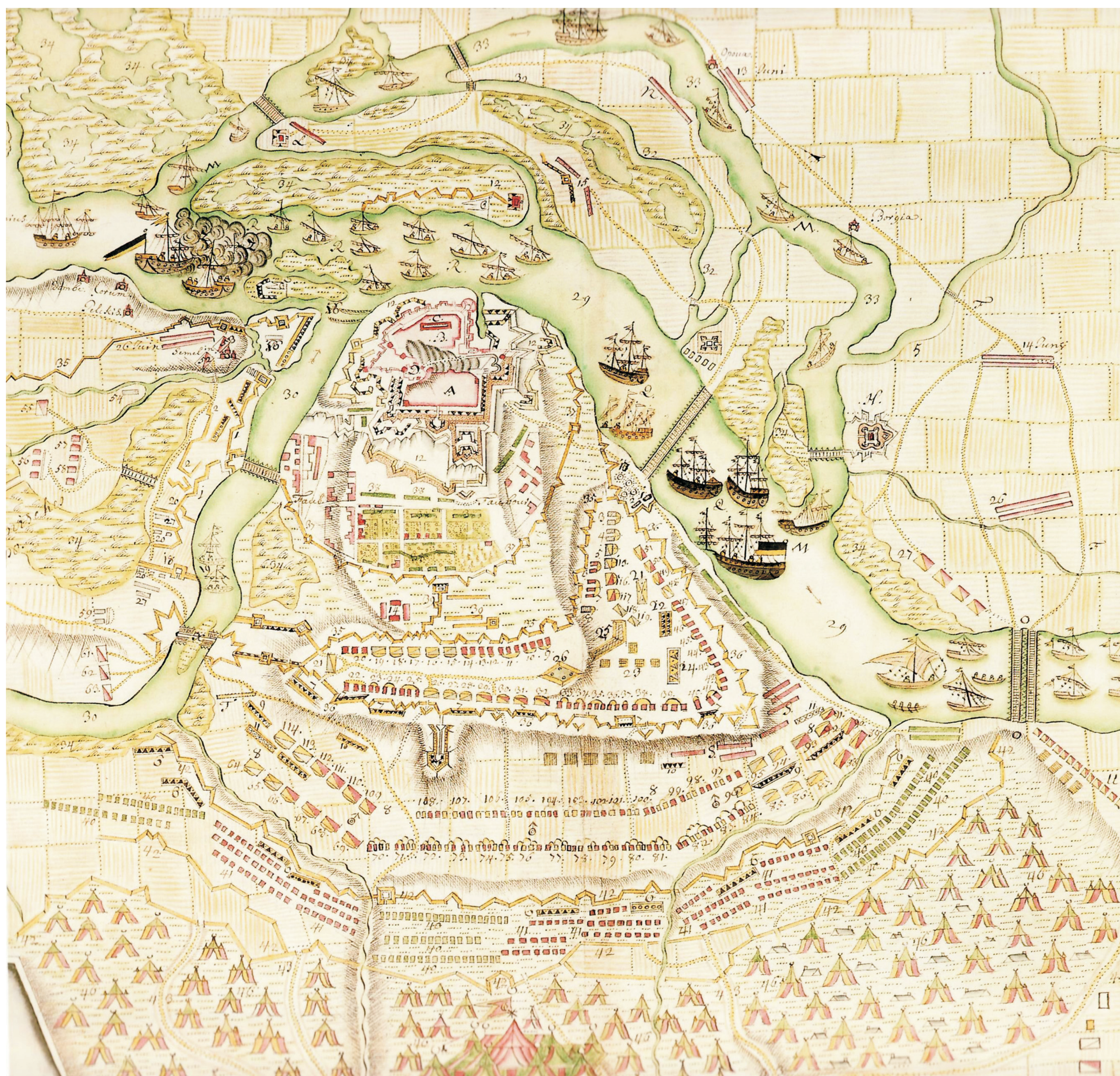
Изградња Београда трајала је током целе владавине деспота Стефана и посвећена јој је највећа пажња. Чак ни најугледнија црквена властелинства нису била ослобођена обавеза да дају радну снагу за подизање града. Идентификоване су три фазе подизања града: обнављање старих утврђења, подизање Горњег града и подизање Доњег града. О физичком изгледу Београда у првој половини 15. века говоре Константин Филозоф, Бертрандон де ла Брокијер и Јован Таљакоцо. Поредећи га с Јерусалимом, биограф деспота Стефана записао је да има седам врхова који се данас могу идентификовати као делови Горњег и Доњег града. Први врх био је сам Горњи град, а други Доњи. Утврђено пристаниште у Западном подграђу је трећи, а четврти, пети и шести врх били су делови Унутрашњег града, бившег византијског кастела. Седми врх је било Западно подграђе које је било утврђено још пре 1404. године. Горњи град је имао четири спољне капије и пету која је водила у Унутрашњи град. Спољне капије према истоку, југу и западу, као и капија према Унутрашњем граду имале су верижне мостове. Бертрандон де ла Брокијер је 1433. описао пет делова града, три на узвишењу, два на реци и мало утврђено пристаниште. Насеље изван градских зидова на потезу од данашњег Дорћола до Савске падине назвао је селом због његове руралне архитектуре.

Стари византијски кастел је преобликован и намењена му је функција двора. Капија с дунавске стране је зазидана, а нови улаз је отворен на источном крају, измењен је број и распоред кула. Простор кастела је пресечен зидом на два неједнака дела. На средини зида налазио се донжон (шести врх). У мањем, западном делу (пети врх), налазио се деспотов двор који је имао прозоре према Доњем граду. Из овог комплекса водила су мања врата према Западном подграђу, односно луци. У оквиру овог комплекса налазила се и првобитна кула Небојша. Источни део кастела (четврти врх) био је већи и у њему су се налазиле помоћне зграде двора, међу којима и коњушница. Улаз је био окренут према истоку и био је брањен једном кулом и покретним мостом.

Двојни бедеми Горњег града делимично су следили трасу рановизантијског утврђења и касније су уклопљени у бедеме који су подигнути у 17. веку. На источној, јужној и југозападној страни имали су косе камене ескарпе. Југоисточна страна, окренута према данашњем парку, имала је седам кула и капију која је водила према Цариградском друму. Капија је била већа и била је брањена двема кулама. Горњи град је имао и источну капију с кулом која и данас постоји и у којој се на-



Изглед Београда почетком 18. века



Београд — поприште аустро-турског рата (1717)

лази опсерваторија „Руђер Бошковић“. После одбијања турског напада 1440, дограђен је фортификацијски систем са две куле и барбаканима — данашња Зиндан-капија.

Изградња Доњег града припадала је последњој етапи изградње Београда. Његов североисточни зид излазио је на природни речни усек у копно који је продубљен да би служио као лука. Остаци луке могли су да се виде до 19. века. Улаз у луку бранила је кула на чијем месту ће касније бити изграђена данашња кула Небојша. Од ње је према југу водио зид дебљине око метар и по, што значи да је био нижи од осталих. Доњи град је имао четири капије, али локација је позната само за главну, источну капију и капију која је водила према пристаништу. После 1440. источној капији су придодате куле с барбаканом.

Посебна пажња посвећена је изградњи утврђеног пристаништа код Западног подграђа. Опис код Константина Филозофа дозвољава да се о њему размишља као о војном пристаништу. Улаз у луку браниле су две куле које су на каснијим ликовним представама Београда имале истакнуто место. Четвороугаона кула IV подигнута је делом на води, с тим што је њен доњи део био засведен да би кроз њега протицала вода. Осим функције одбране луке и бродова, ова кула је служила и као млин. Узводно уз Саву, на другом крају малог залива који је могао да прими пет-шест бродова, налазила се кула V, која је с те стране бранила



Београд почетком 18. века

улаз у луку. Између кула IV и V био је разапињан ланац као физичка препрека за улаз у луку.

После смрти деспота Стефана (19. јул 1427), према уговору у Тати, Београд је морао да буде враћен Угарској. Краљ Жигмунд је предузео мере које су омогућиле да град настави да се развија. Привилегије грађана су потврђене и можда проширене, а краљ је позвао Дубровчане и занатлије из Шопрона да се населе у њега. У административном погледу прикључен је Мачванској бановини, а за време краља Матије Корвина створена је нова бановина, с центром у Београду, која је обухватала источни Срем, Земун и Сланкамен. Врховни заповедник града био је капетан, али изгледа да је чисто војне функције вршио кастелан. За време краља Жигмунда постојао је и посебан кастелан за Унутрашњи град. Због великог значаја који је Београд добио у угарском систему одбране, његовог капетана је постављао сâм краљ. Током 15. века били су најистакнутији магнати Угарске — браћа Матко и Франко Таловци, Јован Хуњади, Михаило Силађи, Павле Кињижи. У доба краља Матије уведена је функција провизора, коме је дужност била да се стара о оружју, муницији и стању градских бедема. Није јасно у којој мери је град уживао самоуправу. По аналогији с другим јужноугарским градовима који су имали самоуправу, верује се да ју је макар и у ограниченој мери уживао и Београд. Становници града одржали су састанак поводом гласова о предстојећем турском нападу и позив за помоћ послали легату римског папе.

Краљ Жигмунд је предузео мере да се прекинути радови на утврђивању Београда наставе, пре свега на североисточном бедему Доњег града. Тврђава је снабдевена топовима, а краљ је настојао да јој обезбеди и посаду витезова Немачког реда из Пруске и витезова Јовановаца. Ове мере су се по-

казале као довољне да одбију први турски напад на Београд 1440. године. Са 20.000 војника султан Мурат II је опсео град с копна и река. Опсада је трајала пет месеци. Бомбардовање није дало жељене резултате и покушало се с минирањем бедема из лагума. Пошто ни ово није успело, Турци су предузели општи напад на зидове тако што је јарак уз зидове затрпан дрвеним материјалом, а нападачи се лествама пели на зидове. После жестоких борби на бедемима, браниоци су запалили дрвену грађу у јарку, што је Турцима нанело тешке губитке. Иза овога Турци су се повукли.

Уочене слабости у одбрани града искоришћене су да се она побољша. Најважнији напредак учињен је у изградњи источних капија у Горњем и Доњем граду. На обе капије изграђен је читав систем утврђења који је могао да функционише независно од главне тврђаве. Куле ових утврђења имале су отворе за топове, што је била новина у фортификацији.

Нов турски напад уследио је после освајања Цариграда. Око 100.000 војника окупљало се у Једрену, а флота у Видину. Опсадне топове су изливали западни мајстори у Скопљу и Крушевцу. Припремане су и друге опсадне справе. Пошто су турске припреме трајале дуго и биле општепознате, било је довољно времена да се у западној и средњој Европи окупи велика, али неопремљена и неискусна крсташка војска под вођством фрањевачког проповедника Јована Капистрана. Одбраном Београда руководио је губернатор Угарске Јован Хуњади. Турске претходнице су стигле у јуну 1456. пред град и опљачкале околину. Крсташка војска је пристигла почетком јула и један њен одред је успео да уђе у град. Трећег јула почела је опсада, а османска флота је одсекла град од остатка крсташке војске. Најжешћи напади били су усмерени према југоисточном бедему и његовој капији. Предлог румелијског беглербега Караџе да се град нападне с река султан је одбио и напад је почео бомбардовањем бедема. Југоисточни бедем, који је подигнут у доба деспота Стефана, није предвиђен за отпор тешкој артиљерији и брзо је почео да се урушава. Преокрет у опсади донела је победа хришћанске флоте 14. јула, после чега су кроз војно пристаниште Западног подграђа отворене линије снабдевања и појачања. Турци су наставили да бомбардују југоисточни бедем и пуне његов ров дрвеном грађом. Општи напад је уследио 21. јула и два пута је био одбијен. Трећи пут Турцима је пошло за руком да заузму већи део бедема и нападну Унутрашњи град. У одсудној битки на покретном мосту кастела напад је одбијен, а преосталим браниоцима на главном бедему пошло је за руком да запале грађу којом је био засут ров. Тиме је био спречен нов упад Турака, а онима који су продрли у Горњи град пресечена је одступница. После борби које су вођене целе ноћи, у зору 22. јула 1456. напад је одбијен. Турци су имали велике жртве, међу којима је био и беглербег Караџа. Против воље Јована Хуњадија, крсташи су кренули у противнапад. Пошто су били разбијени и имали велике губитке, Турци су били поколебани, а лакше је рањен и сам султан. У ноћи између 22. и 23. јула опсада Београда је подигнута. Међутим, због великог броја несахрањених, у граду је почела епидемија куге која је покосила најпре Хуњадија, а потом Капистрана.

Несређене политичке прилике у Угарској омеле су рестаурацију Београда. Присталице Ладислава, старијег сина Јована Хуњадија, убиле су у Београду грофа Улриха II Цељског. Градски зидови нису систематски обнављани до 1458, када се у Угарској учврстио на власти Матија Корвин, млађи син Јована Хуњадија. Обновљен је југоисточни бедем коме је додат контрафор са унутрашње стране. Обновљена је и кула VII Западног подграђа, а главни радови су извршени на топовској кули која је у 18. веку прозвана Небојша и на новом, истуреном делу тврђаве, које се због положаја назива Источно подграђе. Топовска кула у пристаништу имала је правилну осмоугаону основу, четири спрата, дебљину зидова три и висину преко двадесет метара. Отвори за топове били су широки 0,80 м. Истовремено с подизањем куле Небојша, подигнуто је и мало утврђење на источној падини београдског брега, с тзв. Јакшићевом кулом као крајњом тачком. И она је имала улогу топовске куле и личила је на ону из луке. Дебљина зидова била је око 2,25 метара, имала је пет спратова. Од ње су зидови водили према источној капији Доњег града и према Зиндан-капији.

У пролеће 1521. почеле су турске припреме за напад на Београд. Заједно с комором број нападача се процењује на око 100.000. Из Цариграда су уз Дунав запловиле ратне лађе. Турска војска се 28. јуна раздвојила у Крушевцу: мањи део је водио Пири Мехмед-паша, и он је опсео Београд, а с већим делом је султан Сулејман II кренуо према Шапцу. План је био да се освоји Срем и пресече линија којом би опседнутом Београду могла да стигне помоћ. Пири паша је најпре опсео град с копна, а после освајања Земуна и с река. У другој половини јула започето је бомбардовање. Главни правац напада је усмерен на Доњи град и Западно подграђе. Јуриш на бедеме предузет 2. августа завршио се неуспехом. Преокрет је наступио када је Сулејман наредио да се заузме Ратно острво и одатле бомбардују слаби бедеми приобаља. Том

приликом је највероватније запаљена кула Небојша која је била највећа препрека за напад на Доњи град. Општи напад из три правца извршен је 8. августа и Турцима је пошло за руком да освоје Доњи град и Западно подграђе. Половином августа подигнут је понтонски мост преко Саве којим су доведене нове трупе из Земуна. Пошто је новоосвојена позиција била неподесна за постављање топова, Турци су прибегли минирању. Једна од северних кула Унутрашњег града дигнута је у ваздух 27. августа. Ово је задало завршни ударац малобројним исцрпљеним браниоцима и они су се предали 29. августа 1521. године.

Извори и литература: Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967; М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982; *Acta Sanctorum, Octobris* X, Parisiis — Romae 1869; Б. Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950; Benedicti de Accoltis Aretini, *Historia Gotefridi*, Recueil des historiens des croisades, Historiens occidentaux V, Paris 1895, 525–620; Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 97; *Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935, 73–74; Ioannis Cinnami, *Epitome rerum ab Ioanne et Manuele Comnenis gestarum*, ed. A Meineke, Bonnae 1836; N. Jorga, *Notes et extraits pour server à l'histoire des croisades au XV siècle* IV, Paris 1915; Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића, деспота српског*, изд. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875) 223–328; 373–377; *Живот деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа*, Старе српске биографије XV и XVII века, превод Л. Мирковић, Београд 1936, 43–125; Nicetae Choniatae, *Historia*, ed. I. Bekker, Bonnae 1835; Iohannis de Tagliacotio, *Relatio de victoria Belgradiensi*, Annales Minorum XII, ed. L. Wadding, Ad Claras Aquas 1931, 750–796; М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку* I–II, Београд 1951–1958; М. Бајаловић-Хаџи Пешић, *Средњовековни Београд у светлости археолошких открића*, Историја Београда I, 296–301; Ф. Баришић, *Византиски Сингидунум*, ЗРВИ 3 (1955) 1–13; М. Динић, *Београд у средњем веку*, 335–340; Д. Иванчевић, *Београдска тврђава и њене светиње*, Београд 1970; J. Kalić, *Was verstand man in der mittelalterlichen serbischen Städten unter „Kula"*, Balkanoslavica 7 (1979) 15–24; Иста, *Опис Београда у XV веку*, Зборник ФФБ 12–1 (1974) 443–452; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 49–50, et pass.; М. Антоновић, *Папство и Србија у XV веку*, Додатак ИГ 1–2 (1993) 16–37, et pass.; Ј. Калић, *Србија и Београд почетком XV века*, Годишњак ГБ 25 (1978) 97–105; Д. Костић, *Где је била кула Небојша?*, Београд 1931; Г. Марјановић-Вујовић, *Западно подграђе*, Историја Београда I, 302–306; М. Поповић, *Средњовековна црква Успења Богородице у Београду*, Зборник НМ 9–10 (1979) 497–512; М. Поповић, *Средњовековна предграђа Београдског града*, Годишњак ГБ 25 (1978) 121–131.

М. Антоновић

БИЈЕЛА (**градь Бѣла**, Biela, Biella, Bielo, Biele) — тврђава и село. Налазила се у средњовековној области Површ у Травунији, према Дубровачкој жупи. Данас постоји само истоимено селиште с делимично очуваним пространим насуво зиданим кућама. Изнад њега је брдо звано Градина са античком градином и каменом гробном гомилом — тумулом, пречника 15–20 метара. На њој је, у нама непознато време, техником сувог зидања подигнута црквица унутрашњих димензија три са два метра усмерена у правцу исток–запад. На обронцима брда налазе се остаци града које народ данас зове Омеђине. Насеље и само утврђење чинили су једну целину јер је последње било удаљено од села свега двадесет метара према западу. Град је истовремено штитио и насеље и пут Дријен–Крстац. Од Крстаца су се ка Приморју гранала три пута, док је један водио до Требиња. Бијела је у ствари била незнатна кружна фортификација промера тридесет метара, која је имала улогу властеоског рефугијума. Зидана је крупним неклесаним каменом, а почетком осамдесетих година прошлог века зидови су били очувани до једног метра висине. Спољни зидови понегде премашују и просечних метар и по дебљине, а унутрашњост је преграђена зидовима направљеним истом техником. Они формирају просторе за становање и друге намене. Коришћени су и црепови из оближњих Купара у Конавлима. Улаз у град је са западне стране. Једна некропола, у народу позната као Видово гробље, налази се на Крстацу. Садржи девет стећака, од којих су четири украшена. Ближе селу је камена гробна гомила с преврнутим украшеним стећком на врху.

Бијела је у време првог сачуваног помена (10. децембар 1413) била у области Павла Раденовића. Шест година касније настала су три ћириличка документа из којих се види да је била баштинско село кнеза Алексе Паштровића. Ако је велики војвода Сандаљ овом приликом дошао у посед града, извесно је да није остварена наговештена могућност његовог разарања. Касније, у једној жалби од јуна 1425, спомињу се људи Прибила Милкусовића. Дубровчани су први пут покушавали да се докопају Бијеле 1431, за време Конавоског рата. Након пет година обратили су се директно Радосаву Павловићу као њеном господару. Још крајем 1439. један становник Бијеле сматран је његовим човеком. Милкусовићи су се дуже задржали на том простору. Прибилов син Вукосав, као и његов брат од стрица Богета Ђурђевић, и након четири деценије имали су у Бијели зависне људе. Бијела се помиње у две повеље Алфонса V (1416–1458), арагонско-сицилијанског краља, које су издате херцегу Стефану Вукчићу Косачи (1435–1466). Обе повеље су издате у Напуљу, прва је издата 19. фебруара 1444, а друга 1. јула 1454. Бијела се помиње и у повељи краља Фридриха III (1444–1493), која је издата у Бечу 20. јануара 1448, такође херцегу Стефану Вукчићу Косачи.

У Дубровнику су се жалили да су непознати пљачкаши, вероватно поданици комуне, 1465. тешко похарали село и њихове куће. Срећемо и представнике властеоске породице Бутковић, чији је најпознатији припадник гост Радин. Прво се 13. новембра 1455. спомиње извесни Никола Бутковић, док се у документу од 23. фебруара 1470. јавља и Радинов синовац и наследник гост Твртко Брајановић. Бијела је пре 1465. пала у руке Турака. Ипак, двојица Милкусовића су се одржала јер су 1468/69. уписани као тимарници у селима Љубсково и Бијела. Кад се херцег Влатко привремено измирио са султаном, повратио је фебруара 1471. овај део земље.

Зависно становништво Бијеле, поред спорадичне отимачине, бавило се искључиво пољопривредом. Изгледа да су у прошлости природни услови били повољнији, јер се спомињу вртови, али и извори воде. Коментарисане повеље из 1419. откривају да су село и тврђава имали вредност као 130 кућа, вероватно земљорадничких, на неком другом месту. Ипак, остаје отворено питање у којој мери су нееkономски фактори утицали на одређивање овог односа. Турски попис из 1468/69. садржи податак да село сачињава свега пет кућа које су доносиле скромних 250 акчи прихода. Овакво стање треба објаснити ратним неприликама.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: L. Thallóczy, *Studien*, 362, 379, 398; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 304–305; M. Vego, *Tri povelje*, 453–486, 467, 469, 471, 472, 481–482, 485; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 24, 32, 263; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 185, 189, 190, 191; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 14, 66–67; Љ. Спаравало, *Бијела кнеза Алексе Паштровића*, ИГ 1–2 (1981) 63–87; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 26, 27, 96, 99, 108, 115, 133, 134, 148, 189, 201, 209, 214, 222, 227; М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 337, 391; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 146; Н. Порчић, *Један незапажен податак о властеоској породици Паштровић*, Мешовита грађа 27 (2006) 43–55.

В. Алексић
В. Петровић

БИЈЕЛО ПОЉЕ — данашњи град на реци Лим. Под овим именом први пут се помиње 28. јуна 1589. у документу из которских судско-нотарских књига. Код манастира св. апостола Петра и Павла, у данашњем Бијелом Пољу, налазила се караванска станица. Манастир је током последње деценије 12. века подигао кнез Мирослав, брат Стефана Немање. Најстарији део цркве вероватно је изграђен много раније, а каснијом доградњом, у 13. веку, дозидана је припрата и два звоника чиме је измењен првобитни изглед. Манастир је 1253. или 1254. страдао од Бугара, а негде у исто време постао је и седиште Хумске епископије. Повеља краља Стефана Душана манастиру из 1343. не помиње епископско седиште. У првој половини 15. века (1442) манастир је био седиште Лимске митрополије. Манастир се у изворима помиње као црква св. Петра и Павла. Каравани су, према писаним изворима, ту сврађали у периоду од 1393. до 1413. године. Од 1401. до 1413. уз цркву се наводи и место Лим. Сама црква је ретко била циљ каравана већ је углавном навођена да би се ближе одредио положај места Лим. У документима је обично стајало да каравани иду у место Лим код цркве св. Петра, или у место Лим близу цркве св. Петра. После 1413. црква св. Петра више се не јавља као караванска станица, већ је њену улогу преузело место Лим, које је за карaвански саобраћај било активно све до 1430. У три уговора настала током треће деценије 15. века пише да се каравани шаљу у место Лим код цркве Грлице, на десној обали реке Лим. Црква св. Петра, место Лим и црква Грлица налазили су се међусобно веома близу. У другој деценији 15. века место Лим је привредно ојачало, постало значајнији економски центар и преузело улогу цркве св. Петра. Могуће је и да је Лим првобитно име за данашње Бијело Поље. У близини манастира св. Петра налази се и манастир св. Николе, који се вероватно први пут помиње у повељи краља Милутина манастиру св. Петра и Павла 1317–1321. године. Поред манастира св. Николе развио се Никољ-пазар, који се први пут јавља у књизи прихода и задужења дубровачког трговца Живана Припчиновића 1456–1458. године. Никољ-пазару је можда претходила Пашајитова царинарница на Лиму која се спомиње 1411. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Ж. Шћепановић, *Преглед прошлости Бијелог Поља и околине до 1918. године*, 95–97; Р. Ћук, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, МЗ 2 (1996) 17–19; С. Мишић, *Територијално-управна организација Полимља (12–14. век)*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 73–88.

С. Рудић

БИЛЕЋА — насеље на Дринском путу, између Требиња и Гацког. У 15. веку се у дубровачким изворима јавља као *locus*. Тешко је одредити о каквој је категорији насеља реч. Пословни људи из Билеће јављају се у периоду 1452–1463. У ово време они се шест пута задужују у Дубровнику. Судећи по овим подацима насеље је у 15. веку почело да добија функцију трга, на једном важном путу. Томе је свакако допринео развој трговине у Босни и Србији, посебно металима. Овај простор трајно је припојен Босни после 1373, а у 15. веку га држе Косаче.

Извори и литература: Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 118–119, 171.

С. Мишић

БИОГРАД (Biograd) — у жупи Невесиње. Између Удрежја и Понора на локалитету Градови, на врху брда Врањаче налазе се оскудни трагови (камен, кречни малтер) средњовековног града. Помиње се 1372, као и подграђе за које се наглашава да је село. Оно ни у 15. веку није значајније развило привредну функцију па се помиње као *locus*. Град је вероватно извесно време имао функцију управног центра жупе Невесиње, нарочито у ранијем периоду. Овај простор је припао Босни после 1373. У попису из 1468/69. наводи се као село иако је седиште нахије.

Извори и литература: AL BiH 3, 1988, 141; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 141; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 118, 141; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 142.

С. Мишић

БИОГРАД (Biogrado, Welligrad, Biograd, Belgrado) — град у жупи Неретви, уз саму периферију данашњег Коњица, на коти Град. Ту се налазе рушевине тврђаве у облику неправилног четвороугла, величине седамдесет са четрдесет метара. Централни део тврђаве чини правоугла грађевина димензија четрдесет са двадесет метара. На северозападној страни до ње дограђена је кула, па је читав објекат, осим с југа, поново опасан бедемом. Јужни зид ове грађевине је широк 220 цм. У зиду вањског бедема виде се рупе од попречних бедема. Централна грађевина, судећи по техници зидања и присуству цигле, настала је још у позној антици. У средњем веку је подигнута нова тврђава, тако што су стари темељи искоришћени, а додати су једна кула и високи бедем.

Град је имао и подграђе — Подбиоград, на месту где је био прелаз преко Неретве. То је место каснијег турског Белграџика. Насеље се током 15. века назива и Неретва и простире се на обе обале реке. У њему су патарени имали своје хиже, па је 1449. и 1466. забележено као патаренско насеље.

Биоград се помиње у повељама Алфонса V Арагонског (1444, 1454) и Фридриха III (1448) као град Стефана Вукчића Косаче. Спада у категорију највећих босанских утврђења и као такав имао је свог кастелана — заповедника војне посаде у граду. На овај положај су постављани ситни феудалци и имали су удела у управи градом и жупом. У турско време наставља да живи насеље на реци — Белграџик, а Турци тим именом неко време називају и Коњиц.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 379, 398; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 224; Исти, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 136; Đ. Basler, *Dolina Neretve od Konjica do Rame*, GZM BiH 42 (1955) 227–228; P. Andjelić, *Srednjovjekovni gradovi u Neretvi*, GZM BiH 13 (1958) 180–182; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 130, 145, 154.

С. Мишић

БИОГРАД / ПРУСАЦ (**Пр꙯сац**, alter Belygrad) — Град Прусац се први пут помиње тек 1478, у писму Скендер-бега Дубровчанима, а потом као „други Београд" и Ак-хисар (тур. Бели град) у тексту угарско-турских мировних споразума 1503. и 1519. године. Бенедикт Курипешић (1530) забележио је име града као Prussen (Prussatz), а Контарин Зено (1550) га назива *Castel bianco*. Евлија Челебија је записао да је град био „леп као зрно белог бисера". Саграђен је на левој обали Прусачког потока, на око пет километара јужно од Доњег Вакуфа и припадао је средњовековној жупи Ускопље. Осим главне градске тврђаве — цитаделе с кулом, сачувани су и трагови подграђа на локалитету Варошиште, као и остаци некрополе стећака у непосредној близини цитаделе. У османско доба фортификација је знатно побољшана и проширена због значаја овог утврђења — седишта нахије Скопље, које се налазило на раскрсници важних путева. Једна комуникација долазила је од Приморја преко Купреса, друга из западне Босне, преко Кључа и Јајца, тако да се из Ускопља даље прелазило у долину Лашве и у Фојницу. Након пропасти Босанског краљевства 1463, војвода Владислав Херцеговић је успео да врати Ускопље, Раму и Ливно. Због заслуга у борбама против Турака, краљ Матија Корвин је 1463. доделио Владиславу ове жупе. Ипак, веома брзо, пре 1468/69. а вероватно већ 1465, османска војска је поново освојила жупу Ускопље и град Прусац.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 418–421; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 282; Đ. Mazalić, *Biograd — Prusac*, GZM BiH 6 (1951) 147–189; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, NS 1 (1953) 23; M. Vego, *Naselja*, 98; Д. Ковачевић, *Градска насеља*, 125–126; AL BiH 12, 198; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 190.

Ј. Мргић

БИОСКИ в. *Бијела*

БИТВА (Bytthva, Bytva) — средиште и управни центар истоименог дистрикта, односно жупе, налазио се негде на реци Битви, притоци Саве, северно, односно северозападно од Шапца. О положају града Битве постоје различита мишљења, па је лоциран код ушћа реке Битве у Саву, повезиван с предањем о некадашњем граду Рибарици у селу Глушци, и са археолошким локалитетом на потесу Црквине у селу Узвеће. Град Битва је припадао угарској Мачванској бановини. Кнез

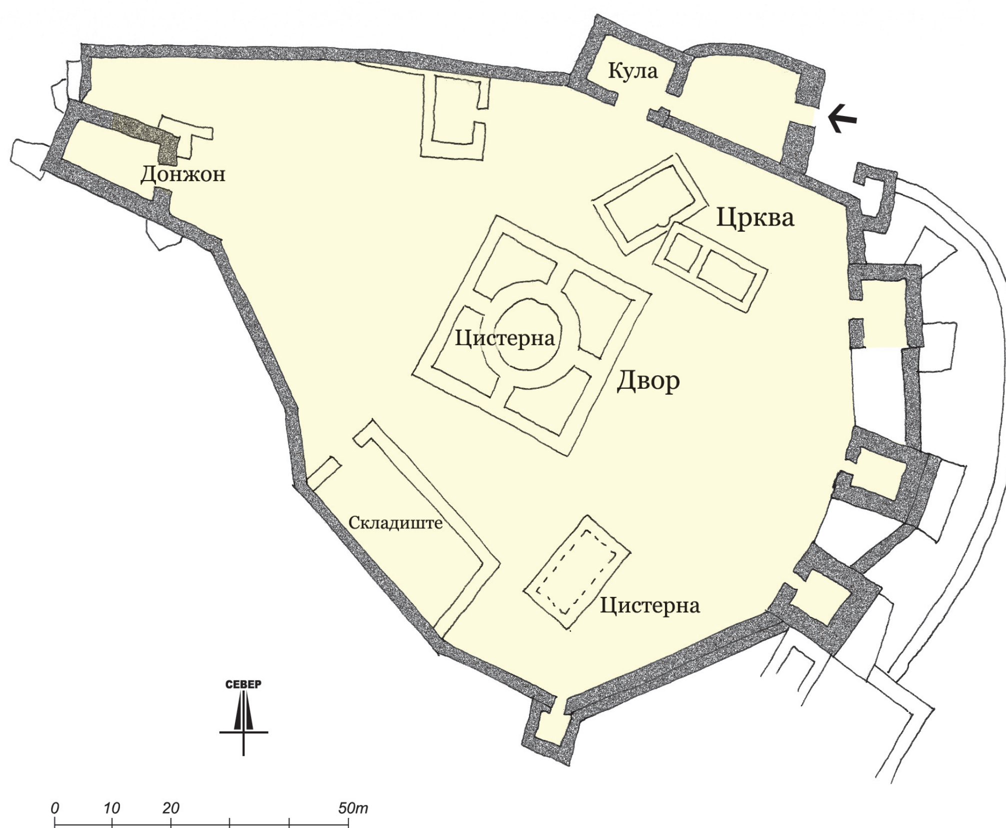
Лазар је имао поседе у жупи Битви, од којих је 1381. приложио десет села манастиру Раваници, али нема података да је држао и истоимени град. Неколико година касније, током унутрашњих сукоба у Угарској, краљевске градове Битву, Купиник и Београд заузела су браћа Хорвати, противници краљице Марије и њеног супруга Жигмунда Луксембуршког. Хронологија и околности тих догађаја нису ближе познати, али је Стефан Короћи, бивши мачвански бан, успео да поврати ове градове круни, највероватније пре јула 1386. године. Мачванска бановина је предата деспоту Стефану 1403/04, али судбина града Битве у ово време није позната. Извесно је, међутим, да је тврђава порушена пре 1426, јер се у уговору из Тате наводи *дистрикт Битва у коме је некад била тврђава (item districtu Byttwa vocato, in quo alias castrum habebatur)*.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: G. Fejér, *Codex diplomaticus* X–1, 415; X–6, 809–813; Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић* II, Београд 1882, 1907[2], 391–395, 396–400; М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 419, 424–425; Ј. Радонић, *Споразум у Тати 1426. и српско-угарски односи од 13. до 16. века*, Глас СКА 187 (1941) 117–232; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 78–79, 364; С. Милутиновић — М. Васиљевић, *Топографско-историјски речник Подриња*, Годишњак Међуопштинског историјског архива у Шапцу 22 (1988) 107; М. Исаиловић, *Ваљево и околне области у средњем веку*, 23, 92, 100, 118, 120, 126; М. Благојевић, *Насеља у Мачви и питање српско-угарске границе*, Ваљево — постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 88; С. Ћирковић, *„Црна Гора“ и проблем српско-угарског граничног подручја*, ibid., 61–62, 66–67, 74.

А. Крстић

БЛАГАЈ (Βόνα, Blagay, Blagaii) — град Бона из доба Константина Порфирогенита, седиште хумских кнежева и центар жупе Хумска земља. Ту је била преисторијска градина, касноантичка тврђава и средњовековни град. Налази се на крашком брду изнад врела Буне. Утврђење је троугле основе, а на сва три врха брда налазе се засебне фортификације (куле). У унутрашњем простору су откривени темељи палате (остаци владарског двора). У подножју града се налазило подграђе, уз врело Буне. Најстарији део зидина потиче из 4. века. Утврђење је имало бочне торњеве који су онемогућавали приступ до слабије утврђених делова. Бедеми су надзиђивани у време цара Јустинијана (527–565) и касније током средњег века.

У раном средњем веку то је главни град Хума, с најстаријом традицијом, а у 9. и 10. веку био је седиште хумских кнежева. У његовој близини налазио се дворац Бишће који су често посећивали босански владари и ту издавали повеље, од времена Твртка I Котроманића. Када је Хум припао Рашкој (око 1130), Благај је постао седиште



Средњовековни Благај



Врело Буне на старој разгледници

удеоног кнеза. Овде је боравио и кнез Мирослав, Немањин брат. Босански владари су овај простор први пут освојили 1326, а трајно се учврстили тек после 1373. У 15. веку Благај је упориште Косача. Херцег Стефан Вукчић Косача је често овде боравио, ту га је 1439. затекла вест о смрти краља Алберта. Град се помиње у све три повеље дате Стефану Вукчићу (1444, 1448, 1454). У време рата с Радославом Павловићем, Стефан Вукчић је у Дубровнику набављао балистре за Благај, ојачавајући на тај начин његову одбрану. Првог дана побуне 1452, Владислав је оцу, херцегу Стефану, између осталог, узео и Благај. Краљ Томаш је тражио да му град буде предат, а у томе га је подржавао и Иваниш Влатковић. Због Благаја су избили сукоби међу савезницима па је босански краљ напустио Горицу и с војском се повукао у Блато. У време измирења Владислава са оцем (1453), Благај је држао Иваниш Влатковић, па га је дубровачка влада наговорила да га преда херцегу. Он је град предао а невера му је опроштена. Када се турска опасност надвила над херцеговом државом (1459), он се склонио у тврди Благај. Турци су град освојили после 3. јуна 1466. и убрзо је постао седиште кадилука.

У Благају је још од времена самосталности Хума постојао владарски двор. У граду је пронађен натпис са цркве из времена Стефана Немање. Вероватно је и херцег Стефан овде подигао цркву за потребе свога двора. У граду су откривени налази керамике превучене зеленом цаклом — увоз са севера, као и мајолике из Италије. Све ово говори да је Благај у једном дугом периоду вршио функцију управног средишта Хумске земље. Град се налазио на Неретљанском путу, од Дријева за Коњиц, па је почетком 15. века у Бишћу успостављена царина. Ипак, привредни живот овде није био нарочито развијен. Подблагај се помиње тек 1447, а 1446. у Бишћу се помиње један трговац. Тек у шестој деценији 15. века јављају се пословни људи из Благаја. Град је током целог средњег века имао претежно управну, па тек онда и привредну функцију.

Извори и литература: *ВИИНЈ* II, 60 (Б. Ферјанчић); L. Thallóczy, *Studien*, 359, 378, 395; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 211; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 116, 119, 136, 171, 264, 292, 302, 332; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 39, 41, 42, 92, 96, 117, 176; H. Kreševljaković — H. Kapudžić, *Stari hercegovački gradovi*, NS 2 (1954) 9–22; Đ. Basler, *Istočni zid grada Blagaja na Buni*, Hercegovina 3 (Mostar 1983) 29–33; AL BiH 3, 1988, 291; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 141; С. Ћирковић, *Насељени градови Константина Порфирогенита*, ЗРВИ 37 (1998) 13–14.

С. Мишић

БОБОВАЦ (**Бобовацъ**, Boboch, Bobouac, Babowch, Babouch, Baboch, Babunz, Bobovaz, Bobowacz, Bobouaz, Bobovac) — град у жупи Трстивници, резиденција и столно место босанских владара у којем се чувала круна краљевства. Његови остаци леже на коси изнад састава Буковице и Миљаковске реке. Бобовац спада у ретке босанске градове који су систематски истражени. На месту средњовековног града налазило се у брон-

заном и старијем гвозденом добу градинско насеље. Бобовац су користили и Римљани, али се облик утврђења из тог периода не може установити. Градитељи средњовековног утврђења залачки су дали изглед граду тако да су његову одбрамбену концепцију прилагодили рељефу у који су уклопили зидане објекте. Утврђење на Бобовцу представља сложену фортификацијску целину насталу током 14. и прве половине 15. века.

Првобитно утврђење на јужном крају стеновите косе подигнуто је почетком 14. века на остацима касноантичких фортификација. Овој, најстаријој фази изградње, припадају и бедеми тзв. горњег града. У следећој фази, у другој половини истог века, изграђена је зграда дворског комплекса, читаво предворје доње палате и западни део главне куле. У трећој фази, почетком 15. века, изграђено је шире предворје краљевског двора, анекс уз



Средњовековни Бобовац

горњу палату и северни део града са утврђењима на Црквици и Вису с главном капијском кулом. Од куле на Вису са обе стране спуштали су се бедеми чиме је у потпуности преграђена коса и двор заштићен са севера. У оквиру једног од ових бедема налазила се и прва капија. Од ње је дуж источне падине изграђен бедем који је био повезан с комплексом двора. На западној падини подигнут је бедем с кулама на крајевима, а међупростори према стрмим падинама остали су природно брањени. Овим доградњама брањени простор на Бобовцу био је вишеструко увећан. Бобовац је приликом турског освајања запаљен, а убрзо затим дошло је и до великог систематског рушења зидова. Након стабилизације турске власти, на Бобовцу је дошло до делимичне обнове која је обухватила само објекте двора. Упоредо са овим, или ускоро иза тога, вероватно је дошло до потпуног рушења бедема, кула и свих других каменом зиданих објеката у северном делу града. Једино се може претпоставити да гробна капела није била сасвим порушена. Бедеми града су веома слабо очувани и само на једном кратком потезу на западној падини прелазе метар висине. На највећем делу само се распознају стопе за зид у каменитом терену. Укупна дужина бедема је око 1.100 метара. Бедеми су дебљине 100 до 110 cm, сем тамо где опасују палату или њено предворје где дебљина износи око 140 cm. Бобовац је укупно имао једанаест кула.

Комплекс двора на јужном делу града представљао је посебну фортификацијску целину у којој су била смештена стамбена дворска здања — доња или велика палата и горња или мала палата. Доња палата је имала основу облика неправилног правоугаоника димензија 25 са 10 метара. Имала је најмање четири етаже. Горња палата је била издужена правоугаона грађевина унутрашњих димензија 18–19 са 5–5,6 метара. Имала је вероватно само две етаже. Претпоставља се да се у оквиру ове палате налазила и мала капела краљице Доротеје. У састав двора улазила је још једна грађевина названа анекс горње палате, димензија осамнаест са шест метара. Ова грађевина је имала најмање две етаже. На основу налаза претпоставља се да су ту биле смештене неке занатске радионице. Нешто северније, на тераси Црквице налазило се још неколико објеката. Најзначајнији је Гробна капела чија градња је текла истовремено са изградњом двора. Основну функцију цркве променио је краљ Остоја који ју је адаптирао и претворио у маузолеј краљевске породице. Сматра се да су ту сахрањени краљеви Остоја, Твртко II и Томаш. Паралелно с гробном капелом, на удаљености од 10–12 m, налази се тзв. Велика црква, чија изградња је почела последњих година босанске самосталности и која је остала незавршена. На Црквицама се налазила и грађевина, димензија једанаест са шест метара, која је имала најмање две етаже. Ово здање је подигнуто крајем пете деценије 15. века и вероватно је било намењено за смештај фрањеваца. На Бобовцу су откривени и трагови стамбених зграда које су разбацане у неколико група унутар градских зидина, у малом подграђу с јужне стране и нешто већем предграђу са северне стране. Нађено је 50–60 кућишта унутар бедема и исто толико ван њега. На основу материјалних трагова може се устврдити да су на Бобовцу као занатлије делали: ковачи, керамичари, зидари, клесари, гравери, резбари, сликари и млинари. У оквиру града откопане су три цистерне: две у комплексу двора и једна на Црквици. О изгледу и декорацијама палата и цркава делимично сведоче сачувани материјални остаци.

Писани подаци о Бобовцу јављају се у периоду од 1350. до 1463. године. По садржају су сиромашни и у њима је Бобовац најчешће помињан као место издавања појединих повеља и писама, а потом и као место примања дипломатских делегација и као поприште разних војних и политичких збивања. Скоро све војне акције чији је циљ било освајање Босне биле су уперене на Бобовац. Најраније помињање Бобовца односи се на рат цара Стефана Душана против бана Стјепана II Котроманића 1349–1350. године. Тада је, према писању Мавра Орбина које нема ослонца у старијим изворима, Душан опсео Бобовац, али није успео да га освоји. Бобовац је био и мета Угара, што сазнајемо из повеље бана Твртка Стјепану и Вуку Рајковићу из 1370/74. године. Нарочито је био буран период 1404–1410. током којег је Бобовац неколико пута прелазио из руке у руку. Када је маја 1404, заслугом херцега Хрвоја, краљ Остоја збачен с престола, отишао је у Будим да тражи помоћ. Јуна месеца у Босну је упала угарска војска под командом бана Ивана Моровића и ушла у Бобовац где се одржала посада верна краљу Остоји. Босански великаши су дозволили да, ради заштите краља Остоје, на Бобовцу остане једна чета угарских војника. У лето 1406. у Босну је упала угарска војска под командом Пипа Спана, који се сместио у Бобовац одакле је често проваљивао и пљачкао околину. Долазак Пипа Спана на неки начин је пореметио боравак краља Остоје у Бобовцу и он је молио Дубровчане да га приме у свој град. Крајем септембра 1407. краљ Жигмунд је кренуо у нови поход у Босну. Пипо Спано му је помогао тако што је с Бобовца послао три чете племића, витезова и плаћеника. Након

доласка краља Жигмунда у Бобовац, Пипо Спано му је предао град. Октобра 1409. Остоја се поново попео на босански престо. То је довело до нове интервенције краља Жигмунда тако да је почетком 1410. Бобовац опет пао у руке угарске војске којом је заповедао бан Павле Бешањи. Бобовац је имао важну улогу и у догађајима у вези са убиством кнеза Павла Раденовића 1415. године. Тада су људи краља Остоје довели у Бобовац његовог сина кнеза Петра Павловића, где је требало да га ослепе. Јануара 1459. Бобовац су опсели Турци. У граду се тада налазио и Стефан Томашевић који је заједно са стрицем Радивојем успео да побегне. Турци су заузели Бобовац 1463. године.

Према турском попису из 1468/69, посаду тврђаве Бобовац чинило је осим диздара још двадесетак људи. Бобовац је постао седиште нахије и првог кадилука у вилајету Краљ, чији једини помен потиче из 1469. године. Око 1470. Бобовац је прикључен бродском кадилуку.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 185, 282, 385, 398, 402, 450; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 74, 75, 468, 515, 516, 555, 637; I–2, 121, 242, 272; М. Орбин, *Краљевсшво Словена*, 39; A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, 193–195; K. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Zagreb 1951, 62; M. Vego, *Naselja*, 16; I. Bojanovski, *Stari grad Bobovac i njegova konzervacija*, NS 8 (1962) 71–96; Иста, *Nastavak konzervatorskih radova na gradu Bobovcu*, NS 9 (1964) 167–174; G. Škrivanić, *Gradovi i utvrđenja u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovnikuu*, VIG 2 (1969) 135; P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo 1973; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, према регистру; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, према регистру; М. Поповић, *Средњовековне шврђаве у Босни и Херцеговини*, Зборник за историју БиХ 1 (1995) 39; Исти, *Владарски и власшеоски двор у средњовековној Босни*, Зборник за историју БиХ 2 (1997) 3–13; M. Sijarić, *Nadgrobne ploče tri bosanska kralja*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 23 (2006) 229–256.

С. Рудић

БОКШЕВАЦ в. *Боровац*

БОЛВАН / БОВАН (**Болвань**) — трг и тврђава на уласку у Моравичку клисуру, девет километара северно од Алексинца. Тврђава, малих димензија, налазила се на омањем брду, а данас је потпуно у рушевинама. Имала је улогу пограничне тврђаве и заштите трга. Болван се налазио на познатом Цариградском друму, који је ишао обронцима Озрена.

Трг у Болвану први пут се помиње 1395. у повељи кнегиње Милице Св. Пантелејмону. Кнегиња је том приликом манастиру дала 500 *крушаца* соли са овог трга и два човека. На овом тргу су били магацини соли и царинарница, за со која је довожена из Угарске.

Тврђава се непосредно помиње 1413, приликом напада принца Мусе на Србију, иако је вероватно постојала и раније. Приликом овог напада принц Муса је из Сврљига и Соколовнице, крећући се Цариградским друмом ударио на Липовац и Болван. Посада Болвана се предала па су Турци град поштедели. Поред Липовца ово је било најважније утврђено насеље у Липовачком крајишту. Болван је коначно пао под турску власт 1428, а Турци су у њему поставили седиште нахије у саставу Крушевачког санџака.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Архимандрит Леонид, *Сшара срйска йисма*, Гласник СУД 7–24 (1868) 273; В. Јагић, *Консшаншин Филособ и његов Живош Сшефана Лазаревића десйоша срйског*, Гласник СУД 42 (1875) 306–307; К. Јиречек, *Војна цесша од Београда за Цариград и Балкански кланци*, Зборник КЈ 1, 126, 132; М. Васић, *Сшановнишшво Крушевачког санџака и његова друшшвена сшрукшура у 16. веку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 49–73; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 109; С. Мишић, *Поход султана Мусе на Десйошовину 1413. године и исшочна срйско-шурска граница*, ИГ 1–2 (1987) 75–88; Исти, *Жуйе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, Делиград од устанка ка независности 1806–1876, Београд 2007, 1–8; Исти, *Болван у средњем веку*, Караџић н. с. 1 (Алексинац 2009) 15–19.

С. Мишић

БОРОВАЦ (Borauaz, Porowatz, Boronaz, Boxovecz) — град у жупи Неретви. О њему има мало података. За убикацију у обзир долазе два локалитета: први, недалеко од Коњица, на десној обали Неретве, у засеоку села Хомоље који се зове Боровац, и други, на левој обали Неретве, код села Чичево, на брегу Боровац и засеоку Кула, где се налазе остаци једне куле. У засеоку Боровцу такође постоје остаци зидина. Средњовековни град се доводи у везу са засеоком Боровцем, на десној обали Неретве.

Град се помиње у све три повеље Стефана Вукчића Косаче (1444, 1448, 1454), као његов посед. Под именом Бокшевац помиње се 6. децембра 1463. у повељи Матије Корвина. Ту се Владислав, син херцега Стефана Вукчића, обавезује да га преда краљу Матији Корвину. Неки истраживачи су склони да у овом податку виде други град у односу на Боровац. Већина сматра да је у питању иста тврђава. С доласком Турака губи му се сваки траг.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: L. Thallóczy, *Studien*, 379, 398, 420; М. Динић, *Земље херцега свешога Саве*, 226–227; P. Andjelić, *Srednjovjekovni gradovi u Neretvi*, 196, 200; AL BiH 3 (1988) 2003; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 146 и нап. 57.

С. Мишић

БОРАЧ (**Борачь**, **Борчь**, **Бѡрчь**, **Борьчь**, Boraz, Borac, Boraç) — град у истоименој жупи у источној Босни, подигнут на тешко приступачним

литицама изнад леве обале реке Праче. Представљао је централно утврђење властеоске породице Павловић. По опсегу и архитектонском склопу Борач, уз Бобовац и Јајце, улази у ред највећих утврђених градова на територији средњовековне босанске државе. Уз утврђење постојало је и развијено подграђе — Подборач. Остаци Борча нису детаљније истраживани тако да се не могу сагледати сви елементи његове архитектуре нити се може дочарати његов некадашњи изглед. Ипак, несумњиво је да је изглед града зналачки замишљен и пројектован тако да је његова одбрамбена концепција прилагођена рељефу.

Град се састојао од више делова који одсликавају и различите етапе грађења. Настанак првих фортификација могао би се датовати у 14. век, док је град коначан облик добио у првим деценијама 15. века. Главни и најстарији део утврђења, Велика градина, смештен је у средиште комплекса и изгледа да је првобитно имао издужену основу брањену кулама. Касније је читав простор ојачан низом бедема и посебно брањеном капијом. Средишњи део града бранио је и један ојачани бедем дебљине око 3,3 метра. Одбрани бедема доприносили су и двојни ровови. На самим литицама на западу налазило се једно истурено мало утврђење — Велика стена, у облику куле, с посебно брањеним прилазом — рововима исклесаним у стени и покретним мостом. Ту се налазе и трагови цистерне. Прилаз градској капији, који је био могућ само са истока, бранило је утврђење на Малој градини. Ту се налазе остаци капије и кула као и цистерни. Северно од града над литицама изнад десне обале Праче налазило се посебно истурено утврђење — Доловска градина. Под овом градином преко реке постојао је мост који је изгледа био брањен са две куле. У комплексу Велике градине највероватније се налазио и двор Павловића који је изграђен у виду куле на више нивоа. У близини постоје и трагови цистерне као и грађевина које су углавном биле изграђене од дрвета, док су делом биле обликоване каменим зидовима. Највероватније је читав комплекс двора у Борчу био од дрвене грађе.

Својеврсно сведочанство о изгледу града Борча представља и печат породице Павловић на којем је као печатни симбол употребљавана представа града. На печату повеље коју је кнез Павле Раденовић издао Дубровчанима 25. марта 1397. представљен је утврђен град у којем средишње место заузима висока кула са истуреним круништем, а са обе њене стране приказана је по једна мања кула без круништа. На врховима свих кула виде се зупци. Град је далеко јасније приказан на печату повеље војводе Радослава Павловића Дубровчанима издатој 25. октобра 1432. Ту из градских бедема избијају три куле, а у подножју главне куле, која је највећа, приказана је градска капија која се у горњем делу завршава у виду готичког лука. На печатима повеља војвода Радослава и Иваниша Павловића, издатим у периоду 1437–1442, налазе се нови детаљи. Бедем је формиран као висока платформа над којом се уздижу три куле. На кулама се оцртавају спратови, а могу се разазнати и силуете прозора, који су изгледа формирани у облику бифора. Капија на главној кули је готички портал с двокрилним вратима. Наравно да се не може тврдити да представе на печатима Павловића верно сведоче о изгледу града и о променама насталим разним доградњама. Мора се водити рачуна да је на приказивање Борча на печатима могла утицати и еволуција у начину хералдичког приказивања са све наглашенијим готичким елементима.

У Борчу је постојала и црква, на шта указује податак да су 1446. дубровачки трговци одсели у поповској кући *(chasa de prete)*. Гробље се налазило изван града и подграђа. У непосредној близини Борча, на Варошишту, била је некропола — у околини града налази се више некропола и усамљених стећака.

На основу једне повеље из 1244. изводи се и претпоставка да је Борач већ тада морао постојати — ту се у ствари помиње comitatus, али се сматрало да је он могао добити име само по граду који му је био средиште. Турски извори, напротив, упућују на закључак да се овај податак односи на кнежину Врхпрачу, а не на жупу Борач. Град Борач се у писаним изворима први пут помиње 15. августа 1393. када је у дубровачкој канцеларији регистрован уговор о превозу шеснаест товара соли — осам у Фочу, а осам у Борач. Град је свакако морао бити подигнут и пре ове године. Испод Борча се с временом развило и подграђе које је у писаним изворима познато од 1417. године. У дубровачким изворима подграђе се наводи с префиксима *sub (sub Boraç)* или *sotto (sotto Boraç)*. С временом је дошло до спајања префикса „под" са именом града па је настало име Подборач које се јавља и у дубровачким латинским изворима. Подграђе Борча означено је 1459. као *borgo (in borgo de Borac)*, што указује да је у питању било привредно активно подграђе. У једном доста дугом раздобљу, од 1417. па све до 1436, Подборач је био веома важно одредиште каравана. На развој подграђа утицало је то што је Борач био главни град породице Павловић и што се налазио на важним комуникацијама. Дубровачки друм се код Горажда одвајао и спуштао у Борач одакле је даље водио у Сребреницу и Зворник. И пут који је из

долине Лима ишао за Врхбосну такође је водио преко Борча.

Након што је 1411. Сребреница ушла у састав српске Деспотовине, Борач је постао погранични град. Област Средњег Подриња се у ово време, заједно са Сребреницом, развила у веома напредну привредну област. Стога је и Борач постао једно од најпосећенијих караванских места у Босни. Пораст промета довео је до увећавања царина, што је био један од начина Павловића, али и осталих босанских великаша, да увећају своје приходе. Дубровчани су у априлу 1423. настојали да укину или бар смање износ царине — војвода Радослав Павловић је једино смањио њен износ са три на два перпера по сваком товару тканине. Царина у Подборчу је с временом добила и своју сталну зграду — у јануару 1449. био је нападнут у згради царинарнице *(subtus Borac in domo dohanerii)* слуга једног Дубровчанина који се са сребром враћао из Сребренице. На постојање ове институције подсећа локалитет на источном и североисточном крају некадашњег подграђа.

Подборач је постао занимљив и за дубровачке трговце. Њихово присуство у Борчу може се пратити до 1450. године. У том периоду у граду је боравило укупно 57 Дубровчана, који су у Борчу, у односу на остала места источне Босне изузев Фоче, били највише заступљени. Након ове године о њима нема вести, што се може објаснити догађајима који су били изазвани продором Турака у ове крајеве. Осим Дубровчана, у трговачки промет су се с временом укључивали и домаћи људи.

У Подборчу је постојала институција градског кнеза. Дубровачка влада је 1437. изгласала одлуку да се додели поклон кнезу Подборча, али његово име није наведено. Зна се да је Дабижив Вуковић био кнез у Подборчу у периоду од 1442. до 1445. године.

Борач је имао све одлике сталне резиденције у којој су Павловићи живели и радили — вршили своју власт, издавали повеље, организовали рад канцеларије, примали стране посланике и друго. Стога су били и окружени службеницима и лицима која су била неопходна за организацију свакодневног живота. На двору у Борчу постојала је канцеларија чији се рад може пратити од 1397. до 1454. године. Из дубровачких извора сазнајемо и о животу Павловића у Борчу. Имали су своје забављаче који су између осталог гостовали и у Дубровнику на дан Св. Влаха. Реч је о фрулашима, трубачима, добошарима, жонглерима и лакрдијашима који се помињу у више наврата, а нарочито од 1455. до 1463. године. Повремено су и дубровачки забављачи гостовали на двору Павловића.

Борач је у турске руке пао 1463. године. Према турском попису из 1468/69, тврђава Борач је припадала вилајету Краљ — посаду су чинили диздар (када је тврђава изгорела постао је сераскер), ћехаја, имам и још двадесетак људи. Према истом попису, „пазар Борач“ имао је 90 хришћанских кућа и 26 неожењених хришћана. Иако је био одређен за седиште нахије, Борач се није развио у важнији административни центар. Град је напуштен пре 1485, јер се у попису из те године помиње као напуштена и срушена тврђава.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 310, 312, 314, 325, 376, 402, 405, 412, 472; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 251, 572, 577, 591, 632, 641, 642; I–2, 100, 111, 146, 151; A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, 73, 212–218; А. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, 33; В. Скарић, *Жупа и град Борач у Босни*, Прилози КЈИФ 2 (1922) 184–188; М. Филиповић, *Град и предео Борач*, ЈИЧ 5 (1939) 212–214; Đ. Mazalić, *Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka*, Glasnik Hrvatskih Zemaljskih muzeja u Sarajevu 53 (1942) 31–94; K. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Zagreb 1951, 53, 126, 127; M. Vego, *Naselja*, 17; D. Kovačević-Kojić, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, према регистру; P. Anđelić, *Izvještaj o probnom iskopavanju na srednjovjekovnom gradu Borču*, GZM BiH 17 (1962) 159–164; Исти, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, 48–54, 110; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, према регистру; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 132–133, 155; М. Поповић, *Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини*, Зборник за историју БиХ 1 (1995) 39–40; М. Поповић, *Владарски и властеоски двор у средњовековној Босни*, Зборник за историју БиХ 2 (1997) 27–28; Д. Ковачевић-Којић, *Борач — средиште Земље Павловића*, Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 47–64; М. Поповић, *Утврђења Земље Павловића*, ibid., 92–95; М. Васић, *Земља Павловића у свјетлу турских извора*, ibid., 310–311.

С. Рудић

БОРАЧ (**градь Борьчь**, **Борачь**, castrum Borich, Boroch, Borith, Borych, Borcz, Barch, Borac, Boraz, Boraç) — остаци утврђења, смештени на Борачком кршу, код села Борча, у горњој Гружи, између Мале реке, Борачке реке и потока Бубана, на око петнаест километара југоисточно од Горњег Милановца. Средњовековни Борач је имао издужену основу, која се у правцу североисток–југозапад пружала у дужини од око 150 метара, с највећом ширином од око 70 метара. Јужни бедем, саграђен на самом врху стене, само је местимично сачуван. С те стране тврђава је била скоро неприступачна, па је стога није ни било потребно посебно заштитити. Бедеми на северозападној и западној страни утврђења постављени су на нижем земљишту које није каменито, па су се из тог разлога очували остаци средњовековних фортификација. Пошто на Борчу нису вршена систематска археолошка истраживања, о његовој структури могу се извести доста штури закључци.

Унутрашњост утврђења била је подељена преградним зидовима на четири висински неједнака дела. У југозападном, најтеже приступачном делу града, смештени су остаци куле неправилне кружне основе. Југозападно од куле, у мањем простору који је заједно с њом представљао посебно брањену целину, налазе се остаци цркве. Реч је о малој цркви (2,5 са 5,5 m, мерено изнутра). Битно је истаћи да су њени зидови и са унутрашњег и спољашњег лица обложени тесаницима сиге, што би указивало на њену репрезентативну намену.

Жупа Борач помиње се први пут у повељи краља Стефана Првовенчаног манастиру Жичи. Утврђење Борач помиње се у једном минеју, датованом оквирно у 13–14. век. Међутим, тај податак се највероватније односи на Борач у Дреници. Недвосмислени подаци о Борчу односе се на продор угарске војске у јесен 1389. године. Жигмунд Луксембуршки, угарски краљ, освојио је тада српска утврђења Борач и Честин. Седам повеља краљ Жигмунд издао је под Борчем, где се очигледно налазио главни штаб угарске војске. Угри су оставили посаде у освојеним градовима, а краљ Жигмунд је још три пута предузимао походе у Србију — 1390, 1391. и 1392. године. У походу из 1390. краљ је стигао до Островице, где је издао повељу. У сачуваним повељама које говоре о овим походима, Борач се не помиње. После Никопољске битке и слома Вука Бранковића, угарска војска је 1397. заузела Борач а безуспешно је покушала да освоји Неваде и Честин. Остале вести о Борчу су фрагментарне. Године 1405. *у славном граду Борчу* деспот Стефан Лазаревић је Дубровчанима потврдио трговачке повластице. Борач је био седиште истоимене власти. У две повеље у којима се помиње *борачка власт* наведена су села друга Врaћевштица (једна Враћевштица припадала је *островичкој власти*), Граховац, Коњуша, Старче и Врбава. Десетак километара северозападно од Борча, у селу Бело Поље, деспот Стефан Лазаревић вероватно је имао свој двор: ту су га затекли дубровачки посланици 8. јуна 1427. године.

Турци су Борач први пут заузели 1438. Враћен је деспоту 1444. Јула месеца 1454. османска војска освојила је Островицу, коју су Срби повратили, јер се 1456. и 1458. помињу *островичка и борачка власт*. Турци ће коначно заузети Борач вероватно када и Островицу, 1458. године.

У османским изворима из прве половине 16. века помиње се село Подград, Подграђе, други назив Борач.

Извори и литература: F. Rački, *Prilozi za zbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad Jazu 1 (1867) 156; С. Новаковић, *Законски споменици*, 755; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 20; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 231; Исти, *Записи и натписи* II, 405; Исти, *Повеље и писма* I, 200–204; К. Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српскога*, Гласник СУД 42 (1875) 223–328, 271; А. С. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије. XV и XVI век* I, Чачак 1984, 369; II, Чачак 1985, 345–346; В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, ИГ 1–2 (1959) 93–120, 98, 100; *Археолошки споменици и налазишта у Србији* II, Београд 1956, 95–97; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у срењем вијеку*, Зборник КЈ I, 302; М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, Зборник ФФБ 10–1 (1968) 237–243; М. Динић, *Област централне Србије у средњем веку*, 60–61; В. Јовановић, *Борач и Честин*, ИГ 1–2 (1985) 7–24; С. Ћирковић, *Неваде — непознати утврђени град у Србији*, ИГ 1–2 (1995) 18–21; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007, 43–51; С. Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, Моравска Србија: историја, култура, уметност, Крушевац 2007, 7–18.

В. Петровић

БОЧАЦ (castrum Bochaz, castello Bozaz) — средњовековно утврђење на левој обали Врбаса, на пола пута између Бањалуке и Јајца. Утврђење је у средњем веку имало четири куле. Три су порушене после турског освајања. Најбоље је очувана бранич-кула, споља заобљена, изнутра квадратна, дебљине зидова до три и по метра. Круниште ове куле с временом је прилагођено за ватрено оружје, и на њему је било места за три до четири топа. На падини према Врбасу, Бочац је имао подграђе, са северне стране заштићено јаким бедемом који се спуштао до самог Врбаса, и истуреном кулом. Уз сами Врбас простирала се варош, са обе стране реке, на локалитету Варешчић, у засеоку Маљигово села Бочац, док је на левој обали на локалитету Црквина била средњовековна црква. Сигурно су ова два дела вароши у средњем веку била повезана мостом.

Утврђење је штитило пролаз долином Врбаса према Јајцу, као и прелаз преко Врбаса на правцу Скендер Вакуф — Чемерница — Бочац — Сурјан. Помиње се први пут 1434, приликом похода угарске војске на Босну у циљу подршке краљу Твртку II против Турака. После пада Босне (1463), у јесен исте године угарски краљ Матија Корвин успео је да заузме Јајце и још 27 тврђава. Да би осигурао територије јужно од Саве формирао је Сребреничку и Јајачку бановину. Бочац је био у саставу Јајачке бановине све до пада у османске руке 1516. године.

Извори и литература: H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, NS 1 (1953) 7–44, 25; M. Vego, *Naselja*, 17; I. Bojanovski, *Bočac*, AP 19 (1977) 111–114; AL BiH 2 (1988) 144; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 128–129, 221–222; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387–1463*, 255–256, 265.

В. Петровић

BOYTRYNECZ — средњовековна тврђава, под овим именом спомиње се само једанпут у изворима и то у повељи којом је „римски краљ" Фридрих III потврдио поседе херцегу Стефану Вукчићу Косачи 20. јануара 1448. Том приликом забележен је као тврђава (castrum), између Вратара и Тођевца. Према мишљењу М. Вега, иза овог имена крије се Подринац, познат из жалбе дубровачке владе поводом успостављања нових царина од 12. јуна 1436.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: L. Thallóczy, *Studien*, 379; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник КЈ I, 289 нап. 255; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 250; M. Vego, *Naselja*, 92–93; Исти, *Prilog topografiji srednjevjekovne Hercegovine*, GZM BiH — Arheologija 12 (1957) 270; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 105–106 нап. 121, 107 нап. 27.

А. Фостиков

БРАНИЧЕВО (Βρανίτζοβα, Βρανίτςάβος, Brundusium, Brandiz, Boronch, Afranisufa) — средњовековни град по коме је земља Браничево добила име, развио се поред рушевина античког Виминацијума, код села Стари Костолац, северно од Пожаревца. Утврђење се налазило на локалитету Браничевац, на заравни Сопотске греде поред обале Дунавца, у близини ушћа Млаве. На основу археолошких истраживања, сматра се да је средњовековно утврђење подигнуто на месту рановизантијског Виминацијума, обновљеног у 6. веку за време цара Јустинијана. Словенско насеље на том простору настало је вероватно до 9/10. века, али прве сачуване вести о Браничеву потичу из 1020, када је град био седиште истоимене епископије у саставу Охридске архиепископије. Изгледа да је Браничево након обнове византијске власти у Подунављу почетком 11. века као епископски и управни центар заменило град Мораву, који се налазио на месту античког Маргума на ушћу Велике Мораве у Дунав. Браничево је као погранични византијски град на Цариградском друму имало важну улогу у одбрамбеном систему Царства према Угарској све до краја 12. века. Поред Браничева у том периоду су пролазили крсташи и ходочасници, па су неки од њих оставили сумарне податке о граду.

Као повод рату између Угарске и Византије 1127–1129. наводи се то што су житељи Браничева опљачкали неке угарске трговце. Угри су за одмазду заузели Београд и Браничево и опустошили предео до Ниша и Софије, након чега је цар Јован II Комнин с војском и црноморском флотом стигао у Браничево, одакле је започео офанзиву на Угарску. После угарског пораза код Х(а)рама на левој обали Дунава, краљ Стефан II и цар Јован II склопили су мир на ади код Браничева, али су Угри потом заузели и спалили град Браничево. Цар је зато поново с војском дошао на дунавску границу и обновио порушени град.

За време Другог крсташког рата 1147, на свом путу према истоку у Браничеву су боравили немачки цар Конрад III и француски краљ Луј VII са својим трупама. Бродови које су немачки крсташи оставили код града послужили су његовим житељима за изградњу кућа и огрев. Према опису једног француског учесника похода, Браничево је било сиромашан градић *(Brundusium, civitas paupercula)*, па је по доласку крсташа наступила несташица хране, која је морала бити довожена из Угарске. Локални мењачи су, међутим, обезвређивали вредност западних валута, па је храна крсташима била прескупа.

Током угарско-византијског рата 1151, Браничево је поново имало значајну улогу, када је у граду боравио и цар Манојло Комнин. Он је потом за заповедника пограничне области с Београдом и Браничевом поставио свог рођака Андроника Комнина, који је, међутим, убрзо ступио у везу са угарским краљем. То је довело до новог рата између Византије и Угарске 1154, када је краљ Геза II опседао Браничево и опустошио његову околину, па је цар Манојло дошао у помоћ граду. У то време (1154) арапски географ и картограф Идриси описује Браничево (Афранисуфа/Ифранисуфа) као велики град с бројним становништвом, смештен на узвишењу које надвисује Дунав. Тврђава је обнављана и 1165. године. Након смрти цара Манојла (1180) и доласка на власт Андроника Комнина, Угри су 1182. опседали Београд и Браничево. Наредне године, у савезу са Стефаном Немањом, поново су нападали ове градове, продревши преко Ниша до Софије.

На свом ходочашћу у Свету земљу 1172, Дунавом је до Браничева, „града грчког краља" *(Brandiz, urbem Regis Grecorum)*, стигао саски војвода Хенрик Лав, а 1189. и цар Фридрих Барбароса с крсташима Трећег крсташког похода. Крсташе је у пољу поред града, где су се улогорили, дочекао и византијски заповедник Браничева *(dux Brundusii)*. Провевши седам дана под Браничевом, немачки цар је наставио путовање ка Нишу.

Браничево је између 1198. и 1204. било под бугарском влашћу, а браничевски епископ Власије је 1202. ишао као изасланик цара Калојана папи Инођентију III, прихватајући црквену унију. Након Четвртог крсташког рата (1204) град је закратко запосела Угарска. Бугарски цар Калојан успео је већ 1205. да поврати Браничево. Наредних деценија град Браничево и Браничевска земља били су предмет спора између ове две државе. Цар Борил предао је Београд и Браничево кра-

љу Андрији II као компензацију за гушење устанка у Видину, али је бугарски цар Иван II Асен повратио наведене градове под своју власт. Он је град држао 1230, али је већ две године касније Браничево поново било у угарским рукама. Угри су 1272. формирали Браничевско-кучевску бановину, која је међутим кратко трајала: *Gregorius banus de Boronch et de Kuchou* јавља се у документима између децембра 1272. и јуна 1273. Наредних година Браничевско-кучевску земљу држали су бугарски великаши куманског порекла Дрман и Куделин, да би око 1291. она била прикључена држави краља Драгутина и тако коначно ушла у састав Србије.

Међутим, о самом граду Браничеву из друге половине 13. и скоро читавог 14. века не постоје вести у сачуваним изворима. Изгледа да је град изгубио пређашњи значај, а улогу средишта Браничевске земље преузео је град Ждрело. Овај град у Горњачкој клисури био је седиште Дрмана и Куделина, а сматра се да је након доласка Браничевске земље под српску власт и катедра браничевских епископа, потом митрополита, пренета у Ждрело. Српски родослови помињу цркву св. Николе као катедрални храм Браничевске митрополије, али није јасно да ли се ова црква налазила у граду Браничеву, или је у питању манастирски комплекс познат као Митрополија у Ждрелу (Горњачкој клисури).

Подаци које о граду Браничеву пружају историјски извори у последњем столећу постојања средњовековне српске државе прилично су оскудни. Браничево се узгред помиње у Раваничкој повељи 1381, приликом одређивања међа оближњег села Дабар. Када су Османлије 1437. присилиле деспота Ђурђа да им преда Браничево, била је то, према дубровачким проценама, још увек *веома богата варош (oppulentissimum oppidum … Branizevo)*. Браничево се наводи и међу градовима враћеним деспоту Ђурђу 1444. године. Османски хроничари Ашик-паша Заде и Садедин наводе да је Махмуд-паша Анђеловић 1458, међу осталим српским градовима, освојио и Браничево *(Brança/Biraniça)*. Утврђење је по свему судећи коначно разорено у време пропасти средњовековне српске државе, па се не јавља у османским пописним дефтерима, нити у другим изворима. Његову улогу у одбрани османске границе на Дунаву преузеће 1483. тврђава Храм. Село Браничево, негдашње подграђе, 1467. је имало 66, а 1476. године 83 куће и четири удовице.

Археолошка истраживања комплекса града Браничева, иако до сада ограниченог обима, потврђују да је Браничево свој највећи успон доживело током 12. и почетком 13. века. Браничевски град састојао се од две утврђене целине: Малог града четвороугаоне основе са четири куле на угловима, површине око два хектара, и Великог града неправилног облика, који се с јужне стране наслањао на Мали град, површине око два и по хектара. Мали град представља старији део утврђења, подигнут вероватно почетком 11. века на остацима рановизантијског Виминацијума, док се изградња Великог града датује у 12. век, у раздобље византијско-угарских борби. За сада нема података о грађевинама које су се налазиле у оквиру бедема. Подграђе се налазило источно од тврђаве, на уздигнутој греди између Дунавца и Млаве. Делимичним истраживањем његових рубних делова (локалитет Рудине), утврђене су три етапе развоја насеља у периоду од краја 11 — почетак 12. века до првих деценија 13. столећа. То је раздобље највећег просперитета и просторног ширења подграђа, па се услед неистражености површине непосредно испод тврђаве не може судити о развоју насеља у претходном и потоњем времену. На основу истраживања на Рудинама, може се закључити да су куће биле груписане у мање целине, између којих су се налазили простори с пећима. Куће малих димензија биле су грађене од дрвета и плетара облепљеног блатом, са једним озиданим углом у коме се налазило огњиште. У близини града постојале су и мање насеобине од по неколико кућа, а једна таква, датована у 12 — почетак 13. века, истражена је на локалитету Светиња, око километар источно од утврђења.

Извори и литература: Odo de Deogilo, *De Ludovici VII Francorum regis cognomento junioris profectione in Orientem*, ed. J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series latina 185, col. 1213 B; A. Theiner, *Vetera monumenta*, 15–16, 26; Arnoldus Lubecensis, *Chronica Slavorum*, ed. I. M. Lappenberg, *MGH SS* XXI, Hanoverae 1869, 117; *Chronicon pictum Vindobonense*, ed. M. Florianus, Historiae Hungaricae fontes domestici II, Quinqueecclesiis 1883, 211; *Historia de expeditione Friederici Imperatoris*, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich I, ed. A. Chroust, MGH Scriptores rerum Germanicarum, Nova series 5, Berlin 1928, 28; Nicitae Choniatae *Historia*, rec. I. Bekker, Bonae 1835, 24–25, 134, 178, 347; *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Manuele Comnenis gestarum*, rec. A. Meineke, Bonae 1836, 10–13, 118, 130–131; *ВИИНЈ* IV, 7–8, 14, 117–118, 130, 137, 151; J. Dlugosz, *Opera omnia*, ed. A. Przezdziecki, Cracoviae 1877, XIII, 703; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 28–33, 52–55, 91–95, 109–114; J. Радонић, *Дубровачка акта и повеље* I–1, 392–393; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 26, 47, 282; Исти, *Повеље и писма* I–2, 205; M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 79–80; Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, Браство 26 (1932) 78; С. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку 11. века*, Глас 76 (1908) 1–62 /36–37/; H. Gelzer, *Ungedruckte*, 22–72; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 31, 69, 81, 103, и даље према регистру; II, 7, 92, 188, 395; *ИСН* 1, 178, 200–201, 204–206, и даље према регистру; II, 1982, 244, 258, 275, 314–315, 318; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 84–112; В. Н. Златарски, *История на българската държава през*

средните векове III, София 1940, 304–306, 325–326, 369; Г. Елезовић, *О имену Шайца кроз векове, Заслон, град на Сави, град Сава, Шабац, Böğürtlen, Börğürdelen*, Гласник ЕИ 1 (1952) 38; Г. Шкриванић, *Идрисијеви йодаци о југословенским земљама (1154)*, Monumenta cartographica Jugoslaviae II, Београд 1979, 16; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 31, 36–37, 44–56, 59, 64–65; Ј. Калић, *Обласӣ Смилис у 12. веку*, Европа и Срби, средњи век, Београд 2006, 60–69; Иста, *Црквене ӣрилике у срӣским земљама до сӣварања архиеӣискоӣије 1219*, ibid., 147; Иста, *Рашки велики жуӣан Урош II*, ibid., 170; Иста, *Београд у међународној ӣрговини средњег века*, ibid., 307, 310–313; Иста, *Земун у 12. веку*, ibid., 414–417, 421; С. Пириватрић, *Визанӣијска ӣема Морава и „Моравије“ Консӣанӣина VII Порфирогениӣа*, ЗРВИ 36 (1997) 173–201; М. Антоновић, *Црквене ӣрилике у исӣочној Србији у средњем веку*, БГ 3–4 (2006) 7–27; Исти, *Околносӣи обнове црквеног градиӣељсӣва у Браничеву у 14. веку*, Браничево кроз војну и културну историју Србије I–3, Пожаревац 2006, 19–27; М. Јанковић, *Еӣискоӣије и миӣроӣолије*, 153–154, 187–188; А. Веселиновић, *Североисӣочна Србија у средњем веку*, ИГ 1–2 (1987) 43–73; М. Поповић — В. Иванишевић, *Град Браничево у средњем веку*, Старинар, н. с. 39 (1988) 125–179; М. Спремић, *Десӣоӣ Ђурађ Бранковић*, 209, 259, 712; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 96, 164, 258; С. Мишић, *Териӣоријална организација Браничева (12–15. век)*, Браничево кроз војну и културну историју Србије I–3, Пожаревац 2006, 11–17; Е. Миљковић — А. Крстић, *Браничево у 15. веку*, 75–77.

А. Крсӣић

БРВЕНИК (**Брвѣникь**, Beruenich) — седиште Брвеничке жупе, која је обухватала средњи ток Ибра и долину реке Брвенице. Утврђење се налази на истакнутом узвишењу, на левој обали Ибра, осам километара северно од Рашке, изнад ушћа реке Брвенице у Ибар. Подигнут је на градини, што значи да је простор био настањен од давнина. Не зна се када је град подигнут. Данас је у рушевинама, камен је углавном разнесен. Имао је лагум који се спуштао до Ибра.

Захваљујући развоју рударства у овој области, Брвеник је постао интересантан дубровачким и которским трговцима, који се овде помињу 1280. године. Они су били настањени у граду па су ту подигли и цркву св. Трифуна, која се помиње 1346. године. Судећи по патрону цркве, можда су је подигли Которани који су овде имали своје куће. Тако је један Которанин 1335. свом земљаку продао кућу у граду за 110 перпера. Интересовање трговаца за Брвеник било је, пре свега, због близине копаоничких рудника, посебно Остраћа и Копорића.

Села Брвеничке жупе су пописана 1363, када је цар Урош издао повељу којом су жупа и град Брвеник припали челнику Муси, а Звечан са жупом кнезу Војиславу Војиновићу. Челник Муса, који је био ожењен Лазаревом сестром Драганом, од Брвеника је начинио центар своје области. Он је био у животу и 1381, али 1373. у сукобу са жупаном Николом Алтомановићем, као старешина на походу се помиње Стефан Мусић. О њему Дубровчани 1388. говоре као о старешини породице. И у време Мусића, Брвеник остаје њихов најважнији град. Браћа Мусићи су погинули у боју на Косову, а сахрањени су у Новој Павлици, њиховој задужбини. У ово време се као властела, с поседима у Брвеничкој жупи помињу казнац Богдан и Обрад Драгосаљић, који је у Кукњу подигао цркву Ваведења Богородице 1387/88. године.

Није јасно коме је Брвеник припао после 1389, вероватно Вуку Бранковићу. Турци су град освојили 1455, а 1476. био је седиште кадилука у Смедеревском санџаку, а 1480. у Зворничком. Постојала је и нахија Брвеник.

Поред тога што је био значајна тврђава и имао војну намену, Брвеник је већ у другој половини 13. века имао и изражену привредну функцију коју је карактерисало знатно присуство дубровачких и которских трговаца у граду, у коме су неки од њих имали и куће.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi I (1278–1301)*, 31; A. Mayer, *Kotorski spomenici* I, 415; А. Соловјев, *Одабрани сӣоменици*, 166–167; Ст. Новаковић, *Законски сӣоменици*, 516; М. Орбин, *Краљевсӣво Словена*, 61; М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени ӣоседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 143–166; А. Соловјев, *Једна срӣска жуӣа за време Царсӣва*, Гласник СНД 3 (1928) 25–43; М. Динић, *Југозаӣадна Србија у средњем веку*, 71, 75; А. Јуришић, *Нова Павлица*, 105–111; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 110; Е. Мушовић, *Брвеник у ӣурским изворима XV и XVI века*, НЗ 16 (1992) 55–74; С. Милојевић, *Мусићи*, ИЧ 33 (1987) 5–36; М. Шуица, *Немирно доба срӣског средњег века*, 89, 101, 114, 116, 130, 152.

С. Мишић

БРЕЗА (Bresa, Brese, Bries, Brexa) — трг у Полимљу, на путу који је од Фоче, преко Пљеваља и Коморана, водио за Пријепоље; такође преко Брезе путовали су и каравани који су се преко Језера и Маоча кретали ка Пријепољу. Средњовековној Брези одговарало би данашње село Бреза, које се налази између села Матаруга и Козице, општина Пљевља, испод виса Бреза.

У расположивим изворима, Бреза се први пут јавља крајем 14. и почетком 15. века, али су то углавном спорадични помени. У периоду од 1422. до 1437. у дубровачкој грађи Бреза се помиње у тридесетак докумената који се односе на караванску трговину, и то као циљ каравана, или пак као место преко којег је водио пут до крајњег одредишта, Коморана. У поменутој грађи неколико пута је изричито наведена као погранично место између Србије и Босне. Наиме, Бреза је била последња караванска станица у земљи Косача, пре уласка у област Бранковића. Вероватно је би-

ла утврђено место, јер се у једном документу из 1436. помиње и њено подграђе.

Бреза је била веома живо транзитно, трговачко место. Дубровчани су у њему продавали углавном тканине, мрчарију, калај и шалитру, док су се ту снабдевали стоком, сточарским производима, кожама и воском, али се у Брези нису дуже задржавали.

На садашњем степену истраживања, чини се да након пада Полимља под османску власт о овом месту нема поузданих вести. У попису Херцеговачког санџака из 1477. помиње се да је џемат Драгића, Бранисављевог сина, који је бројао тридесет домова, зимовао у селима Брезина, Љутић, Скокуће и Лука, у нахији Матаруге. Наведена Брезина одговарала би средњовековном тргу Бреза, што би уједно био и њен последњи познати помен у историјским изворима.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 31; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 309–310; Р. Ћук, *Бреза и Комарани — средњовековна насеља у Полимљу*, ИЧ 34 (1987) 61–73.

Е. Миљковић

БРЕЗНИЦА / ПЉЕВЉА (Bresnize, Plevigna, Plevna, Plevie, Plevgne, Plevuglie) — трговачко насеље и караванска станица у Полимљу. Насеље са овим именом вероватно је основано у првој половини 14. века, а први помен у дубровачкој архивској грађи сеже у 1348. годину. Средином 14. века Брезница је значајан центар трговинске размене, где су у пословање, поред Дубровчана, укључени и домаћи трговци. Они су у Дубровник извозили коже, крзна и стоку, а увозили су превасходно тканине. Дубровчани у Брезници нису основали своју сталну насеобину, иако је ово место имало веома велики стратешки и трговачки значај. У Брезници су постојали услови и за рад домаћих занатлија, који су своја знања најпре стицали код дубровачких мајстора. До седамдесетих година 14. века обим трговачке размене у Брезници је у толикој мери порастао да је ово место пре јануара 1373. имало своју царину. Те године Пљевља су припала Краљевини Босни, да би затим ушла у састав поседа породице Косача.

Последњи помен Брезнице у расположивим историјским документима датира из 1390, када је највероватније и дошло до промене назива овог насеља у Пљевља. У наредне четири деценије, до 1430, паралелно се употребљавају оба назива, да би затим преовладало ново име насеља. Успон Пљеваља започео је двадесетих година 15. века. Бројни каравани који су превозили робу, али и путнике, најчешће разна посланства, ишли су или свраћали у Пљевља, док су Дубровчани све чешће у дужим временским периодима боравили



Брезница / Пљевља данас

у овом месту. Убрзано се повећавао и број домаћих трговаца, док предмет трговине није промењен у односу на другу половину 14. века.

Из средине 15. века сачувани су и подаци о веома развијеном занатству. Сматра се да су Пљевља била и рударско место, где су се добијали олово и црвац. Сачувана турска грађа из периода непосредно након успостављања власти Османског царства у Пљевљима и околини, сведочи да је ово насеље био значајан економски центар из кога се црвац извозио у Дубровник. Педесетих година 15. века у Пљевљима се помиње и кнез, који је обављао разна задужења у локалној управи. Пљевља су пала под османску власт у периоду 1465–1470, када и започиње процес прерастања овог насеља у насеље оријенталног типа. Од седамдесетих година 15. века, Пљевља се развијају као отворено градско насеље, у коме није било војног утврђења.

У првим османским пописима, Пљевља су убележена као трг (1469 — 6.000 акчи, 1476 — 9.160 акчи), који је 1469. имао 72 куће и 23 неожењена мушкарца, а већ 1476. године 101 кућу и дванаест самаца. Сви становници овог трга били су хришћани, док се прве муслиманске породице јављају почетком 16. века.

Српски трг, који до седамдесетих година 16. века прераста у османску касабу, Пљевља су од 1576. била и главни политички и административни центар Херцеговачког санџака. Смештена у унутрашњост Османског царства, заклоњена од главних праваца ратних дејстава, а захваљујући важним трговачким путевима који су се управо ту укрштали, Пљевља су се током читаве османске власти развијала као напредан привредни, у првом реду трговачки центар. Као значајна каравanska станица на Дубровачком друму, Пљевља су привлачила бројне дубровачке трговце. Поред Дубровчана који су караванима пролазили кроз Пљевља и краће се у њима задржавали, било је и оних дубровачких трговаца који су ту неко време живели и пословали. Ипак, и поред значајног присуства Дубровчана у трговачким активностима које су се одвијале у Пљевљима, њени главни носиоци били су домаћи људи. Поред трговине, Пљевља су била и занатски центар, у коме су своју делатност обављале занатлије, како православне тако и муслиманске вероисповести.

Извори и литература: A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 165; С. Ћирковић, *Пљевља у средњем веку*, Историја Пљеваља, 69–89; Б. Храбак, *Прошлост Пљеваља под дубровачким документима до почетка XVII стољећа*, ИЗ 11, 1–2 (1955) 1–25; Р. Ћук, *Пљевља и пљеваљски крај у дубровачкој архивској грађи*, ГЗМ 1 (Пљевља 1999) 57–63; Е. Миљковић, *Пљевља и нахија Кукањ у другој половини XV века*, ibid., 157–269; Иста, *Пљеваљско друштво — преображај Пљеваља од српског трга у османску касабу*, Историја Пљеваља, 89–131.

Е. Миљковић

БРЕСНИЦА (**Брѣстница**) — данас село Бресница која се налази између југоисточних падина Рудника и северозападних падина планине Котленик. Помиње се у повељи којом краљ Стефан Првовенчани (1217–1228) дарује манастир Жичу око 1220. године. У повељи се наводи као село **Брѣстница сь трьгом**. Других средњовековних података о Бресници нема. У османском катастарском попису из 1476. наводи се као село које припада нахији Морави.

Извори и литература: P. J. Šafarik, *Pamatky*, 6–8, 6; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 18, 11–16, 11; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 17–23, 18; С. Новаковић, *Законски споменици*, 571–575, 571; Е. Фекете, *Учешће св. Саве (или његових сарадника) у изради Жичке повеље*, Зборник МС ФЛ 2 (1959) 76–87, 85; М. Грујић, *Епархијска властелинства у средњевековној Србији*, 11; Г. Шкриванић, *Жичко епархиско властелинство*, ИЧ 4 (1952–53) 147–170, 159; А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку*, Богородица Градачка у средњем веку, Чачак 1993, 57–79, 63; Г. Томовић, *Жупа Морава и нахија Морава*, Рудо Поље — Карановац — Краљево, Београд — Краљево, 2000, 33–44, 34, 41.

В. Петровић

БРОДАР (Brodar) — поменут 1410. и 1426, као тврђава коју је подигао херцег Хрвоје Вукчић у Усори, у области Пољане, заједно са утврђењем по имену Сусјед, као и касније поменутим Соколом. Име насеља сигурно потиче од његове функције обезбеђивања речног прелаза — *брода*. Ако се за тврђаву Сокол у Пољани прихвати идентификација с Крешића градином изнад Горњег Пар Села, онда би и Бродар био насеље где је постојао прелаз на реци Спречи, Јали или Љешници.

Извори и литература: Ч. Мијатовић, *Десиот Ђурађ Бранковић* I, 391–400; L. Thallóczy, *Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije*, GZM BiH 5 (1893) 181–184; Ј. Радонић, *Споразум у Тати 1426. и српско-угарски односи од 13. до 16. века*, Глас СКА 187 (1941) 186–191; Ј. Мргић, *Северна Босна (13–16. век)*, 95, 104, 105, 116, и даље према регистру.

Ј. Мргић

БРОДАРЕВО (Brodarevo) — насеље и каравanska станица у Полимљу, у жупи Љубовића. Настало је на прелазу преко реке Лим. Први пут се помиње 1281. у уговору старца Давида (жупан Димитрије), сина Вукана Немањића, с дубровачким градитељем Десином де Риса и сином му Влахом, о изградњи цркве Давидовице, која је подигнута у близини Бродарева. Старо Бродарево је било на Заграцу, а Турци су га преместили крај саме реке, близу старог *брода* преко Лима. После деобе територија Николе Алтомановића, Брода-

рево и Комарани су припали области Вука Бранковића. Бродарево је четрдесетих и педесетих година 15. века било полазиште каравана ка Дубровнику. У једном сачуваном уговору из 1446. године прецизирано је да власи поносници треба да превезу из Бродарева трговцима из Дубровника и Котора знатне количине олова. Насеље је наставило да живи и под Турцима, тако да има континуитет трајања од 12. века до данашњих дана.

Извори и литература: G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi* I, 65–66 (br. 143); М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 309–310; П. Влаховић, *Бродарево и његова околина*, 49, 74; Р. Ћук, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, МЗ 2 (1997) 17, 20; С. Мишић, *Територијално-управна организација Полимља*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 73–88.

С. Мишић
Е. Миљковић

БРСКОВО (**Брьсково**, Brescoa, Brescoua, Briscoa, Briscova, Priscoua, Prizcau) — средњовековно утврђење и рударско градско насеље испод утврђења између реке Руднице и Бјелојевића ријеке, десних притока реке Таре, на око пет километара од данашњег Мојковца. Утврђење се налазило на највишој тачки узвишења. Његова дужина је износила око сто метара, а ширина од седам до четрнаест метара. Просечна дебљина зидова износила је један метар, а на појединим местима достизала је два. Само утврђење било је подељено на два дела.

Са источне стране утврђења, педесет метара ниже од висинске коте утврђења, налази се топоним Догањица где се вероватно налазио трг средњовековног Брскова. Од некадашњег насеља истраживачи су запазили и описали остатке цркве, са остацима фреско-сликарства и надгробним споменицима; и једне профане грађевине знатних димензија, за коју не постоје никакве индиције за шта је била коришћена. Рударски радови започети педесетих година 20. века готово су потпуно уништили рударско насеље и већи део простора на коме се одвијала средњовековна рударска активност.

На негдашњу рударску делатност у околини Брскова указује и до данас очувани топономастички материјал. У непосредној околини локалитета, у подножју падине на чијој се највишој коти и данас назиру остаци средњовековног утврђења, налазе се Тврди поток и поток Рудница, са чије се обе стране налазе Медено гумно, Угљари, Вигњишта, Жировнице и Пржишта. На левој страни реке Таре налазе се и данас Сребришта, па је могуће да су рударски радови захватили и обронке планине Сињајевине. Читав простор испод утврђења био је прошаран рударским рупама, удаљеним једна од друге четири до шест метара, чија просечна дубина износи два до пет метара. Најдубља окна су достизала дубину између двадесет и тридесет метара.

Дуго се у историографији сматрало да се први помен Брскова налази у повељи краља Уроша I Дубровчанима из 1254. године. Међутим, у једној сачуваној одлуци Градског већа у Котору од 22. августа 1243. помиње се први пут Брсково. Поред рударства и пословно-трговачких послова који су у вези са овом граном привреде, *mercatum Brescoa* (*Brescuioa*, ређе *Briscoa*, *Priscoua*, како се Брсково пише у дубровачким и млетачким изворима) било је у 13. веку привредно најзначајније градско насеље у континенталном делу средњовековне Србије. Трговци из приморских градова, првенствено Которани и Дубровчани, доносили су на брсковски трг у значајним количинама вино, зачине, тканине, а куповали су сребро, гламско сребро, бакар, восак и кожу. Брсковску царину, која је сигурно доносила знатан приход, већином су узимали у закуп Которани. Прва ковница сребрног новца у средњовековној Србији била је брсковска, а брсковски сребрни динар или грош помиње се у изворима први пут 1276. године.

Сигурно да друштвена структура и уређење Брскова стоји у непосредној вези с његовим саским пореклом. На челу градске управе налазио се кнез *(comes)*. Први по имену познати сигурно је саског порекла — *comes Vreibergerus* (Fabrigar), који се у једној повељи краља Драгутина (1276–1282) наводи као **Прѣбѣгла**. Саска општина поред кнеза имала је своје католичко свештенство и своје аутономно судство. Спорове са Србима и Дубровчанима решавао је мешовити суд. Правна посебност Брскова засигурно је била просторно омеђена. Нажалост, нису сачувани документи за утврђивање тог специфичног ужег градског подручја. У Стонској и Лимској повељи краља Уроша I (1243–1276) из средине 13. века, Брсково се помиње као област, док се у Дечанској краља Стефана Дечанског (1321–1331) наводи као жупа.

О значају који је Брсково имало за Дубровчане сведочи и постављање дубровачког конзула за Србију у овом месту, већ 1278. године. Не треба губити из вида ни значај Брскова као транзитног трговачког места. Римокатоличко становништво имало је своју парохију, која је потпадала под јурисдикцију которског бискупа. Вести о домаћим трговцима, првенствено у Дубровачком архиву, нарочито су интензивне педесетих година 14. века. Њихову пословну способност илуструје како висина кредита на које су се задуживали, тако и чињеница да су кредите и робу добијали без јемаца.

Из времена након битке на Марици и смрти цара Уроша имамо мало вести о Брскову, које се, највероватније, налазило у области Вука Бранковића. После његовог слома 1396. брсковски крај су заузели Турци. Пошто из овог периода немамо података о пословном животу, можемо само претпостављати да је Брсково задржало трговачки значај, ослањајући се на један податак од 10. децембра 1399. Бранковићи су успели да поврате очеву територију 1402, па самим тим и брсковски крај. Последњи пут Брсково се помиње у дубровачким изворима 1433, као напуштено трговачко место. У турском попису из 1455. помиње се рудник Прошћење у Лимским Никшићима за које поједини истраживачи верују да је Брсково. У османским документима из 16. века помиње се Брсково као живи рудник и насељено место, које има свог емина и кнеза који се поставља из наследне кнежевске фамилије.

Извори и литература: М. Пуцић, *Споменици србски* I, 26–27; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.*, 9; Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 1–19, 9; К. Јиречек, *Споменици српски*, 22; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 595, 601, 648; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 3, 19, 35, 37; I–2, 221, 225; Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278–1301*, 22, 24, 30–31, 33, 36–37, 60–61, 75, 78, 80, 84, 90, 92, 94–95, 121–123, 131–132, 148–150, 156, 157, 162, 163, 168, 170–171; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus* VI, 539; П. Ивић — М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 68, 118; *Monumenta Ragusina* I, 192; II, 22, 32, 41, 45, 122, 125, 145, 200, 266, 341, 355; III, 24, 55, 63, 103, 105, 106, 107, 115, 122, 134, 193, 194, 227–228, 294, 296, 324, 340; Љ. Ковачевић, *Трг Брсково и жупе брсковска и љубовиђска*, Глас СКА 30 (1891) 3–16; Г. Чремошник, *Развој српског новчарства до краља Милутина*, 6–17; В. Ћоровић, *Брсково*, Гласник СГД 21 (1934) 40–49; А. Соловјев, *Пребегар у Брскову*, ЈИЧ 3 (1937) 270–275; А. Дероко, *Средњевековни градови*, 178–180; V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, 142–144; Б. Вуловић, *Средњевековни град, рудник и насеље Брсково*, Музеји 7 (1952) 75–86; М. Динић, *За историју рударства* I, 3–4, 13–14; I. Voje, *Brskovo in vrednost srebra v srednjem veku*, Zgodovinski časopis 10–11 (1956–57) 285–295; G. Čremošnik, *Nekoliko napomena o Brskovu i Kragujevačkoj ostavi*, GZM BiH 14 (1959) 9–11; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник КЈ I, 270, 283–284; И. Воје, *Прилог проучавању домаћих трговаца Србије у XIV и XV веку, као и трговачких веза са Дубровником*, Ослобођење градова од Турака 1862–1867, Београд 1970, 87–101, 90–91; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 99–100; Ж. Шћепановић, *Средње Полимље и Потарје*, 38–43, 50–56; И. Воје, *Фрагменти о Брскову*, ИЧ 29–30 (1982–83) 93–100; К. Јиречек, *Историја Срба* I, Београд 1988[2], 270; II, 92; *ИСН* 1, Београд 1994[2], према регистру; 2, према регистру; Т. Бошковић, *Жупа Брсково*, Симпозијум СДСВ 16 (1995) 233–248; М. Васић, *Градови Црне Горе под турском влашћу*, Насеља на Балканском полуострву од XVI до XVIII вијека, Бања Лука — Српско Сарајево 2006, 88, 105, 162; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 21–32; С. Мишић, *Потарје у средњем веку*, ГЗМ Пљевља 5 (2006) 9–17; Д. Синдик, *О првом помену Брскова*, ИЧ 56 (2008) 305–309.

В. Петровић

БРЧКО (Barka, Barkaszád) — утврђење подигнуто близу ушћа Брке у Саву — отуда мађарски назив насеља — ради обезбеђивања прелаза преко реке. Први помен Брчког потиче из 1422, када га је усорски војвода Иван Горјански добио у закуп од краља Жигмунда, заједно са Сребрником и Грабовцем. Потом 1430. прелази у посед бана Матка Таловца. Све до лета 1528, Брчко је у рукама угарских заповедника, као један од мостобрана на Сави.

Извори и литература: А. Ивић, *Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током XVI и XVII столећа. Први део (1527–1600)*, Књиге МС бр. 36. и 37, Зборник историјских докумената III, Нови Сад 1910, 7; Исти, *Историја*, 88–89, 366; P. Engel, *Zur Frage*, 40 нап. 63; Ј. Мргић, *Северна Босна (13–16. век)*, 95, 104, 105, 116, 117, 147, 148, 271.

Ј. Мргић

БРШТАНИК (Brestanich, Berstanich, **Бръштаникь**) — трг и тврђава у жупи Лука, у Хумској земљи. Као село се помиње око 1253. у Лимској повељи краља Уроша I. Тврђаву св. Михаила изградио је Твртко I Котроманић 1382/83. У дубровачкој грађи као тврђава први пут се помиње 3. јануара 1385. Налазио се на месту данашње Градине, око километар јужно од Опузена, на почетку два крака Неретве. Краљ Твртко Котроманић је ту отворио трг соли и бродоградилиште које се звало Ловорика. Ту се увозила со из Валоне, Анконе, Задра, Драча, Бриндизија са Леванта и Крфа.

Дубровачка влада је 1386. дозволила својим трговцима да тргују у Брштанику. Убрзо се овде формирала јака колонија дубровачких грађана. Домаћи људи се такође укључују у трговину, а неки од њих, као што су Петар Остојић и Братош Лупковић, изабрани су за дубровачке грађане. Брштаник је имао и своју царину, а као њен закупац наводи се Tadeo de Jacomo из Фиренце. На челу дубровачке колоније налазиле су се судије, са овлашћењима сталних конзула. На тргу је било и краљевих службеника. Поред соли овде се трговало и житом, оловом, вином, коњима и дрветом. Била је жива и трговина босанским робљем. На тргу су биле присутне и занатлије, а међу њима и златари.

Дубровачка влада је 17. новембра 1395. издала наредбу својим грађанима у Брштанику да поруше своје куће и иселе се са трга, вероватно због заштите интереса трговине у Дријевима. Овом одлуком је пресечен даљи развој трга и он се у изворима више не помиње. Тврђава је наставила да живи, па се помиње 1405. Мавро Орбин однекуд

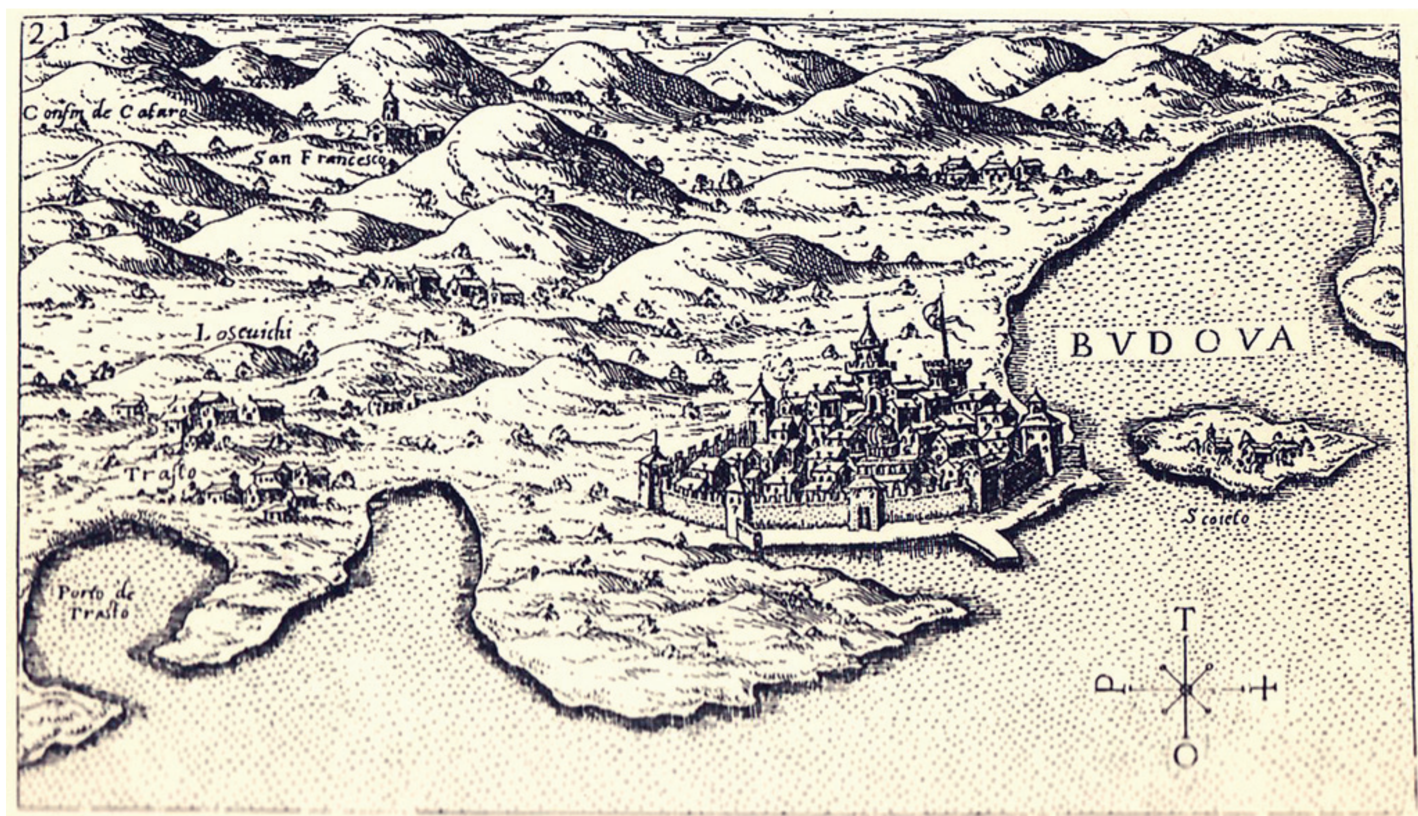
зна да су Дубровчани Брштаник заузимали у рату с херцегом Стефаном. Али ова вест није довољно поуздана. У време доласка Турака тврђава је била напуштена, а Дубровчани су је 1472. разрушили како не би пала у руке Турцима.

Извори и литература: Ст. Новаковић, *Законски сӣоменици*, 595, 600; М. Динић, *Одлуке Већа Дубровачке Реӣублике* II, 112, 585–586; J. Radonić, *Dubrovačka akta i povelje* I–1, 179; М. Орбин, *Краљевсӣво Словена*, 152; R. Jerković, *Dvije stare tvrđave na ušću Neretve (Brštanik i Koš)*, Napredak — hrvatski narodni kalendar 31 (Sarajevo 1941) 183–191; В. Марковић, *Брш̄ӣаник*, ИГ 2 (1956) 91–93; Ђ. Тошић, *Брш̄ӣаник у средњем вијеку*, Годишњак ДИ БиХ 21–27 (1976) 37–50; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 49, 50, 51, 203, 230, 240; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 148, 151, 153, 158.

С. Мишић

БУДВА (Βούδουα, Βουθόη, Βούτοβα, Buthua, Budua, Butua, Buda, Budva, Budoba, Budoa, Civitas Antiqua) — Први помен насеља потиче из пера грчког трагичара Софокла (5. век пре н. е.), који га смешта недалеко од ушћа Дрима. Писац четвртог века псеудо-Скилакс помиње Будву у 24. и 25. поглављу *Периӣла*, истичући да се од овог емпоријума до Епидамноса (Драч) плови дан и ноћ, док је за путовање копненим путевима потребно три дана. У својим географским таблицама, Будву наводи и Птолемеј. Насеље су по свој прилици основали Илири, а у време грчке колонизације постало је значајан емпоријум (6–5. век) преко кога су грчки трговци размењивали своје производе с локалним становништвом, тим пре што је Будва природним комуникацијама, које преко брда воде ка Дупилу и даље према Ријеци Црнојевића, повезана са унутрашњошћу. Првобитно насеље није прецизно убицирано а као могуће локације помињу се: кретацејски гребен поринут у море и од копна одвојен пешчаним спрудом на коме се доцније налазио средњовековни град, и где су нађени остаци тзв. киклопских бедема и најстаријег пристаништа у подножју данашње Цитаделе; локација античке некрополе са остацима од шестог до првог века старе ере (на месту данашњег хотела „Авала“); јужни обронци брежуљка Св. Спас, где су такође пронађени остаци древне архитектуре. Веома је тешко извести поуздане закључке будући да тај део обале непрекидно тоне у море, чему су допринели и бројни земљотреси. Наредни помен Будве налази се у делу Плинија Старијег, у коме је град поменут као *oppidum civium Romanorum*. Нема других података који би ближе одредили положај Будве за време римске владавине. Према Појтингеровој табли, Будва је представљала једну од станица на римском путу Нарона–Скодра.

Средњовековни град подигнут је на малом полуострву које је с копном повезано уским земљаним насипом. Према легенди, град су основали калуђери грчког обреда који су на хридини изградили манастир и опасали га зидинама. На том месту касније је поникао будвански кастел у коме



Будва — изглед града крајем 16. века

су били смештени складишта за муницију и храну, бунари, пећи и стамбени објекти, а бранио је прилаз граду с јужне, односно морске стране. У кастелу се налазила црква св. Марије подигнута у периоду између 12. и 14. века. На кастел се у правцу севера надовезивао ограђени простор Барбакано, који је требало да послужи као последња линија одбране у случају да град и цитадела падну у руке непријатељу. Будва је са свих страна била опасана зидинама, чији темељи углавном потичу из античког или раносредњовековног периода. Зидови, по свој прилици подигнути током 12. и 13. века, били су релативно танки, без ескарпи, са зупцима и стрелницама прилично ниско постављеним, које су у млетачко време затворене и надзидане. Из правца копна прилаз граду са северне стране бранила је кула Градениго, док су приступ са источне стране и лука надгледани с куле Репено. Средњовековна Будва имала је четири капије: према копну са западне стране, на северној страни према мору капију Пизана, врата Пизанела постављена према истоку, док се на јужној страни према марини налазила капија Мурава. Пристаниште се по свему судећи налазило где и данас, тј. на северној страни, јер је то једини положај који је релативно заклоњен од ветрова и струја са отвореног мора. Најстарије сакралне грађевине подигнуте су у непосредној близини кастела. По предању, црква св. Ивана потиче из седмог века, а у доцније време у њој се налазило седиште епископа. Веома стара и угледна је црква Santa Maria in Punta, саграђена 840. године и касније претворена у бенедиктински манастир. У граду постоји и православна црква св. Саве за коју се верује да је саграђена још у доба Немањића.

Будва представља један од ретких касноантичких градова који је преживео аварско-словенску најезду из првих деценија 7. века. Први помен Будве у средњем веку потиче из пера византијског цара и писца Константина VII Порфирогенита и стоји у вези с нападом арабљанске флоте на градове на источној обали јужног Јадрана 841, којом приликом су поред Будве опустошени Росе и доњи Котор. Према писцу *Барског родослова*, Будва се налазила у приморској жупи Кучева *(Ciceva)* која је припадала Дукљи, а простирала се од Јаза Луке до Светог Стефана, што представља и подручје првобитног градског дистрикта. Поп Дукљанин даље вели да је после смрти краља Доброслава, његов син Радослав добио жупанију Лушку, Подлужје и Кучево с Будвом. Град се у *Барском родослову* последњи пут помиње у вези с Бодиновим бекством из византијског заточеништва и повратком у Дукљу, када је од краља, стрица Радослава, на управу добио жупу Грбаљ с Будвом. Будва је остала под влашћу дукљанских владара све док је почетком осамдесетих година 12. века није освојио рашки велики жупан Стефан Немања.

После смрти Стефана Душана, Будва постаје предмет сукоба између феудалних господара из ближе и даље околине. У периоду 1360–1364. градом је господарио кастелан Површко. Након његове погибије у сукобу с Которанима у Будви се учврстио Никола Сакат, чија је владавина трајала више од двадесет година. После његове смрти градом су напокон завладали Балшићи (1389). У јесен 1392. Будва се обрела под влашћу Радича Црнојевића, а после његове погибије (25. мај 1396) градом је загосподарио Сандаљ Хранић. Његова супруга Катарина боравила је у Будви до априла 1398, после чега су градом, у име Ђурђа II Балшића, загосподарили Ђурашевићи, блиски рођаци Радича Црнојевића.

На почетку Првог скадарског рата 1405, Будва је заједно с Баром и Улцињом признала врховну власт Млетачке републике. Град је био важан због свог стратешког положаја, али и због Луштице и солана у Грбаљском пољу који су били одузети которској комуни. Први скадарски рат окончан је у јануару 1413. и том приликом Будва је враћена Балши III, који је убрзо управу над градом поверио свом тасту Који Закарији. Будвом је у периоду 1418–1419. управљала Руђина, блиска рођака Блаше III, која је пред Турцима напустила Валону и друге поседе у Албанији. Млетачки заповедник Јадранског мора Петар Лоредан заузео је Будву у јесен 1420. током Другог скадарског рата. Мировним уговором закљученим у Вучитрну 22. априла 1426. Будва је припала деспоту Стефану Лазаревићу, а границе њеног дистрикта утврђене су тзв. *Изјавама* од 11. новембра 1426, које су у Дривасту у име српске и млетачке стране саставили Ђурађ Бранковић, односно Франческо Бембо. После 1435. деспот Ђурађ дао је Будву на управу зетском митрополиту. За време тзв. „Дуге војне" деспот Ђурађ боравио је у Зети, те је 6. априла 1441. издао повељу којом је Будви гарантовао одређена аутономна права. Како није био у прилици да брани своје поседе у Зети, деспот Ђурађ Бранковић препустио их је на управу Млечанима, тако да је Будва крајем исте (1441) године на својим бедемима развила заставу св. Марка. У том тренутку зетски митрополит још увек је боравио у граду. Како је Стефан Вукчић у то време нападао Будву, житељи овог града обратили су се Венецији. Дана 1. августа 1442. Будвани су свој град предали представницима млетачких власти у Котору, који су им одмах потврдили наводе повеље деспота Ђурђа. Будва је под млетачком вла-



Средњовековна Будва

шћу остала све до коначног слома Прејасне републике 1797. године.

Живот у граду био је регулисан Статутом који је имао 295 чланова донетих и записаних за владе цара Душана (1346–1355), Балшића, деспота Стефана Лазаревића и Млетачке републике. На челу градске управе налазио се кнез кога је у доба Немањића постављао владар. Кнез је у случају потребе могао да именује свог заменика из редова градских судија. У време када се Будва налазила под млетачком влашћу градом је управљао потестат делегиран из Венеције, који је ужи-



Будва на старој разгледници (почетак 20. века)

вао годишњу плату у износу 300–400 дуката и пратњу састављену од заменика, канцелара, двојице слугу, једног момка и три коња. Пунолетни племићи Будвани били су окупљени у Великом већу, које се састајало на дан Св. Марка (25. април) како би из својих редова бирало судије, општинске службенике, канцелара и нотара. Велико веће бирало је и свој извршни орган који су чинили осморица већника и тројица судија, тј. Мало веће. Млетачке власти су 1503. реформисале Мало веће у које су од тог доба улазиле градске судије, тројица општинских прокуратора, тројица благајника катедралне цркве св. Ивана, као и бивше судије и прокуратори. Цар је у надлежност будванског суда пренео све кривичне поступке изузев издаје, убиства, кажњавања слуге или слушкиње и крађе или убиства коња. Млетачке власти су све случајеве из области кривичног права одмах пренеле у своју надлежност. Судски поступак покретан је тужбом, а туженог су на суд позивали посебни општински службеници — сениције и ватак. Судије су у време српске власти пресуде доносиле усмено, а записивао их је канцелар, који их је даље прослеђивао нотару како би их у року од осам дана унео у регистар. У старије време апелације су слате у Котор. Млетачке власти су 1465. донеле одредбу према којој је за спорове до сто иперпера био надлежан которски суд, за спорове до двеста иперпера суд у Задру, док су за спорове изнад те вредности апелације ишле директно у Венецију. За време док се налазила у склопу српске државе, Будва је била у обавези да плаћа тзв. акростих, односно годишњи трибут у висини од сто иперпера и да даје одред од педесет ратника онда када је владар лично предводио поход на простору између Котора и Скадра.

Основу будванске привреде у средњем веку чинили су аграрна производња у непосредној околини, скромна занатска производња у граду и постојање малог локалног тржишта. Будванска општина уживала је право власништва над земљиштем, неким кућама, пашњацима и соланама. Имовина лица преминулог без тестамента и наследника припадала је комуни. Будва је била позната по преради маслина и трговини вином и житом. У време док је био господар Будве (1396–1398), Сандаљ Хранић је у граду подигао трг соли, на коме се продавала со допремана из Бриндизија. За време Првог скадарског рата Млечани су у Будви држали трг соли и вина. Једна од одредби *Изјава* од 11. новембра 1426. односила се на трг соли у Будви. Млетачка страна је том приликом деспоту Ђурђу признала право да у овом граду држи *canipa salis*. Со је набављана с територија под десло-

товом влашћу, али и с других страна. Сви покушаји Которана да нападима на бродове који су допремали со у Будву омету ову трговину нису дали резултата. У дубровачкој и которској архивској грађи често се помињу занатлије, посебно каменоресци и златари, пореклом из Будве. Град је ковао и властити новац — бакарне фоларе.

Будва је била епископски град од најстаријих времена, а њен епископ био је суфраган барског архиепископа. Будвански епископ био је надлежан за спорове између свештених лица, парнице између свештеника и лаика, као и за питања јеретика. У Будви се веома рано осетило и знатније присуство православне цркве, а у периоду 1435–1442. у граду је боравио и њиме управљао зетски митрополит у име деспота Ђурђа Бранковића.

Извори и литература: *ВИИНЈ* 2, 17; V. Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, 54, 75, 93, 96; К. Ивановић, *Будвански анали* I–II, изд. Н. Вучковић, ИЗ 22–4 (1965) 623–652, Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности 10 (1978) 287–307; Н. Вучковић, *Средњовјековни статут града Будве*; С. Новаковић, *Законски споменици*, 42, 45, 121, 285; T. Smičiklas, *Codex Diplomaticus* II, 3, 34, 36, 52, 70, 85, 111, 207; III, 274; XI, 179, 264; XII, 61, 614; XIII, 162, 406, 407; Š. Ljubić, *Listine* IV, 90, 92–94, 301, 378; V, 64, 68, 80, 88–90, et pass.; VI, 4, 21, 22, 30, et pass.; VII, 23–27, 30, 31, et pass.; VIII, 10, 21, 36, et pass.; IX, 11, 15, 16, et pass.; X, 18, 32, 45, et pass.; *Acta Albaniae Veneta* I–1, 198, 207, et pass.; I–2, 461; I–3, 1116, 1141, 1145, et pass.; II–5, 1294, 1297, 1316, et pass.; II–6, 1557, 1651, 1674, et pass.; II–7, 1473, 1791, 1792, 1794, 1974; II–8, 2014, 2178; II–10, 2323, 2341, et pass.; II–11, 2519, 2520, et pass.; II–12, 2892, 3003, et pass.; II–13, 3144; II–15, 3669, 3670, 3681, 3706; II–16, 3908, 3938, et pass.; II–17, 1204b, 1473b, 1631b, 2999t, et pass.; III–18, 4794, 4864, 4893, 4894, 4945, 4952; III–19, 5173, 5207, et pass.; III–20, 5345, 5352, et pass.; III–21, 5653, 5662, 5670, et pass.; Г. Станојевић, *Документи за проучавање друштва Котора, Будве и Паштровића*, Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности 17 (1985) 159–201; *Историја Црне Горе* I, 121–126, и даље према регистру; II–1, 21, 25, и даље према регистру; II–2, 13–15, и даље према регистру; *ИСН* 1–2, према регистру; И. Синдик, *Однос града Будве према владарима из династије Немањића*, ИЧ 7 (1957) 23–35; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 47, 51, 54, 55, 58, 61–63, 112, 127; И. Злоковић, *Прилози за историју поморства и трговине Будве*, Годишњак ПМК 12 (1964) 167–173; M. Luketić, *Budva, Sv. Stefan, Petrovac*, Budva — Cetinje 1966; М. Ковачевић, *Црква „S. Maria in Castello“*, Старинар 20 (1970) 181–184; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 22–25, 41, 100–105; J. Martinović, *Opisi i planovi gradova Kotora, Herceg-Novog i Budve iz biblioteke „Marciana“ u Veneciji*, Godišnjak PMK 26 (1978) 128–129; J. Мартиновић, *Опис зидина Будве и предлог за њихов поправак прота Gerolama из 1700. године*, ГМК 17–18 (1979–80) 69–74; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, Никшић 1988 (видети предговор С. Ћирковића); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 56, 57, 66, и даље према регистру; М. Антоновић, *Град и жупа*, 37–42, и даље према регистру; S. Brajović, *U Bogorodičinom vrtu: Bogorodica i Boka Kotorska — barokna pobožnost zapadnog hrišćanstva*, 24–33.

К. Митровић

БУДИМЉА (**Боудимлꙗ**) — град, управни центар истоимене жупе. Сава Немањић је 1220. седиште Будимљанске епископије сместио у манастир св. Ђорђа, а не у град, што значи да није имао урбани карактер ни привредну функцију. У близини данашњег села Будимља налази се локалитет Градац, који је могући положај средњовековне Будимље. Прилаз му је био могућ једино са севера, где се стичу путеви према граду. На платоу брда уочавају се трагови некадашњих бедема. На северној, приступачној страни видљива је траса спољашњег одбрамбеног бедема с правоугаоним кулама на источној и западној страни.

Сондажна истраживања (2007) показала су постојање преисторијске градине. У античко доба она је претворена у утврђени град. Упадом Гота тврђава је страдала, али је обновљена у доба Јустинијана, када је изграђен и спољашњи бедем на северној страни. Утврђење је спаљено крајем шестог и почетком седмог века с доласком Словена.

За сада нема података о даљем животу тврђаве на Градцу. Град се налазио на правцу пружања путева уз долину Лима. Могуће је да је имао и подграђе, на месту данашњег села Будимља. Путем уз Лим ишли су дубровачки каравани, па су 1435. у Будимљи задржане неке тканине. Нема сумње да је ту у 15. веку постојао трг.

Жупски град је остао у функцији тврђаве, а није познато до када је био активан. Привредну функцију преузео је трг Будимља. У попису Скадарског санџака из 1485, Будимља је пописана као трг са 46 кућа и око 175 становника. Трг је играо одређену улогу у урбанизацији овог простора, што се за град не може тврдити.

Извори и литература: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник КЈ 1, 284; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 106–107; Р. Михаљчић, *Град у преломном раздобљу*, Социјална структура српских градских насеља (12–18. век), Смедерево — Београд 1992, 113–123; С. Мишић, *Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку (проблем деурбанизације и урбанизације)*, МЗ 7 (2007) 119–125.

С. Мишић
П. Лутовац

БУДОШ (castrum Budosch, civitate Budos) — утврђење, чији се остаци налазе на истоименој планини код Никшића, очигледно је било малог обима, с једном истуреном кулом. Зидано је од ломљеног камена у кречном малтеру.

Будош се помиње као *castrum Budosch* у повељи краља Фридриха III, издатој у Бечу 20. јануара 1448. херцегу Стефану Вукчићу Косачи. Помиње се и у повељи Алфонса V, арагонско-сицилијанског краља, издатој у Напуљу 1. јула 1454, такође херцегу Стефану Вукчићу Косачи, у којој се ово

утврђење наводи као *civitate Budos cum castris et pertinentiis suis.* Крај око Никшића држао је раније херцегов стриц војвода Сандаљ Хранић, те је стога и Будош био у власти породице Косача пре његовог првог помена у писаним изворима. У повељи краља Фридриха III директно се и каже да он само потврђује ранију повељу коју је краљ Жигмунд издао Сандаљу Хранићу. При крају своје владавине херцег Стефан је свом најстаријем сину Владиславу уступио Будош, Сусјед и Острог.

Извори и литература: Š. Ljubić, *Listine* X, 355; L. Thallóczy, *Studien*, 379, 398; M. Vego, *Tri povelje*, 453–486, 471, 472, 481, 485; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 178–269, 201–202; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 105–106; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 25.

В. Петровић

БУКОВИЦА (Bocoviza, Bugoniza, Buchoviçe) — караванска станица и трг у Полимљу. Питање њене убикације још увек је спорно. Поуздано је утврђено да се налазила код Пријепоља, уз Лим према Дрини, у делу Полимља који је почетком 15. века улазио у састав области Павла Раденовића.

У дубровачкој грађи, Буковица се први пут помиње 1329, када су Дубровчани у њој већ живели и трговали, а образована је вероватно најмање деценију раније. Средином 14. века, Буковица је била веома жива караванска станица и значајан центар трговачке размене, првенствено за трговину сољу. Од средине 14. века, уочљива је појава домаћих трговаца у овом месту. Судећи према сачуваној грађи, током седме деценије 14. века домаћи трговци из Буковице развили су своје пословање и располагали су знатно већим капиталом у односу на претходне деценије. У Буковици је постојала дубровачка насеобина, а вероватно и католичка црква. У последње три деценије 14. века, помени Буковице у архивској грађи веома су ретки, што се може објаснити несређеном политичком ситуацијом у том периоду, када се у Полимљу успоставља нова граница између Србије и Босне. Њено поновно трговачко оживљавање може се пратити од почетка 15. века, када се на основу уговора о превозу робе може пратити каравански саобраћај у Буковици у периоду 1405–1412, након чега више нема сачуваних помена о овом тргу.

Извори и литература: Р. Ћук, *Два стара трга у Полимљу*, ИЧ 29–30 (1982–83) 42–45; Иста, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, МЗ 2 (1996) 13–14.

Е. Миљковић

БУЛАГАЈ — трг у вилајету Ходидјед, данас непознат. Први и једини помен у познатим изворима је из 1455, када је „село Булагај“ убележено у оквирима крајишта Иса-бега Исхаковића, и то као „мали трг“ са 31 кућом и приходом од 1.000 акчи. Х. Шабановић сматра да се ове село може идентификовати као данашње село Булози, у долини Миљацке, југоисточно од Сарајева, али ова претпоставка још увек није научно доказана.

Извори и литература: H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 14–15; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 79.

Е. Миљковић

БУСОВАЧА (Bussovaç) — рудник гвожђа средњобосанског рударског басена, чији се остаци налазе у близини данашњег истоименог насеља. У функцији заштите насеља подигнута је тврђава Медвједград. Једини помен овог рудника је у једном дубровачком документу из 1371, којим се регулише продаја гвожђа из Бусоваче извесном млетачком трговцу.

Извори и литература: Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 38; Иста, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV)*, 104, 184, 331; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 46, 157, 195.

Е. Миљковић

В

ВАЉЕВО (**Валѥво**, Vaglievo, Vlalievo, Vallevo, Vaglevo, Vlageua) — На локалитету Црквиште, које припада предграђу данашњег Ваљева, десно од ушћа реке Градац у Колубару, пронађени су остаци мале средњовековне цркве и једног надгробног споменика са значајним натписом. Споменик је подигнут Јефрему Ђурђу, сину великог тепчије, *у дане краља Стефана, сина краља Уроша*, између 1312. и марта 1316. године. Могуће је да је трг Ваљево постојао већ у време краља Драгутина. Међутим, најстарији помен овог значајног средњовековног трга потиче из 1393, и односи се на пословање дубровачких трговаца у северозападној Србији. Већ 1398. Турци су у Ваљеву заробили неке дубровачке трговце, па су се тим поводом Дубровчани жалили кнегињи Милици и кнезу Стефану Лазаревићу. Доцније, доста бројне вести из Дубровника имају везе, такође, с пословним односима Дубровчана. То није случајно јер је преко Ваљева водио пут из Босне за Београд или Рудник. Уз наведено, развоју Ваљева свакако је допринео развој рударства и трговине у Подрињу. Дубровачки извори се углавном односе на решавање судских спорова између самих дубровачких грађана. Дубровачке власти су за сваки спор одређивале трочлано веће, за које је наведено у ком месту ће заседати. У неким случајевима именоване су судске комисије за више места. У тим заједничким комисијама Ваљево се најчешће јавља са Смедеревом, по два пута са Сребреницом и Крупњем, а по једанпут са Зајачом, Рудником, Подвисоким, Запланином и Белим Брдом. Дубровачки трговци су највише били заинтересовани за трговину сребром. Из тестамента Ловре Соркочевића сазнајемо да му је Вукосав Ваљевац остао дужан 14 либара сребра. Поред трговине сребром Дубровчани су из ваљевског краја извозили и сточарске производе, а увозили су разну робу, пре свега тканине. Вести о домаћем становништву крајње су фрагментарне.

Ваљево је од првог помена у историјским изворима било у оквирима српске средњовековне државе. Приликом првог пада Деспотовине (1439) и Ваљево ће ући у оквире османске државе. Махмут-паша заузео је Белу Стену, а самим тим и ваљевски крај, 1458. године. Ваљево се у до сада објављеним османским пописима први пут помиње 1528, као село са 48 хришћанских домаћинстава, 23 самца и 27 муслиманских домаћинстава.

Извори и литература: М. Пуцић, *Споменици србски* I, Београд 1858, 17, 108, 109; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 243; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 187, 188, 209, 210; Б. Храбак, *Трг Ваљево у средњем веку*, ИГ 3–4 (1953) 91–102; Б. Храбак, *Дубровчани у Ваљеву у феудално доба*, Гласник ИА Ваљево 2–3 (1967) 5–13; М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, 44–54, 49; Г. Томовић, *Надгробни натпис Јефрема Ђурђа*, Истраживања 2 (Ваљево 1985) 75–80; М. Исаиловић, *Ваљево и околне области у средњем веку*, Ваљево 1989, према регистру; Ј. Калић, *„Градац" у Ваљеву*, у; *Ваљево — постанак и успон градског средишта*, Ваљево 1994, 11–22; М. Исаиловић, *Најстарији подаци о Ваљеву у писаним изворима*, ibid., 23–48; Б. Ферјанчић, *Проблем византијског наслеђа у северозападној Србији*, ibid., 49–58; С. Ћирковић, *„Црна Гора" и проблем српско-угарског граничног подручја*, ibid., 59–77; М. Благојевић, *Насеља у Мачви и питања српско-угарске границе*, ibid., 78–92; М. Спремић, *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије*, ibid., 93–110; Г. Бабић, *Старе цркве у Ваљеву*, ibid., 133–151; Е. Миљковић, *Ваљевски крај у првим деценијама турске власти*, ibid., 152–161; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Београд 1997, према регистру.

В. Петровић

ВАРЕШ — насеље смештено у горњем току реке Ставње, десне притоке Босне. Није сигурно да је рудник гвожђа био отворен у средњем веку, иако се може претпоставити да је само насеље старијег порекла од времена османске власти. На то би указивао његов назив, који означава исто што и „варош" — трг или подграђе утврђеног града. Већа количина дубровачког новца пронађена је приликом археолошких испитивања, што би указивало на присуство дубровачких трговаца и постојање трговинске размене. У најранијим османским пописима, Вареш се јавља као село с рудником гвожђа.

Извори и литература: M. Vego, *Naselja*, 122; Исти, *Налази дубровачких динара у Варешу*, ГЗМ БиХ н. с. — Археологија 10 (1955) 211–215; A. Handžić, *Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni*, Prilozi 10–2 (1974) 155–162; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 67, 80, 81; AL BiH 14: 22.4, 22.5, 22.6.

Т. Рибар

ВЕЛБУЖД (**Вѣлбьжьдь**, Βελεβύσδα, Βελεβούσδιον, Βελμάσδιν) — град у долини горње Струме. Настао је на темељима античке Пауталије и имао је континуитет градског живота од античког доба до средњег века. Био је византијски град, а у руке Бугара долази први пут у време кана Пресијама (836–852). Током 10. века, поред тога што је већ био црквени, постаје важан војни и управни центар. После пропасти Првог бугарског царства опет је дошао у руке Византије. По устанку комитопула, припао је Самуиловом царству, а 1018. Византији. Помиње се 1183, када га је Стефан Немања разорио и опустошио, али га није задржао. Бугари су Велбужд поново освојили у време цара Калојана, али је 1247. никејски цар Јован III Дука Ватац успео да га заузме, а већ 1256. опет је био бугарски.

По доласку на власт 1282, краљ Милутин је освојио Велбужд и његову област, као и област Мраку. Северно од Велбужда, покрај реке Каменче, 1330. одиграла се позната битка у којој су Срби поразили Бугаре. Овом територијом, па и градом, у време цара Душана, управљао је његов зет севастократор Дејан. У време цара Уроша, деспот Дејан је спојио баштину са својом облашћу. Његово име се помиње у Беловском манастиру. После 1371. управу ће преузети Дејанови синови — деспот Јован Драгаш и господин Константин, који су наредне године постали турски вазали. Град и област су коначно пали под турску власт 1395, после погибије Константина у бици на Ровинама. Велбужд, под именом Ћустендил, постаје седиште санџака. Ново име су му Турци дали по Константину Дејановићу. Током 15. и 16. века град се назива и Илиџа (бања). У 16. веку већ је имао 532 муслиманске куће и 72 куће хришћана, што је резултат исламизације и досељавања турског становништва.

У Велбужду је од раног средњег века било седиште епископије. Град се помиње 1020. као седиште епископије Охридске архиепископије. Током 11. века помињу се епископи Никанор (1072) и Јован, обојица Грци. У време цара Калојана епископија је подигнута на ранг митрополије, а помиње се митрополит Анастасиј. По доласку под српску власт, митрополија је деградирана на ранг епископије. На виши ранг није подигнута ни 1346, јер се 1349. помиње велбуждски епископ Калиник. После 1371. Дејановићи су своју област у црквеном погледу потчинили Охридској архиепископији. У ово време (1375/76) помиње се велбуждски епископ Григорије, што значи да ни тада епископија није подигнута на виши ранг. У граду је постојала катедрална црква, а помињу се у 14. веку и црква св. Спаса и црква Госпођино поље. У близини града налазио се Сарандапорски манастир.

Велбужд је у овој области био главна раскрсница путева — од Ниша и Врања и из Скопља, према Софији или Једрену. Град је имао трг још пре доласка под српску власт. На њему су већ крајем 13. века били развијени трговина и занати. У раном средњем веку опстанак и развој град је могао да захвали чињеници да је био епископско седиште, што му је омогућило континуитет урбаног живота. У граду су свој двор имали Дејановићи. У њему је морао постојати кефалија, као представник локалне државне управе. Велбужд се током средњег века развијао углавном као црквени и управни центар.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, Светосавски зборник 2. Извори, 22; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 169–171; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 758–760; *Турски документи* V–1, 8, 31, 65; H. Gelzer, *Ungedruckte*, 22–72; Ст. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас СКА 76/46 (1908) 1–62; Й. Ивановъ, *Северна Македония*, 47; Д. Ангеловъ, *Средновековният Велбуждъ*, Кюстендил и Кюстендилско, София 1973, 70–85; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, 69; Х. Матанов, *Княжевството на Драгаши*, 74, и даље према регистру; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 70; С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002, 23, 25, 27, 28, 30, и даље према регистру.

С. Мишић

ВЕЛЕС (Βελεσός, Βελεσσός, **Велесь**) — средњовековни град удаљен три километра од данашњег насеља, смештен на узвишењу које је познато под именом Градиште и Доњи град. Велес се налазио на десној обали Вардара, на саставу две клисуре кроз које протичу Вардар и Тополка. Део града окренут према реци Тополки је неприступачан. Та страна је покривена масивним стенама и вертикално се спушта према реци, а на том месту Тополка прави четири завоја око некадашњег града. Део узвишења што гледа према Вардару је приступачан, нарочито на јужном крају седла које повезује локалитет са суседним брдом. Цео град био је опасан бедемом, а остаци зидина су сачувани у виду насипа, у мањем обиму изнад цркве св. Недеље, и на западној страни локалитета. Бедем је боље очуван у близини главног пункта и на страни окренутој ка Вардару. У том делу, поред зида, на два места се назиру темељи некакве грађевине. Западни зид је затрпан земљом, а на јужном делу од Градишта, на највишој тачки, некада је постојао објекат изграђен од порозне седре. Уз њега је била и друга грађевина чији су се зидови у приличној мери сачували. Осим наведених, на најприступачнијем месту узвишења постоје трагови још два здања, а могу се срести и фрагменти грађевинске керамике. На локалитету да-

нас има неколико цркава које су вероватно изграђене на средњовековним темељима. Поменута црква св. Недеље лежи високо изнад реке Тополке, при њеном ушћу у Вардар. У подножју, у близини Вардара, смештене су цркве св. Николе, св. Димитрија и св. Георгија. Према неким прорачунима, средњовековни град је могао да прими пет стотина војника. Смештен педесетак километара јужно од Скопља, Велес је контролисао вардарску саобраћајницу и пут који је преко Бабуна водио за Пелагонију.

Велес је постојао у време цара Самуила и помиње се 1019. у првој од три хрисовуље византијског цара Василија II (976–1025) о оснивању Охридске архиепископије. Остало је забележено да је битољски епископ имао петнаест клирика и исто толико парика у Пелагонији, Прилепу и Велесу. Историја Велеса у 11. и 12. столећу замагљена је јер нема изворних података, али је град, делећи судбину околног подручја, често мењао господаре: власт Византије била је прекинута устанцима из 1040. и 1072, а сва је прилика да су крајем 12. и почетком 13. века град држали обласни господари, најпре Добромир Хрс, а онда и Стрез. У састав бугарске државе ушао је у време цара Јована II Асена (1218–1241), а после битке код Клокотнице 1230. године. Одреди никејског цара Јована III Дуке Ватаца (1221–1254) заузели су Велес 1246, а после краткотрајне власти (1251–1252) епирског владара Михаила II Анђела (1230–1268) поново је допао у руке Бугара. Онда га је 1255. освојио никејски цар Теодор II Ласкарис (1254–1258). Историчар Георгије Акрополит у опису овог похода саопштава занимљиву причу о томе како је поседнут град. Застрашени доласком никејске војске, становници су с царем постигли договор да им буде дозвољено да из тврђаве изађу са оружјем и имовином. Када је видео колико их има много — избројано је око пет стотина особа — и то народ големог стаса и наочитог изгледа, Теодор II се покајао што је допустио таквом и толиком људству да оде противнику, али је поштовао склопљени споразум. Две године касније (1257) у Велесу се помиње архонт Теодор Калабакис.

Пошто је српски краљ Милутин 1282. заузео Скопље и Овче Поље, Велес је постао истурени византијски војни пункт према српским поседима и заједно с градовима Штипом, Чрешчем и Добруном јединствен византијски одбрамбени појас. Ту је негде пролазио византијски преговарач Теодор Метохит који је 1298/99. у пет наврата посетио Србију и преговарао с Милутином о његовој женидби с византијском принцезом Симонидом.

Архиепископ Данило II пише да је Стефан Дечански *узео градове чија су имена: град славни Велес, град Просек, град Шѿиѿ, град Чрешће, град Добрун*. Сматра се да су Срби запосели Велес 1328. године. На путу за Приштину, у лето 1342, где се срео са Стефаном Душаном, византијски узурпатор и каснији цар Јован VI Кантакузин (1347–1354) задржао се у Велесу, где га је дочекао велики војвода Јован Оливер. Средином 14. века властелин Раденко је цркву Арханђела у Велесу, заједно с људима, воденицом и виноградима, даривао манастиру св. Арханђела код Призрена. Велес је пао под турску власт вероватно 1385, када и Штип, Прилеп и Битољ, а најкасније после погибије краља Марка у бици на Ровинама 1395. године. Велес се помиње у турском дефтеру из 1467/68. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: H. Gelzer, *Ungedruckte*, 42; A. Heisenberg, P. Wirth, *Georgii Acropolitae Opera* I, Stuttgart 1978, 78, 92, 118, 139; O. Lampsidis, *Ephraem Aenii historia chronica*, Athenis 1990, 8537, 8734, 9051, 9161; Данило Други, *Живоѿи краљева и архиеѿискоѿа срѿских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 197; С. Новаковић, *Законски сѿоменици*, 695; *ВИИНЈ* VI, 380; *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, Опширен пописен дефтер № 4 (1467–1468. година), ред. М. Соколоски — А. Стојановски, Скопје 1971, 133–136; С. Мишић — Т. Суботин-Голубовић, *Свеѿоарханђеловска хрисовуља*, 109; И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия* I, 56, и даље према регистру; Й. Иванов, *Български старини изъ Македония*, София 1931, 79–83; Љ. Максимовић, *Византијска ѿровинцијска уѿрава у доба Палеолога*, 27, 28; *История на България* II, 128; III, 242, 267, 270, 354, 388; 128; *ИСН* I, 342, 508, 516; П. Коледаров, *Политическа география на средновековната българска държава*, II (1186–1396), 68, и даље према регистру; V. Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris 1989, 171–173; К. Аџиевски, *Пелагонија во средниот век*, 4, и даље према регистру; И. Микулчиќ, *Средновековни градови и тврдини во Македонија* 5, 340–344; Т. Томоски, *Македонија низ вековите: градови, тврднини, комуникации*, 49–51, 195–198; К. Аџиевски, *Велешката област во VI и првите децении на VII век*, Годишен зборник ФФС 26 /52/ (1999) 105–117.

Р. Радић

ВЕЛЕТИН (Veletin, Weletin, Velletin) — тврђава, налазила се у босанском Загорју, које је обухватало горњи ток Неретве. Први пут се спомиње у дубровачким актима 1442. године. Данас уз обалу Неретве постоји брег Велетин с Градином у близини; ту је била и средњовековна тврђава. Тврђава је наведена у све три повеље Стефану Вукчићу Косачи (1444, 1448, 1454) као његов посед. У дубровачкој грађи последњи пут се помиње 1465. године. Убрзо је освојен од Турака и напуштен.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: L. Thallóczy, *Studien*, 359, 378, 395; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 234.

С. Мишић

ВЕСЕЛА СТРАЖА (Vesela Straxa, Vesela Straza) — градско утврђење подигнуто на десној обали речице Весеочице, леве притоке Врбаса,

неколико километара јужно од Бугојна. Сачувани су остаци главне куле и бедема на локалитету Градац, док се у западном подножју налази локалитет Црквине. Према сачуваним изворима, у подграђу Веселе Страже је 1406. постојала једна црква. Ту је 1450. боравио краљ Стефан Томаш, а 1456. се помиње као место где су опљачкани неки дубровачки трговци. У тексту вакуфнаме из 1517/18. помиње се село Весела Стража са својим засеоцима Црничем, Голобрдом и Јаклићем. Они се могу идентификовати с данашњим истоименим насељима Црниче и Јаклић, на око два до три километра од Веселе Страже. Стога се може претпоставити да су у предосманско доба ова села улазила у „жупу" града Веселе Страже, чинећи његово економско залеђе. Сâм град Весела Стража припадао је жупи Ускопље, коју је 1463. од угарског краља Матије Корвина добио војвода Владислав Херцеговић, због заслуга у борбама против османске војске. Његова власт је, међутим, била кратка и потрајала је до 1465, а нахија Ускопље је пописана у дефтеру из 1468/69. године.

Извори и литература: E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 80; Š. Ljubić, *Listine* IX, 356; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници у средњовековној Србији и Босни*, Зборник КЈ 1, 297; H. Šabanović, *Najstarije vakufname u Bosni*, POF 3–4 (1952–53) 410–411; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 240–241; M. Vego, *Naselja*, 124; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 185–190.

Ј. Мргић

ВИНАЦ (Wenchacz!) — мала средњовековна тврђава, на десној обали Врбаса, десетак километара јужно од града Јајца. Назив града потиче од његовог изледа — његове зидине опасују као венац врх истакнутог брда. У средњем веку припадао је жупи Луки, чије је седиште био град Јајце. Тврђава је обезбеђивала пут долином Врбаса, а након пропасти Босанског краљевства, Винац је ушао у састав Јајачке бановине и називан је „кључем и предстражом тврђаве јајачке". Под османску власт град је трајно дошао 1491. године.

Извори и литература: M. Vego, *Naselja*, 125; Đ. Mazalić, *Vinac i Doboj*, GZM BiH n. s. — Arheologija 13 (1958) 233–237; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 126, 130, 205.

Ј. Мргић

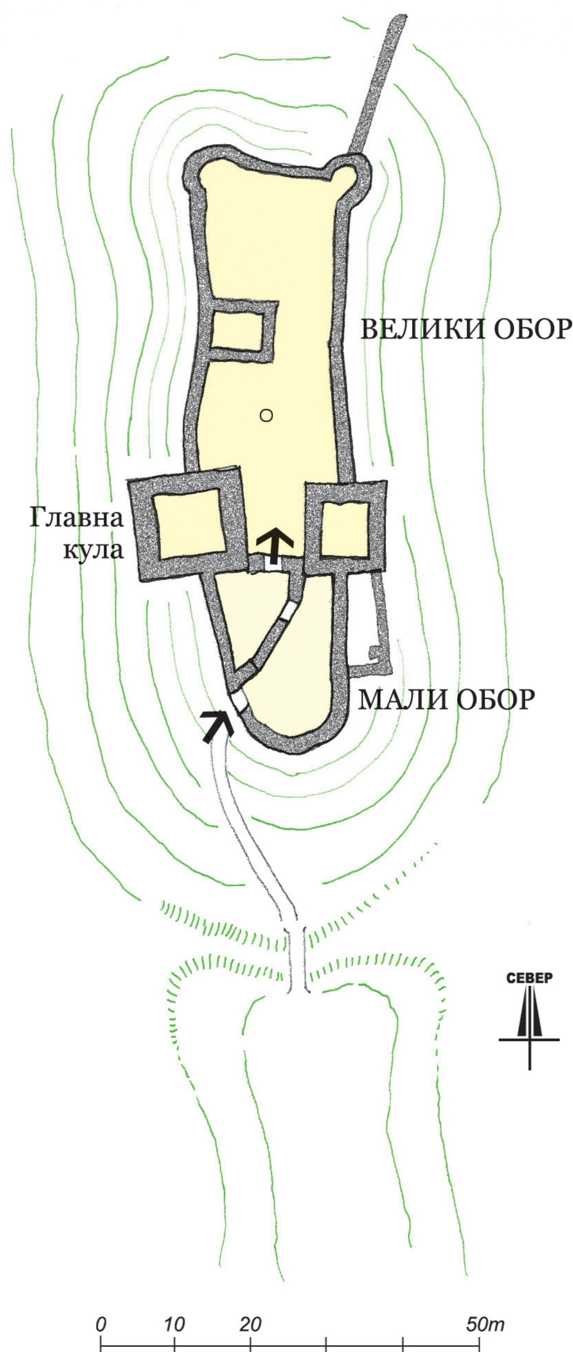
ВИНАЧАЦ (Vinazaz) — главни град жупе Невесиње, налазио се у близини данашњег Удрежја. Први пут се помиње заједно с подграђем 1435. године (Подвиначац). Служио је првенствено као тврђава за заштиту овог краја, а привредна делатност се касно јавља и неразвијена је. Наводи се као херцегов град у обе повеље Алфонса V Арагонског (1444, 1454), као и у повељи Фридриха III (1448). У време рата с Дубровником, када се 1452. херцегов син Владислав побунио против оца, између осталих градова, побуњеници су освојили и Виначац. Пао је под Турке пре 1468/69. и више се не помиње. Био је озлоглашено место за трговачке караване који су ту често пљачкани, што се види из једног акта из 1435. године.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 359, 378, 395; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 381–383; M. Vego, *Naselja*, 125; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 325; Исти, *Земље херцега светога Саве*, 205; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 118, 141; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 141, 142, 155, 225.

С. Мишић

ВИСОКИ (Visoka, Visochi, Subuisochi, Sub Uisochi, Souisochi, Sotovisochi, Sotto Visochi, Poduixochi, Podisochium) — централно градско насеље жупе Босне које се развило на тлу данашњег Високог, на левој обали Босне, код ушћа Фојничке реке. Могуће је да је старије насеље носило назив Босна, где је свој двор имао бан Стјепан II Котроманић (1322–1353). Град Високи чинили су утврђење чији се остаци налазе на брду Град, и подграђе-варош Подвисоки (Subvisochi, Sotovisochi). Град је име добио према положају на терену, јер је доста уздигнут у односу на поље које га окружује. Тврђава је прилагођена конфигурацији терена и заузимала је издужени плато на врху брда, с јарком који је опасивао бедеме. Подграђе се простирало југозападно и југоисточно од цитаделе, о чему сведоче сачувани топоними: коса Град и данашње село Град. Источно и североисточно од Града простире се данашња градска четврт Варош, где су забележени топоними Горње и Доње Варошко поље. Од осталих средњовековних топонима на територији савременог насеља треба поменути Краљевац, чије име носи поток и градска четврт кроз коју протиче, а где су пронађени остаци средњовековне некрополе стећака. Назив друге градске четврти — Клиса, такође с некрополом стећака и остацима средњовековне грађевине, указује на постојање цркве. Могуће је да је реч о фрањевачкој цркви св. Марије са самостаном којој су дубровачки трговци остављали тестаментарна завештања.

Град Високи први пут се помиње у писаним изворима 1355, али се може са сигурношћу претпоставити да је старијег постанка. Од времена бана Твртка у њему постоји владарска резиденција, што је сигурно утицало на формирање трговачко-занатлијског подграђа под именом Подвисоки. Функција кастелана Високог помиње се 1398, када је на том положају био кнез Прибоје Масновић. У Високом је боравио и велики кнез босански, попут Радоја Радосалића, Батића Мир-



Средњовековни Високи

ковића, Твртка Боровинића и Радича Мозолића. Највећи привредни успон Подвисоки је доживео у првој трећини 15. века (1412–1433), када је дубровачка колонија бројала 370 трговаца. Њихова главна делатност била је трговина племенитим металима из околних рудника: Фојнице, Крешева, Дежевице и Дусине. Највећи број дубровачких трговаца дуже борави или живи у Подвисоком, користећи сигурност његовог утврђења и његов повољни положај на раскрсници најважнијих путева. Међутим, значај Подвисоког као трговачког центра почео је да опада тридесетих година 15. века, што се огледа у све мањем присуству дубровачких трговаца. Они прелазе у Фојницу због повећане потражње племенитих метала, тако да овај град преузима примат у величини дубровачке колоније у периоду од 1430. до 1465. године. Поред католичке цркве и фрањевачког самостана (1414), од добротворних прилога дубровачких трговаца издржавао се и лепрозоријум у Подвисоком, слично Сребреници, Фојници, Подкрешеву и Јајцу. У раним турским изворима, Високи се помиње као град од 220 кућа, док је Фојница забележена са 329 кућа.

Извори и литература: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници у средњовековној Србији и Босни*, Зборник КЈ 1, 240, 249, 262, 272–274, 294; Đ. Mazalić, *Visoki*, GZM n. s. — Arheologija (1954) 227–253; M. Vego, *Naselja*, 125–126; D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, према регистру; A. Handžić, *Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni*, Prilozi 10–2 (1974) 155–162; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, према регистру; P. Anđelić, *Visoko i okolina u srednjem vijeku*, Visoko i okolina kroz historiju I, Visoko 1984, 103–311; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV)*, према регистру; AL BiH 14.232, 14.233.

Ј. Мргић

ВИСУЋИ (**Висꙋки**, Visuch, Byssucy, Visuichi) — град на левој обали Цетине, на истоименој планини, близу Омиша. Био је од значаја за босанску експанзију према мору, па је већ за бана Стјепана II Котроманића неко време припадао Босни. Почетком 15. века држао га је Павле Клешић, отпадник краља Остоје. Након што су се измирили, Остоја је Павлу Клешићу одузео Висући, давши му *замену подобну*. Босна га је опет изгубила, па га је око 1420. држао Иваниш Нелипић. Херцег Стефан Вукчић Косача га је запосео када и Омиш и Пољица (1440). Помиње се у све три повеље (1444, 1448, 1454) као херцегов посед. У јануару 1466. градом је заповедао Радич Бановић, херцегов човек. Град је био опседнут од Турака па му Дубровчани шаљу помоћ у јечму и брашну. Млетачки Сенат је 17. марта 1466. одлучио да пружи помоћ херцеговој посади у Висућем, сем против угарског краља. Град је убрзо изгубљен, али га је јула 1473. херцег Влатко поново заузео, да би после две године био принуђен да га уступи Млечанима.

Извори и литература: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 434; I–2, 2, 58; Š. Ljubić, *Listine* IX, 175; X, 358; L. Thallóczy, *Studien*, 17, 395; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 212–213; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 266; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 96; M. Šunjić, *Kada je mletačka posada ušla u hercegovu tvrdjavu Visući?*, Godišnjak DI BiH 15 (1966) 197–199; М. Шуица, *Босанска властеоска породица Бановићи*, ИГ 1–2 (1993) 25–35.

С. Мишић

ВИТЕШКА ТРПЕЗА (Vitesz Trapesan) — једно од три палисадна утврђења које је угарска војска подигла код Смедерева током операција у северној Србији у јесен 1476. Утврде су изграђене да би се пресекле везе Смедерева са околином, и тако приволео санџакбег Али-бег Михалоглу на предају. Српски летописи бележе да су утврђења била сграђена на Годоминском пољу, поред Дунава, док се из једног писма краља Матије Корвина сазнаје да је угарска војска подигла и мост код ушћа Мораве у Дунав. Како се у истом писму каже да су кастели били изграђени на обе обале реке, извесно је да су имали и функцију заштите овог моста. Витешка Трпеза је једини од ових кастела познат по имену, па се може сматрати најважнијим од њих. Већ у децембру исте (1476) године, султан Мехмед II је у повратку с похода из Влашке послао војску која је Смедерево ослободила блокаде, заузевши два угарска бастиона, док је посади трећег допуштено да се повуче у Београд. Витешка Трпеза и остале утврде тада су разорене.

Извори и литература: Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 250–251; I. Nagy — A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek Mátyás kiraly korából (1458–1490)* IV, 326 (= V. Frankói, *Matyás király levelei* I, Budapest 1893, 359); Donado da Lezze, *Historia turchesca (1300–1514)*, ed. J. Ursu, Bucureşti 1910, 92–96; Antonii Bonfini, *Rerum Hungaricarum Decades, quatuor cum dimidia*, Lipsiae 1771, 593, 598; И. Руварац, *Прилошци к објашњењу извора српске историје*, Гласник СУД 47 (1879) 213–215; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 411; Ј. Радонић, *Donado da Lezze и његова „Historia turchesca“*, Годишњица НЧ 32 (1913) 330–331; М. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, 297, 301; О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбег Али-бег Михалоглу*, Зборник МСИ 3 (1971) 18; *ИСН* 2, 384–385.

А. Крстић

ВИТОВНИЦА (castrum Vytiniche) — утврђење код данашњег истоименог села, источно од Петровца на Млави. Помиње се само 1390. у једној повељи краља Жигмунда који је те године ратовао у Браничеву. Његова каснија судбина није позната, али је запустео пре 1467, будући да ни тада ни 1476. у дефтер није уписано ни утврђење ни насеље, већ само истоимена мезра. Утврђење и манастир носе име по реци Витовници (Вителница, Витеоница, Витомница). У корену речи старог имена Вителница постоји реч *витло*, што асоцира на воденично коло или речно витло које је служило за млевење руде. На Витовничком потоку постојао је систем топионичарских самокова и кола, а по околним брдима још увек се налазе неистражени рударски објекти.



Манастир Витовница

На стени изнад манастира Витовнице постоје рушевине старог утврђења. Манастир се налази на узвишеном платоу, на десној обали реке Витовнице, при њеном излазу из клисуре Склоп. Изнад манастира диже се једна окомита стена, која га надвисује, са остацима порушених зидина. Не постоје никакви подаци о овом манастиру који би се односили на период српске средњовековне државе. Помињу га тек турске пописне књиге. Манастирска црква посвећена је Успењу пресвете Богородице и носи на себи траг бар три обнове. Архитектура основе цркве у облику крста упућује на време краља Милутина. Двојезични натпис (старословенски и јерменски) на камену узиданом у северни зид дозиданог дела цркве, говори о цркви св. апостола Петра и Јакова коју је 1218. подигао Владо, син Бабугов.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: L. Thallóczy — A. Áldásy, *CD Magyarország és Szerbia*, 26–28; М. Стојаковић, *Браничевски тефтер*, 204; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 111; Д. Мркобрад, *Средњовековно рударство на простору источне Србије*, Археологија источне Србије, Београд 1997, 156; М. Антоновић, *Црквене прилике у источној Србији у средњем веку*, БГ 3–4 (2006) 7–27; Исти, *Околности обнове црквеног градитељства у Браничеву у 14. веку*, Браничево кроз војну и културну историју Србије I–3, Пожаревац 2006, 19–27; Е. Миљковић — А. Крстић, *Браничево у 15. веку*, 85, 54.

М. Вушковић

ВИШЕГРАД (горны градь Коула, Вышеградь) — тврђава поред Призренске Бистрице, око три километра од Призрена, изнад манастира св. Арханђела. Настао је као византијска тврђавица која штити пут из Средске жупе у Призрен. Састоји се из два дела: горњег града — Вишеграда, који неки називају и Призренац, на стеновитом брду изнад манастира; и доњег града, уз реку, поред самог манастира. Оба дела су спојена бедемима уз литице. Горњи град је мале површине, а у њега се улазило кроз кулу, која је делом очувана. Имао је црквицу св. Николе. Доњи град је опасивао манастир солидним бедемом. Преко реке је постојао камени мост, преко кога се кроз једну кулу улазило у град.

Краљ Милутин је Вишеград с црквом св. Николе као ризницу епископије дао призренском епископу. Епископ је био дужан да даје посаду тврђаве. Приликом подизања манастира св. Арханђела, цар Стефан Душан је Вишеград приложио својој задужбини, а епископији призренској дао у замену нове поседе. Од тада је овај градић делио судбину манастира, све до 1455. када су га освојили Турци.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: И. Јастребов, *Хрисовуља дечанског краља од год. 1326*, Гласник СУД 49 (1881) 355–362; С. Мишић — Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 9–15, 21–40, и даље према регистру; Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословље 7 (Београд 1932) 93–142; Исти, *Откопавање Светих Арханђела*, Гласник СНД 3 (1928) 239–274; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 165, 168.

С. Мишић

ВИШЕГРАД (Visegrad, Vishegrad) — Први писани податак потиче из 1407. године. Уз утврђење развило се подграђе — Подвишеград. Изглед нам је познат са гравире која је пратила текст Курипешићевог путописа. Утврђење је било издужене основе са две кружне куле на рубовима, међусобно повезаних бедемом. Једна од истурених кула налазила се на падини изнад десне обале Дрине. Њени остаци указују да је била кружне основе, пречника седам и по са осам метара. Крајем 19. века била је очувана до висине од преко осам метара, а улаз јој се налазио изнад равни ове етаже. Према димензијама и начину градње слична је кружним кулама добрунског утврђења.

Вишеград је припадао властеоској породици Павловића. Налазио се на ушћу Рзава у Дрину,



Гравира града Вишеграда у путопису Бенедикта Курипешића (1530)



Панорама Вишеграда

а каравани су га посебно посећивали у периоду 1433–1437, вероватано због тога што у њему није постојала царина док је био у власти породице Павловића. Тек када је прешао у руке деспота Ђурђа Бранковића (1448), Дубровчани се жале на царину у овом месту. Вишеград је ушао у састав Деспотовине у рату између босанског краља Стефана Томаша и деспота Ђурђа. Повод овом рату било је босанско заузимање Сребренице 1446. године. Септембра 1448. деспотов шурак Тома Кантакузин потукао је босанску војску, па је у деспотове руке поред Сребренице дошла и област око Вишеграда. Због повољног положаја Вишеград се развио у трг који је превазилазио локалне оквире. Године 1449. помиње се вишеградски кнез који обавештава дубровачке власти о привилегијама што су их трговци добили од деспота Ђурђа Бранковића. Османлије су заузеле Вишеград сигурно пре освајања Босне 1463. године. Турски кадија се у њему помиње годину раније. После освајања Босне, Вишеград је постао седиште истоимене нахије у „земљи Павловића", у оквиру Босанског санџака. У њему је, такође, било седиште кадилука земље Павловића и Ковачевића. По подацима османског дефтера из 1468/69, Вишеград је имао 158 домаћинстава са 30 неожењених, а према подацима дефтера из 1485. насеље је имало 208 домаћинстава са 11 неожењених. Варошко насеље се делило на већу, Горњу варош и мању, Доњу варош. Знатан годишњи државни приход оствариван је од прелаза преко Дрине, односно од скеларине.

Извори и литература: A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, 73; Ђ. Стратимировић, *Маркова кула у Вишеграду*, ГЗМ 3 (1891) 283–284; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник КЈ I, 300; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 256, 312; B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju*, Sarajevo 1950, 25 (prevod i komentar Đ. Pejanović); Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 99–100, 106–109, 135, 136, 168, 172, 176; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 37, 130–131; A. Handžić, *Rudnici u Bosni u drugoj polovini XV stoljeća*, POF 26 (1978) 7–41, 38; B. Kuripešić, *Itinerarium der Gesandtschaft Könîgh Ferdinand I. Von Ungarn nach Konstantinopel 1530*, Bochum 1983, 26–27 (S. M. Džaja, J. Džambo); А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 132; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 334; М. Поповић, *Утврђења у земљи Павловића*, Земља Павловића, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 91–110, 97–98.

В. Петровић

ВРАБАЧ (**Врабачь**, Vrabac, Vrabaz, Wrawetz, Vrabam) — град у жупи Неретви. Налазио се у близини данашњег Коњица, према Борцима, на коси која носи назив Градина и доминира долином Бијеле кроз коју води пут ка Приморју. Тврђава следи облик терена и има изглед издуженог

клина. Дужина бедема износи 104 метра, а ширина града је од два до двадесет метара. Рушевине бедема су понегде очуване и до висине од једног метра, али већи део није видљив. На три брежуљка су изграђене куле, а на нивелисаном простору између њих налазиле су се остале просторије. Највећа кула, којој се прилазило стубиштем, била је округла, а остале две четвртасте. Зидане су ломљеним каменом и кречним малтером. Врабач је имао значај транзитног места преко кога је водио пут из Дријева за Коњиц — *via Narente*. Постојало је и подграђе — Подврабач (данас је на том месту истоимено село), које је било важна караванска станица, где се данас налази некропола са седам стећака на локалитету Главичине.

Град се први пут помиње 1410, када је ту Сандаљ Хранић успоставио царину. На протесте Дубровчана наредне године је укинута. Сандаљ ју је обновио 1425, када је његов кнез у Врапчу Стјепан Станчић запленио дубровачким трговцима сребро и восак. Царина је после тога поново укинута, да би је опет обновио Стефан Вукчић Косача 1440. године. И деценију касније овде је пљењено сребро дубровачким трговцима. Истрајавање на царини и честе пљачке говоре о живом трговачком промету. Врабач се као посед херцега Стефана Вукчића помиње у све три повеље (1444, 1448, 1454). Пао је под турску власт после 1463. године. На овом простору су Турци 1469. образовали кадилук Неретву, а по попису из 1468/69. тврђава је напуштена.

Подграђе Подврабач је активно све до доласка Турака. У њему се 1459. помиње Радивој Љубисалић као домаћи трговац. У попису из 1468/69. Подврабач је пописан као село, а не трг.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 359, 378, 395; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 225; P. Anđelić, *Srednjovekovni gradovi u Neretvi*, 186–188; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 112–114; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 145.

С. Мишић

ВРАНДУК (**Врандѹкь**, Wrandok, Sotto Vranduch, Sub Vranducho) — средњовековни град на левој обали Босне, на уздигнутом брду око кога река прави окуку, на око двадесет километара низводно од Зенице. Његова основна функција била је да обезбеђује главни пут који је водио долином Босне, из Посавине ка центру босанске државе, где су се налазила „стона места“ Високи и Бобовац. Тврђава је била прилагођена конфигурацији терена, а према резултатима истраживања, утврђење се састојало од издуженог дворишта и одбрамбене куле на северу. Улаз у градску тврђаву био је са источне стране. Подграђе Врандука простирало се у његовом подножју, на простору данашњег насеља Варошлука. У њему је током прве половине 15. века подигнут фрањевачки самостан с црквом посвећеној св. Томи, за коју је краљ Стефан Томаш 1457. добио повластице од папе. Друга фрањевачка црква у Подврандуку била је посвећена св. Марији, и градили су је мајстори из Шибеника. У писаним споменицима, град Врандук се први пут помиње марта 1410, када су се Дубровчани жалили краљу Жигмунду на насиља која њиховим трговцима у Подвисоком чини његов кастелан Павле Бешењи. Затим се помиње Подврандук *(Sotto Vranduch)* августа 1430, као место где борави краљ Твртко II. Убрзо, међутим, град прелази у руке против-краља Радивоја Остојића, захваљујући турској војној подршци. Бан Матко Таловац је у лето 1434. са својим одредима успео да врати Твртка II на власт, и да том приликом преотме Радивоју и Турцима градове Врандук, Јајце, Бочац, Ходидјед и Комотин. Краљ Стефан Томаш издаје повељу синовима Иваниша Драгишића 1446. у Врандуку, а почетком 1449. у овом граду склапа трговачки уговор с Николом Трогиранином. Након неколико месеци, јуна исте године, краљев брат Радивој Остојић поново добија град Врандук, јер се тада помиње као господар овог града. После пропасти средњовековне босанске државе 1463, Турци су основали „Босанско краљевство“ (1465–1476) од градова који су некада припадали Радивоју — Врандук, Жепче, Маглај и Добој. Сама тврђава Врандук се 1468/69. налазила у нахији Брод, а као њена варош уписано је село Подграђе.

Извори и литература: *Hazai Okmanytar* VII, Budapest 1891, 449–451; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 440; J. Gelcich, *Diplomatarium Ragusanum*, 191–192; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 481–482; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 301; M. Vego, *Naselja*, 133; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, 19–20; P. Anđelić, *Ruševine jedne srednjovekovne crkve u Varošišću kod Vranduka*, Srednjovekovna Bosna i evropska kultura, Izdanja muzeja grada Zenice 3 (1973) 439–452; B. Raunig, *Osnovni izvještaj o iskopavanju srednjovjekovne utvrde Vranduk 1968. godine*, ibid., 453–469; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 82–84, 138, 206, 287–290, 292, 293; P. Živković, *Tvrtko II*, 45, 65, 152, 172; S. Jalimam, *Vranduk — kraljevski grad*, Travnik 1996; Исти, *Vranduk*, Zenica 2004; Ј. Мргић, *Северна Босна (13–16. век)*, 17, 21, 98, 102, и даље према регистру; AL BiH 2, 13.200.

Ј. Мргић

ВРАЊЕ (Βρανέα, **Вране**) — средњовековни град у истоименој жупи, познат под називом Марково кале. Налази се на три и по километра северозападно од данашњег Врања, на гребену који окружују планине Крстиловица и Пљачкавица. Непосредно испод гребена састају се Девотињска и Мала река чинећи Врањску реку. Испод



Поглед на Врањску котлину — простор средњовековне жупе

града пролази пут који иде током Мале реке и прелази је непосредно пре ушћа.

Тврђава лежи на природном платоу на гребену. Утврђење је са три стране заштићено бедемима, док је на западној страни велика литица. Улаз је на јужној страни где је и кула која га штити. Од тврђаве дуж литица пружа се дугачак зид који се завршава кулом квадратне основе окренутом према друму. Сама тврђава се састоји из два нивоа преграђена подзидом. Од унутрашњих грађевина на горњем нивоу сачувани су остаци цистерне округле основе, а на доњем нивоу остаци цркве и темељи неких стамбених објеката. У тврђави постоје остаци грађевина из турског периода, на горњем нивоу, цистерна ромбоидне основе, три просторије уз подзид и једна просторија уз литицу. Зидови су дебљине један и по до два метра, грађени са спољашње стране од обрађеног и лепо сложеног камена, док је са унутрашње трпанац заливен кречњачким малтером. У самом зиду постављане су дрвене греде за учвршћивање и равнање зидова. Не зна се тачно када је изграђено утврђење, али је свакако постојало у 11. веку.

Најранији подаци о Врању можда се могу поистоветити с местом Веланис на Птолемејевој карти (2. век) или с местом Веринијана које помиње Прокопије (6. век). Врање помиње Ана Комнина и наводи да га је жупан Вукан 1093. опустошио. Град је први пут под српску власт дошао за време Стефана Немање у периоду 1183–1190, а затим 1207. у време Стефана Немањића, мада га овај владар приписује освајањима свога оца. Од тада Врање остаје у српској држави Немањића до краја њихове владавине и касније за време обласних господара.

Почетком 14. века у околини Врања помиње се казнац Мирослав, а вероватно у исто време управу у Врању је вршио тепчија Кузма. У време

Стефана Дечанског помиње се кнез Балдовин, из породице Багаш. Он је, по свему судећи, ктитор цркве св. Николе у Врању, у којој је и сахрањен с породицом. За верну службу, краљ Стефан Дечански даровао му је поменуту цркву и њено властелинство. Међу селима овог властелинства помињу се Горње и Доње Врање. Од Горњег Врања је постао данашњи град Врање. Кнеза Балдовина је наследио жупан Маљушат, који је вероватно био у сродству са својим претходником. На молбу Маљушата, краљ Душан је у периоду 1340–1345. издао повељу којом цркву св. Николе у Врању и њено властелинство дарује манастиру Хиландару.

Врањска област је била организована као крајиште и њоме су Балдовин и Маљушат управљали као властела крајишници. После жупана Маљушата у Врању је завладао севастократор Влатко Паскачић, који је уживао велику самосталност у својој области. Севастократор Влатко је настрадао до 1371, а права његовог малолетног сина угрозили су синови деспота Дејана. После погибије Константина Дејановића, кесар Угљеша Влатковић је повратио своје области и постао господар области Врање, Прешево и Иногоште, као турски вазал. После 1402. кесар Угљеша је постао вазал деспота Стефана Лазаревића, чиме је Врање ушло у састав српске Деспотовине.

У нападу султана Мусе 1412, Врање је опљачкано и попаљено. До коначног пада Врања под турску власт дошло је у периоду 1425–1427. године. Врањска област је прикључена Ћустендилском санџаку. Прва турска градска посада у врањској тврђави помиње се 1519, када је имала 61 члана. Током 16. века број чланова посаде је остао исти или бележи мањи пораст, што говори о важности ове тврђаве у заштити од хајдучије на овом подручју.

Извори и литература: Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 282, 305; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 402, 413–416, 457; А. Соловјев, *Повеља краља Душана у манастиру Св. Николе у Врању*, Прилози КЈИФ 7, 107–115; В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, 31; *ВИИНЈ* 3, 386–388; С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 69–86; А. Дероко, *Средњевековни градови*, 129; Ђ. Сп. Радојичић, *Феудална породица Багаш из Брања*, ВГ 1 (1965) 19–23; И. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, 124–128; О. Зиројевић, *Марково кале код Врања*, ВГ 7 (1971) 287–290; А. Стојановски, *Врањски кадилук у XVI веку*, Врање 1985; Д. Максимовић — О. Паламаревић, *Марково кале код Врања*, ВГ 20 (1987) 141–167; И. Ђорђевић, *О средњевековној цркви Св. Николе у Врању*, ВГ 26–27 (1993–94) 25–44; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, 172–175; С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, 29, 40–41, 61.

М. Копривица

ВРАТАР (**Вратарь**, Vratar, Breta, Wrathar) — Налазио се у жупи Луки, на доњој Неретви и затварао је прилаз у жупу са западне стране. Помиње се у све три повеље Стефану Вукчићу Косачи (1444, 1448, 1454) као његов посед. У време Косача, припадао је њиховој, често непослушној властели Радивојевићима — Влатковићима. Они су га изгледа сматрали својим најважнијим градом. Тако им војвода Ђурађ Војсалић 1434. прво потврђује град Вратар, па онда остале поседе. Очигледно су ту имали неку врсту двора, где су 1452. склопили савез с Дубровником против херцега Стефана Вукчића. После херцегове смрти (1466) Иваниш Влатковић се јавља као *comes perpetuus de Wrathar*. Ову титулу је добио од угарског краља Матије Корвина. С доласком Турака град нестаје из историјских извора.

Вратар је штитио трг Дријева, чији су становници због тога граду давали извесну надокнаду. Дубровачки цариници у Дријевима су 1439. одбили да плате овај доходак док нису добили изричито наређење из Дубровника. Тек у другој половини 15. века јављају се појединци као трговци из Вратара. Град је у ово време имао подграђе које се у дубровачким изворима јавља као Подвратар. Његова привредна функција није се могла развити у пуној мери због близине Дријева.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 359–361, 378–379, 395–398; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 337; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 211; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 38, 144; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 142–143.

С. Мишић

ВРАТАР (Vratar) — град код Рогатице. Налазио се на високом и тешко приступачном гребену који се диже изнад десне обале Жепе, удаљен неких пет километара од њеног ушћа у Дрину. Сачувани су остаци града — распознају се темељни зидови четири округле куле и вештачки усеци у живој стени. Према истоку и западу биле су окренуте две куле, пречника око пет метара, које су с јужне стране спојене око 110 метара дугачким зидом који се на десет метара од почетка рачва на источну и западну страну. На северној страни није било зида. Између кула, удаљена на по четрдесет метара, налазила се правоугаона зграда. Испред источне куле, од града удаљена такође четрдесет метара, била је још једна истог пречника. Местимично је очуван зид до три метра висине. У подножју града, с јужне стране, налази се село Вратар. Један локалитет на територији данашњег села зове се Подграђе. У познатим средњовековним документима град Вратар се не помиње.

Према турском попису из 1468/69, Вратар је уписан као пазар са 32 хришћанске куће и четири неожењена хришћанина. Био је седиште истоимене нахије у вилајету Ковачевић. У попису из 1485, Вратар је имао три муслиманске, 34 хришћанске куће и седам неожењених хришћана. Село Вратар спомиње се и 1711. године.

Извори и литература: A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, 44; В. Скарић, *Попис босанских спахија из 1123. (1711) године*, ГЗМ БиХ 42 (1930) 29; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, 12; M. Vego, *Naselja*, 134; V. Palavestra, M. Petrić, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Žepi*, Radovi ND BiH 24 (1964) 141; M. Petrić, *Porijeklo stanovništva*, у; *Etnološko folkloristička istraživanja u Žepi*, GZM 19 (E) (1964) 17–21, 34; H. Šabanović, V. Palavestra, *Žepa i njena okolina u prvim decenijama turske vlasti*, ibid., 39–43; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 107, нап. 130; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 135.

С. Рудић

ВРБАШКИ ГРАД (Orbaszwar, Orbazwara) — Остаци Врбашког Града, центра Врбашке жупаније, могу се са сигурношћу идентификовати с рушевинама Маријиног града, изнад данашњег насеља Горњи Подграци на обронцима Козаре. Утврђење је лоцирано на брду Паветњак, изнад леве обале Врбашке реке. Сачуван је западни зид и остаци куле осматрачнице, као и два мања објекта унутар зидина. Извесни Иван, син Ладислава, јавља се 10. јануара 1383. као кнез и кастелан Врбаса. На око километар северније од тврђаве, на локалитету Црквиште откривени су остаци цркве и надгробних споменика оквирно датираних у 14. век. Према писаним изворима, 1334. у Врбашком Граду је постојала католичка црква као центар врбашког котара и парохије у саставу дубичког архиђаконата, потчињеног загребачкој бискупији. Врбашка жупанија је настала око половине 13. века, и први жупан Мојсије помиње се 1256. године. Војвода Хрвоје Вукчић је освојио град и жупу Врбас после 10. јануара 1383, када се у изворима помиње Иван, син Ладислава, „кнез и кастелан Врбаса". У источном делу жупе Сане до 1391. формирана је жупа Глаж, с центром у истоименом граду. Ово подручје је дошло под османску власт након освајања града Јајца, седишта Јајачке бановине крајем 1527. и почетком 1528. године.

Извори и литература: F. Rački, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501*, Starine JAZU 4 (1872) 211–212; Исти, *Hrvatska prije XII vijeka*, Rad JAZU 56 (1881) 100; G. Sedić, *Banja Luka i okolica na nekim kartama XVI–XVIII vijeka*, Istorijski zbornik 3 (Banja Luka 1981) 167–178; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 82, 92, 125–127, 129, 131, 139; Иста, *Лијевче поље*, ИЧ 55 (2007) 171–199.

J. Мргић

ВРБОВАЦ — град који се налазио код данашњег села Заграђа, девет километара североисточно од Травника. Лајош Талоци је мишљења да је улазио у састав Јајачке бановине, основане 1464. године. Јелена Мргић пак сматра да га не треба убрајати у градове Јајачке бановине, већ да се налазио у власти Турака. Изгледа да се град Врбовац крије иза назива градова *Jarbelyca (Врхбелица)* и *Prepolyca* у угарско-турским уговорима из 1503. и 1519, пошто се оба пута наводи између Травника и Врандука, што одговара његовом положају на терену.

Извори и литература: J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 126, 127, 129.

С. Рудић

ВРГОРАЦ (Vergolaz, Wereraetz, Vergoran) — тврђава у жупи Горска, налазио се на путу од Макарске за Дријева. То је град властеоске породице Радивојевића — Влатковића, која је већину поседа имала у Горској жупи. Први пут се помиње 1408. у кривотвореној исправи краља Остоје Радивојевићима. Војвода Ђурађ Војсалић га је 1434. потврдио Влатковићима. У време када је ова породица признавала власт Косача, Вргорац је био под њиховом влашћу. У једном уговору из 1453, за војводу Иваниша Влатковића се каже да је из Вргорца. Град се наводи у све три повеље херцегу Стефану Вукчићу (1444, 1448, 1454). После смрти херцега Стефана држао га је његов син херцег Влатко, али га је 1470. преотео војвода Жарко Влатковић. У овим борбама око Вргорца, Дубровчани су материјално помагали Жарка Влатковића. Није сигурно када су га Османлије преотеле Влатковићима, али је 1475. био седиште нахије. Када је најмлађи Влатковић, Андрија (монах Августин), примио ислам, Турци су му, између осталог, 1485. дали на управу и нахију Вргорац. Њега су Угри 1488. ухватили и погубили. Град је имао важну војну функцију, подграђе није забележено.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 359, 379, 396; P. Andjelić, *Studije (Prilog)*, 122–124; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 211; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 66–68; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 26, 104, 108, 143, 187, 225.

С. Мишић

ВРХЛАБ (Врьхьлабь) — летњиковац краља Милутина код села Беласице, близу извора реке Лаб. Први пут је поменут у изворима 14. септембра 1302, када је у њему закључен мир између Србије и Дубровника. Том приликом Дубровнику су обновљене пређашње привилегије. Летњиковац није имао утврђење и бранио га је само један

донжон. До 1999. могли су да се виде и остаци других грађевина.

Донжон је имао приземље и два спрата повезана дрвеним степеницама. Грађен је од камених серпентина повезаних малтером. Углови куле били су естетски обликовани. Дебљина зидова се смањивала од приземља (1,55 m) према другом спрату (0,9 m). Улаз у донжон највероватније је био на другом спрату, где су нађени остаци засвеђеног отвора ширине 0,6 и висине 1,3 метра. До 1999. стајала је само јужна страна куле до висине седам-осам метара. У јануару 2000. стигли су извештаји да су остаци донжона разрушени експлозивом и запаљени.

Извори и литература: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 36–37; И. Здравковић, *Средњовековни градови и дворци на Косову*, 114–119; И. Здравковић — В. Јовановић, *Врхлаб — летњи дворац краља Милутина*, Старинар н. с. 15–16 (1964–65) 261–266.

М. Антоновић

ВУЧИТРН (**Вльчи Трьнь**, **Вьчи Трьнь**, Vozitrin, Volçiter) — Рушевине утврђења налазе се у данашњем истоименом насељу, на десној обали Ситнице, у северозападном делу Косова поља. Утврђење је сагређено на приближно квадратној основи са странама од око 35 метара. Бедеми, ширине око три метра, грађени су од ломљеног и притесаног камена који је везиван кречним малтером. Једина кула, тзв. Војиновића кула, налази се у средини источног бедема, са странама дугим око десет метара, сачувала се до око осам метара висине. Зидана је притесаним каменом сложеним у правилним хоризонталним редовима, што је ретка појава код грађевина ове врсте. Улаз у кулу налазио се на западном зиду, окренутом ка унутрашњости утврђења, у висини првог спрата, и до њега се долазило дрвеним степеништем.

Претпоставља се да је уз трговачко насеље крајем 14. века изграђен утврђени дворац. У писаним изворима, у периоду од 1402. до 1426, помиње се као место породице Бранковића, који су у Вучитрну имали двор на коме су примали посланике и издавали повеље. Поред Вучитрна јавља се у периоду 1403–1441. место Добрјево, у коме је била царинарница, коју су увек у закуп држали закупци царинарнице у Вучитрну. У Вучитрну је господин Ђурађ Бранковић склопио мир с Венецијом 1426. године. Турци су га први пут заузели 1439, и држали га до 1444. године. Други пут Османлије су га заузеле 1455, задржавши га до 1912. Године 1455. Вучитрн је припадао нахији Долци, а у њему су пописане 232 хришћанске пореске куће. Године 1462. помиње се као седиште истоименог санџака.

Извори и литература: М. Пуцић, *Споменици српски* II, Београд 1862, 61; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 224, 282, 531; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 154, 163; I–2, 235; А. Урошевић, *Вучитрн. Антропогеографска монографија*, Гласник СНД 19 (1938) 215–229; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник КЈ I, 205–303, 301; Исти, *Старанин*, ibid., 417–420; В. Јовановић, *Косовски градови и дворци XI–XV века*, Задужбине Косова, Призрен — Београд 1987, 363–384, 370; И. Здравковић, *Средњовековни градови и дворци на Косову*, 28–31; М. Динић, *Област Бранковића*, 166; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији*, Београд 1974; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, према регистру; М. Спремић, *Бранковићи — обласни господари Косова*, Прекинут успон: српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 127–139.

В. Петровић

Г

ГАЛИЧ (Γαλίτζης, **Галичь**) — град и тврђава на коси Сокољача, североисточно од места Лука код Сочанице на Ибру и око двадесетак километара северно од данашње Косовске Митровице. Налазио се на добро утврђеном положају где је приступ био могућ само са западне и источне стране. Претпоставља се да је на месту средњовековног Галича био римски *Municipium Dardanorum* или *Municipium Dardanicum*. Током прве половине 12. века место је представљало значајно утврђење у рукама рашких великих жупана. Византијски историчар Јован Кинам, говорећи о походу цара Манојла I Комнина против српског жупана Уроша II 1149, спомиње га као „прибежиште“ Срба. Манојло је, пошто је дошао под Галич и видео да српски браниоци нису били спремни да се предају, наредио војсци да опседне ову тврђаву. После тродневне опсаде Галич је пао, а преживели браниоци, војници и „сточари“ (према једном тумачењу и читању „прости људи“) били су пресељени у Сердику и друге византијске градове. Тврђава је потом, због разарања, велике важности оближњег Звечана и потоњег померања граница Рашке, изгубила свој значај. Могуће је да је Галич још крајем 13. века играо улогу једног од владарских упоришта. У пролеће 1283, у бици на обалама Дрима, у борби са српским одредима, убијен је и обезглављен татарски вођа Црноглав. Његова глава је била донесена краљу Стефану Урошу II Милутину који се тада, према једном мишљењу, могао налазити у Галичу, о чему сведочи топоним Црноглавља глава недалеко од ове тврђаве. Почетком 14. века у Милутиновој Светостефанској повељи Галич се спомиње као међа села Селчанице (данашња Сочаница). Током 19. века још увек су се на овом месту могли видети остаци римског муниципија, градских зидина, топионице и оближњег каменог моста преко Ибра.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meineke, Bonn, 1836, 102–103; *ВИИНЈ* IV, 25; Љ. Стојановић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 2; Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970) 25–26; G. Škrivanić, *Gradovi i utvrđenja u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, VIG 2 (1969) 139; Исти, *Властелинство Св. Стефана у Бањској*, ИЧ 6 (1956) 182; А. Лома, *Пракосово — словенски и индоевропски корени српске епике*, 195; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 111; A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, Routledge: London, 1974, 223; Е. Наумов, *Господствующий класс и государственная власть в Сербии XIII–XV вв.*, 58; А. Поповић, *Горњи Ибар средњега века*, Годишњица НЧ 25 (1906) 220; 26 (1907) 145.

А. Узелац

ГАЦКО — омањи трг, у Гатачком пољу, на Дринском путу. У 15. веку Дубровчани за њега користе израз *locus*. Гатачко поље је било у саставу државе Немањића, а после 1355. у саставу области породице Војиновић — Алтомановић. Босанској држави прикључио га је Твртко Котроманић 1373. године. На овом месту постоје археолошки остаци из римског доба (некропола), као и средњовековно гробље, што сведочи о континуитету насељености.

Током 15. века људи из Гацког се задужују код дубровачких трговаца да би се и сами бавили трговином. У периоду од 1430. до 1459. било је пет таквих задужења на суму испод 1.000 дуката. Дечаци из Гацка одлазили су у Дубровник да изуче неки од заната. Познати дубровачки оклопар Радосав Миокановић родом је из Гацка. Станислав Богдановић је свог сина послао у Дубровник да изучи клесарски занат.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: AL BiH 3, 1988, 144; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 43, 117, 119, 171, 211, 218.

С. Мишић

ГЛАЖ (Galas, Glas, **Глажь**) — град, први пут се помиње 1244, када у њему суседној тврђави борави угарски краљ Бела IV (1235–1270). Потом је 1285. записано да је Радослав Бабонић *господар Глажа, Врбаса и Сане*. Године 1334. град се наводи као седиште католичке парохије врбашког котара и налазио се на *граници Усоре*. Након што је војвода Хрвоје освојио жупу и град Врбас, њен најисточнији део постао је посебна жупа с центром у граду Глажу. Хрвојев брат Драгиша Вукчић наводи се 1391. с титулом жупана Глажа. Као сведок *од Глажа*, у повељи херцега Хрвоја 1412. помиње се војвода Иваниш Петровић. Иако се вероватно развило у првој половини 14. века, подграђе града Глажа — варош Среда, јавља се у изворима тек 1446. године. Истом приликом се уз

град Глаж наводи и „село Подграђе", које се по свом економском значају разликовало од вароши Среде. Варош се може идентификовати с подручјем данашњих села Срећана, једно удаљено осамнаест и друго двадесет километара југоисточно од Босанске Градишке. Остаци средњовековног утврђења пронађени су на локалитету Градина у селу Вакуфу. Недалеко одатле, још један фортификацијски објекат из периода средњег века откривен је на локалитету Градина у Сеферовцима. Град и жупа Глаж су остали у босанској држави све до њене пропасти 1463, а баштинили су их потомци глашког жупана Драгише Вукчића. Вести о овом граду нестају из извора, и изгледа да је његову функцију преузео град Левач. Преко територије жупе Глаж пролазила је последња деоница римског пута Салона — Босанска Градишка, која је избегавала обалу реке Врбаса и држала се пристранака Козаре.

Извори и литература: F. Rački, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501*, Starine JAZU 4 (1872) 211–212; Исти, *Hrvatska prije XII vijeka*, Rad JAZU 56 (1881) 100; L. Thallóczy — S. Barabas, *Codex Diplomaticus, Blagay*, 3, 29, 40; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 438–440; М. Благојевић, *Северна граница босанске државе у 14. веку*, 63–79; AL BiH 3.61; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 249–255; Ј. Мргић, *Лијевче йоље*, 171–199.

Ј. Мргић

ГЛАСИНАЦ (Glasinaç, Glasinacium, Glassinaça, Vlasinez, Naglasincis) — караванска станица, средњовековно место и област, данас назив за предео у ширем смилу. Висораван Гласинац налази се у источном делу Републике Српске, између планина Романије на западу, Боговићке планине на југу, Рабра и Црног врха на истоку и Копита на северу.

У физичко-географском погледу Гласинац чини више поља која се пружају у правцу северозаопад–југоисток: највеће, Соколачко, дужине дванаест километара и ширине око два километра, и неколико мањих, Видрићско, Лубурић или Рељино и Жљебови. Овај предео некада је обиловао водом, али је током последњих две хиљаде година скоро сва вода нестала с површине. У текуће воде рачуна се једино врело Ракитнице, које је под самом границом Гласинца у данашњем смислу (Врела под Шенковићским брдом), а права и једина гласиначка речица је Решетница, која настаје од неколико поточића који се спајају код соколачке цркве.

Територија ове висоравни у средњем веку имала је нешто другачије границе од данашњих. Колико је познато, припадали су јој и: Поткрајеви, Шахбеговићи, Мокро (данас село у западној Подроманији) и Обре (данас у насељу Бућу) — крајеви и места која данас више не спадају у тај предео. Преко Гласинца некада су водили важни путеви, попут Босанског, који спаја долину Босне с Дрином и иде даље ка Косову и Скопљу. Један крак овог пута пролазио је преко Мокрог на Гласинац, одакле су даље постојала два пута: један ка југоистоку преко Рогатице у Вишеград, а затим на Косово, и други који је преко Власенице водио у Зворник. Стари пут водио је од раскршћа на Подроманији преко поља у Шенковиће, па низ реку Ракитницу, једини природни улаз на Гласинац, у Рогатицу. Траса овог пута од села Црквине преко Подбуковаче, Парижевића и Шенковића на Ракитницу, позната је у традицији и као Млинарски пут, пошто су се на Ракитници некада налазили млинови за цео Гласинац. Осим Босанског, преко Гласинца је водио и тзв. Херцеговачки пут, који је ишао из Херцеговине у Прачу. Овај пут ишао је кроз Обре на Црквину на Гласинцу. Раскршће путева налазило се у Подроманији, одакле се одвајао и пут који је водио у Зворник и Сребреницу и даље за Србију. Од старих путева сачувано је доста и оних калдрмисаних, али се као поуздани остаци калдрме из средњег века могу са сигурношћу сматрати само они око Црквине, најважнијег места тог времена на Гласинцу и раскрснице где су се укрштали пут из Врхбосне на Дрину и пут који је ишао из Борча у Олово.

Судећи по материјалним остацима, од којих се по својој важности и величини издвајају средњовековне некрополе с бројним стећцима, средњовековни Гласинац био је прилично густо насељен. За средишње место средњовековног Гласинца важиле су Црквине, недалеко од раскршћа на Подроманији, које су се према постојећим писаним изворима звале Црква, или Гласиначка црква. Управо на део поља под црквином односи се и назив Гласинац у најужем смислу. Није сигурно да ли се на ту локацију односи и спомен Гласинца, као одређене тачке за испоруку стоке *(usque Glasinaç)*. У дубровачким изворима ова црква и место спомињу се на различите начине, када се наводи у контексту караванске станице и место претовара робе: *ad ecclesiam in Glasinaç* (до цркве на Гласинцу), *ad locum dictum ecclesiam de Glasinaç* (до споменутог места Гласиначке цркве), *ad Glasinaç penes ecclesiam unam* (до Гласинца до цркве), *ad ecclesiam nominatum Glasinaç* (до цркве по имену Гласинац). Негде у близини цркве налазила се и царина, због које су Дубровчани одлучили да се жале војводи Сандаљу 1429. и 1430. године. Ова царина је изгледа постојала на истом месту и у турско време, па се тако један потес у Црквинама и даље назива Ђумрукана. Сем цркве, на Гласинцу се у изворима из тих година споми-

ње као топоним и нека вода *(ad Glasinaç ad aquam)*, за који није сигурно на шта се односи, али изгледа да је као одређено место било познато у Дубровнику.

Током средњег века ова област налазила се под влашћу босанских владара, а затим у рукама феудалне господе. Иако је на Гласинцу војвода Сандаљ, коме је припадало и Мокро, имао своје царинике, није сигурно да ли је цео предео Гласинца био у његовој власти.

Најстарији помен Гласинца сачуван је у повељи краља Дабише (1391–1395) непознатом босанском властелину. Реч је, међутим, о касније интерполираној верзији у преводу на латински језик, начињеној од стране бискупа Ивана Томка Марнавића (1580–1639). Ипак, према деловима који се сматрају оригиналним, управо на Гласинцу одиграо се турско-босански сукоб за време владавине краља Дабише, почетком 1392. године.

Према подацима које је сакупио и објавио К. Јиречек, Гласинац као место и караванска станица спомиње се у дубровачким изворима непрекидно од 1404. до 1429, у вези са уговорима око преноса робе између Дубровчана и Влаха-поносника. Осим Гласинца у ужем смислу, односно места Црква, спомињу се као караванске станице и места Мокро и Обра. У Мокру се такође некада вршио претовар, а оваква пракса настављена је и у турско време. Након пада под Турке, Гласинац се у турским споменицима јавља као нахија Мокро, по имену седишта нахије, али и као нахија Гласинац, по планинском подручју у *Павловића земљи*.

У вези с Гласинцем је и народно предање о проклетој Јерини и Рељи Лубурићу, које се повезује с Милошем Обилићем и Марком Краљевићем, али и с породичном традицијом угледног дубровачког рода Охмућевића, који спомиње овог Рељу с Гласинца у свом родослову.

Извори и литература: Evlija Čelebi, *Putopis*, 101; A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468–69. godine*, 36, 68–69, 253–254; К. Јиречек, *Гласинац у средњем вијеку*, Зборник КЈ I, 412–424; M. Vego, *Naselja*, 39–40; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 186, 193, 236 нап. 28–29; М. С. Филиповић, *Гласинац. Антропогеографско-етнолошка расправа*, Насеља и порекло становништва 32 (Београд 1950) 177–463; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 20, 40; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 117, 130, 133, 155, 183, 187; AL BiH, 76–81; Ђ. Тошић, *Гласинац у земљи Павловића*, Земља Павловића — средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 77–90, са изворима и старијом литературом.

А. Фостиков

ГЛУХАВИЦА / ГЛУХА ВАС (**Глꙋховиць**, **Глꙋхавица**) — најпознатији средњовековни рудник гвожђа, на око двадесет километара јужно од Новог Пазара. Први пут се спомиње у Светостефанској хрисовуљи (1313–1316), где краљ Милутин топионицу и рударе уступа својој задужбини. Део прихода од гвожђа произведеног у Глухој Васи, Стефан Дечански је 1330. приложио манастиру Дечанима, што нам говори да је у ово време то већ било трговачко место с царином. После 1355, Глухавица је прво припала кнезу Војиславу Војиновићу, па жупану Николи Алтомановићу, а на крају Вуку Бранковићу. Турци су 1396. Вуку одузели област, а већ у марту исте године у Глухавици седи турски кадија, који од Дубровчана захтева плаћање царине. Турци су се за стално учврстили на овом тргу, па ће стање двовлашћа овде трајати све до 1455. и коначног пада земаља Бранковића под турску власт.

Упркос политичкој нестабилности Глухавица се крајем 14. и у првој половини 15. века интензивно развија. У њој бораве дубровачки трговци, а забележена је и појава домаћих: Бјеладин и Радослав (1426). У време похода султана Мурата II на Србију 1439, у Глухавици се помињу неки трговци као султанови људи, а 1451. и 1458. у Дубровнику су боравили трговци из Глухавице, султанови поданици. То значи да су трг и рудник наставили да живе и под Турцима. Насеље је имало статус трга, ту је било и седиште кадије, а у другој половини 15. века и нахије. У попису Босанског санџака из 1489. пописана је као Демирџи Пазар, други назив Глухавица. Наставила је да живи као трг и у 16. веку, али је већ крајем века обично село. Овде је производња гвожђа замрла око половине 16. века.

Трг се налазио на саставу Смолућке и Ковачке реке, а данашње село Глухавица је на северном рубу некадашње рударске насеобине. На месту старе Глухавице настало је ново насеље — Црквине, и то после Првог светског рата. Шири комплекс рударских радова у Глухој Васи обухвата подручје слива Смолућке, Ковачке реке и Металичког потока. Најобимнији рударски радови били су са леве стране Ковачке реке, код локалитета Рупе и у селу Рудје. Остаци топионица налазе се на Смолућкој и Ковачкој реци. До сада је евидентирано десет троскишта. О рударској прошлости сведочи и топонимија (Ковачи, Жирча, Руђа, Самоково). Руда је овде можда вађена још у преисторијском, а у античком добу је сигурно било експлоатације, која је настављена и по досељавању Словена.

У самом тргу било је и здања с каменим зидовима и три мале цркве, а у непосредној близини су остаци још двеју цркава. Око трга су се налазила села, нека од њих сигурно су била рударска. О развијености трга сведочи постојање царине.

Извори и литература: Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890); С. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880) 61; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 217–218; М. Динић, *Област Бранковића*, 172–176; H. Šabanović, *Upravna podjela jugoslovenskih zemalja*, ГДИ БиХ 4 (1952) 181; К. Јиречек, *Историја Срба* 2, 334; Б. Храбак, *Трговачке и саобраћајне везе Новог Пазара*, НЗ 4 (1980) 10; М. Поповић, *Подручје средњовековне Глухавице*, НЗ 19 (1995) 69–88; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 44, 45, 145, 192; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 132–134.

С. Мишић

ГОБЗА (Gobsa) — средњовековни трг, познат и као Говза, данас село на око два километра јужно од места Јелеча, југозападно од Фоче, чијој општини административно припада. Своје име добио је према старословенском придеву **гобьзъ**, који значи обилан, плодан крај. Заједно са осталим крајевима око горње Дрине, територија Говзе потпадала је под власт српске државе све до пада Николе Алтомановића (1373), када ју је освојио бан Твртко.

Налази се у подножју Зеленгоре, са северне стране, на око дванаест километара од извора речице Говзе, у пољу дугом око три километра, које се пружа уз речицу, на око два километра јужно од Јелеча, докле се и само поље пружа. Ова област чинила је истоимену жупу (*Говза*, *Gobica*), која је у ранијем периоду била део жупе Бистрице, области која је као шири појам обухватала подручје реке Бистрице (лева притока Дрине) чију десну притоку чини Говза. Налазила се на путу којим се ишло од Фоче ка Коњицу или ка Невесињу. Сама жупа спомиње се још у *Летопису попа Дукљанина*.

Према подацима из Дубровачког архива, први пут се спомиње 1410, а затим и 1411, као *mercatum Gobsa*. Тада се налазила у власти породице Косача, у рукама Вука Хранића, брата војводе Сандаља Хранића, који је истовремено држао и Јелеч. Трг је вероватно и касније делио судбину оближњег Јелеча, који је после Вукове смрти (1425) прешао у руке Вукца Хранића, оца херцега Стефана Вукчића. Након Сандаљеве смрти (1435), у сукобима Косача и Павловића, потпао је под власт војводе Радослава Павловића, да би се опет после маја 1438. нашао у власти Косача, у рукама Стефана Вукчића. У власти херцега Гобза је остала до пада под Турке, који ове територије освајају 1465. године. Према попису из 1477, припадала је нахији Осаници.

Није познато када је Гобза основана. Вероватно је представљала центар истоимене жупе, која се налазила између жупа Загорје и Бистрице, насталих уситњавањем првобитне Бистрице. У њој као центру успостављен је и трг, у који су свраћали и Дубровчани, можда баш они који су путовали преко Загорја. Као центар пограничне жупе прво између Србије и Босне, а затим међу босанском властелом вероватно је имала посебан значај, што је утицало на њен даљи развој. Са успоном Јелеча, који се ширио ка југу и који се као град с подграђем већ спомиње 1425, Говза губи примат у овој области и Јелеч постаје главни трг у горњем току Дрине. Како се Јелеч налазио на брду, његово подграђе Подјелеч је у свом ширењу вероватно обухватило и Говзу.

Извори и литература: L. Tallóczy, *Studien*, 362; A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 196 нап. 851; E. Čelebija, *Putopis* II, 176–178; В. Скарић, *О географској номенклатури Босне и Херцеговине*, Гласник СГД 13 (1927–28) 46; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 313, 315; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 187–188, 193–194, 231, 235, 418 нап. 39, 230, 261–262; M. Vego, *Naselja*, 51, 148; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 48–49, 54–55; Ш. Бешлагић, *Стари град Јелеч у Подрињу*, Прилози 11–12 (1975–76) 221–230; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 103, 106, 135; М. Благојевић, Д. Медаковић, *Историја српске државности* I, карте између страна 96–97, 208–209, 216–217, 240–241; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 292; Иста, *Rethinking the territorial development of the medieval bosnian state*, ИЧ 51 (2004) 47–50, 59.

А. Фостиков

ГОЛУБАЦ (Columbarum, Galambocz, Taubersburg) — утврђени град на десној обали Дунава пред улазом у Ђердапску клисуру. Стратешки значај тврђаве био је велики, јер се поред ње налазио један од главних прелаза преко Дунава, који је повезивао Србију са Угарском и Влашком. Време и околности настанка града нису познате, а први пут се помиње у изворима 1335. као тврђава под угарском влашћу. Которски бискуп је 1346. настојао да поврати јурисдикцију над католичким парохијама у Мачви, Београду и Голупцу, које су биле под влашћу угарског краља, полажући при том право и на друге парохије у Србији и Босни. То би посредно указивало да су наведени градови у Подунављу и Посавини дошли под духовну управу которског бискупа у време српске власти у тим крајевима, односно током владавине краља Драгутина (1284–1316). Кастелан Голупца био је 1347. ердељски војвода Тома. Град је и наредних деценија остао под угарском влашћу, док су територије у његовом залеђу биле у саставу српске државе.

Кнез Лазар је негде између 1382. и 1389. опседао Голубац, али су крај угарској владавини градом ипак учинили Турци. Они су заузели Голубац након Косовске битке, под недовољно познатим околностима, вероватно 1390. године.

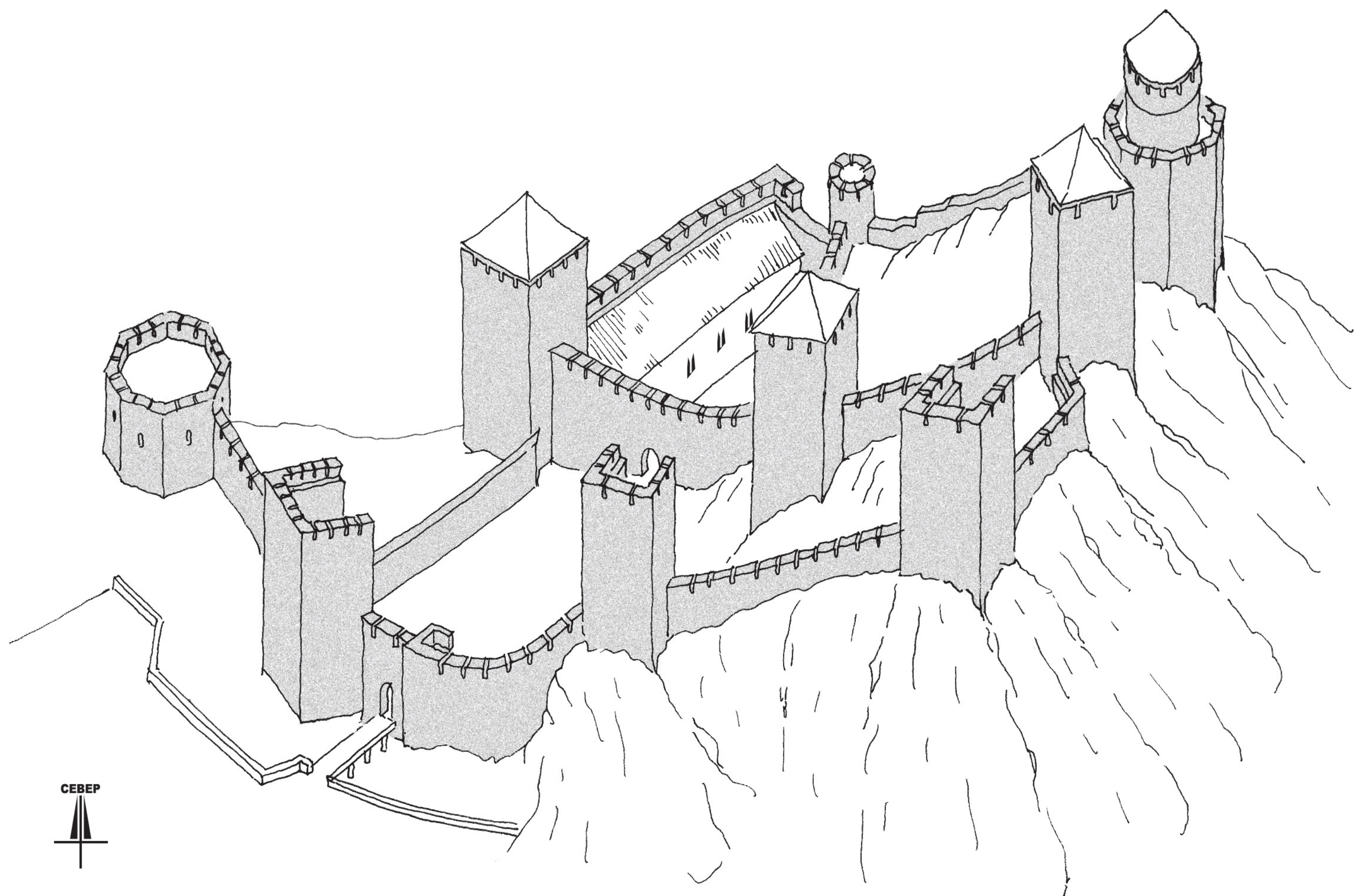


Средњовековни Голубац

Краљ Жигмунд је потом безуспешно покушао да поврати град, можда током свог браничевског похода 1392, али је Голубац и наредних година остао у османским рукама као важно упориште за упаде у јужну Угарску. У периоду након битке код Ангоре (1402), а пре 1410, Голубац је доспео под власт деспота Стефана Лазаревића. Те године, на повратку из Цариграда, деспот је боравио у Голупцу. Угарска се није одрицала претензија на ово стратешки важно утврђење, па је уговором у Тати између краља Жигмунда и деспота Стефана 1426. било предвиђено да се краљу након деспотове смрти врати и Голубац. Међутим, заповедник града, војвода Јеремија, предао је 1427. Голубац Турцима, а покушај краља Жигмунда да наредне године освоји град умало се није завршио кобно по угарског владара. Град, који је био и база османске дунавске речне флотиле, остао је у турским рукама до 1444, када је враћен деспоту Ђурђу Бранковићу заједно с читавом његовом државом.

Током периода када се налазио у рукама српских деспота, у Голупцу је било и управно средиште војно-административне области *Голуйске власти*. Она се изричито помиње тек 1457, али је извесно устројена још у време деспота Стефана. У време док су Турци освајали Србију 1458, наследници деспота Лазара Бранковића пристали су да уступе Голубац краљу Матији Корвину, у замену за угарску помоћ и враћање деспотских поседа у Угарској. Међутим, управо тада, августа 1458, Османлије су успеле да запоседну Голубац, пошто им је посада предала тврђаву. Као и раније када је био у поседу Османлија, Голубац је и у другој половини 15. и почетком 16. века служио као база за упаде акинџија у Угарску, што је изазивало угарске контраакције. Тако су приликом великог похода у северној Србији под вођством Павла Кињижија у јесен 1481, борбе вођене и код Голупца, када је одред Јована Јакшића потукао и убио голубачког војводу. Након Мохачке битке (1526), а нарочито после пада Будима (1541) и Темишвара (1552), Голубац губи војни значај.

Голубачки град подигнут је на неприступачној стени на самој обали Дунава, на месту где речно корито почиње да се сужава и одакле је било могуће контролисати кретање преко реке. Неправилна основа тврђаве прилагођена је конфигурацији терена, па се од главног утврђења с донжоном на врху терасасто према реци спуштају



Голубац — реконструисани изглед

остали делови фортификације. Да би се обезбедила ефикаснија одбрана, град је унутар бедема зидовима преграђен и подељен на неколико целина. Старије, унутрашње утврђење, има пет кула, од којих је најистакнутији донжон. У приобалном простору унутрашњег утврђења налазила се палата, оријентисана дужом страном према Дунаву. Ова грађевина, која је служила за становање заповедника града (или ширег подручја — војводе), имала је подрум, приземље и таван. У следећој фази, са западне стране, одакле је приступ тврђави био најлакши, изграђено је спољашње утврђење са три куле. Улаз у голубачки град био је са западне стране, преко моста постављеног изнад рова напуњеног водом. Како је тврђава била подигнута у доба коришћења хладног оружја, куле спољашњег утврђења су у другој половини 15. столећа додатно ојачаване, а истовремено, или нешто касније, крајем века, Османлије су у наставку зида спољашњег утврђења изградиле топовску водену кулу која је штитила пристаниште.

Конкретни подаци о становништву и посади Голупца постоје само за период под турском влашћу. Према попису из 1467, голубачки град имао је бројну посаду састављену од хришћана: четрдесет земберегџија (самострелара), десет пушкара, тројица гвожђара, пет дрводеља, двојица лукара и 43 мартолоса, који су сви служили за плату. Поред њих, било је и муселема, ослобођених харача и испенџе: тројица гвожђара, једанаест зидара, четрнаест мартолоса. Још 76 Срба житеља Голупца било је ослобођено рајинских дажбина, јер су по султановој заповести чували град и бродове. Коначно, у категорију муселема спадали су и извесни Дабижив и његов син Димитрије, који су Османлијама 1458. предали Голубац. Становници села Буковик у нахији Лучица били су ослобођени свих рајинских дажбина, јер су годишње израђивали 10.000 стрела за голубачку тврђаву. У овом дефтеру пописан је само хришћански део посаде, док се од муслимана, којих је морало бити више, као тимарници наводе једино диздар Синан-бег и један тобџија. У дефтеру су убележени и диздареви приходи од крвнине и млађарине муслимана туфегџија и земберегџија тврђаве Голубац.

У време следећег пописа, последњег доступног из 15. века, насталог 1476/78, у градској посади било је 42 мартолоса и двадесет њихових синова и браће, 55 земберегџија и 27 њихових синова и браће, по тројица столара и ковача, по двојица каменоресца и лукара, десет зидара. Муслиман-



Град Голубац — поглед с Дунава



ски део посаде поново није пописан. У Голупцу је тада постојало 85 кућа муселема, а посебно је пописана и махала Манастир са десет кућа. Од становника те махале, тројица су била монаси, један син монаха и један свештеник. У питању је вероватно манастир Ваведења *приблиз града Голупца*, у коме је пред крај владавине деспота Стефана Лазаревића боравио Инок из Далше. Голубачко подграђе се налазило испред улаза у тврђаву, с њене западне стране. Археолошка истраживања потврдила су постојање трагова насеља, а један план Голупца из 18. века приказује у подграђу цркву с високим звоником. Може се претпоставити да је ту приказан онај манастир око кога се развила истоимена махала.

Извори и литература: I. Nagy, *Anjoukori okmánytár* III, Budapest 1883, 401–402, V, 97; L. Thallóczy — A. Áldásy, *CD Magyarország és Szerbia*, 32–33, 39–40, 99, 112; 204–206; I. Nagy — A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek Mátyás kiraly korából (1458–1490)* I, Budapest 1875, 25, 28; Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875) 294–296; Б. Брокијер, *Путовање преко мора*, 123, 133; N. Jorga, *Notes et extraits* III, 312–313; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 78–84; М.

Голубац — остаци палате



Град Голубац — источно подножје

Stojaković, *Braničevski tefter*, 114, 118, 151, 252–256; Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, Братство 26 (1932) 105–106; С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968; Исти, *Неваде — непознати утврђени град у Србији*, ИГ 1–2 (1995) 16–17; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 1–36; Исти, *Власти у време Деспотовине*, Зборник ФФБ 10–1 (1968) 237–244; *ИСН* 2, 41, 48, 72, и даље према регистру; А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, ИГ 1–2 (1987) 43–73; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, 120–121; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 133–135; А. Дероко, *Град Голубаци*, Старинар н. с. 2 (1951) 139–149; Н. Катанић, *Фазе изградње Голубачког града*, Саопштења 19 (1987) 181–197; Г. Марјановић-Вујовић, *Голубац, средњовековни град*, Старинар 33–34 (1982–83) 65–69; Г. Симић, *Голубачки град*, ibid., 71–86; Иста, *Палата Голубачког града*, Саопштења 22–23 (1990–91) 77–101; И. Божић, *О јуриздикцији которске дијецезе у средњевековној Србији*, Споменик 103 (1953) 11–16; В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402. године*, ИГ 1–2 (1959) 93–120; Ј. Калић, *Дунав у ратовима 15. века*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 109–127; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 71, 99–106, 165, 167, 289, 297, 404, 421, 519, 522–524, 530–531, 712, 725; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 62–63, 105–106, 115, 127, 130, 141–142, 149, 255; Е. Миљковић — А. Крстић, *Браничево у 15. веку*, 29–41, 79–81.

А. Крстић



Голубац — главна кула

ГОРАЖДЕ (Gorasde, Gorasda, Gorasdo, Gorasdio) — трг у горњем Подрињу, на траси Дубровачког друма, који се развио из караванске станице. У историјској грађи, ово насеље се први пут спомиње 1376, у вези с караванском трговином, а почев од 1389. сачувани су бројни уговори у којима се Горажде спомиње и као крајњи циљ каравана. Основано се претпоставља да је Горажде било трг где су чланови породице Косача скупљали и продавали остварене вишкове производа, што је представљало снажан подстицај за развој овог насеља. Горажде је било насеље отвореног типа, а штитило га је накнадно подигнуто утврђење у његовој близини.

Свој развој трговачког центра Горажде је започело у оквирима српске средњовековне државе, да би након пораза Николе Алтомановића 1373. било припојено босанској држави Твртка I (1353–1391). Припадало је матичној области породице Косача. Иако је Горажде било изузетно живо трговачко место, које је превазилазило значај локалног трга, у њему се није оформила дубровачка насеобина, већ су Дубровчани у ово место долазили и кроз њега пролазили. Функционисање дубровачког суда у Горажду забележено је само 1437, али с могућношћу да се то парничење може обавити и у Фочи. Носиоци трговине у Горажду били су домаћи трговци, од којих поједини послују с капиталом чак већим од 1.000 дуката. Домаћи трговци из Горажда јављају се у изворима од 1420, и не задужују се у Дубровнику континуирано, али се у појединим годинама, као нпр. 1427. и 1441, истичу обимом својих послова. Они тргују воском, црвцем, оловом, сребром, а баве се и увозом великих количина тканина. Најзначајније трговачке породице биле су Сиринићи и Тулешићи, док су се из редова најугледније породице у граду — Љубавића, бирали градски кнезови. Касније, након османског освајања, у Горажду се формира житни трг, одакле се жито одвозило на море. Већ од краја 14. века Горажде је постало место на коме се усталила купопродаја соли и формирале локалне цене за овај артикал.

На основу података из дубровачких извора, може се закључити да су војвода Сандаљ Хранић, а после њега и херцег Стефан Вукчић, имајући у виду обим трговачког промета у Горажду, организовали наплату царине или неке таксе на промет робе. Поред трговаца, у Горажду су деловале и занатлије. Поименце се помиње један дубровачки и више домаћих златара који су радили у овом насељу. И први сачувани османски пописи



Панорама Горажда

указују да је Горажде било значајно насеље, у коме је 1468/69. било 144 потпуна и 115 самачких, а 1476. године 197 потпуних и 30 самачких домаћинстава, која су живела у четири махале. У широј околини Горажда од 16. века радио је рудник железа, али он није имао већег утицаја на развој овог насеља.

Извори и литература: A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 191–193; B. Hrabak, *Goražde od XIV do XVI veka*, JIČ 2 (1997) 7–40; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 43–44, 52, 90–91, 108–109, 163, 226, и даље према регистру; Иста, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV)*, Београд 2007, 205; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 182–183, 185, 197.

Е. Миљковић

ГОРИЦА (Goriza, Grizzora) — на Неретви. Помиње се у повељи Фридриха III (1448), као тврђава херцега Стефана Вукчића. У време рата с херцегом Стефаном (1451–1454), Дубровчани су недалеко од Горице направили понтонски мост преко Неретве ради преласка уједињене војске босанског краља и Влатковића. У јуну 1452. пред мостом се нашла савезничка војска. Дубровчани су тражили да се пређе мост и саветовали подизање тврђаве код Горице, али је међу савезницима дошло до сукоба и одлучна акција против херцега Стефана је изостала. Босански краљ је напустио Хум, а Дубровчани су уклонили понтон код Горице.

Владислав, син херцега Стефана, намеравао је да ту подигне варош али су га Дубровчани одговорили штитећи позицију Дријева. Насеље је имало и одређену привредну функцију, па се у шестој деценији 15. века јављају пословни људи из Горице.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 379, 398; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 251; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 144, 180, 181, 185; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 119; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 96, 97, 147

С. Мишић

ГРАБОВАЦ (Grabowch) — заједно с Брчком, помиње се 1422. као град који је узео у закуп усорски војвода Иван Горјански. Према турском попису из 1519, могао би да одговара селу у нахији Горња Тузла, на територији данашњих насеља Горња и Доња Грабовица код Тузле.

Извори и литература: P. Engel, *Zur Frage*, 40 нап. 63; A. Handžić, *Dva prva popisa*, 27, 88; Ј. Мргић, *Северна Босна (13–16. век)*, 113.

Ј. Мргић

ГРАДАЦ / ЧАЧАК (Çaçach, Zacach) — град, а у 15. веку трг на завршетку западноморавске долине. Најстарија откривена археолошка налазишта на овом тлу, која говоре о постојању људских заједница и њиховом животу, припадају периоду неолита или млађег каменог доба. Регистровани су и локалитети из бронзаног доба, углавном хумке. Римски кастели у Јездини и на Градини штитили су путеве који су водили преко најважнијих превоја на Јелици. Најстарији поуздано потврђени материјални остаци живота Срба на овим просторима, откривени су на локалитету Кулина под Кабларом и датовани су у 10. и 11. век.

Први пут Градац се јавља у изворима у 11. веку, у повељи цара Василија II. Крајем 12. века био је седиште удеоне кнежевине којом је управљао кнез Страцимир, брат великог жупана Стефана Немање. Кнез Страцимир је, између 1172. и 1190, у Моравском Градцу подигао манастир посвећен пресветој Богородици. За време реорганизације српске цркве (1319–1321), манастир је постао седиште Градачке епископије. Поред епископије, на каранском путу за Рудник, развило се градско насеље Чачак, које се у доба Немањића звало Градац.

Почетком 15. века Чачак се, под тим именом, први пут јавља у дубровачким изворима (1408), као један од нових, малих тргова који су ницали у време деспота Стефана широм Србије. Чачак се развио у средиште богате пољопривредно-сточарске територије. Од великог значаја је и близина манастира као центра властелинства и епархијског средишта. Осим тога, Чачак се налазио у близини Рудника, једног од највећих средњовековних рударских центара. Град је лежао на значајном средњовековном путу којим су се кретали каравани са сребром, оловом и бакром из Рудника и разном занатском и луксузном робом из Дубровника ка Руднику и даље.

Варош је тешко страдала за време турског освајања Србије. У турском попису из 1476, описана је као село са свега десет кућа. Почетком 16. века у Чачку је постојао пазар и одржавао се вашар.

Извори и литература: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 188, 195, бр. 195, 204; I–2 , 231, бр. 240; A. Aličić, *Turski katastarski popisi nekih područija Zapadne Srbije XV i XVI vek* II, Čačak 1985, 230, 491; В. Ћоровић, *Списи Светог Саве*, Зборник СКА 17, 76–77; Д. Поповић, *Чачак у прошлости*, Споменица чачанске реалне гимназије 1837–1937, Чачак 1938, 18; С. Ћирковић, *Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана*, ИЧ 6 (1956) 142–143; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник КЈ I, 273–274; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 40–41; М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, 70; *ИСН* II, 107; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Београд 1997, 563; Исти, *Документи о првом помену Чачка у средњем веку*, Зборник РНМ, Чачак 1990, 61–75; Ј. Калић, *Србија у доба кнеза Страцимира*, Богородица градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 53.

М. Вушковић

ГРАЧАЦ / ГРАДАЧАЦ — Први помен је из 1461, када је краљ Стефан Томашевић потврдио поседе свог стрица Радивоја Остојића. Градско утврђење подигнуто је изнад данашњег Грачца, на северним падинама Требаве, бранећи прилаз долини Спрече из правца Посавине. Након успостављања турске власти, до 1533. организована је нахија Грачац (Ненавиште), која је обухватала део средњовековне жупе Ненавиште, између доњег тока река Босне и Тиње.

Извори и литература: Ć. Truhelka, *Fojnička hronika*, GZM BiH 21 (1909) 446–449; Fra Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, prir. i prev. I. Gavran, Sarajevo 1981, 220–223; A. Handžić, *Dva prva popisa*, 147; Ј. Мргић, *Северна Босна (13–16. век)*, 37, 128–130, 137, и даље према регистру; AL BiH 2, 5.22.

Ј. Мргић

ГРЕБЕН (Greben) — налазио се на левој обали Врбаса, близу ушћа речице Крупе, по којој је касније добио данашње име. Припадао је жупи Земуник. У изворима се први пут помиње 1357, када су кнезови Гргур и Владислав Павловић и Гргур Стипанић предали овај град угарском краљу у замену за посед Добра Кућа у Славонији. Граду Гребену је припадала и „област Врховина“, односно један део простране планинске области у непосредном залеђу.

Градско утврђење је подигнуто на самом излазу реке Врбас из кањона, а постојало је и мање утврђење на десној обали реке. Током угарске власти, најкасније до 1385/90, у подграђу је основан фрањевачки самостан с црквом, који је истовремено био седиште фрањевачке гребенске викарије.

Подграђе града Гребена простирало се на данашњем локалитету Зидине. Град је 1385. освојио војвода Вук Вукчић, брат Хрвоја Вукчића. Након успостављања османске власти, фрањевачка црква је претворена у православни храм св. Илије. У попису нахије Змијање из 1541, уписана је варош тврђаве Крупа или другим именом Врхкрупа. Стога се са сигурношћу може утврдити да је до промене назива града дошло у првим деценијама османске власти.

Извори и литература: G. Wenzel, *Acta extera* II, 487; T. Smičiklas, *Codex Diplomaticus* XII, 396–397; И. Руварац, *Три додатка к расправи „Бановање Твртка бана“*, 617–618; J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci* I, 37; Ć. Truhelka, *Kraljevski grad Jajce*, 72–73; M. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini Krajini u XVI vijeku*, Godišnjak DI BiH 3 (1962) 241; B. Graljuk, *Rezultati (pokusnih) arheoloških iskopavanja na srednjovjekovnom lokalitetu „Zidine“ u Krupi na Vrbasu*, NS 18–19 (1989) 99–107; AL BiH 2, 9.48, 9.74, 9.91, 9.114; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају*, 63–64, 74, 220–221, и даље према регистру.

Ј. Мргић

Д

ДАЊ (Dagnum, Dagno, Daino, **Дань**) — епископски град, аутономна комуна, раскрсница путева који из Скадра и Љеша воде ка Србији. Средњовековни Дањ је наставио живот познoримског кастела Διόννα. Подигнут је на левој обали Дрима, на брду југоисточно од Скадра које данас носи име по патрону и заштитнику града св. Марку. Бедеми који и данас постоје у лошем стању остатак су Горњег града. У граду се распознају остаци мале базилике, највероватније катедрале св. Марка. Изван градских зидова нешто боље су се сачували остаци цркве посвећене св. Марији. Обе су из 13. века. Црква св. Марије је првобитно била православна и цар Душан ју је са селима Прапратницом и Лончарима поклонио 1348. Св. Арханђелима у Призрену. У изворима су посведочене и цркве св. Јована и св. Софије, али њих, као ни остатке других јавних грађевина није могуће убицирати.

Дањ се налазио под српском влашћу од 1183. до 1186, пошто је Немања преузео своје наслеђе у Зети. У њему је 25. марта 1326. закључен мир између Дубровника и Стефана Дечанског. Мавро Орбин је забележио да се у његовој околини налазило седиште турског најамничког одреда у доба Стефана Душана. Добар стратешки положај чинио га је занимљивим српским владарима, обласним господарима, али и Турцима који су га јануара 1393. преузели у оквиру откупа за Ђурђа II Страцимировића — Балшића. Заједно са Скадром, Ђурађ га је повратио у септембру 1395. године. Свестан да неће моћи да га одржи, предао га је Венецији, али до примопредаје града није дошло јер га је у међувремену заузео албански великаш Која Захарија. Свестан тешког положаја у коме се налазио, Која Захарија је маневрисао између Млетака и Турске, што га је пред крај живота деспота Стефана Лазаревића довело у сукоб са Србијом. Деспот је дубровачким трговцима забранио да иду преко Дања, а сукоб се угасио Стефановом смрћу.

За време упада Стефана Балшића — Марамонтеа у Албанију, скопски намесник Исхак-паша је 1430. заузео Дањ, после чега се Која Захарија више не помиње у изворима. Градом је управљао Исхаков намесник Али-бег, а епископ и капитол су морали да се евакуишу у опатију св. Софије код Шатија. Када је Аријанит Спата, господар горњег тока Шкумбе, на лажну вест да је султан Мурат II умро, подигао 1433. велики устанак против Турака, придружио му се и Никола Дукађин. У намери да врати очеве поседе, Дукађин је заузео нека села око Дања. Видевши да неће моћи да се одржи, Али-бег је предао град Млечанима, с тим да га врате када се прилике среде. Када се сазнало да је султан жив, Венеција је вратила град Турцима средином 1435, али Дањ није дуго остао под турском влашћу. У оквиру припрема за напад на Србију, Мурат га је вратио сину Које Захарије, Леки. Лека Захарија је 1444. погинуо у локалном сукобу с Николом Дукађином, а командант тврђаве је предао град Венецијанцима. Рођаци и наследници Леке Захарије, мајка Боша, сестра Боља (удовица Балше III Балшића) и сестрић Која, такође су пришли Венецији и прешли су у Скадар.

Млетачки продор у унутрашњост Албаније изазвао је реакцију Ђурђа Кастриота — Скендербега, који је опсео Дањ али га није заузео. Ово је пошло за руком Леки Дукађину, новембра 1456. Млечани су га вратили тек августа 1457. године. Лека Дукађин се истовремено борио и против Скендербега, и када се овај 1459. измирио с Венецијом, притисак на Дукађина је довео до склапања коначног мира исте године. У замену за села из дањског дистрикта на која је претендовао, Дукађин је добио простране поседе и провизије. Иако је Венеција улагала велике напоре да припреми Дањ и остале градове за очекивани турски напад, положај града је био такав да је било јасно да неће моћи да одоли иоле јачем притиску. Када су у касно пролеће 1474. стигле вести о окупљању велике турске војске у Македонији, дањски провидур Петар Саламон је с конетаблом, домаћим војводом и посадом побегао у Улцињ, оставивши град без одбране. Турци га нису одмах напали, али после пораза под Скадром, приликом повлачења разрушили су град. Коначни пад опустелог града под Турке уследио је 1478. године.

За разлику од највећег дела северноалбанске властеле, породица Захарија је била наклоњена православној цркви. Није познато када и како су Захарије дошле до патронатских права над црквом св. Марије у Дању, али она су остала у породици и после предаје Дања и пресељења у Скадар.

Боља Захарија се жалила Сенату 1456. да је папа ову цркву дао једном „латинском“ свештенику, чиме је она променила обред. Млечани су одговорили да не могу да мењају папске наредбе. Негде у току потока Гладре налазила се и сеоска православна црква посвећена пресветој Богородици. О њој се ништа не зна, осим да је имала повељу краља Стефана Дечанског и да ју је цар Душан дао Св. Арханђелима у Призрену. Свакако је била православна, јер је била предата призренским Св. Арханђелима, али и зато што се налазила у крају где је топонимија још увек била делимично српска.

Обим и простирање дањског дистрикта је тешко утврдити. Према захтеву породице Захарија 1444, потврђени су им породични поседи Жеравина *(Zaravina)*, Пистоли, Шкјези и Меришти, а они су тражили нове: Блиниште испод албанске Црне горе и село *Decima Cruste* (данас Cerishte североисточно од Дања). Ове поседе су и добили, али их је 1450. привремено заузео Никола Дукађин, због чега је Боља тражила да јој се дају неки други у замену у дањском дистрикту. Касније је Лека Дукађин обухватио овај простор именом Рогаминије, уске долине уз Дрим, узводно од Дања. Најсевернија позната тачка дистрикта била је Вјерда, најјужнија Мједа, два километра низводно од Дања.

Судећи према малом броју поименце поменутих становника Дања, језгро његовог градског становништва чинили су Романи (*Caput Apis*, *Sorgna*). Већ крајем 14. века приметно је присуство Албанаца, а опстанак православне сеоске цркве и имена Лончара и Жеравине, чији је атар прожет микротопонимима словенског порекла, сведочи и о српском присуству у дистрикту.

Дањ је стајао на почетку Зетског пута који је одатле водио ка Косову. Основу његове привреде чинила је транзитна трговина овим путем и уносна царина на прелазу преко Дрима. Овај пут највише су користили Дубровчани, чије присуство је забележено већ 1313. године. Трговало се сољу, дрветом, вином, рибом и пољопривредним производима из унутрашњости Србије. Није јасно када је уведена царина на прелазу преко реке, али Дубровчани је привилегијом браће Балшића нису плаћали после 1368. године. Касније је Ђурађ I вратио царину у Дањ, с тим да се наплаћивала само за робу која је превожена бродовима и то у висини једног гроша. Балша II је 1379. и 1385. то потврдио. Закупци ове царине, которски трговци Марко и Владислав Драго, подигли су 1395. њен износ, на шта је одговорено прекидом саобраћаја. Слична ситуација се поновила пред крај живота деспота Стефана Лазаревића, који је ушао у сукоб с Којом Захаријом и захтевао да се дубровачка трговина преусмери на Љеш.

Извори и литература: *Acta Albaniae*, 181, et pass.; *Acta Albaniae Veneta* II/15, 43, et pass.; Š. Ljubić, *Listine* IX, 282, et pass.; С. Мишић — Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 51, 55; Ј. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку*, Споменик СКА 95 (1942) 35–37, 73; М. Антоновић, *Град и жупа*, 64; И. Божић, *Немирно Поморје XV века*, 209, et pass.; A. Degrand, *Souvenirs de la Haute — Albanie*, Paris 1901, 107–110; А. Дероко, *У Бодиновој престоници*, Старинар 5 (1928–30) 128–151; Dh. Dhamo, *Kisha e Shën Mërisë në Vaun i Dejës*, Studime historike 3 (1964) 47–66; Th. Ippen, *Stare crkve po sjevernoj Albaniji*, GZM BiH (1899) 607–610; Th. Ippen, *Stare crkvene ruševine u Albaniji* I–II, GZM BiH (1899) 13–23; GZM BiH (1900) 83–98; Th. Ippen, *Stari spomenici u Albaniji*, GZM BiH (1900) 511–532; *Историја црне горе* II–2, 61, et pass.; *ИСН* 1, 252, et pass.; K. Jireček, *Skutari und sein Gebiet im Mittelalter*, Illyrisch-albanische Forschungen I, München — Leipzig 1916, 94–124; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник КЈ I, 207–303; A. Meksi, *Kishat mesjetare të Shqiperisë së Mesme e të Veriut*, Monumentet 26–2 (1983) 77–14; Gj. Saraçi, *Të dhëna të reja për kishat e Danjës*, Iliria 1 (1989) 241–252; O. J. Schmitt, *Die venezianischen Jahrbücher des Stefano Magno (ÖNB Codd. 6215–6217) als Quelle zur albanischen und epirotischen Geschichte im späten Mittelalter*, Südosteuropa. Von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung, München 2005, 133–182; Исти, *Das venezianische Albanien (1392–1479)*, München 2001, 82, et pass.; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 69–70; M. Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters*, Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 63. Band 1, Wien — Leipzig 1924, 25–26, et pass.

М. Антоновић

ДВОРИШТЕ (**Двориште**) — један од тргова где се 1352. наплаћивала царина у држави бана Твртка. Сугестивно је име данашњег насеља Двориашта, неколико километара јужно од средњовековног рудника Бусоваче. Постоји могућност да се податак односи на трг Сутјеску, где се налазио први фрањевачки самостан, познат као *curia bani*.

Извори и литература: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1–1, 71; С. Ћирковић, *Писмо бана Стјепана II Котроманића кнезу и општини Дубровачкој о дугу дубровачких грађана*, Грађа о прошлости Босне 1, Бања Лука 2008, 23–35; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 32, 38, 52, 133, 134.

Ј. Мргић

ДЕБАР (Deber, *Deborus*, Δέβρην, Δέβρις, **Дебръ**) — град у Дебарском пољу, испод јужног огранка планине Крчина, с десне стране Црног Дрима, ниже од ушћа Радике у Црни Дрим.

Први помен Дебра *(Deborus)* среће се у Птолемејевој карти средином другог века. Овај град се не помиње у повељама Василија II међу епархијама новообразоване Охридске архиепископије. Међутим, ваља нагласити да је први охридски архиепископ Јован потицао из села Агноандника у близини Дебра, и претходно је био игуман манастира св. Богородице у Дебру. Сматра се да Де-

барска епископија није образована касније од последње деценије 11. века. Седиште ове епископије, која се у изворима јавља почев од 1107, није било у данашњем насељу тог имена, јер се оно у средњем веку звало Равник (Оронок). У једном писму које је охридски архиепископ Теофилакт око 1108. упутио епископу Дебра, он горко оплакује братовљеву смрт и само га теши Исус Христос. Из овог писма се јасно види да је почетком 12. века Дебар био седиште посебне епархије. Из писма се такође види да је дебарски епископ био присиљен да напусти своје седиште. Сва је прилика да је то морао да учини када је место пало у руке норманског вође Боемунда.

Јован Скилица помиње Дебар у опису устанка Петра Одељана који је избио 1040. године. Реч је о акцији Василија Синадина, стратега Драча, који је прикупио домаће снаге и журно похитао у сусрет Одељану „пре него се зло увелико разбукта и претвори у пожар". Међутим, када је стигао до места званог Дебар, најпре је дошао у сукоб са ипостратегом Михаилом Дермокаитом. Уследила је и тужба цару да тежи за самовладом, па је одмах био разрешен дужности и бачен у затвор.

У опису Јадранског мора и реке Дрим, Ана Комнина бележи: „Ова река Дрим, тече са висова из Лихнидског језера, које се садашњим варварским језиком назива Охридским, испод планине Мокро, истичући из око стотину ограђених простора, које називамо испустима. Јер они, истичући из привидно различитих места језера, теку као посебне реке и до стотину на броју тако теку све до реке крај Дебра у коју се сливају, називајући се одатле Дрим, и спојени с том реком проширују је и чине веома великом."

Дебар и околна област били су под влашћу епирских Анђела од 1214. до 1256, а онда су ушли у састав Никејског царства и од 1261. године обновљене Византије. Дебарског епископа помиње византијски историчар Нићифор Григора у вези с посвећивањем новог патријарха Георгија II Кипранина (1283–1289). Црквени великодостојник је „ради неког посла" боравио у Цариграду у првим месецима 1283. године. Ту се затекао и епископ Кожља, а будући да ни један ни други нису прихватили Лионску унију (1274), били су подобни да учествују у значајном догађају. Реч је о догађајима после смрти Михаила VIII Палеолога (1259–1282), када је његов син и наследник Андроник II (1282–1328) одлучно раскинуо са очевом унионистичком политиком. У церемонији устоличења новог патријарха Георгија II Кипранина учествовала су двојица поменутих епископа, с тим што је предност дата епископу Кожља, који је спадао под митрополита Навпакта, а овај био подложан цариградском патријарху, док је дебарски епископ био подложан охридском.

Српски краљеви Милутин и Драгутин у позну јесен 1283. предузели су заједничку акцију и продрли дубоко у византијску територију, опустошили струмску и серску област и досегли границе Свете горе и обала Егејског мора код Христопоља (данас Кавала). После краћег одмора, почетком 1284, Милутинови одреди су запосели Поречје, Кичево и Дебар. У житију краља Милутина архиепископ Данило II бележи: *и узе земљу дебарску са свима градовима и државама њиховим*. Карло Валоа је 1308. Милутину, између осталог, потврдио и *област Дебра до реке зване Мат (et contrata de Deber, usque ad flumen nomine Mahat)*. Византијски песник Манојло Фил у једној песми с краја 13. века помиње како је војсковођа Михаило Главас Тарханиот победио византијског пребега Котаница Торника и заузео неке византијске градове, међу којима и Дебар *који се поноси нарочитом лепотом околине*. То би можда могло да значи да су Византинци привремено били повратили неколико градова у Македонији, међу њима и Дебар, који су се потом опет нашли под српском влашћу.

Као и Скопска епископија, тако је и епископија у Дебру изузета из надлежности Охридске архиепископије и укључена у црквену организацију Србије. Тако је српска црква од 1317. убрајала у своје епископије и Дебарску, са седиштем у Св. Богородици у Пишкопеји. Она се означава именом „друге" Дабарске (Дебарске) епископије, чији се епископ Јован налази на списку српских епископа у Светостефанској повељи, на десетом месту. Ово „двојство" потиче због истог назива као и Дабар у Полимљу. Колико је дуго Дебарска епископија била под српском црквом и да ли је већ после Маричке битке (1371) поново дошла под власт Охрида, остаје отворено питање.

У 15. веку Дебар се помиње у старим српским летописима, а у вези с појединим походима Османлија. Тако је турски намесник Есебег 1457. *дошао на Дебар*, а ратујући против Скендербега 1466, султан Мехмед Освајач дошао је на дебарску земљу. У време турске власти име Дебар је било потиснуто и замењено називом Коџаџик, као што је урађено и са именима средњовековних градова Просек и Железнец, који су преименовани у градове Демир Капија и Демир Хисар.

У историографији се због сличности назива Дебар неретко погрешно поистовећује с градом Девре (Девра, Деври), који се такође налази у Македонији, али у агломерацији у коју су улазили градови Соск, Девре, Старидол и Хлерин. Реч је о градовима који се налазе у близини данашње гра-

нице Грчке и бивше југословенске републике Македоније, дакле релативно далеко од Дебра.

Извори и литература: *ВИИНЈ* III, 118, 145, 323, 394;VI, 14, 165–168; Данило Други, *Живоши краљева и архиейискойа срйских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 114; В. Мошин, *Сйоменици на Македонија* II, 438; O. Lampsidis, *Ephraem Aenii historia chronica*, 9177; Љ. Стојановић, *Родослови и летойиси*, 120 бр. 266, бр. 267, 241 бр. 721, 247 бр. 751; И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия* I, 154, 155, 192, 193, 195; К. Јиречек, *Исшорија Срба* I, 22, 191, 374; II, 7; Б. Русић, *Поље дебарско*, Годишен зборник ФФС 7 (1954) 123–184; Б. Русић, *Жуйа Дебарска*, Скопље 1957; Ј. Трифуноски, *Дебар — аншройогеографска исйишивања*, Гласник ЕИ 2–3 (1953–54) /Београд 1957/, 257–275; G. Palikruševa — A. Stojanovski, *Debarska oblast u šezdesetim godinama XV veka*, Simpozijum o Skenderbegu, Priština 1969, 181–194; Љ. Максимовић, *Визаншијска йровинцијска уйрава у доба Палеолога*, Београд 1972, 34, 84; *ИСН* I, 176, 306, 441, 443, 449, 474; *История на България* III, 354; М. Јанковић, *Ейискойије и мишройолије*, 47, и даље према регистру; К. Аџиевски, *Пелагонија во средниош век*, 65, и даље према регистру; *Lexikon des Mittelalters* III, Stuttgart 1999, 611 (S. Ćirković); И. Микулчиќ, *Средновековни градови и шврднини во Македонија* 5, 182–183; Т. Томоски, *Македонија низ вековише: градови, шврднини, комуникации*, 97–102; М. Шуица, *Немирно доба*, 36.

Р. Радић

ДЕБРЦ (**Дѣбрьць**, **Дебрьць**, Debarz, Debari) — град и трг, смештен на десној обали Саве, низводно од Шапца и узводно од данашњег Обреновца. Налазио се на подручју жупе Мачва, односно на њеној источној граници, будући да се она простирала низ Саву све до села Бељина. О Дебрцу пре доласка под српску власт нема података. Јавља се тек током владавине краља Стефана Драгутина (1284–1316) над „Сремском краљевином“, када постоји и највише обавештења о овом месту. Како се у њему налазио Драгутинов двор, Дебрц се често посматра као столно место његове државе. Почетком 14. века владар је овде примио званично посланство његовог брата Стефана Уроша II Милутина, на челу с тадашњим хиландарским игуманом и потоњим српским архиепископом Данилом. Такође у Дебрцу, Драгутин је касније угостио и светогорску делегацију коју је водио извесни старац Атанасије. Иако је Београд несумњиво био значајније и веће насеље, чини се да је Драгутин много више времена проводио у Дебрцу. Архиепископ Данило II преноси да су не само из његове земље већ и од других околних народа и из далеких крајева сви ишли ка Драгутину „у доброј нади, у славни његов двор у Срему, место звано Дебрц“.

Успомена на Дебрц и његов значај током Драгутинове владавине сачувала се и код познијих дубровачких писаца Ђакома Лукарија (Јакова Лукаревића) и Мавра Орбина. Они су почетком 17. века писали да је Драгутин, одрекавши се престола, одлучио да „постане монах у Дебрцу“ (*di farsi monaco in Debarz*, код Орбина *Debari*). Често се претпоставља да је средњовековни Дебрц био само неутврђени летњиковац. Но, вредно је спомена да се у повељи угарског краља Жигмунда Луксембуршког из 1392, издатој мачванском бану Николи Горјанском Млађем, наводи *castrum Debrechen*. Идентификација овог места с Дебрцом није општеприхваћена и неки истраживачи верују да се *Debrechen* није налазио на Сави, већ на подручју угарског дистрикта Обна, где је посведочено место Добротин. Ипак, да је Дебрц представљао право градско насеље, сведоче остаци зидина које су се још увек могле видети у 19. веку, пре него што су већим делом еродирале услед мењања тока Саве. У годинама после 1316, Дебрц се поново нашао под угарском влашћу, а добио га је назад тек деспот Стефан Лазаревић 1403, после споразума са Жигмундом Луксембуршким.

У српским рукама остао је до пада државе српских деспота (1459). Деспот Ђурађ Бранковић је поклонио челнику Радичу Поступовићу 1428/29, између осталих поседа, „у Мачви трг Дебрц и панађур о Светом Пантелејмону“ са околним селима. Помен места као трга показује да је у односу на пређашње време оно изгубило некадашњи стратешки и политички значај који је имало и да је престало да игра улогу градског насеља. Дебрц је ипак задржао извесну економску важност, вероватно зато што се налазио на путу који је од Београда водио на запад и на месту код кога се обављала трговачка размена између две обале Саве. Данас, крај некадашње локације Драгутинове престонице постоји истоимено село.

Извори и литература: Архиепископ Данило и други, *Живоши краљева и архиейискойа срйских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 43–47; Архиепископ Данило, *Живоши краљева и архиейискойа срйских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935, 35–38; I. Nagy et al., *Hazai Okmánytár/Codex diplomaticus patrius* VIII, Budapest 1880, 428; Љ. Стојановић, *Сшари срйски хрисовуљи, акши, биографије, летойиси, шийици, йоменици, записи и др.*, 3; Ст. Новаковић, *Законски сйоменици*, 335; М. Орбин, *Краљевсшво Словена*, 24; G. Luccari, *Copioso Ristretto degli Annali di Ragusa*, Ragusa 1790, 61–62; М. Динић, *Зайадна Србија у средњем веку*, 46–47; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 115; М. Благојевић, *Насеља у Мачви и йишања срйско-угарске границе*, Ваљево — постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 82–84; С. Ћирковић, *„Црна гора“ и йроблем срйско-угарског граничног йодручја*, ibid., 64–65; М. Спремић, *Десйош Ђурађ Бранковић и Мачванска Бановина*, ИЧ 23 (1976) 29–31; М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 425.

А. Узелац

DEBREC(H)EN — утврђени град у ваљевском крају, чији положај данас није познат. *Castrum Debrechen* и његово управно подручје *(districtus)* припадали су Детошевини *(terra Dettosfel-*

de), већем комплексу поседа који је вероватно кнез Лазар дао свом зету, мачванском бану Николи Горјанском Млађем. Краљ Жигмунд је 1392. заменио Николи и Јовану Горјанском Детошевину за друге поседе у Угарској, па се и Debrechen нашао у рукама угарског владара. Из једног документа, насталог 26. марта, вероватно исте 1392, види се да је *in castro Debrecen* боравио и наследник Горјанског на положају мачванског бана, Стефан Лошонци. Након тога, град и његов дистрикт више се не помињу у познатим изворима. У ранијој литератури био је занемарен податак да је тврђава припадала Детошевини, која се налазила на простору Тамнаве, Колубаре и Подгорине, а не угарској Мачванској бановини, па је погрешно идентификована с Дебрцом на Сави. Како се у поменутој повељи из 1392. јављају дистрикти *Abnya* и *Debrechen*, а у уговору из Тате 1426. Горња и Доња Обна (*Felsewabna*, *Alsowabna*), могуће је да је једна од две Обне идентична с дистриктом Debrechen. Из тога би произилазило да су се град и жупа овог имена налазили у долини реке Обнице, западно од Ваљева. Осим тога, брдо између села Белић и Бранговић, јужно од Ваљева, почетком 20. века звало се Добротин, па је изнета претпоставка да ту треба тражити и град Debrechen. У атару села Бранговић, у клисури реке Градац, налазе се остаци једне тврђаве из касноантичког или рановизантијског периода, која се хронолошки тешко може довести у везу са утврђењем Debrechen из 14. века.

Извори и литература: A. Ipolyi, I. Nagy, D. Véghely, *Hazai okmánytár — Codex diplomaticus patrius* VII, Budapest 1880, 428; Ј. Радонић, *Споразум у Тати 1426. и српско-угарски односи од 13. до 16. века*, Глас СКА 187 (1941) 187; М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, 47; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, Насеља српских земаља 4 (1907) 365, 537, 566; Ђ. Јанковић, *Ваљево и његова област у средњем веку*, Истраживања 2, Народни музеј Ваљево, Ваљево 1985, 68; М. Исаиловић, *Ваљево и околне области у средњем веку*, 65, 92, 96, 100, 116, 130–131; С. Ћирковић, *„Црна Гора" и проблем српско-угарског граничног подручја*, Ваљево — постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 64–65, 74; P. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* I, 298.

А. Крстић

ДЕЖЕВИЦА (Deseviza) — најзначајнији рудник и рударски трг средњобосанског басена. Са овог трга, који се помиње и као седиште босанских владара, извозило се сребро и у нешто мањој количини олово, којим је трговао и сам босански краљ. У другој половини 15. века један домаћи рудар је у Дежевици пронашао и руду гвожђа.

Први помен овог рудника у писаним изворима је у дубровачким документима из 1403. године. Међутим, без обзира на његов значај и чињеницу да су Дубровчани били главни носиоци трговине сребром у средњовековној Босни, они у овом месту нису створили сталну насеобину. Село Дежевица помиње се у османским документима, па је тако у њему седамдесетих година 15. века било 48, а на почетку 17. века свега шеснаест кућа.

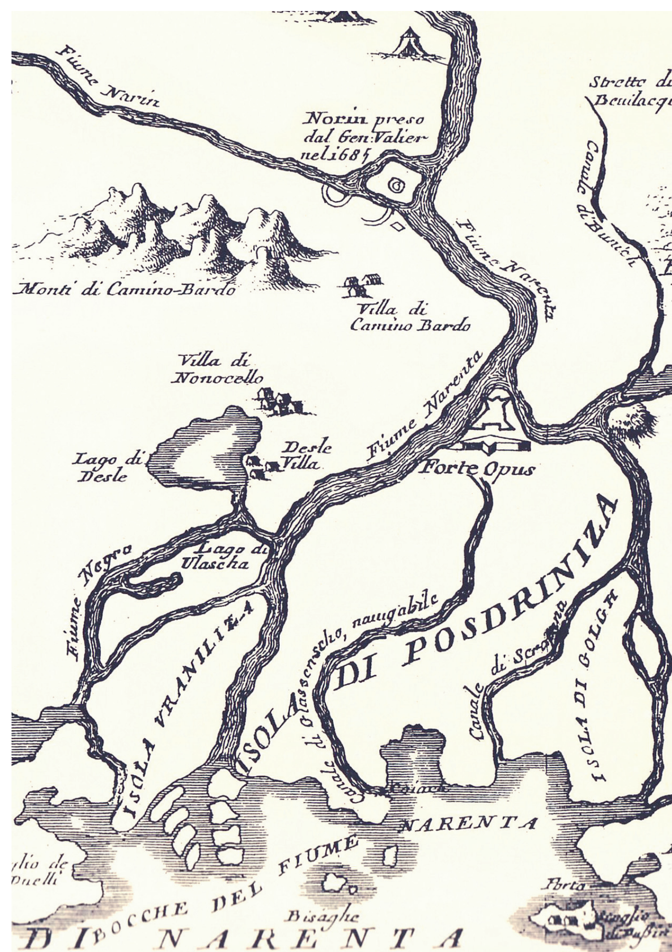
Извори и литература: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, 317; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 67–68, 196, и даље према регистру; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 95, 157, 193, и даље према регистру.

Е. Миљковић

ДЕСНА (Desna) — тврђавица у Хумској земљи, у близини делте Неретве, у подножју брда Руњица. Ово утврђење имало је највећи значај у периоду када је Западни Хум био под влашћу угарског краља Лајоша I (1357–1382). Десна је фортификацијски значај изгубила крајем 14. века, а већ двадесетих година 15. века помиње се искључиво као село. Село под тим именом и данас постоји.

Извори и литература: С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 148, 158.

Е. Миљковић



Ушће Неретве на старој карти (крај 17. века)

ДМИТРОВИЦА (**Дмитровьца**) — трг, на ушћу Ситнице у Ибар, на простору данашње Косовске Митровице. На простору града нађени су трагови рударства из доба неолита, римски жртвеници и статуете (2–3. век). У њеној непосредној близини налазио се рудник Трепча. У време Немањића крај Косовске Митровице уздизао се град Звечан, који је играо важну улогу у средњовековној историји Србије, а чије се рушевине и данас уздижу на оближњем истоименом брду. Данашњи град се први пут помиње као Дмитровица 1417/19, када се помиње кућа у њој коју је купио један Дубровчанин. То посредно сведочи о развоју трговине на овом тргу у коме су Дубровчани имали и своје куће. Име је потекло од локалне цркве св. Димитрија. За време османског царства Дмитровица је била типичан мали оријентални град. Дмитровица се у попису Босанског санџака из 1468/69. помиње као трг (пазар) са 38 муслиманских и 22 хришћанске куће.

Извори и литература: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 221; A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna 1468/69. godine*, 202; E. Čelebija, *Putopis* II, 26; *Косовска Митровица и околина*, К. Митровица 1979, 104; С. Новаковић, *Манастир Бањска — задужбина краља Милутина у српској историји*, Београд 1892, 8–9; Б. Ђ. Нушић, *Косово — опис земље и народа*, Нови Сад 1904, 107–112; А. Поповић, *О постанку Косовске Митровице*, Скопље 1922, 17.

М. Вушковић

ДОБОЈ (Doboy, Dobuy) — градско утврђење подигнуто на купастом брегу насупрот ушћа Спрече у Босну, где се пут који је водио долином Босне спајао с путем који је долазио из долине Спрече, повезујући је с Подрињем. Добој је један од градова који су чинили одбрамбени систем дуж главне комуникације која је водила из центра босанске државе — град Високи, долином реке Босне ка Сави. Нешто јужније од града, други пут је долазио из долине Усоре, тако да је положај Добоја био од изузетне стратешке важности. Архео-



Добој и Добор на старој карти (почетак 18. века)

лошка истраживања говоре о постојању властеоског замка из 12/13. века, који је потом претворен у снажан средњовековни бург, заузимајући просторни плато, ојачан бедемима и бранич-кулама. Помиње се у угарским изворима приликом похода угарске војске 1408. и 1415. године. Био је један од шест градова у „Босанском краљевству“ које су Турци обновили (1465–1476). Према најранијим османским изворима, град су 1476. у турске руке предали кнез Иваниш и кнез Стипан, након чега је укључен у састав нахије Маглај.

Извори и литература: M. Vego, *Naselja*, 32; Đ. Mazalić, *Vinac i Doboj*, GZM n. s. — Arheologija XIII (1958) 236–239; Z. Kajmaković, *Stari grad Doboj — konzervatorski radovi 1962. godine*, NS 9 (1964) 43–61; J. Mrgić, *Transition from late medieval to early Ottoman settlement patterns*, 50–86; Иста, *Северна Босна (13–16. век)*, 27–29, 31–37, 98–100, и даље према регистру; AL BiH 2, 4.37.

Ј. Мргић

ДОБОР (Dobor) — град, чије се рушевине налазе на испусту планине Вучјак на левој обали доњег тока реке Босне, преко пута Модриче. Са супротне обале ка реци се спуштају огранци Требавца чинећи сутјеску, па је на овом месту од давнина био „брод“ на Босни. Због изузетно повољног стратешког положаја — контрола пута долином Босне ка унутрашњости, постоји континуитет фортификацијске градње од преисторије па све до новијег времена. Браћа Хорвати, у чијем се поседу помиње 1387, нису градили сасвим нов град, већ су само ојачали већ постојеће утврђење које стилски припада романичким грађевинама, и прилагодили га тадашњим захтевима одбране. Основа утврђења је и у овом случају саображена конфигурацији терена — две јаке овалне куле повезане су бедемима дужине око осамнаест метара, затварајући простор површине од око стотинак квадратних метара, што овај град смешта у ранг мањих. Архитектура доборског града доживеће нове промене у првој половини 15. века, а затим и у периоду турске власти.

У историјским изворима се помиње 1387, затим као поприште неколико битака угарске и босанске војске 1394, и нарочито 1408. године. Том приликом је, наводно, већи број припадника босанске властеле бачен у реку са узвишења доборског града. Краљ Стефан Томаш је 11. новембра 1449. у граду Добору склопио споразум с тадашњим мачванским баном Иваном Корођијем. Потом је 1457. у истом граду краљ Томаш примио папског легата, кардинала Карвајала, којом приликом му је уручен „знак крста“ и папска застава за планирани поход против Османлија. Није, нажалост, познато како је град Добор дошао у посед племића Грабарских, у чијој власти се помиње још 1470. године. Поред Добора, у документу се те године набрајају и њихови поседи у Пожешкој жупанији — Брод, Дубочац *(Dobochacz)*, Кобаш *(Kopas)* и Свињар *(Zwyna)*. Фрањо Бериславић је у својој „скели“ или „броду“ Дубочцу маја 1516. написао једно писмо потписујући се као *comes perpetuus de Dobor*. Неколико година раније, тачније 1512, помиње се жупанија Добор. Она је обухватала поседе Бериславића јужно од Саве, између доњег Врбаса и доњег тока Босне. Након смрти деспота Стефана Бериславића (1535), османска војска предвођена босанским санџакбегом Ферхад-бегом, освојиће овај простор и основати нахије Кобаш и Добор.

Извори и литература: J. Teleki, *Hunydiak kora magyarorszagon* X, Pest 1853, 245–246; M. Mesić, *Građa mojih razprava u „Radu“*, Starine 5 (1873) 118; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 385; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, NS 1 (1953) 21; С. Ћирковић, *Историја*, 313–315; M. Vego, *Naselja*, 32; I. Bojanovski, *Dobor u Usori*, NS 14–15 (1981) 11–35; М. Поповић, *Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини*, Зборник за историју БиХ 1 (1995) 38; J. Mrgić, *Transition from late medieval to early Ottoman settlement pattern*, 50–86; Иста, *Северна Босна (13–16. век)*, 7, 38, 41, 88–90, и даље према регистру.

Ј. Мргић

ДОБРУН (**Доброунь**, Dobrun) — град на Рзаву, источно од Вишеграда, на путу који је водио даље према Дубровачком друму. Комплекс лежи на рубу питомог жупског предела на доњем току Рзава. На литици, високо изнад реке, налазе се остаци утврђења, а на око километар низводно, на десној обали Рзава, на заравни, смештен је манастир посвећен Богородици. Када је Гиљфердинг 1857. обишао утврђење, бедеми и куле су још увек били добро очувани, а у подножју, крај Рзава, били су видљиви остаци урбане насеобине, с траговима улица и кућа. Најстарији део утврђења чине остаци на огранку планине Орлине изнад десне обале Рзава. Ту се налазио замак издужене основе с главном, правоугаоном кулом истуреном према северу. Капија је била на западној страни, а прилаз до ње је водио уском стазом уз подножје бедема. Унутрашњи простор је подељен са два преградна зида. Видљиви су остаци, вероватно цистерне. Бедеми су грађени грубо, ломљеним каменом у кречном малтеру, дебљине од 1,1 до два метра. Од главне куле према литицама над реком, спуштао се бедем. С јужне стране, природни прилаз између две стрме литице преграђен је бедемом дебљине 2,1 метар, с капијом од клесаног камена, ширине два метра. На том простору уочљиви су остаци стамбених објеката.

Источни део утврђења, над левом обалом реке, чиниле су истурене куле на врховима стено-

витог брега са три стране опасаног клисурастом окуком Рзава. Постојале су три куле које су грађене као самостални објекти и нису повезане бедемом. Најбоље је очувана северна кула, кружне основе (унутрашњи пречник пет метара). Око четрдесет метара јужније је мања кула, такође кружна. Вероватно је постојала и четврта, али нема видљивих остатака. Између друге и треће куле пролазила је траса старог пута. Подграђе је већим делом лежало на десној обали, а мањи део је био на левој обали, на локалитету Подрогови.

Добрунска тврђава представља утврђени комплекс жупана Прибила, ктитора добрунске цркве. Овај локални властелин је савременик краља и цара Душана, а цркву је подигао пре 1343. године. На фрескама су приказани краљ Душан, Јелена и Урош, ктитор са синовима Петром и жупаном Стефаном, као и Прибилов таст, протовестијар Стан. Вероватно и тврђава потиче из 14. века. У ово време Добрун је у саставу државе Немањића и то у пограничном подручју с Босном, на путу који води за Вишеград. После смрти цара Душана (1355) припадао је кнезу Војиславу Војиновићу, а затим његовом синовцу жупану Николи Алтомановићу, до његовог *расӣа* 1373. После тога га је можда држао кнез Лазар јер је други ктитор манастира Крушево деспот Стефан Лазаревић. У сваком случају налазио се на самој граници. У ово немирно време могло је доћи до прерастања властеоског замка у тврђаву.

С дезинтеграцијом централне власти у Босни почетком 15. века долази до формирања области појединих великашких породица. Добрун је незнано како припао породици Павловића, и у два наврата у њему је боравио Радослав Павловић. Као једно од упоришта ове породице, град је дограђиван током 15. века. Куле и бедеми на левој обали Рзава потичу из овог периода. По доласку Турака 1463, Добрун је постао седиште нахије, а како је био на важном путу, остао је активан бар до краја 17. века.

Чињеница да Добрун лежи на Босанском путу условила је интересовање трговаца и појаву привредне активности у подножју тврђаве. Прве вести о подграђу — Подобруну — као сигурном знаку привредне функције, сусрећемо почетком 15. века. У дубровачкој грађи Подобрун се 1407. и 1421. помиње као место где је курир пронашао једног трговца. Домаћи трговци се на овом тргу јављају ретко, први — Радивој Микојевић (1426), али се он већ наредне године сели на већи трг у Вишеград, где развија своје трговачке послове. Привредна функција Добруна је остала скромних размера током целог 15. века. Његово подграђе се није значајније развило, а у турском попису Босанског санџака из 1468/69. насеље има испод сто кућа.

Сам манастир Крушево, са импресивним остацима конака и других здања, грађен је у неколико етапа. У 19. веку (1884) нестручно је „обновљен" па је том приликом уништен живопис осим у припрати. Јануара 1945. црква је дигнута у ваздух, сачували су се само делови припрате. Одмах је обновљена, али није сачуван средњовековни конструктивни склоп.

Извори и литература: Ст. Новаковић, *Срӣски ӣоменици XV–XVIII века*, Гласник СУД 42 (1875) 17–20; А. Гиљфердинг, *Пуӣовање ӣо Херцеговини, Босни и Сӣарој Србији*, Сарајево 1972, 108–110; Đ. Mazalić, *Starine u Dobrunu*, GZM BiH 53 (1941) 101–126; З. Кајмаковић, *Живоӣис у Добруну*, Старинар н. с. 13–14 (1962–63) 251–260; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 100, 109, 138, 171, 188, 226, 264, 298; И. Ђорђевић, *Зидно сликарсӣво срӣске власӣеле*, 143–145; М. Поповић, *Средњовековни Добрун*, Старинар 52 (2002) 93–114.

С. Мишић

ДРВЕНГРАД (**Дрѣвѣнь градь**) — тврђавица над уласком у клисуру Призренске Бистрице из Средачке жупе. Једини пут се помиње 1276. у повељи краља Драгутина и то као међник. Вероватно потиче из византијског времена.

Извори и литература: Ст. Новаковић, *Законски сӣоменици*, 388; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 169.

С. Мишић

ДРИВАСТ (Drivastum, Drivasto, Δρίβαστος, **Дривостъ**) — романски град и аутономна комуна на левој обали реке Кири, североисточно од Скадра. Подигнут је на брду високом око 150 метара, прекопута остатака Старог Дриваста. Састојао се од Доњег града који није сачуван и Горњег града *(castrum)* који се до данас делимично сачувао. Имао је две капије — јужну (главну) и источну. Осим бедема, данас стоје још само црква на улазу у Горњи град и остаци триконхоса у тврђави. Такође у тврђави налазила се и цистерна за воду. У изворима се помињу катедрала посвећена Богородици, цркве св. Ђорђа, св. Венеранде, св. Фрање, св. Крста и св. Спаса. Испод остатака Старог града на десној обали реке Кири, који су још у 15. веку могли да се виде, налазила се црква св. Николе. Премда просторно скучен, Дриваст је имао трг и на њему градску лођу где су се понедељком, средом и петком одржавала суђења. Једина већа зграда јавног карактера била је епископска палата, поменута 1251, у којој је по млетачком преузимању Дриваста становао потестат, јер друге погодне није било. Одлука донета 1410. да се изгради палата за начелника на плацу који је бесплатно уступио дон Новак, локални свештеник, заиста је

спроведена, али ова зграда је страдала у пожару 1444. године. Исте године је обновљена, али тако слабо, да се већ 1450. у њој није могло живети. Осим ових, Дриваст је имао *domus canonicalis (canonica)*, посебну зграду у којој су живели свештеници дривастијског капитола.

Дриваст се први пут помиње у епископским листама Цариградске патријаршије из 10. века као суфраганска епископија Драча. Постоји основана претпоставка да је из драчке јурисдикције испао око 1085, када се претпоставља да га је заузео дукљански краљ Константин Бодин. Од тог времена у изворима се помиње као суфраганска епископија Бара. Између 1183. и 1186, у оквирима акције Стефана Немање у Зети, дошао је у посед Србије. Под влашћу Немањића провео је цветно раздобље своје историје током којег су се обликовали и учврстили органи аутономне комуне. Страдао је за време монголског напада 1242, када је опљачкан и спаљен. После 1359. дошао је под власт породице Балшића. Да би од Турака откупио слободу, Ђурађ Балшић им је почетком 1393. предао Дриваст, Скадар и Св. Срђ на Бојани. Успео је да ове поседе поврати септембра 1395, али свестан да нема снаге да их одржи, одмах их је понудио Венецији.

Почетком 1396. Млечани су преузели власт у Скадру, Дривасту и Св. Срђу. Безобзирни економски фискализам метрополе, уз бројне документоване злоупотребе, довео је до устанка у скадарској области 1404. коме се прикључио и Дриваст. Уз крајње напоре Венеција је 1405. повратила скадарски Доњи град и Дриваст. Премда су млетачке репресалије и мир с Балшом III (1412) довели до одређеног смиривања, изгледа да се у граду задржао известан број присталица Балшића. Зато је Балша у мају 1419. успео да после краћег отпора заузме дривастијски Доњи град, док је тврђава пружала отпор до августа. Балша III Балшић је умро 28. априла 1421. и, рачунајући да ће сачувати стара права и обим комуналне самоуправе, Дриваст се добровољно предао Венецији већ 10. маја исте године. Признате су му све старе повластице и права, именован је начелник, грађанима заслужним за предају су обећаване службе и имања, а целокупно становништво града је ослобођено намета на следеће две године. Упркос томе, војска деспота Стефана Лазаревића је повратила Дриваст већ септембра 1421. После дугих преговора овде је 11. новембра 1426. потписана „Изјава из Дриваста“, којом је окончан српско-млетачки рат. Стефан Балшић — Марамонте уз помоћ Турака успео је да почетком 1429. заузме дривастијски Доњи град, док се у Горњем утврдио српски војвода. Није познато колико дуго се тврђава одупирала, али се зна да је у лето 1430. деспот Ђурађ успео да поврати Дриваст.

Централизована управа српске Деспотовине изазивала је отпор у областима које нису биле етнички српске, па тако и у Дривасту. Ово је, уз сазнање о бесперспективности укупног српског отпора Турцима, довело до предаје почетком августа 1442. Уговор о том чину потписали су представници Дриваста са Франческом Квирином 5. августа. Према одредбама уговора, Венеција је признала све привилегије комуне, обавезала се да ће поништити све судске пресуде против грађана који су били лојални деспоту, као и да ће дозволити повратак свих млетачких присталица које је српска власт протерала. Првима ће остати њихова имања, а другима ће бити враћена. Уколико би дошло до обнове Деспотовине, Венеција се обавезала да ће, ако буде донета таква одлука, град предати само деспоту Ђурђу. Најзаслужнији за предају града били су његов истакнути патриције Белације Унгаро и српски војвода Тујко (Дивко) Зауловић који је предао тврђаву. Као награду, Унгаро је добио титулу дривастијског војводе и бројне proније, а Зауловић војводску титулу у Забојани, епископски град Свач, нека села око Бара и Улциња и надокнаду за проније у скадарској области које је уживао за време деспота Ђурђа. Упркос мерама за фортификацију, град се предао Турцима 1. септембра 1478. Турска артиљерија је готово уништила Дриваст, становништво је физички уништено и расељено, а град је насељен Албанцима и Турцима.

Комунална аутономија Дриваста обликовала се у немањићком периоду његове историје. Сасвим је извесно да је постојао писани градски статут, али он није сачуван. На основу дривастијских „погодби“ с Венецијом могуће је реконструисати делове његовог садржаја. Комуна је имала нотара и одредбу да се на тржишту не продаје вино страног порекла док има домаћег. Статут је одређивао висину царина и њихове врсте: на уље, месо и поврће, као и висину дажбина и врсте работа. Политички потреси током српско-млетачких ратова довели су до потребе да се у погодбама оснаже одредбе статута. Оснажена је одредба да онај ко пронађе туђу ствар не буде проглашен за лопова, али је повећана казна за онога ко суграђанину каже да је издајник. Статут је регулисао начин избора општинских функционера, забрањивао је Албанцима да саде винограде у дистрикту и без одобрења комуналних органа подижу куће у граду и дистрикту. Такође, налагао је да локални војвода буде домаћег порекла и да војска којом он командује неће смети да иде ван града на удаљеност већу од једног дана хода. У оној

години у којој су учествовали у рату, војници би били ослобођени десетине. На челу комуне налазио се кнез домаћег порекла (1251), имала је двојицу судија и нотара у чија ће знања и квалификације Венеција касније да има отворене сумње. Од 14. века кнежеви нестају из извора, а њихову политичку улогу је преузео судијски пар коме је мандат трајао годину дана. Сви нотари за које се зна били су свештеници. Иако се у изворима из немањићког времена не помиње, стање из времена млетачке власти показује да је ове органе именовало градско веће. Коначно, комуна је имала и симболе: печат и звона којим су сазивана већа. Конфискација ових симбола на почетку млетачког периода била је међу виднијим узроцима за прикључење скадарској побуни 1404. године.

У другој половини 14. века у Дривасту је дошло до промена без преседана у комуналним друштвима на источном Јадрану. Уместо да иде путем којим су ишле друге географски блиске комуне, у Дривасту је дошло до стапања световне с духовном влашћу, што се најбоље огледа у *Статуту капитола дривастијске катедрале*. Записан је 1468, али се већ из увода види да је знатно старији. Иако има само 54 члана, Статут је толико свеобухватан да заиста даје повода да се размишља како су се црквене установе умногоме стопиле са општинским. Посматране заједно, одредбе овог статута остављају утисак покушаја да се односи између каноника дривастијске катедрале граде на начин на који статути зетских комуна граде односе између својих грађана и регулишу надлежности одређених управних тела. Статут капитола је одређивао понашање на састанку каноника, начин избора у колегијум. Сам колегијум бира новог члана, али начин избора снажно подсећа на процедуру којом су бирани чланови великих већа у другим комунама. Приликом погађања око предаје 1442, Дривастијци су тражили да локално свештенство буде изузето од давања страже и других работа. Млечани су ово одбили јер су увиђали да би изостанак изузетно бројног свештенства из страже ослабио одбрану града. Архивска грађа свих источнојадранских комуна обилује материјалом који показује да је из Дриваста долазио велики број свештеника који у матичном граду нису могли да добију службу. Оне који су остали, нове „погодбе“ из маја 1443. изузеле су из власти млетачког потестата и оставиле у јурисдикцији епископа. Изузетна бројност свештенства у овом граду и његове привилегије навели су М. Шуфлаја да тврди да је имао изглед „поповске републике“.

„Изјава из Дриваста“ на јасан начин одређује граничну линију између Скадра и Балеча, с једне, и Дриваста, с друге стране. Његове границе с Балечом почињале су на средњем току реке Риоли, скретале су ка Св. Јовану у Раши, ишле преко неке неименоване тврђаве и излазиле на планину Маранај. Мала област Раша, заједно с манастиром св. Јована, припадала је Дривасту и њом је дистрикт излазио на Скадарско језеро у дужини од пет миља. Према Скадру, гранична линија је полазила од Великог јаблана *(Plobo grande)*, настављала се шумом до равнице и одатле прокопима и међашима до Велике врбе *(Salegar grande)*. Одатле је ишла на другу врбу која се рачвала у три дебла и ишла до пута који води од Скадра за Купиник. Граница је даље ишла шанчевима и граничним каменовима до Великог камена *(Piera grande)*, а одатле на неименовано брдашце обрасло жбуњем. После овога, линија је избијала на међаше који су постављени на путу између Скадра и Дриваста, прелазила је реку Кири, пела се на врх планине и завршава се на Дриму код села Шелдија.

Данас је могуће само делимично реконструисати обим дистрикта према истоку и југу. Зна се да су 1447. села узводно од Дриваста на реци Кири — Прекали, Вукај и Логја — улазила у дистрикт, као и низводни Меси. Дистрикт је стизао до брда Могулса, области четири километра северно од данашњег Прекалија која је била исходиште ратничке дружине Могулса.

Црква је у јавном животу Дриваста играла толико значајну улогу да је с временом апсорбовала део цивилних овлашћења комуне. Део заслуга за развој у овом правцу имају и локални епископи. Први по имену познати епископ био је Мартин који је 1166. узео учешће у освећењу обновљеног олтара катедрале св. Трифуна у Котору. Један од његових наследника је био Јован, који је половином априла 1199. био спреман да призна јурисдикцију Дубровника, али је епископ Петар, који га је наследио неколико месеци касније, учествовао у раду Сабора на Барском пољу који се бавио питањима црквене дисциплине Барске архиепископије и њених суфрагана. Спор око јурисдикције се продужио и наредних деценија јер су и Петрови наследници одбијали дубровачке претензије. Половином 13. века питање јурисдикције се заоштрило и дривастијски епископ је позван да дође у Рим. Спор је решен у корист Бара и Дриваст је до краја средњег века остао у његовој надлежности.

Преокрет у политичкој и црквеној историји Дриваста настао је у другој половини 14. века, од када на катедру долазе изванредно снажне и политички утицајне личности. Први међу њима је Јован де Лепорибус (1359–1373), сам пореклом Дривастијац. За његовог понтификата почињу да

се опажају први знаци стапања духовне са световном влашћу, јер он врши службу егзаминатора и аудитора и својеручним потписом потврђује нотарске исправе. Овај процес је достигао врхунац за време Фрање из Скадра (1405–1424). Он је 1408. ухапсио дривастијског свештеника Гојка због подривања млетачке власти и предложио је метрополи да овај буде конфиниран на Крит. На тај начин епископ је преузео надлежности цивилних власти комуне. Млетачко Веће четрдесеторице и Велико веће 1418. доделили си му привилегију да у граду и ван њега продаје уље и вино без пореза и царина. Цркве, капеле и духовни бенефицији били су под његовом влашћу, осигурана му је световна помоћ у дисциплиновању непокорних свештеника, потврђене су му привилегије српских владара и приходи које је до тада уживао. Премда на дривастијској катедри после Фрање није било тако снажне личности, црква није напуштала тада освојене позиције.

Не постоје чак ни приближни подаци о густини насељености Дриваста. Према аналогији с другим градовима Зетског приморја и северне Албаније, може се закључити да у Доњем граду није могло да живи више од 700 до 1.000 људи. Много више може да се каже о етничкој структури. Барски архиепископ Виљем Адам је 1332. тврдио да га, заједно с другим градовима, насељавају искључиво „Латини“. Током времена су ратови, глад, епидемије и насилна премештања становништва, изазвана политичким разлозима, довели до слабљења романског елемента. Приликом сваке промене, српска и млетачка власт су протеривале присталице претходне, тако да се одбрана града морала све више поверавати Албанцима који су у дистрикту добијали проније. Зато је дривастијска комуна приликом предаје 1442. инсистирала да млетачка власт уништи новозасађене винограде Албанаца, да им забрани да без одобрења у граду и дистрикту подижу нове куће, као и да се забрани да Албанци добијају нове проније у дистрикту.

Привреда Дриваста почивала је на земљорадњи. Њоме су се бавили сви грађани, чак и најбогатији. Према извештају млетачких власти из 1410, Дриваст је на „ивици просјачког штапа и сви живе од зноја својих руку“. Основне пољопривредне културе биле су виноградарство и производња маслиновог уља. Комунални статут и власти покушавали су да заштите производњу ових артикала, али они су често страдали у ратовима и немирима. Маслињаци у Св. Јовану у Раши попаљени су приликом немира 1421. године. Сами Дривастијци су 1452. означили вино као основни производ свог краја „којим се хране и богати и сиромашни“. Вино се продавало и трошило углавном у граду и дистрикту. Евентуални вишкови су извожени у унутрашњост. Грађани су држали стоку, свиње и нешто мање говеда. Постоје подаци да су у дистрикту постојали воћњаци и повртњаци, али се не може ни назрети да ли је производња достизала до вишкова за извоз. Оно што је давало виталност дривастијској привреди јесу богатства која је нагомилавала црква. Много више од вина, најважнији извозни артикал Дриваста били су људи. На потезу од Дубровника до Драча и дубље у албанским горама до Св. Спаса, није било насељеног места да у њему није било римокатоличких свештеника пореклом из Дриваста. Само у Дубровнику је између 1351. и 1401. било двадесет свештеника родом из Дриваста. Приликом велике епидемије куге 1348–1350, преплашени становници источнојадранских градова завештали су овим клерицима велика богатства која су пак они завештавали својим рођацима или црквама у свом родном граду. Тако стеченим капиталом улазили су у трговачке послове мањег обима који су ипак доприносили да град има позитиван биланс.

Извори и литература: *Acta Albaniae* I–II, 21, et pass.; *Acta Albaniae Veneta* I–2, 299, et pass.; J. Darruzès, *Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, 330; S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxahut të Shkodrës i vitit 1485* I, Tiranë 1974, 397–398; Š. Ljubić, *Listine* IV, 365–369; J. Gelcich — L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum*, 335; J. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку*, Споменик СКА 95 (1942) 50–51; *Statuta et ordinationes capituli ecclesiae cathedralis Drivastensis*; М. Антоновић, *Град и жупа*, 57, et pass.; И. Божић, *Немирно Поморје XV века*, 174–192; A. Degrand, *Souvenirs de la Haute — Albanie*, Paris 1901, 88–92; А. Дероко, *У Бодиновој престоници*, Старинар 5 (1928–30) 128–151; C. Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi* I, Monasterii 1913, 227; B. Krekić, *Albanians in the Adriatic Cities: Observations on Some Ragusan, Venetian, and Dalmatian Sources for the History of the Albanians in the Late Middle Ages*, The Medieval Albanians, Athens 1998, 209–233; E. Lafe, *Toponymes latinoromaines sur le territoire albanais*, Studia albanica 10–1 (1973) 161–167; O. J. Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392–1479)*, München 2001, 241, et pass.; M. Šufflay, *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien*, Illyrisch-albanische Forschungen I, München — Leipzig 1916, 188–281; M. Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters*, Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 63. Band 1, Wien — Leipzig 1924, 26, et pass.

М. Антоновић

ДРИЈЕВА (forum Narente) — трг у жупи Луки у долини доње Неретве, на Неретљанском путу, који је из Дубровника долином Неретве водио за Босну. Налазио се на подручју данашње Габеле, на месту села Видо. У античком добу овде се налазила добро позната Нарона. Насеље је било расуто, отвореног типа, без тврђаве, насипом за-

штићено од поплава, без тврђаве, чији се недостатак посебно осећао током немирних времена у 15. веку. У средини насеља се налазио трг с црквом, бунаром и јавним зградама, а около су биле куће трговаца с радњама и дућанима, коначиштима и гостионицама. Од ужег центра насеља били су издвојени лука, царинарница и магацини соли. Постојале су и три цркве с локалним гробљем: црква св. првомученика Стјепана, за коју се у српским летописима каже да ју је средином 12. века подигао рашки жупан Бела; на тргу су биле и црква св. Вида, која се први пут помиње 1367, а била је оштећена у пожару 1396, као и црква св. Марије.

Дријева се први пут као трг помињу у повељи Стефана Немање из 1186, у којој се Дубровчанима гарантује слобода трговине на неретљанском тргу. Постојала су вероватно и у 11. веку. Тргом су у 13. веку господарили наследници кнеза Мирослава, а 1280. непосредни господар трга био је Ђорђе, син великог кнеза Андреја. После њега стварну власт над тргом имају српски краљеви. У време рата између краља Милутина и Драгутина, Дријева су запоселили Шубићи, кнезови Брибирски. Тргом је 1303–1306. господарио кнез Константин из породице Нелипчића. После 1306. српски краљ је вратио трг, али су 1313. избили нови сукоби са Шубићима, па је тек 1319. српска власт поново учвршћена на доњој Неретви. Од 1321. тргом су загосподарили браћа Бранивојевићи, али по њиховом уништењу 1326. трг и долину Неретве заузео је босански бан Стјепан II Котроманић. До 1330. Стефан Дечански је изнова преузео долину Неретве, али је грађански рат у Србији 1331. вратио стање ствари на Неретви из ранијег периода. Бан Твртко Котроманић је 1357. Дријева и Западни Хум морао да уступи угарском краљу Лајошу I, као мираз уз Јелисавету. Трг је остао под угарском влашћу до 1382, а њиме је управљао далматинско-хрватски бан.

Друга половина 14. века донела је доста немира на доњој Неретви који су утицали на живот трга. Посебно се то односи на рат кнеза Војислава Војиновића с Дубровником и сукобе жупана Николе Алтомановића с босанским баном. Током сукоба с Војиславом Војиновићем, тепчија Степко Чихорић (Друговић) се 1360. повукао у Дријева, а 1362. је наредио да се Дубровчани иселе са трга из безбедносних разлога. Дубровачка влада је 1368. сама повукла своје трговце из Дријева, а 1372. је на тргу било немира због продора банове војске. Иначе, у случају опасности дубровачка влада је своје трговце с Дријева слала у Стон, а 1398. донета је забрана зидања кућа и покривања црепом, како би се градиле од дрвета, па се насеље могло лако спалити. Тако су Дубровчани у рату с краљем Остојом 1403. наредили флоти да спали трг из тактичких разлога. У току угарског господарења тргом Фирентинац, капетан Тадео де Ђакомо (Tadeo de Jacomo), пловио је барком ушћем Неретве и пазио на ред и мир у Дријевима. Неку власт је на тргу у ово време остваривао и Филип Ноздроња, кастелан Омиша.

Од краја 14. века стварну власт над тргом имала су суседна властела. После рата са Остојом, Дријевима је 1404. загосподарио херцег Хрвоје Вукчић, али су у подели прихода с дријевске царине учествовали и Радивојевићи — Влатковићи и Сандаљ Хранић. Моћни Косача је 1410. трг преотео од Хрвоја Вукчића, па је убудуће половина прихода са дријевске царине ишла њему, а другу половину су делили Радивојевићи — Влатковићи и Павле Раденовић (после 1415. његови наследници). Краљ Остоја је 1417. одузео Дријева Сандаљу Хранићу, али их је он повратио 1420, и задржао до смрти (1435). Прве вести о Дубровчанима као закупцима дријевске царине потичу из 1303. године. Током наредна два века они ће бити редовно закупци ове царине, али су је понекад узимали у закуп и страни трговци. Тако је 1419. дријевску царину закупио млетачки трговац Иван Балтрамо.

По смрти Сандаља Хранића у Дријева је ушао војвода Ђурађ Војсалић, али је трг, као и остале поседе, успео да одбрани Сандаљев синовац и наследник Стефан Вукчић Косача. Почетком 1444. краљ Стефан Томаш и Радивојевићи — Влатковићи су запоселили Дријева, али је Стефан Вукчић уз помоћ Турака поново запосео трг, а 1446. зараћене стране су се измириле. Турци су почетком 1447. продрли у Хум и спалили Дријева. У рату Стефана Вукчића с Дубровником 1451–1453, не могавши да одбрани трг херцег Стефан га нуди Венецији, која га запоседа. У јуну 1452. краљ Стефан Томаш се с војском вратио у Хум, а Млечани су се мирно повукли из Дријева. До јула 1453. херцег Стефан Вукчић је, уз помоћ Турака, вратио своје поседе и измирио се са сином Владиславом. При походу на Босну средином маја 1463, Турци су угрозили и Дријева. Владислав Херцеговић и 1465. остварује неку власт на тргу. Исте године је сплитски кнез Јаков Марчело запосео Дријева, што је изазвало реакцију угарског краља, који је послао војску на трг. Угри су узели трг и предали га Влатковићима. Они ће држати Дријева у наредном периоду, али већ 1471. Жарко Влатковић се морао нагодити око прихода с дријевске царине с херцеговачким санџакбегом Хамзом. До пролећа 1473, Турци су истерали Влатковиће из долине Неретве. У попису Херцеговачког санџака из 1475/77. пописана је и нахија Лука, с главним местом Габелом.

Дријева су у 12. веку већ познат и развијен трг, најважнији центар трговине у Хуму. Ту се трговало навелико и производима који нису потицали из Хума, на пример металима. Успон овог трга је омогућила устаљена трговина сољу јер је то био један од четири кумерка солских преко којих се увозила со. У овој трговини значајну улогу су имали власи из Хума и Требиња (Бурмази, Бобани) који су били поносници робе. Главни снабдевачи трга сољу били су Дубровчани са солана у Стону, али је со довожена и из Шибеника, Сплита, Трогира, Задра, са Корчуле, Крфа, као и млетачка и валонска со. На тргу је постојала посебна мера за со — дријевски модиј, који је при куповини износио 60,87 кг, а при продаји 51,74 кг.

У Дријевима се трговало и тканинама и то углавном као увозном робом. Најчешће се помињу разне врсте свиле, фустан и разни покривачи. Повремено су довожени и вуна, лан и памук. Већина тканина је допремана из Дубровника, али их је било и домаће израде. На увезене тканине се плаћала царина, осим на модрину, склавине и цераде. У 15. веку се у већој мери јављају и иностране, пре свега италијанске тканине. Главни увозници су Млечани, Анкона и Фиренца. Са трга тканине су углавном настављале за Босну, а скупоцене су ношене на владарски и дворове великаша.

Вином се на дријевском тргу трговало већ у другој половини 13. века, када Ђорђе 1280. плени вино неком Дубровчанину. Ту је поред вина из Дубровника стизало и вино с Пељешца, а касније и из Италије. Кријумчарење и пљачка вина на Неретви честа су појава у 14. и 15. веку. Вино је већином извожено даље за Босну. Сваки Дубровчанин који закупи дријевску царину морао је годишње да извезе 1.000 ведара вина, под претњом казне од сто перпера. Дубровчани су овде, после 1333, првенствено пласирали вино с Пељешца. На Дријевима се трговало и житом, а Дубровник се овде њиме снабдевао када га није било у Италији. Са трга се извозила и стока и сточни производи. Један од главних сабирних центара за извоз сира била су Дријева, одакле се сир транспортовао углавном за Дубровник. Од 1358. за сваки милијар извеженог сира плаћала се царина од две перпере. Са Дријева су извожене и коже, а најчешће се помињу јагњеће, јареће, овчије и козје. Као предмет трговине и извоза најчешће се помињу крзна зечева, куна и лисица. Дубровчани су се овде снабдевали и дрветом за изградњу бродова. Посебно место у извозу с неретљанског трга заузимала је трговина воском, којом су се бавила чак и посебна трговачка друштва. Восак је на трг допреман у товарима, а одатле, углавном за Дубровник, вожен лађама. На Дријевима се трговало и робљем, још и у 13. веку. Робови се одводе углавном у Дубровник, Италију и Шпанију.

На Дријевима се рано јављају и домаћи трговци којима су Дубровчани кредитори. У периоду 1401–1463. јавља се 101 домаћи трговац, што је највећи број домаћих трговаца у Босни, други је трг Хоча са само 82 трговца. На тргу је било и занатлија, помињу се у изворима ковачи, мачари, оклопари. У Дријевима је живео познати мачар Ратко. Било је и златара, чувен међу њима је био Вукан Добровојевић, који се бавио и трговином. Дечаци из Дријева су одлазили у Дубровник како би изучили за ткаче, подстригаче сукна, кројаче, бојадисаре, кожухаре, обућаре. Трг и становништво на њему снажно су утицали на процесе урбанизације и развој неаграрних облика привреде. Дубровчани су овде рано формирали своју колонију која ће се развити у једну од највећих. Већ 1372. у Дријевима је било око 200 дубровачких грађана стасалих за оружје. За Дријева се у изворима употребљава термин *borgo*, што подразумева пословну четврт. Трг је утицао на развој трговине у читавом Хуму али и у Босни и Србији, као и на стварање трговачког слоја становништва.

Извори и литература: Š. Ljubić, *Listine* I, 11–12, 15; VII, 99; VIII, 85; IX, 415–416, 423, 431; X, 337; J. Radonjić, *Dubrovačka akta i povelje* I–1, 7–9; *Monumenta Ragusina* II, 137, 326; III, 205, 233; IV, 113; V, 10, 55, 327; G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi* I, 36, 39; J. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке Републике* I, 60, 195, 336, 412–413, 417; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus* II, 201–202; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 83, 270; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 6–8; Statut grada Dubrovnika, 131–133; Б. Недељковић, *Liber Viridis*, 63, 144; М. Динић, *Одлуке Већа Дубровачке Републике* I, 202; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 363; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 9, 79, 179–181, 189, 253; М. Динић, *Трг Дријева у средњем веку*, 368–399; Д. Ковачевић-Којић, *Трговина у средњовековној Босни*, 121, 122, 173, 174; Иста, *Градска насеља*, 29, 41, 45–48, 121, 123, 137, 169–174, 203, 209; Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, 41, 59, 63, 76; Иста, *Трговина вином у Дубровнику у 14. веку*, Годишњак ФФ НС 9 (1966) 39–84; Иста, *Промет житарица између Дубровника и залеђа у средњем веку*, Годишњак ФФ НС 12–1 (1969) 73–88; Иста, *Трговина дрветом у Дубровнику у 14. веку*, Годишњак ФФ НС 14–1 (1971) 9–29; Ђ. Петровић, *О сиру у средњовековном Дубровнику*, ИГ 1–2 (1988) 7–28; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987, у целини према регистрима; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 49, 53, 57, 60, и даље према регистру.

С. Мишић

ДУБОЧАЦ (Dobochacz, Doboschacz) — утврђење још из античког доба код прелаза на Сави који се и током средњег века користио приликом војних похода угарске војске, као што је то био случај 1408. године. Већ 1414. турски одреди продиру до десне обале Саве, када је Дубочац био у саставу Усорског војводства бана Ивана Моро-

вића. После пропасти босанске државе, овај кастел се налазио у поседу славонске племићке породице Бериславић. Као „брод“ *(vadum)* Дубочац се помиње 1516, а под османску власт долази 1535/36. године, после смрти деспота Стефана Бериславића.

Извори и литература: F. Šišić, *Važan prilog za povijest ugarsko-bosanskih ratova*, VZA VI (1904) 135; J. Gelcich — L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum*, 181; E. Malyusz, *ZsOkl* II–2, br. 6333, 6335, 6347, 6349; С. Ћирковић, *Историја*, 210; P. Živković, *Tvrtko II*, 75; P. Engel, *Zur Frage*, 37, 39; J. Мргић, *Северна Босна (13–16. век)*, 26, 33, 38, 51, и даље према регистру.

Ј. Мргић

ДУСИНА (Dusina) — рударско насеље о којем прве вести потичу из 1413, из дубровачких извора. Дусина се налазила у жупи Лепеници, код данашњег истоименог насеља, где су сачувани остаци рударске производње. У Дусини се експлоатисало сребро, а као и остали босански рудници, била је у закупу дубровачких трговаца и предузимача. Они се нису трајно насељавали у Дусини, већ су живели у оближњем Подвисоком и у Фојници (Хвојници), и одатле су обављали своје послове. Сачувани топономастички материјал, као што је Сашка рупа, сведочи о присуству немачких рудара — Саса. Постојао је посебан „Краљев закон“ којим је уређена експлоатација руда у Фојници, Дусини и Дежевици, а који су преузеле османске власти. У најранијим турским пописима Дусина је забележена као мали трг с мање од сто домаћинстава и као рудник сребра.

Извори и литература: A. Handžić, *Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni*, Prilozi 10–2 (1974) 155–162; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 67, 68, 138, 146, 148, 149, 163, 166, 196, 216; Иста, *Фојница у средњем вијеку*, Градски живот у Србији и Босни (14–15. век), Београд 2007, 105, 110, 112, 115, 116, 122; AL BiH 3, 14.52.

Ј. Мргић

Ђ

ЂУРЂЕВАЦ (Jurgovac, Jurgovaz, Zorzevez, Zorzevac, Zorzyevac) — тврђава подигнута на истоименом брду, саставном делу ловћенског масива, које се налази у троуглу између села Горњи и Доњи Побори и Стањевићи, северозападно од Будве. Ово окомито брдо уздиже се до надморске висине од 848 метара, може му се прићи искључиво са северозападне стране, тако да доминира околним подручјем, што би значило да је с тврђаве било могуће успоставити пуну контролу над Грбљем и прилазима Будви, као и над путем који је преко Побора водио у унутрашњост. Утврђење је данас потпуно порушено, тако да је могуће идентификовати само његове темеље, на основу којих се закључује да су приближне димензије објекта износиле око тридесет метара у дужину, простирући се у правцу исток–запад, и око двадесет метара у ширину, заузимајући правац север–југ. У северозападном делу утврђења, над самом литицом, уочљиви су темељи некадашње куле чији су зидови били дебљине око једног метра. У саставу утврђења, уз његов јужни бок, налазила се омања црква посвећена св. Ђорђу. Црква је била дугачка пет и по а широка једва три и по метра, сграђена од великих тесаника поређаних у правилне редове. У црквицу се улазило са западне стране, била је засвођена полуобличастим подужним сводом који се ослањао непосредно на зидове, имала је прозоре на јужном зиду и у апсиди, на чијој је северној страни била издубљена ниша за проскомидију.

Тврђаву Ђурђевац подигао је, по свој прилици, још Ђурађ Ђурашевић, мада се она у млетачким документима помиње искључиво у вези с његовим сином Стефаницом Црнојевићем. Скадарски мир између Млетачке републике и српске Деспотовине склопљен је 12. августа 1423. Том приликом одлучено је да Млечани задрже Скадар, Улцињ и Котор с њиховим дистриктима, док је Стефану Лазаревићу призната власт над Дривастом и Баром. Млетачка страна обавезала се да деспоту преда Будву са грбаљским соланама и да которски дистрикт сведе у границе које је обухватао у време Балшића. Непосредно по закључењу мира комисија састављена од млетачких, деспотових и которских представника и Ђурашевића приступила је утврђивању граница которског дистрикта. Том приликом постављено је питање да ли се тврђава Ђурђевац, наведена под именом Стефаница (Стипаница), налази у поседу Которана или Ђурашевића. Тврђава Стефаница поменута је у млетачкој грађи и 1425, приликом преговора између Франческа Квирина и Ђурђа Бранковића, када је млетачка страна изјавила да се утврђење *цело или већим делом* налази *на подручју наше јурисдикције*. Том приликом млетачки представници тражили су да се тврђава Стефаница поруши уз накнаду српској страни у висини од хиљаду дуката.

Тврђава Ђурђевац се под овим именом први пут спомиње у уговору који је Ђурађ Бранковић закључио с Млечанима у свом двору у Вучитрну 22. априла 1426. Том приликом Ђурађ Бранковић обавезао се да ће Ђурђевац порушити, и то *тако да од сада па надаље у споменутој тврђави више неће бити могуће становати нити је обновити*. У пролеће 1433. дошло је до тзв. друге грбаљске буне. Млетачки и српски представници састали су се у новембру исте године у Котору и том приликом се споразумели око заједничког деловања у циљу смиривања прилика у Грбљу. Како су вође побуне налазиле уточиште код Црнојевића, Млечани су изричито захтевали да се Ђурђевац разруши. Црнојевићи су тим поводом тврђаву порушили али не и куће с которске стране брда. Приликом закључења Смедеревског споразума 14. августа 1435. деспот Ђурађ Бранковић прихватио је све млетачке захтеве који су се односили на Црнојевиће, међу њима и захтев да се поруше куће подигнуте око утврђења Ђурђевац. Црква св. Ђорђа није била срушена у то доба и у њој се још дуго времена чинодејствовало, док су сељаци из суседних села покрај ње сахрањивали своје мртве.

Извори и литература: Š. Ljubić, *Listine* IX, 10, 81, 83; *Acta Albaniae Veneta* II–15, 3669, 3681; *Историја Црне Горе* II–2, 147–148, 167–168, 171, 190, 477, 481–483, 488; *ИСН* 2, 240, 536; М. Црногорчевић, *Ђурђевац (црква Св. Георгија у Поборима)*, Шематизам православне епархије бококоторске, дубровачке и спичанске, Дубровник 1901, 39–41; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, Arhivska istraživanja Boke Kotorske, Gospa od Škrpjela, Perast 2003[2], 236; М. Лукетић, *Ђурђевац — средњовјековно утврђење Црнојевића*, Старине Црне Горе 3–4 (1965–66) 203–208; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 107–108; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 163, 183, 185–186.

К. Митровић

ЂУРЂЕВАЦ (Gurgewetz, Sancti Georgi, Gurgevaz, Jurgeuaç, Giurgeuacz, Giurgevac) — град с подграђем у средњем Подрињу, у жупи Осат. Ђурђевац се први пут у писаним изворима помиње 30. децембра 1426. у документу који се односи на парницу сребреничких фрањеваца с једним дубровачким трговцем. Следећи пут се помиње у писму неких Дубровчана, писаном 5. фебруара 1444. *sotto Gurgevaz*, у вези са спором око сребреничке царине. У дубровачкој грађи је сачуван и уговор из новембра исте године о превозу три товара тканина *in Sclavonia subtus Giurgevac*, у којем се Ђурђевац наводи као место на путу између Сребренице и Фоче. Помиње се и у повељама краљева Фридриха III из 1448. и Алфонса V из 1454. које су издате Стефану Вукчићу Косачи. Знамо да се херцег Стефан налазио 19. јануара 1451. *sotto Jurgeuaç*. Ђурђевац се налазио изван области херцега Стефана, можда чак и без икакве непосредне везе с њом. Како се град не помиње у повељи краља Алфонса V из 1444, претпоставља се да је у власт Стефана Вукчића дошао између 1444. и 1448. године. Ђурђевац је сигурно имао велики значај у његовим намерама да се приближи подручју Сребренице. Након пада ових крајева под турску власт, жупа Осат с градом Ђурђевцем припадала је вилајету Ковач. Град Ђурђевац се у турском попису из 1468/69. не помиње, али је уписано истоимено село у нахији Осат са тридесет хришћанских кућа и петорицом неожењених хришћана.

Према Ђ. Мазалићу, П. Анђелићу и З. Кајмаковићу, Ђурђевац се налазио код Козмана, на брду Ђурђевица, које се уздиже источно од села Пријеђела, између Тјентишта и Фоче. Пријеђело је преки прелаз из Тјентишта у Фочу — пут преко ушћа Сутјеске је лакши али и заобилазан, те је отуда Ђурђевац имао стратешки значај. Тврђава је била неправилног кружног облика, чији се зидови данас само местимично примећују. Видљиви су остаци квадратне куле и дворишта димензија 30,5 са седам метара, местимично високи до три метра. На падинама према Дрини има остатака спољног бедема дужине око 25 метара. У средини утврђеног платоа, на његовој највишој тачки, налазила се мала црква. Црква је вероватно била посвећена св. Ђорђу по коме су брдо и тврђава и добили име. Црква је са апсидом дуга 10,13 метара (без апсиде 8,42), споља је широка 6,30, а изнутра 4,31 метар. Зидови су дебели од 83 до 95 центиметара и сачувани су највише до осамдесет центиметара висине. У цркви су пронађени фрагменти фресака као и гроб ктитора. Другачију убикацију, доста ближе Сребреници, даје И. Бојановски. Остаци куле квадратне основе са остацима спољног бедема, уз некрополу стећака, постоје на градини Ђурђевац, на вису изнад леве обале Дрине, двадесетак километара југоисточно од Сребренице, у области Осат.

Извори и литература: ALBiH 16.60, 16.61; L. Thallóczy, *Studien*, 379, 398; A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 263; Исти, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, 166; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, Глас СКА 182 (1940) 227–228, 240; K. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, 67, 119; M. Vego, *Naselja*, 38–39; Z. Kajmaković, *Drina u doba Kosača*, NS 14–15 (1981) 161–167; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 106, 303; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 134, 136; С. Ћирковић, *Једна парница сребреничких фрањеваца (Уз јубилеј босанске фрањевачке провинције)*, Годишњак ДИ БиХ 40–41 (1989–90) 34.

С. Рудић

Ж

ЖАБЉАК (Zabiach, **Жабıакь**) — утврђење подигнуто на купастом брежуљку уз десну обалу Мораче, недалеко од њеног ушћа у Скадарско језеро а јужно од Горњег (Малог) блата. Подизањем нивоа језерских вода у пролеће брежуљак постаје острво до кога се може доћи једино чамцем. Из Жабљака је било могуће контролисати Зетску котлину и пловидбу по Скадарском језеру. Остаци утврђења потичу из неколико периода. Старији делови зидина с полукружном кулом грађени су од тесаника повезаних кречним малтером, док су новији бедеми са ескарпама зидани од камених квадара у правилним редовима. Млађи слој показује велики утицај млетачких фортификација. У граду се налазила црква св. Ђорђа из времена Ивана Црнојевића, која је доцније претворена у џамију. Утврђење се снабдевало водом са оближњег извора на североисточној страни, а у случају нужде постојала је и цистерна.

Иако има претпоставки да је у древна времена Жабљак био центар жупе Подлужје, град се у изворима експлицитно помиње тек од друге половине 15. столећа. У пролеће 1452. одреди деспота Ђурђа под командом војводе Алтомана заузели су Жабљак током борби са Стефаницом Црнојевићем. Српска посада је овај град чврсто држала и током јесени 1453. године. Почетком маја 1460. Жабљак се у млетачким изворима помиње као тврђава под влашћу Стефанице Црнојевића. Његов син Иван Црнојевић је током првих година своје владавине од Жабљака начинио престоно место. Ово утврђење је одиграло значајну улогу током прве опсаде Скадра 1474, будући да су Млечани преко њега дотурали помоћ опседнутом граду и његовим браниоцима. Турци су Жабљак заузели почетком јесени 1478. током друге опсаде Скадра. У том тренутку у граду се налазила мања посада под командом једног рођака Ивана Црнојевића која је утврђење предала без већег отпора.

Извори и литература: Š. Ljubić, *Listine* X, 153, 154; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 584–585; *Историја Црне Горе* I, 320–321; II–2, 227, 229, 285, 287, 304, 307, 315, 332, 476–478; *ИСН* 2, 299, 405–406, и даље према регистру; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 376, 400–402, 405, 424; II, 327, 354; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 108–109.

К. Митровић

ЖДРЕЛО (castrum Izzdril) — најзначајније утврђење и управни војно-религијски центар на просторима око средњег тока Млаве. Ждрело је представљало тешко освојив комплекс утврђења на литицама млавског теснаца. Језгро града чине Велика тврђава на врху гребена Узенгија, куле осматрачнице — Јеринина кула, Зуб-кула, Мала леђа, два мања бастиона — Шетаће и Градац и три сакрална објекта у подножју тврђаве — Митрополија, Мала црква и манастир Благовештење. Недалеко од утврђења, на левој обали Млаве, налази се и манастир Ждрело (Горњак), задужбина кнеза Лазара. Контролисао је улазак у Горњачку клисуру и најкраћи пут од Видина до Београда, преко Хомољских планина. У историјским изворима помиње се од краја 13. века као седиште тадашњих господара Браничева, бугарских велика-



Остаци средњовековне цркве Митрополије недалеко од града Ждрела

ша Дрмана и Куделина. У састав српске средњовековне државе ушао је после победе краљева Драгутина и Милутина, око 1291, над Дрманом и Куделином. Током 14. и 15. века, налазећи се на источној српско-турској граници, Ждрело је вероватно било центар *власти*, којом је управљала властеоска породица Десислалић. С градом се, у првој половини 15. века, доводи у везу и породица Кувета. Континуитет сахрањивања Десислалића у Ждрелу, од друге половине 14. века до половине 15. века, сведочи о трајању ове породице и стабилности прилика у граду у овом периоду. У позном средњем веку, Ждрело је било значајно религијско и култно седиште Браничева. У манастир познат као Митрополија, у другој половини 14. века било је пренето седиште Браничевске митрополије, које је ту остало до 1437/38. године. Разорен је у време османског освајања Србије 1458. и више није био обнављан.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Данило Други, *Живоши краљева и архиеӣискоӣа срӣских*, 86; L. Thallóczy — A. Aldásy, *Codex diplomaticus*, 39, 99; Љ. Стојановић, *Родослови и летоӣиси*, 231; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 116; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 89, 96–97; *ИСН* 1, 246; 3, 258; Д. Мадас — А. Гајић, *Надгробне ӣлоче и гробови цркве Богородице Пречисше у комӣлексу Ждрела у Горњачкој клисури*, Саопштења 15 (1983) 228–240; С. Мишић, *Поход султана Мусе на Десӣошовину и исшочна срӣско-турска граница*, ИГ 1–2 (1987) 75–88; Д. Мадас, *Средњовековно Ждрело — Десислалићи и Кувеши*, Viminacium 10 (1995–96) 151–158; Д. Мадас, *Ждрело — средњовековно уӣврђење, религијско и кулшно седишше Млаве*, Археологија источне Србије, Београд 1997, 313–317; Д. Јацановић — Ј. Живковић, *Археолошке „белешке" Николе Крсшића*, Viminacium 11 (2000) 111–151; С. Мишић, *Краљ Сшефан Урош II Милушин и Бугари*, БГ 2 (2004) 5–18; Исти, *Териӣоријална организација Браничева (12–15. века)*, Браничево кроз војну и културну историју Србије I–3, Пожаревац 2006, 11–17; Е. Миљковић — А. Крстић, *Браничево у 15. веку*, 82; М. Вушковић, *Средњовековни град Ждрело*, Весник ВМ 35 (2008) 133–136.

М. Вушковић

ЖЕЛЕЗНИК (Selesnich, Jeleznik) — трг и рудник сребра и олова, налазио се у атару села Стојник на Космају, западно од Сопота. На том простору постојао је велики римски рударски центар, од кога су остали трагови утврђења, насеља, некропола и други налази на више места у селима Стојник, Губеревац и Бабе. Није познато када је започела средњовековна експлоатација руде у Железнику, а први помен овог рудника датира из друге половине 14. века. Почетком 1359. Дубровчанин Грго Скринић (Gergo de Schrina) писао је *in Selesnich in Chuceua* својој влади да је једну пошиљку олова дубровачким трговцима конфисковао кнез Војислав Војиновић. Двојица житеља Железника, браћа Хвалоје и Доброхвал, помињу се 1363. у тестаменту Дубровчанина Домање Петра Искрице. Првих деценија 15. века овај рудник и трг био је у опадању. Према тврдњама дубровачких власти изнетих у писму деспоту Ђурђу из 1433, у њега више трговци нису залазили нити су ту пословали, па је скоро потпуно запустео. Ипак, доласком Османлија рударство у Железнику је обновљено, па је и насеље, које је све време припадало царском хасу, током првог века турске власти било значајно. Према првом сачуваном попису из 1476/78, Железник је био трг (пазарно место) и имао је 105 кућа. Закуп тржне таксе годишње је царској благајни доносио 1.000 акчи. Ушур (десетина) од сребрне руде износио је годишње 4.160 акчи, што је, са харачем од житеља Железника, све укупно чинило 5.660 акчи.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: *Inscriptions de la Mésie Supérieure* 1, 95–113, 120–155; К. Јиречек, *Сӣоменици срӣски*, 32–33; Х. Шабановић, *Турски извори за исшорију Београда* I–1, 5–7, 13–16, 23–24, 117–121, 247–266; К. Јиречек, *Трговачки ӣушеви и рудници*, Зборник КЈ 1, 270, 283; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 110 нап. 76; С. Душанић, *Из исшорије касноаншичког рударсшва у Шумадији*, Старинар 40–41 (1989–90) 217–223; М. Спремић, *Десӣош Ђурађ Бранковић*, 583, 685, 712; В. Радовановић, *Где су се налазила неӣознаша села и мезре у околини Београда која се ӣомињу у шурским кашасшарским ӣоӣисима од 1476. до 1566*, Годишњак ГБ 22 (1975) 29–45; Ђ. Симоновић, *Проблем убикације рудника сребра и средишша нахије Железника (крај 15. и ӣрва ӣоловина 16. века)*, Зборник радова ЕИ 11, 49–55; V. Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, 190–195; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Сшаро срӣско рударсшво*, 45, 187; А. Крстић, *Кучево и Железник у свешлу османских дефшера*, ИЧ 49 (2002) 139–162.

А. Крсшић

ЖЕПЧЕ (**Жєпчє**) — први и једини пут помиње се у средњовековним изворима 14. октобра 1458, као место где је краљ Стефан Томаш издао повељу великом логотету Стефану Ратковићу. Градско утврђење, још увек археолошки неиспитано, подигнуто је на левој обали Босне, на месту где је постојао прелаз преко реке. После пропасти средњовековне босанске државе, Турци су формирали „Босанско краљевство", састављено од шест градова, међу којима је било и Жепче. Године 1476. ова област је укинута, а Жепче је ушло у састав нахије Маглај.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 156–158; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, 20; *Opširni popis bosanskog sandžaka 1604*, III, 293, 307–308; Ј. Мргић, *Северна Босна (13–16. век)*, 126–128, 146–147, и даље према регистру; AL BiH 8.39.

Ј. Мргић

ЖИР (Syr, Zyr) — град спорне убикације. Први пут се помиње 1448, у повељи краља Фридриха III Стефану Вукчићу Косачи, као *castrum Syr*. У повељи краља Алфонса V из 1454, такође из-

датој Стефану Вукчићу, помиње се као *civitate Zyr*. Како се град не јавља у повељи краља Алфонса V из 1444, Стефан Вукчић је њиме највероватније завладао у периоду 1444–1448. О положају града постоје два мишљења. Ђоко Мазалић је претпостављао да је град Жир исто што и Градина код Горажда, док је Михаило Динић сматрао да се могао налазити у Подрињу. Постоји и предлог убикације код засеока Радановићи у Полимљу, у атару села Касидол. Ту постоји заселак Жирча.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: L. Thallóczy, *Studien*, 379, 398; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 247, 251; Đ. Mazalić, *Hercegova crkva kod Goražda i okolne starine*, GZM 52 (1941) 29; M. Vego, *Naselja*, 143; В. Шалипуровић, *Нека питања границе Босне и Херцеговине и деспотовине у 14. и 15. веку и места и положај неких средњовековних градова у средњем Полимљу*, Симпозијум СДСВ 7, Пријепоље 1979, 195–208.

С. Рудић
М. Копривица

ЖИТОМИСК (**Житомискъ**) — тврђава у горњем току Струме, у области Мрака. Положај му није поуздано утврђен, можда је био на месту данашњег Пастуха, изнад Скрина (Скрински пролом). Био је 1183. византијски град, када га је Стефан Немања разорио. Под српску власт ова територија долази 1282. године. Помиње се у повељи Стефана Дечанског из 1330, када је старац Чрно у његовој области дао један виноград за постриг. Била је то тврђава чија економска функција није забележена у изворима. Касније се више не помиње, није сигурно да је остао активан до доласка Турака.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, Светосавски зборник 2, Извори, Београд 1939, 22; С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III Дечанског манастиру Светог Николе Мрачког у Орехову*, ССА 1 (2002) 55–68; Исти, *Југоисточна Србија средњег века*, 25, 63, 90.

С. Мишић

ЖРНОВ (**Жрьновьнь**, Xiarnovain, Cernovicium, Sarno, Xarnavvo, Havâla) — град, налазио се на врху Авале, на месту где је сада споменик Незнаном јунаку. Рушевине града очувале су се до 1934, када су миниране због изградње споменика. Иако се прве вести о Жрнову односе на подизање османске тврђаве 1442, изгледа да је утврђење ту постојало и раније током средњег века. Према неким мишљењима, заснованим на постојању цистерне са филтар-бунарима, првобитно језгро тврђаве потиче из времена деспота Стефана Лазаревића, када је Жрнов био предстража деспотовој престоници Београду. Жрнов је био мањи утврђени град сазидан од камена, у чијој се изградњи могу констатовати три фазе. Првобитно утврђење неправилног ромбоидног облика, с кулама на угловима, простирало се у правцу северозапад–југоисток. Моћна бранич-кула срцолике основе налазила се на северозападном углу утврђења, а улазна капија била је поред округле југозападне куле. Овај део фортификације потиче вероватно из периода пре 1442, када су Османлије утврдиле југоисточни и источни део утврђења и изградиле две нове куле. Коначно, у трећој фази, коју Ђ. Бошковић ставља у период после коначног турског заузимања Жрнова 1458, око утврђења је подигнут нови зид, стварајући тако са источне, јужне и западне стране тврђаве нови, Доњи град. Док је Горњи град био намењен за одбрану од хладног оружја, на зиду Доњег града постојало је седам отвора за топове. Улаз у Доњи град био је такође са југозападне стране, насупрот улазу у Горњи. Око града је био ископан ров, широк седам до двадесет метара. У тврђави се налазила и џамија.

Приликом првог пада Србије (1439), Османлије запоседају Жрнов, а зидањем новог утврђења, које је названо *Güzelce Hisar* (лепушкаста утврда), руководио је лично румелијски беглербег Шехабедин. Жрнов је био међу градовима враћеним деспоту Ђурђу Бранковићу 1444, али га је Махмуд-паша Анђеловић коначно заузео маја 1458. Стратешки значај Жрнова био је велики, јер се из њега лако могао контролисати и угрожавати Београд са околином, који се налазио под угарском влашћу. Разумљива је зато жеља краља Матије Корвина, изнета током угарско-турских преговора 1473, да му буду предати Жрнов и Голубац, као и одлучно одбијање султана Мехмеда II да на тако нешто пристане. О значају Жрнова за Османлије говори и податак да је већи број спахија 1513. изгубио тимаре због недоласка на службу у овој тврђави. Ердељски војвода Јован Запоља покушао је маја 1515. да освоји Жрнов, али је доживео тежак пораз, изгубивши под градом и артиљерију довучену из Београда. Град се као султанов посед наводи и у турско-угарским мировним уговорима из 1503. и 1519. године. Након освајања Београда 1521. и Срема 1526, авалска тврђава губи на значају.

Најранији подаци о османској посади Жрнова потичу из 1488, када ју је сачињавало 37 мустахфиза и сто азапа на челу с диздаром Мустафа-агом. У попису из 1528/30. за становнике села Тодорова (вероватно каснија рипањска махала Муселимци) наведено је да су *муселеми града Güzelce*, али нису прецизно дефинисане њихове службе у тврђави. Они су због тих служби били ослобођени плаћања испенџе, ушура и авариза. Друго име тврђаве — Авала *(Havâla)* среће се у осман-

ским наративним, а затим и у документарним изворима из 16. века, и до краја истог столећа потпуно ће заменити турски назив *Güzelce*, али и српски Жрнов, опставши до данас као име планине на којој се град налазио.

Извори и литература: Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 233, 243, 293; L. Thallóczy — A. Aldásy, *CD Magyarország és Szerbia*, 186–187; I. Nagy — A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek Mátyás kiraly korából (1458–1490)* I, 32–33; Marino Sanuto, *Világkrónikájának Magyarországot illető tudósitásai* III, ed. G. Wenzel, Magyar Történelmi tár 25 (1878) 13; *Jana Długosza, kanonika Krakowskiego*, ed. A. Przerzdziecki, IV, Krakow 1869, 650; E. Hurmuzaki, *Documenta privitore la Istoria Românilor* II–1, Bucuresci 1891, 20–23; A. Theiner, *Vetera monumenta*, Osnabrück 1968[2], 626–628; М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку* I, 68–69, 80–84, 107; II, 1958, 59, 101–102; Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, Братство 26 (1932) 78, 105; Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда* I–1, 241–242, 276; Evlija Čelebi, *Putopis*, 329–330; Ђ. Бошковић, *Град Жрнов*, Старинар III–15 (1940) 70–91; Г. Елезовић, *Турски споменици 1348–1520.* I–1, 476, 1125–1126; Г. Елезовић — Г. Шкриванић, *Како су Турци после више опсада заузели Београд*, 6, 8, 10, 25; *ИСН* II, 254, 296, 308, 383; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 116, 187–188, 233–234; Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач*, 20, 134; О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 112–113; Д. Бојанић, *Пожаревац у 16. веку и Бали-бег Јахјапашић*, ИЧ 32 (1985) 58; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 127–128.

А. Крстић

З

ЗАСЛОН (Saslon, Xaslon, Zaslon, Sabacz, Sabbatz, Sabach, Sabazo, данас Шабац) — трг у Мачви, настао на месту где је Саву прелазио пут који је из Угарске водио у Србију. Заслон се у сачуваним изворима први пут помиње 1429, у вези са спором међу дубровачким трговцима који су ту пословали, а истог карактера је и следећи помен Заслона, 1454. године. На челу трга налазио се у то време кнез Никола, који је следеће године био међу дужницима једног Дубровчанина. Босански краљ Стефан Томаш дао је 1458. деспотовом великом логотету Стефану Ратковићу села у Мачви која је раније држао властелин Богдан Чокеша, међу њима и *село Димковци конь Заслона*. У турске руке Заслон је, као и читава северозападна Србија, пао у лето 1458. Средњовековно насеље, судећи према археолошким истраживањима, налазило се на уздигнутој заравни на простору данашњег шабачког Доњошорског гробља.

Погодан стратегијски положај Заслона определио је Османлије да 1470/71. у њему подигну утврђење, турски названо *Böğürdelen* (истурена табија). Тврђава је имала бројну посаду (1476. око 1.300 људи) и била је добро снабдевена намирницама и ратним материјалом. Истовремено с подизањем града јавља се и данашњи назив Шабац, чије значење и порекло није још увек разјашњено. Старо име Заслон остало је у употреби и током 16. века.

Угарска војска је, због опасности коју је нова шабачка тврђава представљала по безбедност не само Срема и других јужних крајева већ читаве Краљевине, у лето 1471. безуспешно покушала да спречи њену изградњу. Угарски краљ Матија Корвин, у чијој су војсци били и истакнути заповедници деспот Вук Гргуревић, Павле Кињижи и влашки војвода Влад Дракул, успео је да после 33 дана опсаде заузме Шабац 15. фебруара 1476. У јесен 1490, Турци су опседали Шабац, као и у фебруару 1492, када су спалили подграђе, у коме је остало око пет стотина мртвих.

Шабац је под угарском влашћу постао центар бановине образоване од освојених области у српској Посавини, која је уз Јајачку, Сребреничку и Београдску бановину била део угарског одбрамбеног система на јужним границама. У складу са ограниченом реформом одбрамбеног система земље, коју је краљ Владислав II спровео 1493, и у Шапцу су постављана по два бана (1494. били су то Јован Кишполак и Никола Кенде), одговорна непосредно краљу. Војне снаге Шабачке бановине коришћене су не само за борбу против Турака него и у унутрашњим сукобима (на пример, против херцега Ловре Илочког 1494, или против побуњених сељака „крстуша“ 1514. године). Тврђава је била наоружана артиљеријом, а у градској посади служило је и сто насадиста. О развитку Шапца као градског насеља у време угарске власти (1476–1521) нема података.



Заслон (Шабац) — приказ из 17. века

Шабац се изричито помиње међу поседима угарског краља у турско-угарским мировним уговорима из 1503. и 1519. године. Опадање војне моћи Краљевине почетком 16. века одражавало се и на стање у пограничним тврђавама, где посаде месецима нису примале плате, а наоружања и ратног материјала није било довољно. Тако је било и у Шапцу, који се нашао први на удару током великог војног похода султана Сулејмана II против Угарске 1521. године. Напад на Шабац започео је првих дана јула, а малобројни браниоци нису били у стању да одбране град, који је Ахмед-паша освојио већ 10. јула 1521. Пошто је примио тврђаву и погубио заробљени део посаде, султан је наредио да се она прошири и додатно утврди, и да се подигне мост преко Саве. Након освајања Шапца, турска војска похарала је Срем и освојила Београд.

Шабачки град био је првобитно изграђен од храстових трупаца, повезаних дебелим прућем,

који су држали земљом испуњене зидове. Поред унутрашњег утврђења — цитаделе, град је имао унутрашњу и спољну варош, око које се налазио спољашњи бедем. Сваки од ових делова фортификације био је од другог одељен јарковима с водом који су међусобно, а и с главним током Саве, били повезани. Тврђава је због ниског терена на коме је подигнута плављена за време високих водостаја реке. Недавна археолошка истраживања, која су открила остатке првобитног унутрашњег утврђења из 15. века, потврђују наведене описе савременика. Ова фортификација квадратне основе, са страницама дужине око тридесет метара, имала је куле на угловима и на средини бедема, саграђене од камена и опеке. Улазна кула, у коју се приступало преко дрвеног моста, налазила се на средини источног зида. Према једном опису опсаде из 1476, куле кружног облика биле су првобитно начињене од храстових трупаца. Дуборез Хермана Шедела из 1493, као и неки описи града, сведоче о деветој, главној кули у средини унутрашњег утврђења. Бедеми, широки око 3,2 метра, саграђени су од плетара и дрвених стубова, док је простор између њих набијен земљом. Канал с водом који је опасивао цитаделу био је дубок два метра, ивица обложених дрвеним балванима. Ров је већ до почетка 16. века затрпан отпадом и поплочан опекама. Данашња шабачка тврђава представља само централни део фортификације изграђене након освајања града 1521, темељно реконструисане 1788. године.

Извори и литература: А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, 238, 595; F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 157; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 250; Antonii Bonfini, *Rerum Hungaricarum Decades, quatuor cum dimidia*, Lipsiae 1771, 576–577, 592–593, 721–722; М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку* I, 57–58, 91–92, 103, 108–109; II, 1958, 103–104, 110; I. Nagy — A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek Mátyás kiraly korából (1458–1490)* II, Budapest 1877, 221–222, 291, 309, 335, 338–339, 342–345; IV, 275, 281, 312; V. Frankói, *Matyás király levelei* I, Budapest 1893, 270–271, 333–335, 354; L. Thallóczy — A. Aldásy, *CD Magyarország és Szerbia*, 262; 265–268, 287–288, 347–348, 388–390; J. Engel, *Geschichte des Ungrichen Reichs und seiner Nebenländer* I, Halle 1797, 50, 53, 60, 97, 129, 167; Marino Sanuto, *Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai* II, ed. G. Wenzel, Magyar Történelmi tár 24 (1877) 84; III, Magyar Történelmi tár 25 (1878) 219–220, 224–226, 229, 247, 250, 252; A. Verancsics, *Összes munkái* II, Pest 1857, 152–153; E. Hurmuzaki, *Documenta privitore la Istoria Românilor* II–1, Bucuresci 1891, 20–23; A. Theiner, *Vetera monumenta* II, 626–628; F. Tauer, *Histoire de la campagne du sultan Suleyman I^er contre Belgrade en 1521*, 35–37; Г. Елезовић — Г. Шкриванић, *Како су Турци после више опсада заузели Београд*, Зборник за источњачку историјску и књижевну грађу, Београд 1956, 43–45; *Писци средњовјековног латинитета*, 226–227, 247–248; С. Новаковић, *Белешке к историји Шапца и шабачке владичанске столице*, Годишњица НЧ 9 (1887) 1–34; М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, 49–50; С. Ћирковић, *Средњи век*, Шабац у прошлости I, Шабац 1970, 83–114; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, ИЧ 23 (1976) 30; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 411, 415–416; Г. Елезовић, *О имену Шапца кроз векове, Заслон, град на Сави, град Сава, Шабац, Böğürtlen, Börğürdelen*, Гласник ЕИ 1 (1952) 29–57; Д. Павловић, *Шабачка тврђава*, Старинар 5–6 (1954–55) 305–315; М. Јевтић — М. Васиљевић, *Шабачка тврђава и постанак града*, Шабац у прошлости I, 405–446; А. Ханџић, *Шабац и његова околина у 16. вијеку*, ibid., 117–146; Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, 276, 296–297; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 194–196, 205–206, 216–217, 237–238, 247; *ИСН* II, 382–384, 451, 466–467; Б. Храбак, *Мостови под Београдом у 16. и 17. веку*, Годишњак ГБ 21 (1974) 5; М. Васиљевић, *Резултати археолошких радова и истраживања на Старом граду*, Museum 1 (2000).

А. Крстић

ЗВЕЧАН (Σβεντζάνιον, **Звѣчьнь**) — град, центар истоимене жупе, која се на западу и југозападу граничила са жупама Јелашницом и Јелцима, на југоистоку Ситницом, а на истоку са оба Лаба. Град је подигнут на стрмој стени близу ушћа Ситнице у Ибар. Имао је изузетан стратегијски положај јер контролише путеве према Косову, Метохији, горњем Ибру и Рашкој. Основа града је непра-



Гравира града Звечана у путопису Бенедикта Курипешића (1530)



Звечан — данашњи изглед

вилна, прилагођена самом врху купе. Град се састоји из три дела: цитаделе на врху, нижег појаса зидина утврђених кулама и трга у подграђу, које је опасано зидом. У време рашког великог жупана Вукана град се вероватно састојао само од цитаделе. Улаз је на западу и из њега се улази у нижи део у коме је уз северни зид цистерна. У цитадели су видљиви остаци донжона и цркве св. Ђорђа. На западу се опажају остаци од три куле, на југу једне, а на северу рушевине округле куле. Град су описали Ами Буе (1840) и Гиљфердинг (1859). На јужној падини било је подграђе, брањено мањим зидом, а са северне стране, од цитаделе, спуштао се лагум до извора у подножју брега.

Звечан се први пут помиње крајем 11. века, у време борби рашког великог жупана Вукана с Византијом (1093). У то време Звечан је био градић у планинској области Зигона, на граници, и у Вукановим рукама. Ово би значило да су град подигли Срби у 11. веку. У 12. веку он нема ону улогу из краја претходног века, јер се борбе с Византијом померају у унутрашњост Рашке. Следећи помен Звечана је у време борби између Стефана Немање и његове браће (1168). Одлазећи у битку код села Пантино, Немања је прошао поред Звечана и том приликом послао једној јереја да се моли у цркви св. Ђорђа у граду.

Да је Звечан имао и подграђе с тргом види се из Светостефанске хрисовуље (1316), у којој се овај трг и спомиње. Трг очито није био развијен, јер је у наредном периоду звечанска тврђава, у неколико наврата, послужила као тамница за претенденте и свргнуте владаре. Тешко да би она одговарала овој намени да је трг био развијен и с великим протоком људи. Вероватно је у Звечану Стефан Дечански убио свог брата Константина, а 1326. је планирао да ту затвори побуњеног властелина Браноја Бранивојевића. После успешног преврата 1331, Стефан Душан је у звечанску тврђаву заточио свога оца Стефана Дечанског, са женом и децом из другог брака, који је под нејасним околностима ту и окончао свој живот.

Звечаном је око 1337. управљао млади властелин, син властелинке Данице, ктиторке Св. Николе у Љуботену. О граду нема података све до 1363, када се јавља као предмет размене између челника Мусе и кнеза Војислава Војиновића. До 1363. град је држао челник Муса, а тада је дошао у посед кнеза Војислава Војиновића, који је за узврат Муси дао Брвеник, и то *град за град и жуйу за жуйу*. Због стратешких предности Звечана размена је више одговарала моћном Војиновићу. После смрти великог кнеза српског Војислава Војиновића (1363), Звечан није остао у власти њего-



Звечан — остаци града снимљени из ваздуха (1930)

вих наследника. Њиме је у периоду 1370–1372. управљао челник Милош Повика (Повић). Из историје ове породице зна се да су они били одана властела цара Уроша и владарске породице, старији брат Радослав Повика био је кефалија Сера. Жупан Никола Алтомановић је повратио град 1372. године, када је његов човек Степош Степановић заробио челника Милоша Повику. По *расапу* Николе Алтомановића 1373, његова област је подељена међу победницима, а Звечан је припао Мусићима, сестрићима кнеза Лазара. Градом је после битке на Косову загосподарио Вук Бранковић који је наставио да пружа активан отпор Турцима, али је и он убрзо посто вазал Бајазита I Јилдирима. Због одбијања да оде у поход на Влашку 1395, султан је напао Вука Бранковића 1396, заробио га, а највећи део његове области предао кнезу Стефану Лазаревићу. Том приликом Турци су задржали тврђаве Звечан, Јелеч и рудник Глухавицу, у којима су сместили своје посаде. У Звечану је седео турски кефалија, а први пут се помиње 1399. кефалија Ферис. Када је јула 1415. угарска војска побеђена у Лашви, заробљени угарски великаши заточени су у Звечану, а залагањем деспота Стефана Лазаревића били су ослобођени. Забележено је да се Јанко (Јован) Хуњади, после пораза на Косову 1448, повлачио на север поред Звечана. Дакле, град је трајно остао под контролом Турака, а после 1463. изгубио је свој дотадашњи стратегијски значај. Касније ће ући у састав Зворничког санџака и Босанског пашалука.

Звечан је увек имао, пре свега, карактер стратегијски важне тврђаве, а привредна функција је била у другом плану. Постојање подграђа и трга сведочи о постојању ове функције и извесном степену урбанизације овог града. Али је ова његова функција очито остала у сенци тврђаве и војног значаја града, током целог средњег века.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: *ВИИНЈ* 3, 386–388; *Monumenta Ragusina* V, 213; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 166–167; М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 143–166; К. Јиречек, *Споменици српски*, 9, 10, 33; Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 3; Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 213; Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, превод Л. Мирковић и М. Башић, Стара српска књижевност 3, Београд 1988, 69; *ИСН* 1, 198, 384, 510, 652; *ИСН* 2, 25, 28, 64, 94, 95, 242, 264; М. Динић, *Област Бранковића*, 148–178; Исти, *Југозападна Србија у средњем веку*, 68–84; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 231, 382; A. Boue, *Turquie d' Europe* II (1840) 373; А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник СНД 3–1 (1928) 25–42; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 169–170; И. Здравковић, *Кратки теренски подаци о нашим градовима*, Vesnik VM 5 (1958) 235–242; Исти, *Средњовековни градови*



Звечан — данашњи изглед

и дворци на Косову, 40–44; В. Јовановић, *Средњовековни град Звечан*, Старинар 13–14 (1962–63) /Београд 1965/ 137–150; Р. Михаљчић, *Крај Срӣског Царсӣва*, 36, 63, 103, 122, 185; Исти, *Град у ӣреломном раздобљу*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Београд — Смедерево 1992, 113–124; М. Благојевић, *Териӣорије кнеза Лазара на Косову и Меӣохији*, Косово и Метохија — прошлост, садашњост, будућност, Београд 2007, 5–18.

С. Мишић

ЗВО(Р)НИК (sub castro Suonichi, Suonich, Subsuonich, Subtus Suonich, Sotto Suonich, Zwonyk, Zwornyk, Civita Campane) — град, вероватно настао на темељима римске путне станице *Ad Drinum*, на месту повољног прелаза преко Дрине. Један крак римског и средњовековног пута продужавао је низводно Дрином, а други је



Зворник, врх ӣврђаве



Зворник на старој разгледници

прелазио на десну обалу реке. Осим копненог, из градске луке одвијао се и речни саобраћај све до новијег времена. Градско утврђење подигнуто је на платоу брда Велавника које доминира левом обалом, и делило се на Горњи и Доњи град, с веома развијеним системом одбране, с кулама и бедемима који су их повезивали. До краја 14. века у подножју утврђења развила се варош — Подзво(р)ник, где је подигнута фрањевачка црква св. Марије са самостаном. Управо према звонику те цркве, град је добио своје име. У његовом подграђу се налазио и властеоски двор породице Златоносовић до 1430, а потом је град прешао у руке деспота Ђурђа. На челу градске управе у Зворнику стајао је кнез. Дубровчанин Милут Прибисалић вршио је дужност кнеза од 1419. до 1426. године. Он је уз Веће пургара обављао све управне и судске послове, као посредник између централне власти и градског насеља. У Подзво(р)нику се, после Сребренице, формирала најјача колонија Дубровчана, која је у периоду од 1415. до 1432. бројала 640 трговаца. Због изузетно повољног положаја на важној раскрсници путева, варош Зворника је била центар посредничке трговине, где се продавало сребро из Сребренице и роба из Приморја: тканине, оружје, појасеви и друга „мрчарија". Велика количина робе је преко Зворника отпремана даље за Србију, а забележено је да су дубровачки трговци из Зворника трговали у Илоку. Поред трговаца, у граду су постојале занатлије, попут подстригача сукна, кројача и златара. Као и у случају Високог, и Зворник доживљава исту промену тридесетих година 15. века: дубровачки трговци одлазе и настањују се у Сребреници, чији значај расте због велике потражње племенитих метала. Турска власт у Зворнику је први пут успостављена након првог пада Деспотовине (1439–1444), а затим трајно од 1459/60. године. Град Зворник с подграђем је у више наврата био изложен нападима угарске војске — 1464, 1471, 1476, која је покушавала да овлада овом стратешком тачком у Подрињу. Око 1480. Зворник је постао седиште новог санџака, чија се територија простирала и источно и западно од реке Дрине.

Извори и литература: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 264 нап. 163; М. Динић, *За историју рударства* I, 31–38; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, NS 1 (1953) 13–14; Ђ. Мазалић, *Звоник (Зворник) — стари град на Дрини*, ГЗМ БиХ н. с. — Историја и етнологија 10 (1955) 73–118,



Зворник крајем 19. века

11 (1956) 243–278; M. Vego, *Naselja*, 142–143; D. Kovačević-Kojić, *Zvornik (Zvonik) u srednjem vijeku*, Godišnjak DI BiH 16 (1965) 19–34; Иста, *Градска насеља*, 58–61, и даље према регистру; A. Handžić, *Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku*, Godišnjak DI BiH 18 (1970) 141–194; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, према регистру; J. Мргић, *Северна Босна (13–16. век)*, према регистру.

J. Мргић

Извори и литература: Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, превод Љ. Јухас-Георгиевска — Т. Јовановић, Београд 1999, 38; В. Златарски, *История на българската държава през средните векове, том 3, Второ българско царство, България при Асеневци (1187–1280)*, София 1994², 15; Ст. Новаковић, *Земљиште радње Немањине*, Списи из историјске географије, Београд 2003, 38; С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, 28, 35, 63.

В. Алексић

ЗЕМЕН (**Зємльнь**) — данас Калеси, на десној обали Струме, око три километра северно од Велбужда (Ћустендила), у средњем веку припадао је жупи Мрака. Освојио га је Стефан Немања приликом похода кроз долину Струме 1183. године. Августа 1189. одред крсташа предвођен Фридрихом од Берга прошао је путем преко Перника и Земена ка Велбужду. Заједно с Велбуждом, Земен је 1282. ушао у састав српске државе, од када је наглашена његова улога пограничног утврђења. Пред битку код Велбужда опустошио га је бугарски владар Михаило Шишман. Град је можда био у саставу области Дејановића пре њиховог наглог успона. Током 15. века спомиње се у вези с беловским манастирима.

ЗЕМУН (Ζεύγμινον, Ζεύγμην, **Зємльнъ**, Zemlen, Semlin) — утврђени град, подигнут на лесном брежуљку на десној обали Дунава, недалеко од Београда. У 12. столећу Земун је био опасан дубоким јарком и бедемима са одбрамбеним кулама, круништима и заклонима за стрелце. У то време у систему одбране коришћене су и дрвене куле постављене са спољашње стране бедема, с којих су браниоци стрелама, камењем и другим средствима засипали нападаче још док су се ови налазили на прилазима граду. У истом столећу Земун је имао и подграђе опасано бедемима. Постојао је и канал који је град снабдевао водом из Дунава. Према вестима византијског писца Никите Хонијата, Земун је био град неприступачан с

југа због земљаног брежуљка и заштићен речним током. Описани град веома је пострадао за време византијско-угарских ратова у 12. столећу. Остаци утврђења који се данас могу видети потичу из 14. века и представљају пример готичке архитектуре. Основа је правоугаона — североисточна и југозападна страна бедема дуге су 32,60 односно 32,00 метра, док северозападно и југоисточно крило износе 30,15 односно 30,80 метара. На сваком од углова налазиле су се куле кружног облика у које се улазило кроз отвор на првом спрату. Језгро зида рађено је од ломљеног камена до висине од око 30 центиметара, док је облога изведена искључиво од опеке. Главни улаз у утврђење налазио се на северозападној страни бедема.

У античко време на овом месту постојало је римско утврђење *Taurunum*, које је представљало једну од станица дунавске флоте — *classis Flavia Panonica*. Taurunum се у писаним изворима последњи пут помиње око 400. године. Насеље је страдало током напада Хуна и германских народа Острогота, Херула и Гепида у раздобљу од средине петог до средине шестог столећа. Није познато шта се са овим насељем догађало у периоду од 7. до 11. века. Од гашења античког насеља до доласка словенских насељеника протекло је, по свој прилици, доста времена, будући да су нови житељи граду дали и ново име. У другој половини 11. века подручје источног Срема, па самим тим и Земун, потпали су под власт угарског краља. Крсташка војска која се под вођством Петра Пустињака кретала копненим путем према Цариграду, изненада је 1096. напала *castellum Maleville*, односно Земун. Вишедневне жестоке борбе окончане су освајањем града који су крсташи страховито опљачкали, док је преживело становништво спас потражило код Никите, византијског заповедника Београда. Према крсташким изворима, *castellum Maleville* налазио се на обали Дунава, од Београда је био удаљен једну миљу, а у њему је живело око 7.000 људи.

Током 12. века угарски краљеви поклањали су велику пажњу Земуну због његовог изузетног стратешког положаја у одбрани јужних граница. Осим тога, ово утврђење представљало је и базу за евентуални продор на југ. У лето 1127. угарски краљ Стефан II наредио је да се у Земуну подигне утврђење од камена пренетог из Београда или Браничева, који су те године страдали током продора угарске војске на територију Византије. Две године касније (1129), византијски цар Јован II Комнин заузео је Срем и Земун, који су убрзо враћени под угарску власт. Године 1151, у време новог рата између Византије и Угарске, док су одреди Манојла I пустошили подручје Срема, царев зет Теодор Ватац опсео је Земун. Тек по доласку Манојла I град се предао византијским снагама. Чини се да том приликом није дошло до великог разарања, иако је становништво било тешко опљачкано. Упркос свему, град је остао под угарском влашћу, што је потврђено и мировним уговором из 1155. године. У марту 1162. умро је угарски краљ Геза II, после чега је дошло до династичких борби између његовог сина Стефана III и брата Стефана IV. Као јако погранично утврђење Земун је одиграо значајну улогу у тим догађајима. Стефан IV је често боравио у овом граду уживајући подршку цара Манојла I, који је на тај начин желео да загосподари Сремом. У пролеће 1165. угарском краљу Стефану III пошло је за руком да отрује стрица Стефана IV и освоји Земун. Одговор Манојла I био је енергичан. Цар је опсео Земун већ у лето 1165. После дуже опсаде град је освојен, разорен и опљачкан, док је над преживелим браниоцима и становницима извршен покољ. Након тих догађаја Манојло је наредио да се град обнови. После победе византијске војске извојеване над угарским снагама у сремским равницама 8. јула 1167, читав Срем са Земуном потпао је под византијску власт. Ситуација се променила тек после смрти цара Манојла I (1180). У време угарског напада на Београд 1182, краљ Бела III већ је чврсто држао Земун у својим рукама.

Током 14. столећа Земун је и даље представљао значајно погранично утврђење и базу за операције према југу, посебно у лето 1354. за време сукоба између угарског краља Лудвига I и цара Душана. Земун је доста пострадао у јесен 1396. у турском нападу који је уследио после пораза крсташке војске код Никопоља, када су турски одреди осим Срема опљачкали и крајеве дуж путева према централној Угарској и аустријским земљама. Град је припадао поседима деспота Ђурђа Бранковића у Угарској, тако да је 1451. поменут заједно с Митровицом, Сланкаменом, Купиником, Бечејом, Бечкереком и другим местима као део мираза Ђурђеве унуке Јелисавете у склопу преговора око њене удаје за Матију Корвина, сина угарског губернатора Јована Хуњадија.

За време борби око Београда у лето 1456, Земун је све време играо значајну улогу. Најпре су се у овом граду окупљали одреди крсташке војске под заповедништвом Јована Капистрана, потом се 14. јула исте године на Дунаву подно земунског града заметнула велика битка између српског и турског бродовља која је завршена победом хришћана, а након одсутне битке за Београд, која се одиграла у предвечерје 21. јула, логор код Земуна претворен је у прихватилиште за рањене и боле-

сне борце. У овом граду од куге је умро и Јован Хуњади почетком августа 1456. Од средине шездесетих година 15. века па до 1521. град се налазио у саставу Београдске бановине. У мировном уговору из марта 1519, закљученом између Лудвига II и султана Селима I, Земун је заједно с Београдом, Шапцем, Баричем, Јарком, Сланкаменом и другим градовима поменут као посед угарског краља.

После пада Шапца 10. јула 1521, Пири-паша и смедеревски Хусрев-бег започели су опсаду Земуна. Том приликом град је жестоко бомбардован, тако да су се бедеми све више обрушавали. После херојске одбране град се предао. Преживели браниоци су поубијани а становништво одведено у робље. За време турског напада на Београд 29. августа, султан Сулејман II налазио се у Земуну одакле је посматрао ток борби, после чега је преко моста прешао у освојени Београд.

Током средњег века Земун је представљао веома важан погранични град у коме су се налазили већи војни контингенти. У временима ратова с Турцима у Земуну је била стационирана речна флотила чију су посаду чинили шајкаши и насадисти, претежно Срби. Поред војних функција, Земун је за све време свог постојања имао и развијено подграђе. Византијски писци Јован Кинам и Никита Хонијат оставили су сведочанства о великом богатству становника Земуна у 12. веку. Ситуација се по свој прилици није много променила ни током 13. и 14. столећа. Привредни потенцијали града почели су да опадају у 15. веку, али је улога пограничног утврђења житеље Земуна нагонила да се и даље баве занатима и трговином. Сличну улогу Земун је имао и у деценијама које су непосредно уследиле након његовог пада под турску власт 1521. године.

Извори и литература: Albericus Aquensis, *Historia Hierosolymitana*, изд. Migne PL 166, col. 392–395; *Chronicon pictum Vindobonense*, изд. M. Florianus, Fontes II, 201, 210, 220; *ВИИНЈ* 4, 7, 8, 12, 17, 24, 39–42, 45, 61, 64–66, 75–87, 90–92, 96, 112–113, 117–119, 126, 131–138, 140, 145, 188, 202, 205; L. Wadding, *Annales Minorum* XII, Romae 1735, 761–763; L. Thallóczy — A. Áldásy, *Diplomatarium*, 383; J. Teleki, *Hunyadiak kora magyarországon* X, Pesten 1853, 305–312; A. Theiner, *Vetera monumenta* II, 626; *ИСН* 1, 30, 204, 208; *ИСН* 2, 58, 300–301, 328, 378, 466, 533; П. Марковић, *Земун од најстаријих времена до данас*, Земун 1896; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 95, 140, 143, 145, 382, 415; II, 356; Н. Вулић, *Војводина у римско доба*, Војводина I, Нови Сад 1939, 68; Р. Шмит, Ђ. Бошковић, *Средњовековни градови у Војводини*, ibid., 304, 312–313, 320, 324, 328; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 43–45, 48, и даље према регистру; Ј. Калић, *Земун у XII веку*, ЗРВИ 13 (1971) 27–56; С. Ћирковић, *Београд под краљем Душаном?*, Зборник ИМС 17–18 (1981) 37–45; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 365, 480, 481, 488, 599.

К. Митровић

ЗЛЕТОВО (Σθλετοβὰ, **Злѣтово**) — средњовековни град, подигнут у кратовско-злетовској еруптивној области, на месту Баучар (што се сматра називом куманског порекла), на узвишењу с леве стране Злетовске реке, а на супротној страни од данашњег насеља Злетова. На локалитету се и данас може распознати венац зидина некадашње тврђаве. Уз то, сачуван је и остатак једног зида неке неидентификоване грађевине. У близини Злетова, на саставу Рударске и Злетовске реке, на месту Туралевици, видни су остаци једне старе, вероватно рударске насеобине.

Колико је познато, Злетово се први пут помиње 1019. у првој од три хрисовуље византијског цара Василија II (976–1025) о оснивању Охридске архиепископије. Остало је записано да се налази у оквиру епископије Морозвижд. У 11, 12. и највећем делу 13. столећа у изворима нема података о Злетову, али је извесно да је у више наврата мењао господаре — Византинце, Бугаре или владаре Епирске државе или Никејског царства. Сва је прилика да се још није раширила вест о пропасти Карла Анжујског (Сицилијанско вечерње, 31. марта 1282), краља Сицилије и Напуља (1266–1285), када је његов савезник, српски краљ Милутин, продро у византијске области и заузео Скопље, Горњи и Доњи полог, Овче поље, Злетово, Пијанец. У 14. веку Злетово је било центар жупе јер се 1330. помиње Драгослав као жупан у *хороју Злетовскоју* у овчепољској области. Средином 14. века Злетово је имало развијен трг у Леснову који је имао годишњи приход у износу од сто перпера.

У 14. веку Злетово и околна места били су познати по рудном богатству и копању руде. Тада су злетовски рудари, међу којима је било и Саса, због своје умешности били познати и веома тражени. Средином 14. века једна група рудара из Злетова пресељена је на Крилатицу, на подручју Трновца. Трагови рударске делатности и данас су видљиви на Градишту код Кетенова.

У Злетову и злетовској области у 14. веку посведочен је велики број црквених имања, а у граду су забележене две богомоље, црква св. Димитрија и црква св. Николе. Браћа Јован и Константин Драгаш су их заједно с људима, виноградима и ваљаоницама сукна, и селом Трстеник између 1372. и 1375. даровали манастиру Пантелејмону на Светој гори. Најпознатија црква у тој области била је у Леснову, у близини Злетова, а подигао ју је велики војвода Јован Оливер 1341. године. Стефан Душан је 1347. утемељио Злетовску епископију, чије је седиште било у манастиру Лесново. При том је српски цар из јурисдикције Охридске архиепископије изузео Злетово, Славиште и Козјак и нову епископију је потчинио скопској ми-

трополији. У повељи за Злетовску епископију још се наводи како се територија старе и запустеле Морозвиждске епископије спојила с новооснованом Злетовском епископијом. Последњи злетовски епископ који се наводи у изворима јесте Арсеније, који је 1353. наредио писање једне књиге. Сматра се да је Злетовска епископија укинута између 1371. и 1381, а њено властелинство је поново дато манастиру Хиландару, док је њена област припала Велбуждској епископији. Сматра се да су Турци освојили Звечан у годинама после Косовске битке.

Извори и литература: H. Gelzer, *Ungedruckte*, 43; Данило Други, *Живоши краљева и архиеиискоиа сриских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 108–109; Арх. Леонид, *Хрисовуља цара Сшефана*, Гласник СУД 27 (1870) 287–296; Љ. Стојановић, *Заиисии наииси* I, 26 бр. 56, 31 бр. 75, 38 бр. 102; С. Новаковић, *Законски сиоменици*, 436, 454, 514, 635, 675, 676–679; С. Мишић, *Хрисовуља цара Сшефана Душана о иоклањању цркве Свешог Николе у Псачи манасширу Хиландару*, ССА 4 (2005) 138; И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия* I, 56, и даље према регистру; К. Јиречек, *Исшорија Срба* I, 191, II, 16, 65; *Злешовска обласш, географско-исшоријски осврш*, Скопје 1974, 220–228; Г. Томовић, *Повеља манасшира Леснова*, ИЧ 24 (1977) 73–102; *Actes de Saint-Pantéléèmôn*, éd. P. Lemerle — G. Dagron — S. Ćirković, Archives de l'Athos XII (Paris 1982) 169–172; М. Јанковић, *Eиискоиије и мишроиолије*, 30, и даље према регистру; П. Коледаров, *Политическа география на средновековната българска държава*, II (1186–1396), 81; А. Атанасовски, *Кон ирашањешо околу месшоиоложбаша на имошише на злешовска еиархија во Пијанец, сиоред грамошаша на цар Душан од 1347 година*, Годишен зборник ФФС 17–18 /43–44/ (1990–91) 37–48; И. Микулчиќ, *Средновековни градови и шврднини во Македонија* 5, 268–270; Х. Матанов, *Княжеството на Драгаши*, 63, 190, 197, 224, 226; Т. Томоски, *Македонија низ вековише: градови, шврднини, комуникации*, 180–193; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Сшаро сриско рударсшво*, 53, 83, 156.

Р. Радић

И

ИМОТСКИ (Ἠμότα, Imozchi, Ymotzky, Imoschi) — центар жупе Имоте која обухвата Имотско поље. У 10. веку припадала је хрватским жупама, а у 12. је *Летопис попа Дукљанина* наводи међу жупама Захумља. Тврђава се налази на врлетном кречњачком гребену, с прилазом само с јужне стране. С других страна нема пута јер град штити дубока провалија Модрог језера. У писаним изворима не помиње се подграђе, па је Имотски играо, пре свега, улогу тврђаве. Она је подигнута на темељима античког каструма, а касније се око ње образовало насеље. У раном средњем веку то је жупски град и прибежиште становништву жупе, и постојао је непрекидно кроз цео средњи век. У уговору хумског жупана Радослава (1254) с Дубровчанима, упереног против српског краља Уроша I, помиње се и сатник Имотског Војислав Радошевић.

Имотски је остао у држави Немањића до краја владе краља Милутина (1321). После његове смрти хумска властела Бранивојевићи покушала су да се осамостале. Они су у лето 1322. опседали Имотски наступајући као пријатељи Венеције у борби против свргнутог дужда Бајамонтеа Тијепола. До јула 1326. Бранивојевићи су уништени у сукобу с Дубровчанима и босанским баном Стјепаном II Котроманићем, који је тада заузео и Имотски. По уговору из 1357, бан Твртко I Котроманић је цео Западни Хум, па и Имотски, морао да уступи угарском краљу Лајошу I. У време угарске управе, помиње се судија Красимир из Имотског (1371), а 25. септембра 1378. угарски кнез Емерик који управља градом. Већ 1. децембра 1382. градом управља војвода краља Твртка Котроманића.

После Твртковe смрти (1391) у Босни се стварају области обласних господара. До јуна 1403. Имотски је припао херцегу Хрвоју Вукчићу. Сандаљ Хранић је њиме завладао вероватно тек после 1415. Град се 1408. помиње у фалсификованој повељи краља Остоје Радивојевићима. Имотски је наведен као посед Стефана Вукчића Косаче у све три повеље (1444, 1448, 1454). Када је 1452. Владислав Херцеговић устао против оца, узео му је и Имотски. После смрти херцега Стефана, крајем 1467. и почетком 1468. још увек га је држао херцег Влатко Косача. Једно краће време држаће га Угри, а Турци су га освојили најкасније 1493, и у њему сместили седиште нахије.

У Имотском су фрањевци имали свој самостан. Управници царине у Дријевима су издвајали један до три модија соли за потребе фрањеваца у Хуму, Бишћу, Имотском, Љубушком и Коњицу.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 359, 378, 395; N. Iorga, *Notes et exstratis* II, 94; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 44–45; P. Andjelić, *Studije (Prilog)*, 124; M. Динић, *Одлуке Већа Дубровачке Републике* I, 274; V. Rismondo, *Trogirsko i splitsko zaledje u nekim dokumentima iz druge polovine XIV i početka XV stoljeća*, Radovi FF u Zadru 14–15 (1975–76) 493, 494; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus* XIV, 440; M. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 218; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 175–178; *ИСН* 1, 499; D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, 230; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 161; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 165, 197; A. Ujević, *Imotska Krajina*, 79, 88; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 33, 53, 56, 70, 95, 104, 132–144.

С. Мишић

J

ЈАГОДНА (**Ꙗгодна**) — данашња Јагодина, помиње се у два средњовековна документа с краја 14. и почетка 15. века, али се основано може претпоставити да је насеље знатно старије. На подручју Јагодине и околине археолошки су регистровани трагови насељавања од праисторије до средњег века. Монахиња Јевгенија (кнегиња Милица) са синовима Стефаном и Вуком издала је 15. јула 1399. *у Јагодној* разрешницу рачуна за закуп царине рудника Плане и трга Шетоње Дубровчанину Живулину Станишићу. У Јагодини је 8. јуна 1411. деспот Стефан Лазаревић издао повељу манастиру Хиландару, којом му је приложио неколико села у Србији у замену за шест аделфата (доживотно издржавање) у овом манастиру. М. Динић је приметио да се не зна шта је Јагодина у ово време „заправо била: град, село или само летњиковац деспотов".

Околност да су два владарска акта издата у овом месту можда заиста указује на постојање неке владарске резиденције у Јагодини, а чини се извесним да је насеље, које се налазило на Цариградском друму и где су се сустицали локални и регионални путеви, у позном средњем веку имало статус трга. Као трг (пазарно место) село Јагодина убележено је и у дефтеру Смедеревског санџака из 1476/77, када је припадала тимару Милоша Белмужевића, и доносила приход од 8.583 акче. Јагодина је тада била центар истоимене нахије и имала је 101 кућу, али се становништво „разбежало у страху од непријатеља", због чега нису држани пазар и панађур. У овај попис, који је извршен након угарско-турског ратовања у северној Србији, унет је ипак и процењени приход од закупа пазара у Јагодини, у износу од 2.600 акчи.

Извори и литература: К. Јиречек, *Споменици српски*, 45; С. Новаковић, *Законски споменици*, 465–467; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 190; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 31–32, 191–199; С. Ћирковић, *Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана*, ИЧ 6 (1956) 147–148; М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, ЗРВИ 11 (1968) 244, 252, 266; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 92–93; Р. Тричковић, *Ћуприја и средње Поморавље до Првог српског устанка*, Бој на Иванковцу 1805. године, Београд 1979, 113, 116; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 230–231, 270; Д. Грбовић, *Привреда Јагодине у 15. веку (до 1459.)*, 26–32, 36–40; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак* 45–47, 96–97, 168–169, 178, 301; Н. Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, 200.

А. Крстић

ЈАЈЦЕ (Jaicze, Jaycze, Jaytza) — репрезентативни средњовековни град и последња престоница Босанског краљевства, подигнут је на крашкој груди, изнад чувених водопада реке Пливе. Своју славу град Јајце је стекао од краја 14. века, када је постао властеоска резиденција великог војводе и херцега Хрвоја Вукчића. Према сачуваном предању, Хрвоје је за изградњу двора унутар градског утврђења, подграђа и породичне гробнице испод града (катакомбе), ангажовао неког италијанског архитекту, како би се изглед града прилагодио изгледу двора Анжујаца у Напуљу. После Хрвојеве смрти (1416), град је припао босанском краљу Остоји, али тек касније постаје нова престоница Босанског краљевства. Свој највећи урбанистички и економски успон град Јајце је достигао у време краљева Стефана Томаша (1443–1461) и Стефана Томашевића (1461–1463). Јајце је званично „столно место", у коме се налазио краљевски двор. У његовој изградњи су учествовали далматински мајстори, који су исклесали грб Котроманића у каменом рељефу.

Град Јајце је имао свог кнеза, чији се печат помиње у једном документу из 1456. године. У његовом подграђу, око трга, биле су куће и радње страних трговаца — Сплићана, Трогирана, Млечана и Дубровчана. Према трговачком уговору који је 1449. краљ Томаш склопио с кнезом Николом Трогиранином, предвиђено је отварање једног дућана у Јајцу. Градско утврђење је имало две, а подграђе три капије, кроз које су пролазили нај-



Град Јајце на слаповима Пливе

значајнији путеви. Две капије су водиле ка северу, а једна на Пливу, и даље уз Врбас ка Винцу. У самом подграђу подигнута су два фрањевачка самостана са црквама св. Марије и св. Катарине од којих је ова друга била задужбина босанске краљице Катарине (Косаче). Пошто су у цркви св. Катарине биле накратко смештене мошти св. Луке, она је променила име свог заштитника, а њен високи звоник је постао један од симбола града. Варош града Јајца простирала се и преко пута тврђаве, на десној обали Пливе. Осим тога, град је имао и своје управно подручје — „жупу", у којој су била, између осталих, и села Власиње и Ноздрвце.

Према положају Власиња, које одговара данашњем истоименом насељу, „жупа" града Јајца простирала би се у правцу севера, на око десетак километара од града. Град Јајце је први пут пао под турску власт у лето 1463, али је у склопу угарске противофанзиве освојен крајем исте године, и постао је седиште Јајачке бановине (1464–1527/28). У том периоду, у граду се помињу грађани као посебан слој, и судије као управни орган, тако да су и комунално уређење и систем фортификације претрпели одређене измене.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: L. Thallóczy — S. Horvath, *Jajcza (bansag, var, varos) törtenete 1450–1527*, Budapest 1915; Ć. Truhelka, *Kraljevski grad Jajce*, Sarajevo 1904; L. Thallóczy — M. Šufflay, *Povijest Jajca (banovine, grada i varoši)*, Zagreb 1916; Đ. Mazalić, *Stari grad Jajce*, GZM n. s. — Arheologija 7 (1952) 59–100; AL BiH 2, 13.110; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 201–205, и даље према регистру.

Ј. Мргић

ЈАЊЕВО (Jagnevo, Gnagneva, Gnagnevo) — град и рудник у новобрдском крају. Налазио се на путу који је повезивао Липљан с Новим Брдом. Трагови рударства на овом простору датирају још од античког времена, што потврђују налази новца и рудишта. Постојање Јањева може се пратити од почетка 14. века. У писму папе Бенедикта IX упућеном барском надбискупу Марину Жаретићу из 1303, наводи се римокатоличка парохија у Грачаници, селу близу раних рудника Јањева. Претпоставља се да су управо рударски послови привукли католичке насељенике у Јањево. Није познато да ли су у питању били Дубровчани или, што је вероватније, Саси, на шта упућује име села Шашковце близу Јањева и Цеови (од немачког *Zeche* — појма који обухвата цео систем рударских објеката, окана, ходника и галерија). У околини Јањева постоје други бројни топоними који указују на везу с рударском производњом: махала Глама, Плакаоничка махала итд. Трагови рударства у околини средњовековног Јањева простиру се на 12 километара квадратних.

Јањево се под својим именом среће 1346, у писму папе Климента VI упућеном Стефану Душану „краљу Рашке", где се спомиње да је у овом месту постојала црква, седиште дијецезе Которске бискупије. Јањево је у то време, као и касније, било у сенци много већег и богатијег Новог Брда, с којим је било нераскидиво повезано. Постоје подаци о честом кретању људи који су се бавили рударским пословима из Јањева у Ново Брдо. После распада Српског царства, цела ова област је, заједно са самим Јањевом, дошла под власт кнеза Лазара Хребељановића. Највише података о Јањеву има током 15. века и то претежно дубровачке грађе. Најбројнија дубровачка колонија у овом месту била је током треће деценије 15. века. Само у 1427. години одређено је укупно 127 дубровачких конзулата за Јањево, а између 1423. и 1430. било је у просеку 88 Дубровчана годишње који су учествовали у парницама. У наредној декади њихова бројност је опала, а даље смањење дубровачке насеобине зависило је од економских прилика, односно исцрпљивања постојећих налазишта руде, али и политичких и ратних околности приликом првог османског освајања државе српских деспота.

После 1444. и обнове српске власти, прилике су се средиле па је и до 1450. приметан поновни раст бројности Дубровчана, да би у следећој деценији поново опао. Јањево је по свему судећи коначно пало у турске руке 1455. када и јужни део тадашње Србије. Дубровачка колонија у Јањеву се као формирана заједница први пут јавља 1433. године. Њене интересе заступали су посланици владе Републике који су се налазили код деспота Ђурђа Бранковића. У њој је било и властеле и пучана и многи од њих су више година, па и деценија провели у овом месту. Радивоје Стријежевић налазио се у Јањеву непрекидно од 1423. до 1461, биран је за судију и конзула, а 1461. је изабран и за кнеза насеобине. Из дубровачких докумената такође се види да су не само они већ и Срби учествовали у експлоатацији рудника као власници. Из јањевских рудника се вадило пре свега сребро, чисто и гламско (сребро помешано са златом), али се посредно може закључити да се добијало и злато, судећи према присуству дубровачких златара у овом месту.

Поред рудара, запажени су били и трговци, иако готово да нема података о роби којом су трговали. Католички верници су у Јањеву имали цркву св. Николе. Међу јањевачким католицима било је и Которана, а као цариник деспота Ђурђа Бранковића 1440. се помиње управо Которанин, извесни Прибисав. У првих век и по османске власти мало је података о Јањеву, али изгледа да је

место ипак задржало рударски значај. На то упућује чињеница да је оно 1488. имало свој закон о рудницима. План и изглед средњовековног Јањева није познат.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: A. Theiner, *Vetera monumenta* I, 408, 701; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 109, 111, 115, et pass.; Д. Ковачевић-Којић, *О Јањеву у доба средњовековне српске државе*, ИГ 1–4 (1952) 121–126; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 5, 12, 31, 42–43, et pass.; М. Динић, *За историју рударства* II, 645, 682–683; S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih oblasti od XV do XVIII veka*, 161–162; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 91–92, 94.

А. Узелац

ЈЕЗЕРО (Ezero, Jezew, Ezaron) — средњовековни град, настао на левој обали језера које на десетак километара пред градом Јајцем прави река Плива, припадао је жупи Луки. Градско утврђење налази се под брдом Вагањ, а подграђе се развило дуж пута који је водио од града Сокола у жупи Пливи ка Јајцу. Ту је био подигнут фрањевачки самостан са црквом св. Гргура, која се помиње 1447. године. Поред цркве, постојале су и куће и радње страних трговаца, а своје куће у Јајцу и Језеру имао је и Радивој Остојић, брат краља Стефана Томаша. Босански владар је 1459. издао једну повељу *на Језери*. Град је први пут дошао под турску власт јуна 1463, али је поново ослобођен у јесен исте године, када улази у састав угарске Јајачке бановине. Турци га поново освајају 1518. и насеље пребацују на острво у самом језеру.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Ć. Truhelka, *Kraljevski grad Jajce*, 64–67; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, NS 1 (1953) 25; M. Vego, *Naselja*, 2; AL BiH 2, 13.115; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 122–131, 204–205, и даље према регистру.

Ј. Мргић

ЈЕЛЕЧ (**Ѥлєчь**) — град на дванаест километара јужно од Новог Пазара. Остаци утврђења налазе се на једном од највиших врхова планине Рогозне (1.262 m надморске висине). Представља изузетно стратешко утврђење које контролише пут према Босни. Остаци града, који је био прилично малих размера, релативно су добро очувани. Зидови и куле су се, половином 20. века, и даље местимично одржали и до десет метара у висину. Основа је у облику трапеза са изломљеном линијом бедема, а на угловима су постојале куле. Очувани су делови улазне капије, велике цистерне унутар града и делови просторије за становање са остацима прозора. До капије на јужној страни стизало се окомитом стазом. Ниже од утврђења видљиви су остаци *малог града*.

Први пут га помиње архиепископ Данило II 1282, када је под њим краљ Драгутин сломио ногу, што ће послужити као повод за његову абдикацију и довођење Милутина на власт. Град сигурно потиче из ранијег времена, можда чак из раног средњег века када је овде било погранично подручје између Србије, Бугарске и Византије. С продором српске државе на југ почео је да замире као војно утврђење. Краљ Милутин је својој задужбини у Бањској даровао село Гошево под Јелечом. После 1355, држали су га кнез Војислав Војиновић, а затим његов синовац жупан Никола Алтомановић, а на крају је припао Вуку Бранковићу. Њему су га Турци одузели 1396. и ту сместили своју посаду. Јелеч је постао центар вилајета с преко сто насеља (1455). Средином 15. века посада је била наоружана артиљеријом.

Град је можда имао и подграђе, јер се Подјелеч помиње 1438, када су Турци затворили трговца Шајина Жуњевића из Подјелеча, због недозвољеног извоза сребра. Пошто постоји Јелеч и у Босни, није сигурно о ком подграђу је овде реч. Под Јелечом на Рогозни и данас се једно село назива Жуњевићи. Иако је постојао привредни живот, Подјелеч је замро оснивањем Новог Пазара, који се налазио на Дубровачком друму.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, превод Л. Мирковић и Д. Богдановић, Стара српска књижевност 6, Београд 1989, 59; Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 1–17; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 117–118; Р. Михаљчић, *Јелеч*, Нови Пазар и околина, Београд 1969, 155–158.

С. Мишић

ЈЕЛЕЧ (Jeleç, sotto Jelez, sotto Illez, Podieleç, Podieleza) — град у долини речице Говзе, десне притоке Бистрице (лева притока Дрине), с подграђем Подјелечом, које се први пут помиње 1420. године. Сачувани су археолошки остаци градског утврђења (локалитет Градина), на кршевитом вису. Јарак који је опасивао тврђаву усечен је у живу стену, као и три столице на простору испред града. За Јелеч се у дубровачкој грађи наводи да је у жупи Говзи, која је „у Бистрици". Почетком 15. века припадао је Сандаљу Хранићу, а затим је, према повељама из 1444, 1448. и 1454, био у власти војводе и херцега Стефана Вукчића Косаче. У том периоду, Јелеч је доживео свој успон. Међу становницима трга Подјелеча помињу се разне занатлије, као што је оклопар, златар и други. Под османску власт долази после пропасти Босанског краљевства, и пописан је као трг у нахији Сокол.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: L. Thallóczy, *Studien*, 361, 379, 398; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 187–188, 235; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 94, 103, 106, 108, 135, 171, 211–213, 226, 256; AL BiH 18.81.

Ј. Мргић

К

КАКАЊ (**Какань**) — Први пут се помиње као село у жупи Трстивници, када га је априла 1392. краљ Стефан Дабиша поклонио у баштину великом војводи Хрвоју Вукчићу. У најранијим турским дефтерима, ово насеље се води као трг у нахији Брод, у коме је било мање од сто домаћинстава. Стога се развитак овог насеља, из статуса села у ранг трга, може датирати у прву половину 15. века, непосредно пред османско освајање.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici*, 95–98; M. Vego, *Naselja*, 52; A. Handžić, *Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni*, Prilozi 10–2 (1974) 161; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 81, 86; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 78, 94.

Ј. Мргић

КАМЕНГРАД (Camengrad) — остаци средњовековног града изнад данашњег села Доњег Каменграда, на десној обали речице Блије, која се десетак километара ниже, код Санског Моста, улива у Сану. Тврђава је подигнута на кршевитом брду и током османске власти претрпела је значајне промене, тако да је средњовековни слој слабо очуван. Каменград је припадао угарској жупанији Сани и 1374. помиње се у поседу породице Благајских. Након тога, па све до пада под османску власт 1499, град се не јавља у писаним документима. Ипак, претпоставља се да је као и Кључ припао Јајачкој бановини. Каменград је саграђен ради обезбеђивања путне комуникације која је ишла од Бихаћа или Крупе на Уни, преко Јапре у долину Сане, и прошавши Каменград, продужавала за Кључ. Тим путем је 1530. прошао путописац Бенедикт Курипешић, оставивши најранији ликовни приказ овог града.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: M. Vego, *Naselja*, 52; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, 28; H. Kreševljaković, *Kamengrad*, NS 4 (1959) 21–34; AL BiH 2, 10.110, 10.208; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 122–131.

Ј. Мргић

КАМЕНИЦА (**Каменица**, Camenica, Cameniza, Kamenica) — Насеље и рудник под овим именом јавља се у изворима 1376. године. Изгледа да су Каменица и Олово, које се јавља 1382, били једно насеље. Недалеко од Олова, у Бакићима, налази се извор Каменица око којег су трагови насеља, рударства и рушевине једне цркве. У једном податку из Дубровачког архива насталом 1409. забележено је да су двојица Дубровчана дошла *ad locum Plombi* изнад чега је накнадно додато *dicti Camenica*. Вероватно је с временом првобитни назив Каменица замењен именом Олово, односно именом руде која се ту вадила.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69 godine*, 31; M. Filipović, *Varošica Olovo s okolinom*, Beograd 1934; K. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, 74, 77, 78, 81, 125; M. Vego, *Naselja*, 84; D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, према регистру; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 133, 183–184; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рудар-*



Гравира града Каменграда у путопису Бенедикта Курипешића (1530)

сшво, према регистру; Р. Ћук, *Дубровчани — закуйци царине у Олову*, Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 247–258.

С. Рудић

КАМИЧАК (Kamenatz) — мала средњовековна тврђава која је подигнута на око петнаест километара низводно од Кључа, на левој обали Сане. Утврђење има облик равнокраког троугла, с бедемима у дужини од двадесет метара, и с јаком бранич-кулом. Његова функција била је да обезбеђује пут који је долазио из Поуња, и настављао ка долини Врбаса. Камичак је делио судбину оближњег Кључа и Каменграда — после пропасти средњовековне босанске државе прешао је под власт јајачких банова, све до коначног турског освајања крајем 15. века. Тврђавицу „Каменац" помиње Бенедикт Курипешић у свом путопису.

Извори и литература: AL BiH 2, 10.111; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 122–130, 237–238.

Ј. Мргић

КИЈЕВАЦ (**Кıєвацъ**) — средњовековни градић у жупи Сани, налазио се у атару данашњег села Кијева. Градско утврђење се налази на локалитету Велики град. Према јединоm сачуваном средњовековном извору, повељи краља Стефана Томаша за синове војводе Иваниша Драгишића из 1446. године, подграђе Кијевца било је село Ки.

Извори и литература: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 440; AL BiH 10.198; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 245–247.

Ј. Мргић

КИСЕЉЕВО — трг, данашње село Кисељево, на обали Дунава, западно од Великог Градишта. Према повељи угарског краља Жигмунда из 1428. и Јована Хуњадија из 1444, кнез Лазар је трг Кисељево с царином, виноградима, ливадама, са свим атаром и дохотком даровао манастирима Тисмени и Водици. По освајању *земље* Браничево, Турци су трг преместили у суседно село Тополовник.

Извори и литература: P. P. Panaitescu — D. Mioc, *Documenta Romaniae Historica, B. Tara Românească I (1247–1500)*, Bucureşti 1966, 119–120, 169; М. Стојаковић, *Браничевски шефшер*, 83–84; Е. Миљковић — А. Крстић, *Браничево у 15. веку*, 128.

М. Вушковић

КИЧЕВО (Κιτζάβις, Κύτζαβις, Κίτζαβα, **Кычєвьо**) — град у Македонији у јужном крају Кичевске котлине, при саставу реке Темнице и Зајаске реке (изворишни краци Треске), средиште истоимене области (Кичевско) у чији састав још улазе жупе Горње Кичево, Зајас и Копач.

Најранији помен Кичева потиче из прве четвртине 11. века. Наведено је у првој од три хрисовуље византијског цара Василија II (976–1025), из 1019, о оснивању Охридске архиепископије. Остало је записано да охридски архиепископ у својој епархији има градове Охрид, Преспу, Мокро и Кичево, четрдесет клирика и тридесет парика.

У једном писму Теофилакта, охридског архиепископа на размеђу 11. и 12. века, налази се занимљив помен Кичева. Високи прелат пише Михаилу, епископу Халкедона, и каже следеће: „Има једна парохија Кичево, немој се смејати том варварском имену, и она спада у нашу архиепископију." У наставку наводи како је у кичевској парохији неки монах, без његовог одобрења, али уз писмо цариградског патријарха, почео подизати манастир што је отворило сукоб надлежности Цариградске патријаршије и аутокефалне Охридске архиепископије.

Историчар Никејског царства Георгије Акрополит наводи да су Срби, њих око хиљаду на броју, 1257. напали никејске поседе и минувши Кичево почели да пљачкају околину Прилепа. Покушај никејске војске да се одупре завршио се поразом. Ову епизоду наводи и Ефрем из Еноса, византијски хроничар прве половине 14. века. Ипак, Срби су Кичево заузели четврт столећа касније.

У житију краља Милутина, из пера архиепископа Данила II, стоји записано да је српски владар запосео *и државу земље кичевске са градовима и облашћу њиховом*. Овим походом, који се датује у 1284, српски одреди су освојили Пореч, Кичево и Дебар. У овом случају под термином *земља* подразумева се одређени крај или предео који одговара византијској управној јединици — катепаникију. У уговору о савезу између краља Милутина и Карла од Валоа, брата француског краља Филипа IV Лепог (1308), наводи се да кичевски предео *(contrata Quiciane)* улази у састав Милутинове државе.

Када је у питању 14. век, у српским изворима нема података о Кичеву. На основу познате Кичевске оставе, која се датује у око 1373, а која садржи велики број примерака новца краља Марка, краљице Јелене и Андрејаша, с разлогом се претпоставља да се током осме деценије 14. столећа власт наследника краља Вукашина простирала и на Кичевску област. Под именом Кирчова или Крчова, Кичево се помиње у 17. веку у делу турског географа, историчара и библиографа Мустафе Хаџи Калфе.

Извори и литература: H. Gelzer, *Ungedruckte*, 42; *ВИИНЈ* III, 350, 351; Данило Други, *Живоши краљева и архиейискоџа срйских*, 114, 137; A. Heisenberg, P. Wirth, *Geor-*

gii Acropolitae Opera I, Stuttgart 1978, 140, 145; O. Lampsidis, *Ephraem Aenii historia chronica*, Athenis 1990, 9177; В. Мошин, *Споменици на Македонија* II, 438; B. Saria, *Iz numizmatičke zbirke Narodnog Muzeja i Beogradu. IV. Kičevska ostava. Prilog staro-srpskoj numizmatici*, Старинар 3 (1924–25) 73–91; *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, Опширен пописен дефтер № 4 (1467–1468. година), ред. М. Соколоски — А. Стојановски, Скопје 1971, 197–199; И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия* I, София 1924 (репринт 1995), 55, 83–84, 154, 163, 166; Т. Томоски, *Исправки и дополненија на некои карти од средновековната историја на Македонија*, Годишен зборник ФФС 7 (1954) 115; *ИСН* I, 350, 441, 443; *История на България* II, София 1981, 357; П. Коледаров, *Политическа география на средновековната българска държава*, II (1186–1396), София 1989, 71, 74, 76, 82, 93, 119; V. Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris 1989, 279; К. Аџиевски, *Пелагонија во средниот век (Од доаѓањето на Словените до паѓањето под турска власт)*, Скопје 1994, 4, и даље према регистру; И. Микулчиќ, *Средновековни градови и тврдини во Македонија* 5, Скопје 1996, 208–209; Т. Томоски, *Македонија низ вековите: градови, тврдини, комуникации*, Скопје 1999, 49–50; С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак ДИ IV, 2–3 (1997) /Београд 1999/ 133–146.

Р. Радић

КЛЕК (Chech, Klekh, Clech) — тврђава Косача, на граници према Деспотовини, спорне убикације. М. Динић сматра да се налазио у околини села Сеништа и то или на топониму Град с рушевинама на самом Увцу, или на локалитету Градина. Утврђење је изграђено на заравњеном врху стене, на оштрој окуци Увца. Приступ је био једино могућ узаним усеком у стени, а с реке је постојао природни прилаз. Делимично је археолошки истражен. На самом врху стене била је кула осматрачница, а на југозападној страни налазило се подграђе које је било неразвијено. У граду је стално боравила само војна посада. Оваква убикација отвара питање границе с Босном јер је село Радоиње јужно од Сеништа припадало кнезу Лазару. Убикација Клека код Челице на Лиму или села Рутоши, била би исправнија. Такође се не може одбацити могућност да се Клек налазио у Маочу, код засеока Клеков Бријег, на локалитету Градина, на коме и данас постоје развалине града. Клек се као посед херцега Стефана Вукчића помиње у све три повеље (1444, 1448, 1454). Није познато када су га Турци заузели, свакако не пре 1465. године. Тврђава је затварала долину Увца и имала велики стратегијски значај. Њена привредна функција није потврђена у писаним изворима иако постоје остаци малог подграђа, а ако је и постојала, била је неразвијена.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: L. Thallóczy, *Studien*, 361, 379, 398; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 198; В. Шалипуровић, *Нека питања границе Босне и Херцеговине и Деспотовине у 14. и 15. веку, и места и положаја неких средњовековних градова у средњем Полимљу*, Симпозијум СДСВ 7, Пријепоље 1979, 195–208; О. Вукадин — Д. Минић, *Град Клек у селу Рутоши*, Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 308–309; Д. Спасић, *Средњовековни утврђени градови средњег Полимља*, МЗ 2 (1997) 46–48.

С. Мишић

КЛЕК (Clech) — трг на полуострву Сливно, у жупи Луки на доњој Неретви, на њеној левој обали. По заузимању Дријева од стране Турака, Клек је пред крај средњег века доживео да се у њему развије трговина сољу. Монопол у овој трговини добили су Дубровчани, који су после 1485. у више наврата слали своје људе као *venditores salis in Clech*. У уговору Дубровчана с Мустафа-пашом 1490, Клек се наводи као место на коме се тргује сољу. Трг је био насеље отвореног типа, па је често био изложен нападима Угара и Млечана. Пошто су Мађари 1491. изгубили Кош, трг соли је пренет у место Светиј, а убрзо затим натраг у Дријева.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 369; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 142–143; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 19; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 25, 154.

С. Мишић

КЛОБУК (Clobuco, Clobuch, **Клобоукь**) — град у средњовековној жупи Врм, која се простирала око реке Сушице, леве притоке Требишњице. Њен први помен у Дубровачком архиву је од 23. фебруара 1280. Данас је то име потиснуто племенским именом Корјенића. Град је лежао на значајној комуникацији која је повезивала Конавле са унутрашњошћу, а затварала прилазе требињском крају са истока. Из раног турског периода забележена је траса од Рисна преко Клобука на север према Черници (Цернici) и Гатачком пољу. У дубровачким изворима се током 14. и 15. века често спомиње због друмских разбојништава (једно дубровачко упутство из 1382. изричито брани посланицима да прођу поред њега). Дуго је био археолошки занемарен, а пуно се очекује од истраживања која од 2004. води арх. Александар Ратковић. До сада су евидентирани остаци цркве посвећене св. Михаилу и четири етапе градње зидина које захватају површину од око 13.650 метара квадратних. Град је на високој, окомитој стени окруженој реком. Прилаз је могућ само са запада преко заравни зване Врмац.

Последњи податак појачава везу са Врмом (τό Ὀρμός — Ормос), који Константин Порфирогенит наводи међу насељеним градовима у Травунији, док с друге стране изоставља наш Клобук. Међутим, јасно је да је најкасније у другој половини 12. века прерастао у стално војно упориште, као и да се до тада коначно учврстио млађи облик имена пошто је у *Летопису попа Дукљанина* опи-

сан као брдо где је дошло до сукоба владара Дукље с војском коалиције суседних српских држава. По мишљењу Мавра Орбина, у време *расапа* Николе Алтомановића 1373. овај великаш је потражио спас у граду. Тада га је држала властелинска породица Зорке, вероватно по Николиној вољи, али је у одсудним догађајима изневерила свог сениора. Павле Раденовић се јавља као господар града и жупе најкасније од 1395. године. У току 1438. опседао га је Стефан Вукчић. Ако га је и био освојио, морао га је услед турског притиска вратити Радосаву Павловићу пре 31. августа наредне године. Косача је већ 1440. добио од султана право да запоседне Врм. Жупски град је дуго пружао отпор тако да га је вероватно заузео тек након смрти Радосава Павловића (март 1441). Потврду овог освајања добио је од његових наследника наредне године.

Дубровчани су такође настојали да добију Клобук с његовом жупом. На самом почетку Конавоског рата (1430–1432) ангажовали су арбанашку браћу Албани да их похарају. Међутим, како су пресудну реч већ имали Турци, султан Мурат II је 9. јуна 1431. издао писмо своме склаву да преузме Клобук са Врмом и Требиње с Лугом како би били уступљени малој јадранској комуни. Ово, међутим, до краја рата није остварено, а у Дубровнику су касније више пута безуспешно настојали да спроведу своје намере. У разговору с Радосављевим послаником крајем октобра 1439, поново су исказали намеру да дођу у посед Клобука. Исти великаш га је неколико месеци пре смрти нудио Дубровчанима, али су они били приморани да га одбију. У току преговора о савезу с краљем Томашем, вођеним почев од августа 1451, тражили су изричито право на Клобук са жупом, без обзира на то која од уговорних страна их буде освојила или добила од херцега. Од почетка 1451. све до завршетка рата с херцегом 1454, Дубровчани су се, очекујући помоћ и од деспота Ђурђа, безуспешно обраћали Мехмеду II са сличним захтевом.

Турци су још 1437. имали неке планове о запоседању приморских поседа Павловића. С те стране је крајем 1462. стигао захтев да им се уступе Клобук и оближњи Мичевац, као и Чачвина на западу. Након поделе земље Косача између оца и сина, Клобук је остао у непосредној херцеговој власти. Велике недоумице представља време турског освајања. У септембру 1466. двојица његових становника доносе неке недовољно јасне вести из овог града. Турски напад праћен робљењем непосредно пре 28. августа 1468. изазвао је бежање становништва, али није извесно да је довео до промене граница. У турском попису Херцеговине из 1468/69. није забележена околна жупа, али је то учињено у дефтеру из 1475/77. Преовладава уверење да је град пре тога често мењао господаре, те да ни Влатко Херцеговић ни Турци нису успевали да успоставе чврсту власт. Из дубровачке одлуке од 25. јуна 1477. наслућује се да је неке намере с градом имао и напуљски краљ Фердинанд.

У новију цркву св. Арханђела Михаила из околине узидан је споменик, датиран у 1224, с фрагментованим натписом *жупан Крње*. Некакву улогу у управи и одбрани могао је да има извесни феудалац Viscao (Војислав) из Врма, споменут 1306. године. Своју *contrata* у жупи 1368. имао је Остоја Бестудовић. С њом се на основу презимена можда може повезати и извесни Богчин Корјенић, који се од 1399. до 1412 спомиње као феудалац Сандаља Хранића. О угледу извесног Вукосава Землића сведочи надгробни споменик из Клобука у облику сандука, који је датиран у период од 1420. до 1442. године. Градом су од краја 14. века изгледа управљали кастелани. Један се спомиње 2. августа 1423. Касније се јављају и кнезови. Средином 1442. кнез Клобука, извесно домаћи грађанин, у два наврата је заступао Косачине интересе као дубровачког феудалца у спору око подела децена на конавоској планини.

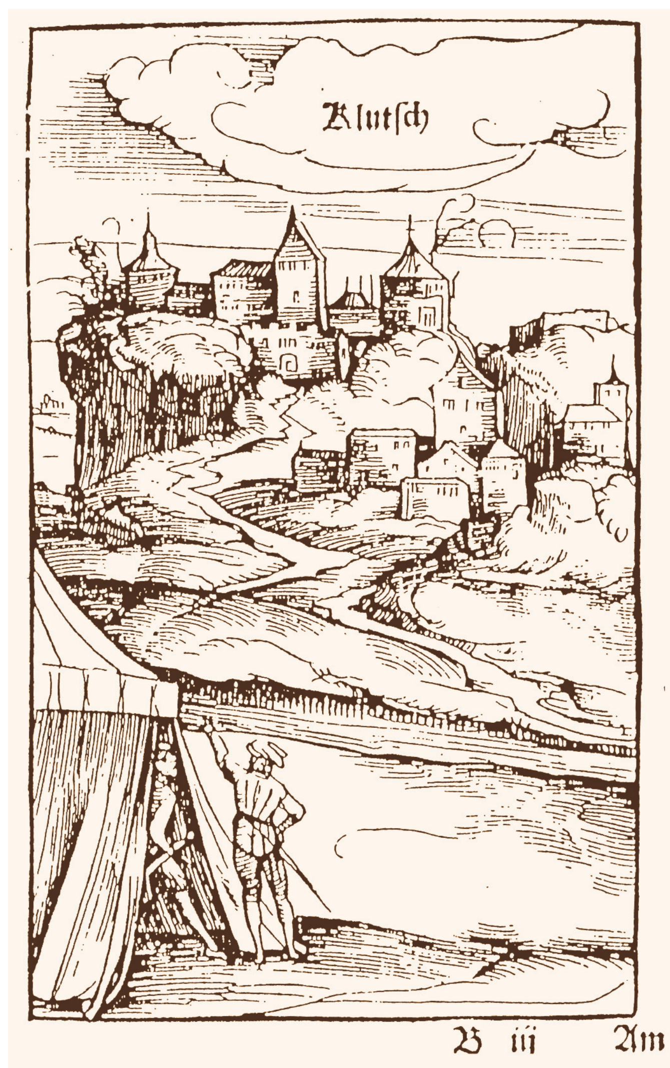
Као и у случају већине малих утврђења у средњовековној Босни, испод града се развило незнатно подграђе карактеристичног назива: Подклобук (*Sotoclobuch*, *Subtus Clobuch*). Први помен је од 30. септембра 1384. Међутим, оно је имало изузетно скроман економски значај. Прва незнатна задужења у Дубровнику, вероватно ради трговине, из околне жупе су из 1459, а из самог Клобука тек из 1463. године.

Извори и литература: Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд — Загреб 1928; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, 104; H. Kreševljaković — H. Karadžić, *Stari hercegovački gradovi*, NS 2, 18–19; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 27, 32, 44, 56, 83, 144, 159, 162, 249, 250, 257; М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 18, 26; Исти, *Српске земље у средњем веку*, 190, 192, 193, 203–204, 253, 258, 263; D. Kovačević-Kojić, *O knezovima i gradskim naseljima srednjovekovne Bosne*, Radovi FF u Sarajevu 6 (1970–71) 333–345; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 44, 51, 63, 120; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 119, 252; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 17, 47, 109, 117, 118, 120; К. Јиречек, *Историја Срба* II, Београд 1981[2], 101, 136; С. Ћирковић, „*Насељени градови*“, 15–16; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем веку*, 68, 86, 98, и даље према регистру.

В. Алексић

КЉУЧ (**Клоучь**, Klutsch) — на Сани. Средњовековни град, центар жупе Бањице, развио се из феудалне резиденције током 13. века, да би са успоном породице Хрватинић био претворен у

прави град. Бан Стјепан II Котроманић је око 1326. дао град Кључ са жупом Бањицом кнезу Вукославу Хрватинићу, а затим је град 1351. припао његовом сину, кнезу Влатку Вукославићу. Он је 1364. уступио град Кључ угарском краљу Лајошу у замену за поседе у Угарској. После Лајошеве смрти (1382), град је поново прешао у босанске руке, тачније војвода Хрвоје с браћом успео је да заузме град. Кључ је припао унуцима Хрвојевог брата, жупана Драгише Вукчића, и остао је под њиховом влашћу до краја постојања босанске државе. Градско утврђење сазграђено је на издуженој коси која се стрмо обара ка левој обали Сане, на чијем завршетку је подигнута кула Љубица. У путопису Бенедикта Курипешића из 1530. сачувана је и гравира града Кључа. У подножју тврђаве развило се привредно средиште — варош, која се први пут помиње у изворима 1446, али се са сигурношћу може тврдити да је настала знатно раније. Град је контролисао пут који је ишао долином Сане, повезујући Поуње с долином Пливе и Врбаса. Последњи босански краљ Стефан Томашевић је, бежећи пред османском војском јуна 1463, потражио склониште у Кључу, очекујући угарску помоћ. Међутим, краљ је био заробљен и убрзо погубљен. У угарској противофанзиви, Кључ је ослобођен и припао је угарској Јајачкој бановини, све до 1495/1499. године, када га Турци трајно заузимају.



Гравира града Кључа на Сани у ӣуӣоӣису Бенедикӣа Куриӣешића (1530)

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 17–18, 21–22, 339–341; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 438–440; Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове усӣомене или Турска хроника*, 152–155; Ć. Truhelka, *Naši gradovi*, 59–63; В. Ћоровић, *Хисӣорија Босне*, 553–560; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, 27; M. Vego, *Naselja*, 56; I. Bojanovski, *Ključ na Sani*, AP 15 (1973) 100–105; AL BiH 2, 10.114, 10.124; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 60–61, 67–68, 76, 116, 118, 122–129, 234–237, и даље према регистру.

Ј. Мргић

КЉУЧ (Glutch, Cluz) — град у долини Цернице, налазио се на узвишењу на левој обали. Овај град је био у поседу Сандаља Хранића, који га је повремено користио и као престоницу. И у поседу Стефана Вукчића град је задржао значајну улогу. Током преговора о склапању брака херцега Стефана с Барбаром Лихтенштајн 1455, у Кључу је херцег издао документ којим је регулисао права своје будуће супруге. Кључ се као један од градова који се потврђују херцегу Стефану помиње у повељи Фридриха III из 1448. и у повељи краља Алфонса V из 1454. године. Не могу се утврдити разлози зашто се овај град не помиње у првој повељи Алфонса V из 1444, када је сасвим извесно да је Кључ и тада био у херцеговом поседу.

Размирице између херцега Стефана и његовог сина Владислава и повезивање овог другог с турским властима, довеле су херцегове земље у опасност од турског напада. Да би боље организовао одбрану града Кључа, херцег је у дубровачкој канцеларији склопио уговор с Радославом Ратковићем, становником Новог, који је примио шест дуката за чување херцеговог града. Ипак, град Кључ је предат Турцима заједно са свим залихама и богатством у њему. Касније, јула 1464, исти Радослав се обавезао да ће и даље служити херцегу за новац који је већ примио. Повлачење султанове војске омогућило је херцегу и његовом сину Влатку да поврате неке своје поседе. Почетком јула 1464. херцег је кренуо у противнапад у коме је ослобођен и Кључ. У Дубровник је 14. јула стигао Влатков гласник с вешћу да је Кључ ослобођен. Поделом земље коју је захтевао Владисав, Кључ је вероватно остао у херцеговом поседу. Почетком децембра 1465. херцег је преко Дубровника тражио од угарских војних команданата који су били у долини Неретве помоћ у намирницама за град Кључ. Борбе око Кључа водио је Влатко Хер-

цеговић, а град се одсечен од осталих делова земље одржао до 1468, када је пао под турску власт.

Град Кључ више Цернице налазио се на једном од најзначајнијих трговачких путева Дубровник–Требиње–Кључ–Фоча и даље према Новом Брду и Нишу. Од Дубровника до Кључа путовало се два дана. Кључ је био важан трговачки центар кроз који су пролазили дубровачки каравани, а значајан део трговине обављао се и у самом граду.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници у средњовековној Србији и Босни*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 252, 288–292; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 218, 248–267; Исти, *Историја*, 330–337; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 245.

М. Копривица

КНИНАЦ (**тръгъ Книньць, Кныньць**) — трг у Хвосну. Велики жупан Стефан Немањић је 29. септембра 1200/01. даровао овај трг манастиру Хиландару. Краљ Милутин у повељи манастиру Хиландару за Книнац наводи *и трг Книнац да не ходи на војску никад, него да работу работају цркви, које им купље наређује да носе*. Уз то *ко се на том тргу нађе да је украо нешто, мало или велико, да врати седмоструко, а владар да га казни као неверника*. И у двема повељама краља Милутина Хиландару, којима дарује и потврђује ранија даривања, наводи се трг Книнац. Приликом судског процеса око међа Крушевске метохије 1327, који је вођен на двору Стефана Дечанског, помиње се и трг Книнац, као део поменуте метохије.

У повељи цара Душана, вероватно из 1355, има нешто више података. Наиме, трг Книнац се наводи да је припадао Крушевској метохији, а локална властела и метохијци се нису држали одредбе да је трг у овом месту, нити су манастиру Хиландару давали царине од продаје вина. Цар Душан посебном одредбом оснажује права Хиландара на овај трг на коме имају права да узимају царину од вина које се *износи и извози од трга и метохије*.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Законски споменици*, 385, 388, 389, 393, 420, 429, 430; С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару о спору око међа Крушевске метохије*, ССА 3 (2004) 3–19; М. Живојиновић, *Историја Хиландара* I, 71, 156; Иста, *Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару?*, ЗРВИ 32 (1993) 129–135; С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 97–99.

В. Петровић

КОБАШ (Kopas, Kobach) — мали средњовековни кастел, изграђен на месту повољног прелаза („брода“) преко Саве, тако да се насеље развило са обе обале реке. Његово име потиче од лађа — „коба“, које су се овде израђивале. Од Кобаша је пут водио ка југу до Лишње, и на исток, преко Дубочца до Дервенте и даље до долине Босне. Као и Добор, и Кобаш се крајем 15. века помиње у поседу славонске племићке породице Бериславић. Деспот Стефан Бериславић је новембра 1530. превео османске трупе преко кобашког брода, а Турци су следеће године подигли и мало дрвено утврђење ради обезбеђивања прелаза. Под директну власт Османлија, Кобаш долази после смрти деспота Стефана (1535), а 1540/42. постаје седиште истоимене нахије.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: M. Mesić, *Pleme Berislavića*, Rad JAZU 8 (1869) 30–104; J. Bösendorfer, *Crtice iz slavonske prošlosti*, 126, 141; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, 39; Ј. Мргић, *Северна Босна (13–16. век)*, 26, 92, 137, 153, и даље према регистру.

Ј. Мргић

КОВАЧ (Kovach) — помиње се 1415. као тврђавица *(castellum)* Владислава Дубравчића, и може да одговара остацима утврђења Ковач на Радишковића брду, изнад састава Мале и Велике Укрине. Његова функција је била да брани пут који је настављао долином Укрине, ка њеном ушћу у Саву. Можда је била војно-управни центар жупе Укрине, која се помиње 1313. и 1314. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: J. Gelcich, L. Thalloczy, *Diplomatarium Ragusanum*, 251–252; Đ. Basler, *Ivanjsko polje. Gornji tok Ukrine*, GZM n. s. — Arheologija 7 (1952) 424; Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље“ Усоре*, 31; Иста, *Северна Босна (13–16. век)*, 109, 266; AL BiH 2, 4.36.

Ј. Мргић

КОВИН (Conin, Chovino) — тврђава у средњем Полимљу. Налазио се на левој обали Лима, на путу од Маржића за Пријепоље, на брегу уз саму реку, између села Цурова, Кучина и Избичана. У народу су његове рушевине познате као Јеринин град. Град је смештен на врху тешко приступачног каменог узвишења, постављен на правцу реке и клисуре, приступ му је био могућ само с југозападне стране. На најузвишенијој тераси подигнута је масивна четвороугаона кула. На терену су видљиви остаци објеката и једна пространа цистерна. Степенице између тераса су клесане у стени. Североисточно од тврђаве постоје налази винчанске културе, што сведочи о континуитету насељености долине Лима од преисторије.

Није сигурно да је постојао пре 15. века. Наводи се као тврђава херцега Стефана Вукчића у повељама из 1448. и 1454. године. Имао је улогу пограничне тврђаве према Србији. Евлија Челебија каже да су га Турци *оборили* приликом осва-

јања Полимља, а да су га подигли српски цареви, што би упућивало на његово старије порекло.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 379, 397; E. Čelebi, *Putopis*, 329; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 119; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 199–200; И. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, Београд 1970; Д. Спасић, *Средњовековни утврђени градови средњег Полимља*, МЗ 2 (1997) 49–51.

С. Мишић

КОВИН (Keve, Kewe, Gowin, Chevin, Kovinium) — град у јужном Банату на Дунаву, седиште угарске Ковинске жупаније. Ковин се налазио поред прелаза преко Дунава, који га је спајао с Цариградским друмом, тако да је утврђење подигнуто доста рано, али време и околности његовог настанка нису познати, већ се обично доводи у везу с делатношћу првог угарског краља Стефана I (997–1038). Значај Ковина као пограничне тврђаве и ковинског „брода" видљив је већ у 11. веку: током угарско-византијског ратовања 1071–1072, краљ Саломон и дукс Геза су након освајања Београда и продора до Ниша, у повратку прешли Дунав и дошли у град Ковин, одакле су *(ab urbe Keve)* даље кренули одвојено. Током Другог (1147) и Трећег крсташког похода (1189), крсташи који су ишли кроз Угарску прелазили су Дунав код Ковина, и затим преко Браничева настављали даље ка Цариграду. Дунавом је у Бугарску ишао и папски легат Лав с круном за цара Калојана, када га је 1204. у Ковину привремено задржао краљ Емерих, покушавајући да спречи крунисање бугарског владара. Угарски краљ Ладислав IV боравио је у Ковину 1289. године.

Ковинска жупанија, која је обухватала простор данашњег југозападног Баната, настала је вероватно половином 12. столећа, када су из првобитне територије Чанадске жупаније издвојене и друге банатске жупаније (Арадска, Тамишка, Крашовска). Функцију ковинског жупана, која се у изворима помиње од 1201, обављали су у првој половини 13. века највиши дворски достојанственици (палатин, судија краљевског суда, магистар пехарника). У њихово име жупанијом су из Ковина стварно управљали поджупани. Краљ Андрија II је 1223. *castrum Kewe* с читавом жупанијом уступио својој сестри Маргарети, удовици византијског цара Исака II Анђела, а 1235. као господар Срема и жупан Ковинске жупаније *(comes de Kewe)* јавља се њен син Калојан. Од друге половине 13. века, дужност крашовског и ковинског жупана најчешће је обављала иста личност. Током прве половине 15. века, на положају ковинског жупана налазиле су се угледне личности као што су Пипо Спано (1404–1426), Ловра Хедервари (1427–1429), Матко и Франко Таловац (1429–1439), Никола Илочки (1441–1446) и Јован Хуњади (1441–1456). Они су обављали и функције северинског бана, тамишког, чанадског и крашовског жупана, капетана Београда, што је био део стратегије да се одбрана јужне границе, угрожене од Турака, организује јединствено на ширем подручју. Ловра Хедервари (1428) и Матко Таловац (1430) имали су и положај кастелана ковинске тврђаве.

Због повољног положаја и прекограничне трговине с Византијом, насеље поред ковинског утврђења развило се већ до средине 12. века у значајан трговачко-занатски центар и један од најважнијих градова јужне Угарске, како је то истакао и арапски географ Идриси 1154. године. Међутим, опадање угарске балканске трговине након пада Цариграда 1204. и нарочито разарајућа монголска најезда 1241/42, довели су до пропадања градова у јужним областима Угарске, па је и Ковин изгубио ранији значај.

У црквеном погледу, Ковин је био седиште Ковинског архиђаконата Чанадске бискупије, који мења назив у Торонталски у првој половини 14. века. У склопу своје прозелитске верске политике, краљ Лудовик I (1342–1382) подстицао је делатност фрањеваца, па је између 1366. и 1368. у Ковину основан фрањевачки манастир, који је, заједно с манастирима у Храму и Ермењешу, припадао Ковинској кустодији. Овај манастир се последњи пут помиње у папској потврди фрањевачких привилегија из 1433. године. Фрањевцима се тада поново одобрава деловање у пограничним крајевима Угарске, у којима „јеретици и шизматици" бораве у великом броју. Сматра се да је ковински фрањевачки манастир страдао у османским нападима 1439. године. Могуће је да се овај манастир налазио на потесу Манастириште надомак Ковина.

Ковин је у 14. и 15. веку био један од краљевских градова, који је имао важну војну улогу на граници. Краљ Лудовик I је 1365. у освајање Видинске Бугарске кренуо из Ковина, а приликом својих похода у Србију 1389. и 1392, краљ Жигмунд је и у одласку и у повратку прелазио Дунав на ковинској скели. Код Ковина је преко Дунава прешла и војска предвођена Пипом Спаном, послата у помоћ деспоту Стефану током његових борби с братом Вуком и Турцима 1409, а војска Јована Марцалија, која је 1437. продрла до Крушевца, вратила се преко Ковина назад у Угарску. Последица овог похода било је османско освајање Србије 1439, разарање Ковина и пустошење његове околине.

Краљ Жигмунд је у циљу јачања одбране водио политику подстицања развоја пограничних

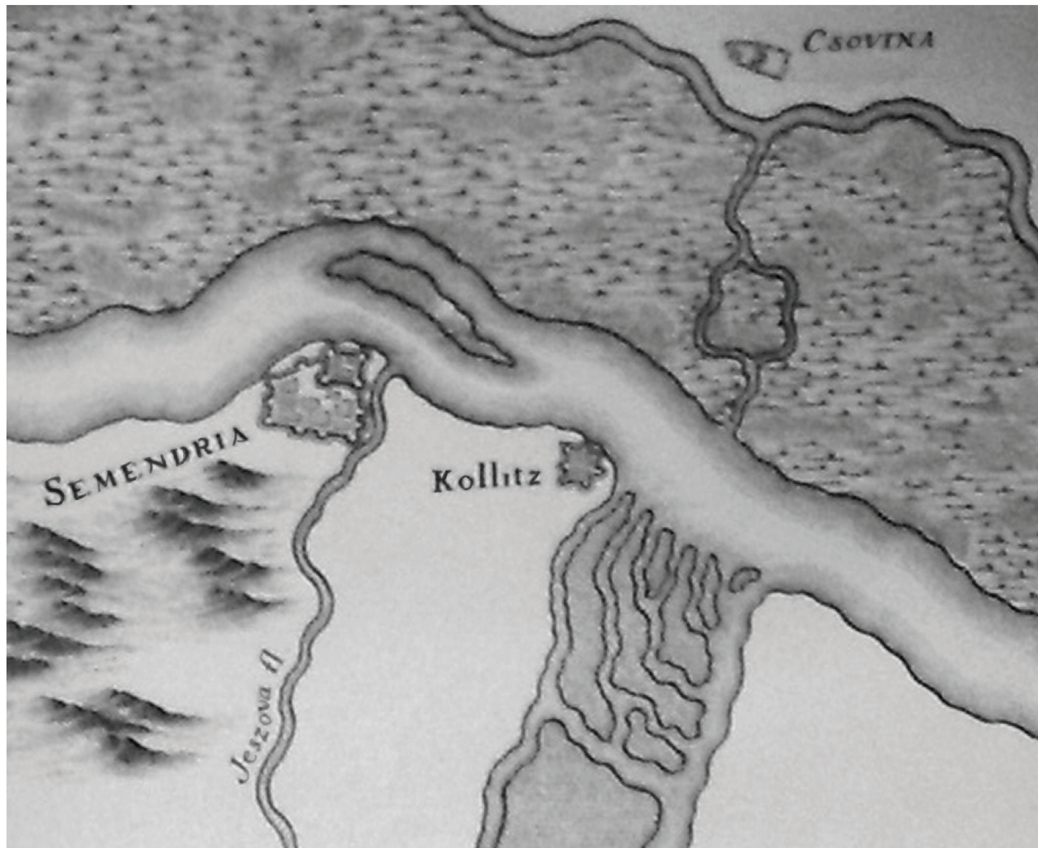
градова, па је тако и ковинска општина од њега добила привилегије у више наврата. Године 1392. краљ је ослободио Ковинце плаћања царина и тридесетнице, 1405. дао им је дозволу да одржавају годишњи сајам испред цркве на дан Успења Богородице, а 1412. доделио им селишта Баваниште и Скореновац са свим припадајућим правима. Привилегијом од 20. новембра 1428, угарски краљ је све становнике Ковина (*cives*, *hospites*, *incolae*, *habitatoresque et tota comunitas*) ослободио свих пореза владару, осим давања два центенара воска годишње. Ковинци су били ослобођени плаћања пореза на робу у свим местима у Краљевини. Жигмунд је у заштиту узео становнике града, забранивши прелатима, баронима, кастеланима, жупанима и осталима да их узнемиравају, хапсе због дуга или им отимају робу. У случају спора, надлежан је био градски суд Ковина. Грађани су добили могућност да сами бирају пароха и судију. Становници Ковина добили су и право да лове рибу у свим текућим водама у околини (осим у забрањеним рибњацима), установљен је сајам, тј. пазарни дан сваке недеље, а одређен је и режим по коме страни трговци могу у Ковину да продају тканине и вино. Са своје стране, Ковинци су били дужни да савесно чувају краљевско пристаниште у свом граду. Повластице које је давао Ковину и другим градовима, краљ Жигмунд је мотивисао потребом да се становништво увећава, нарочито у пограничним областима. Седам година касније, 4. јула 1435, краљ Жигмунд је издао још две повеље становницима Ковина, које су потом потврђивали краљеви Алберт, Владислав I, Ладислав V и Матија Корвин.

Срба је у Ковину било и пре почетка 15. века, а њихово досељавање у град и околину интензивно се наставило и касније. Тако су пуста селишта Баваниште и Скореновац, која је краљ Жигмунд 1412. доделио ковинској општини, била поново насељена већ 1428. године. Ковинска варош је у лето 1439. тешко страдала од Османлија, а становници су побијени, поробљени или побегли на север. На дунавском острву Чепел, јужно од Будима, они су основали Горњи, односно Српски Ковин *(Ráczkeve)*, а краљ Владислав I им је 1440. потврдио раније привилегије. У повељи се за избегле становнике Ковина и села Баваништа и Скореновца изричито каже да су Рашани. Они су тамошњу католичку цркву св. Аврама преобратили у православну, посвећену Успењу Богородице, из чега произилази да је и Успенска црква у Доњем Ковину била православна. Могуће је да су Богородици биле посвећене и католичка и православна црква у граду.

Због добрих саобраћајних веза и улоге у извозно-увозној трговини, Ковин је био место наплате тридесетине, а први подаци о складишту коморе соли у граду потичу из 1397. године. Из истих разлога, Ковин је био и средиште дубровачког пословања на територији данашњег јужног Баната. Дубровчани су у Ковину били присутни почетком друге половине 14. века, а само у кратком распону од 1409. до 1412. живело је у Ковину скоро тридесет дубровачких трговаца. Међу њима било је и припадника властеле, посебно из породице Бобаљевића. Дубровачки трговци из Ковина били су у живој вези са својим земљацима у Београду, Смедереву, Браничеву, Димитровцима (С. Митровица), а пословали су и у Нађбањи, руднику злата и сребра који је од 1411. припадао деспоту Стефану. Међу дужницима Дубровчанина Михаила Лукаревића у Новом Брду 1434. забележени су месар Богдан Новаковић из Ковина и његов гарант Добросав клобучар. Дубровчани се и половином 15. века повремено помињу у Ковину.

Ускоро после завршетка Дуге војне (1444) дошло је до обнове порушеног Ковина на јужној граници. Град је у то време (1445) држао северински бан Никола Илочки. На развој Ковина у овом периоду позитивно је утицао и његов положај наспрот српској престоници Смедереву. О значају града у пограничној трговини сведочи и план деспота Ђурђа за угарско-турско примирје из 1449, који је предвиђао слободан долазак турских трговаца у Београд, Ковин, Храм, Северин и Карансебеш, док би деспот одредио места на турској територији која би могли да обилазе угарски трговци. Ови неуспели мировни преговори уследили су након Хуњадијевог похода из 1448, окончаног тешким поразом на Косову, који је угарска војска такође започела с ковинске скеле. Јован Хуњади је у Београду и Ковину боравио и у августу 1454, за време турског напада на Смедерево, организујући одбрану јужне Угарске. Због похода султана Мехмеда II против српске државе и угарског Београда у лето 1456, Хуњади је безуспешно тражио од саских градова из Ердеља да се на ковинском „броду“ прикључе његовој војсци.

Након одбране Београда и смрти губернатора Јована Хуњадија, у Угарској је дошло до борбе између његових противника и присталица. После убиства Улриха Цељског у Београду, Хуњадијев син Ладислав је краља Ладислава V из Београда преко Ковина одвео у Темишвар. Краљ је наредне године погубио Ладислава Хуњадија, што је довело до грађанског рата у Угарској, у који се, на краљевој страни, умешао и деспот Лазар Бранковић. Српски деспот је у априлу 1457. заузео Ковин, Ласловар и друге приобалне градове. Ковин



Ковин и Кулич на карти грофа Марсилија (почетак 18. века)

су деспоту Лазару предали браћа Јован и Антоније, синови Петра де Сидо (de Sydo), чији су поседи били у Ковинској жупанији и који су имали важног удела у управљању Ковином. Иако је српска војска поражена на Тамишу 25. маја исте године, ови градови су остали у деспотовим рукама још око годину дана. Ковин и друге приобалне градове заузео је Михаило Силађи вероватно у марту 1458, после избора Матије Хуњадија за краља и смрти деспота Лазара.

Османско освајање Србије 1458. директно је угрозило и јужне угарске границе, па су краљ Матија и његов ујак Михаило Силађи, капетан Доњих крајева, из Београда и Ковина руководили одбраном, настојећи да спрече освајање Смедерева. На страни Османлија борио се и Вук Гргуревић, који је упадао у Срем и *расипао* Ковин. Турци су 1460. заузели и срушили Ковин и продрли све до испод Титела, али је Михаило Силађи утврдио град и снабдео га посадом и храном. Упади акинџија у области јужне Угарске постали су наредних деценија редовна појава, па је државни сабор, у покушају да учврсти линију одбране на Дунаву, 1478. донео одлуку да се обнове тврђаве у Ковину, Храму и Пожежени, што је и учињено 1481/82. године. О градском насељу и његовим житељима у овом периоду има мало конкретних података. Јован Расцијанин (Rascianus), грађанин Ковина, жалио се 1464. краљу Матији да редовнице с будимског Маргаретиног острва не поштују ковинске привилегије, па је краљ интервенисао. Ђорђе Сремац за Србе из Ковина, у периоду пре Мохачке битке, наводи да се баве трговином, сарађујући са Османлијама. У хаотичним годинама грађанског рата које су уследиле након пораза Угарске на Мохачу (1526), турски одреди су још чешће пљачкали и пустошили по пограничним крајевима. Југозападни, приобални крајеви Баната су и пре коначног освајања ове покрајине 1551/52. барем делимично били у османским рукама. Никола Олах је 1536. забележио да се Ковин и друге тврђаве на Дунаву већ више година налазе под турском влашћу.

Остаци ковинског града налазе се на уздигнутом лесном платоу, садашњих димензија 150 са 130 метара, изнад састава Дунавца и Поњавице. Од утврђења, срушеног по одредбама Београдског мира из 1739, до данас је остало мало трагова. Археолошки налази указују да је првобитно ковинско утврђење имало палисадне бедеме и да је било окружено ровом. На југозападној ивици лесног платоа делимично су видљиви остаци куле (основе 10,5 са 10,5 метара) с масивним пиластрима, док је двадесет метара западније очуван део каменог зида. Сматра се да очувани делови утврђења припадају позносредњовековном периоду, а постојање три камена зида у југозападном делу бедема, који се међусобно додирују, све-

дочи о различитим фазама обнове и додатног утврђивања града. Представу о општем изгледу тврђаве могуће је стећи на основу Марсилијевог плана Ковина. Према том плану, фортификација се почетком 18. века састојала из два ровом одвојена дела: већег, правоугаоног облика, и мањег, неправилног троугаоног. У овом троугаоном делу утврђења, окренутом ка Дунавцу, издвајао се објекат квадратне основе, по свему судећи кула.

Археолошким ископавањима овог локалитета констатована су четири средњовековна нивоа насеља, датована у период од 12. до 15. века. Први ниво, који се датује у прву половину 12. века, карактеришу остаци земљаних пећи, тј. отворених огњишта и оскудни керамички налази, док је други ниво, хронолошки опредељен у другу половину 12. и прву половину 13. века, најјачи сегмент културног хоризонта са остацима више објеката и великом количином керамичког материјала. Ово насеље страдало је у пожару. Трећи (друга половина 13–14. век) и четврти ниво, датован у 14/15. век, скоро су уништени бројним каснијим укопима, а најмлађи слој четвртог нивоа садржи трагове паљевине и грађевински шут. Старијим фазама становања у Ковину (12/13. век) одговарају полуукопани стамбени објекти с подом од набоја и зидовима од дрвеног коља, плетара и лепа, и земљаним пећима у углу кућа. Истражени стамбени објекти каснијег периода (13–15. век) у Ковину су надземни, с подовима од малтера или од опеке с набијеном земљом. За доњу зону зидова кућа коришћен је камен, на који је затим постављана дрвена конструкција. На јужној страни средишњег дела платоа налазила се некропола.

Извори и литература: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I, ed. E. Szentpétery, Budapestini 1937, 91, 377; Odo de Deogilo, *De Ludovici VII Francorum regis cognomento junioris profectione in Orientem*, ed. J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series latina (= PL) 185, col. 1213 B; *Historia de expeditione Friederici Imperatoris*, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich I, ed. A. Chroust, MGH Scriptores rerum Germanicarum, Nova series 5, Berlin 1928, 26; A. Theiner, *Monumenta Slavorum*, 34; A. Theiner, *Monumenta Hungariae* I, 39, 316; I. Tkalčić, *Povjestni spomenici Zagrebačke biskupije 12. i 13. stoljeća* I, 16, 163; G. Fejér, *Genus, incunabula et virtus Ioannis Corvini de Hunyad*, Budae 1844, 119, 120, 125, 202–203; G. Fejér, *Codex diplomaticus* II, 388; III–1, 66, 109, 320; III–2, 467; IV–1, 27, 108, 109, 111; IV–3, 552; V–2, 72, 86, 94, 102, 104, 120, 179; VI–1, 264; VII–2, 75; VII–3, 75; X–2, 418; G. Wenzel, *Árpádkori új okmánytár* I, 190; IV, 21; VI, 325, 334, 335, 359–360; IX, 3, 12, 16, 18, 20, 22, 26, 557; XI, 115; XII, 71, 78, 80, 85; I. Nagy, *Hazai okmánytár* I, 64; II, 12, 14; VI, 15, 34, 199; VII, 9, 140, 142, 144, 411; VIII, 15, 152, 159; I. Nagy, *Anjoukori okmánytár* VI, 371; T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik* III, 91, 95, 99, 100, 106, 118, 184, 201; VI, 8, 46, 57, 65; VII, 52; XIII, 201–202; E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár I (1387–1399)*, Budapest 1951, 150, 278–279, 281, 474; J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon* X, Pesten 1853, 243–244, 430–431, 526–528; I. Nagy — A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek Mátyás kiraly korából (1458–1490)* I, Budapest 1875, 35–36; L. Thallóczy — A. Áldásy, *CD Magyarorszag es Szerbia*, 88, 90–93, 119–120, 185–187, 189–190, 241–242, 248–250, 256–257, 472–473; E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 139–143; I. Magdics, *Ráczkevei okmánitár*, Szekesfehervár 1888, 1–21, 24, 29–30, 34–35; Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици угарских краљевских шајкаша*, Гласник СУД 67 (1887) 1–22; М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 66; Ј. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке Републике*, 43, 352; М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку* II, 15; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 241, 243; Ђ. Сремац, *Посланица о пропасти Угарског краљевства*, Београд 1987, 31; И. Руварац, *О ковинским привилегијама*, Зборник И. Руварца, Београд 1934, 426–438; Г. Шкриванић, *Идрисијеви подаци о југословенским земљама (1154)*, Monumenta cartographica Jugoslaviae II (Београд 1979) 16; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 71, 80, 106–108, 198–199, и даље према регистру; С. Ћирковић, *Прилошци за историју Ковина у средњем веку*, Зборник МСИ 1 (1970) 83–86; Исти, *О деспоту Вуку Гргуревићу*, Зборник МС ЛУ 6 (1970) 284–285; F. Pesty, *Az eltünt régi vármegyék* I, Budapest 1880, 412, 421; D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* II, Budapest 1894, 115–116; П. Рокаи, *Из средњовековне историје Новог Сада*, Зборник МСИ 11 (1975) 106, 109–110; Исти, *„Бродови“ на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 139–177; Ј. Калић, *Дунав у ратовима 15. века*, ibid., 109–127; Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ у урбаним насељима средњевековне јужне Угарске*, Зборник МСИ 37 (1988) 25–30; В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402. године*, ИГ 1–2 (1959) 98–99, 110–112; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, према регистру; Р. Грујић, *Духовни живот*, Војводина I, 343, 350; К. Јиречек, *Историја* I, 362, 374; *ИСН* II, 48, 81, 220–221, и даље према регистру; P. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* I, Budapest 1996, 139–140, 340–341; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 105, 155–157, 196, 206–208, и даље према регистру; P. Rokai, *Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda*, Godišnjak FF NS 12–1 (1969) 89–93, 104–107; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска у средњем веку*, Нови Сад 1986, 70, 174–176; М. Костић, *Опис војске Јована Хуњадија при поласку у бој на Косову*, Гласник СНД 1 (1925) 79–91; О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбег Али-бег Михалоглу*, Зборник МСИ 3 (1971) 11–12; К. Митровић, *Вук Гргуревић између Мехмеда II и Матије Корвина (1458–1465)*, БГ 2 (2003) 22, 26; М. Вуксан, *Ковин Град — средњовековно насеље и утврђење*, Рад ВМ 39 (1997) 175–184; А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната (15. век — прва половина 16. века)*, Зборник МСИ 73 (2006) 27–55; Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri Banata i Pomorišja*, Kikinda 2008, 34–35, 82–83, 86, 91–95, 111, 137–138.

А. Крстић

КОЖЕЉ, КОЗЛИ (**Козьль**) — средњовековни град, данас локалитет у непосредној близини села Кожељ, на око петнаест километара северно од Књажевца, у источној Србији. Налази се на источним обронцима планине Тупижнице, на реци Смаиловац (Кожељска река), левој притоци Белог Тимока. У народу је познат и као Козји

град, а назива се још и Козјак, Козал, Козаљ, Козељ, и Кожељ. Његово име унео је у биографију свог оца Стефан Првовенчани. Поред града је пролазио северни крај Тимочког пута, познатог још у античком периоду, који је водио из Равне, левом обалом Тимока и повезивао некадашње римске тврђаве и насеља Кожељ и Врбицу.

Од некадашњег града, који се налазио на платоу кречног брда остали су само незнатни остаци. Осим дела зида на источној страни висине око два метра и око метра дебљине, који је очуван у дужини од око 2,30 метара, од града су преостале местимично само гомиле камења, према којима се као и по шуту и рељефу тла може сазнати више о облику основе. С јужне стране налазило се подграђе. Главни прилаз вероватно су штитиле куле, на чије место указују само кружне гомиле камења. Даље се настављао зид који је штитио подграђе, од кога је остао само шут. Остатак зида на истоку грађен је од ломљеног, мало притесаног камена. Северно од овог зида налази се омањи природно избачен плато, згодан за изградњу куле, али се на њему не налазе никакви остаци који би то потврдили. Одатле се висораван пење тако да је северни део највиши. Изгледа да је зид и ту био ојачан кулом од које је остала гомила камења. Прилази граду отежани су са источне, северне и јужне стране. Једини лакши пут био је са запада.

Није познато када је Кожељ саграђен. Према новијим истраживањима, првобитно је било римско утврђење, на чијим основама је касније сазидан град у шестом веку. Ђ. Бошковић тврди да остаци града као и његов положај сведоче о чињеници да свакако припада средњем веку. Узимајући у обзир фрагменте цркве нађене у селу Кожељу, који потичу из 11. или почетка 12. века, Бошковић сматра да је можда и град из тог периода. Судећи по чињеници да је овај град имао одбрамбену функцију у низу византијских утврђења, вероватно је и након његове изградње обнављан, па можда и у 11. веку или почетком наредног.

У околини града потврђено је и постојање касноантичког насеља, више цркава, и средњовековне некрополе. До сада су у оквиру атара села Кожељ археолошки потврђене и делом проучене четири цркве. На месту старе цркве у селу, саграђене вероватно крајем 14. или почетком 15. века, а обновљене 1892, данас се налази нова, саграђена 1931. године. У њеном дворишту налазе се остаци још старије цркве, грађене током 11. или прве половине 12. века, романичког стила. Нешто северније од данашњег села, на потесу Старо селиште (Домановац), налазе се и рушевине мале цркве, св. Кирила, саграђене од бигра, за коју се сматра да потиче из 16/17. века. Из средњег века потичу и остаци цркве св. Богородице, скоро у потпуности разорене, која се налази југозападно од Кожеља. Време њене градње није познато. Из средњег века сачуван је и натпис на каменом довратнику неке од кожељских цркава из 1239. године.

Овај крај, насељен од преисторијског доба, током средњег века налазио се наизменично у поседу Византије, Бугарске и Србије. У рату који је водио с Византијом, осамдесетих година 12. века, Стефан Немања освојио је најпре Ниш, а затим и градове Сврљиг, Равно (Равни) и Кожељ, у долини Тимока. Сматра се да се то највероватније догодило 1183. године. О њиховом потпуном уништењу податак је оставио Стефан Првовенчани, у житију свог оца, у ком се град Козли једино и помиње. Према његовим речима, том приликом Немања …*до краја темеља их искорени, јер не оста камен на камену који се не поруши. И не подигоше се ни до данас*… Није сигурно да ли је заиста том приликом Козли у потпуности разрушен, тако да уопште није обновљен. Сматра се да су након пораза на Морави 1190, ови градови напуштени и враћени Византији. После пада под Турке, прикључени су Видинском санџаку. Према попису истог, из 1466. године, Козли је уписан као селиште под именом Кулина, у област вилајета Тимок.

Извори и литература: *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, изд. В. Ћоровић, Светосавски зборник 2, Извори, Београд 1938, 30; М. Башић, *Старе српске биографије*, 40; Стефан Првовенчани, *Живот светог Симеона*, Стефан Првовенчани, Сабрани списи, 72, 155; Д. Бојанић, *Фрагменти збирног пописа Видинског санџака из 1466*, Мешовита грађа 2 (1973) 50; К. Поповић, *Пут лицејских питомаца (јестаственочког одељења) по Србији године 1863*, Београд 1867, 150; Ј. Мишковић, *Књажевачки округ*, Гласник СУД 49 (1881) 57, 68–70, 77, 94–96, 97, 121; М. А. Костић, *Књажевац и стари књажевачки округ у прошлости и садашњости*, Београд 1933, 3–32; М. Станојевић, *Тимок*, Насеља и порекло становништва 29 (1940) 397, 417, 419–422, 443, 473–475; Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици Источне Србије* II, Старинар н. с. 2 (1951) 229–241; *ИСН* I, 258 (Ј. Калић); М. Благојевић, *Србија у доба Немањића. Од кнежевине до царства 1168–1371*, 36–38; П. Петровић, С. Јовановић, *Културно благо књажевачког краја*, Београд 1997; С. Јовановић, *Насељавање долине Тимока*, Књажевац и околина, 29–37; Д. Живковић, *Предања и легенде о настанку Књажевца, називима села и топонима у његовој околини*, ibid., 784; Б. Ферјанчић, *Стефан Немања у византијској политици друге половине XII века*, Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, Београд 2000, 37, 39; М. Благојевић, *О „Земљишту радње Немањине“*, ibid., 74; М. Благојевић, Д. Медаковић, *Историја српске државности* I, 95.

А. Фостиков

КОЗНИК (Cosnich, castrum Koznik) — утврђење, чији се остаци налазе двадесет километара југоисточно од Пљеваља, у атару села Козице, на једном високом брду изнад Козичке реке, десне притоке Ћехотине. Утврђење има издужену основу прилагођену терену. Видљиви су остаци зидова, две куле и једне правоугаоне грађевине. На локалитету Црквина, испод утврђења, налази се већи број стећака као и остаци једне цркве.

Први помен потиче из 1441. када се помиње извесни Радоје Грбачић из Козника. Из једног докуметна из фебруара 1445. сазнајемо да су се Дубровчани жалили на нову царину на стоку коју је увео Стефан Вукчић Косача а која је пролазила *sotto Cosiza a Maozo*. Козник се помиње у повељи краља Фридриха III (1444–1493), која је издата у Бечу 20. јануара 1448. херцегу Стефану Вукчићу Косачи. Територија коју је контролисало утврђење налазила се у власти породице Косача сигурно још за време Сандаља Хранића. Оближња Бреза, караванска станица, често се наводи у дубровачким документима као гранично место између Босне и Деспотовине. Очигледно да је утврђење Козник имало задатак да контролише путни правац који је ишао од Пљеваља за Коморане, који су били на територији Деспотовине.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 379; M. Vego, *Tri povelje*, 453–486, 471, 472; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 178–269, 244; П. Мијовић, М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 109–110; Р. Ђук, *Бреза и Комoрани — средњовекона насеља у Полимљу*, ИЧ 34 (1987) 61–72; Иста, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, МЗ 2 (1996) 7–23; Иста, *Пљевља и пљеваљски крај у дубровачкој архивској грађи*, ГЗМ 1 (Пљевља 1999) 55–67; Д. Спасић, *Средњовековни утврђени градови средњег Полимља*, МЗ 2 (1997) 60–62.

В. Петровић

КОЗНИК (**Кознікь**) — утврђење, чији се остаци налазе око девет километара источно од Александровца. Утврђење има неправилну основу која је прилагођена терену. Зидна платна су дебљине око метар и по, са девет кула. Две северне куле су пространије и могле су служити и за становање. Улаз се налазио на североисточном зиду. У југозападном углу пронађен је добро очуван систем за снабдевање водом. Састојао се од четири бунара озиданих плочастим каменом, око којих се налазио песак. Бунари и простор око њих били су затворени кружном грађевином. Бунари су се пунили кишницом која се прочишћавала кроз песак. Јужно од утврђења простирало се подграђе. У њему је пронађено неколико комада камене пластике са цркве моравског стила чији остаци на терену



Козник — данашњи изглед

нису пронађени. Утврђење је, по свему судећи, носило одлике моравског градитељства. Наиме, на круништу једне куле пронађени су остаци малтера румене боје. Пошто знамо да је фасада бранич- куле у Сталаћу рађена у виду малтерних трака на којима је бојом подражавано зидање опеком, вероватно је слична ситуација била и у Featureзнику.

Први помен утврђења је од 8. августа 1381, када је кнез Лазар *у Кознику* издао повељу Лаври св. Атанасија. Турци су први пут заузели Козник 1427. године. Следећи податак налази се код Длугоша. Наиме, после склапања српско-турског мировног уговора 1444, Турци су деспоту Ђурђу Бранковићу, између осталих утврђења, вратили и Козник. Међутим, подаци из једног османског пописа, насталог између августа 1444. и јула 1445, указују да је Козник у њиховој власти. После смрти Мурата II (1451), његов наследник Мехмед II (1451–1481) је уз бившу султанију Мару, вратио деспоту Ђурђу Топлицу, Дубочицу, област око Крушевца и Козника. Исте области Османлије ће поново заузети у септембру или октобру 1453. Мировним уговором између султана Мехмеда и деспота Ђурђа Бранковића 1455. све области јужно од Западне Мораве припале су османској држави. Нахија Козник налазила се у саставу Крушевачког санџака. Тврђава (у попису *kala*) била је седиште истоимене нахије. Из једног доцнијег османског пописа вреди истаћи један занимљив податак. Становници села Стрелар код Козника, давали су тврђави Козник 30.000 стрела годишње, касније су исти посао радили за потребе тврђаве Смедерево, због чега су били ослобођени харача, испенџе и других диванских намета. Железне врхове за ове стреле ковали су и предавали у истом броју козннчки Цигани, који су, такође, имали исте повластице. Током археолошких радова у оквиру утврђења Козник пронађено је само уз југозападну кулу 2.275 стрелица.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Две срӣске ӣовеље за Лавру*, ХЗ 5 (1983) 91–99, 92–93; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 171–175; О. Зиројевић, И. Ерен, *Пойис обласӣи Крушевца, Тойлице и Дубочице у време ӣрве владавине Мехмеда II (1444–1446)*, ВГ 4 (1968) 377–416, 377–378; М. Динић, *Југозаӣадна Србија у средњем веку*, 76–77; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 118–120; И. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, 48–51; М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 9–25, М. Васић, *Сӣановнишӣво крушевачког санџака и његова друшӣвена сӣрукӣура у XVI вијеку*, ibid., 49–51, 58–60, 69, 70; Р. Станић, *Козник код Александровца*, Рашка баштина 1 (1975) 321–322; С. Ђорђевић, *Козник*, Рашка баштина 2 (1980) 333–336; О. Вукадин, Д. Минић, *Козник*, Рашка баштина 2 (1980) 306–307; М. Спремић, *Десӣоӣ Ђурађ Бранковић*, 297; М. Благојевић, *Исӣочна граница Десӣоӣовине од 1428. до 1439. године*, ИГ 1–2 (1995) 23–34, 32–33.

В. Пешровић

КОЗОГРАД (Chosao, Cosal) — једно од утврђења које је имало функцију заштите богатог сребронсног рудника Фојнице у средњем веку. У дубровачким изворима се јавља 1434, док се 1449. помиње и његово подграђе — варош. Остаци градског утврђења налазе се неколико километара јужно од Фојнице, на обронку планине Маторац. Сачувани су темељи главне, тзв. Краљеве куле, мањег обора, цистерне, а испод тврђаве видљиви су трагови подграђа, које се и данас зове Варош. Ту су се, под заштиту тврђаве, склањали дубровачки трговци из Фојнице. И друго утврђење — Градина лагуми, неколико километара источно од Фојнице, имало је исту заштитну функцију. Забележене су вести да је становништво спалило и напустило варошицу Козоград, у тренутку османског освајања јуна 1463. године. У народном предању је сачувано сећање на босанску краљицу Катарину Косачу („Црна краљица"), која је, наводно, побегла пред освајачима из Јајца у Козоград, и даље у Далмацију.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Трговачки ӣушеви и рудници у средњовековној Србији и Босни*, Зборник КЈ I, 262 нап. 159; M. Vego, *Naselja*, 62; M. Šunjić, *Trogirski izvještaji o turskom osvojenju Bosne*, Glasnik AD BiH 29 (1989) 139–157; Đ. Basler, *Kreševo — Kiseljak — Fojnica*, GZM 9 (1954) 304; В. Палавестра, *Хисӣоријска усмена ӣредања из БиХ*, 143, 158, 160, 298–299, 334; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 79, 80, 86, 138, 139, 261; Иста, *Фојница у средњем вијеку*, Градски живот у средњовековној Србији и Босни (14–15. век), 124; AL BiH 14.95, 14.143.

Ј. Мргић

КОМ (Choni, Ckaw, Come, Chum) — средњовековни град с тврђавом и подграђем и политички и административни центар истоимене жупе у горњем току Неретве, данас назив крашког виса изнад села Кашићи, у околини места Главатичева.

Остаци утврђења налазе се на гребену који с југоисточне стране затвара кањон реке Ракитнице код њеног ушћа у Неретву. Западни део гребена, смештен у углу који затварају кањони Неретве и Ракитнице, носи назив Шибеник и нижи је од Кома за око двеста метара. Овај део био је насељен још од преисторије, а према мишљењу П. Анђелића и у време Словена, када се ту вероватно налазила и словенска утврда, о чему сведочи и само име Шибеник. Преко жупе Ком водио је средњовековни пут из Невесиња, Заборана, Брода (у Крупцу), Рибара и подножја града Кома који је ишао за Врхбосну. Овим путем град Ком био је повезан како са унутрашњошћу Босне, тако и с Приморјем. Системом локалних путева град је био повезан и с околним градовима и насељима, а испод њега је пролазио и стари пут за Коњиц.

На стратешком положају Ком је контролисао деоницу овог пута, а са њега је било могуће осматрање и кањона реке Ракитнице, као и дела долине горње Неретве.

Сам град подигнут је на терасастом платоу величине око 35 са 25 метара и имао је облик неправилног четвороугла. Зидови бедема, делимично сачувани, простирали су се на југоистоку и југозападу, док на североистоку нема никаквог трага њиховог постојања. Висина зида измерена на југозападу, где је и најбоље очуван, износила је око два метра са спољне стране, а дебљина метар и по. Улаз се изгледа налазио на западном углу или на југозападној страни. Унутар града лоцирана су два објекта, од којих је један био кула, а други изгледа цистерна. Оплате зидова грађене су од притесаног камена, а њихова унутрашњост испуњена је мешавином малтера и ситног камена. Од унутрашњих зидова делимично је очуван само зид куле, ширине око метар, сазидан истом техником као и спољни бедем. Од ситних покретних налаза на територији града и подграђа нађени су чавли, дужине три-четири центиметра, пореклом вероватно из некадашњих дрвених кровова, делови гвоздених предмета попут ножева и потковица, фрагменти керамике и комадићи стакла, као и један дубровачки грош из 14. века. Приступ граду био је веома тежак, о чему сведоче и трагови вештачког усецања стазе у камено брдо. Подграђе се изгледа налазило у јужном и југоисточном подножју Кома, где се данас простире село Кашићи, чији засеелак смештен испод самог Кома познат као Поткомље, чува успомену на старо истоимено подграђе.

Време подизања града није познато. Сачувани бедеми потичу најкасније из прве половине 14. века, мада је вероватно на истој локацији првобитно подигнути град и раније постојао, можда већ и у 12. веку. Током теренских истраживања Ком је само прелиминарно истражен, али није и ископаван.

У подножју града нађене су и три средњовековне некрополе са стећцима, једна у правцу села Грушче, једна у пределу Кремешине и једна на коси Гробнице. Осим ових некропола, у близини је лоцирана још једна у селу Разићима на локалитету Црквине, где је потврђено и постојање средњовековне православне цркве, изграђене вероватно још у 12. веку, или почетком 13, касније током 15. века и делимично рестауриране, која се сматра главном жупном црквом. У ближој околини града такође се налази и неколико некропола. О старим насељима на територији Кома, као и о средњовековном животу у непосредној околини сведоче и бројни топоними, попут Селишта, Рибара, Игришта или поменутог потеса Гробнице. На око километар северозападно од Кома, налази се и локалитет Хазнетине, поред старог пута за Коњиц, где су пронађени и темељи објекта величине десет пута десет метара, са зидовима метар дебљине, на којима су остаци кречног малтера. Овај назив П. Анђелић доводи у везу с функцијом и улогом казнаца. О устројству и средњовековном пореклу простора саме жупе Ком сведочи и име Жупа, које се до данас очувало као име за овај део долине Неретве.

О убикацији и имену града Кома и жупе Ком доста се расправљало у литератури, док питање средином 20. века нису делимично разрешили М. Динић, који је први упутио на могућност да се жупа налазила у горњем току Неретве, М. Вего, који је лоцирао град Ком и П. Анђелић, који се сложио са идентификацијом М. Вега и који је и истражио град и околину.

Иако постојање жупе Дабар, у долини Идбра, у области горње Неретве, није спорно, ипак остаје нерешено питање да ли се иза назива *Drabez* заиста крије назив жупе Дабар. Ако се прихвати то мишљење М. Динића, онда изгледа да се бар средином 15. века град Ком некако рачунао у жупу Дабар.

У писаним изворима град и жупа Ком спомињу се веома ретко. Иако је први пут име Кома као назива жупе забележено још средином 12. века, након тога она се више не спомиње у тада савременим изворима. Ком као град, у изворима се јавља тек средином 15. века, када се спомиње као посед херцега Стјепана Вукчића Косаче 1444, 1448, 1454. и 1465. године.

Током овог периода жупа, као и град налазили су се прво у рукама српских владара, до око средине 14. века, када прелази под власт босанског бана Стјепана II Котроманића. Тада се територија Комске жупе налазила у рукама породице Санковић и рачунала се у *Хумску земљу*. Првобитни центар њихових поседа налазио се у близини града Кома, у селу Бискупу. Након пропасти ове куће почетком 15. века, око 1404, заједно с делом Хума жупа је припала Косачама и њиховој феудалној области. После дефинитивног пада под турску власт између 1465. и 1477. град је напуштен, и заједно са околним селима улази у састав нахије Ком.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: L. Thallóczy, *Studien*, 362, 379, 398; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* II, 441; A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69. godine*, 143, 146–147; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 199, 229–234; M. Vego, *Naselja*, 149–150; Исти, *Prilog topografiji srednjevjekovne Hercegovine*, GZM — Arheologija 12 (1957) 272; Исти, *Crkva u Razićima kod Konjica*, GZM n. s. 13 (1958) 159–168; P. Anđelić, *Srednjevjekovni gradovi u Neretvi*, GZM n. s. 13 (1958)

202–206; J. Мијушковић, *Хумска властеоска породица Санковићи*, ИЧ (1961) 20–21, 26, 32–33, 39–40, 48–51; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 53–59; P. Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, 136–138, 145–148; Исти, *Teritorijalno politička organizacija srednjovekovne župe Neretve i njezino mesto u širim političkim okvirima*, Studije (Prilog), 89–91, 94–99, 105, 108, 110–112, 115–116; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 114–115 нап. 17; M. Vego, *Tri povelje*, 457–458, 467, 469, 471–472, 481–482, 485; Исти, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo1980, 263–264; H. Šabanivić, *Bosanski pašaluk*, 117, 136, 140, 157; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 28–29, 35, 54–62, 146, 161; Н. Исаиловић, *Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1356. године*, ССА 6 (2007) 147–148; A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 636; С. Ћирковић, *„Насељени градови“*,14, 19, 26–28, 30.

А. Фостиков

КОМАРАНИ (Comarani, Comarane) — каравнска станица у Полимљу, гранично место између Србије у Босне, данас шира предеона целина с групом насеља смештена на левој обали Лима, северно од Бродарева; постоји и истоимено село северно од Бродарева.

Комарани су се налазили у оквиру области Бранковића, а у самом том месту или непосредној околини налазила се и кућа Прибила Кућинића, властелина Вука Бранковића, где су у периоду 1392–1406. пристајали дубровачки каравани. Комарани у значајну караванску станицу израстају двадесетих година 15. века, од када се ово место јавља у дубровачкој грађи (1421–1436). Из Дубровника у Комаране водио је Дрински или Језерски пут, а за пренос робе били су задужени Власи поносници, и то углавном из катуна Малешевци. У Комаранима роба је продавана, претоварана и слата даље у Србију и унутрашњост Балканског полуострва, док се дубровачки трговци нису дуже задржавали у овом месту. У попису Скадарског санџака из 1485. године, Комарани су наведени као једна од нахија у Полимљу.

Извори и литература: S. Pullaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, 91–96; М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 154–155, 309, 312, и даље према регистру; Р. Ћук, *Бреза и Комарани — средњовековна насеља у Полимљу*, ИЧ 34 (1987) 61–73.

Е. Миљковић

КОМОТИН (Komothyn) — мали феудални град на десетак километара од града Јајца у правцу североистока. Народно предање говори о томе да је и Комотин подигао херцег Хрвоје Вукчић. Најранији помен Комотина јесте у једној исправи краља Жигмунда из 1434, из које се сазнаје да је бан Матко Таловац успео да противкраљу Радивоју Остојићу и Турцима преотме неке градове у Босни, између осталих, и Комотин. Потом је краљ Стефан Томаш 1461. потврдио свом брату Радивоју Остојићу град Комотин у жупи Луки, заједно с неколико оближњих села и „гора“, које су чиниле његово управно подручје. Турци су освојили трајно овај град 1497. и његово име се јавља у тексту мировног угарско-турског уговора из 1503. године.

Извори и литература: Ć. Truhelka, *Kraljevski grad Jajce*, 71; M. Vego, *Naselja*, 57–58; P. Engel, *Zur Frage*, 41 нап. 69; AL BiH 2, 13.127; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 116, 128–129, 201, 205.

J. Мргић

КОЊИЦ (Cognic) — трг у жупи Неретви. Насеље се простирало на обе обале Неретве, а један његов део обухватао је и Подбиоград, подграђе тврђаве Биоград, на левој обали реке. Преко њега је водио Неретљански пут од Дубровника и Дријева за Босну. Под овим именом први пут се наводи 1418. године. Тврђава Биоград је своје име протегла и на насеље, али се дешавало и обрнуто. У 15. веку у Коњицу оживљава караванска станица. Због живог промета ту су подигнуте *краљеве куће* (свратишта) у којима су се одмарали трговци и одлагала роба. Такво једно свратиште помиње се у документима 1418, а једно је држао неки патарен. У време Твртка I Котроманића у Коњицу је успостављена царина, као последњој тачки у Хуму, на путу за Олово (Босну).

У 15. веку помињу се трговци из Дубровника и с других тргова који послују у Коњицу, а јављају се и први домаћи трговци. На тргу су биле присутне и занатлије, поред осталих ту су радили и златари из Дубровника и Стона. Назив Подкоњиц за овај трг је забележен 1473. Дужници дубровачких трговаца из Коњица јављају се од 1448, што значи да се обим послова знатно повећао. Турци су 1468/69. и Коњиц и Биоград пописали као тргове.

Извори и литература: P. Andjelić, *Srednjovjekovni gradovi u Neretvi*, GZM 13 (1958) 180–184; М. Динић, *Из дубровачког архива* 3, 43; Исти, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 315, 321; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 51, 121, 122; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 71, 112, 113, 136, 138, 181; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 145, 152, 222, 224, 229.

С. Мишић

КОПОРИЋ (**Копорикы**, Choporich) — рударско насеље на јужним обронцима Копаоника, на ушћу речица Подгора и Мушин до, на надморској висини од 900 метара, чији остаци нису сачувани. Археолошким истраживањима на Копорићкој чуки, на висини од 1.000 до 1.500 метара, пронађени су трагови 1.100 разноврсних рударских рупа и већи број поткопа, од којих су неки били веома разгранати. Међутим, како је прона-

ђено свега пет топионица, може се претпоставити да је рудник радио у дужем временском раздобљу, али да рудно богатство није било великог обима. У Копорићу се добијало среброносно олово, које је имало десет грама сребра на проценат олова, што значи да се у њему вадила руда сиромашнија сребром.

Рударско насеље на овом месту образовано је највероватније четрдесетих година 14. века, док се село Копорић први пут спомиње у повељи краља Милутина за манастир св. Стефана у Бањској (1314–1316). Три деценије касније (1346), дубровачки документи помињу у овом насељу постојање католичке парохије, која је окупљала Сасе, Дубровчане и друге странце чије је пословање имало везе с рудником. У Копорићу је шездесетих година 14. века радила и ковница новца. Кнегиња Милица са синовима је приход од Копорића 1395. приложила манастиру св. Пантелејмона на Светој гори. Деспот Ђурађ је 1430. овај прилог потврдио манастиру.

У писаним историјским изворима, с којима су у сагласју археолошки налази, забележен је пад производње у овом руднику крајем 14. века, иако су и рудник и трг били активни и током прве половине 15. века. У овом периоду, дубровачки трговци се не задржавају дуже у Копорићу, већ у њему бораве само краће време, колико је налагала природа њихових трговачких послова, док о домаћим трговцима у овом рударском насељу нису сачувани релевантни подаци. У османским пописима за Вучитрнски санџак, насталим у другој половини 15. и првој половини 16. века, Копорић је убележен као село с ниским приходима (3.000 акчи тридесетих година 16. века), што вероватно значи да се до тог времена рударска производња у његовим коповима у потпуности угасила.

Извори и литература: Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 1–23; Архимандрит Леонид, *Стара српска писма*, Гласник СУД 7–24 (1868) 272; Р. Ћук, *Прилог проучавању рударства на Копаонику у средњем веку*, ИГ 1–2 (1989) 23–38; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 37.

С. Мишић
Е. Миљковић

КОПРИВАЦ (Coprivatz) — град у Понишављу. Млетачки путник и дипломата Бенедето Рамберти наводи га 1534. као град који лежи с десне стране пута од Ниша ка Сердики, крај планине Куновице (данашња Сува планина), која чини границу Србије и Бугарске, а пре него што се стигне у село Клисурицу. Непознати путописац који је пратио немачког посланика Карла Рима де Естебека на путовању до Константинопоља 1571. и Француз Пјер Лескалопје, који је прошао истом дестинацијом 1574, спомињу га готово идентичним речима, као градић, односно град *(chateau)* који се може видети на десној страни овог пута. До Копривца се, како се може закључити на основу ових текстова, стизало за мање од дана јахања од Ниша. Мисли се да месту одговара данашње село Копривница у општини Гаџин Хан. О граду не постоје старији или детаљнији подаци у писаним изворима. Због тога се може само претпостављати да ли је Копривац и у средњовековној епохи представљао градско насеље. Име је свакако словенског порекла, потиче од назива за коприву и старије је од османског времена.

Извори и литература: P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka: II — putovanja B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta*, Rad JAZU 56 (1881) 219; Исти, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka: XII — opis dvaju carskih poslanstava u Carigradu: K. Ryma godine 1571 i D. Ungnada godine 1572*, Rad JAZU 112 (1892) 176, 181; J. Ердељановић — Р. Николић, *Трговачки центри и путеви по српској земљи у средњем веку и у ново доба*, 201; Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI и XVII века*, 136, 379.

А. Узелац

КОПРИЈАН (**Копріань**, **Копрьань**, Coprian) — средњовековни град, вероватно данашњи локалитет Курвин град, који се налази једанаест километара јужно од Ниша, близу места где се Топлица улива у Јужну Мораву, на десној обали реке. Убикација је несигурна, постоје мишљења да је Копријан на локалитету Градиште на левој обали Јужне Мораве. Тврђава је правоугаоног облика димензија око осамдесет са педесет метара, окружена бедемима висине око десет метара и опасана јарком. Сматра се да је имала три капије и пет кула од којих је највиша била на североисточној страни, поред главног улаза у град. У унутрашњости тврђаве сачувани су темељи једне зграде унутар које се налазила цистерна за воду. Тврђава је грађена од камена и опеке повезаних малтером.

Копријан је вероватно саграђен на месту византијског града Комплоса који се помиње у хрисовуљи цара Василија II из 1119/20. као једно од пет места у Нишкој епархији. Град је обновљен као погранично утврђење кнеза Лазара, 1372. године. Према сачуваном надвратном камену из Копријана, град је сазидао Ненад, син казнаца Богдана.

За време похода султана Мусе 1413, Копријан је знатно страдао. Константин Филозоф и летописци бележе жестоку борбу под овим градом, а припао је султану. Доласком на власт султана Мехмеда, град Копријан и област Знепоље враћени су деспоту Стефану. Не зна се тачно када је Ко-

пријан поново пао под турску власт, али се то вероватно догодило у периоду 1425–1428. Сегединским миром 1444. међу 24 града која су враћена депоту Ђурђу налазио се и Копријан. До коначног пада под турску власт вероватно је дошло 1451. године.

Копријанска тврђава је знатно страдала током честих сукоба под градом и сталних промена господара. После коначног освајања Турци нису обновили град. Копријан се брзо нашао у унутрашњости Османског царства тако да није било потребе за тврђавом. Подграђе Копријана надживело је тврђаву. У турским пописним дефтерима помиње се село Курвин Град. Према попису из 1498, село има 23 куће, шеснаест неожењених и две удовице. У оквиру овог села уписана је и мезра Црна бара као сејалиште, четири воденице које раде целе године и две за пиринач које раде пола године. У попису из 1516, Курвин Град има двадесет кућа, шест неожењених и три удовице. Број становника током 16. века се смањује тако да 1564. село има између десет и двадесет кућа. Под зидинама града налазила се црква изграђена у моравском стилу, можда црква св. Ђорђа која се помиње у попису из 1498. године.

Извори и литература: Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, (В. Јагић), Београд 1875 (фототипско издање Г. Милановац 2004) 306–307; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 223–224, 290; Исти, *Где је био град Копријан?*, Прилози КЈИФ 7 (1927) 217–218; М. Марковић, *Натпис из града Копријана*, Старинар 12 (1937) 98–99; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 121; М. Костић, *Да ли је средњовековни град Копријан данашњи Курвин град*, ЛЗ 7 (1967) 154–156; Ј. Јовановић, *Градови Копријан и Јелица у доба Деспотовине*, ЛЗ 9 (1969) 257–261; *Историја Ниша* I, 99–100 (Ј. Калић), 108–09 (Д. Бојанић); Ст. Новаковић, *Охридска архиепископија. Хрисовуља цара Василија II 1019 и 1020. године*, Списи из историјске географије, Изабрана дела II, Београд 2003, 82–84.

М. Копривица

КОТОР (**Которъ**, Kotor, Kothor, Котор-Варош) — Град је са својим подграђем био средиште жупе Врбање, око доњег и средњег тока истоимене реке. Остаци градског утврђења, познатог и под именом Бобац (Бобас), сачувани су на левој обали Врбање, на врху крашког узвишења изнад речице Јакотине. Испод ове стене пружају се данашња насеља Заграђе и Котор, док се на десној обали налазе Коториште и Варош. Средњовековно подграђе — Поткотор, налазило се у подножју градског утврђења, чију изградњу народно предање приписује херцегу Хрвоју Вукчићу. У томе делимично има истине, јер је град Котор са жупом Врбањом постао баштина породице Хрватинића 1326. године. Херцег Хрвоје је 1412. својој жени Јелени (Нелипчић) поклонио град Котор са жупом Врбањом, а сматра се да је херцег и преминуо у овом граду 1416. године. Након пропасти Босанског краљевства (1463), град Котор припао је угарској Јајачкој бановини, све до турског освајања 1516/19. године.

Извори и литература: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 549–551; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, 27; M. Vego, *Naselja*, 61; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 91–92, 129–130, 226–227, и даље према регистру.

Ј. Мргић

КОТОР (Catharum, Dekadaron, Decatarum, Ecatarum, Cataro, Δεκάτερα) — град у дну Которског залива, између 1183/86. и 1371. аутономна комуна у оквиру Србије, политички самосталан од 1371. до 1420, од 1420. под влашћу Венеције.

Византијски цар Константин VII Порфирогенит је у свом делу *De administrando Imperio* око 950. описао Котор као подељен на Горњи и Доњи Котор који су опустошили Арапи. Горњи град је био физички одвојен од Доњег јер се налазио на врху брда Св. Иван. Доњи град се налазио у подножју Св. Ивана, ограничен са севера понорницом Шкурдом, с југа извором Гурдићем, а са запада морем. Најстарији део Котора налазио се у делу града касније названом Крепи. Алувијални наноси омогућили су да град дубље уђе у море. Најбоље су очуване сакралне грађевине и градски бедеми. Најстарији делови бедема, можда из 10. века, сачували су се у североисточном делу тврђаве; а остаци из 13. и 14. века у деловима северног бедема и неким деловима према мору. Сви ови остаци чине делове унутрашњег зида, јер је у 15. веку изграђен нови спољни бедем с косинама. Он је касније ојачан бастионима Валијер, Корнер, Рива и Бембо. Доњи град је имао три капије: северну — код реке Шкурде, јужну — код Гурдића и западну — Морску.

Најстарија градска црква је посвећена св. Трифуну. Подигнута је 809, обновљена 1166, садашњи изглед је добила у 17. веку. Из средњег века су Св. Лука (1195), Св. Марија Колеђата (1221), Св. Ана и Св. Михаило (12. век). Најстарији сачувани споменици профане архитектуре потичу из 13. века и ограничени су на делове фасадне пластике. Већи и боље очувани споменици ове врсте потичу из 14. века: кућа Јелене Медошеве Драгоине (Dragonis), у којој је данас смештена епископија, палате Бућа, Драго, Бизанти и Пима, иако су оне каснијом доградњом сасвим изгубиле средњовековна обележја.

Средњовековни Котор је баштинио политичке и црквене традиције античког Акрувијума који је пропао у Сеоби народа. Андреаци Сараценис је 809. донео мошти св. Трифуна у Котор и



Средњовековни Котор

над њима је подигао цркву. Град је улазио у састав византијске теме Далмације са седиштем у Драчу. Био је у пријатељским односима с кнежевима суседне Дукље којима је плаћао данак за право коришћења земље ван градских зидина. Дукљански кнез Јован Владимир је око 998. у савезу с византијским командантима из Далмације пружио отпор бугарском цару Самуилу, али је поражен и заробљен код Облика. Том приликом је бугарска војска спалила Котор, Улцињ и Дубровник.

Током 11. и највећег дела 12. века Котор се налазио под византијском влашћу. Приликом преласка северне Далмације под власт Угарске 1102, остао је веран Византији, чије службенике катепана Бузинаса (1124) и дукса Изанација (1166) помињу повеље. Византијски писац Скилица је



Котор — детаљ Старог града

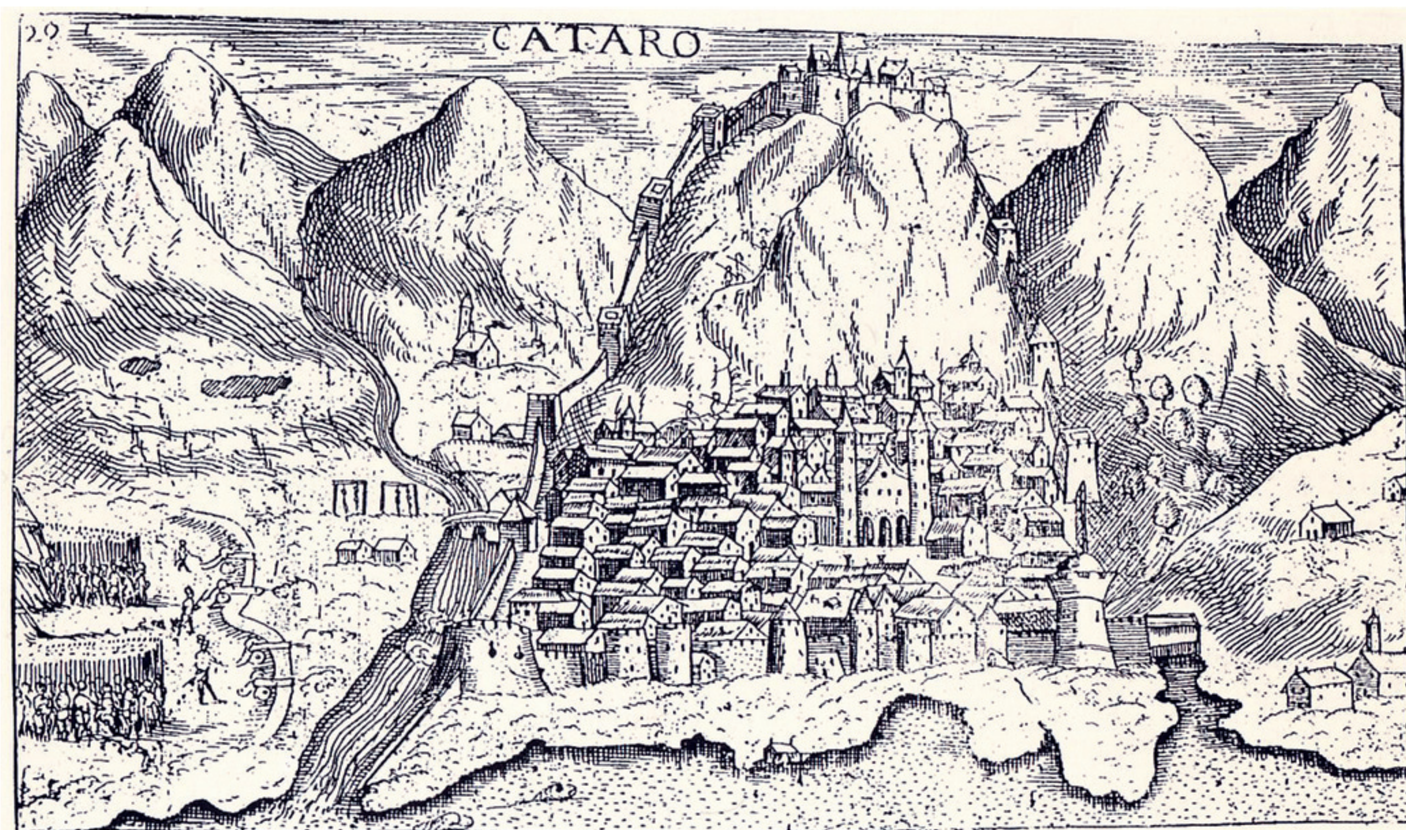
писао да је дукљански владар Михаило (око 1055 — око 1082) имао један од својих дворова у Котору. Ово је било могуће јер је Михаило неко време признавао врховну власт Византије и с Котором имао добре односе. Добре односе с Дукљом и њене касније унутрашње тешкоће, град је искористио да непосредно пре 1124. мирном пенетрацијом прикључи подручје полуострва Превлаке и тамошњег манастира св. Михаила у свој дистрикт. Смрт цара Манојла I Комнина (1180) искоришћена је за ослобађање од византијске власти. На челу делегације састављене од племића, кнез Трифун, који је носио титулу *dominator Cathari*, посетио је 1181. Дубровник и закључио с њим повољан пословни уговор. Под српску власт Котор је дошао када је Стефан Немања преузео наслеђе у Зети (1183–1186). Због пруженог отпора Немања му је одузео Превлаку, али су односи касније нормализовани и српски велики жупан је ту подигао један од својих дворова.

Котор је пострадао 1242. у нападу једног татарског одреда који је гонио угарског краља Белу IV. Том приликом највероватније је страдао само Доњи град. У јесен 1350. посетио га је цар Стефан

Душан. Кнез Војислав Војиновић га је 1361. увукао у рат против Дубровника, али када је Дубровник конфисковао которску имовину и затворио неке његове грађане, Котор је молио Венецију за посредовање и мир је закључен 1362. у Оногошту. Рат је настављен са зетском породицом Балшића који су га 1367. опсели. Цар Урош је молио папу Урбана V да посредује око закључења мира, што је он и учинио 1369. године. После закључења мира изашао је из српске државе и признао врховну власт Угарске (1371). Промена господара одразила се на унутрашње уређење: од те године на власт су долазили кнежеви из задарске куће De Georgiis, а положај и улога кнеза су измењени у градском статуту.

Током рата са Угарском, Венеција је 1378. заузела Котор. Стална политичка несигурност и ратови у залеђу, поремећај у трговини уз погоршање социјалних прилика — изазваних затварањем Великог већа 1361 — довели су до устанка пучана 1380. године. Устанак је уклонио млетачку власт над градом, али и његово аристократско уређење, што је изазвало реакцију Дубровника. Заборављајући на вековима супротстављене пословне и политичке интересе, Дубровник се ставио на страну которског племства. Аристократско уређење је обновљено уз помоћ босанског краља Твртка I Котроманића, али више није било могуће сасвим зауставити улазак пучана у Велико веће. У статут је 1388. убачена одредба о условима под којима пучанин може да захтева улазак у Велико веће.

Торински мир између Угарске и Венеције из 1381. вратио је закратко Котор под угарску власт. После смрти краља Лудвига I Анжујског (1382), Балша II Балшић је сваке године обнављао опсаду и најкасније до прве половине 1385. град је морао да призна власт Твртка I. Босански краљ се није мешао у његово унутрашње уређење, али у жељи да нашкоди дубровачкој трговини, подигао је град Нови на улазу у Которски залив. Тиме је погодио и которске пословне интересе. Чим је Твртко умро (март 1391), Ђурађ II Балшић је обновио напад и од Котора изнудио данак. Зависност од зетског обласног господара изложила га је нападима Радича Црнојевића који му је 1395. одузео Грбаљ. Овај губитак је нанео најтежи ударац комуналној привреди и почела је да сазрева мисао да се град не може одржати као самосталан. Убрзо после одузимања Грбља био је упућен предлог Венецији да га преузме под своје окриље, али она је то одбила због обавеза према Угарској. Смрт Радича Црнојевића у борбама с Балшићима искористио је Сандаљ Хранић да као наследник права босанских краљева граду поново наметне босанску врховну власт. Верује се да су његови услови били лакши него услови Радича Црнојевића и да их је комуна мирно прихватила. У знак добре воље, Сандаљ јој је препустио Превлаку с православним манастиром и његовом метохијом.



Ведута Котора с краја 16. века



Средњовековни Котор — реконструисани изглед

Врховна власт Сандаља Хранића није донела Котору жељени мир. Током Првог скадарског рата Балша III Балшић га је опсео и од њега изнудио данак. Котор се поново обратио Венецији с молбом за помоћ и понудом да призна њену власт. Венеција је поново одбила понуду, овога пута због обзира према Сандаљу Хранићу. Сличне понуде су понављане и 1410. и 1411. године, али оне ни тада нису услишене. Ови покушаји су изазвали Сандаља да 1412. заједно с Балшом III опседне град и опустоши његову околину. Тек тада је Котор успео да добије млетачку подршку и зајам за потребе одбране. Због похода против султана Мусе и грађанског рата у Босни, Сандаљ Хранић није могао да успешно оконча опсаду и ограничио се на блокаду. Када су 1414. почели преговори, Хранић је поставио тешке услове који нису могли да буду прихваћени. Босански притисак се наставио и када су которски посланици били задржани као таоци, у град је дошао Сандаљев службеник да надзире продају соли.



Котор — код Врата од ријеке

Током Другог скадарског рата и привремених успеха Балше III, Котор је преузео политичку иницијативу и поново понудио да призна власт Венеције. Почетком 1420, Венеција је коначно прихватила да га преузме уз обећање да ће поштовати његов статут, отплатити дугове од годишњих градских прихода и вратити му Превлаку. Од тренутка званичног преузимања 25. јула 1420, Венеција је задржала власт над Котором до краја свог постојања 1797. године.

Которска комуна је ширила свој утицај на залеђе на легалан и нелегалан начин. Законити путеви су обухватали проширења путем владарских повеља, незаконити миран продор уз каснију легализацију. Пре 12. века которски дистрикт је обухватао узан појас земље уз градске зидове и полуострво Врмац. Нешто пре 1124. као последица мирног продора у залеђе припојена му је Превлака, али дукљански владари никада нису формално признали овај чин. Као законити наследник дукљанске династије, Стефан Немања је одузео Котору Превлаку, сводећи градске границе на обим пре 1124. године. Ново проширење ових граница, сада на законит начин, уследило је 1306, када му је краљ Милутин препустио жупу Грбаљ. У доба цара Душана у дистрикт су ушли део Његуша, Лединац и Доброта. Негде иза 1396. и Превлака је накратко ушла у дистрикт као израз добре воље Сандаља Хранића, али је убрзо враћена Ђурашевићима. Следећи покушај да се Превлака анектира уследио је 1420, али су побуна Грбљана и долазак војске деспота Стефана уклонили млетачку и которску власт не само на подручју метохије Св. Михаила на Превлаци него и у Грбљу. „Дривастијска декларација" је 1426. вратила Грбаљ Котору и Венецији, али је метохију Св. Михаила оставила Ђурашевићима. Када су се они одметнули од српског деспота Ђурђа Бранковића, сељаци светомихаиловске метохије су 1428. прихватили власт млетачког кнеза из Котора. Немирна времена турске инвазије на Европу, безобзирни економски фискализам Венеције и прозе-



Котор — поглед на Горњи град

литска политика которских епископа изазвали су 1448. нову грбаљску буну. Тек када је она 1452. угушена, которски дистрикт је добио своје коначне границе. Уколико се укључе незаконите анексије, гранична линија је почињала код Јаза, преко Пријевора и Дубравице излазила на планину Мајстор, затим је скретала до врха Ловћена и одатле ишла на Студенац, Копито, Божин-до, Крстац, Пестинград, Залазе и Љуту.

Постојале су три фазе у изграђивању которског комуналног уређења. У првом раздобљу које се завршило око друге деценије 13. века постепено су изграђиване институције аутономне комуне: власт кнеза, племићко веће и његови чиновници. Први траг постојања племићког већа може да се наслути у повељи којом је 1124. Котор предао запустели бенедиктински манастир св. Михаила катедрали св. Трифуна. Ово веће је делило власт с приором кога је потврђивала Византија и с народном скупштином. Током времена улога народне скупштине је слабила, а моћ племићког већа јачала. После прекида односа с Византијом, на чело комуне је дошао *comes* који је краће време носио титулу *dominator*, вероватно по угледу на сличне титуле градских кнежева у јужној Италији.

Под врховном влашћу Немањића комунално уређење је достигло своје зрело доба. На челу Котора налазио се кнез кога је постављао српски краљ, а у прво време чак и слао из Србије. Док је трајало ово стање, овлашћења кнеза су била велика: сакупљао је намете, судио заједно са судијама и објављивао пресуде краљевског суда. Пред крај 13. века његов утицај је изненада опао.

Кнез је делио власт с Већем *(Consilium)*, у које су улазили племићи и народном скупштином, која је сазивана по потреби. Племићко веће ће постепено прерасти у Велико веће, а улога народне скупштине ће се свести на декоративну. На тај начин је Велико веће постало носилац комуналног суверенитета и идентификовано је с појмом комуне. Процес елиминације народне скупштине из политичког живота окончан је 1361, када је до-

нета статутарна одредба о затварању Великог већа за пучане. Побуна пучана 1380–1381. натерала је племство на компромис: 1388. дозвољен је улазак пучана у Велико веће, с тим да приликом гласања њихове молбе у Малом и Великом већу морају да добију двотрећинску већину.

У доба развијене комуне судије су биле највиша изборна функција. Заједно с Малим већем чинили су владу *(rezemen)*. Тројицу судија је на Ђурђевдан бирало Мало веће, од 1372. Веће умољених. Са своје стране, судије су бирале из редова аристократије Мало веће од дванаест чланова и сами су узимали учешће у његовом раду. Заседањима је председавао кнез.

Веће умољених је основано 1372. године. На дан Св. Ђорђа бирало га је Велико веће, а у његов састав су по функцији улазила и тројица судија за ту годину. Како за већнике није било периода контумације после мандата, што је иначе био случај с другим функцијама, Веће умољених се брзо претворило у најважнији орган аристократске власти и преузело је основне полуге система: одлучивало је о рату и миру, надзирало рад државних органа, слало посланике у иностранство и давало им упутства, објављивало је законе и старало се око њихове примене.

Нотар је био чиновник комуне са овлашћењем да саставља јавне исправе. Први пут је поменут 1200, али је сигурно да је нотаријат постојао и раније. Његов помоћник и заменик је био канцелар. Обављао је нотарске послове у тренуцима спречености или заузетости нотара. Важан део комуналне администрације чинили су цариници за со и вино. Благајници општинског трезора *(camerarii camerlengiae)* сакупљали су општинске приходе, укључујући и царине, и старали се о општинским издацима.

До реформи 1371–1372. которски јустицијари су обављали послове тржишне и санитарне инспекције с великим, чак и неким судским овлашћењима. Интересе которске општине бранила су двојица општинских прокуратора из редова племића. Бирало их је Мало веће са судијама. Постојала су и двојица прокуратора грађана који су умрли без тестамента, двојица прокуратора свих манастира на територији Котора и посебан прокуратор катедрале св. Трифуна. Подложан избору је био и катедрални црквењак. Бирао га је епископ заједно с капитолом, али је у избору учествовала и народна скупштина.

Котор је имао и установе и органе које нису имале друге комуне у Зетском приморју и северној Албанији. Мандат од шест месеци имали су општински ковачи новца, тројица *comites Sclavorum* су бирани из редова племића да деле правду становницима дистрикта. Которске судије су бирале десеторицу људи са задатком да најмање једном месечно иду по дистрикту и спречавају испашу стоке по виноградима, њивама и повртњацима. Двојица процењивача штета бирана су на годину дана ради процене штете у дистрикту.

Последњи период у развоју комуналног живота у Котору поклапа се са успостављањем млетачке власти. Био је то период деградације и декаденције комуналних институција у свим комунама Зетског приморја и северне Албаније. Погоршање привредних услова због ратова у унутрашњости и продор Турака, уз општу несигурност изазвану овим чиниоцима, довели су до тога да је Венеција с неочекиваном лакоћом уводила нове и укидала или деградирала старе институције. Најзначајнија новина било је увођење млетачког начелника *(rector)* у Котор и друге комуне, при чему је имао знатно већа овлашћења него некадашњи кнез. Начелник је у својим рукама концентрисао војну, судску, управну и фискалну власт. Биран је у Венецији на две године уз плату од шестсто дуката, подлежући само неким симболичним ограничењима, каква је била забрана дугих говора приликом преузимања власти. Помагао му је кастелан, војни заповедник Горњег града на Св. Ивану. Биран је на две године од стране млетачког Великог већа. Контролу финансија је вршио благајник *(camerarius)* кога је такође бирало млетачко Велико веће с платом од 250 дуката. Заповедник војне посаде у граду био је конетабл *(comestabilis)*. Њега је из редова пучана предлагао начелник Котора, а избор је вршио Сенат у Венецији. Осим успостављања нових, Венеција је деградирала значај старих институција. Приликом потврде Јована Луксије за канцелара 1443, млетачко Велико веће и Веће четрдесеторице изричито су нагласили да Луксију не може сменити которска општина, него само тела која су га поставила. Право да бира канцелара и законски је одузето Котору 1459. године. У међувремену, 1446, Венеција је установила закон по коме одредбе које доносе органи которске комуне могу да ступе на снагу само ако их потврди млетачки Сенат.

Которска епископија је наследила традиције Акрувијске епископије. Од 809, када је Андреаци Сараценис донео откупљене мошти св. Трифуна и над њима подигао цркву, у граду је развијан култ овог светитеља. Током раног средњег века јурисдикцију над њом је имала Сплитска архиепископија. Противпапа Климент III је 1089. основао Барску архиепископију и подложио јој которску дијецезу. Исте године папа Урбан II је потчинио Котор архиепископији у Барију у јужној Италији и то стање је остало до краја средњег ве-



Бококоторски залив на старој карти (крај 16. века)

ка. Јурисдикција саме Которске епископије протезала се на подручје дистрикта, али и на унутрашњост Србије.

До краткотрајног прекида јурисдикције Барија над Котором дошло је 1328. током афере око епископа Сергија Болице. До 1270. епископи у Котору су бирани из редова домаћих клерика. Те године је донета статутарна одлука којом се забрањује да епископ буде Которанин. Авињонски папа Јован XXII је поставио каноника Сергија Болицу за епископа и дао му личну привилегију да буде одрешен од јурисдикције баријског архиепископа. Упркос томе Котор је одбио да га прихвати, власти су похапсиле Боличине рођаке и конфисковале имовину целе породице. Афера је окончана тек 1331. када је Сергије добио другу епископију, а Котор се вратио под јурисдикцију Барија. Од 1331. до 1513. епископи Котора су били странци, претежно из Италије. После успостављања млетачке власти епископи су били Венецијанци.

Почетком 14. века почела је да опада црквена дисциплина и општина је 1370. донела пропис по коме се управа над црквеним имањима не сме додељивати свештеницима страног порекла. Наредба је кратко остала на снази.

Поље посебног старања епископа, али и комуне била је опатија св. Ђорђа код Пераста. Лоше вођење послова ове опатије један је од разлога за увођење мера из 1370. године. Опати и ректори овог манастира су га финансијски и имовински упропастили путем отуђивања земље која му је припадала. Током 14. века неколико пута су доношене одредбе којима је регулисано пословање манастира, а 1405. и забрана отуђивања његових земљишних поседа. У сличном положају су били и други манастири због обичаја давања манастирске земље у вечни закуп.

У непосредном суседству Котора, у обновљеном манастиру св. арханђела Михаила на Превлаци који је пре запуштања припадао бенедиктинцима, жички архиепископ Сава I Немањић је 1219. основао Зетску епископију Српске православне цркве. Током већег дела 13. века односи две цркве били су добри, али су пред крај овог столећа покварени неуспехом планова да се Србија приведе Лионској унији. Папа Климент VI је 1346. тражио од цара Душана да се у посед Римо-

католичке цркве врате неки храмови међу којима је поменут и Св. Михаило на Превлаци. После потписивања Флорентинске уније 1439. односи су се још више погоршали због прозелитске активности которских епископа у Грбљу и светомихаиловској метохији. Зетски митрополит није столовао у Св. Михаилу највероватније од краја 14. века, а у прве две деценије 15. века у њему је замро и манастирски живот.

У раном средњем веку становништво Котора је било романског порекла. После успостављања стабилнијих односа са Србима из залеђа, у град је почео да продире словенски елемент. Од 13. века већину становника чинили су Срби, нарочито међу социјално нижим слојевима, пре свега занатлијама, ситнијим трговцима, рибарима, поморцима и надничарима. Потискивање Романа убрзало се после велике епидемије куге 1348–1349, која се већ и због саме природе болести најјаче осећала у градовима. Комунални статут је предвиђао разне олакшице за усељенике из градског дистрикта, пре свега двогодишње ослобађање од дажбина и кулука и заштиту од присилног враћања на село. Овим и другим мерама постигнуто је да Котор преброди кризу после велике епидемије и да укупан број становника држи на релативно стабилном броју од око 5.000 душа. Почетком 14. века само десет одсто становника чинили су Романи, а остатак Срби, Албанци и власи. Албанци су претежно долазили као свештеници и мануелни радници, а власи као пастири и кириџије. Упркос бројчаној слабости, которски Романи су задржали политичку доминацију у граду јер се градски патрицијат регрутовао готово искључиво из њихових редова. Виталност овог елемента огледа се у чињеници да је највећи број средњовековних микротопонима у граду романског порекла. После успостављања венецијанске власти остаци Романа прихватали су млетачко наречје италијанског језика.

Основне привредне гране у Котору биле су земљорадња, трговина, поморство, сточарство, занатство и риболов. Најважнија пољопривредна грана била је виноградарство, иза њега су по значају повртарство и воћарство. Вино је било основни извозни артикал и статут је посвећивао пуно пажње његовој производњи и промету који су контролисали цариници за вино. Виноградарство је посебно добило на значају после 1306, када је Котору прикључен Грбаљ. Комуна је поделила поседничка права на честице грбаљске земље међу племићима и у мањој мери међу пучанима, уз настојање да грбаљске сељаке претвори у зависне „посаднике“. Због начина поделе коцком честице у Грбљу су носиле име *sdrebi*, а мање јединице којих је било 24, *carati*. На челу ждреба је стајао *caput sdrebi*, власници карата су носили назив *socii*.

Као и пољопривреда и сточарство је било екстензивно, без могућности да подмири чак и домаће потребе. Ипак, поједина властеоска домаћинства су имала већи број грла стоке која је давана власима из залеђа или сељацима из дистрикта ради испаше.

По значају друга привредна грана у Котору била је производња соли. Солила су се налазила у „солиоцком пољу“ у Грбљу, јужно од Превлаке. Надзор над производњом и трговином вршили су цариници за со. Поморство је најстарија привредна грана, мада током развијеног средњег века није имало пређашњи значај. Основна делатност ове гране била је поморска трговина, споредна рибарство. Изградњом бродова бавила су се два бродоградилишта, у Котору и Перасту.

Занатлије су чиниле вероватно најбројнију категорију градског становништва. Ипак, упркос бројности заната и радника у њима, производња је могла да покрије само домаће потребе. У изворима се помињу ковачи, златари, обућари, столари, пекари, бачвари, млинари, црепари, ковачи новца и други. Еснафа западноевропског типа није било, занатлије су се организовале по братовштинама (*scholae*, *confraternitates*). Основна намена братовштина била је потпорне природе, помоћ у невољи и организација сахране преминулог члана. Касније, када је реформама из 1361. и 1388. било спречено учешће пучана у власти, братовштине су почеле да добијају нека обележја политичких организација. Најстарија је „Fraternitas S. Crucis“ са статутом из 1298, а најзначајнија је братовштина поморaца, касније Бокељска морнарица.

Спољна трговина се одвијала морем и копном. Статут братовштине морнара означио је подручја источне обале Јадрана, Далмацију и Албанију као зону у којој делује которска трговачка морнарица. Далеко развијенија и профитабилнија била је трговина са залеђем, односно са Србијом. Которски трговци се помињу у Призрену, Новом Брду, Трепчи, Јањеву, Копорићу, Плани, Острађи, Брскову, Руднику, Мачви, Голупцу и Београду. Њихов број и значај били су толики да је которски епископ добио јурисдикцију над римокатоличким црквама у овим насељима.

Извори и литература: *Acta Albaniae* I, 31, et pass.; *Acta Albaniae Veneta* II–10, 186, et pass.; G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, GZM BiH 33 (1921) 115–196; D. Farlati, *Illyricum Sacrum* VI, Venetiis 1800, 421; J. Gelcich — L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum*, 81–87; A. Mayer, *Kotorski spomenici* I–II, Zagreb 1951; 1981; Š. Ljubić, *Commissiones et*

relationes venetae I, Zagreb 1876, 177, et pass.; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus* II, 102, et pass.; G. Stanojević, *Dokumenti za proučavanje društava Kotora, Budve i Paštrovića*, Boka 17 (1985) 159–201; *Statuta et leges civitatis Cathari*, Venetiis 1616; М. Антоновић, *Град и жупа*, 31, et pass.; М. Благојевић, *Град и жупа — међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево — Београд 1992, 67–83; P. Butorac, *Teritorijalni razvitak Kotora*, Anali JAZU u Dubrovniku 9–10 (1962–63) 43–100; S. Ćirković, *Vlaštaci, stranica iz socijalne istorije*, Godišnjak DI BiH 39 (1988) 34–41; *Историја Црне Горе* I–1, 329, et pass.; *ИСН* I, 252, et pass.; R. Kovijanić — I. Stjepčević, *Kotorski kovači XIV vijeka*, IZ 1–2 (1956) 127–132; Исти, *Kulturni život starog Kotora (XIV–XVIII vijek)*, Perast 2003; R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV–XVI vijek)* I, Cetinje 1963; II, Titograd 1974; A. Marinović, *Razvitak vlasti u srednjevekovnom Kotoru*, HZ 10–1, 4 (1957) 83–110; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и тврђаве у Црној Гори*, 112; S. Mijušković, *Osnivanje bratovštine kotorskih pomoraca i njen statut iz 1463. godine*, Godišnjak PMK 17 (1969) 9–40; K. Mitrović, *Mletački episkopi Kotora (1420–1513)*, Beograd 2007; Е. П. Наумов, *Народное восстание в г. Которе и которской области (1380 г.)*, Национально-освободительное движение южных славян, Москва 1966, 3–16; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV века*, Београд 1950; *Црква Св. Луке кроз вјекове*, Зборник радова с научног скупа, Котор 1997; L. Blehova-Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500. Kotorski distrikt*, Podgorica 2006; Л. А. Шаферова, *Землевладение и домовладение в Которе в первой половине XIV века, Хозяйство и общество на Балканах в средние века*, Калинин 1978, 50–74; M. Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters*, Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 63. Band 1, Wien — Leipzig 1924, 48.

М. Антоновић

КОТОРОВЦЕ — трг у вилајету Ходидјед, вероватно данашње село Которац, југозападно од Сарајева. Помиње се у попису Крајишта Иса-бега Исхаковића из 1455, што представља први помен овог насеља у познатим изворима. Пописивач наводи да је „село Которовце" мали трг са 21 кућом и приходом од 1.000 акчи, док у попису Босанског санџака из 1468/69. ово насеље није убележено. У попису истог санџака из 1562. убележено је село Которац, а у пописима из 1542. и 1562. помиње се и истоимена мезра код Сарајева.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 14; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 79.

Е. Миљковић

КОШ (Kosh) — тврђава на острвцу Посредњица код данашњег Опузена. Када су у јесен 1471. Турци заузели Почитељ, Угри су саградили Кош као упориште на доњој Неретви. Тврђава се први пут у дубровачким изворима помиње 1481. Посаду у њој су храном и материјалом од првих дана снабдевали Дубровчани. За живота Матије Корвина успешно је одолевала турским нападима, али после његове смрти, са општим јењавањем отпора према Турцима, 1491. пао је и Кош. Османлије су 1499. покушали да обнове тврђаву узимајући камен са Брштаника (Св. Михаило). Тврђава је кратко трајала и имала је искључиво војни карактер.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: J. Gelcih — L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum*, 818; М. Динић, *Трг Дријева у средњем веку*, Годишњица НЧ 47 (1938) 109–147; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 16; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 105, 109, 148, 154.

С. Мишић

КРАТОВО (Кратово) — град у области Кратовско-злетовских планина у Македонији. Лежи на Табачкој или Кратовској реци, левој притоци Криве реке, у старом вулканском кратеру који је пресекла Табачка река.

Сматра се да је као рударско место Кратово постојало већ у римско доба *(Cratiscara)*. У 12. веку наводи га арапски географ Идриси, под именом Куритус. У саставу српске државе је од освајања краља Милутина крајем 13. века. Кратово је било главни извор богатства обласног феудалног господара Јована Оливера у доба цара Душана и каснијих обласних господара Драгаша (Дејановића), у другој половини 14. века. По траговима средњовековног рударства, из кратовских рудника добијало се олово, сребро, злато, бакар и железо. Поред локалног становништва у њему је тада било и Саса, који су обављали рударске послове, а уз њих и Дубровчана, који су, поред извоза полупрерађене руде, трговали између Кратова и Дубровника. Поред писаних извора, на боравак Саса указују и топографски називи непосредне кратовске околине као Шашево и Немске одаје, а на боравак Дубровчана (Латина) поток Латишница. У неким народним песмама се име обласног господара Константина Драгаша с разлогом доводи у везу с Кратовом.

Богатство кратовских рудника привукло је пажњу Турака и они су овим подручјем овладали у годинама после Косовске битке, одузевши га од својих вазала Дејановића. Као време када су Османлије коначно запоселе Кратово наводи се 1395, али то није значило и прекид у животу града и рудника. Напротив, кроз цео 15, 16. и прву половину 17. века у Кратову се одвија жива рударска и трговачка делатност. Тако је и дубровачка колонија продужила живот и под Турцима. Познато је да је у Кратово 1466. долазио охридски архиепископ Доротеј. Према неким подацима, Кратово је око 1490. имало преко 2.200 породица. Из Кратова је потицао млади златар Георгије који је 1515. спаљен на ломачи у Софији, а касније канонизован и постао познат као св. Георгије Кра-

товац. У 17. веку долази до застоја у раду кратовских рудника, а вађење руде потпуно је престало после 1689. године.

Извори и литература: С. Кендерова — Б. Бешевлиев, *Балканският полуостров изобразен в картите на ал-Идриси. Палеографско и историко-географско изследване* I, София 1990, 48, 56, 62, 108, 125, 138; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 99 бр. 328, 113, бр. 357; N. Beldiçeanu, *Les actes des premières sultans conservés dans les manuscrits Turcs de la Bibliothèque nationale à Paris*, II. Règlements miniers (1390–1512), Paris 1964, Nos 1–2, 42, 179–183; Й. Иванов, *Северна Македония. Исторически издирвания*, София 1906, 145–146; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 79, 332, 380; II, 50, 95, 174; *История на България* III, 216, 234, 246, 248, 346; П. Коледаров, *Политическа география на средновековната българска държава*, II (1186–396), София 1989, 110; Х. Матанов, *Княжеството на Драгаши*, 128, 139–140, 159; *Lexikon des Mittelalters* V, Stuttgart 1999, 1475 (S. Ćirković); С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 53, и даље према регистру.

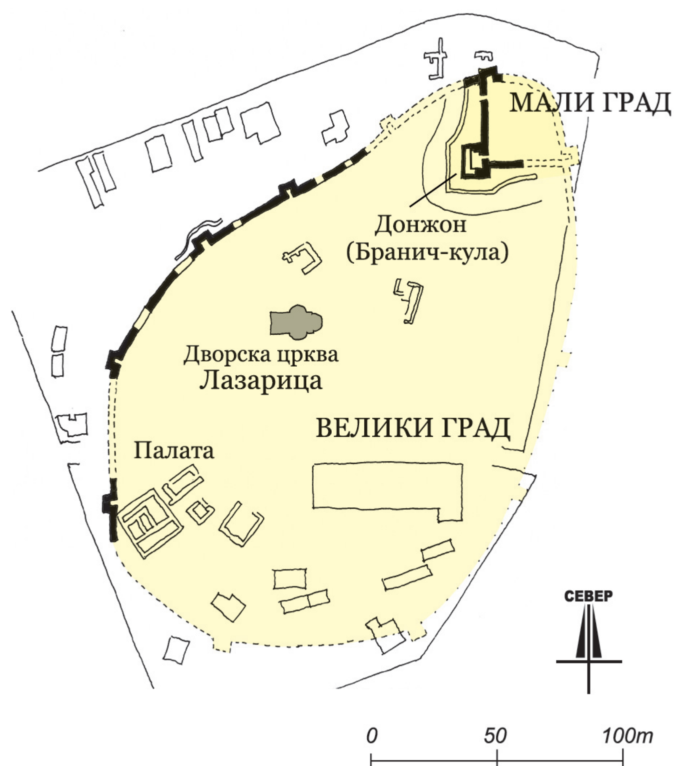
Р. Радић

КРУШЕВАЦ (**Кроушевьць**, Crusceuaz, Corsebech, Crusolcz, Kruszowiec, Crusowacz, Croxevaz) — град и тврђава у централној Србији, крај обала реке Расине и недалеко од њеног ушћа у Западну Мораву. Налази се на једном од значајних саобраћајних чворова средњовековне мреже путева која обухвата централне и северне крајеве Србије. Први пут се изричито помиње у повељи којом кнез Лазар дарује поседе и оснива манастир Раваницу, па јој, између осталог, прилаже *код Крушевца у Спизлех Огњана з Бранком сином с оп-штином и з баштином*. Како је, међутим, утврђено да је изградња Раванице почела 1377, а тако је датован један, и то старији, препис повеље, може се сматрати сигурним да је Крушевац постојао те исте године, а време изградње требало би тражити у раздобљу између 1371. и 1377. године. Инсистирање на години настанка Крушевца је погрешно, јер град сигурно није подигнут за годину дана. Ако се изградња Раванице и других сличних архитектонских објеката протезала и на читаву деценију, сигурно је да је градња „тврдог града" Крушевца трајала бар неколико година. Најновија истраживања су показала и да је мањи, утврђени део Лазареве престонице, који је обично називан „мали град", сазидан раније као засебна одбрамбена целина, уз који је касније дограђен други појас зидова с кулама у чијим је оквирима саграђена црква св. Стефана.

Јануара 1387. кнез Лазар је дао Дубровчанима привилегију *у славном граду господства ми Крушевцу*. Ради обављања дипломатских послова, у Крушевац су стизала страна посланства, као нпр. дубровачко које су сачињавали Никола Гундулић и Јаков Бавжелић Проданчић. Оно је боравило код кнеза Лазара током децембра 1386. и јануара 1387. Турски хроничар Нешри прича како се Лазарева и неверничка војска за бој на Косову искупила на обали „оне Мораве", у чему су неки историчари нашли потврду народног предања да су се Лазареве и савезничке трупе прикупиле негде око Крушевца. Турски хроничар Ашикпашазаде прича да је Бајазит I, 793. хиџретске године (9. децембар 1390 — 28. новембар 1391), „у нахији Крушевца" до ногу потукао угарску војску, многе противнике побио и око 2.000 војника заробио у бици у којој је учествовао и сам угарски краљ.

После Косовске битке, Лазареви наследници столовали су и даље у Крушевцу. Кнегиња Милица са синовима Стефаном и Вуком потврдила је 1395. раније повластице светогорском манастиру св. Пантелејмона и дала му нова добра, међу којима су били *у граду Крушевцу кућа и чловек Радослав Бугарин*. Може се сматрати сигурним да су 1398. из Видина пренете у Крушевац мошти св. Петке. После Ангорске битке, деспот Стефан је прешао у Београд, што не значи да је потпуно напустио друге престонице па и Крушевац. Он је и даље датовао документе у Крушевцу, што значи да је у њему и боравио, а то је изричито и изјављивао: „Ја господин деспот Стефан саставих разлог с Живком у Кроушевцу што му бејах узимал свиту и восак", а 1408. јављао је дубровачкој општини писмом које је писано у Крушевцу, о исплати новобрдске царине. Када се у време сукоба између браће деспота Стефана и Вука, Србија привремено, од 1409. до 1410, поделила на северну и јужну, Крушевац је био главно место ове друге. Како показују нарочито дубровачки документи, деспот Стефан је и касније повремено боравио у Крушевцу. Он је у фебруару 1417. датовао своја писма *in Crusowch*, а некако у исто време код њега се у Крушевцу налазио Дубровчанин Бенко Марина Гундулића, који се обавештавао о закупу царине у Сребреници. Дубровачки посланици код деспота, Михаило Растић и Никола Пуцић, јављали су се властима родног града и 6. новембра 1421. *de Crusovazi*. Осим тога, 1417. се изричито помиње *Curia domini despoti* у Крушевцу, а када је Стефан Лазаревић извршио поделу државе на „власти", седиште једне било је у Крушевцу.

Поред велике улоге као административног средишта и познатог трга, значај Крушевца као стратегијски важне тачке долазио је све више до изражаја откако су војске, било да су долазиле са севера или југа, почеле да се сукобљавају на тлу Србије. При томе је „тврди град" Крушевац био стална мета напада. Када је 1413. султан Муса провалио у Србију, он, према српском летопису, „разби деспота Стефана на Врбници, и расипа



Средњовековни Крушевац

Крушевац и Петрус и Сталаћ и Копријан". Премда је вероватно страдало само подграђе, околина такође није била поштеђена, јер летописац додаје да Муса том приликом „без числа множество рода христијанскаго уби сабљом". Крајем 1425, Мурат II је опљачкао део Србије, посебно Крушевац и околину, а затим се повукао, да би га заузео већ идуће године. Описујући те догађаје, Мавро Орбин инсистира да је долазак Мурата II под Крушевац *(sotto Crusceuaz)* изазвао поход угарског краља Жигмунда у Београд, што је спречило Турке да заузму целу Србију, па је зато султан освојио само град Крушевац *(la città di Crusceuaz)* и неке друге крајеве *(con alcune altre terre)*. Наравно, поред града, Турци су заузели и његову околину. Када је 1428. нови српски деспот Ђурађ Бранковић склапао уговор са султаном, морао је пристати на губитак Ниша и Крушевца.

После заузимања града, Турци су Крушевац назвали Алаџа Хисар, тј. Шарен град. Турски извори наводе да су цркве претворене у џамије, а Крушевац је одмах постао истурено, али значајно турско упориште. У Крушевцу се, са својим гарнизоном, сместио главни заповедник турске границе који је могао лако да држи на оку и деспота Ђурђа и његову земљу. Осим тога, у близини, код Сталаћа, под јаком стражом су држали увек осамдесет до сто бродића да би у свако доба могли превести коње и трупе преко Мораве. Кроз град је, почетком 1433, прошао француски путописац Бертрандон де ла Брокијер, који се из Свете земље враћао у домовину. Он помиње да је варош коју зову *Corsebech* удаљена једну миљу од реке Мораве, а затим истиче да у граду резидира заповедник границе Синан-бег, иначе потурчени Грк, коме је султан дао на управу целу област. Синан-бег је важио за храброг, мудрог и строгог човека. Контролисао је с посебном пажњом прелаз преко Мораве, која је чинила границу с деспотовом државом. Дозвољавао је да пређе реку само онај кога је познавао или неко ко је имао писмо султана или румелијског беглербега.

Крушевац је постао све чешћа мета напада, и то не више само Турака већ и Угара. Истовремено с провањивањем Османлија у јужну Угарску и Ердељ, Угри су предузели 1437. напад на Србију. Хетерогена војска, састављена од Угара, Пољака и Чеха под командом Јована Марцалија, коме је помагао северински бан Франко Таловац, прешла је ноћу 19. јуна 1437. Дунав код Голупца и долином Мораве стигла до Сталаћа, где су биле турске лађе. Један део бродовља је спалила а други део пустила низ Мораву у Дунав. Неки турски стражари су побегли док су друге Угри посекли, а онда су 22. јуна уништили насеља до Крушевца. Сутрадан, у недељу 23. јуна око подне, угарски војници су стигли у Крушевац и потпуно га спалили. Краљ Жигмунд је истицао већ крајем септембра 1437. да је послао војску баш да попали и уништи град Крушевац и турске бродове на Morави. Српски летописи помињу под годином 1437. да „попалише Угри турска дријева под Крушевцем", а један летопис изричито помиње како „попалише Угри град Крушевац".

Угарска провала 1437. убрзала је велики турски поход на Србију који је завршен падом Деспотовине 1439. године. Када су Јован Хуњади и деспот Ђурађ Бранковић повели „Дугу војну" против Турака, њихова војска је, у јесен 1443, према турским изворима, заузела, порушила и попалила Крушевац, а онда је наставила пут према Нишу и Пироту. Како су се, међутим, крсташи, после успешног продора, ипак вратили у Угарску почетком 1444, Крушевац и друга места, која су привремено били заузели, остала су у турским рукама. Већ у лето исте године, после склапања угарско-турског примирја, враћена је деспоту Ђурђу његова држава са 24 града, међу којима је, како прича пољски историчар Длугош, био и Крушевац *(Kruszowiec)*. Колико је дуго Крушевац остао под српском влашћу, тешко је рећи. Може се чак сумњати да је стварно и предат деспоту. Из дефтера за који се тврди да је настао у времену између августа 1444. и јула 1445, види се да су области Крушевца, затим Топлица и Дубочица биле под турском влашћу. Почетак дефтера, међутим, није



Крушевац — остаци Лазареве куле

сачуван, а то је простор одређен за хасове, у које су редовно спадали градови, па би се могло претпоставити да је и сам Крушевац био у турским рукама. Да је област Крушевца била под Турцима читаву деценију после 1444, показују маргиналне белешке на дефтеру које обавештавају о променама од 1445. до 1455. године. Помињу се многа села за која се изричито каже да припадају Крушевцу, или села која и данас постоје у околини града. Чувени млетачки картограф фра Мауро (fra Mauro) уцртао је и убележио у своју карту света, израђену између 1448. и 1459, Сталаћ *(Stalaci)* и Крушевац *(Crusenaci)*.

Област Крушевца је ускоро поново постала поприште борби. Када је у лето 1448. Јован Хуњади сакупио у Угарској нешто војске, прешао је Дунав и уз Мораву избио на Крушевац, па се спустио на Косово где га је султан Мурат II, у тродневној борби од 17. до 19. октобра, до ногу потукао. При повлачењу, Хуњадија је заробио деспот Ђурађ, али га је пустио на слободу, под условом да добије накнаду за штету коју је у Србији нанела угарска војска. Међутим, султан је, како прича Бонфиније а по њему и Мавро Орбин, решио да казни деспота Ђурђа тако што је пустио на слободу Хуњадија, па је следеће године послао Фериз-бега са 47.000 бораца на границу Србије, наредио му да обнови Крушевац и из њега огњем и мачем хара по деспотовој земљи, што је овај и чинио. Заповедник града Фериз-бег довео је из суседних места велики број зидара и других занатлија „ради поновне изградње и утврђивања Крушевца“. Осигурао је град насипима, јарковима и кулама, тако да је посада могла да одоли сваком нападу. Када је у пролеће 1454. велика турска војска кренула у Србију, с њом је био лично и султан Мехмед II. Он је стигао под Крушевац *(sotto Croxevaz)*, где се улогорио и остао неколико дана, док су његови људи пљачкали по околини. Када се султан с делом војске вратио у Софију, оставио је „под Крушевцем“ три санџакбега, поред Фериз-бега, још Исаковића и Еса-бега Авранезовића са око 30.000 коњаника, који су пустошили земљу и увек се после похода враћали у Крушевац. Деспот Ђурађ је прешао у Угарску, улажући велике напоре да сакупи војску за борбу против Османлија. Коначно, 29. септембра исте године, Јован Хуњади је са својим трупама и Ђурђевом коњицом прешао Дунав и из Београда кренуо на југ, стигао до Крушевца, изненадио Турке и 1. октобра их потукао. У бици је убијен санџакбег Исаковић док се Еса-бегу Авранезовићу изгубио траг. Заповедник Крушевца Фериз-бег је ухваћен и са још осамнаест турских старешина одведен у Смедерево и предат деспоту, а Хуњади је наставио да жари и пали у околини Ниша и Пирота, па се преко Видина вратио у Београд. Нарочито је заробљавање заповедника Крушевца оставило јак утисак, па ни српски летописац није пропустио да забележи како „ухвати Јанкуљ Фериз бега у Крушевцу“. Угледни заробљеник привукао је пажњу савременика, док је те исте 1454. године султан одвео као робље из Србије, а сигурно нарочито из околине Крушевца у којој је боравио, око 50.000 људи и жена.

После пада Новог Брда под турску власт (1. јун 1455), султану су, по уговору с деспотом Ђурђем, припале све области јужно од Западне Мораве, наравно и Крушевац. Мехмед II је већ следеће године с великом војском кренуо на Београд. Спремајући се да га опседне, у Крушевац је довукао много тешких и гломазних опсадних справа, а, осим тога, у самом граду подигао је тополивницу у којој су страни мајстори правили мерзере и топове. Тако је Крушевац постао значајно турско средиште за освајање на северу. Већ у априлу 1458. у Крушевац је, с беглербегом Румелије Махмудом Анђеловићем, стигла војска од око 15.000 људи. С њом је био и слепи Гргур Бранковић, син деспота



Крушевац — остаци Лазареве куле

Ђурђа. Турци су опљачкали целу Србију до Београда, па су се с великим пленом вратили у Крушевац, за који се изричито каже да је удаљен два дана од Смедерева и Београда. Преко Угарске су стизале вести чак у Венецију како је беглербег Анђеловић довео у Крушевац велики број дрводеља и бродоградитеља из Цариграда и Галипоља. Они су намеравали да праве бродиће и да их спусте у Дунав. Почетком идуће године у Угарску су стизали још прецизнији извештаји, по којима је у Крушевац стигло 1.200 дрводеља и бродоградитеља Грка, Турака и припадника других „нација“ да праве галије и фусте које је султан намеравао да спусти у Саву и Дунав код Београда, како би онемогућио пружање помоћи овоме граду.

После пада Смедерева (1459), турска гранична линија померила се на север, па су у наредној деценији престале и борбе око Крушевца. Након што је војска из Угарске потукла на Дунаву смедеревског намесника Али-бега Михалоглуа, лично султан Мехмед II кренуо је преко Србије против Угара. Крајем 1476. боравио је с војском у Крушевцу, а онда је наставио пут на север, према Дунаву. Крушевац је био позорница угарско-турских сукоба и 1480. и 1481. године. По наредби угарског краља Матије Корвина, у новембру 1480. војска под командом Павла Кинижија, врховног војног заповедника јужне Угарске, прешла је Дунав низводно од Смедерева и, харајући кроз насеља, стигла до Крушевца. При повлачењу, с њом је прешло у Угарску преко 60.000 српских бегунаца, људи са женама и децом, који су на колима вукли сав свој покретан иметак. Наредне године, на челу војске били су, поред Кинижија, српски деспот Вук Гргуревић, Дмитар Јакшић и капетан Београда Ладислав Розгоњи. Они су разбили турску флоту на Дунаву, потукли заповедника Голупца и стигли у Крушевац у коме су остали дванаест дана. „Огњем и мачем“ опустошили су крајеве кроз које су прошли, а са собом су, уз богат плен, повели, поред 1.000 Турака, преко 50.000 српске сиротиње, коју је угарски краљ населио у Банату. Овај поход записао је и српски летописац речима: „плени Вук деспот Браничево и расипа Крушевац“.

После коначног пада српске Деспотовине, када се турска граница померила на Дунав, Крушевац је све више губио ранији стратегијски значај, па је остао само административни центар околине. Убрзо после доласка под османлијску

власт постао је седиште санџака, који је већ педесетих година 15. века имао десет нахија и два рудника (Ново Брдо и Заплана), а састојао се од кадилука: Крушевац, Прокупље, Медвеђа, Бован, Параћин и Козник. Приход Крушевачког санџака, убиран од два града, 37 села, шест мезри (ливада, празно место) и манастира Љубостиње, износио је 8.000 дуката. У крушевачком крају помиње се знатан број хришћана спахија који су служили као дербенџије (оклопни коњаници) у турској војсци. Зна се да је крајем 15. века Љубостиња била спахилук неког Ибрахима, сина Мелкочева, а неколико истакнутих османлијских функционера у 15. веку били су пореклом из Крушевца или су део живота провели у њему. Описи османске империје из око 1500. године, при набрајању санџака, редовно помињу и крушевачки.

Поред велике улоге политичког центра Србије и важне стратегијске тачке у турско-угарским борбама, Крушевац је имао значај и као економско средиште. У њему су већ 1387. боравили дубровачки посланици. Али, како су за њима обично ишли трговци, а, уосталом, и сами посланици били и пословни људи, зачетке дубровачке трговачке делатности у Крушевцу треба тражити још крајем 14. века. У време деспота Стефана Лазаревића у Крушевцу је постојала мања дубровачка трговачка колонија. Дубровчани се помињу у Крушевцу 1414, 1417, 1421. и 1424. године. Зна се да су чланови дубровачке колоније у Плани одржавали трговачке везе с Крушевцем, затим Трговиштем, Трепчом, Рудником и Сребреницом. Осим тога, као и други градови-резиденције, и Крушевац је сигурно био јак потрошачки центар, што је захтевало развијено снабдевање и чинило такође повољне услове за деловање трговаца. Уз кнеза, у Крушевцу су сигурно живели и његови достојанственици, затим чланови административног апарата и многобројна послуга двора и разних функционера. Када се томе додају оружана пратња и градска посада, добија се приближна слика састава становништва града. Чињеница да је под Турцима Крушевац, 1536, имао свој закон, указује на могућност да је извесне привилегије као град, па можда и свој статут, имао још у доба кнеза Лазара, попут статута односно закона за који већ знамо да је постојао у Новом Брду.

Материјални остаци средњовековног града Крушевца, делови утврђења, црква и други објекти, леже на платоу који је десетак метара уздигнут изнад простране плодне равнице поред Западне Мораве и Расине. Данас је Морава удаљена од града око три и по километра према северу, а донедавно, до прокопавања канала код села Јасике, најкраће удаљење износило је нешто преко два километра према северозападу. Ни у време зидања града река највероватније није била ближа (мада за овакву претпоставку постоје теренски услови) јер већ Брокијеров текст из 1433. каже да је Крушевац удаљен једну миљу од Мораве. Много ближе граду од Мораве текла је и тече Расина, око километар и по источно, тако да је он донекле имао на прилазима и са истока и са севера водене препреке. Плато је иначе приступачан са свих страна осим делимично са истока, где непосредно уз њега протиче Кожетински поток. Сав околни терен насупрот равнице, према југу, благо је заталасан. Овакав положај утврђеног града, не на неком високом, теже приступачном брду, већ уз један мањи водени ток а скоро у нивоу са два друга већа (Западна Морава и Расина), код нас је новина у време његовог настанка.

Пре археолошких ископавања која су започета 1961, од средњовековних објеката били су познати једино: црква, рушевине куле с делом бедема према северу и неколико трагова зидова на површини терена поред куле и зграде старе гимназије. Већ у току ископавања, иако је систематски истраживана само половина површине терена на коме је некада град стајао, он је сагледан у читавој својој величини, односно облику основе. Истражен је коначно његов северни и западни део. Све што је овде од некадашњих зидова, кула и других објеката остало, откривено је, проучено и конзервирано. Јужни и делимично источни део терена покривен је још увек мањим стамбеним објектима и баштама поред Југовићеве улице али и овде су утврђени остаци старог града. Правац пружања бедема установљен је сондама на југу и југоистоку а на истоку се може са сигурношћу претпоставити, с обзиром на положај корита потока чијом је ивицом најдаље могао да пролази.

План остатака средњовековног Крушевца показује да је утврђење имало мало издужен облик у правцу југозапад–североисток. Комплекс који више или мање тачно обухватају данашње улице Цара Лазара, Страхињићева, Југовићева и Миличина, дуг је у правцу север–југ близу триста, а у правцу исток–запад око двеста метара. Облик основе диктирао је највећим делом терен, јер је зидовима града обухваћен природни плато. Највиша тачка овог платоа је кота 161,33 m, у југозападном делу тврђаве. У подножју платоа постоји више извора питке воде, што је свакако био један од разлога за лоцирање већег средњовековног града на том месту. Остаци бедема сачували су се највећим делом при самом дну — два или три реда камена. Према ономе што је остало од тих огромних маса зидова види се да је бедем био зи-



Крушевац — црква Лазарица

дан ломљеним каменом у кречном малтеру са два лица и трпанцем у средини. Исто тако види се да је плитко темељен и да му је ширина била од два до 2,20 метара. Дилатационе спојнице имао је на неколико места.

Када се у целини погледа план ископаних остатака средњовековног Крушевца, већ на први поглед могу да се уоче две скупине остатака на подједнаким одстојањима од цркве у правцу североистока и југозапада. Оне падају у очи својим разуђеним основама. Скупина која лежи на североисточном крају комплекса очигледно је део боље утврђене целине. Код нас се оваква целина у оквиру веће тврђаве назива „мали град“, што би одговарало „цитадели“ на западу. Скупина на супротном крају комплекса представља у извесној мери уређену целину профаних грађевина које су обухваћене бедемом тврђаве. Малом граду припадају главна градска кула, рампа, ров и мања кула. Остатак грудобрана и шетне стазе на споју главне куле и зида бедема према северу, као и отвореност мање куле према овом простору, потврђују ову констатацију. Међутим, треба напоменути да је мала кула, која је иначе зидана ломљеним каменом а не облуцима, вероватно накнадно дозидана. Простор који захвата део источног зида главне куле са улазом, затим остаци зидова бедема који од ове куле полазе на север и исток и мања кула, део су унутрашњег простора једне мање затворене целине — малог града. Врло је вероватно да је „мали градић“ који је Бертрандон де ла Брокијер видео порушен 1433, управо овај мали град. Мали

град се свакако није простирао преко Кожетинског потока, већ је овај коришћен као природна препрека испред кула и зидова на овом делу. Са осталим већим делом тврђаве, мали град је морао бити повезан на два места. Од сачуване мале куле према западу ова веза постоји, док је друга била вероватно код недостајуће мање куле поред потока источно од главне куле па према југу.

Северно, изван простора цитаделе нађена је цистерна за каптажу воде. Велики град је био опасан двоструким бедемом на коме су нађени остаци пет мањих кула и једна капија према западу. У делу с профаним зградама откривена су четири објекта, грађена у исто време и од истих мајстора. Најважнији, намењен стамбеним потребама, имао је, поред трема и предворја, и три просторије, од којих је једна, изгледа, имала функцију сале, а у њој су нађени остаци пећи. Други објекат је, како по свему изгледа, била коњушница, а остала два помоћне зграде. Посматрани у целини, објекти скупине имају исту оријентацију, уређен међусобни однос у простору а различите начине грађења и употребљене материјале. Исто тако, објекти имају и врло различите намене. Будућа ископавања на неистраженом делу терена тачније ће показати намену и ове скупине. Стамбени објекат се издваја солидношћу својих темеља и зидова, обликом основе као и материјалом од кога је зидан. На основу ових разматрања може се закључити следеће: мали град и стамбени објекат (сам или с пратећим објектима) настали су вероватно у исто време, могуће и од истих мајстора у малом временском размаку али свакако пре осталих објеката, односно пре зидова великог града који су зидани од друге врсте каменог материјала а такође и плиће темељени.

Код Крушевца је одбрана заснована, примарно, на бочном дејству с кула. Супротно од распрострањеног мишљења, такав начин одбране тврђава је много старији од појаве ватреног оружја. На нашим просторима се први пут јавља на римским утврђењима већ од почетка четвртог века а представља основни вид одбране римских утврђења од друге половине тог века. Византинци на тај начин бране своја утврђења све до пропасти у 15. веку. Ревизиона ископавања малог града крушевачке тврђаве, током прве половине деведесетих година прошлог века, недвосмислено су доказала да је он вероватно знатно старији од великог града. Нажалост, због вишеструке нивелације терена у оквиру малог града, није било могуће прецизно датирање. Тако се управо у непосредној близини крушевачке главне куле наилазило на следећу вертикалну стратиграфију: савремени материјал, затим редом непоремећени слојеви од Другог светског рата па негде до средине 19. века, затим непоремећени слој оквирно из периода средина 17 — прва половина 16. века, затим директно латен, па одмах прелаз из бронзаног у гвоздено доба и на крају неолит — Старчево. Значи, имамо најмање две нивелације терена — прву око 1550. и другу око 1850. године (тачније вероватно приликом регулације вароши око 1835. до 1840). На основу археолошког материјала око крушевачке главне куле може се стећи утисак да крушевачки мали град уопште није постојао у средњем веку. Ипак, на основу праћења остатака темеља донжона, осталих кула (малог и великог града) и куртине може се са сигурношћу тврдити да је мали град најпре био самостална фортификацијска целина која је такође припадала утврђењима типа „Keep & bailey castle“, и то њиховој рудиментарној форми. Овој фази припадају и неки објекти који су се касније нашли унутар бедема великог града, укључујући и цркву чији се темељи данас налазе у близини споменика кнезу Лазару. Накнадно је дозидан велики град. Том приликом, или вероватно нешто касније, дозидано је још неколико кула у склопу бедема малог града. Велики град и накнадно дозидане куле малог града су зидани ломљеним каменом, док је мали град (укључујући донжон) оригинално саграђен речним облуцима. Није спорно да крушевачки град има и најмање две обнове у време османске владавине, и то само у првој половини 15. века, па је заиста тешко извршити прецизно датовање. Ипак, са сигурношћу можемо рећи да је мали град, вероватно, настао много пре кнеза Лазара — на основу компарације са западноевропским примерима утврђења негде око 1200. године.

Занимљива је чињеница да се у Крушевцу главна кула налази североисточно од цркве, као што је то случај и у другом великом комплексу који је изградио кнез Лазар, Раваници па затим и Хиландару. Пошто је овакав положај главне куле у односу на цркву скоро исти у сва три комплекса, може се претпоставити да је Хиландар био узор. Томе у прилог ишла би и чињеница да главне куле у Крушевцу и Раваници имају степеништа кроз зидну масу попут пирга краља Милутина на Светој гори.

Оно што треба истаћи јесте да у Крушевцу, нешто мало касније него у Новом Брду, почиње развој активног урбанизованог друштвеног живота. Отуда појава остатака неколиких цивилних грађевина унутар његових бедема, уз претпоставку да их је било и у подграђу, изван градских зидова, што, разуме се, треба тек накнадно археолошки истражити. Отуда и директан назив *città*, односно диференцирање на *castrum et civitatem*, ко-

ји иако потичу из првих деценија 14. века указују на то да је урбанизовано насеље на овоме месту морало већ увелико постојати. Кнез је, сигурности ради, живео у такозваном малом граду, слично ономе што се може сасвим јасно констатовати у нешто каснијем Смедереву, у чијем су мањем, старијем делу града, сачувани остаци велике репрезентативне сале и других дворских просторија.

Да је на овоме месту постојало насеље и пре Лазарева времена, постоје индиције на основу сачуваног археолошког материјала. У унутрашњој конструкцији горњег дела куле звоника Лазарице пронађена је узидана једна надгробна плоча из 1293. или, вероватније 1300. године. На плочи се помињу извесни Вукота и Медош (?). Део плоче на коме је урезана година оштећен је обрадом за уграђивање у зид звоника цркве али се на основу онога што је остало може сасвим сигурно узети њен настанак крајем 13. или почетком 14. века. Поред тога, А. Јуришић је 1961/62. ископала један објекат на источној страни града који је могао бити црква, јер је источни зид ископан као полукружни, старији од Лазарице. Према томе, на овоме месту могло је бити и гробова с надгробним плочама. Ова старија црква могла је бити већ срушена у време грађења Лазарице и материјал заједно са околним надгробним плочама коришћен за нову цркву. Садашњи облик источни зид овог објекта је добио приликом конзерваторских радова. Будући да се у зиду Лазарице налазила у секундарној употреби, очигледно је да је, приликом подизања цркве, надгробна плоча нађена на неком већ запуштеном гробу. Сва је вероватноћа да није донета с неког удаљеног места. Мора се отуда претпоставити да је средњовековна некропола Крушевца, која до сада није пронађена, била негде у околини.

Током археолошких истраживања од 1961. до 1976, установљен је континуитет насељавања, од најстарије фазе неолита, затим енеолита и бронзаног доба, преко старијег гвозденог доба и средњег века, до данашњих дана.

На простору самог града и његове уже околине, проналажен је и римски новац, као појединачни налази новца из другог до четвртог века приликом археолошких ископавања 1961, 1962. и 1965, или случајни појединачни налази из првог и другог века. Приликом археолошког истраживања површине на којој се налазила зграда Мензулане 1986. и 1987, непосредно уз североисточни део зидина средњовековног Крушевца, „у слоју паљевине која одговара кући брвнари“, откривен је новчић из шестог века. Током ископавања простора на коме се налазила стара парохијска зграда цркве Лазарице, у лето 1998, нађен је римски бронзани новац из трећег века, кован у Виминацијуму.

С обзиром на резултате досадашњих истраживања, може се прихватити мишљење да је крушевачки град зидан у два наврата, тако да је мањи али и снажније озидан источни део могао бити и старији од Лазарева времена, који је подигао само већи, западни део, заједно с Лазарицом.

Извори и литература: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 202, 336, 518, 770; F. Miklosich, *Monumenta serbica*, 207; М. Динић, *Година рођења Стефана Лазаревића*, Прилози КЈИФ 30, 3–4 (1964) 243–244; Г. Елезовић, *Огледало света или историја Мехмеда Нешрије*, 46; Г. Шкриванић, *Косовска битка*, 48; Ст. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, 256; Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, Братство 26 (1932) 54, 58–59, 64; Ђ. Сп. Радојичић, *Григорије из Горњака*, ИЧ 3 (1951–52) 100; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 233; К. Јиречек, *Споменици српски*, 50, 52, 77; М. Динић, *Југозаиадна Србија у средњем веку*, Зборник ФФ 11–1 (1970) 244; L. Thallóczy — A. Áldásy, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára (1198–1526)*, Monumenta Hungariae historica, Diplomataria, 33, Budapest 1907, 59, 119–120, 272; N. Jorga, *Notes et extraits* II, Paris 1899, 167, 201; V, 114–115; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 122, 223, 230, 238, 253; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 108, 124–125, 235; Б. Брокијер, *Путовање преко мора*, 127–129; E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 143; Jan Długosz, *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*, tom IV, Ks. XII, Krakowie 1896, 650; О. Зиројевић и И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444–1446)*, ВГ 4 (1968) 377–416; Antonii Bonfinii, *Rerum Hungaricarrum Decades, quatuor cum dimidia*, 487; J. Nagy — A. Nyáry, *Magyar diplomacziadi emlékek Mátyás király korábéli* I, Budapest 1875, 27–28, 30, 43; V. Fraknoi, *Mátyás király levelei* I, Budapest 1893, 11, 79, 154; В. Макушев, *Историјски сиоменици Јужних Словена и околних народа* II, Београд 1882, 219–222; С. Мишић, *Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источна српско-турска граница*, ИГ 1–2 (1987) 78–88; Н. Ђокић, *Напад принца Мусе на Србију 1413. године*, БГ 1 (2002) 23–38; Г. Шкриванић, *Fra Mauro, il Mappamondo*, ИЧ 12–3 (1963) 164; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 412; II, 407; Исти, *Трговачки путеви и рудници*, 266 нап. 170, 302 нап. 310; Б. Ферјанчић, *Крушевац и околина до 1371. године*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 3; М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, ibid., 9, 14, 16 прим. 45, 22 прим. 78; A. Jurišić — Č. Jordović, *Lazarev grad Kruševac*, AP 4 (1962) 248, 251–252, М. Ковачевић. *Средњовековна тврђава Крушевац*, Старинар 17 (1966) 137, 139–141; A. Jurišić — Č. Jordović, *Rezultati arheoloških ispitivačkih radova u Kruševcu*, Saopštenja 9 (1970) 239, 304; Б. Вуловић, *Конзерваторске белешке са терена*, Зборник АФ БУ 3 (1958) 15; Н. Ђокић, *Прилог проучавању фортификацијских система Моравске Србије*, Моравска Србија — историја, култура, уметност, Крушевац 2007, 265–291; М. Ковачевић, *Профана архитектура средњовековног Крушевца*, Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, Београд 1982, 24, 26 нап. 19; Ђ. Бошковић, *Место Крушевца у систему утврђених градова средњовековне Србије*, ibid., 9–10; О. Вукадин, *Археолошка истраживања Мензулане у археолошком парку у Крушевцу*, Рашка баштина 3 (1988) 289; Б. Вуловић, *Учешће Хиландара и српске традиције у формирању моравског стила*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 174; Е. Томић, *Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије*, Београд, 1980, 2–5; Архива Народног музеја Крушевац, Теренски дневник археолошких

ископавања средњовековног крушевачког града за 1965. годину, 53; Архива Народног музеја Крушевац, Инвентар Народног Музеја Крушевац, књига I, 1951. година, бр. 312; Z. Vinski, *Archaologische spuren ostgotischer anwesenheit im heutigen bereich Jugoslawiens*, Zbornik — Problemi seobe naroda u karpatskoj kotlini, Novi Sad 1978, 36; D. Mrkobrad, *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji*, Beograd 1980, 18; А. Јовановић, *Накит у римској Дарданији*, 72–73; Д. Миловановић, *Уметничка обрада неплеменитих метала на тлу Србије од позне антике до 1690. године*, 50.

Н. Ђокић

КРУШЕВАЦ (**Кроушевацъ**, Crezevacts, Krutscerwetza, Chrusevaz, Crusevac) — град у жупи Блато. Налазио се на подручју данашњег села Крушева, на путу из Дувна у Благај. Изнет је и предлог убикације код врела Лиштице, али он није довољно аргументован. Почетком 15. века припадао је властели Радивојевићима — Влатковићима, поданицима Сандаља Хранића. Војвода Ђурађ Војсалић 1434. враћа Радивојевићима оно што им је одузео Сандаљ Хранић, између осталог и Крушевац. У њиховим рукама је остао и у време Стефана Вукчића Косаче, а као његов град помиње се у све три, њему издате повеље (1444, 1448, 1454). Приликом побуне херцеговог сина Владислава и Влатковића и Крушевац је припао побуњеницима. Крајем јула 1453. Дубровчани шаљу посланство Иванишу Влатковићу у Вратар, Нови и Крушевац. Једно време у току овог рата краљ Стефан Томаш је с војском боравио у Блату. Убрзо је херцег Стефан опет успоставио врховну власт над Влатковићима, па и Крушевцем. У руке Турака пао је после 1466, а затим му се губи сваки траг. Није познато да је Крушевац имао подграђе, а тиме ни значајну привредну функцију. Имао је војни значај и био је средиште Блатне жупе.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 359, 379, 396; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 377; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 324, 337; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 218–220; T. Andjelić, *Srednjovjekovni grad kod vrela Lištice u Hercegovini*, Tribunia 4 (Требиње 1978) 11–24; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 36, 85, 95, 141, 144–146.

С. Мишић

КРУШЕВО — рударско насеље у околини Олова, помиње се у османским изворима друге половине 15. века. Према попису Босанског санџака из 1468/69, ово село имало је 44 куће са четири самца, док су 1489. у њему живеле 44 породице и три самца.

Извори и литература: С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 157; A. Handžić, *Rudnici u Bosni u drugoj polovini XV stoljeća*, POF 26 (1978) 21.

Е. Миљковић

КРУШЕВО (**Кроушєво**) — средњовековно село с тргом, у жупи Плав, данас насеље Крушево у општини Плав, у Плавско-гусињској котлини. Налази се на десној обали реке Луче (Ључе). Од познатих средњовековних насеља сем Гусиња, у непосредној близини на левој обали Вруије налазила су се села Досуђе и Трепча (данас Мартиновићи), с којим се изгледа бар једним делом село Крушево граничило. Северно од Крушева налази се топоним Чистине, између села и Вруије, а јужно Брацанов лаз.

Први пут село Крушево спомиње се у повељи краља Милутина манастиру св. Стефана у Бањској из 1314/16. године. Том приликом, као манастиски посед убележено је Крушево као село у жупи Плав, с тргом. Према турском попису из 1485, Крушево је имало 54 куће, а у селу је уписан и поп Радивојић, чији спомен указује на постојање цркве. Након пада под Турке, Крушево је у оквиру вилајета Плав укључено у Скадарски санџак 1479. године.

Извори и литература: Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 5; S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485* I, 102–103; М. Барјактаровић, *Где се налазило село Трепча у средњовековној жупи Плав*, Гласник СГД 51–1 (1971) 87–91; Д. Богдановић, *Повеље о земљама и задужбинама Косова*, Задужбине Косова, 315, 319; Г. Томовић, *Алтин у XIV и XV веку*, Становништво словенског поријекла у Албанији, Зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990, Титоград 1991, 157, 161, 164; С. Мишић, *Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку* (проблем деурбанизације и урбанизације), МЗ 7 (2007) 124.

А. Фостиков

КУКАЊ (**Коуканъ**, castello Cochangu in Brisiniza, castrum Gukani, civitate Euchane) — утврђење чији се остаци налазе у атару истоименог села на брду изнад леве обале реке Ћехотине, десетак километара западно од Пљеваља. Нажалост, овај значајни утврђени замак није археолошки испитан. Констатовано је да су сачувани само темељи фортификација. Кукањ је, по свему судећи, био подељен на два, по величини неједнака дела. Претпостављено је да је мањи и виши део града од нижег био одвојен сувим ровом. Унутар бедема запажају се остаци више објеката. У писаним историјским изворима јавља се тек од 15. века као посед војводе Сандаља Хранића. У стручној литератури често се наводи као „летња резиденција Косача“, и поред тога што је војвода Сандаљ Хранић 27. децембра 1423. *у Кукњу* потврдио Дубровчанима да је примио аспре из своје оставе. Кукањ се помиње у две повеље Алфонса V, арагонско-сицилијанског краља, које су издате херцегу

Стефану Вукчићу Косачи. Обе повеље су издате у Напуљу, прва 19. фебруара 1444, а друга 1. јула 1454. Кукањ се помиње и у повељи краља Фридриха III, која је издата у Бечу 20. јануара 1448, такође херцегу Стефану Вукчићу Косачи. Кукањ се у наведеним повељама наводи као *in Brisniza castello con lo contato, castrum*, *civitate cum castris et partinentiis suis,* што значи да је Кукањ утврђење, управни центар области (жупе) Брезнице. Управна функција Кукња је неспорна, а подаци из наведене повеље указују да су се у жупи Брезници налазила још нека утврђења, свакако мањег значаја. Наравно, само на основу до сада наведених података, готово је неизводљиво донети коначни суд о величини и степену урбаности Кукња.

Неспорна је његова резиденцијална функција. На постојање двора указују подаци да Сандаљ Хранић *у Кукњу* потврђује Дубровчанима да је примио аспре из своје оставе, *а под Кукњем* потврђује да је примио доходак од дријевске царине. Двор је имао и своју социјалну димензију, то јест био је средиште аристократске, властеоске културе. У Кукњу је боравио дворски персонал Сандаља Хранића и Стефана Вукчића Косаче. Извори који се односе на друге дворове Косача говоре о рафинираној средини, која је била у складу са средњовековним европским стандардима. Из дубровачких извора познато је да је примање њихових посланика било праћено уобичајеним церемонијалом, уз присуство угледних личности на двору Косача. Двор није био резервисан искључиво за управне и церемонијалне послове, већ се на њему одвијао разноврстан друштвени живот. Бројни фрулаши, трубачи, добошари, лаутари, глумци и жонглери били су неизбежан пратилац дворских забава и свечаности.

О постојању подграђа сведочи топоним Подкукањ. Остаци подграђа нису пронађени. Претпостављено је да би његове остатке требало тражити у подножју западне и јужне стране утврђења. У самом утврђењу један дубровачки трговац је чувао своје тканине, што би упућивало на могућност да су у Кукњу постојала трговачка складишта. Испод утврђења, према западу, налази се средњовековно гробље. Остаци цркве нису пронађени. Истина, вреди истаћи један познији податак, из турског дефтера с краја 15. века, у коме се помиње црква „св. Кукањ“.

У попису из 1469, после османлијског освајања, помиње се нахија Кукањ, али вести о утврђењу нема. Турске власти задржавају само веће тврђаве, а остале напуштају и уништавају. Већ 1468/69. године у херцеговој земљи се наводе само три утврђења: Милешево, Самобор и Тођевац.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 361, 379, 397; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 374–375; M. Vego, *Tri povelje*, 452–486, 452, 466, 469, 471–472, 481, 484; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник КЈ I, 205–303, 252; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 178–269, 200; Б. Храбак, *Прошлост Пљеваља по дубровачким документима до почетка XVII столећа*, ИЗ 11 (1955) 1–38, 18; A. Babić, *Fragment iz kulturnog života srednjovekovne Bosne*, Iz istorije srednjovjekovne Bosne, Sarajevo 1972, 305–320, 310–311; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 113–114; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 138; A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 166–167; А. Ханџић, *О организацији војне крајине босанског ејалета у XVII стољећу*, Прилози Института за историју 23 (Сарајево 1988) 45–60, 46; С. Ћирковић, *Одјеци витешко-дворјанске културе у Босни*, Работници, војници, духовници, 446–454, 453; Г. Томовић, *Брезница*, ГЗМ 1 (Пљевља 1999) 69–76; Д. Спасић, *Средњовековни утврђени градови пљеваљског краја*, ibid., 77–88, 78–80; Р. Ћук, *Пљевља и пљеваљски крај у дубровачкој архивској грађи*, ibid., 55–67, 66; Е. Миљковић, *Пљевља и нахија Кукањ у другој половини XV века*, ibid., 157–167; В. Петровић, *Пљеваљски крај у позном средњем веку — прилог истраживању носилаца урбаног развоја*, ГЗМ 2 (Пљевља 2001) 75–89; С. Ћирковић, *Пљевља у средњем веку*, Историја Пљеваља, Пљевља 2009, 71–88.

В. Петровић

КУЛА — трг, данас истоимено село југоисточно од Малог Црнића, припадао је властелинству манастира Дренче, а 1467. тимару диздара (заповедник тврђавске посаде задужен за безбедност града) тврђаве Голубац. Село је током османске власти задржало статус пазарног места. На узвишењу изнад села видљиви су остаци античког каструма и куле, по којој се насеље и зове. Поред Куле је, у доба Римљана и током средњег века, пролазила саобраћајница која је повезивала долину Млаве с долином Пека.

Извори и литература: А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181; М. Стојаковић, *Браничевски тефтер*, 117–118; Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, 222; А. Крстић, *Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара*, ИЧ 53 (2006) 123–144; Е. Миљковић — А. Крстић, *Браничево у 15. веку*, 147–148.

М. Вушковић

КУЛИЧ — османска тврђава подигнута 1483. на остацима римског каструма *Margum*, налази се код истоименог села источно од Смедерева, поред ушћа Велике Мораве у Дунав. Могуће је да је на истом месту постојала и нека средњовековна утврда, а ту негде налазио се и угарски кастел Витешка Трпеза, саграђен приликом блокаде Смедерева у јесен 1476. Рушевине града, високе местимично и четири метра, смештене су око двеста метара од обале Дунава. Град има шестоугаону основу с појачањем у облику бастиона на средини сваке стране. Око града се пружа ров, некада напуњен водом. Дебљина градских зидина

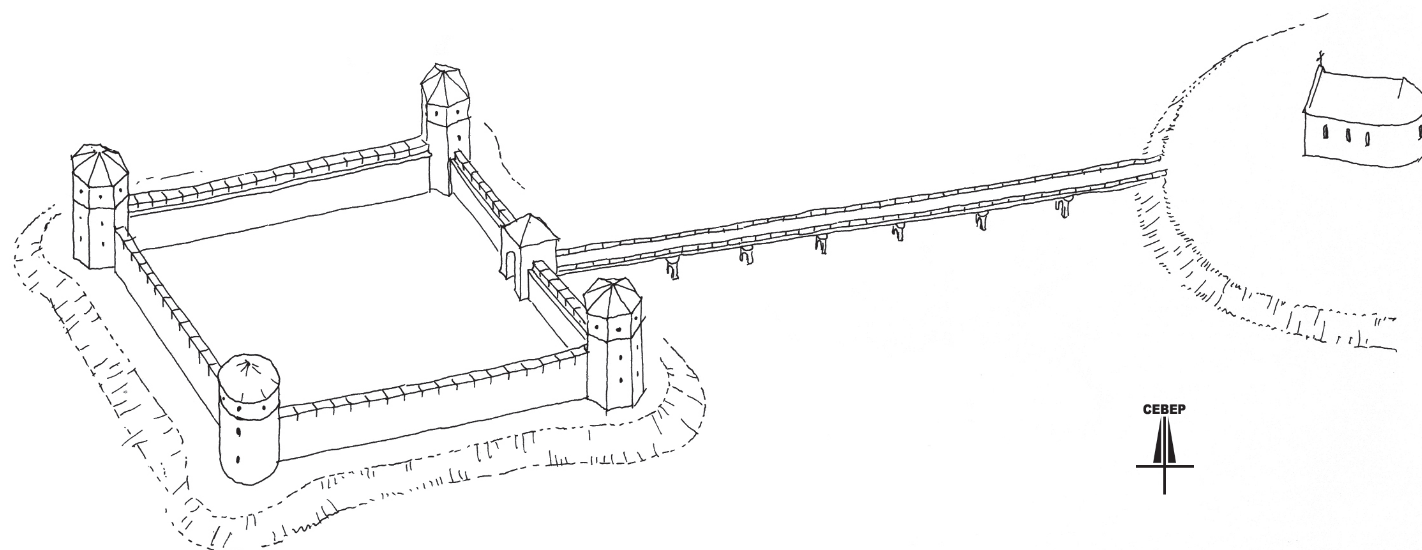
кретала се од два и по до три метра. Главни улаз налазио се на јужној страни утврђења, а на западној, на месту где се спајају две стране шестоугла, постојао је пешачки пролаз, вероватно идентичан с Воденом капијом коју помиње Евлија Челебија. Исти путописац наводи да је утврђење имало седамнаест шиљатих кула покривених дрветом, и да је унутрашња тврђава била виша од спољашње, у којој су се налазиле две махале са 140 кућа. То значи да је вероватно и пре средине 17. века, поред описане цитаделе, у Куличу постојала и утврђена варош.

Први детаљни попис посаде тврђаве Кулич и становништва вароши који је до нас дошао потиче из 1516. године. У Куличу су тада служила 23 мартолоса, десет земберегџија, и по два каменоресца и ковача. Сви уписани били су хришћани, па је извесно да муслимански део посаде овом приликом није пописан. У вароши је, међутим, живело једанаест муслиманских домаћинстава која су имала одређена војна задужења, због чега су били ослобођени плаћања свих ресума и авариза. Поред њих, у вароши Кулича живеле су и две групе хришћана филурџија. Једну су чиниле старе филурџије, који су *дошли са стране*, и за њих се може претпоставити да су у питању власи пребегли у Угарску, који су се потом вратили у Смедеревски санџак и поново добили старе пореске олакшице. Било их је седам кућа, осморица неожењених и једна удовица. Други џемат чинили су хришћани „номади" (четрнаест кућа и седам удовица), који су такође плаћали филурију по влашком обичају. У Куличу су 1516. постојали и вакуфи Синана, мустахфиза тврђаве Голубац, који су сачињавали караван-сарај, четири дућана и месџид, и вакуф Сулејман-паше, коме је припадао само хамам. Џамија у Куличу подигнута је истовремено с тврђавом или непосредно после ње, јер је већ 1491. издвојено 5.000 акчи за њено проширење.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: E. Čelebi, *Putopis*, 547–548; Т. Катић, *Сувоземни пут од Београда до Видина према дневнику похода Мустафа-паше Ћуприлића 1690. године*, ИЧ 47 (2001) 107; А. Дероко, *Кулич и Рам — каструми на римском Дунавском лимесу*, Старинар н. с. 1 (1950) 169–170; I. Zdravković, *Kratki terenski podaci o našim gradovima, 15. Grad Kulič*, Vesnik 5–11 (1958) 296–298; O. Zirojević, *Grad Kulič*, VIG 3 (1967) 233–246; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 136–137.

А. Крстић

КУПИНИК (Kelpen, **Коупиникь**, **Коупинъникь**) — утврђени град подигнут на потезу између велике окуке реке Саве (тзв. Купински кут) и Обедске баре. Припада типу утврђених градова правоугаоне основе постављене независно од конфигурације земљишта, с кулама у угловима, што је чест случај с тврђавама у Војводини. Ипак, основа Купиника није у потпуности правоугаона, будући да је северозападни бедем искошен у односу на остале зидове. Сачуване су три угаоне куле од којих је јужна кружног, источна осмоугаоног, а северна шестоугаоног облика. На средини североисточне, најистуреније стране бедема некада се уздизала кула правоугаоног облика. На том месту се по својој прилици налазио главни улаз у утврђење. Испред североисточног зида видљиви су остаци великог платоа чија се одбрана највероватније састојала од система палисада. Заједно са Земуном и Панчевом, Купиник је типични представник готичке епохе у градитељству утврђења на подручју јужне Угарске. Како на бедемима нису уочљиви остаци постројења за ватрено

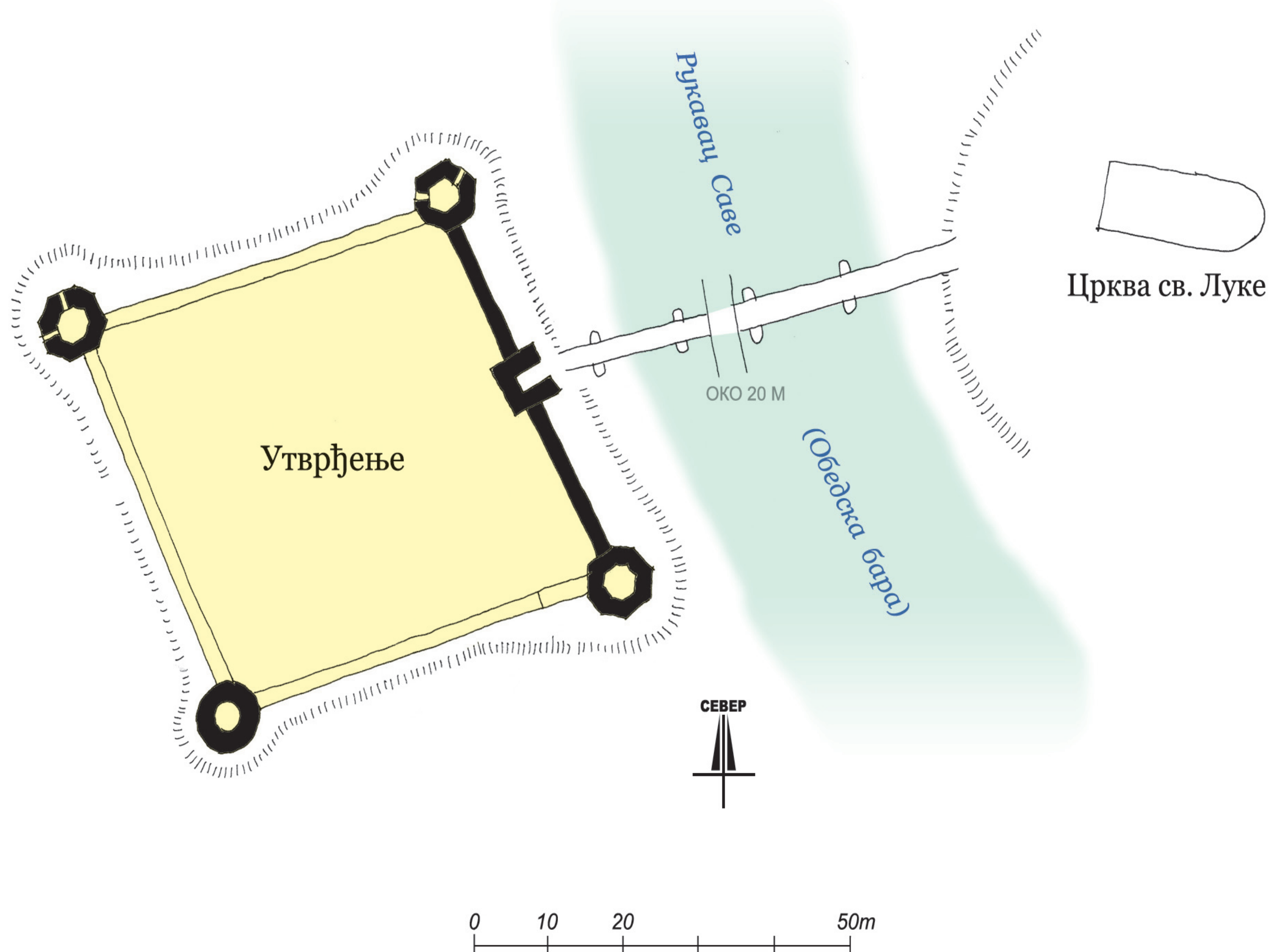


Средњовековни Купиник — реконструисани изглед

оружје, с великом сигурношћу може се претпоставити да је Купиник подигнут у првој половини или средином 14. века. Данас су то рушевине у селу Купинову.

Купиник је у изворима први пут поменут 1388, као краљевски град. У време владавине Стефана Лазаревића, угарски краљ Жигмунд Луксембуршки доделио га је деспотовом челнику Радичу. Када је ступио на власт, деспот Ђурађ је у периоду између 1. септембра 1428. и 31. августа 1429. челнику Радичу издао исправу којом му је потврдио поседе добијене од деспота Стефана и краља Жигмунда, међу њима и град Купиник са околним селима. Заједно с Митровицом, Сланкаменом, Земуном, Бечејом, Бечкереком и другим местима Купиник је 1451. поменут као део мираза Ђурђеве унуке Јелисавете у склопу преговора око њене удаје за Матију Корвина, сина угарског гувернатора Јована Хуњадија. Пошто је у другој половини 1464. прешао у службу угарског краља, Матија Корвин је Вуку Гргуревићу доделио Купиник заједно с још неким поседима као што су Беркасово, Ириг, Бела Стена, Тетушевина, Комогојно и Градиса. За време ратних окршаја и дипломатских преговора између Матије Корвина и султана Бајазита II, који су били нарочито интензивни у периоду 1482–1484, деспот Вук Гргуревић најчешће је боравио на своме двору у Купинику, о чему сведочи преписка коју је водио с турским султаном и смедеревским санџаком Али-бегом Михалоглуом.

После смрти деспота Вука Гргуревића (16. април 1485), краљ Матија Корвин одлучио је да деспотску титулу додели његовом рођаку Ђорђу, сину слепог Стефана и унуку деспота Ђурђа Бранковића. У том тренутку Ђорђе се с братом Јованом и мајком Ангелином највероватније налазио у њиховом дворцу Вајтерсфелд у Штајерској. Браћа су заједно с мајком кренула на пут крајем 1485. године. Најпре су свратили у Будим, где је угарски краљ Ђорђу доделио деспотску титулу, а потом су се Дунавом и Савом спустили до града Купиника. То се догодило у фебруару 1486. године. Браћа су са собом носила тело свога оца, слепог Стефана, које су по доласку у Купиник положили у цркву св. Луке. По свему судећи, црква



Средњовековни Купиник

је подигнута још у време док је градом господарио деспот Ђурађ. У време последњих Бранковића, Купиник се налазио у њиховом поседу. У њему су браћа имала свој двор. Верује се да је Ђорђе, потоњи београдски митрополит Максим, монашки постриг примио управо у цркви св. Луке. Када се Јелена Јакшић, удовица Јована Бранковића, преудала за хрватског великаша Иваниша Бериславића град је и даље остао у поседу титуларних деспота. Тако је било све до турског напада 1521. године. На маргине књиге чије је штампање управо довршавао, Божидар Горажданин је унео запис према коме *госпођа Јелена, бивша деспотица, невољно остави славни град Купиник и даде се у бекство преко реке Дунава у унутрашњу Угарску, а славну и дивну земљу деспотову Турци попленише*. Турски одреди су град заузели у време између пада Шапца (10. јул) и освајања Београда (29. август 1521).

Извори и литература: Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.*, Споменик 3 (1890) 3–4; L. Thallóczy — A. Áldásy, *Diplomatarium*, 125–126; J. Teleki, *Hunyadiak kora magyarországon* X, Pesten 1853, 305–312; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 539–543; К. Невострујев, *Три хрисовуље у Хиландару*, Гласник СУД 25 (1869) 274–277; К. Митровић, *Повеља деспота Ђорђа Бранковића о прихватању ктиторства над Хиландаром*, ССА 5 (2006) 229–239; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* III, 151; *Живот архиепископа Максима*, изд. А. Вукомановић, Гласник ДСС 11 (1859) 125–129; *Кратки живот деспота Стефана Бранковића*, изд. И. Руварац, Летопис МС 117 (1874) 117–118; *Житије деспотице Ангелине*, изд. Д. Руварац, Српски Сион 15 (1905) 552–553; *ИСН* 2, 325, 328, 377, 387, 444, 455, 467, 543; А. Ивић, *Историја*, 32; Р. Шмит, Ђ. Бошковић, *Средњовековни градови у Војводини*, Војводина I, Нови Сад 1939, 312–313, 328–329; D. Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, Istraživanja 4 (1975) 5–47; К. Митровић, *Пет писама деспота Вука Гргуревића*, БГ 3–4 (2004–05) 63–83; Н. Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, 82–83.

К. Митровић

КУЧЛАТ (Cuçolatta, Chuçulat, Chuzlath, Sub Chuçulath, Suchuzlat) — град. Са својим подграђем — Подкучлатом, био је смештен на окомитој стени на десној обали Јадра, изнад његовог ушћа у Дрињачу. У економском погледу, град је имао период успона до краја 14. века, као транзитна станица у трговини између Сребренице и Зворника, као и између босанске државе и Србије. Остаци тврђаве и некадашње вароши били су видљиви у другој половини 17. века, када их је описао Евлија Челебија.

Извори и литература: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник КЈ 1, 295; М. Динић, *За историју рударства* I, 35; M. Vego, *Naselja*, 66; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 34–36; E. Čelebija, *Putopis* II, 255–256; Ј. Мргић, *Северна Босна (13–16. век)*, 8, 76, 95, 104, и даље према регистру.

Ј. Мргић

Л

ЛАБЧАЊ — У повељи краља Остоје из 1417. браћи Вукачићима (Вукашину, Барану и Ђурђу), као градови (тврђаве) наводе се Макар и Лабчањ, које је овој властели из племена Качића краљ Остоја дао у наследство. Од 17. века Лабчањ носи име Градац. Ово утврђење више не срећемо у изворима, тако да се не зна његова даља судбина.

Извори и литература: Š. Ljubić, *Listine* VII, 240–241; E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 103–104; M. Berković, *Povelja bosanskog kralja Stjepana Ostoje iz godine 1417*, 227–235; С. Мишић, *Хумска земља*, 147, 162, 187.

М. Вушковић

ЛЕСКОВАЦ (**Лѣсковьць**, Laskowiec) — град на реци Ветерници, левој притоци Јужне Мораве, смештен недалеко од њеног ушћа. Жупа око града — Дубочица, среће се у изворима још од средине 12. века. Лесковац је, с друге стране, први пут споменут тек у тзв. „општој хрисовуљи за Хиландар и пирг Хрусију" (око 1303. или 1304. године).

Први поуздани помен Лесковца налази се у хрисовуљи цара Стефана Душана манастиру Хиландару из 1348. у којој се само потврђује даривање Лесковца, наведеног као село, манастиру које је учинио још краљ Стефан Урош II Милутин. Најкасније 1371, после смрти цара Уроша, Дубочица је припала кнезу Лазару Хребељановићу. После Косовске битке она је остала у саставу Србије, о чему сведочи један акт игумана манастира св. Пантелејмона на Светој гори где се спомиње да је манастир добио неколико села у овој области. Повеља дата истом манастиру 1395. године нарочито је значајна за познавање историје Лесковца. У њој се наводи како је Св. Пантелејмон у месту добио кућу и два зависна човека, по имену Костадин и Дражун. Већ тада Лесковац је по свему судећи био трг, иако то у повељи није наглашено. После смрти деспота Стефана Лазаревића (1427), султан Мурат II предузео је поход на Србију и заузео, поред осталих земаља, и Дубочицу.

Лесковац се поново среће у изворима после првог османског освајања државе српских деспота, затим њеног ослобађања и склапања Сегединског мира 1444. године. Он се спомиње у делу пољског историчара Јана Длугоша међу двадесет четири града који су тада били враћени Србији. Већ наредне године, судећи према једном непотпуно сачуваном турском попису, Дубочица се, заједно с Топлицом, опет нашла под османском влашћу. По доласку на власт султана Мехмеда II, као гест добре воље, Дубочица је била враћена Србији, али је већ у септембру или октобру 1453. она, или барем њен део, поново потпала под турску управу. Каква је тада била судбина Лесковца, није познато. Наредне године, султан Мехмед II је покренуо нови поход на Србију, а упркос одлучном отпору јужне српске војске, на челу с Николом Скобаљићем, цела Дубочица, као и највећи део јужне Србије, нашла се најкасније пре краја 1454. коначно под османском влашћу. Новообразована нахија *Дубочица и Лесковац* постала је тада административна јединица Крушевачког санџака (Алаџа Хисар).

Лесковац је крајем средњег века представљао значајно насеље, о чему сведоче потоњи османски дефтери који показују велику бројност становништва у самом граду и околини. Током средњег века нема помена стално насељених Дубровчана у овом граду, а први се помињу тек крајем 15. века. Иако није представљао утицајније трговачко средиште, Лесковац се налазио на важном путу који је водио из Ниша за Врање и даље на југ. У средњовековном Лесковцу постојало је неколико цркава. Темељи једне откопани су испод османског утврђења Хисара изнад Лесковца. Данашња црква св. Илије подигнута је такође на месту раније богомоље која, како се претпоставља на основу сачуваних капитела, потиче из рановизантијске епохе (6–7. век). Могуће је да се и Богородичин манастир, поменут у једном запису из 1453, налазио у самом Лесковцу.

Извори и литература: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 141; С. Новаковић, *Законски споменици*, 420, 478, 518; J. Długosz, *Jana Długosza kanonika krakowskiego* Dziejów polskich *ksiąg dwanaście*, ed. A. Przezdziecki, IV, Kraków 1869, 650; Д. Трајковић, *За историју средњовековне Дубочице*, ЛЗ 5 (1965) 24–34; О. Зиројевић, *Лесковац у XV и XVI веку*, ЛЗ 9 (1969) 165–170; С. Милојевић, *Историја Лесковца у средњем веку*, ЛЗ (1987) 11–22; Б. Храбак, *Дубровчани у Дубочици и Лесковцу у феудално доба*, ЛЗ 41 (2001) 339–357; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 94–96.

А. Узелац

ЛЕШАК (**Лѣшькь**, **Лѣшьскь**) — средњовековни град у Доњем пологу, у подножју Шар-планине, око осам километара североисточно од Те-

това, надомак једног неидентификованог античког насеља, смештен на заравњеној каменој површини изнад манастира св. Богородице Лешачке, пред излазом Лешачке речице из клисуре, под планином Плочом. Са западне стране место је веома стрмо, а северно од локалитета протиче Лешачка река и у њеној долини постоји локалитет Ковачница. С јужне стране град је био заштићен једним усеком у земљи. На западном делу сачувани су зидови куле високи око осам метара. Највећи део горње површине града је у новије време, у другој половини 20. века, разрушен због дугогодишњих индустријских радова.

Радослав Грујић је сматрао да се место Λεασκουμτζόν, које је 1019. наведено у првој од три хрисовуље византијског цара Василија II (976–1025) о оснивању Охридске архиепископије, може поистоветити с Лешком у Доњем пологу. Име града је у српским изворима први пут забележено у вези са освајањима српске војске на простору Македоније и суседних области 1189. и 1190. године. У *Житију Стефана Немање* из пера Стефана Првовенчаног наводи се да је међу градовима које је тада преузео и разорио српски велики жупан био „и град Лешак (Лешки) у Доњем Пологу“. Овај град је поново дошао под византијску власт после битке на Морави 1190. године.

У оквиру освајања краља Милутина из 1282, Лешак је дошао под српску власт. Услед недостатка изворних података није могуће закључити да ли се тада духовна власт призренског епископа одмах проширила на Доњи и Горњи полог. Ипак, зна се да је Призренска епископија од давнина у Лешку, при цркви св. Богородице, имала епископов двор. Такво стање потрајало је до 1346. када је увођењем митрополитанског система и оснивањем нових епископија, извршена унутрашња реорганизација српске цркве. Тада је Призренска епископија уздигнута у ранг митрополије и добила је подручну епископију у Доњем Пологу (Доњополошка) са седиштем у цркви св. Атанасија у Лешку. Реч је о храму који је саграђен између 1320. и 1331, а који је запустео 1698. године.

У Лешку је већ у време краља Стефана Дечанског постојала црква св. Богородице која је имала основу у облику триконхоса, с доцније призиданим спољашњим нартексом, и три слоја живописа. Међу селима и повластицама које је српски владар подарио Призренској епископији налазиле су се и оне у Лешку, а то су црква св. Богородице и уз њу три поповска стаса који се називају „Двор Пискупов од века“. Познато је и да је тетовски манастир поседовао имања која су се граничила с лешачким путем.

Кнегиња Милица је са синовима Стефаном и Вуком 1400. поклонила манастиру св. Пантелејмона на Светој гори и „село Лешак с метохом, и међама и правима“, што значи да је некадашњи град у међувремену изгубио статус градског насеља. Као село, Лешак се наводи и у појединим турским дефтерима из 15. века (1452/53, 1455, 1467/68. године).

Извори и литература: H. Gelzer, *Ungedruckte*, 43; В. Ћоровић, *Живот Симеона Немање од Стевана Првовенчанога*, Светосавски зборник 2 (Београд 1939) 31; С. Новаковић, *Законски споменици*, 517, 640, 658; *Споменици на Македонија* III, Скопје 1980, 464; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 182 бр. 448; *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, Опширни пописни дефтери од XV век, ред. М. Соколоски, Скопје 1976, 106–108; Р. Грујић, *Полошко-Тетовска епархија и манастир Лешак*, Гласник СНД 12 (1933) 33–77; Ј. Хаџи Васиљевић, *По Тетовској области*, Бразство 29 (1938) 183, 206–207, 208–209; Б. Алексова, *Средновековни наогалишта во Полозите*; Гласник на Институтот за национална историја 3 (Скопје 1959) 223–225; И. Микулчиќ, *Минатото на Гостиварскиот крај преку археолошки наоди*, Гостиварскиот крај I, Гостивар 1970, 86; *Actes de Saint-Pantéléèmôn*, éd. P. Lemerle — G. Dagron — S. Ćirković, Archives de l'Athos XII, Paris 1982, 185–187; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 71–73, 85, 120, 123; V. Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris 1989, 202–203; И. Микулчиќ, *Средновековни градови и тврдини во Македонија*, 5, 326–330; Х. Матанов, *Княжеството на Драгаши*, 60, 65, 203; Т. Томоски, *Македонија низ вековите: градови, тврднини, комуникации*, 140.

Р. Радић

ЛИВАЂЕ *(mercatum Liuada)* — средњовековни рударски трг, налазио се у близини истоименог села, на око три километра североисточно од Брзећа на Копаонику. Смештено је у питомојували на благој јужној и југоисточној падини, ка Брзећкој реци, док се северније налази Сребрначка река (Паљевштица). Повољни географски и хидролошки услови допринели су развоју овог насеља, као и његов положај на раскрсници путева који су водили ка долинама Топлице, Расине и Ибра. У историјским изворима Ливађе се помиње у тексту дубровачке исправе од 24. августа 1405. године као *uilla uocata Liuada, in qua fit mercatum contrate Sclauoniae*. Поред трга Ливађе, у документу се помињу још два рударска насеља — Рудник на истоименој планини, и Плана, која такође припада копаоничком рударском басену.

Приликом теренских истраживања Јосиф Панчић је забележио да се на многим местима у североисточном подножју Копаоника, око састава Беле и Добродолске реке и у долини Грашевачке реке (данас Брзећке), наилази на велике гомиле згуре, што сведочи о некадашњој рударској производњи. Стара хрпишта и запустела рударска окна око Брзећа и Грашевца помиње и путо-

писац Феликс Каниц. Константин Јиречек је објавио изворне податке о средњовековним рудницима Србије и Босне из Дубровачког архива, тако и о руднику Ливађе, за који је сматрао да је био рудник сребра.

Новија систематска архео-металуршка испитивања, на трагу истраживања Василија Симића, показала су, међутим, да је главни производ средњовековне топионице у Ливађу било гвожђе, потом олово, а тек узгред сребро. О томе сведоче резултати анализе троскишта на неколико локалитета у долинама Сребрначке и Брзећке реке.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Ј. Панчић, *Копаоник и његово подгорје*, Београд 1869, 9; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 266; Исти, *Историја Срба* I, 287; II, 175, 407; Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века* II, Београд 1985, 69; А. Поповић, *Горњи Ибар средњег века или садашња Средњо-ибарска долина с подгорином Јужног Копаоника*, Годишњица НЧ 25 (1906) 197; В. Симић, *Рударство гвожђа средњовековне Србије и Босне*, Београд 1988, 59, 160; Г. Тошић, М. Трифуновић, М. Филиповић, *Прилог проучавању дубровачке колоније у Ливађу, на Копаонику*, Гласник САД 15–16 (1999–2000) 175–184.

Н. Ђокић

ЛИВНО (Χλεβένα, Χλεβίανα, Clivna, Hliuna, Hlevno, Illevanczky, **градъ хливански**) — град и жупа, први пут се помињу у *Спису о народима* Константина Порфирогенита, као „насељени град" и жупа (Χλέβίανα) у земљи коју насељавају Хрвати. У црквеном погледу, Ливањска жупанија припадала је Сплитској надбискупији. Према идентификацији два насеља из повеље угарског краља Беле IV за Босанску бискупију из 1244, жупа Ливно је тада припадала босанској држави. Крајем 13. и почетком 14. века Шубићи су господари Ливна. После слома бана Младена Шубића 1322, Ливно прелази под власт босанског бана Стјепана II Котроманића. Тако се у његовој повељи из 1332. јавља као сведок велики војвода Владислав Галешић, чији је род био пореклом из Ливна. Кнез Гргур Галешић *(Gregorius filius Gales de Hleuna)* је, међутим, свој посед — град Бистрички *(castrum Byztriche in Hleuna)* — 1356. уступио угарском краљу Лајошу у замену за град Чаву (Бужим) у Загребачкој жупанији. Галешићи, Чубранићи и Воихнићи припадали су истом властеоском роду Хливљана, да би се потом одвојили у посебне породице. До смрти краља Лајоша (1382), Ливно је остало у угарској власти. Убрзо потом, око 1387, босанска војска је освојила овај простор. Краљ Остоја је децембра 1400. даровао град Бистрички с целом жупом Ливно великом војводи Хрвоју Вукчићу и његовом сину Балши. После смрти херцега Хрвоја (1416), Ливно је остало у власти босанских краљева, све до пропасти државе (1463). Ризничар краља Твртка II 1436. био је Христоје *de Hlevna*. Краљ Стефан Томаш је боравио у Ливну 1444. и 1449, како стоји у исправама које је том приликом издао. Због заслуга у борбама против турских освајача, војвода Владислав Херцеговић је крајем 1463. од краља Матије Корвина добио жупе Ливно, Ускопље и Раму, које је преотео од Османлија. Владислав је држао Ливно још и маја 1466, да би у августу исте године Ливно било у власти Иваниша Влатковића. Ипак, већ до краја те исте деценије Ливно је трајно прешло под турску власт.

Бистрички град је синоним за град Ливно, који је настао око извора крашке речице Бистрице, на брду Црљенице под планином Круг. Оба назива постоје упоредо, и према повељи из 1400, Бистричком граду су припадала сва села жупе хливањске. У подграђу Ливна постојао је фрањевачки самостан са црквом, који се први пут помиње 1385/90. године. Остаци средњовековног града нису археолошки испитани и нема објављених података о његовом изгледу. Најстарији опис града потиче тек из 1626. године. Ливно је једна од најважнијих раскрсница магистралних путева који повезују Сплит, западну и средишњу Босну, још од античких времена. У Ливну се одвајао пут за долину Врбаса преко Гламоча и Пливе, од пута који је водио преко Купреса на Прусац (Биоград), и преко Равног, у долину Раме.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: *ВИИНЈ* 2, 33, 35, 44; A. Loma, *Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantinnos Porphyrogennetos*, ЗРВИ 38 (1999/2000) 101, 117; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 101–103, 247–250; L. Thallóczy, *Studien*, 7–8, 10–11, 418–421; E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 151, 209; T. Smičiklas, *Codex Diplomaticus* IV, 236–240; VIII, 3–4; XII, 376–377; V. Klaić, *Građa za topografiju i historiju hlivanjske župe i grada Hlivna*, Vjesnik HAD (1928) 15–25; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, NS 1 (1953) 41; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 226, 253, 254, 268; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 85, 125–126, 284, 290, 324, 325; AL BiH 3, 22.15; Ђ. Тошић, *Двије повеље босанског краља Стјепана Дабише*, ИЧ 39 (1992) 5–23.

Т. Рибар

ЛИПЉАН (Ulpiana, Liplyan, Λιπένιον, Λιπαίνον, **Липлюнь, Льплань**) — град на Косову пољу. У доба Римског царства, под називом Улпијана, био је један од главних градова Дарданије и најзначајнијих градова у унутрашњости Балканског полуострва. Истовремено, једна од најважнијих станица на римском путу од Скадра и Љеша до Ниша. Град је срушен у време Сеобе народа, а обновио га је цар Јустинијан I Велики (527–565) и дао му нови назив *Iustiniana Secunda*. Међутим, стари римски назив *Ulpiana* је опстао и сачуван је у нешто измењеном облику — *Lipiana*, *Lipenion* — а онда су га досељени Срби словенизирали у

облик Липљан, па се под тим називом јавља у средњовековним споменицима. Код Липљана су се укрштали неколики путеви: од Звечана или Трепче ишло се за Приштину, Липљан, Скопље и даље на југ, а често се из Приштине и Липљана скретало према истоку за Ново Брдо.

Византијски историчар Јован Скилица помиње Липљан када бележи да су се 1018. многи градови предавали цару Василију II (976–1025), а међу њима Пелагонија, Моровизд и Липљан. Охридска архиепископија, коју је после пропасти Самуиловог царства основао Василије II, имала је 31 епископију, међу којима је била и Липљанска.

Крајем 11. века позорница сукоба Византијског царства и Србије постаје Косово поље. Граница се налазила између градова Липљана, који је био византијски, и Звечана, који је припадао Србима. Српски велики жупан Вукан је 1093. спалио Липљан и опљачкао околне области. Био је то повод да византијски цар Алексије I Комнин (1081–1118) покрене поход против Срба и лично дође у Скопље. Вукан, који се повукао у Звечан, понудио је преговоре и обећао да више неће угрожавати византијско погранично подручје. Међутим, велики жупан се није држао договорених обавеза, обновио је непријатељства и нанео тежак пораз византијском војсковођи Јовану Комнину. Штавише, напао је област Скопља и Полога, а потом и подручје око Врања, па је византијски василевс 1094. поново дошао у Скопље. Алексије I Комнин је исте године дошао у Липљан и после преговора успостављен је мир који су Срби јамчили угледним таоцима, Вукановим синовцима, Урошем и Стефаном Вуканом.

Теофилакт, архиепископ охридски, помиње епископа липљанског против кога се пред синодом Охридске архиепископије водио некакав судски поступак. Овај спор се датује у време око 1093/94, а првосвештеник Липљана је привремено био суспендован. У следећих стотинак година историја Липљана остаје сасвим замагљена. Зна се да је Стефан Немања освојио град између 1180. и 1190. године. У сваком случају, област и град Липљан, као и неки други крајеви, после 1190. остали су у српским рукама. Липљан се помиње и као једна од тачака на путу византијског посланства које је, по свој прилици између 1267. и 1269, долазило у Србију да преговара о браку младог Милутина и Ане Палеологине, кћери цара Михаила VIII (1259–1282). Као византијски најамници, Татари су у пролеће 1283. продрли до Липљана и Призрена, али су били поражени и знатан број их се удавио у набујалом Дриму.

Када је реч о црквеној историји, треба нагласити да је Липљанску епископију, која је припадала Охридској архиепископији, свети Сава изузео и припојио Српској архиепископији 1220, с надлежношћу над делом територија које је Стефан Немања претходно преотео од Византије. Због померања границе између Византије и Србије, током 13. века, српска црква је у неким периодима губила ову епархију или поједине њене делове. Тек после Милутинових освајања из 1282. за Липљанску епископију су наступили мирнији дани. Знамо и за неке епископе Липљана: од 1220. Мавројан, Варнава, Сава и Јован, крајем 13. века Сава и Илија, почетком 14. столећа најпре Андоније, а затим Игњатије.

Седиште Липљанске епископије у оквиру Српске архиепископије налазило се у месту Грачаници, а на темељима старије цркве краљ Милутин је подигао нову црквену грађевину посвећену празнику Благовештења. Сматра се да је завршетак радова на изградњи манастира Грачанице био 1321. године. Попут неких својих претходника, краља Стефана Уроша, на пример, и Милутин је даривао властелинство Липљанске епископије. Света Богородица у Грачаници добила је повластицу од Милутина да на храмовни празник Благовести (25. март) може држати панађур. То значи да је, попут већих градова као што су Призрен, Пећ или Скопље, имао панађур. У сачуваним изворима се помиње да је у Липљану било занатлија и робова. Познато је, такође, да су о неким спорним имовинским питањима Липљанске епископије 1314–1316, по свој прилици на сабору, одлучивали краљ Милутин и Драгутин са архиепископом Савом III.

У Липљану је пре 1331. подигнута црква Ваведења Богородичиног и после 1336. поклоњена Спасовом пиргу у Хиландару. Пошто је првобитни живопис страдао у пожару, црква, чији је ктитор био неки именом непознати властелин, поново је живописана средином 14. века.

Последње деценије у историји Липљана као српског града у приличној мери су замагљене. Град се извесно време налазио под влашћу кнеза Лазара, а онда је ушао у састав области српске великашке породице Бранковића. После утамничења и смрти Вука Бранковића (октобар 1397), његовим наследницима је остао само мањи део некадашње простране области. Догодило се да су нешто преузели Лазаревићи, али су сва важнија места била у поседу Османлија. На тај начин је у неким деловима Србије започело раздобље несвакидашњег двовлашћа које је потрајало током следећих шездесетак година.

Познато је да је Мехмед II Освајач после освајања Новог Брда (1455) запосео Призрен, Липљан, Бихор у долини Лима, као и Приштину са околним подручјем. Летописац је забележио да

том приликом султан „мноштво рода хришћанскога исече“. Османлијским походом је заузета читава некадашња област Вука Бранковића и окончана двојна српско-турска управа. Тако је Липљан, некада славни римски град *Ulpiana*, у доба Византије седиште епископије, за време српске средњовековне државе помињан и као трг, по доласку Турака сведен на село које је на почетку 18. века опустело, да би касније поново било насељено. Село Липљан помиње руски слависта Александар Гиљфердинг, који је туда пролазио крајем шесте деценије 19. века.

Извори и литература: *ВИИНЈ* III, 124, 305, 308, 385–388; VI, 28; Данило Други, *Живоши краљева и архиеиискоиа сриских*, 111; Ст. Новаковић, *Законски сиоменици*, 422, 486, 490, 633–635; М. Павловић, *Грачаничка иовеља*, Гласник СНД 3 (1928) 105–140; Б. Живковић, *Грачаничка иовеља*, 1–99; F. Miklosich, *Monumenta serbica* 4, 122, 123, 264, 562, 565; Љ. Стојановић, *Родослови и лешоиси*, 19 бр. 8, 194 бр. 507, 238 бр. 700, 279 бр. 1060; *Сиоменици на Македонија* 1, 363–377; Б. Тодић, *Грачаница: сликарсшво*, Приштина 1999[2], 46, 63–68 (Грачаничка повеља); И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия*, I (От основаването и до завладяването на Балканския полуостров от турците), София 1924 (репринт 1995), 25, et pass.; Ђ. Бошковић, *Римске рушевине код Грачанице*, Старинар 4 (1928) 269–272; К. Јиречек, *Исшорија Срба* I, 25, и даље према регистру; II, 7, и даље према регистру; E. Čerškov — Lj. Popović, *Ulpiana*, Glasnik MKM 3 (1958) 275–280; В. Ј. Ђурић, *Визаншијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 83; *История на България*, II (Първа българска държава), София 1981, 357, 418; *История на България*, III (Втора българска държава), София 1982, 26; М. Паровић-Пешикан, *Аншичка Улиијана ирема досадашњим исшраживањима*, Старинар н. с. 32 (1982) 57–72; М. Јанковић, *Лииљанска еиискоиија и Грачаничка мишроиолија*, ИЧ 29–30 (1982–83) 27–37; Иста, *Еиискоиије и мишроиолије*, 7, и даље према регистру; М. Живојиновић, *Хиландар и иирг у Хрусији*, ХЗ 6 (1986) 59–82; П. Коледаров, *Политическа география на средновековната българска държава*, II (1186–1396), София 1989, 40, 50, 69; А. Ф. Гиљфердинг, *Пушовање ио Херцеговини, Босни и Сшарој Србији*, прев. Б. Чулић, Београд 1996[2], 169–170; И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарсшво*, 23, и даље према регистру; С. Ћурчић, *Грачаница: исшорија и архишекшура*, Приштина 1999[2], 19, и даље према регистру; М. Благојевић, *Теришорије кнеза Лазара на Косову и Мешохији*, Косово и Метохија — прошлост, садашњост, будућност, Београд 2007, 5–18.

Р. Радић

ЛИПОВАЦ (**Липовьць**, Lipovaz) — тврђава на јужном побрђу Озрена, под обронцима Лесковика, у близини извора Липовачке реке. Локалитет је тешко оштећен радом каменолома. Остаци утврђења леже на једном стеновитом брду, неприступачном са северне и највећим делом западне стране, а према југоистоку је стрма падина којом се могло прићи бедемима. Североисточна кула је била главна. Она је била издужене петоугаоне основе и истурена према гребену. Грађена је ломљеним каменом утопљеним у кречни малтер. Део северног зида ове куле очуван је у висини до пет метара, дебљина зида није прелазила 1,80 метара. Од ње, под правим углом, полазе бедеми који затварају северну и источну страну тврђаве. Северни бедем, који је на тешко приступачној страни, имао је дебљину зида 1,40 метара. Солидније је грађен источни бедем (2,10 m) и у том смислу близак је бедемима Крушевца и Сталаћа. На јужном бедему налазила се улазна капија.

Пронађена керамика на локалитету указује на могућност постојања рановизантијског утврђења, знатно већег од средњовековног. Липовац представља јединствен властеоски комплекс са утврђеним замком на брду, придворном црквом и пећином — испосницом крај извора Липовачке (Светостефанске) реке. Утврђење се у писаним изворима помиње само 1413, приликом похода принца Мусе на Србију, који га је тада напао и на силу заузео, а 8. марта 1413, у једном писму упућеном из Новог Брда у Дубровник, наводи се да је замак Липовац до темеља разорен. Претрпевши знатна оштећења, град вероватно није више обнављан.

Град је подигнут најкасније у другој половини 14. века, пре Косовског боја. До 1413. био је центар омањег крајишта, које се на северу ослањало на познатије Петруско крајиште. Тада је настало и испосничко станиште у пећини. Придворна црква је подигнута такође у доба кнеза Лазара. За живота ктитора у њој су сахрањени жена, дечак — наследник и још троје деце, а затим и сам ктитор. Липовачки замак је добио новог поседника, а о цркви је наставио да се стара монах Герман. Храм св. Стефана је 1398/99. претворен у манастир, о чему сведочи и ктиторски натпис. Тада је дограђена и припрата, која се приписује монаху Герману.

Липовац је био центар крајишта на источној граници и на делу Цариградског друма. Безимени властелин сахрањен у Св. Стефану био је властелин — крајишник. Према археолошким налазима он је био савременик Црепа Вукославића, петрушког крајишника. Будућа истраживања треба да покажу да ли је могуће повезати га с Витомиром, који је с Црепом учествовао у боју на Дубравници.

Извори и литература: Константин Филозоф, *Живош Сшефана Лазаревића, десиоша сриског*, (В. Јагић), Гласник СУД (1875) 306–307; N. Jorga, *Notes et extratis* II, 139–140; Љ. Стојановић, *Родослови и лешоиси*, 113 (214); Г. Шкриванић, *Пушеви у средњовековној Србији*, 84–85; С. Мишић, *Поход сулшана Мусе на Десиошовину 1413. године и исшочна српско-шурска граница*, ИГ 1–2 (1987) 75–88; Б. Цветковић, *Манасшир Лииовац, ирилог ироучавању*, ЛЗ 39 (1999) 79–100; М. Поповић, *Лииовац — шрагови средњовековног власшеоског боравишша*, Саопштења 34 (2002) 157–176; С. Мишић, *Жуие Поморавље и Дубравница у средњем веку*, Делиград од устанка ка независности 1806–1876, Београд 2007, 1–7.

С. Мишић

Љ

ЉЕШ (Λισσός, Ἐλισσός, Lissus, Alexium, Lessium, Lescium, Alessio, Lessa, **Љьешъ**) — град на левој обали Дрима, око шест километара удаљен од његовог ушћа у Јадранско море. Између 1393. и 1478. под влашћу Венеције. Љешки Горњи град је подигнут на брегу високом око двеста метара, на месту античког акропоља. Има облик четвороугла прилагођеног терену и димензије 150 са 65 метара. Због изразито стрмог нагиба пут који је од Доњег водио у Горњи град обилазио је брег и улазио у град на источној страни бедема, где је била главна капија. Споредна капија Горњег града била је окренута према северу. Доњи град, који се налази на обали Дрима, такође је имао најмање две капије: Западну („Лучку") и југозападну. У изворима су сачувани подаци о пет градских цркава. Катедрала је 1459. установљена у обновљеној цркви св. Николе у Доњем граду. У њој је 1468. сахрањен Скендербег, али када су Турци десет година касније заузели Љеш, његов гроб је оскрнављен, а посмртни остаци развучени да би од њих биле направљене амајлије. На месту ове цркве, која је том приликом разорена, касније је подигнута џамија Селимија. Осим катедрале, помињу се и цркве св. Ђорђа, св. Себастијана, св. Марије *a Nivibus* и св. Марије *ab Angeli salutatione*. У околини града налазиле су се цркве св. Марије, св. Маргарите и св. Петке. Само по једном у изворима су поменуте куће у којима су живели љешки провизор и млетачки посредник за трговину сољу и градски трг.

Љеш је почетком четвртог века старе ере (385) основао сиракушки тиранин Дионисије. Под римском влашћу налазио се од 168. године пре н. е. Био је почетна тачка римског пута који је водио ка Космету и северној Македонији и који је још у 11. веку имао камену подлогу. Приликом поделе Римског царства 395, припао је источном делу, али је у црквеном погледу потпадао под јурисдикцију Рима. Није познато када је у њему основана епископија, али нема разлога за сумњу да је врло стара. Први епископ који се помиње по имену био је Јован, који је пред варварском инвазијом 592. морао да напусти Љеш. Од папе Гргура I Великог добио је на управу епископију Скилацијум у јужној Италији, с тим да када се прилике поправе мора да се врати назад. До тога никада није дошло, а град је трпео не само од последица Сеобе народа већ и од близине много значајнијег Драча. Чак и у стању дубоког опадања, чинио је значајну карику у ланцу византијске одбране јадранске обале од норманских напада крајем 11. века. После 1204, у њему се мењају наизменично млетачки, епирски, српски и анжујски утицаји. Између 1357. и 1387. налазио се под влашћу зетских обласних господара из породице Балшића. После погибије Балше II Балшића (1385) и потискивања Балшића из Албаније прешао је у руке албанске породице Дукађина, који су га у јуну 1393. предали Венецији.

Млечани су град затекли у веома лошем стању. После двеста година опадања, Љеш је био сведен на село опасано зидовима. Радови на поправци градских бедема предузети су 1404. с недовољно средстава и њихов резултат је уништила једна јака киша. Одбрана града је додатно трпела од епидемија куге (1401) и других заразних болести, посебно од великог пожара који је 1440. потпуно уништио град. Тешки услови живота приморавали су становништво романског порекла на исељавање — у Будви је у 17. веку поменута једна племенита породица из Љеша с романским презименом. Велико сиромаштво града огледало се и у стању његове цркве: љешки епископ Доминик је 1372. добио у коменду манастир св. Ђорђа у Которском заливу. За обнову градских зидина после пожара општина није могла да издвоји довољно средстава, тако да је Венеција морала да јој уступи петогодишњи закуп царине на месо у висини од двеста дуката и да обећа да ће придошлице да третира као староседеоце града. Као последица ратова, епидемија и природних катастрофа, демографски профил становништва се потпуно променио, јер од краја 14. века њега чине готово искључиво Албанци. У „погодбама" из 1433. Љешани су тражили да буду изузети из туђе правне надлежности, што се односило на албанске магнате из залеђа чији су поданици претходно били.

Није познато колики је био обим самоуправе Љеша у предмлетачком периоду, евентуални обим дистрикта, као ни које органе је имао. Изгледа да град није имао писан статут, бар не у облику као друге источнојадранске комуне. Уну-

трашњи живот града одвијао се по обичајима које је Венеција занемаривала по мери својих потреба. Међу захтевима Љешана у „погодбама" из 1433. налази се и молба да из својих редова именују некога ко би потестату тумачио градске обичаје, што је одбијено. У време млетачке доминације на његовом челу је био потестат с годишњом платом од 250 дуката. Градска посада је имала кастелана, али од времена када су интензивиране борбе против Турака, на челу домаћег војног одреда налазио се војвода. Надзор над лучким постројењима и команду над локалном флотом имао је адмирал.

У Љешу је почетком марта 1444. одржан састанак Скендербега с представницима најзначајнијих албанских породица на коме је одлучено да се прекине с дотадашњим сукобима и кланови уједине ради заједничке борбе против Турака. „Љешка лига" је заиста преко двадесет година одбијала налете Турака, али се после Скендербегове смрти распала. Крајем лета 1478. велика турска војска је заузела Крoју, а потом је кренула према Љешу. И становништво и војска су масовно напустили град. Према једној, свакако претераној процени, у Драч се склонило око 5.000 Љешана. У љешком пристаништу Турци су заробили две лађе и њихове посаде за опомену погубили испод зидина опседнутог Скадра. Млечани су успели да поврате Љеш 1501, али су га коначно изгубили 1506. године.

Привреда Љеша била је у потпуности окренута трговини. У размишљањима млетачких власти око понуде за преузимање Љеша, навођено је да је овај град „десно око" Драча и да се цела трговина са Србијом *(Sclavonia)* одвија преко њега. Одавде је полазио један огранак пута за Призрен којим је у Србију довожена со. Осим транзитне трговине сољу, она се брала у соланама у непосредној околини града. Други важни артикли којим се трговало били су жито и дрво, оба пореклом из залеђа под контролом албанских магната. Мањег и локалног значаја су били воће, месо и риба. Љеш је био један од ретких градова Медитерана који је имао вишкове хране из којих су становници Улциња и Скадра у време глади могли да се снабдевају. Сам град од тог обиља није имао никакве користи. Сами Љешани су ценили да су царине на рибу, воће и месо, као и такса на јавни кантар, толико безначајни да су тражили да им се уступе ради поправке бедема. Међутим, метропола није хтела да их се одрекне у целости чак ни после катастрофалног пожара 1440. године.

Извори и литература: *Acta Albaniae* II, 233, et pass.; *Acta Albaniae Veneta* I–2, 197, et pass.; N. Jorga, *Notes et extraits* I, 522, et pass.; Š. Ljubić, *Listine* IV, 305, et pass.; М. Антоновић, *Град и жупа*, 66, et pass.; *Albania Sacra. Geistliche Visitationsberichte aus Albanien. 1. Diözese Alessio*, ed. Bartl P., Wiesbaden 2007; И. Божић, *Немирно Поморје XV века*, 343, et pass.; A. Degrand, *Souvenirs de la Haute — Albanie*, Paris 1901, 174–179; A. Ducellier, *Façade maritime de l' Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessaloniki 1981, 9–12; Б. Храбак, *Извозно-увозна и транзитна трговина Љеша са зетским Приморјем и Јадраном 1280–1506*, ИЗ 1–4 (1993) 31–64; Th. Ippen, *Historički gradovi u Albaniji*, GZM BiH (1902) 177–199; *Историја Црне Горе* II–2, 150, et pass.; *ИСН* 1, 343; K. Jireček, *Skutari und sein Gebiet im Mittelalter*, Illyrisch-albanische Forschungen I, München — Leipzig 1916, 94–124; Исти, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник КЈ I, 207–303; O. J. Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392–1479)*, 20, et pass.; M. Šufflay, *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien*, Illyrisch-albanische Forschungen I, München — Leipzig 1916, 188–281; Исти, *Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters*, Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 63. Band 1, Wien — Leipzig 1924, 27, et pass.

М. Антоновић

ЉУБИЊЕ (Lubine, Liubigna, Liubigne) — трг, у малом истоименом пољу. У 14. и 15. веку то је посебна предеона целина, а у ранијем периоду саставни део жупе Попово. Љубиње се помиње још у 14. веку, али није сигурно да је тада било трг. Налазило се на путу из Сланог за Столац и Благај или Невесиње. Цело подручје је било добро настањено, о чему говоре и подаци о људима који одлазе на занат у Дубровник. Љубиње је делило политичку судбину Попова и доње Неретве. После Санковића, доспело је под власт Косача. До половине 1468. било је у рукама херцега Влатка Косаче. Под турску власт је пало после пада Почитеља 1471. године.

На тргу Љубиње, као и у насељима овог поља, трговало се углавном производима земљорадње и стоком. У самом Љубињу је 1367. забележена продаја два коња. Људи одавде током 15. века узимају новац на зајам у Дубровнику, ради трговине. У овом погледу, током 15. века, биће важно и место Жабица код Љубиња. У овом насељу су од 1449. до 1492. живела и бавила се трговином десеторица трговаца, међу којима се истичу браћа Радашин и Симко Милутонић. Жабица је у ово време економски активнија од Љубиња, и није само аграрно насеље. Развој трговине и близина Дубровника утицали су на урбанизацију и промену начина привређивања, на целом овом простору.

Извори и литература: Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 51; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 116; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 23, 24, 37, 107, 134, 136, 155, 218, 221–224, 232.

С. Мишић

ЉУБУШКИ (Lublano, Liubischi) — град у долини Требижата. У 12. веку овде се налазила жупа Велика, која се граничила с неретљанском жупом Растоком преко Ораха, Граба и Вашаровића. У 15. веку Љубушки се налазио у жупи Врући, а Велика је нестала. У Врући војвода Иваниш Влатковић 1471. припрема одбрану од Турака. У селу Хумци, крај Љубушког, пронађена је Хумачка плоча која сведочи о зидању цркве Арханђела Михаила у познијој жупи Врући, која не може бити старија од 12. века.

Овај простор је после 1186. припао држави Стефана Немање, а од 1326. је у саставу босанске државе. У периоду 1357–1382. припадао је Угарској, па опет Босни. Почетком 15. века долином Неретве завладала је породица Косача. Њој су били потчињени Радивојевићи — Влатковићи којима је припадао и Љубушки. Концентрација њихових поседа била је најгушћа у долини Требижата (у жупи Врући). Град се помиње у повељи Алфонса Арагонског, као посед херцега Стефана Вукчића. У побуни Владислава против оца, херцега Стефана Вукчића, 1352, Влатковићи су стали на страну сина. Првих дана априла 1352. побуњеници су узели Хум, али не и Љубушки, који је заузет нешто доцније. У јуну 1352. у њему се налазио краљ Стефан Томаш. Када су се син и отац измирили град је враћен Влатковићима. У походу на Босну 1463, Турци су освојили и Љубушки, али га је већ у јулу ослободио Владислав, који се још једном прикључио оцу. У попису из 1475/77. Љубушки се налази у нахији Хумска земља, у руке Турака је пао после 1471. Када је 1485. Андрија Влатковић, као фра Августин, побегао из самостана и примио ислам, Турци су му дали поседе у нахији Љубушки. Њега је 1488. ухватила угарска посада из тврђаве Кош и погубила га.

У другој половини 14. века фрањевци су у Љубушком подигли самостан. У тестаменту из 1444. Гојслав Орловић, звани Петановић, од продаје сребрног појаса део оставља цркви у Љубушком. Управници царине у Дријевима су један до три модија соли издвајали за потребе фрањеваца, између осталих и у Љубушком. Град је имао углавном војни значај, док је привредна функција била секундарног карактера. У време првог турског пописа у околини града су живели власи Војнићи, сродници Крмпотића.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 397; A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 89–95, 361; *Историја Црне Горе* 1, 344 (Ј. Ковачевић); М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 248; С. Ћирковић, *Историја*, 297–302; Исти, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 172–178, 254; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 81, 82, 144; B. Rupčić, *Ubikacija Vrulje, stare, dosad nepoznate župe kod Ljubuškog*, Rad JAZU 322 (1961) 265–284; M. Vego, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, 100–115; Исти, *Ljubuški*, 6; V. Palavestra, *Staro hercegovačko pleme Krmpotići*, Hercegovina 6 (Mostar 1987) 103–116; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 46; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 31, 197; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 26, 27, 95, 102, 107, 108, 132, 133, 146, 147, 164, 181–183, 187, 201.

С. Мишић

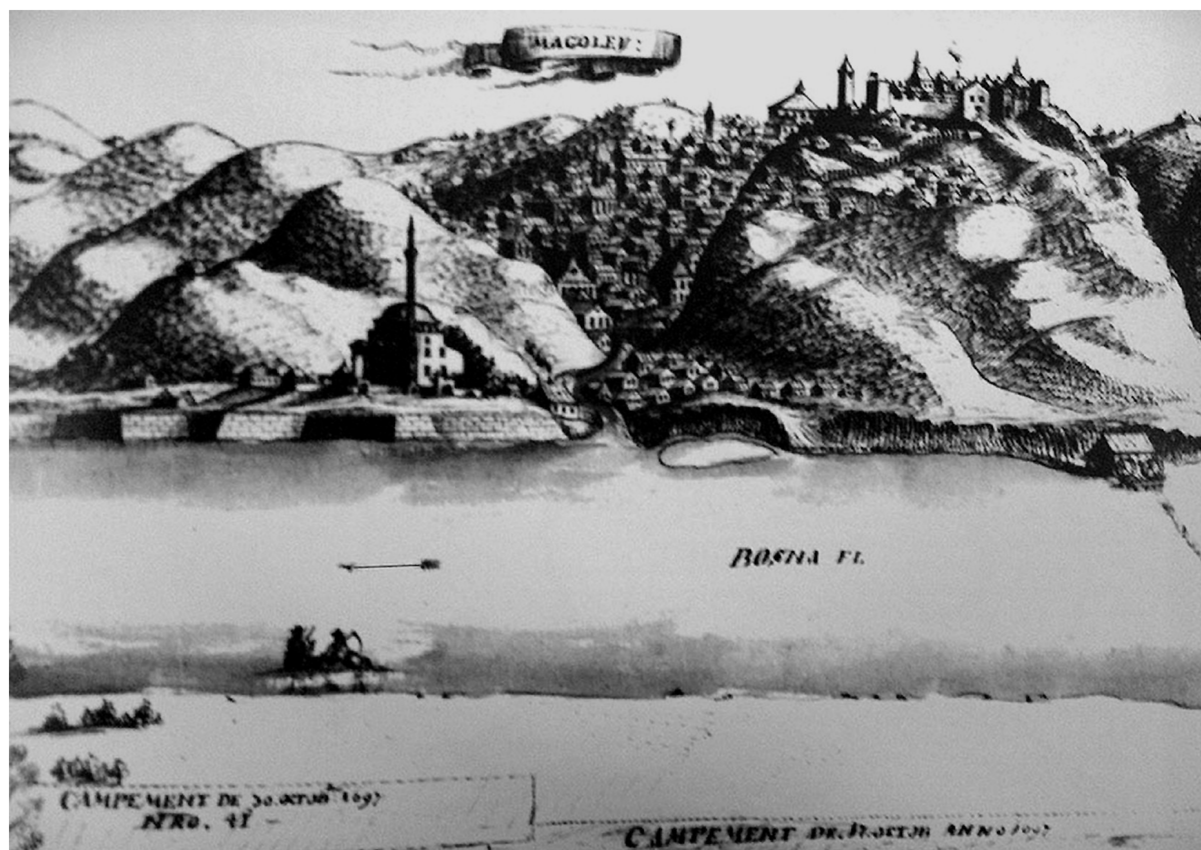
М

МАГЛАЈ (Maglay, Magla) — градско утврђење на десној обали Босне, доминира својим истакнутим положајем на магматској стени која се стрмо обрушава ка реци. Његов положај је, осим природним окружењем, био додатно ојачан кулама и бедемима, који су с временом били прилагођени захтевима новог оружја и војне стратегије. Првобитно се у град улазило кроз капију на западу, да би се у турско доба улаз преместио на север. Утврђење је надвисивала бранич-кула од око петнаест метара висине. Маглај је контролисао главни пут који је, следећи долину реке Босне, повезивао средиште средњовековне босанске државе с Посавином. Приликом свих војних акција Угарског краљевства са севера, а касније и Османског царства с југа, коришћена је ова комуникација. У подножју Маглаја борави краљ Жигмунд 1410, и овај град је вероватно чинио део Усорске бановине. Након турског освајања 1463, град Маглај је ушао у састав обновљеног „Босанског краљевства" 1465–1476, а после тога је основана пространа нахија Маглај у оквиру Босанског санџака.

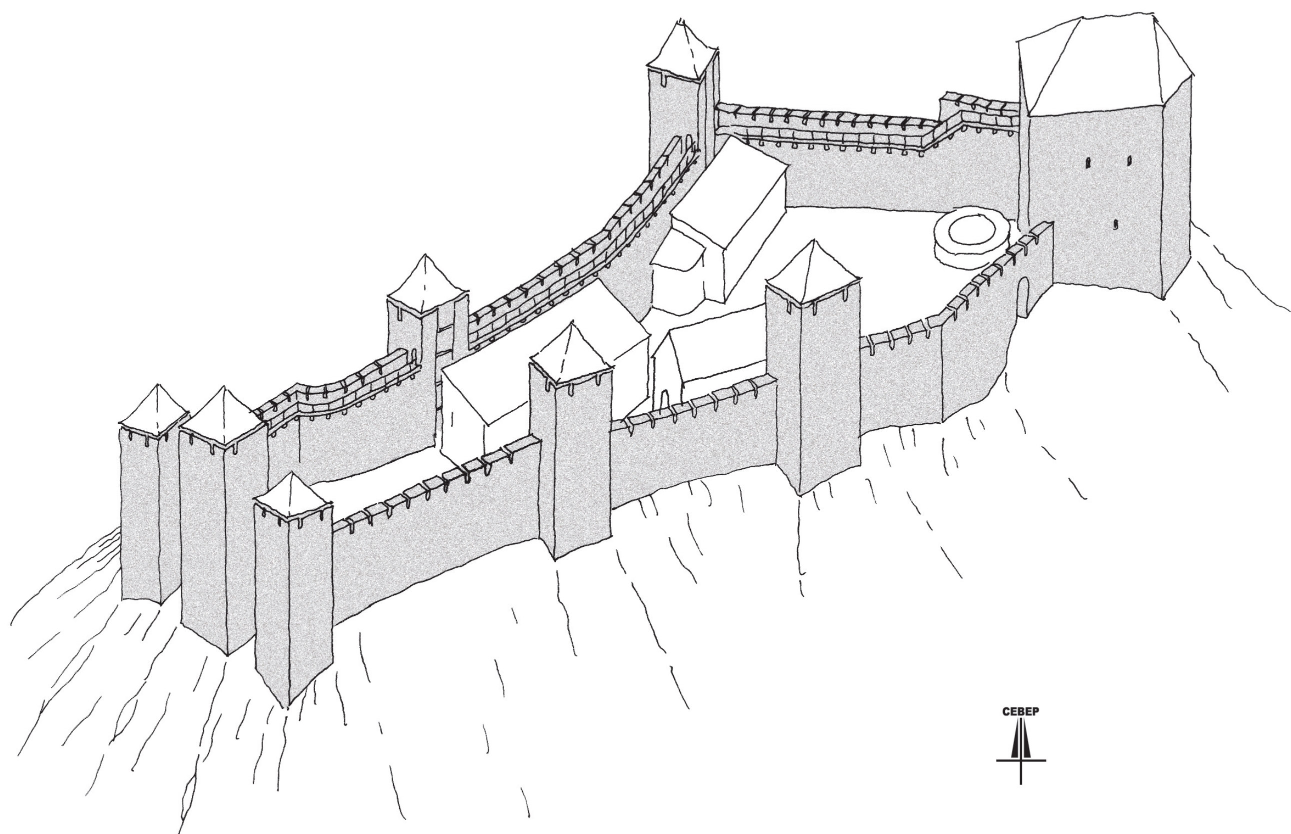
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, 20–21; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 82; P. Živković, *Tvrtko II*, 58; I. Bojanovski, *Stari grad Maglaj*, NS 10 (1965) 61–97; J. Mrgić, *Transition from late medieval to early Ottoman settlement pattern*, Südost Forshungen 65–66 (2006–07) 50–86; Иста, *Северна Босна (13–16. век)*, 7, 29, 83, 98; AL BiH II, 8.94.

Ј. Мргић

МАГЛИЧ (**Маглıчь**) — град у клисури Ибра, шеснаест километара југозападно од Краљева. Налази се на брду у једном завијутку Ибра, одакле господари путем који иде клисуром. Због самог гребена има издужен облик. Са три стране је стрмина, а превој са четврте стране је пресечен вештачким ровом у стени. С те стране је и главна, донжон-кула, са улазом тек на горњем спрату. Сем ње, град има још седам четвороуглих кула, које су добро очуване. Сачуван је и улаз у град са северне стране. Изнад полукружно засведене капије види



Маглај — цртеж грофа Марсилија (почетак 18. века)



Средњовековни Маглич — реконструисани изглед



Маглич — улаз у град



Маглич — данашњи изглед



Маглич — ӣоглед на град



Маглич — унушрашњосш града

се ниша где је морала бити фреска. У унутрашњости су видљиви остаци просторија. Између донжона и цркве св. Ђорђа откривени су остаци дрвених зграда привредног карактера, с делом пећи зидане од сиге, око које има доста гара и пепела. Фрагменти керамике датирају се у период од 14. до 17. века и утврђено је постојање више хронолошки одвојених фаза. До данас је извршена конзервација цркве св. Ђорђа и свих кула.

У писаним изворима Маглич се помиње у житију архиепископа Данила II. Он је овај град добио за ризницу архиепископије, па је у њему подигао прекрасне палате и остале келије. У граду је у то време већ постојала црква св. Ђорђа, којој је Данило *йоставио божасшвени закон*.

Не зна се када је град подигнут. Можда када и Жича, ради њене заштите, или у време краља Милутина ради заштите од Кумана и Татара. У дубровачким актима ниједном није поменут. Остаје нејасно питање постојања, или непостојања његове привредне функције.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: *Данилови Насшављачи*, превод Л. Мирковић, Стара српска књижевност 7, Београд 1989, 114; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 125–128; И. Здравковић, *Исшраживачки конзерваторски радови извршени на граду Маглићу у Ибарској клисури 1960. и 1961*, Зборник заштите споменика културе 14, Београд 1963, 45; Р. Станић, *Делашносш Завода за зашшишу сйоменика кул-*



Град Маглич над долином Ибра



Средњовековни Маглич

туре у Краљеву од 1965. до 1975. године, Рашка баштина 1 (Краљево 1975) 281–331; С. Ђорђевић, *Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1976. до 1980. године*, Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 285–366.

С. Мишић

МАКАР — град. Помиње се у повељи краља Остоје из 1417. године браћи Вукчићима, као један од градова (тврђава) које је овој властели краљ дао у наследство. Тврђава Макар је 1434. спала на ранг села и више се не помиње у изворима, па његова даља судбина није позната.

Извори и литература: Š. Ljubić, *Listine* VII, 240–241; E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 103–104; M. Berković, *Povelja bosanskog kralja Stjepana Ostoje iz godine 1417*, 227–235; С. Мишић, *Хумска земља*, 82, 85, 147, 162, 187.

М. Вушковић

МАЧВА (Macho/w/, Macoua, Mazovia) — центар истоимене жупе, земље и угарске бановине, које су по овој тврђави добиле име. Данас је није могуће убицирати. Извесно је само да је *castrum Machow* био негде на реци Сави, пошто се поред тврђаве налазило пристаниште. Првобитни облик имена био би *Machókö*, где мађарско *kö* (камен, стена) означава тврђаву. Не зна се време настанка града, који је свакако подигнут пре средине 13. века, када Мачва почиње да се јавља као обласно име *(terra de Macho)*, потискујући ранији назив (Оностранi) Срем у угарским, а током 14. века и у српским изворима. Обим територије јужно од Саве под угарском влашћу, која је првобитно имала карактер династичке творевине везане за одређене личности, мењао се током времена. Име тврђаве, седиште владаревог намесника, пренело се на територију, *земљу* под његовом влашћу. О ужем, управном подручју града Мачве посредно сведочи један акт краља Беле IV из 1256, у коме се помињу поседи *in districto de Mako, ultra Zawa*. Територију овог дистрикта (жупе) није могуће прецизно одредити, али се она може приближно назначити, првенствено за период друге половине 14. и првих деценија 15. века, када се поред дистрикта Мачве у угарским повељама помињу дистрикти Битва и Белин. На основу података Раваничке повеље кнеза Лазара из 1381, која посебно наводи манастирске поседе у Битви и Мачви, може се закључити да је жупа (дистрикт) Мачва обухватала северни део данашње Посавине и Тамнаве. Бељин, источно од Дебрца, код ушћа Вукодража у Саву, припадао је истоименом дистрикту, а на западу се жупа Мачва простирала вероватно до Саве између Дреновца и Шапца, где би шумски комплекс Китог представљао међу према жупи Битви. Јужна граница жупе Мачве не може се одредити. На основу тога треба претпоставити да се град Мачва налазио негде на Сави између Дреновца и Дебрца, иако постоје и другачија мишљења, да је мачвански град лежао на делу тока Саве између Дрине и Шапца, и то код Старог Нoћаја. Аргументација за убикацију града Мачве код Старог Ноћаја полази од чињенице да је он наследио Сирмијум (Сремска Митровица) као управни центар земље Срем, и да је на том месту био прелаз преко реке, али занемарује околност да се Стари Ноћај налази на простору који би требало да покрива дистрикт Битва, а да је град Мачва лежао у дистрикту истог имена.

Простором Срема, јужно и северно од Саве, у периоду од 1223. до татарске најезде 1241/42, управљала је прво бивша византијска царица Маргарита, кћи Беле III, а потом њени синови Виљем од Сентомера, који је у изворима називан и *dux de Macouia*, и Јован Анђео. Господар Мачве био је након тога Ростислав Михаилович, зет краља Беле IV, да би после његове смрти (1263) управу над Мачвом преузела његова удовица Ана са синовима Михаилом и Белом. После смрти Беле (1272), херцега Мачве и Босне, ове земље држала је бивша угарска краљица Јелисавета, ташта краља Драгутина. У првим годинама њеног господарења (1272–1273) у изворима се јављају банови који управљају деловима њене територије, међу којима и банови Мачве. Настанак пограничних бановина у историографији се приписује реформи краља Беле IV, спроведеној око 1247. године.

Земља Мачва, а с њом и град Мачва, била је између 1284. и 1316. у поседу краља Драгутина, а после његове смрти постала је предмет српско-угарских борби. Град Мачву прво је заузео краљ Милутин, а затим га је у зиму 1318/19. освојила угарска војска. Пошто је српски краљ повратио тврђаву пре јуна 1319, током августа и сеп-

тембра исте године угарски краљ Карло Роберт предузео је велики поход, освојивши том приликом градове Мачву и Колубару. Нема података о томе да ли је град Мачва након смрти краља Милутина (1321) био под влашћу Драгутиновог сина Владислава II, или је остао под непосредном угарском влашћу. Иако су током наредних деценија више пута обнављани српско-угарски ратни сукоби у северној Србији, о тврђави Мачви нема вести у изворима који говоре о тим ратовањима. Кастелан краљевског града Мачве, магистар Андрија Лекчеји, помиње се у повељама угарског краља Лудовика I из 1345. и 1347. године. У другој половини 14. века мачвански банови управљају пограничним тврђавама на десној обали Саве и неколиким жупанијама у Угарској (сремска, вуковска, бачка, бодрошка, барањска), користећи њихове приходе за одржавање утврђења у бановини и плаћање војних посада. Кнез Лазар, који је од 1373. био вазал угарског краља, држао је 1381. жупе Мачву и Битву, док су утврђени градови остали у рукама мачванских банова. После Косовске битке, дистрикте Мачву и Белин заузео је краљев одметник Иваниш Хорват, од кога их је преотео мачвански бан Никола Горјански Млађи, тако да је читава Мачванска бановина поново била под угарском влашћу, али је предата деспоту Стефану Лазаревићу након што је он 1403/04. постао вазал краља Жигмунда. Уговором у Тати из 1426. било је прецизирано да *град Мачва са својим припадностима, по коме се зове Мачвански банат (item castro Macho vocato et suis pertinentiis, unde Banatus Machoviensis denominatur)* после деспотове смрти треба да буде враћен угарском краљу. Подручје бановине ипак је остало у држави Ђурђа Бранковића, али се тврђава Мачва више не помиње у изворима.

Поред тврђаве налазило се подграђе — трг Мачва, у коме је у време краља Драгутина било дубровачких трговаца, па је 2. јуна 1313. одређен конзул за оне Дубровчане који бораве и тргују *in Macoua et in partibus illis*. Приходе од тргова Мачве и Липника краљ Милутин је пре октобра 1319. дао у закуп двојици Дубровчана. Насеље је у првој половини 14. века имало католичку цркву: парохија *de Mazovia*, под јурисдикцијом Которске бискупије, наведена је у папском писму цару Душану из 1346. године. У време унутрашњих сукоба у Угарској 1386. насеље Мачва је остало без католичког пароха, па је дубровачки свештеник из Новог Брда уговорио с једним свештеником из Дриваста да оде *у српске крајеве у место звано Мачва (ad partes Sclauonie ad locum dictum Maçиoa)* и да тамо наредне три године обавља службу уз плату од двадесет дуката годишње и трошкове исхране. У месту Мачви постојао је и фрањевачки манастир, убележен у попису фрањевачких самостана насталом између 1385. и 1390. међу манастирима кустодије Мачве, од којих се већина налазила западно од Дрине.

После преласка Београда и Мачве под власт краља Драгутина, у пописима српских епископа наводе се „мачевски“ епископи, али нема београдских, иако је познато да је у Београду у ово време столовао православни епископ. Како се ни касније, током 14. и 15. века, у изворима не јављају посебно београдски и „мачевски“ епископ, закључено је да је реч о истој епархији, са седиштем у Београду. Њени архијереји су носили назив „мачевски“ по *земљи* Мачви на којој се протезала њихова духовна јурисдикција, настављајући континуитет раније Сремске (Сирмијумске) епископије у оквиру Охридске архиепископије.

О пословању на мачванском тргу у другој половини 14. и првој половини 15. века сведочи неколико штурих докумената из Дубровачког архива. *In loco dicto Muçoua* склопљен је 2. марта 1386. уговор о набављању рујевине, коришћене за бојење коже и текстила. Због тужбе поднете против Дубровчанина Матка Величковића, дубровачко Мало веће је 27. јуна 1418. одредило конзула и двојицу судија за суђење у Мачви (*electi fuerunt in Mazue*, изнад чега је написано *Machus*). Истога дана су у Ваљеву и Крупњу формирани конзулати по другим тужбама против Величковића, што сведочи о боравку Дубровчана у овим трговима северозападне Србије и њиховим међусобним пословним везама. У Дубровнику је 13. фебруара 1445. регистрован уговор о продаји рујевине који су склопила двојица трговаца из Мачве с двојицом Дубровчана. Након тога, насеље Мачва више није забележено у сачуваним изворима, па се може претпоставити да је запустело или у време коначног пада Србије под османску власт, или током угарско-турских борби на овом подручју у другој половини 15. и првих деценија 16. века.

Извори и литература: I. Nagy, *Anjoukori okmánytár* II, Budapest 1881, 69–70, 93; V, 143, 535; G. Wenzel, *Árpádkori új okmánytár* VII, Pest 1869, 429–431; I. Nagy, *Hazai okmánytár* I, Jaurini 1865, 124; VIII, 1891, 96–98; T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik* VIII, 543; XI, 1913, 264–265; A. Theiner, *Monumenta Slavorum* I, Romae 1863, 216; *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis* I, 1103–1276, 189; Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић* II, Београд 1882, 1907[2], 391–400; *Monumenta Ragusina* I, 28; К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик 11 (1890) 103; G. Fejér, *Codex diplomaticus* VIII–2, 199–200; X–6, 809–813; F. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV st.*, Starine 39 (1938) 278–279; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Београд 1997, 37; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара: текст, коментари, снимци*, Београд 2003, 54, 94, 113; К. Јиречек, *Историја Срба* 1, Београд 1988, 177, 183; Ј. Радонић, *Споразум у Тати 1426. и срп-*

ско-угарски односи од 13. до 16. века, Глас СКА 187 (1941) 117–232; И. Божић, *О јуриздикцији которске дијецезе у средњевековној Србији*, Споменик 103 (1953) 12; М. Динић, *О угарском ропству краља Уроша I*, ИЧ 1 (1948) 30–36; Исти, *За историју рударства* I, 46–47; Исти, *Западна Србија у средњем веку*, 44–54; С. Ћирковић, *Средњи век*, Шабац у прошлости I, Шабац 1970, 87–90; Исти, *Београд под краљем Душаном?*, Зборник ИМС 17–18 (1981) 38–42; Исти, *„Црна Гора" и проблем српско-угарског граничног подручја*, Ваљево — постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 61, 67; Исти, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, 255; Исти, *Српске Notitiae Episcopatuum*, Споменица епископу шумадијском Сави, Нови Сад 2001, 199–208; Исти, *Земља Мачва и град Мачва*, Прилози КЈИФ 74/1–4 (2008) 3–20; *ИСН* I, 441–442, 472–474; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 49–51, 54, 152; Р. Ћук, *Србија и Венеција у 13. и 14. веку*, Београд 1986, 115; М. Исаиловић, *Ваљево и околне области у средњем веку*, Ваљево 1989, 87, 91–92, 94–102, 109–114, 172–180, 208, 221–222, 231, 246–248, 265; М. Благојевић, *Насеља у Мачви и питања српско-угарске границе*, Ваљево — постанак и успоnј градског средишта, Ваљево 1994, 78–92; М. Спремић, *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије*, Ibidem, 93, 96, 102–103, 105; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967; P. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* I, Budapest 1996, 364; Ј. Мргић, *Северна Босна (13–16. век)*, Београд 2008, 81–82.

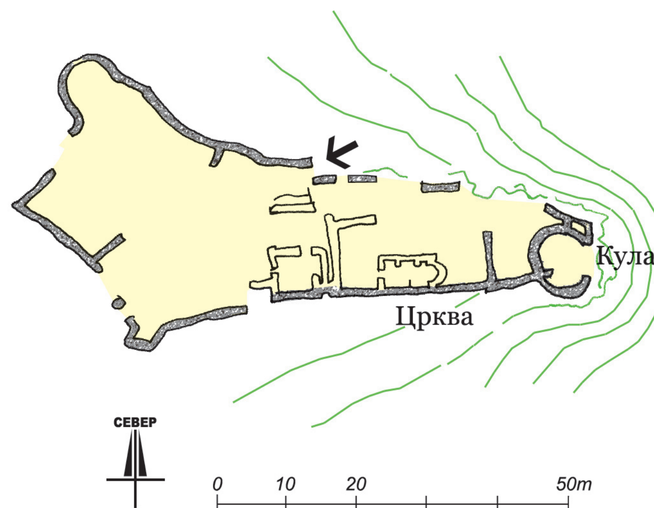
А. Крстић

МЕДВЕДГРАД (Medwed, Mediued) — помиње се у повељама краља Фридриха III из 1448. и краља Алфонса V из 1454, издатим Стефану Вукчићу Косачи. Према првој повељи град се налазио између Кључа и Благаја, а према другој између Вратара (у Сутјесци) и Мораче. Како се град не помиње у повељи краља Алфонса V из 1444, претпоставља се да је Стефан Вукчић њиме највероватније завладао у периоду између 1444. и 1448. године.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 379, 398; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 251; M. Vego, *Naselja*, 73.

С. Рудић

МЕДУН (Meteon, Metheon, Medion, Meduni, Medonum) — важно илирско утврђење, подигнуто највероватније у четвртом веку на превоју између брда Медењак и Илијиног врха, десет километара североисточно од данашње Подгорице. Доминантан положај омогућавао му је контролу најважнијег путног правца који из зетско-скадарске котлине води према Плаву и Гусињу и даље према косовско-метохијској области. Конфигурација издужене стене омогућила је подизање акрополе на врху изнад провалије, док су на јужним и северним ободима пронађени остаци Доњег града, који је у једном тренутку био опасан тзв. киклопским зидовима. Под називом *Meteon* ово утврђење *у земљи Лабеата* први пут је поменуто у делу Тита Ливија у вези с Трећим илирско-римским ратом 168. године пре н. е., када је у њему заробљена породица краља Генција — брат Каравантије, супруга и синови Плеурат и Скердилаид. За време римске власти Метеон се није развио у *oppidum*, већ је чинио важну станицу на путу који је преко територије Дарданаца водио у Тракију. Равенски географ га у седмом веку помиње под називом *Medion*.



Средњовековни Медун

У шумовитим пределима око Медуна доцније је настала жупа Горска коју помиње поп Дукљанин. На месту илирске акрополе подигнуто је утврђење које је имало четвртасту кулу. Њени остаци видљиви су у подножју округле куле која потиче из турског доба. Средњовековном периоду припадају и остаци цистерне и цркве у чијим темељима су пронађени трагови старије хришћанске богомоље. Сачувана капија по свој прилици припада времену турске власти.

Први помен Медуна у средњовековним изворима пада у средину 15. столећа, мада материјални остаци сведоче да је утврђење много старијег датума. Искористивши неприлике у којима се деспот Ђурађ обрео након првог пада Деспотовине, херцег Стефан Вукчић Косача је 1441. освојио градове Медун и Соко, чиме је учврстио своје позиције у Горњој Зети. У повељи арагонско-напуљског краља Алфонса V од 19. фебруара 1444, Медун је наведен као посед херцега Стефана. Већ у новембру исте године снаге деспота Ђурђа Бранковића ушле су у Медун и Соко, чиме је обновљена власт српског владара над Горњом Зетом. У служби Млетачке републике, Стефаница Црнојевић је у јесен 1453. покушао да заузме ово утврђење које је тада бранио Милош Белмужевић, војвода деспота Ђурђа. Медун је предста-

вљао последњи посед српског деспота у Зети све до првих месеци 1456, када је Милош Белмужевић био принуђен да ово утврђење у деспотово име преда Турцима.

Извори и литература: *Titi Livii ab urbe condita*, XXXII, 3, XXXIV, 23; V. Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, 75; L. Thallóczy, *Studien*, 359; Š. Ljubić, *Listine* IX, 215; X, 266; *Acta Albaniae Veneta* III–19, 5069; *Историја Црне Горе* I, 28–28, 94–96, 112, 127–133, 171, 179, 295, 318; II–2, 197, 207, 210, 229–230, 283, 285; *ИСН* 2, 125, 222, 252, 261, 299, 377, 398, 409, 418, 426–427, 429; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 12, 77, 273, 370, 381, 401; М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 180, 242; И. Здравковић, *Град Медун код Титограда*, Зборник заштите споменика културе 3 (1953) 127; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 80, 89, 240; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 16–17, 115–116.

К. Митровић

МИЛЕШЕВАЦ (Mileseuischi, Milletschetsky, Mileseuschi) — утврђени град у Полимљу, у жупи Црна стена, на месту данашњег села Хисарџик, на почетку кањона реке Милешевке, седам километара источно од Пријепоља. После 1373. припадао је Твртку, а у 15. веку Сандаљу Хранићу и херцегу Стефану Вукчићу. Милешевачки град вршио је функцију заштите манастира Милешеве и трга Пријепоља, а градски комплекс састојао се од Горњег и Доњег града и подграђа. Према опису Д. Спасића, сачувани су остаци пет кула, док се улаз у град налазио у зиду једне од четвртастих кула у Горњем граду. Прилаз граду могућ је само с јужне стране.



Милешевац — данашњи изглед

Први писани помен града је у повељи Алфонса V из 1444, а помиње се и у повељи Фридриха III Хабзбуршког из 1448, као и у другој Алфонсовој повељи из 1454. године. Међутим, има мишљења да је овај град настао раније, тј. да га је изградио жупан Никола Алтомановић, а у прилог тврдњи о ранијем настанку овога града сведоче и остаци цркве, југоисточно од Милешевца, чије фреске истраживачи датирају у 13/14. век.

Османлије су ово утврђење освојили 1465. године. У детаљном попису Херцеговачког санџака из 1476/77, помињу се посадници тврђаве Милешево, као и село Подграђе, али нема пописа посаде у утврђењу. У попису пријепољског кадилука из 1572, помиње се варош Милешева, тј. Подградине. Средином 17. века овај град је посетио и Евлија Челебија, који помиње чак дванаест кула, џамију, магацине, водовод и градског заповедника, док је, по његовим речима, испод града било насеље са шездесетак кућа, џамијом, ханом и десетак дућана. Завод за заштиту споменика културе из Краљева започео је у селу Хисарџик археолошка ископавања остатака цркве, чије датирање још увек није прецизно утврђено, али свакако припада епохи средњег века.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 359, 378, 394; A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 244–259, и даље према регистру; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 129–130; Д. Спасић, *Средњовековни утврђени градови средњег Полимља*, МЗ 2 (1997) 51–55; Ђ. Бошковић, Д. Минић, М. Ковачевић, *Горње Подриње у доба Косача*, АП 16 (1974) 155.

Е. Миљковић

МИЧЕВАЦ (Mischewetz, Micenaz, Mievas, Micevaz, Mizevaz) — град који се налазио код Арсланагића моста, на два-три километра узводно од Требиња, на десној обали Требишњице, дакле спадао је у жупу Требиње. Није познато када је подигнут. Према предању, подигао га је војвода Мичета. Пронађени су археолошки остаци праисторијске градине и средњовековног града, а видљиви су и остаци зидина. Тврђава је смештена на доминантном узвишењу одакле штити пут. Имала је пет кула, а најбоље је очувана она изнад главне капије, где је био стан заповедника (војводе). Испод тврђаве, на локалитету Варошиште, простирало се подграђе (*sotto*, *Podmizevaz*). Археолошким истраживањима овде су пронађени средњовековна керамика, мајолика, стаклено посуђе пореклом из Италије и Немачке.

Град је сигурно постојао у доба немањићке власти, али се у изворима помиње од 15. века. Прво је био град Павловића, а од 1436. Стефана Вукчића Косаче. Помиње се у све три повеље херцегу Стефану као његов град (1444, 1448, 1454). У време сукоба с херцегом Стефаном 1452, Дубровчани су тражили од савезника да, ако освоје херцегове земље, њима припадну Требиње са Врмом и Мичевац. Херцег је јула 1452. боравио у граду, где је примио и дубровачке посланике. У време сукоба с Турцима и сином Владиславом 1463, султан Мехмед II је од херцега Стефана тражио да му уступи Клобук и Мичевац, што говори о стратешком значају града. По измирењу с Владиславом

у јесен 1463, херцег је био принуђен да подели земљу, па је Мичевац припао Владиславу. Турци су град освојили 1466. године.

Подграђе се први пут помиње 1436. у вези с царином коју је успоставио Стефан Вукчић, а 1459. помиње се назив Подмичевац. Ту је била царина за стоку која се куповала ради препродаје. За српске владе ту царине није било, тек су је Павловићи и Косаче овде увели (1433). Царина у Подмичевцу је износила двадесет гроша за сто овнова и два гроша за вола. С временом су се овде развијали трговачки послови, па се у шестој деценији 15. века јављају пословни људи из Мичевца. Дубровчани су протестовали против царина али је она остала ту и 1456. године.

У Мичевцу се на челу локалне управе налазио кнез Радослав Дупа, који је био човек херцега Стефана Вукчића. Као органи управе овде су присутни и цариници. Поред стратешке важности на путу *via Drina*, Мичевац у 15. веку има и привредну функцију као трговачки центар своје околине и царинарница. Тада је свакако позитивно утицао на урбанизацију овог простора.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 359, 379, 397; H. Kreševljaković — H. Kapidžić, *Stari hercegovački gradovi*, NS 2 (1954) 9–22; A. Figurić, *Trebinje nekada i danas*, Ljubljana 1939, 77; AL BiH 3, 1988, 187; D. Odavić, *Predhodni izveštaj sa arheoloških iskopavanja na srednjovjekovnom gradu Mičevci*, Tribunia 7 (Trebinje 1983) 213–215; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 203, 204; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 162, 221, 249, 250, 252, 257; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 17; D. Kovačević-Kojić, *O knezovima i gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne*, Radovi FF u Sarajevu 6 (1971) 333–345; Иста, *Градска насеља*, 119, 171; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 40, 41, 110, 129–133, 172–174, 255, 257.

С. Мишић

МОСТАР (civitas Pontis, Mostar) — Помиње се у повељи Алфонса V Арагонског из 1454. као *civitate pontis*. Почеци града доводе се у везу са 1452, када се помињу два утврђења на Неретви, једно преко пута другог. Мавро Орбин сматра да га је четрдесетих година 15. века саградио Радин Гост. У њему је неко време боравио Владислав када се одметнуо од оца херцега Стефана Вукчића. Под власт Турака пао је после 3. јуна 1466, када и Благај. У попису из 1468/69, пописан је као трг, и то са само деветнаест кућа.



Мостар почетком 20. века

У турским кулама Мостара видљиви су трагови средњовековних фортификација. Издвојена кула на левој обали носи назив Херцегуша, а по градњи потиче из времена херцега Стефана. Могуће је да је првобитно називана Небојша. Куле су подигнуте као самостална утврђења која су штитила прелаз преко Неретве на значајном путу. У турско време куле су спојене у јединствену целину.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 395; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 181–182; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 247; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 44; P. Andjelić, *Srednjovjekovni gradovi u Neretvi*, 197; AL BiH 3, 1988, 303; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 115, 121; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 147; Исти, *Мостарски крај у средњем веку*, у: *Срби у Мостару*, Београд 2001, 11–34.

С. Мишић

МРИН (Mrin, Mrin) — Први пут се помиње 1334. као седиште католичке парохије санског котара. Средњовековни град се налазио на потоку Дабар, у Санској жупанији, и контролисао је пут који је водио долином Сане. После смрти угарског краља Лајоша, херцег Хрвоја је успео да заузме територију жупаније Сане. Њен јужни део је постао истоимена жупа, где су се налазили баштински поседи Хрвојевог брата, Драгише Вукчића и његових наследника. Подграђе Мрина помиње се 1446. и налазило се на простору данашњег насеља Варош, на око два километра северозападно од остатака градског утврђења.

Извори и литература: M. Vego, *Naselja*, 78–79; AL BiH 10.18; 10.80; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 247.

Ј. Мргић

Н

„НАСЕЉЕНИ ГРАДОВИ“ У ДЕЛИМА КОНСТАНТИНА ПОРФИРОГЕНИТА — У 32. глави списа *О управљању Царством (De administrando imperio)* византијски цар Константин VII Порфирогенит навео је да у „крштеној Србији“ (област Рашке и данашње источне Босне) постоји шест насељених градова: τὸ Δεστινίκον/ ἡ Δοστινίκα, τὸ Τζερναβουσκέη, τὸ Μεγυρέτους, τὸ Δρεσνεήκ, τὸ Λεσνήκ, τὸ Σαλινές. У области Босне постојала су два града: τὰ Κάτερα и τὸ Δεσνήκ.

Осим Салинеса, положај ових градова није познат. У њиховој убикацији пошло се од утврђивања словенских облика имена. Запажа се да Порфирогенит настоји да што верније пренесе њихов звук, уносећи разликовање словенске двојине и множине. Упркос томе, о положају ових градова могу да се дају само претпоставке.

Дестиник/Дестиника поменут је на два места у 32. глави *DAI*, најпре у делу који се односи на династичке борбе у српској владарској породици. Крајем 897. или почетком наредне године из Бугарске је у Србију упао кнез Клонимир, штићеник цара Симеона, и заузео Дестиник с намером да преотме власт. Ово је снажно сугерисало његов положај негде у источном делу Рашке, близу границе с Бугарском. Пошто је средњовековни пут од Раса до долине Лима водио преко области Сјенице у којој и данас има неидентификованих остатака неколико утврђења, Јиречек је претпоставио да Дестиник треба ту тражити. Изнета је претпоставка да се он налази на Градини на Врсеницама, десет километара југоисточно од Сјенице. Аргумент за ово тврђење налази се у разлици између савремене грнчарије у Расу који је припадао Бугарима и оне на Градини, која има чисто локална обележја. У близини рашко-бугарске границе налазило се и село Дрсник на реци Клини, југоисточно од Звечана.

Остала места осим Салинеса имају словенска имена, али њихов положај није могуће ни приближно одредити.

Τὸ Τζερναβουσκέη Јиречек је идентификовао с Црном стеном, како се у 13. веку звала жупа манастира Милешеве.

Τὸ Μεγυρέτους је грчки облик за Међуречје и овај град се највероватније налазио у пределу између река Пиве и Таре.

Τὸ Δρεσνεήκ Јиречек је идентификовао као данашња Пљевља која су у средњем веку носила име Брезница, међутим Шафарик и Стојан Новаковић су сматрали да је реч о селу Дрежнику у ужичком округу.

Τὸ Λεσνήκ су Шафарик и Јиречек тражили на Љешници у Јадру, а Новаковић у истоименом месту испод Видојевице.

Салинес је по неподељеном мишљењу средњовековни град Соли, данашња Тузла.

Земља Босна се у 10. веку налазила у саставу Србије и чинила је скучен простор од Зенице на северу до Високог на југу. На том подручју налазила су се два града, али њихов положај није могуће одредити. Раније се веровало да Котор треба тражити у Сарајевском пољу, а Десник код данашњег места Дешања. Питање и данас остаје отворено зато што се ови локалитети налазе изван историјског језгра Босне.

Према подацима из 35. главе *DAI*, у Дукљи су постојала три насељена града: τὸ Γράδεται, τὸ Νουγράδε, и τὸ Λοντοδόκλα.

Τὸ Γράδεται — У Црној Гори постоје четири топонима са именом Градац и старија истраживања су вршена на потезу од Скадра до Ријечке нахије. Јиречек је веровао да овај грчки облик одражава словенски облик за „Стариград“, а то је био један од назива за Будву.

Τὸ Νουγράδε би према Новаковићу могао да буде Градац у Љешанској нахији или истоимени локалитет у Бјелопавлићима. Јиречек га је тражио у Которском заливу, где постоји „Градачки поток“.

Τὸ Λοντοδόκλα је име састављено из два дела, међу којима се истиче други који снажно подсећа на име Дукље, због чега га савремена историографија тражи око старе Дукље. У првом делу имена Рачки је видео средњовековну и данашњу Љуту северно од Котора.

Према подацима у 34. глави *DAI*, у Травунији је постојало пет насељених градова: ἡ Τερβουνία, τὸ Ὅρμος, τὰ Ῥίσενα, τὸ Λουκάβται, τὸ Ζετλήβη. Данас су познати и постоје и даље Требиње и Ри-

сан у Бококоторском заливу. Т Ὄρμός је идентификован као средњовековни град и жупа Врм. Рушевине града су близу пута Требиње–Билећа. За град Лукавете се претпоставља да је место Лука у унутрашњости Требиња. Град Зетливи до данас није убициран. Ст. Новаковић је понудио неколико претпоставки: село Нецвијеће код Требиња, речица Чепељница, или село Жљеби северно од Херцегновог.

Према речима Константина Порфирогенита, у земљи Захумљана постоји седам градова. На великом брду су два града: Бона (τὸ Βὸνα) и Хум (τὸ Χλούμ). Бона је добро познати Благај, политички центар Хумске земље. Хум може бити град у близини Благаја или део самог Благаја, за шта се залаже П. Анђелић. Један број историчара сматра да Хум треба тражити у околини Мостара.

У Захумљу се наводи још пет градова: τὸ Σταγνόν, τὸ Μοκρισκίκ, τὸ Ἰοσλή, τὸ Γάλουμαήικ, τὸ Δοβισκίκ. Стон је данашњи истоимени град на превлаци, стара престоница хумских кнежева. Мокрискик је Ст. Новаковић убицирао као село Мокро у југозападном делу Мостарског блата. Град Јосли је давно идентификован као средњовековно и данашње село Ошље, североисточно од Стона. Галумаиник је село Глумине северно од Ошља. Добрискик је од већине истраживача идентификован као град у жупи Дабар, у Дабарском пољу.

У земљи Неретљана (Паганија) наведена су четири града. Мокро (τὸ Μόκρον) је данашња Макарска. Веруља (τά Βερούλλια) се већином мишљења идентификује као место Врује, између Омиша и Макарске, а Ст. Новаковић сматра да је у питању Брела, северно од Макарске. Острок (τὸ Ὄστρωκ) је Заострог, јужно од Макарске, близу Неретве. Славинец (ή Σλαβίνετζα) би биле рушевине код села Градац, на обали изнад ушћа Неретве.

Насељени градови Константина Порфирогенита су представљали центре ране територијалне организације, која нам није довољно позната. Пада у очи несразмера у њиховом броју у приморским српским земљама (укупно 19) и у Србији и Босни (укупно 8). До времена развијеног средњег века већина ових градова је изгубила значај и нестала, а неки су деградирани у сеоска насеља. Трајан значај су задржали Требиње, Стон и Соли.

Извори и литература: Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, edd. Gy. Moravcsik — R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks Washington DC 1985[2], 153–160; 162–164; *ВИИНЈ* II, 46–58, 60–65; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 22–38; С. Ћирковић, *„Насељени градови“*, 9–32; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник КЈ I, 241–245; P. Skok, *Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogennetos*, Zeitschrift für Ortsnamenforschung 4 (1928) 213–244; К. Грот, *Известия Константина Багрянородного о сербах и хорватах*, С. Петербург 1880, 154–169; P. J. Schafarik, *Slavische Altertümer* II, Leipzig 1847, 260–261; 273; С. Новаковић, *Српске области X и XII века*, Гласник СУД 48 (1880) 1–151; F. Rački, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia* I, Zagreb 1877, 415.

М. Антоновић
С. Мишић

НЕБОЈША (Neboysa, Neboyze, Neboysse) — тврђава и центар жупе Вечерић. Ова жупа се у 12. веку пружала на десној обали Неретве, а на северу је обухватала и Мостарско блато. У 14. и 15. веку из ње су се издвојиле Блатна жупа и Броћно. Град се помиње у повељама Алфонса V Арагонског и Фридриха III херцегу Стефану Вукчићу Косачи (1444, 1448, 1454). Нема му помена у другим изворима. Небојшу није могуће тачно убицирати. Р. Јерковић и Т. Мацан га убицирају код села Видоње у близини Метковића. Није поуздано да у 15. веку овај простор припада Вечерићу. Убикација Небојше као једне од две куле у Мостару није тачна, јер Вечерић у 15. веку никако не досеже до Мостара. С доласком Турака тврђави се губи траг. Очигледно је да није имала привредну функцију.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 359, 379, 397; R. Jerković, *Gdje je hercegov grad Nebojša?*, Kalendar Napredak, Sarajevo 1941; T. Macan, *Saopćenja o povjesnim istraživanjima Radovana Jerkovića*, HZ 21–22 (1968–69) 501–512; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 207, 210; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 28, 142, 266, 267, 303.

С. Мишић

НЕВАДЕ (castrum Nouady, Neuady) — Име утврђења сачувало је данашње село Неваде, око три километра северно од Горњег Милановца. У близини овог села налазе се остаци утврђења на брду Тријесци. Утврђење се налази на купастом, 735 метара високом брду, пет километара југоисточно од Горњег Милановца. Основа утврђења је прилагођена конфигурацији терена, дужине нешто преко сто и максималне ширине 26 метара. На најузвишенијој тачки уздижу се неколико метара високи остаци кружне куле пречника осам метара. Главни ослонац за одређивање старости грађевине био је керамички материјал који оквирно припада крају 14. и 15. веку.

У изворима се помиње само једном. Наиме, у повељи угарског краља Жигмунда Луксембуршког властелину Петру Перењију, говори се да је овај потоњи учествовао у борбама око утврђења Неваде и Честин. Неуспешни угарски напад на ова два утврђења збио се 1397. године.

Извори и литература: М. Милинковић, *Средњовековно утврђење на Тријески код Горњег Милановца*, Збор-

ник РНМ у Чачку 18 (1989) 131–136; С. Ћирковић, *Неваде — непознати утврђени град у Србији*, ИГ 1–2 (1995) 13–21.

В. Петровић

НЕВЕСИЊЕ (Nevesigne) — трг и истоимена жупа, која се често помиње у дубровачким изворима. Жупа је у развијеном средњем веку припада Хумској земљи. После 1373. и *расапа* жупана Николе Алтомановића, Невесиње је трајно прикључено Босни. Релативна близина Дубровника и положај условљавају развој трговине и заната. Први пут се помиње 1429, када је у њему војвода Сандаљ Хранић успоставио царину. Упркос протестима Дубровчана царина се одржала, јер се наплаћује и 1435. Трг се споро развијао, судећи по чињеници да се пословни људи из Невесиња јављају тек у шестој деценији 15. века. Пало је у руке Турака када и већи део Херцеговине, после 1465. године.

Извори и литература: Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 118–120; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 155.

С. Мишић

НЕКРАЊ (Nechran) — трг у жупи Луки, на левој обали Неретве и десној Крупе. После трга Дријева, за дубровачке трговце у долини Неретве најзначајнији је био Некрањ. Неретљански пут је од Дријева водио на овај трг. Многи каравани за Босну су одатле полазили, па се ту рано почела наплаћивати царина. На прелазу из Некрања плаћала се царина два гроша за коњски товар и један грош за товар који носи магарац. За ведро вина из Стона плаћало се два гроша, а за вино са стране четири. Током читавог 15. века Некрањ се у дубровачкој грађи помиње у вези с трговачким пословима, па је ту морао постојати и трг на коме се трговало.

Извори и литература: Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 54; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 21, 86, 87, 94, 95; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 25, 154, 224, 227.

С. Мишић

НЕКУДИМ (Nicodem) — утврђени град, трговиште и двор деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића, налазио се у долини Јасенице, код села Придворице, југозападно од Смедеревске Паланке. Најранији познати податак о Некудиму налази се у једној повељи угарског краља Жигмунда, насталој током његове војне кампање у Србији у јесен 1389. Пошто је заузео градове Борач и Честин у Гружи, краљ Жигмунд је у повратку у Угарску 12. новембра логоровао *prope castrum Nicodem*. Нема никаквих назнака да је тврђава Некудим тада доспела у угарске руке. Будући да се налазило на комуникацијски значајној тачки, где се укрштало више важних путних праваца, некудимско утврђење је извесно подигнуто знатно пре првог документованог помена из 1389. године.

У месту Некудиму 29. јануара 1412. деспот Стефан Лазаревић донео је (или потврдио) рударски закон и статут Новог Брда. На основу овог податка може се извући закључак да је у то време у Некудиму већ постојао деспотов двор, који ће, чини се, најзначајнију улогу имати у првим годинама владе Стефановог наследника Ђурђа Бранковића. После враћања Београда краљу Жигмунду, након смрти деспота Стефана (1427), док се градила нова престоница Смедерево, Некудим је био једно од главних боравишта Ђурђа Бранковића. У њему је нови српски владар 27. децембра 1428. издао дубровачким посланицима свечану повељу о трговини. Град је био и средиште војно-административне области, *Некудимске власти*, која се први пут помиње у повељи Ђурђа Бранковића великом челнику Радичу из 1428/29. године. Велики челник Радич је у Некудиму 28. марта 1432. издао повељу Ватопеду, а исте године именован је један „конзулат" за решавање спора међу дубровачким трговцима у Некудиму. Наредне године кроз град је прошао бургундски племић Бертрандон де ла Брокијер. Он га је описао као отворену варош *(ville champestre)*, у лепом крају са шумарцима и рекама погодним за лов, па је и деспота Ђурђа затекао у пољу како у друштву својих синова и у пратњи педесет коњаника лови са соколима. Наредног дана Брокијер је био заједно са изаслаником миланског војводе примљен у свечаној аудијенцији на деспотовом двору, на коме је било *доста његових*, тј. племића и дворана. У Некудиму су се у то време налазили и султанов посланик, и посланство Базелског црквеног сабора.

Деспотов некудимски двор се након 1433. више не помиње у изворима, вероватно зато што је после првог пада Србије под османску власт (1439) и обнове државе (1444), деспот Ђурађ Бранковић резидирао искључиво у Смедереву и на својим угарским поседима. Да је Некудим задржао значај као управно средиште све до пропасти српске државе сведочи последњи помен *Некудимске власти* у повељи босанског краља Стефана Томаша великом логотету Стефану Ратковићу, октобра 1458. У другој половини 15. века, Некудим је био мање село у истоименој нахији Смедеревског санџака: 1476. припадао је санџакбеговом хасу и бројао је дванаест кућа.

Извори и литература: Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.*, Споменик СКА 3 (1890) 3–4; Исти, *Повеље и писма* I–2, 11–21; M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, Byzantinoslavica 6 (1935–36) 182–183; Б. Брокијер, *Путова-*

ње преко мора, 131–132; Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 37; С. Новаковић, *Законски споменици*, 334; F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1967) 156; P. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* I, Budapest 1996, 375; С. Ћирковић, *Новобрдски законик деспота Стефана Лазаревића из 1412. године*, Ново Брдо — Београд 2004, 170–172; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 116–117, 123, 148, 168–169, 171–172, 699, 704–705; М. Динић, *Област централне Србије у средњем веку*, 60; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, ИЧ 20 (1973) 128–129; В. Тошић, *Велики челник Радич*, Зборник МСИ 13 (1976) 13–14; М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, ЗРВИ 11 (1968) 254, 257; Б. Храбак, *Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина*, Зборник РНМ у Чачку 14 (1984) 54; М. Антоновић, *Папство и Србија у 15. веку*, Додатак ИГ 1–2 (1993) 46–47; М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 163–164; Б. Дробњаковић, *Јасеница*, Насеља и порекло становништва 13 (1923) 221, 342; *Археолошки споменици и налазишта у Србији II, Централна Србија*, Београд 1956, 86–87 (З. Симић-Миловановић); И. Здравковић, *Истраживање остатака двораца у Брњацима, Рибнику и Некудиму и неких споменика у њиховој околини*, Зборник заштите споменика културе 17 (1966) 71–72; А. Крстић, *Град Некудим и Некудимска власт*, ИЧ 55 (2007) 101–113.

А. Крстић

НЕПРИЧАВА (Neprichow, Neprizava) — утврђени град са тргом, који се налазио код данашњег истоименог села западно од Лајковца. На том месту сустицали су се путеви који су из Београда и Посавине водили према Ваљеву, и даље према Подрињу, односно долини Западне Мораве, што је погодовало развоју трга у Непричави. Град (castrum) и дистрикт Непричава припадали су „Детошевини“ *(Dettosfelde)*, великом комплексу поседа који је, вероватно даривањем кнеза Лазара, доспео у руке његовог зета, мачванског бана Николе Горјанског Млађег. Краљ Жигмунд је Горјанском 1392. заменио Детошевину са свим њеним *припадностима* (градовима, жупама, правима, глобама и приходима) за друга властелинства у Угарској. Град и дистрикт Непричава припали су тако угарском краљу, мада није познато да ли је он заиста успео да их поседне и колико дуго их је држао. Ако не пре, град Непричава је у руке деспота Стефана Лазаревића доспео након његовог измирења с краљем Жигмундом 1403/04. године. У једном дубровачком документу од 12. октобра 1413. помиње се трг Непричава (*in foro Neprizave*; *el mercato de Neprizaua*), који је у држави деспота Стефана. Уговором у Тати из 1426. било је предвиђено да се сви поседи, које је краљ Жигмунд уступио на уживање деспоту Стефану, врате угарском краљу након деспотове смрти и доласка на власт Ђурђа Бранковића. Међу поседима наведеним у овом уговору не спомиње се више град, већ само дистрикт Непричава, који је, као и читаво подручје Детошевине, остао и након 1427. под српском влашћу. Дубровчанин Јаков Лебровић у свом тестаменту, сачињеном 24. августа 1459, помиње један дуг настао *a Neprizava*, при чему се вероватније мисли на подграђе, односно трг, него на тврђаву или градско подручје. Дистрикт Непричава простирао се између дистриката Уб на северу, Рабас на западу, Љиг на истоку и Пепељевац и Топлица на југу, који су лежали у долинама истоимених река.

Тачна локација града није позната, али је у селу Непричави сачувано локално предање да се на Грби, тераси покрај обале Колубаре, налазио велики мађарски град, ограђен рововима, у коме су живели Мађари и Срби, и који се звао Пакај. На потесима Грба и Пакај у атару села изоравани су старо оруђе и новац, као и цигле и камење, које су сељаци у 19. и почетком 20. века користили за изградњу својих кућа и других зграда. Постоје и претпоставке да се подаци о граду Непричави односе на утврђење изнад леве обале Колубаре код Словца (Јеринин град), око пет километара југозападно од села Непричаве.

Извори и литература: A. Ipolyi, I. Nagy, D. Véghely, *Hazai okmánytár — Codex diplomaticus patrius* VII, Budapest 1880, 428; G. Féjer, *Codex diplomaticus* X–6, 809–813; Љ. Павловић, *Антропогеографија Ваљевске Тамнаве*, Насеља српских земаља 8 (1912) 488; Ј. Радонић, *Споразум у Тати 1426. и српско-угарски односи од 13. до 16. века*, Глас СКА 187 (1941) 117–232; М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, 47–48; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 103, 110–111; И. Божић, *Српске земље у доба Стефана Лазаревића*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 119; *ИСН* II, 107; А. Лома, *Старим путевима — из средњовековне топонимије ваљевског краја*, Ономатолошки прилози 5 (1984) 198–199; М. Исаиловић, *Ваљево и околне области у средњем веку*, 92, 96, 100, 122–124, 126; С. Ћирковић, *„Црна Гора“ и проблем српско-угарског граничног подручја*, Ваљево — постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 59–77; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 97, 715; P. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* I, 375.

А. Крстић

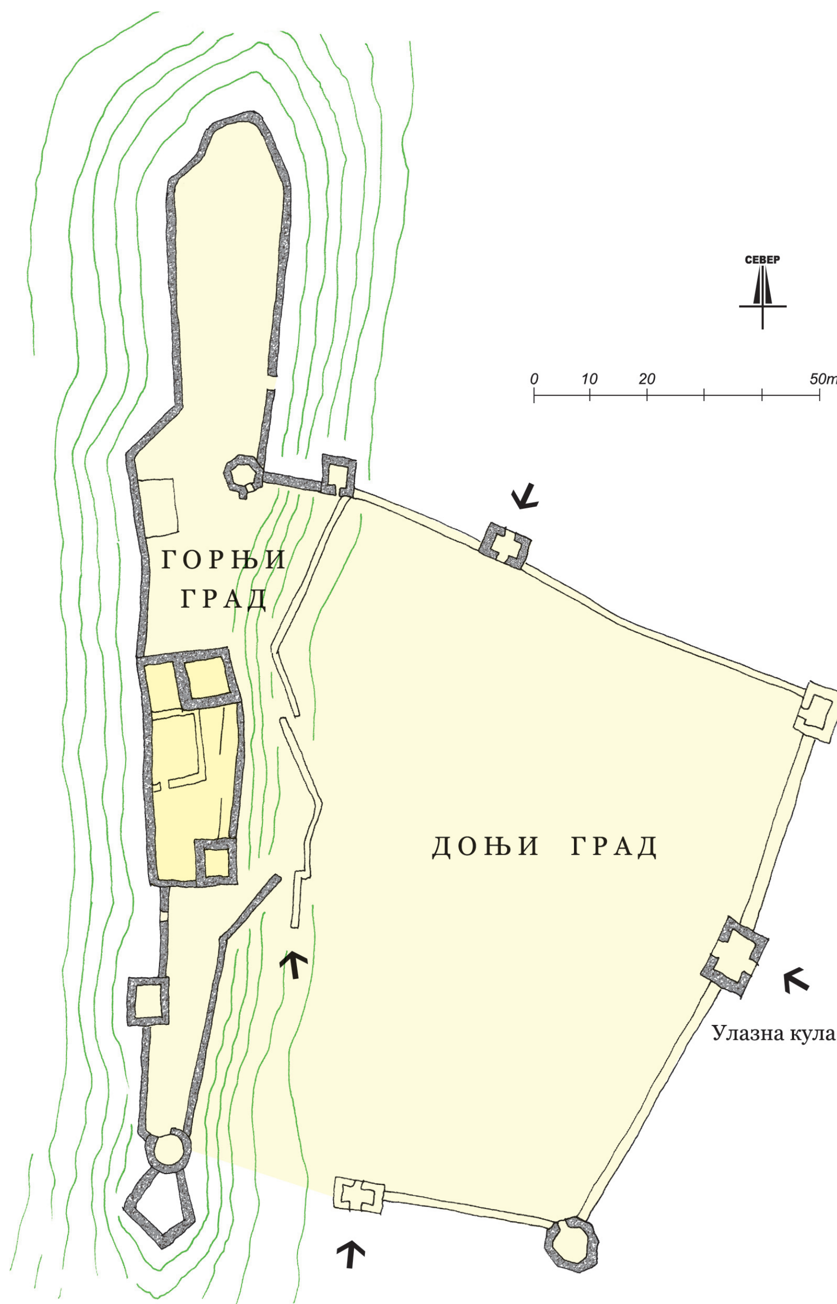
НЕЧАЊ (Neçano) — средњовековни град с тврђавом. Није познато где се тачно налазио. У изворима се под овим именом спомиње само једанпут, и то као град с тврђавом и околином у поседу херцега Стефана Вукчића Косаче 1. јуна 1454. у повељи арагонско-напуљског краља Алфонса V којом се потврђују поседи херцега. Том приликом забележен је између Северина и Хрсовца (Рсовца) у Полимљу. Стога је, према мишљењу М. Динића, један од источних градова херцега, негде на левој обали доњег Лима, у околини Прибоја. Са оваквом идентификацијом није се сложио М. Вего, према коме се иза овог имена заправо крије Нични град, који се налази код села Рабине близу Невесиња.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 397–398 бр. LXIII; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 241, 251; M. Vego, *Naselja*, 81; M. Vego, *Prilog topografiji srednjevjekovne Hercegovine*, GZM Arheologija 12 (1957) 269–270.

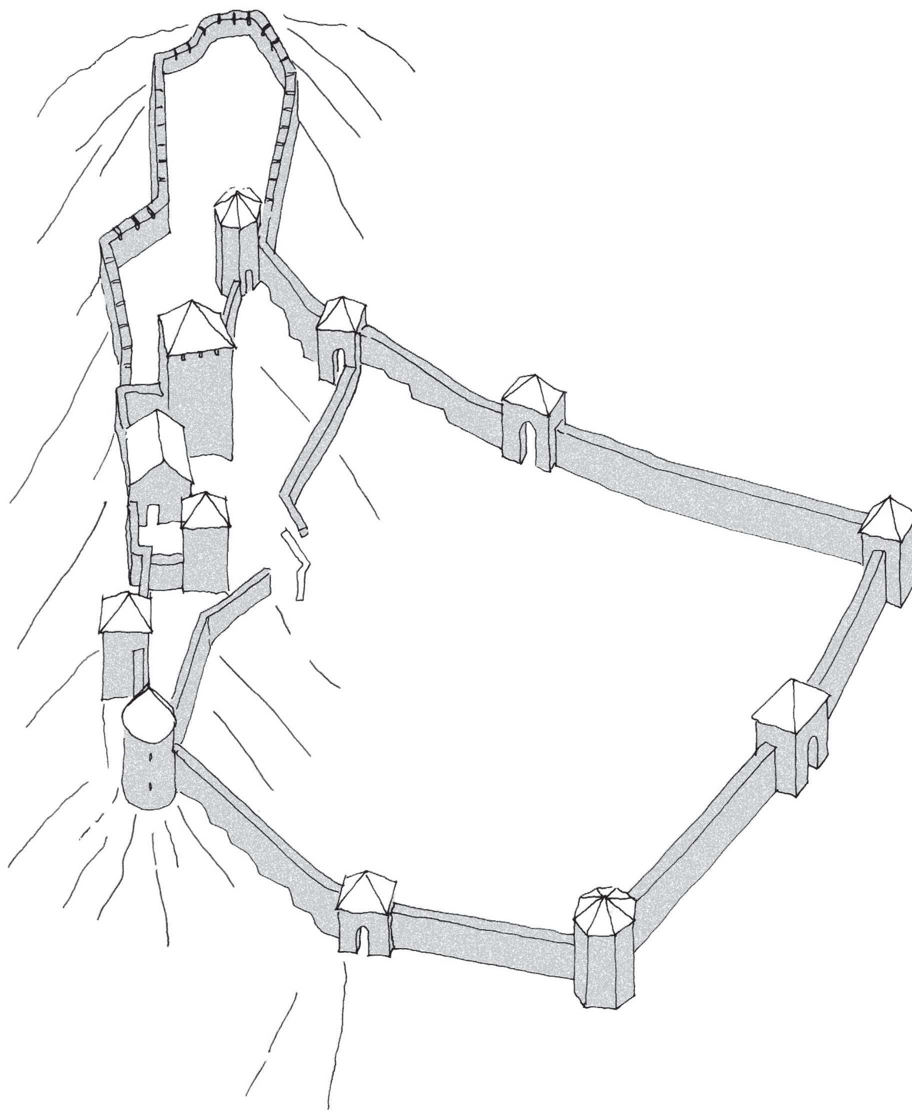
А. Фостиков

НИКШИЋ (Onogoste, Anagastum, Nagosta, **Оногошь**) — утврђење подигнуто на стеновитом узвишењу између Студеначке и Требјешке главице. У питању је римска *statio Anderba* на важном путу који је из Нароне преко земље Доклеата водио до Скадра. Утврђење се састоји из Доњег града, каструма ромбоидног облика са остацима *cardo* и *decumanus*-а, што у потпуности одговара римском начину градње четвртог века, и цитаделе на узвишењу из које је било могуће контролисати прилазе Никшићком пољу. Видљиве остатке позноантичког каструма представљају три куле — осмоугаона на западном крају северног зида и две четвороугаоне у средини некадашњег западног бедема. На овом локалитету има римских налаза међу којима се вредношћу истиче неколико примерака солида цара Валентинијана II (375–392). Средином петог века ово утврђење су запоселе Остроготи, о чијем присуству сведочи и назив Оногошт, изведен из личног имена готског порекла *Anagast (Anegast)*.

Поп Дукљанин помиње *Onogoste* у 30. глави као жупу у области Подгорје, латински *Submontana*. Цар Урош је у Оногошту 22. августа 1362. издао повељу којом су Дубровчанима потврђене раније привилегије и успостављен мир с кнезом Војиславом Војиновићем. Оногошт је припадао земљама Косача вероватно још од времена Сандаља Хранића. У догађајима 15. столећа утврђење Оногошт је



Средњовековни Никшић (Оногошт)



Средњовековни Никшић — реконструисани изглед

по свему судећи изгубило стратешки значај, будући да се у изворима изричито помиње само Никшићка жупа, док су улогу војних постава у области горњег тока реке Зете имала утврђења Сусјед, Острог и Будош. Шездесетих и седамдесетих година 15. столећа, Оногошт и суседне градове држао је Владислав, син херцега Стефана Вукчића. Жупа Никшић и околни предели потпали су под турску власт у време између 1473. и 1478, када се помиње диздар у Острогу. Турци су обновили и добро утврдили и Горњи и Доњи град, тако да остаци бедема углавном припадају османском периоду.

Током средњег века кроз Никшићку жупу је водио важан пут познат под називом *via Jesera* или *via Anagasti*, који је од Дубровника преко Требиња, Оногошта, изворишта Пиве, Шавника, области Језера (данашњи Дробњаци) и Таре водио у Полимље. Будући да је Оногошт био станица на том путу, житељи његовог подграђа били су у прилици да се укључе у трговачки промет с приморским градовима, пре свега с Дубровником.

Извори и литература: V. Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, 75; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 171–175; С. Новаковић, *Законски споменици*, 8, 185–186; *Историја Црне Горе* I, 6, 23–28, 31–32, 172, 242, 252–254, 315, 331, 401, 408; II–1, 48, 50, 63; II–2, 15–16, 188, 311, 497; *ИСН* 1, 162, 366, 454, 581, 586, 594–599; *ИСН* 2, 203, 222, 408, 427; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 3, 4, 30; II, 35, 37, 288, 323, 412; М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 180, 185, 188, 202, 219, 229, 257, 311–312; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 51–53, 123.

К. Митровић

НИШ (Naissus, Ναϊσσός, Naessus, urbs Naisitana, **Нишь**, **Нышь**, Nisso, Nix) — град. У позноантичком периоду Наисус је био развијени урбани центар с пространом градском територијом. Хуни су га освојили и похарали 441. године. Град је обновљен, али се на прелазу 550/551. нашао на путу бројне словенске војске усмерене ка Солуну. Хронологија осталих напада није поуздана, али је

око 615. један део његових становника нашао уточиште управо у том приморском граду, сведочећи о разарајућем дејству словенских и аварских опсадних справа. Градско подручје су населили Словени. Од староседелаца су преузели и у измењеном облику сачували стари назив места. Ипак, у првим вековима након поседања нису имали потребу за развијеним облицима градског живота. Реално је претпоставити да је у Нишкој котлини наступио дужи прекид урбане традиције. Међутим, на средишњем платоу савремене тврђаве изнад слоја датираног у четврти век откривени су остаци средњовековних објеката (4 са 6 m). Осим тога, обнова града је подстицана повољним природним условима и положајем. Знамо да су ове области током деветог века ушле у састав Бугарске. Сигуран знак обнове града јесте чињеница да је у 10. веку Ниш био средиште епископије у саставу бугарске цркве. Град је затим ушао у састав Самуилове државе, а убрзо и у оквире Византије.

Нове власти увиђају велики стратешки значај нишког подручја и јачају црквену и управну организацију, врше колонизацију и друге мере ради успешног надзора домаћег становништва и одбране спољних граница. У већини сукоба вођених на крајњем северозападу Византије неку улогу имао је и Ниш. По истеку овог периода Ниш је један од најзначајнијих урбаних средишта на српском етничком простору. Стога не изненађује да почетком 13. века Стефан Првовенчани међу многим побројаним значајним градовима једино Ниш назива „славни“. Током готово два века византијска управа у Нишу успела је да оствари само релативан мир. Први значајнији изазов је дошао у виду устанка Петра Одељана из 1040. који је захватио и Ниш. Године 1072. угарска војска продрла је до града и опљачкала га, не штедећи при том ни светиње. Рука светог Прокопија, градског патрона, враћена је у град тек 1164. године. Дукљански принц Бодин је крајем 1072. привремено запосео град уз одобрење његових житеља. Ни продор номадског турског племена Печенега до Ниша и Скопља 1080. није означио крај византијске власти.

Од 11. века Цариградским друмом се кретало све више хришћанских ходочасника. Од 1096. овим правцем у таласима су се кретале и бројне скупине крсташа, пружајући драгоцена виђења Ниша и околине. За време првог похода најпре су наишле две „војске“ сиротиње предвођене Петром Пустињаком. Њихова појава изазвала је бројне сукобе с домаћим становништвом. Друга од њих је тешко поражена у бици с византијским одредима и становницима града. Крајем исте године наишла је и витерска војска, али њено присуство није имало тако тешке последице. Мађарски одреди су 1127. поново пробили дунавски одбрамбени систем и у успешном походу прокрстарили Балканом преко Ниша. Било је потребно и лично учешће цара Јована II док миром из 1129. није обновљена пуна власт Византије. За време Другог крсташког рата, у лето 1147, на челу угледне западноевропске ритерске војске која је дочекана у Нишу нашао се немачки краљ Конрад III. И овог пута су избили неспоразуми због снабдевања дошљака. Ова појава је била мање изражена када је убрзо потом наишла војска предвођена француским краљем Лујем VII.

Од средине 12. века има све више вести о деловању Срба у долини Јужне и Велике Мораве. Податак о Нишу као граду из којег воде путеви у Србију и Угарску оставио је истакнути византијски писац Јован Кинам након личног увида у стање на терену. Забележио је и податак да је 1150. логор царске војске сакупљене за борбу против Срба био на пола пута између града и моравског села Сечаница које и данас постоји. Ратовање с Мађарском је тада приморало византијског владара Маноја I Комнина да више година проведе у Нишу. Касније је, 1163, у свом војном логору крај града испитивао великог жупана Десу због сарадње Срба с Мађарима. Дуготрајни и чести боравци цара Ромеја несумњиво су доприносили уздизању угледа насеља и његовом развоју. Међу градовима које су Мађари и Срби освојили 1183. био је и Ниш. Касније се нашао на путу једног временски непрецизно одређеног бугарског пљачкашког похода. Међутим, децембра 1188. сигурно га је држао Стефан Немања. Сматрајући га најзначајнијим од свих градова своје државе, намеравао је да га претвори у престоницу своје проширене државе. У таквим околностима дошло је 27. јула 1189. до чувеног сусрета српског великог жупана с вођама крсташа трећег похода. Тежња Цариграда да задржи стратешки важне области дуж војне цесте довела је 1190. до битке на Морави. Међутим, Ниш се осам година од тог сукоба последњи пут води као византијски град.

„Нишевски предели“ су забележени у владарској титули српског великог жупана Вукана Немањића. Грађански рат имеђу њега и брата окрњио је српску земљу, јер је 1203. Нишка епископија у саставу бугарске цркве. Међутим, Стефан Првовенчани је искористио смрт бугарског цара Калојана (1207) и поново припојио Ниш својој држави. Овај успех није оставио равнодушним противнике Србије. Већ 1214. ка овом граду упућене су војске бугарског цара Борила и Хенриха Фландријског, владара Латинског царства. Међутим, домаћи извор приписује св. Симеону заслу-

гу за победу домаћег оружја над непријатељима. Западњак на цариградском престолу и мађарски краљ Андрија II, у пролеће наредне године уговорили су да се њихове војске споје у Нишу и нападну Србију. Дипломатском акцијом Стефан Првовенчани је изоловао нападача са истока. Након сусрета тројице владара у „славном граду Нишу" странци су се вратили у своје земље необављена посла. Међутим, крајњи исход борби вођених након 1180. било је укључивање града у састав Бугарске. За дужи период не располажемо ниједним податком о томе како се Ниш развијао као погранични град те државе. Велики значај нишке котлине још једном откривају вести о груписању српских снага на суседном Добрич-пољу пре битке код Велбужда. Након ове победе град је са својом облашћу ушао у састав Србије, тако да су једино Турци оспоравали њену превласт. Град су први пут одузели од земље кнеза Лазара 1386. године. Предах након Ангоре омогућио је поновно ширење власти Лазаревића на ову област. Значај града и његов истакнути положај на источном крајишту привукли су нове турске нападе на крају владавине деспота Стефана Лазаревића. Град је освојен 1427, а свакако најкасније наредне године, како је забележио бургундски путописац Бертрандон де ла Брокијер. У време „Дуге војне" у граду су се пре 3. новембра 1443. поново завијорили хришћански барјаци. Тог датума су крсташи између града и Бовна поразили Турке. Током повлачења, на планини Куновици, источно од града, остварили су 2. јануара 1444. још једну значајну победу. Ипак, по одредбама сепаратног мира између деспота Ђурђа Бранковића и Турака овај град није ушао у оквире обновљене српске државе.

Тешко је пратити изглед града који је трајао готово током целе ове епохе, а о којем располажемо само с неколико писаних извора, и то углавном из различитих раздобља. Међутим, знамо да је секундарна употреба грађевинског материјала била учестала појава у граду који лежи на античким темељима. Тврђава је свакако била најзначајнији објекат. Површина позноатничке и средњовековне тврђаве износила је око 22 хектара и била је неправилног полигоналног облика. Овај план је напуштен тек нововековним турским захватима који јако отежавају увид у ранија стања. Ипак, писани трагови откривају да се поред Јустинијана средином шестог века око градских бедема након 1165. трудио и Манојло I Комнин. Посао јачања најважнијих градова био је поверен његовим блиским људима, а Ниш тада *окружише зидовима*. Део турског описа освајања града у преводу гласи: *тврдо место, које приличаше змају накострешеном једовитим бодљама*. Претпоставља се да безимена тврђава, уцртана на карти непознатог аутора насталој након 1427–1430, представља Ниш. На овом непоузданом извору приказане су главна капија и три куле неједнаке висине међусобно повезане бедемима. На карти фра Маура уписана је само река с легендом *Nisaua*. Извори из различитих раздобља бележе постојање моста на овом току мада не пружају одговоре на питања која се односе на антички објекат и његов тачан положај. Део урбаног пејзажа чиниле су и воденице. Крсташи су 1096. спалили седам, док турски попис из 1498. бележи један објекат мање. Стамбено-пословни објекти вероватно су се налазили на левој обали реке. Постојање трга посведочено је већ у опису сукоба с крсташима из 1096. године. У турском периоду на њему се убире порез од панађура. Епископална црква св. Прокопија први пут је посведочена 1203. и вероватно је била један од најлепших храмова. Изнета је претпоставка да се могла налазити на простору данашње Светониколске цркве.

Уз цркву св. Пантелејмона оправдано се везује име Стефана Немање, пошто нова тумачења њених скромних археолошких остатака откривају да је објекат, подигнут на ранијем култном месту, имао неке особине рашке архитектонске школе. Списак продужујемо црквама из непосредне близине града због схватања да је позновизантијско поимање градског простора као урбане целине која се прожима са отвореним крајоликом дуго опстајало у Нишу. Опстао је складан једнобродни храм с куполом у селу Горњи Матејевац. Био је посвећен Богородици или Св. тројици (Русалији), а запамћен је и као Латинска црква. Првобитна грађевина припада епохи друге византијске управе, можда већ пре 12. века. Верује се да су остаци тробродне базилике код села Ћурлина и једнобродне цркве код села Орљане, такође одраз побожности локалних Ромеја из тог периода.

Из средине 15. века су остаци манастира св. Ђорђа код села Каменице. Поред њега у раним турским дефтерима помињу се и следећи манастири: св. Ђорђа и св. Николе у селу Малошишту, св. Ђорђа код села Поповца, св. Николе у Доњем и св. Јована у Горњем Матејевцу, св. Спаса у селу Малчи, св. Николе у селу Просеку и Пречисте у селу Бањи Кутини, св. Јована у селу Хуму. Каснији извори знају за метохе манастира Дечана као и Хиландара, с којим је можда у вези назив села Виландрица. У предању домаћих муслимана помиње се џамија султана Мурата, Хункјар џамија, Гази Худавендигјар или само Џамија. Овај објекат налазио се у чаршији и одликовао се архаичним архитектонским решењима и скромним естетским дометима.



Средњовековни Ниш

Византијски историчар Јован Кинам, Ниш реторски назива главним градом Дакије. У време Друге крсташке војне на челу града био је познати војсковођа Михаило Врана. Манојло I Комнин је за управника једне простране административне јединице која се простирала од Ниша до Подунавља, с титулом дукса поставио свог сродника Андроника. Ово решење је убрзо довело до тешких спољнополитичких заплета. По подацима повеље цара Василија II с почетка 11. века, Нишка епископија се простирала на Мокро (белопаланачки крај), Комплон, Топлицу и Сврљиг. Забележена су и имена двојице великодостојника ове столице: Кирик (1203) и Никодим (1279). Њена територија је знатно смањена оснивањем Топличке епископије 1219/20. године. Отворено је питање у каквој су вези били „Нишевска земља“ и њено природно средиште. У доба Стефана Душана, како сведочи надгробни споменик из Куршумлије, у Нишави се утопио феудалац Вратко Чихорић. Непоуздана преписка турских државних службеника с Муратом у вези са освајањем Ниша 1386, наглашава ратоборност српских „поглавара“. Турске кадије су постављене убрзо након поновног турског освајања. Списак градских хришћана у попису нишког кадилука из 1498. започиње навођењем имена кнеза и попа. Ова титула је свакако наслеђена из предтурског периода. С тим у вези је и чињеница да је непосредна градска околина имала посебан правно-економски статус. Извори су омогућили грубо одређивање тог простора који се у средњовековним изворима понекада назива „градски метох“.

На тако дефинисаном простору становало је преко хиљаду становника. Ова бројка није висока ако се зна да је целокупно градско подручје било насељено и земљорадничким становништвом. Трагови људске активности документовани су на простору данашњег археолошког локалитета Медијана. Подаци о етничком саставу су ретки. Византијске колонизационе мере довеле су до насељавања Ромеја различитог етничког порекла и социјалног положаја, али и скупина номадских Кумана и Печенега. Најранији турски пописи откривају да су огромна већина хришћана Срби, уз поједине припаднике суседних балканских народа. Локална топонимија упућује и на трагове романовлашке насељености. Од 1498. у изворима срећемо и заједнице Рома. Њихово присуство у ранијој епохи наговештавају претежно хришћанска имена.

О економској прошлости града располажемо само са описним подацима. Извесно је да је почев од 11. века градска околина била добро насељена и обрађена, као и да се на локалној тржници могло наћи обиље различитих пољопривредних производа. И поред бројних ратова и пустошења овакво стање се није мењало, пошто рани турски пописи бележе готово сва савремена села нишког краја. О постојању црквених поседа посредно говори топоним Мето(х) брдо у атару села Горњи Матејевац, док називи Медошевца, Матејевца и Малошишта као и Поповца можда упућују на њихове феудалне господаре. О имовинском стању становника Ниша али и њиховој побожности, затим постојању разгранате трговачке мреже и развијеном домаћем занатству, говоре налази с некропола. На локалитету Гласија код данашње аутобуске станице (11 — почетак 12. века) налази се 77 гробова од којих 25 садржи прилоге (накит, новац). На Градском пољу позноантички слој се меша са средњовековним укопима који су прелиминарно датирани у 11/12. век. Иако мања у односу на први локалитет, садржи, између осталог, вредне и ретке примерке увозног накита. Око цркве св. Панталејмона на два нивоа евидентирано је 149 гробова. Поред изузетно богатих гробних прилога, посебност јој даје тринаест различитих крстова, изузетан налаз ове врсте на нашим просторима. Локални луксузни производи са ових локалитета деле заједничке особине са истоврсним и истовременим производима са српског етничког простора. Очекивано, документована је и локална грнчарија. Тридесетих година 15. века један обућар се из Ниша преселио у развијеније и утврђеније Ново Брдо. У средњем веку није документовано присуство дубровачких пословних људи, те се Ниш, пре свега, развијао као жупско средиште и управни центар простране и богате пољопривредне области.

Прошлост града била је увелико одређена тиме што су се неки од најважнијих балканских путева укрштали на његовој територији. На Јужној Морави, која је чинила границу између градског метоха и атара села Мрамор, налазила се једна од две скеле које су омогућавале даље напредовање ка западу. Пружање осталих путних праваца поред писаних извора откривају и остаци мањих утврђења која су са градском тврђавом чинила јединствен одбрамбени систем. Најближе граду су остаци звани Градац код села Горња Врежина, као и Марково кале код села Габровац. У вези са источним правцем је локалитет зван Вишеград на брду Слабица, источно од села Сићева, као и Градац са истоименог локалитета западно од тог насеља, затим рушевине познатијег Градца, осам километара југоисточно од села Горња Студена, на локацији Карлички камен, те Градац североисточно од села Малча, где су пронађени и примерци средњовековног оружја, затим локалитет Кула код села Чукљеник и остаци градина у села



Ниш — поглед на тврђаву

Островица. Пут, који је као исходиште имао обалу Дунава, у близини Ниша био је осигуран зидинама Градца на узвишењу северно од Кнез Села, који мештани називају и Латински град. На путу из Поморавља ка Сврљигу изграђен је Железник или Кула, код села Миљковац. Овај комплекс је такође на истакнутом месту, најбоље је очуван од свих набројаних (део западног зида, платна куле) и у вези је с локалитетом Градиште на левој обали Топоничке реке. Сматра се да је подигнут у другој половини 14. века. Занимљиво је предање с простора села Доњи Комрен, које повезује већ споменути војни логор Манојла I Комнина с локалитетом Кулиште, тј. Кулин брегом.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Ansbert, *Historia de expeditione Friderico imperatoris*, ed. S. Chroust, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Fridrixhs I. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum V, Berolini 1928, 29–30; Annales Colonienses Maximi, *MGH SS* XVII, 509–510; Б. Брокијер, *Путовање преко мора*, 127; М. Динић, *Из дубровачког архива* I, 40, 43, 62; *Историја Ниша* I, 83–102 (Ј. Калић-Мијушковић); 115–116, 142, 153–154 (Д. Бојанић); Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, ИЧ 31 (1984) 5–40; Б. Андрејевић, *Латинска црква код Горњег Матејевца*, Саопштења 20–21 (1988–89) 183–186; Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, 65, 113, 122, 124, 129, 192, 193; В. Кораћ, *Свети Пантелејмон у Нишу, задужбина Стефана Немање*, Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви, Историја и предање, Београд 2000, 163–169; Исти, *Истраживање остатака храма св. Пантелејмона у Нишу*, ЗРВИ 39 (2001–02) 103–115; М. Ракоција, *Резултати археолошких истраживања у порти цркве св. Никола у Нишу и покушај убикације епископске цркве светог Прокопија*, Гласник Друштва конзерватора Србије 26 (2002) 127–132; Д. Бојовић, *Ниш у књижевном делу Стефана Првовенчаног*, Зборник радова — Ниш и Византија, Ниш 2003, 117–124; М. Благојевић, *Свети Симеон Немања — заштитник српске државе*, Немањићи и Лазаревићи. Српска средњовековна државност, Београд 2004, 61–65; М. Шуица, *Приповести о српско-турским окршајима и „страх од Турака“1386. године*, ИЧ 53 (2006) 93–122.

В. Алексић

НОВИ (Novi de Narento, Nova in Lucha, Nouo, Nonya, **Нови**) — град на десној обали Неретве, у жупи Луки. Подигао га је 1349. бан Стјепан II Котроманић да би заштитио територију у долини Неретве. Цар Стефан Душан га је у походу 1350. освојио. Када се српски цар вратио у Македонију, босански бан је град поново освојио и то највише заслугом Вука Вукославића, који је тада *пролио крв* за њега. Око 1353. у Новом је подигнут фрањевачки самостан, који се помиње у тестаментима дубровачких грађана 1373. и 1375. године.

У 15. веку Новим су, углавном, непосредно господарили Радивојевићи — Влатковићи. Када су се 1434. накратко ослободили власти Косача, признали су власт војводе Ђурђа Војсалића, који им том приликом враћа баштине, па и град Нови. Као посед херцега Стефана Вукчића Косаче, помиње се у све три повеље (1444, 1448, 1454). У рату с Дубровником, херцег је изгубио Нови 1452, па је предузео опсаду града који је бранио Жарко Влатковић, али није успео да га заузме. Према вестима Дубровчана, он је приликом опсаде имао велике губитке. Град је имао првенствено војну улогу и делио је судбину осталих поседа Влатковића. Турци су га узели после 1471. и пада Почитеља, када су и истерали Влатковиће из долине Неретве.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: L. Thallóczy, *Studien*, 17, 359, 378, 396; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 337; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 378; Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића кнежевима Вуку и Павлу Вукославићу*, ССА 1 (2002) 79–92; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 223; D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, Rim 1968, 230; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 190; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 25, 85, 95, 98, 131–133, 144, 145, 187.

С. Мишић

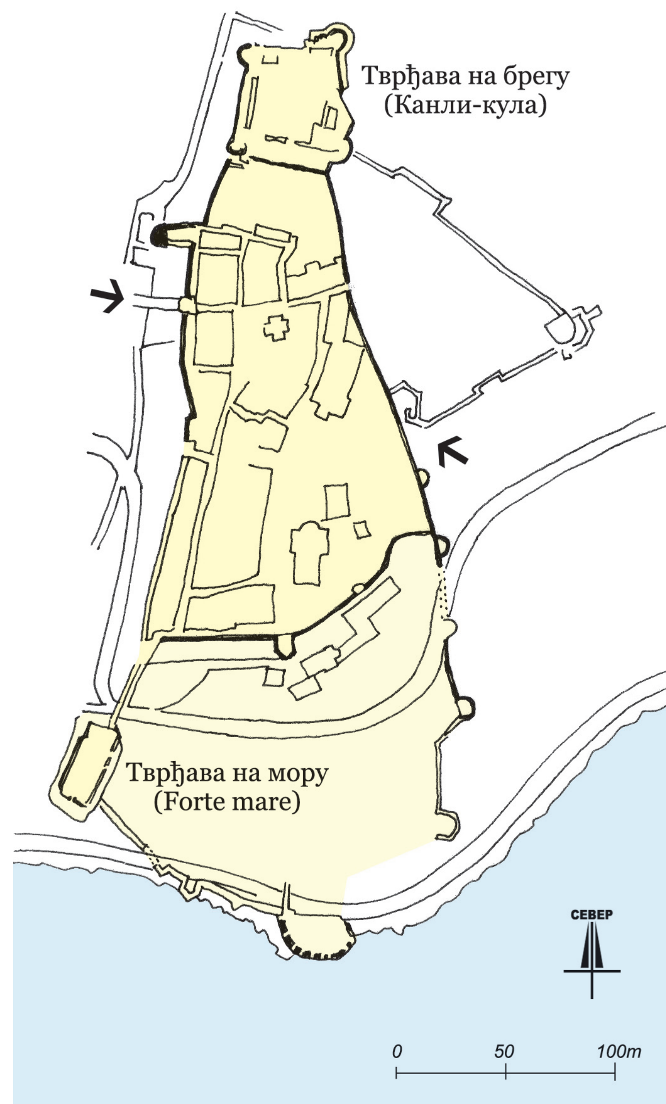
НОВИ на Сави (Wywar, Ujvar) — средњовековно утврђење код прелаза на Сави, близу ушћа Лукавца, чије су рушевине познате под називом Накић-кула. Овде је на десну обалу Саве избијао пут који је полазио од Тузле, преко Мајевице, са огранком ка Брчком. Утврђење се помиње 1463, када је извесни Махмуд Унгарус предао Нови турској војсци, али је то било привремено. Под османску власт трајно долази када и Брчко, у лето 1528.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: А. Ивић, *Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током XVI и XVII столећа*. Први део (1527–1600), 7; Исти, *Историја*, 88–89, 366; А. Ханџић, *Стари град Нови на Сави. Прилог историји старих тврђава*, ГДИ БиХ 14 (1964) 239–251; Исти, *Izgradnja lađa kod Novog na Savi u XVI vijeku*, POF 22–23 (1972–73) 83–111; Исти, *Tuzla*, 72; Ј. Мргић, *Северна Босна (13–16. век)*, 39, 132, 137, 162, 247.

Ј. Мргић

НОВИ (Castrumnovum, Castrum Novum, Castrum Novi, Castelnuovo, Civitas Nova) — утврђени град подигнут у подножју Орјена, у Топаљском затону, насупрот улазу у Бококоторски залив, на подручју средњовековне жупе Драчевице. Остаци средњовековних зидина данас су тешко уочљиви. Претпоставља се да је првобитни град имао две трвђаве — *на води* и *на брегу*. Зидови и куле према морској обали на потезу од *Forte mare* до *Mezalune* припадају слоју најстарије градње на овом простору, што би значило да су подигнути у раном периоду употребе ватреног оружја (последња четвртина 14. столећа). Најстарије утврђење страдало је приликом неког од јачих земљотреса, вероватно током 16. века, када је море продрло унутар зидина и потопило део платоа на коме је тврђава била изграђена. Остаци првобитне тврђаве на брегу пронађени су у Канли-кули. Данашњи херцегновски бедеми и куле потичу из каснијег периода. Тврђаву Шпањолу *(Fortezza Spagnuola)*, која се налази високо у брду, као и Канли-кулу подигли су Турци после 1539, док обалско утврђење *Forte mare* садашњи изглед дугује млетачким градитељима из времена после 1687. године.

У периоду 1378–1381. вођен је рат између Венеције и Ђенове. У сукоб се на страни Ђенове умешала Угарска. Дубровачка република је из политичких и привредних разлога пристала уз чланице антимлетачке коалиције, док су симпатије босанског краља Твртка I биле окренуте Венецији. Током рата босанска привреда нашла се у незавидној ситуацији — Котор је био блокиран, док су Дубровчани скоро годину дана спроводили забрану трговине с Босном. Сав промет одвијао се преко Дријева, али то није било довољно да задовољи потребе босанске привреде. Осим тога, босански краљ имао је амбиција да се домогне Котора. Његови планови изјаловили су се када је град 1381. припао угарском краљу Лудвигу I. Стога је Твртко I у првој половини 1382. подигао нови град у приморској жупи Драчевици, коме је дао име по св. Стефану, свецу заштитнику његове круне и српског краљевства. Овај најмлађи средњовековни град на источној јадранској обали требало је да пружа заштиту новооснованом тргу соли у Суторини. Први бродови с товарима соли почели су да пристижу почетком августа 1382. Против новог *кумерка солског* одмах се побунио оближњи Дубровник, будући да се ова важна животна намирница у српској држави могла продавати искључиво у Светом Срђу, Котору, Дубровнику и Дријевима. Дубровачке лађе заустављале су бродове који су превозили со за нову тржницу и откупљивале њихове товаре. Краљ Твртко I је на крају попустио и свечаном повељом од 2. децембра 1382. забранио продају соли на тргу у Суторини. Тиме је град Нови убрзо по оснивању изгубио привредни значај који му је био намењен, тако да је наредних деценија представљао утврђење које је задржало одређену стратешку функцију.



Средњовековни Нови (Херцег Нови)

Недуго после смрти краља Твртка I, Нови се обрео у склопу земаља обласног господара Сандаља Хранића, који је обновио трг соли у Суторини не обазирући се много на протесте дубровачке владе. Попустио је тек пошто је 1410. загосподарио тргом у Дријевима, што му је донело велике приходе. После смрти Сандаља Хранића (15. март 1435), которски кнез Винченцо Виктури, локални представник млетачких власти и заступник њихових интереса, покушао је да се домогне града Новога. Сандаљев наследник Стефан Вукчић Косача одупро се таквим притисцима, тако да је Нови заједно са Суторином, читавим подручјем Драчевице и градом Рисном остао у саставу његових земаља све до његове смрти (1466). У

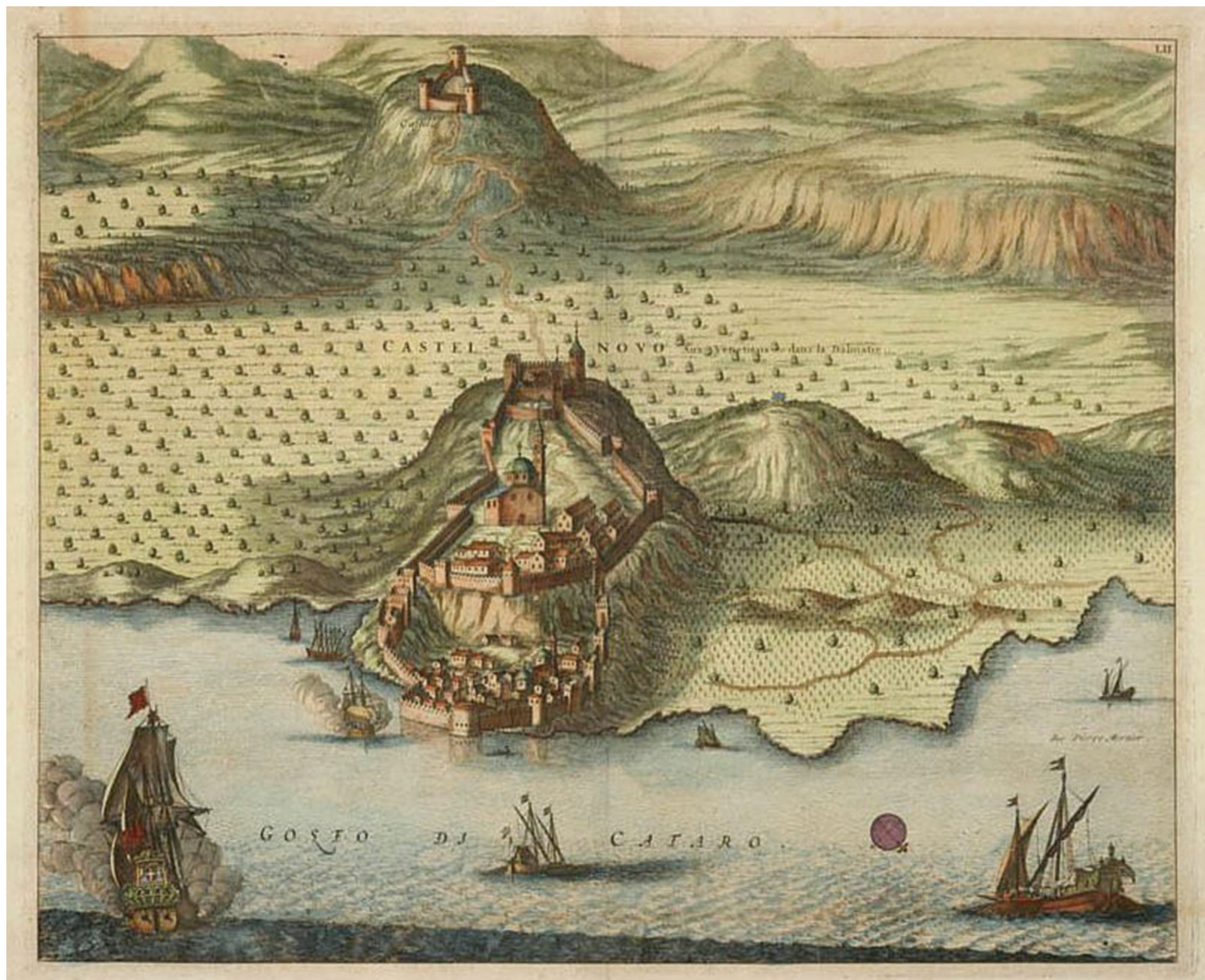


Херцег Нови данас — Форте маре

време рата између херцега Стефана и дубровачке коалиције, босански краљ Стефан Томаш обећао је Дубровчанима 18. децембра 1451. у Бобовцу, у замену за новчану помоћ у висини од 6.000 дуката, херцегове поседе Драчевицу, Суторину с Моришем и град Нови с Рисном. У фебруару 1453. у Новом су вођени мировни преговори између херцега Стефана, с једне, и Дубровчанина Владислава Херцеговића и хумске властеле, с друге стране. Почетком маја 1454. склопљен је мир између Дубровачке републике и херцега Стефана Вукчића Косаче. Том приликом дубровачке власти су становнике Новог изједначиле у правима са осталим херцеговим поданицима, тако да им је било допуштено да слободно долазе и послују у Дубровнику. Изузетак су представљали само дубровачки грађани који су се у међувремену настанили у Новом. Непосредно пред своју смрт, притиснут од стране Турака и без поверења у мађарске одреде које је угарски краљ послао у помоћ Босни, херцег Стефан је нудио Нови и Рисан Млечанима у замену за неки сигуран посед на који се могао склонити. Млетачка страна понудила му је острво Брач и кућу у Сплиту, али се херцег у међувремену разболео. Умро је 22. маја 1466. у Новом, граду у коме је провео последње месеце свог живота и који по њему, од 18. века, носи данашњи назив Херцег Нови.

Упркос претензијама напуљског краља Алфонса Арагонског, град Нови и оно што је преостало од херцегове територије наследио је његов син Влатко, који је водио мање операције против Турака. Тако му је 1467. пошло за руком да зароби и у новској тврђави заточи турског војводу Ахмеда. Непосредно после друге турске опсаде Скадра, у септембру или октобру 1478, Влатко Херцеговић је преко которског кнеза нудио Млечанима своје градове Нови и Рисан у замену за неко сигурно место у које се могао склонити пред турском опасношћу. Млечани су отезали са одговором, а после закључења мира с Портом, 24. јануара 1479, престали су да показују занимање за даљу судбину Новог.

После победе над братом Џемом, султан Бајазит II одлучио је да освоји град Нови због потенцијалне опасности коју би он и његова лука у



Ведута града Новог (почетак 18. века)

случају хришћанске акције ширих размера представљали за турске поседе у овом делу Балканског полуострва. Херцеговачки санџакбег Ајаз предузео је опсаду Новог у новембру 1481. Горњу кулу браниле су угарске снаге, док се у утврђењу на морској обали налазио сам херцег Влатко. Помоћ коју су послали напуљски краљ Феранте Арагонски и Матија Корвин није била довољна, тако да је херцег Влатко донео одлуку да град Нови преда у руке Ајаз-бегу, чиме су Турци у јануару 1482. успоставили контролу над североисточним делом Бококоторског залива. Новски кадилук основан је 1485. године.

Нови је постао важан економски центар захваљујући одлучном залагању његовог господара херцега Стефана Вукчића Косаче, за кога су Дубровчани изјавили да *од тврђаве прави варош*. Тако је Твртковa тврђава претворена у привредно средиште које је убрзо постало конкурентно старим центрима какви су били Дубровник и Котор. У Новом се налазила једна од омиљених резиденција породице Косача, а до 1452. подигнуто је и подграђе у које су се настаниле бројне занатлије и трговци из Котора и Дубровника. Херцег Стефан је пословне људе из околине привлачио зајмовима, изгледима на добру зараду и ослобађањем од намета у периоду од неколико година, као и пружањем добрих услова за изградњу кућа. Пружао је заштиту пребеглима који су у Дубровнику и Котору били осуђени због дугова или кривичних преступа. Ово је изазвало отпор Дубровчана и Которана, који су протестовали код млетачких власти. Млечани нису чинили ништа отворено против херцега у страху да би он могао пружити подршку њиховом непријатељу деспоту Ђурђу Бранковићу.

Херцег Стефан је у Новом развио производњу вунених тканина *(arte di lana)*. Прва ткачница прорадила је у марту 1449, а велику помоћ у организовању мануфактурне производње Косачи је



Панорама Херцег Новог

пружио извесни Роберто из Риминија. Дубровачка влада је забранила да се новске ткачнице с њене територије снабдевају вуном, бојом и осталим сировинама, па је потребни материјал набављан махом из јужне Италије. Херцег Стефан је био у пријатељским односима са Алфонсом Арагонским, тако да су пословни људи из Новог одржавали живе трговачке везе са Апулијом. Под изговором да снабдева свој двор, херцег Стефан је био у могућности да без плаћања царине из Апулије извезе робу у вредности до 2.000 дуката. У то време обновљена је и трговина сољу. Прорадиле су солане у суторинском пољу, а со је кришом набављана из Апулије, али и с млетачких поседа у Албанији, као и из грбаљских солана. Млетачке власти покушавале су да спрече ову илегалну трговину помоћу патролних бродова стационираних у которској и будванској луци. У Новом су деловале бројне занатлије, од којих су најчувенији били оклопари, оружари и произвођачи самострела, као и златари који су у овај приморски град дошли из Новог Брда. Осим тога, у Нови су довожене велике количине олова из босанских рудника, које су страни трговци продавали на тржницама у Италији.

О унутрашњем уређењу града мало је познато. Највероватније је да се у њему налазило седиште жупана Драчевице. У Новом су деловали кнез, као представник комуналних власти у настајању, и војвода, који је био херцегов намесник. Осим тога, у млетачким изворима помиње се и заклети нотар, што подразумева постојање канцеларије.

Извори и литература: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 447–450; С. Новаковић, *Законски споменици*, 341–342; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 253–255, 281, II, 57, 65, 75, 84, 86, et passim; G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, GZM BiH 33 (1921) 166–167, 171–172, 181–183; Š. Ljubić, *Listine* VI, 132; IX, 172, 220, 250, 304, 452; X, 20, 71, 72, 120, 121, et passim; *Acta Albaniae Veneta* II–6, 1627; II–15, 3662, 3663; III–18, 4921; III–19, 5088, 5109, 5232; III–20, 5470, 5491, 5522; III–21, 5901; *Историја Црне Горе* II–2, 31, 41–43, 65, 66, 110, 130, 161, et passim; *ИСН* 2, 91, 222, 238, 261, 348, 351, 399, 400, 405, 412–413, 416, 538; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 371, 375, 396–397, 402, 431; II, 45; P. Butorac, *Kotor za samovlade (1355–1420)*, Gospa od Škrpjela, Perast 1999, 59, 67, 88; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 186; С. Ћирковић, *Историја*, 148, 150, и даље према регистру; Исти, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 1, 2, 5, 11–13, и даље према регистру; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*,

146–150; J. Martinović, *Opisi i planovi gradova Kotora, Herceg-Novog i Budve*, 127–128; B. Hrabak, *Herceg-Novi u doba bosanskohercegovačke vlasti (1382–1482)*, Бока 10 (1978) 7–31; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 10, 13, 16, 20–22, и даље према регистру; М. Злоковић, *Поморство Новога за вријеме Твртkове и Косачине владавине*, Гласник ПМК (1981–82) 41–58; B. Đondović, *Herceg-Novi u srednjem vijeku*, Boka 13–14 (1982) 31–53; M. Zloković, *Prilozi za istoriju hercegnovskog kraja*, Бока 15–16 (1984) 275–287.

К. Митровић

НОВИ (Novi vpimi) — град у жупи Пиви. Први пут се помиње 1444. у повељи краља Алфонса V Стефану Вукчићу Косачи. Непознато је где се тачно налазио. Код Пишча, као и на ставама Сињца и Комарнице, где се према предању на једној стени налазио град, нема остатака.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: L. Thallóczy, *Studien*, 361; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 250; M. Vego, *Naselja*, 83; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 119.

С. Рудић

НОВИ у Прачи в. *Павловац*

НОВО БРДО (**Ново Бҏдо**, Nuovomonte, Novoberdo, Nouabarda, Nyeberge) — средњовековни град, рударског типа, с тргом и тврђавом; данас село, на око двадесет километара од Приштине.

Ново Брдо се налази у планинском пределу, између огранака Копаоника и Скопске Црне горе, на западним обронцима Мале планине. Лежи на истоименом вису изнад Криве реке, леве притоке Биначке Мораве, на висини 1.100 до 1.120 метара, одакле доминира околином. Тврђава, саграђена ради заштите становништва, окренута је према западу и приступачна је само са источне стране. У њеној близини, десет километара јужно, налазила су се још два мања утврђена града: Прилепац, родно место кнеза Лазара, и Призренац. Системом караванских путева град је био повезан с Лесковцем, Нишом, Приштином, Гњиланом и Биначком Моравом. У повељи кнеза Лазара манастиру Раваници, из 1380/81, спомињу се два пута: Врањски, који је водио из Врања ка Новом Брду и даље ка Грачаници и Приштини и Сашки пут, који је ишао долином Биначке Мораве и на истоку се спајао с Врањским, а на западу код Урошевца с Великом цестом, која је преко Косова поља ишла на југ према Скопљу. Осим ових путева у области Новог Брда познати су још Трговски пут (ка Савинцима и Врању), и Коњска путина и Пазарски пут који воде ка прешевском крају. Крај око Новог Брда чинио је средњовековну жупу Тополницу.

На самој тврђави издвајају се две целине — Мали и Велики град. Мали град шестоугаоног облика изграђен је на врху брега, са шест симетрично распоређених кула, које су градским зидинама биле спојене с кулама Великог града, којих је било две или три. Град је имао две капије за улаз и једну за излаз из Малог града. Док је у Малом граду боравила војна посада, у Великом, Доњем граду, боравили су најутицајнији Новобрђани. Материјални остаци сведоче да је то био један од најбоље утврђених градова средњовековне Србије. У оквиру комплекса града пречника од око километар, постоје трагови улица, зграда и складишта, а откривен је и систем бунара. Уз тврђаву се налазило и подграђе, које се спомиње у бројним изворима. Део подграђа познат под именом Провалија налазио се на стрмој, северној страни брда, док се остатак ширио на истоку и североистоку од тврђаве на благо заталасаном земљишту. Главни део подграђа налазио се око узвишења данас познатог као Баир (турски, брег), непосредно под градом на североисточној страни, где се налазила и катедрална црква Новог Брда св. Петка (данас џамија).

Од седам цркава које је некада запазио Ј. Цвијић, данас су убициране четири: поменута црква св. Петке (Катедрала), Јовча, једна од три оближње цркве (зване Саборнице) и црква св. Марије позната и као Сашка, која се налазила на Доњем тргу, један километар удаљена од тврђаве. Негде у подграђу налазила се и католичка црква, посвећена св. Николи, којој су Дубровчани често остављали завештања. Укупан број цркава није познат, али према поменима остатака и изворима било их је најмање петнаестак у граду и ближој околини.

Јужно од тврђаве налазила се царинарница, на путу којим се долазило са запада, из правца Приштине, данас позната као топоним Ђумрукана. На јужној падини запажени су и темељи једне цркве. У граду је поименце из извора познато име једне од капија, *porta de susteri*. Када је град добио коначан изглед, није сигурно. Највише је за изградњу тврђаве учињено изгледа за време кнеза Лазара, када започиње турско надирање ка Србији. На територији града налазила се и болница — убожиште, под католичком паском.

Пошто је Ново Брдо првенствено било центар рудничког басена, у његовој околини налазиле су се бројне топионице метала, тзв. кола. Кола позната из дужничке књиге дубровачког трговца Михаила Лукаревића, који је тридесетих година 15. века пословао у Новом Брду, већим делом су убицирана: Нишино коло (махала села Маревца), Рајко коло (данас њива и шума код истог села), Хаиново коло (код села /Х/Ајновца), Калужера коло (вероватно на поседу неког манастира), Миловче

коло (неидентификовано), Сирце коло (код села Сирце, доводи се у везу с данашњим селом Свирце код Медвеђе), Станче коло (вероватно код села Станче близу Петрила), Ђушино коло (неидентификовано), Липоевци коло (код села Видине). Осим ових познатих кола постоје још бројна шљакишта која указују на постојање топионица.

Податке о изгледу Новог Брда у новије време дао је 1890. Рафаел Хофман, а први га је истражио Ј. Цвијић. Иако су планска археолошка истраживања започета средином 20. века, односно 1952, град није никада до краја систематски обрађен. Након двадесетак година, ова истраживања су прекинута и никада више нису обновљена у том обиму. Теренска ископавања и познати историјски извори резултирали су бројним радовима о Новом Брду. Најсвеобухватнији приказ овог града и живота у њему дат је у оквиру монографије *Ново Брдо*.

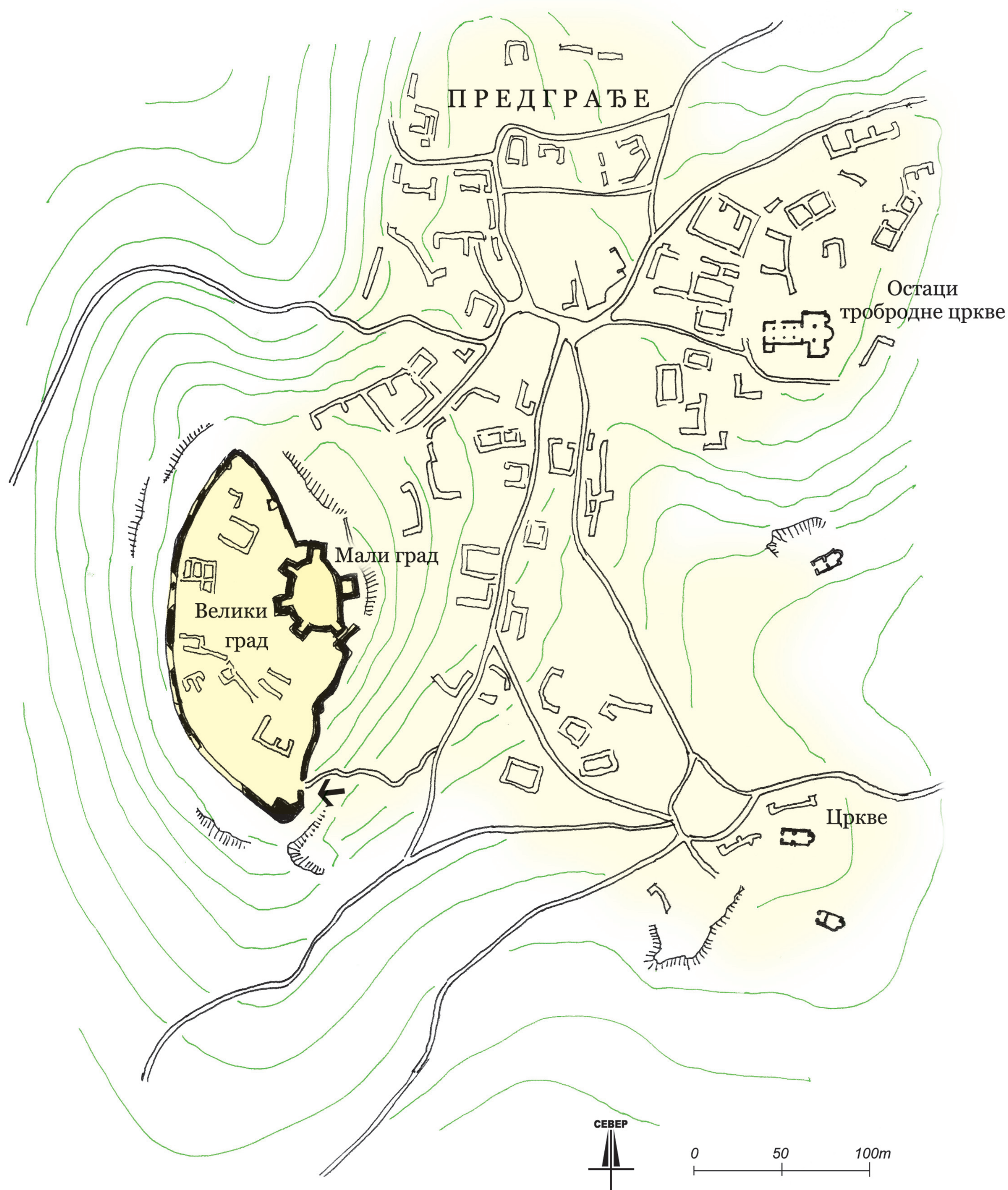
Прва рударска насеобина основана је почетком 14. века за владе краља Милутина. Из времена његове владавине, из 1319, потиче и први писани податак о Новом Брду, сачуван у Дубровачком архиву. Те године, Петар де Братости из Котора купио је у Новом Брду робињу Дражицу и кћер јој Красну. У граду је постојао и трг, а пре 1326. царина у граду издавана је у закуп. О томе нас обавештава писмо — разрешница краља Стефана Дечанског упућена дубровачком кнезу, којом потврђује да Лука Лукаревић, заступник трга новобрдског, није ништа остао дужан. После распада Српског царства, Ново Брдо је остало у власти кнеза Лазара и његових наследника. Од свог оснивања, рудник Ново Брдо убрзано се развијао, а производња је била у порасту. До средине 14. столећа, израсло је у најзначајнији рударски и трговачки центар Србије, а првом половином 15. века и Балканског полуострва. У доба пуног напретка града, сматра се да је број становника у самом насељу и тврђави, без шире околине, износио између 8.000 и 10.000.

Вести о Новом Брду и његовом неизмерном богатству рашириле су се до фантастичних размера. Тако Бертрандон де ла Брокијер бележи да је приход деспота Ђурђа од Новог Брда износио више од 200.000 дуката. Богатство овог града помињу и византијски писци 15. века — Критовул, Дука, Лаоник Халкокондил. У историографији су најчешће цитиране речи Константина Филозофа, биографа деспота Стефана, који је забележио да је *Ново Брдо, град сребрни в истину и злат̄ни*. Други извор, Константин Михаиловић, који је доживео турско освајање града 1455, назива га *Новобрдо Гора Сребрна и Злат̄на*, и *Новобрдо, где јест̄е гора сребрна и злат̄на*, а фрањевац Иван Капистран у писму папи Каликсту III од 21. јуна 1455. прича да је султан Мехмед II освојио *најмоћнији град Рашке, Ново Брдо, где је рудник злат̄а и сребра*. Своје место Ново Брдо је нашло и на карти фра Маура из средине 15. века, који га истиче као најважнији град у Србији, додатно га описујући као место рудника злата и сребра. Иако су ови описи богатства претерани, Ново Брдо је ипак подмиривало велики део прихода владара, којим су они подмиривали државне трошкове одвајајући део за издржавање манастира и зидање задужбина.

Од почетка 15. века новобрдско подручје било је изложено све чешћим узнемиравањима од стране Турака, које је привлачило његово богатство. Неуспешно су га опседали два пута: почетком 1412. султан Муса и почетком 1427, када га је султан Мурат II опседао неколико месеци. После првог пада Деспотовине (1439), Ново Брдо се одржало још неко време и поред тога што је Новобрђане турски одред потукао прво код Трипоља близу Грачанице 6. августа 1439, а затим и следеће године ближе граду, на Макрешу. После дуже опсаде која је започела у пролеће 1441, румелијски беглербег Шехабедин је освојио Ново Брдо 27. јуна 1441. У време мађарског продора 1443. преко Ниша, Пирота и Софије према Златици, у коме је учествовао и деспот Ђурађ Бранковић, у Новом Брду подигнут је устанак против Турака, али је угушен. Миром у Сегедину 1444, Ново Брдо је враћено деспоту Ђурђу. Коначно, Ново Брдо пало је под Турке 1. јуна 1455. Током новог похода против Деспотовине освојио га је султан Мехмед II након четрдесетодневне опсаде. Том приликом султан Мехмед II је део најугледнијег становништва побио, део одвео у ропство, а део оставио да раде у руднику, *као до т̄ада*.

Као и у другим рударским центрима и овде су Саси отпочели рударске радове, основали насеље, развили и унапредили производњу. Иако је утицај Саса на развој рударства познат, о њиховом боравку у граду нема непосредних података пре краја 14. века. Изгледа да је у то време домаће становништво овладало потребним техникама, па њихов број није био толико велики, као раније у Брскову. О њиховом утицају, посредно сведоче бројни топоними, попут Цеова код села Страже, чије име потиче од немачке речи *Zeche* (рудник), а поименце је познато и више Саса с краја 14. и из прве половине 15. века.

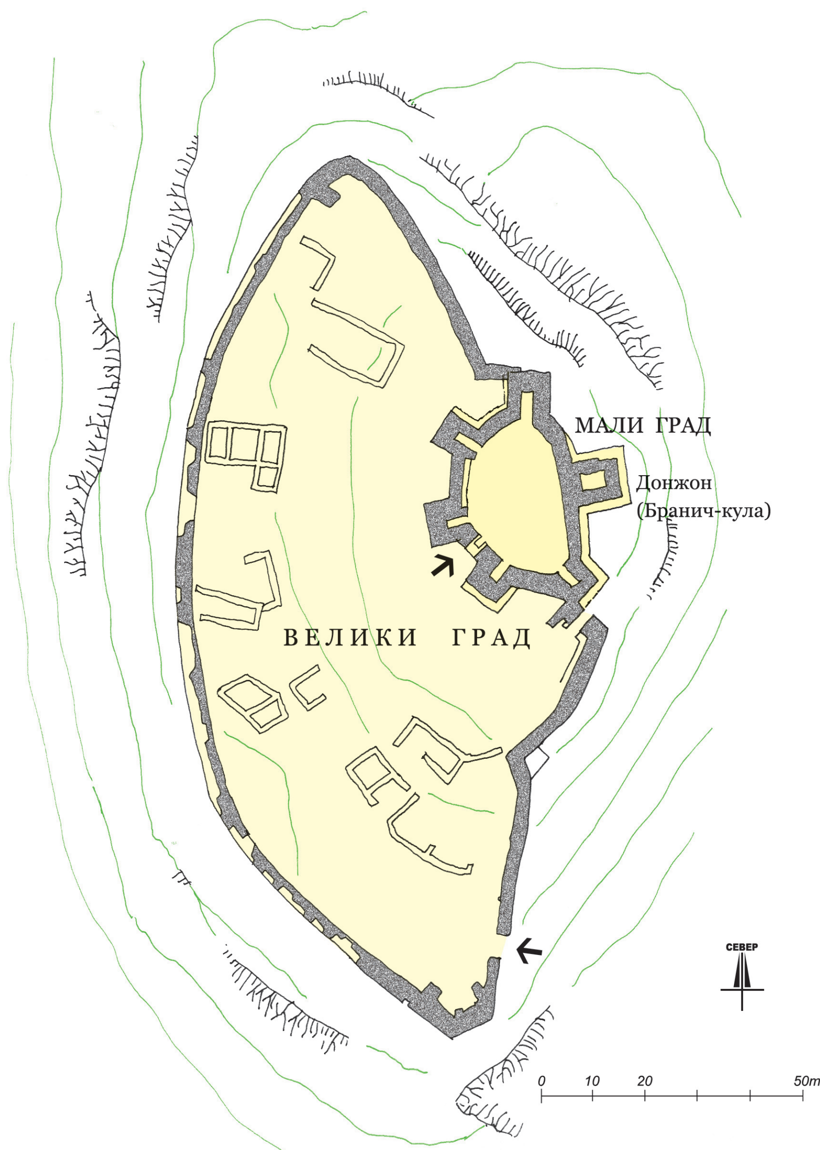
Унутрашње уређење града било је организовано по угледу на друге рударско-трговачке центре, по саском узору. Главни представници власти били су војвода, који се јавља од времена де-



Средњовековни град Ново Брадо

спота Стефана и његове реформе унутрашње управе, кнез и кефалија, заједно са самоуправним телом од дванаест пургара. Наређења у граду објављивао је путал (нем. *Büttel* — пандур). Осим њих важну улогу у граду је имао и урбурар, који је у својству државног чиновника надзирао послове у вези с рудником. У граду је радила и ковница новца — цека. Новац је кован већ 1350, а прве емисије новца са именом владара и града потичу из времена кнеза Лазара.

Живот у граду, регулисао је деспот Стефан Лазаревић, који је донео законик, данас познат



Ново Брдо — градско утврђење

као *Законик деспота Стефана за Ново Брдо*. Време његовог настанка није тачно утврђено, и о том питању постоји данас читава „мала литература“. Ипак, као време издавања обично се узима датум записан у сачуваном тексту, односно 29. јануар 1412. Сам законик састоји се из два јасно одвојена дела: закона о рударству и закона о градској управи и градском реду. Док први део регулише питања која се искључиво односе на посао и рад рудара, други, назван и Закон Новог Брда, састављан је с намером да регулише одређена питања у вези с градским правом из времена деспота Стефана. Управо тај други део законика веома је значајан, јер је то наш једини сачуван градски статут, који је по својој материји и функцији прописа аналоган приморским градским статутима.

За привреду града од највећег значаја било је рударство и трговина у вези с њим. У бројним рударским окнима добијало се олово, али и сребро с примесама злата, тзв. глама. Већ крајем 14. века новобрдски рудари били су толико познати да су их позивали на рад. Тако су 1397. мајстори Никола, син му Петар, Покрајац Воличић и Димитрије Петровић позвани да раде на Сицилији.

Успону града допринели су и трговци из Приморја, посебно Дубровчани. Драгоцене податке о трговини племенитим металима из Новог Брда пружају трговачке књиге браће Кабужић. У периоду 1426–1432, они су извезли из Србије око 3.280 кг сребра, највећим делом из Новог Брда. С временом расте и број домаћих становника који се укључују у пословне активности, заједно са странцима, а неки од њих постају и дубровачки грађани.

Осим рударства и трговине у граду је било развијено и занатство. На поједине занате, који је требало да задовоље артикле намењене раду у рудницима, као и на нормирање цена одређених артикала, посебно је утицала заштита рударства. Међу занатлијама се јављају скоро сва занимања потребна економији једног града: кројачи, обућа-

ри, ковачи, седлари, дрводеље, месари, кожари, клобучари (шеширџије), рибари, пекарице, грнчари, пушкари (оружари), израђивачи коњске опреме. Посебно познати били су неки од новобрдских златара, који се после пада Новог Брда селе у приморске градове Котор, Дубровник и Херцег Нови. Остаци керамике и накита сведоче о Новом Брду као центру за израду накита и керамике специфичног стила.

У граду су боравили Которани, а од странаца се спомињу Саси, Албанци, Грци. Ипак, најбројнији су били Дубровчани, који су ту имали и своју колонију, најзначајнију од свих осталих колонија. Они се најчешће јављају и као закупници царина или власници рударских окана и топионица. Први познати закупник царине пре 1326, јесте већ споменути Лука Лукаревић, а касније се на том месту налазио и Паскоје Гучетић. О значају града сведочи и чињеница да је почетком 15. века у њему било представника скоро свих дубровачких властеоских родова. Стално насељени Дубровчани били су дужни да, према повељи кнеза Лазара из 1387, учествују у утврђивању и чувању града. За потребе своје колоније, Дубровчани су имали сталне конзуле у граду, а како су се касније конзули одређивали за поједине спорове, они се јављају у већем броју. Тако их је 1435. било 127, а 1439 — 106. У 15. веку Ново Брдо важило је за најбројнију католичку насеобину у унутрашњости Балкана. Из овог града потекао је и Мартин Сегон († 1485), каснији бискуп улцињски, који је неко време ту и деловао као каноник цркве св. Марије.

Извори и литература: М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, Београд 1957; Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд 1989, 98, 114, 115, 126; N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque nationale a Paris* II, Paris — La Haye 1964; Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Превод и правно-историјска студија*, Споменик 126, Одељење друштвених наука 24, Београд 1985; Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или Турска хроника*, прир. и прев. Ђ. Живановић, Београд 1986, 121; B. Brokijer, *Putovanje preko mora*, Beograd 2002, 11, 148; *Monumenta cartographica Jugoslaviae* II, Beograd 1979, 28, 29, 69, 79, 81, 83, 85, 87, 90; Х. Хаџибегић — А. Ханџић — Е. Ковачевић, *Област Бранковића, опширни катастарски попис из 1455. године*, Сарајево 1972; Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге браће Кабужић (Caboga) 1426–1433*, Споменик 137, Одељење историјских наука 11, Београд 1999; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало Веће о Србији (1415–1460)*, према регистру; С. Ћирковић, *Латинички препис рударског законика деспота Стефана Лазаревића.* Увод, текст, превод и коментари, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XI, Београд 2005; М. Динић, *За историју рударства* II, према регистру; Д. Ковачевић-Којић, *Прилог проучавању занатства у Новом Брду и околини*, Зборник ФФБ 8–2 (1964) 525–532; S. Stanojević, *Novo Brdo*, Vojna enciklopedija 6 (Beograd 1973) 165; С. Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, 245–246; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, према регистру; М. Ковачевић, *Израчунавање броја становника средњовековног града Новог Брда*, Насеља и становништво области Бранковића 1455. године, Београд 2001, 271–274; В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, 19, и даље према регистру; В. Јовановић, С. Ћирковић, Е. Зечевић, В. Иванишевић, В. Радић, *Ново Брдо*, Београд 2004, са списком извора и изабраном библиографијом; Е. Зечевић, *Накит Новог Брда из археолошке збирке позног средњег века*, Београд 2006.

А. Фостиков

О

ОБАЉ (Hiobal, Oball) — град у Загорју, убициран је изнад истоименог села недалеко од Улога и Велетина. Рушевине овог града налазе се на узвишењу, на једној облој стени. Обаљ се помиње у обе повеље краља Алфонса V којима се потврђују поседи херцегу Стефану Вукчићу Косачи. У првој повељи из 1444. наводи се да се овај град налази у Загорју, пределу између Неретве и Дрине, па се може закључити да су Обаљ држали и претходници херцега Стефана. О овом граду нема опширнијих података.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: L. Tallóczy, *Studien*, 361, 378, 391; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 234.

М. Копривица

ОБОД (**Ободь**, **Обидь**) — утврђење подигнуто на истоименом брду изнад Ријеке Црнојевића, познато и под називом Ријечки град. Овакав положај омогућавао је контролу над прилазима Ловћену из правца Скадарског језера. Обод се први пут помиње у оснивачкој повељи Ивана Црнојевића за манастир рођења пресвете Богородице на Цетињу од 4. јануара 1485. Иван Црнојевић је овај град зидао почев од јесени 1475. у намери да у њега пренесе своје седиште, будући да је дотадашњи стони град Жабљак због свог истуреног положаја био изложен турским нападима. У периоду од 1476. па све до подизања двора на Цетињу око 1482/85, Обод је био престоница зетског господара. Иван Црнојевић је ту подигао манастир св. Николе у коме се неко време налазило седиште зетског митрополита Висариона, све до његовог преласка у Цетињски манастир. Народно предање је настанак штампарије Ђурђа Црнојевића доводило у везу са Ободом. Манастирски комплекс се састојао од цркве и помоћних зграда које су снабдеване водом преко цистерне на југоисточној страни брда. Крајем 17. века Турци су разрушили манастир св. Николе, који је после тога запустео. Остаци цркве и цистерне припадају 15. столећу, док су бедеми из познијег периода. У народу је овај тврђавско-манастирски комплекс познат под називом *Иванбегов град*.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 530–534; С. Новаковић, *Законски споменици*, 584–585, 778–781; *Историја Црне Горе* II–2, 308, 326, 328, 329, 341–342, 402–403, 488–489; *ИСН* 2, 286, 409, 418–419, 422, 535; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 377, 403; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 121.

К. Митровић

ОВЧЕ ПОЉЕ (Ouciepoullie, Ovczepolye, Νευστάπολις, Ευτζάπολις, Ευτζα πόλις, Ναυτζάπολις, **Овчє Полѥ**) — словенски назив за средњовековни град који се још назива и Невстапољ. Овче поље је и област између доњег тока Пчиње, Вардара, Брегалнице и Злетовске реке у Македонији. Упркос токовима Рудничке и Светиниколовске реке, које имају мало воде, Овче поље је веома суво и безводно.

Најстарији податак о овом граду, који се датује у средину 11. века, доноси византијски писац Јован Скилица. Он је забележио да је турско племе Печенега 1048. прешло залеђени Дунав, али су Византинци успели да их сузбију и велики део непријатељских војника насељен је по равницама Сердике, Ниша и Овчег Поља. Претпоставке да је Овче Поље имало бурну историју у годинама устанака Петра Дељана и Ђорђа Војтеха, 1040. и 1072, као и раније, у последњим година Самуилове државе (1014), које се могу срести у литератури, немају непосредне потврде у сачуваним изворима. Поистовећивање града Куритоса, који наводи арапски географ Идриси у 12. веку, с градом Овче Поље несигурно је и новији истраживачи сматрају да је реч о граду Кратову. Крајем 12. и у првим деценијама 13. века Овче Поље је делило судбину подручја на којем се налазило, што значи да је у неколико наврата мењало господаре.

Византијски историчар 13. столећа Георгије Акрополит наводи како је 1246. никејска војска, поред других места у Македонији, заузела и Овче Поље (Невстапољ) и Просек. Неколико година касније, 1255, никејски цар Теодор II Ласкарис (1254–1258), после заузећа Велеса, с војском се запутио ка Струмици, а преко Овчег Поља. Акрополит на овом месту говори заправо о области за коју бележи да је безводна, ненасељена и за велику војску тешко проходна. Због тога су никејски ратници не мало дана оскудевали у хлебу, а већина коња није окусила воду два дана.

По обнови Византије (1261), велики делови Македоније, па и подручје Овчег поља, дошли су под скиптар византијског цара. Међутим, две де-

ценије касније, 1282. године, ове области су освојили Срби. У житију краља Милутина, архиепископ Данило II бележи да је српски краљ заузео оба Полога с њиховим градовима и са облашћу, и град славни Скопље, потом Овче Поље и Злетово и Пијанац. Међутим, у том пограничном појасу није било мира већ је рат настављен, о чему сведочи и једна вест византијског песника Манојла Фила. У доцнијим српским средњовековним споменицима наводе се *Овчепољска земља*, *Овчепољска страна* и *Овчепољска област*.

У уговору о савезу између краља Милутина и Карла од Валоа, брата француског краља Филипа IV Лепог, склопљеном 1308, наводи се да је Карло од Валоа „поклонио" српском краљу Овче поље, област између Просека и Прилепа, кичевски крај до охридске границе, територију за коју се каже да је у целини доносила приходе мање од 5.000 златника. С друге стране, градови Просек, Прилеп и Охрид још дуго су остали у поседу Византинаца. У житију краља Драгутина помиње се да је Данило, потоњи српски архиепископ, после посете Драгутину у Срему (Дебрц), отишао на југ и на месту званом Овче Поље нашао краља Милутина и предао му братовљево писмо. Овај догађај се датује у 1311. или 1312. годину.

У једном летопису остало је записано да је на Овчем пољу св. Никола даровао вид ослепљеном Стефану Дечанском. Он се касније, на једној повељи из 1330, потписао као *краљ свој Српској Земљи… и Овчепољској …* У Овчем пољу се тада издвајала, ниже ушћа Злетовске реке у Брегалницу, жупа Крупиште са истоименим местом, у коме је цар Душан око 1355. држао сабор световне и црквене властеле. Једно време је деспот Јован Оливер управљао облашћу Овчег поља, о чему сведочи и један запис из 1342. године. После Душанове смрти и силаска с политичке позорнице деспота Јована Оливера, Овче Поље је негде почетком седамдесетих година 14. века ушло у састав земаља Константина Дејановића. Он је 1389. потврдио ранију даровницу којом се село Криви Дол дарује Хиландару. По Константиновој смрти, у бици на Ровинама 1395, Овче Поље је потпало под власт Османлија.

Извори и литература: *ВИИНЈ* III, 164; VI, 593; A. Heisenberg, P. Wirth, *Georgii Acropolitae Opera* I, 78, 118; Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, издао Ђ. Даничић, Загреб 1866, 45, 108–109; O. Lampsidis, *Ephraem Aenii historia chronica*, 8540, 9057; С. Новаковић, *Законски споменици*, 428, 432, 434, 477, 645, 694; В. Мошин, *Споменици на Македонија* II, 438; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 192 бр. 497, 285 бр. 1081; Исти, *Записи и натписи* I, 26 бр. 56, 31 бр. 75; С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Светог Николе Мрачког у Орехову (спорне аутентичности)*, ССА 1 (2002) 59; С. Мишић — Т. Субо-тин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 108; И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия*, 76, 153, 154, 193, 237; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 191, 197, 222; II, 25; М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955) 49–92; *История на България* II, 232, 427; III, 37, 46, 64, 102, 296, 440; П. Коледаров, *Политическа география на средновековната българска държава*, II (1186–1396), 16, 68–69, 73, 81–82, 110, 120; К. Аџиевски, *Пелагонија во средниот век*, 142, 162, 274; Х. Матанов, *Княжеството на Драгаши*, София 1997, 63, 64, 168, 170, 186, 224; Т. Томоски, *Македонија низ вековите: градови, тврдини, комуникации*, 225–250.

Р. Радић

ОДСКИ ГРАД (Odezky, Odrzchi) — средњовековни град с тврђавом. Није познато где се налазио. Спомиње се као посед херцега Стефана Вукчића Косаче два пута, као тврђава 20. јануара 1448. и као град с тврђавом и околином 1. јуна 1454. Према овим изворима, налазио се негде на западној страни херцеговог Подриња, у коме се налази и речица Одска (Отска, Хотска), лева притока Дрине. Име је понела по селу Хотском и по народном предању представљала је границу између Херцеговине и Босне. Ту у близини, на развођу Прачe и Дрине, налазила се и граница између феудалних области Павловића и Косача.

Извори и литература: L. Tallóczy, *Studien*, 379, 397 бр. XLVII, LXIII; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 199, 246; M. Vego, *Prilog topografiji srednjevjekovne Hercegovine*, GZM Arheologija 12 (1957) 270; D. Kovačević-Kojić, V. Palavestra, Z. Kajmaković, *Drina u doba Kosača*, NS 14–15 (1981) 137 (V. Palavestra); D. Vujičić, *Hidronimi (imena voda) u lijevom slivu Drine*, 78.

А. Фостиков

ОЛОВО (Ѡлово, Olovo, Plumbum, Piombo, Olovac, Olovaz) — рудник и трг у североисточној Босни. У његовој близини, ради заштите, на праисторијској градини, изграђено је утврђење Оловац. Остаци Оловца нису археолошки испитани, а данас се распознају остаци главне куле и јужног бедема са заштитним ровом. Дубровачки посланици су 1403. описали Оловац као *alto castello dei Plombi*. Према сачуваним подацима, утврђење је градио или дограђивао, током последње деценије 14. века, Дубровчанин Жоре Бокшић, протовестијар краља Стефана Дабише. Утврђење је дограђивано 1403. године. Оловац је имао и свог кастелана.

Олово се, под овим именом, први пут помиње 1382. године. Међутим, настанак овог насеља може се померити неколико година раније, пошто је оно изгледа истоветно с Каменицом која се помиње 1376. године. Уз кнеза, који је представљао краља а потом и Павловиће, Оловом је управљало веће састављено од дванаест грађана. То су могли

бити и домаћи људи и Дубровчани који су управљали свим пословима и расправљали судске спорове. Фрањевци су у другој половини 14. века у Олову подигли манастир св. Госпе (Марије).

Олово је име добило по богатству својих руда. Ту се копало олово које се одликовало мекоћом и које је било квалитетније од осталих врста *(plumbum dulce или ређе plumbum subtile)*. Стога се Олово, после Сребренице, врло брзо развило у главни рударски и трговачки центар на читавом босанском подручју. На развитак Олова повољно је утицао и његов положај на трговачким путевима који су од Јадранског мора водили у Зворник и за Угарску. Уз рудник се развио и трговински промет, о чему сведочи и царина која је наплаћивана и на промет робе која је преношена преко Олова у правцу Сребренице и Зворника и на извоз саме руде. Власници царине у Олову давали су је у закуп, а њени закупци или цариници били су углавном дубровачки трговци. У прво време приходе од оловске царине убирао је босански краљ — 1398. спомиње се да су царине у Олову краљевске. Након слабљења краљевске власти Олово се нашло на територији кнеза Павла Раденовића. Када је 1415. кнез Павле убијен покушана је подела његових земаља — зна се да је Олово било намењено кнезу Вукашину Златоносовићу који је пошао да преузме град. Олово је и даље остало у рукама Павловића, али је у њему, не зна се тачно када, заведен систем деобе царина као у Дријевима и Гласинцу. Као сувласник оловске царине војвода Сандаљ Хранић се први пут помиње 1418. године. У јесен 1432. Сандаљ Хранић је задржао за себе приход од Павловићевог дела царине на Неретви, а војвода Радослав Павловић је задржао Сандаљев део царине у Олову. Спор је решен наредне године. Војвода Иваниш и његова браћа Петар и Никола су изгледа самостално располагали приходом од оловске царине. Истина, у повељи краља Фридриха III из 1448. оловска царина се помиње међу поседима Стефана Вукчића, али како о овоме нема других поузданих података, могуће је да је овде реч само о претензијама. У рукама Павловића, Олово је остало све до 1463. и пада под турску власт.

Према турском попису из 1468/69, пазар Олово убележен је као рудник олова са 126 хришћанских кућа и тридесет неожењених хришћана. Олово је било и седиште истоимене нахије у вилајету Павловић.

Представа о самом средњовековном насељу је нејасна. У Олову није дошло до формирања дубровачке насеобине, нити је домаћи елемент био трговачки активан. Дубровчани су, због велике и сигурне зараде, били окренути трговини сребром на коју су имали монопол. Стога су у трговину оловом били укључени домаћи трговци, нарочито они из Праче. Од тридесетих година 15. века нагло опада број података о Олову у дубровачким документима. Све вести о овом руднику након тог времена односе се на његову царину, чије постојање указује да место није потпуно замрло. И поред тога, нема никаквих назнака да је дошло до снажније експлоатације руде и даљег развоја градског насеља. То се може објаснити чињеницом да се потражња за оловом ни издалека није могла мерити с потражњом за сребром. Ипак, извоз великих количина олова указује на снажну производњу, али сачувани подаци нису довољни за процену обима његове годишње производње. Ове процене се могу правити тек касније, након доласка Турака, у време када је рудник Олово радио пуним капацитетом. На основу дефтера из 1489, односно на основу султанових прихода, види се да је те године производња рудника Олово износила 673 тоне олова.

Извори и литература: A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69 godine*, 31; M. Filipović, *Varošica Olovo s okolinom*, Beograd 1934; K. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, 74, 77, 78, 81, 125; M. Vego, *Naselja*, 84; D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, према регистру; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 133, 183–184; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, према регистру; Р. Ћук, *Дубровчани — закупци царине у Олову*, Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 247–258.

С. Рудић

ОМИШ (Onis, Onusch) — град у жупи Цетини, на ушћу реке Цетине, на стрмим обронцима планине Мосор. Био је познато гусарско упориште и политички центар Крајине. Први пут се спомиње 1045. године. У Паганији 1074. самостално иступа кнез Славац, а његово главно место је Омиш. Он је један од Качића који и у 12. веку дају неретљанске кнежеве. Византији је 1167. припојена и Крајина *(народ Качића)* са средиштем у Омишу. Према уговору с Дубровником из 1190, Качићи признају власт Стефана Немање, али су самостални у односу на захумске кнежеве. И у периоду 1208–1247. односи ће остати исти: Качићи признају власт Немањића, али су аутономни у односу на Хум. Одола Преданић, из племена Качића, 1247. господари Омишем.

Крајем 13. века Шубићи су загосподарили Крајином, као пограничном облашћу, али је Омиш остао у рукама угарског краља. После 1322. заузео га је босански бан Стјепан II Котроманић. У октобру 1350. цар Стефан Душан је заузео долину Неретве и кренуо даље на запад, пруживши помоћ

сестри Јелени, господарици Омиша, Клиса и Скрадина. По Душановом повратку, Босна је повратила своје позиције на овом простору. После 1357, Омиш је припао угарском краљу. У време угарске власти помиње се кастелан Омиша Филип Ноздроња. Град је још и 1397. био у рукама кастелана Ивана Чемера, човека краља Жигмунда. Он 1399. није више на тој дужности, али је Омиш и даље Жигмундов.

У пролеће 1401. град је припао Хрвоју Вукчићу, али су га Сплићани преотели и предали Угрима. Најкасније јануара 1403. Омиш је припао краљу Остоји, али његовим падом наредне године град је доспео у руке херцега Хрвоја Вукчића. У рату херцега Хрвоја са Жигмундом 1413–1416. обновљено је гусарење Омишана из претходних векова. После Хрвојеве смрти Омиш контролише његова удовица Јелена Нелипчић. Она је у априлу 1416. град поклонила свом брату, цетинском кнезу Иванишу Нелипчићу, поданику угарског краља. Он је град задржао све до своје смрти (1434). У периоду 1434–1440. Омишем су господарили у име угарског краља великаши Франкопани и Таловци.

После смрти угарског краља Алберта (1439), војвода Стефан Вукчић Косача напао је Омиш, у марту 1440. лично је био у опсади. Угарска краљица и бан Матко Таловац, видевши да не могу да одбране град, нуде га Дубровчанима, што су ови одбили. Војска Стефана Вукчића га је освојила у августу или септембру 1440. Наредне године су Млечани преотели Омиш и Пољице. У повељама датим Стефану Вукчићу 1444. и 1448, као његов град се наводи и Омиш. Почетком 1444. Омишани су се предали под заштиту Републике светога Марка, што је санкционисано уговором о миру између Венеције и Косаче. У време издавања прве повеље Алфонса V Арагонског, Стефан Вукчић није господар Омиша, али се није одрекао права на њега. Није јасно зашто се помиње и 1448, као херцегов посед. Када су Турци узели Босну (1463), херцег Стефан је молио да му се уступи Омиш као склониште, али га је Венеција одбила. Уз прекиде турске власти, Млечани ће Омиш држати до краја 18. века.

Омиш је првенствено имао војно-стратешку функцију која се огледала у чињеници да је представљао јаку луку преко које се могла контролисати пловидба на том делу Јадрана. Омишани су још у 11. веку због гусарења изашли на зао глас. Поред тога, омишка тврђава је контролисала и копнени трговачки пут од Сплита ка долини Неретве. Због стратешког значаја Омиш је био предмет пажње, како околних великаша, тако и владара Србије, Босне и Угарске, као и Млетачке Републике. Зато је често мењао господаре. Његова привредна функција је била секундарног карактера у односу на војну.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 360, 379; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus* II, 116, 124; XVIII, 171, 176–187, 209–213, 230–236, 251–266; Š. Ljubić, *Listine* III, 79, 82, 98; V, 14, 20–22, 36–38, 45–47, 111–114; IX, 226, 284, 287, 482; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 21–23; N. Klaić, *Povijest Hrvata*, 476–485; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 213–214; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 30–44; Исти, *Народ Качића Јована Кинама*, ЗРВИ 32 (1993) 19–35; P. Živković, *Ivaniš Nelipić izmedju Mletačke Republike i bosanskog kralja Tvrtka II Tvrtkovića*, Radovi FF u Zadru 27–14 (1987–88) 151–170; M. Šunjić, *Venecija i poslednji bosanski kraljevi (1420–1463)*, Hercegovina 4 (Mostar 1985) 81–90; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 46, 47, 52, 54; Ј. Мргић, *Доњи Краји*, према регистру; *Omiš i Poljica*, Omiš — Zagreb 2006; Н. Исаиловић, *Омиш под влашћу Хрвоја Вукчића и борба за његово наслеђе*, ИЧ 54 (2007) 131–150.

С. Мишић

ОНОГОШТ *в. Никшић*

ОСАНИЧКИ (Ossonitzk, Hosonichi) — град у области Дрине, налазио се у долини речице Осанице, леве притоке Дрине. Град треба убицирати у близини села Осанице изнад кога се налази брдо Градац, што сведочи о постојању тврђаве. Град Осанички се помиње у повељама Алфонса V из 1454. и Фридриха III из 1448, којима се потврђују поседи херцегу Стефану Вукчићу Косачи. У време турске власти, више Горажда, у долини реке Осанице, постојала је нахија Осаница, па је могуће да је у овој области и у средњем веку постојала истоимена жупа.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 78, 95; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 250–251.

М. Копривица

ОСИП (Osip, Ossypp) — тврђава, вероватно негде у Подрињу. Први пут се помиње у Дубровачком архиву 9. августа 1435, када се неки *Dobragl Gostisich de Osip* обавезао да до Св. Мартина исплати Радославу Турчину 33 и по златника. Помиње се и у обе повеље Алфонса V Арагонског (1444, 1454) и повељи Фридриха III (1448) кнезу и херцегу Стефану Вукчићу Косачи. Судећи по овоме, није имао привредну функцију, бар не развијену.

Извори и литература: L. Thallóczy, Studien, 359, 378, 394; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 201.

С. Мишић

ОСТРАЂА / ОСТАТИЈА (Ostacia) — рударско насеље Копаоничког басена. Једини помен овог насеља у писаним документима је у папском писму из 1346, када се међу католичким насеобинама у Србији наводи и ово место. Питање тачне

убикације Остраће још увек је спорно. Наиме, К. Јиречек је ово место идентификовао као село Остраће, које се налази на западним обронцима Копаоника, док је М. Динић мишљења да католичку колонију из средине 14. века треба тражити западно од Ибра, у данашњем селу Остатији, на североисточним падинама Голије. Археолошка истраживања овог подручја показала су да се у Остатији експлоатисало олово и гвожђе, о чему сведоче сачувани остаци рударских радова и топионица, пронађени у непосредној околини насеља. О рударској активности у овом крају сведоче и многи топоними у непосредној близини Остатије — села Сасе, Рудно, Коваче, затим Рудњачка река, Римска или Мајданска бразда и други.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, 82; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 33, 35, 37, 130.

Е. Миљковић

ОСТРОВИЦА (Osstraviza Vbistrizi, Ostrowitz, Ostruiza) — утврђени град у Подрињу, у жупи Бистрици, која се простирала око истоимене реке, леве притоке Дрине. Припадао је земљи Косача. Утврђење се помиње у три повеље из средине 15. века, којима су Стефану Вукчићу Косачи потврђени његови поседи. Повеље из 1444. и 1454. издао је напуљско-арагонски краљ Алфонс V, док је повељу из 1448. године издао „римски краљ“ Фридрих III, што су уједно и једини познати подаци о овом утврђењу.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: L. Thallóczy, *Studien*, 359, 378, 394; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 247–248; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 106.

Е. Миљковић
М. Копривица

ОСТРОВИЦА / ОСТРВИЦА (**Остръвица**, **Остравица**, **Ѡстрьвїца**, **Ѡстровица**, castello Osteruiza, Ostrauicha, castro Ostrauiza, castrum Ostrowech, Osterviza, Ostrovicza) — утврђење, на пет километара северозападно од данашњег места Рудника. Изграђена је на усамљеном каменом вису. Утврђење је подигнуто на уским заравнима два суседна врха, на пространијем и вишем платоу налазио се Велики град, а на мањој заравни Мали. На врху виса терен је подељен у две заравни које су повезане зидом од кога и данас постоје рушевине. Археолошким истраживањима потврђени су остаци подграђа, горњег, које лежи на западној падини узвишења и доњег, које лежи у подножју исте падине. Горње подграђе било је опасано бедемом. На локалитету Метаљка у доњем подграђу откривена је једнобродна црква, са остацима два слоја живописа. Уз цркву се налазила некропола с надгробним споменицима у виду грубо тесаних камених плоча. Покретни археолошки материјал (из утврђења и подграђа), углавном фрагменти керамике, датиран је у 14. и 15. век. Зидови утврђења грађени су од ломљеног и притесаног камена.

Први пут Островица се помиње у вези са сукобом краља Стефана Дечанског и сина краља Драгутина Владислава 1323/24. године. Наиме, после Драгутинове смрти (1316), краљ Милутин је затворио синовца Владислава, који је успео да се ослободи тек после смрти краља Милутина (1321) и да извесно време држи рудничку област, све док га краљ Стефан Дечански није потиснуо у Угарску. Српско-угарски ратови 1335, 1354. и 1359. непосредно су се односили на руднички крај. Године 1359. краљ Лудвиг је из Сланкамена доспео до Рудника и том приликом га заузео. Међутим, убрзо је био принуђен да га напусти. Од 1367. Рудник је у рукама Николе Алтомановића. Године 1371. накратко је овим местом завладао кнез Лазар, да би већ следеће године врховни владар у овом месту опет био жупан Никола Алтомановић. Мирнија времена за Рудник наступила су после пораза Николе Алтомановића 1373, када је рудничким крајем завладао кнез Лазар. У јесен 1389. Жигмунд Луксембуршки, угарски краљ, напао је Србију и тада је освојио утврђења Борач и Честин. Угри су оставили посаде у освојеним градовима, а краљ Жигмунд је још три пута предузимао походе у Србију — 1390, 1391. и 1392. године. У походу из 1390. краљ је стигао до Островице где је издао повељу. После Никопољске битке и слома Вука Бранковића, угарска војска је 1397. заузела Борач а безуспешно је покушала да освоји Честин и Неваде. Угарски поход вероватно је био уперен против војводе Николе Зојића као господара територије. Амбициозни војвода имао је намеру да се осамостали у односу на кнеза Стефана Лазаревића и непосредно буде подложан турском султану Бајазиту. Сазнавши за заверу, у пролеће 1398, кнез Стефан реаговао је одлучно, а војвода Никола Зојић нашао је уточиште у Островици, где је приморан да се замонаши, заједно са женом и четири кћерке. Островица је остала у српској власти све до 1438, када су Турци заузели ово најзначајније утврђење у рудничком крају. Обновом Деспотовине 1444, враћена је и Островица деспоту Ђурђу Бранковићу. Јула 1454. османска војска заузима опет Островицу, коју су Срби повратили, јер се 1456. и 1458. помиње *островичка власт*. Турци ће коначно заузети Островицу и руднички крај 1458. године.

Османске власти задржале су Островицу у функцији. Према подацима детаљног пописа Смедеревског санџака из 1476, помиње се село Под-

град и дефинише се као *варош тврђаве* Островица. До овог пописа његови становници као *кулукчије* тврђаве нису плаћали ни харач ни испенџу, али након пописа подлегли су овој обавези и припали тимару диздара Островице. У вароши су пописане 52 српске куће, а од занимања помињу се дијак, ковач, каменорезац и обућар. Варош је имала и свога кнеза.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 124–163, 156, 157; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 231, 292; Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српскога*, Гласник СУД 42 (1875) 223–328, 266; А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије. XV и XVI век* I, 261–272; *Археолошки споменици и налазишта у Србији* II, Београд 1956, 99–100; М. Динић, *За историју рударства* II, 21–22; Исти, *Област централне Србије у средњем веку*, 62–63; В. С. Јовановић, *Островица код Рудника. Прилог проучавању средњовековних градова у Србији*, Уздарје Драгославу Срејовићу: поводом шездесет пет година живота од пријатеља сарадника и ученика, Београд 1997, 511–531; С. Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, Моравска Србија — историја, култура, уметност, Крушевац 2007, 7–18.

В. Петровић

ОСТРУЖНИЦА (**Остр8жница**, Ostrusnica, Ostruniça, Ostrosniça, Ostrunica, Stresenica, Hostrizniza) — најстарији познати босански средњовековни рударски трг. Налазио се у средњој Босни, код Фојнице. Први писани документ у којем се помиње Остружница настао је почетком децембра 1349, али се њено постојање може померити најмање за деценију раније. Бан Стјепан II Котроманић је 1352. упутио дубровачкој влади писмо у коме наводи да је сазвао браћу Павла и Петра Гижлића због старог дуга који су направили када су заједно с Михом Менчетићем држали четири трга: Дријева, Остружницу, Градац и Двориште. Утврђено је да је Михо Менчетић са ортацима држао поменуте тргове негде у периоду 1335–1339. Тиме је постојање Остружнице посведочено 1339. године.

Осим Дубровчана, у Остружници су деловали и Саси. Браћа Ханс и Никл Сасиновићи продали су 1365. двојици Дубровчана половину рупа у Фојници и Остружници заједно са средствима за копање сребра. Рударска активност у Остружници с временом замире, тако да јој се од осамдесетих година 14. века губи сваки траг у изворима. Док је у средњем веку Остружница била рудник бакра и сребра, у изворима из доба турске власти спомиње се само као рудник гвожђа. Према турском попису из 1468/69, село Остружница је убележено као рудник гвожђа у нахији Хвојница, у вилајету Краљ. Имала је четрдесет хришћанских кућа и осамнаест неожењених хришћана. Судећи по расту становништва рудник је доживљавао просперитет — Остружница је 1528. године имала 79 кућа.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 71; С. Ћирковић, *Писмо бана Стјепана II Котроманића кнезу и општини дубровачкој о дугу дубровачких трговаца*, Грађа о прошлости Босне 1 (Бања Лука 2008) 23–35; A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, 45; K. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, 79, 80; M. Vego, *Naselja*, 88–89; D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 31, 32, 39, 133, 135, 148; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 29, 33, 46, 106, 157, 194.

С. Рудић

ОШТРИК (Osstrikch, Ostrich) — средњовековни град с тврђавом. Није познато где се тачно налазио. Спомиње се као посед херцега Стефана Вукчића Косаче два пута, као тврђава 20. јануара 1448. и као град с тврђавом и околином 1. јуна 1454. године.

Како се у овим изворима први пут наводи иза Северина, Ковина и Милешевца (1448), а други између Милешевца и Ковина (1454), М. Динић сматра да се налазио негде у Полимљу. Исти аутор изнео је мишљење да би можда требало узети у обзир брдо Оштрик с „Градином“, које се налази нешто источније, недалеко од Нове Вароши (Оштрик у Пчелицама). Д. Спасић је мишљења да постоје још два Оштрика у овој области, оба са остацима средњовековних градова, која би требало узети у обзир. Први је брдо Оштрик, северно од Пријепоља, изнад ушћа Бистрице у Лим, на десној обали Лима, а други место Оштрик на његовој левој обали, изнад села Бучја, где се налазе и топоними Градина и Подградина.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: L. Tallóczy, *Studien*, 379, 397 бр. XLVII, LXIII; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 199, 251; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 126; Д. Спасић, *Средњовековни утврђени градови средњег Полимља*, МЗ 2 (1996) 48–49.

А. Фостиков

П

ПАВЛОВАЦ (sotto Novi in Praza) — тврђава, подигнута на једном стрмом брежуљку изнад леве обале реке Прачe. Нема сумње да је град имао улогу заштите старог трга Праче, који се налазио око два километра узводно. Основа главног брањеног простора града била је облика неправилног многоугла дужине око сто и ширине око педесет метара. Павловцу се могло прићи само са северозападне стране, те су стога северна и североисточна страна биле најјаче заштићене — са четири петоугаоне куле. Остали делови града изгледа да нису имали куле, јер су били заштићени самим положајем. По формама својих утврда Павловац се разликује од других босанских утврђења из 14. века. Тврђава нема класичан донжон, и има неку врсту бастиона уместо традиционалних кула. Бедеми, који су са унутрашње стране делом засути земљаним насипом, грађени су у доњим зонама као подзид. Грађевине у североисточном делу тврђаве имају укопане просторије с нивоом пода за око три метра нижим у односу на околни простор. Вероватно су у питању подруми с равним дрвеним таваницама и могућим отворима за одбрану најугроженијих делова утврђења. У јужном делу тврђаве налази се четвороугаона грађевина, димензија 10 са 9 метара, зидова дебљине 1,10 метара. Са источне стране главног утврђења налази се простран спољни брањен простор са једном угаоном квадратном кулом, опасан бедемима који су местимично високи до седам метара, али тањи и лошије грађени у односу на бедеме главног утврђења. Испред овог бедема на растојању од шест-седам метара налази се широк и дубок тврђавски ров.

Бедеми Павловца прилагођени су појави опсадне артиљерије. На утврђењу се нигде не запажа ојачавање зидова, већ је читав град изграђен и прилагођен одбрани од топовске паљбе. Систему одбране Павловца припадала је и кула која се налазила са супротне стране Праче, на локалитету Градина, а бранила је положај с кога је било могуће гађати из топова главно утврђење.

Павловац се први пут у писаним изворима, као Нови, спомиње 11. маја 1423 — *sotto Novi in Praza*. Нови се следећи пут помиње 30. децембра 1426. у документу који се односи на парницу сребреничких фрањеваца са једним дубровачким трговцем. Подграђе Новог поново се јавља у изворима и неколико деценија касније — 1447–1449 — када се извесни Вукашин Милавчић *de Praza de sotto Novi* задужује код дубровачких трговаца. О активностима подграђа Новог нема више вести, чему је вероватно допринела и близина трга Праче. Не зна се тачно када је Павловац изграђен. Обликом основе и начином грађења, тврђава не може бити старија од средине 15. века, што је у супротности с чињеницом да се у писаним изворима први пут помиње 1423. године. Обично се верује да је тврђаву Павловац изградио кнез Павле Раденовић, али се мора претпоставити да је овде и раније постојало неко мање утврђење, о чему за сада нема доказа, чија је улога била да заштити оближњи трг Прачу, који се спомиње 1336. године. Павле Раденовић је можда проширио већ постојеће утврђење, а радове на његовом дограђивању и утврђивању наставили су и његови наследници, тако да се може претпоставити да је Павловац коначни облик добио у време Радослава Павловића и његових синова. Турци су Павловац заузели приликом похода 1463. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: N. Iorga, *Notes et extraits*, 216; М. Мандић, *Археолошке цртице из Босне*, Старинар 4 (1928) 12; K. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, 63, 133; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, NS 1 (1953) 11; M. Vego, *Naselja*, 83; G. Škrivanić, *Gradovi i utvrđenja u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, VIG 2 (1969) 135; I. Bojanovski, *Pavlovac na Prači*, NS 13 (1972) 71–77; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 99; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 132; S. Mutapčić, *Pavlovac (nekropola stećaka)*, GZM — Arheologija 37 (1982) 167–177; L. Žeravica, *Grobovi ispod stećaka na Pavlovcu kod Sarajeva*, GZM — Arheologija 37 (1982) 179–205; M. Popović, *Uticaj pojave topova na razvoj odbrambenih sistema srednjovekovnih gradova u Bosni*, Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi, Sarajevo 1989, 103–104; С. Ћирковић, *Једна парница сребреничких фрањеваца (Уз јубилеј босанске фрањевачке провинције)*, Годишњак ДИ БиХ 40–41 (1989–90) 34; М. Поповић, *Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини*, Зборник за историју БИХ 1 (1995) 43–44; Исти, *Утврђења Земље Павловића*, Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 100–101, 105.

С. Рудић

ПАРАКИНОВ БРОД (**Паракиновь Бродь, Паракинь**) — трг у Поморављу, крај реке Црнице, десне притоке Велике Мораве и недалеко од ње-

ног ушћа, на месту данашњег града Параћина. Најранији његов спомен је у повељи кнеза Лазара Лаври св. Атанасија на Светој гори, као трга који је властелин Цреп Вукославић уступио том манастиру. Ово место припадало је жупи Дубравници, а Цреп је такође управљао Петрушким крајиштем. У то време, Дубравница је по свему судећи била једна од жупа у саставу овог крајишта. Паракинов Брод се поново среће у повељи монахиње Евгеније (кнегиње Милице) Лаври 1398. године. Манастиру су тада враћена имања и поседи који су му били пре тога одузети и уступљени извесном Сисоју, између којих и Паракинов Брод. Како су део атара у Паракиновом Броду држали у то време и неки Зуб, Раденко и Шишат, људи познати само по именима, том приликом је било потребно да они омеђе своју земљу. Када су Османлије после смрти деспота Стефана Лазаревића (1427) освојиле Петрус, познато је да су се околна села нашла под њиховом управом, па је ову судбину вероватно следио и Паракинов Брод. После 1444. област се поново нашла у саставу Србије, а насеље, сада већ наведено као „трг Паракин", спомиње се у повељи Ђурђа Бранковића Лаври из 1452. године. Деспот је тада, уз остала места, узео натраг „Паракин са панађуром", давши манастиру у замену велики новчани прилог у висини од 120 литара сребра који је требало исплаћивати сваке године. Из ових докумената види се да је крајем 14. и током прве половине 15. века Паракинов Брод био сеоско насеље и важан локални трг крај кога се налазио прелаз и скела вероватно преко реке Црнице. Познија традиција коју је 1660. забележио Евлија Челебија, памтила је да је Паракин основао „српски краљ Рожо" (претпоставља се да се из овог искавреног антропонима крије Лазо, односно кнез Лазар). Османски путописац је описао ово место као утврђену паланку. Ипак, тадашње утврђење које је имало облик продуженог правоугаоника и било обима осамсто корака није потицало из средњовековне епохе. По свему судећи, подигао га је средином 16. века Рустем-паша, везир султана Сулејмана Величанственог, који је био задужбинар и паракинског великог хана.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Законски споменици*, 495, 497, 504; Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре атонске*, Споменик СКА 56 (1922) 8–10, 17; Evlija Čelebi, *Putopis*, 65–66; М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије од 1371 до 1459. године*, ИГ 1–2 (1987) 36; Исти, *Источна граница Деспотовине од 1428. до 1439. године*, ИГ 1–2 (1995) 31–32, 35; С. Мишић, *Саобраћај на Дунаву и његовим притокама у средњовековној Србији*, „Черно море между изтока и запада. Река Дунав мост между народи и култури", IX Понтийски четения, Варна 2004, 139–140; Исти, *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, Делиград — од устанка ка независности 1806–1876, Београд 2007, 5–7.

А. Узелац

ПЕРИН (Perin) — средњовековно утврђење, подигнуто на левој обали Дрињаче, близу ушћа Јадра. Било је седиште усорског војводе Твртка Станчића (1444). Одмах након пада Деспотовине, већ 1460. Перин је покорен. У првом турском попису помиње се и његова варош — подграђе, које потом замире и нестаје из извора, а тврђава је напуштена.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *За историју рударства* I, 85–86; A. Handžić, *Dva prva popisa*, 11, 19, 29, 112.

Ј. Мргић

ПЕТРИЧ (**Петрычь**) — На терену постоје остаци Великог и Малог града, односно Мале и Велике Калеје. Велики Петрич, у близини села Горња Неродимља, десетак километара западно од Урошевца, изграђен је на средњем од три врха једног овећег брда изнад ушћа Големе и Мале реке (Голема и Мала Неродимка), од којих настаје Неродимка, лева притока Лепенца. Подигнут је на стратешки важном месту, одакле је бранио прилаз долинама ових река, а вероватно и оближњи дворац српских владара у Неродимљи. Постојао је и пут који је повезивао Велики Петрич с Малим Петричем, удаљеним око три и по километра ка југу. Дужина утврђења у правцу север–југ износила је 180–200 метара, а ширина је била око осамдесет метара. Основа утврђења имала је овални облик с мањим, оштријим врхом окренутим ка клисури. У унутрашњости тврђаве налазе се остаци једне округле куле, која није била повезана са спољашњим зидом, што значи да је припадала зградама у унутрашњости утврђења. Са западне и источне стране, отприлике на половини дужине обимног зида, налазиле су се пуне куле, које су испадале из равни зида за два метра.

Мали Петрич подигнут је на стратешки неважном месту, повучен у клисуру, а ипак недалеко од Великог Петрича. Удаљен је од Горњег Неродимља осам до десет километара, а од Урошевца шеснаест до осамнаест километара. Утврђење је по свој прилици имало облик правоугаоника окренутог дужом страном према северу. Само утврђење било је приступачно само с јужне стране, док му се са осталих страна није могло прићи због стрмог пада терена према речицама, које се испод њега спајају. Утврђење је потпуно у рушевинама, без видљивих остатака кула, и само на два места се очувао зид.

Писани извори о Петричу су крајње оскудни. Ипак, један од битнијих догађаја из прве половине 14. века односи се на ово подручје. Наиме, 1331. краљ Душан је успео да се војним препадом домогне престола. Свога оца Стефана Дечанског напао је у дворцу Неродимљи, а овај се бежећи

склонио *у град глагољаеми Петрич*. Опкољен, убрзо се предао. Душан је у Сврчину крунисан за краља, а његов отац последње дане проживео је у Звечану, где је, по свему судећи, задављен.

Извори и литература: Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских* (изд. Ђ. Даничић), Загреб 1966, 212–213; С. Новаковић, *Немањићке престонице Рас — Пауни — Неродимља*, Списи из историјске географије, Изабрана дела, II, 213–250, 232, 242; И. Здравковић, *Петрич — град (Мала и Велика Калеја)*, Старинар 1 (1950) 219–222; Исти, *Средњовековни градови и дворци на Косову*, Београд 1975, 18–22; С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, Зборник МС ЛУ 20 (1984) 79–80; В. Јовановић, *Косовски градови и дворци XI–XV век*, Задужбине Косова, Призрен — Београд 1987, 368–369; Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан, краљ и цар (1331–1355)*, 44–46.

В. Петровић

ПЕТРУС (**Петроусь, Петрѹсь**) — град, средиште крајишта а касније власти. Налазио се на вештачкој заравни, на обронку планине Бабе, изнад данашњег села Лешја (средњовековног Лештја). Видљиви су остаци куле коју народ доводи у везу са Орловић Павлом. Поред ње видљиви су остаци старе цркве, вероватно Богородице петрушке, коју су подигли Вукославићи. На врху планине Бабе налазе се остаци утврђења које вероватно потиче из античког доба.

Цар Стефан Душан је жупану Вукославу даривао земљиште под Петрусом које је било *пустош*. Овај га је населио, подигао цркву св. Богородице у Лешју и оформио јој властелинство. У ово време град је већ постојао. Пред крај живота (1360) жупан Вукослав је своју баштинску цркву с властелинством, уз дозволу цара Уроша, потчинио Хиландару. Због лошег управљања, његови синови Држман (монах Дионисије) и Цреп су затражили и добили од цара Уроша своју задужбину назад у баштину.

Управу над крајиштем и Петрусом преузео је Цреп Вукославић. Он је 1380, заједно с Витомиром, на Дубравници испод Петруса разбио турску војску која је продрла од Ниша. После Косовског боја, а можда и у њему, нестао је Цреп Вукославић. Петрус је успешно одолевао налетима Турака 1402–1405. године, али је разорен у нападу принца Мусе 1413. године. Убрзо је обновљен и наставио је да служи као главна тврђава на крајишту. Убрзо после смрти деспота Стефана Лазаревића (1427), Турци су заузели Петрус и држали га до 1444, када је враћен деспоту Ђурђу Вуковићу. После овога Петрушко крајиште је претворено у *власт*, у складу с војном реформом која је отпочета још 1409. године. Још 1427. у Петрусу срећемо војводу који управља крајиштем. Он је у тој улози заменио властелина — крајишника, што су свакако били жупан Вукослав и Цреп Вукославић. Петрус је коначно пао под турску власт најкасније 1456. године. Турци су га учинили седиштем нахије коју су прикључили Крушевачком санџаку.

Град је имао изузетан стратегијски значај. Доминирао је околином, а испод њега је водио пут из Великог Поморавља у Црну Реку и за Видин, преко Честобродице. У селу Извор, испод града, била је *мимоходна царина* војводе Црепа Вукославића.

Извори и литература: Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 223; Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре Атонске*, Споменик СКА 56 (1922) 9–14; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 437–439; Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару. Даровнице властеоске породице Вукославића*, ИГ 1–2 (1976) 104, 105; Исти, *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 151–160; Исти, *Где се налазио град Петрус?*, Прилози КЈИФ 34, 3–4 (1968) 264–267; М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 25–48; Исти, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, ИГ 1–2 (1987) 29–38; Исти, *Источна граница Деспотовине од 1428. до 1439. године*, ИГ 1–2 (1995) 23–36; М. Васић, *Становништво Крушевачког санџака и његова друштвена структура у 16. веку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 49–73; С. Мишић, *Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источна српско-турска граница*, ИГ 1–2 (1987) 75–88; Исти, *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, Делиград од устанка ка независности 1806–1876, Београд 2007, 1–7.

С. Мишић

ПЕЋ (**Пекь**, Forno) — град и трг у Метохији. Први пут је поменут у историјским изворима као село у саставу метоха манастира Жиче. Архиепископ Арсеније је после 1253. преместио седиште архиепископије из Жиче у Пећ, у чијој близини је подигао цркву св. Апостола у којој је сахрањен 1266. године. Црква је подигнута на темељима старијег светилишта. Касније, по угледу на цркву у Жичи, названа је Спасов дом. У тој цркви је сахрањен 1271. и св. Сава II, али његови наследници Јевстатије I и Јаков боравили су у Жичи. До коначног пресељења архиепископије дошло је пошто су Дрман и Куделин спалили Жичу. Град је остао седиште архиепископије до 1455, када је пао под турску власт. Са северне стране, око 1320, архиепископ Никодим је подигао цркву св. Димитрија. Око 1330. архиепископ Данило II је с јужне стране св. Апостола саградио Богородичину цркву и пирг.

Присуство архиепископије утицало је да првобитно село прерасте у град и трг. У архиепископији су одржавани сабори који су решавали нека црквена питања. Један такав, на коме је решавано питање имовине патријаршије у селу Ждрелнику, одржан је 1411. године. На сабору

1450. патријарх Никодим је обновио привилегије карејској испосници св. Саве коју је одредио оснивач српске цркве, а решено је и питање једног имања и винограда који су се налазили у Пећи, а припадали су Хиландару. Становништво града чинили су Срби, али од треће деценије 14. века има помена Которана и Дубровчана. За Дубровчане, Пећ је имао идентичан значај као Ново Брдо и Призрен. Почетком 1380. дубровачки посланик Јуније Соркочевић добио је налог да посети патријарха, кнеза Лазара и Вука Бранковића у Пећи. Од почетка 15. века посведочена је стална дубровачка насеобина у којој су своје активности обављали конзули. Насеобина је извесно постојала и раније, јер је 1388. посведочено постојање римокатоличког свештеника у Пећи. Трговало се оловом и бакром, тканинама и пољопривредним производима.

Извори и литература: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* IV, 22–24; С. Новаковић, *Законски споменици*, 474–475; М. Динић, *Област Бранковића*, 347–353; Исти, *Настанак два наша средњовековна града*, 347–354; Г. Шкриванић, *Жичко епархиско властелинство*, ИЧ 4 (1954) 147–172; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Г. Милановац 2002[2], 76–78; В. Ђурић — С. Ћирковић — В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990; M. Canak-Medic, *L'architecture de la premiere moitie de XIIIeme siecle* II, Беогад 1995, 16–29;

М. Антоновић

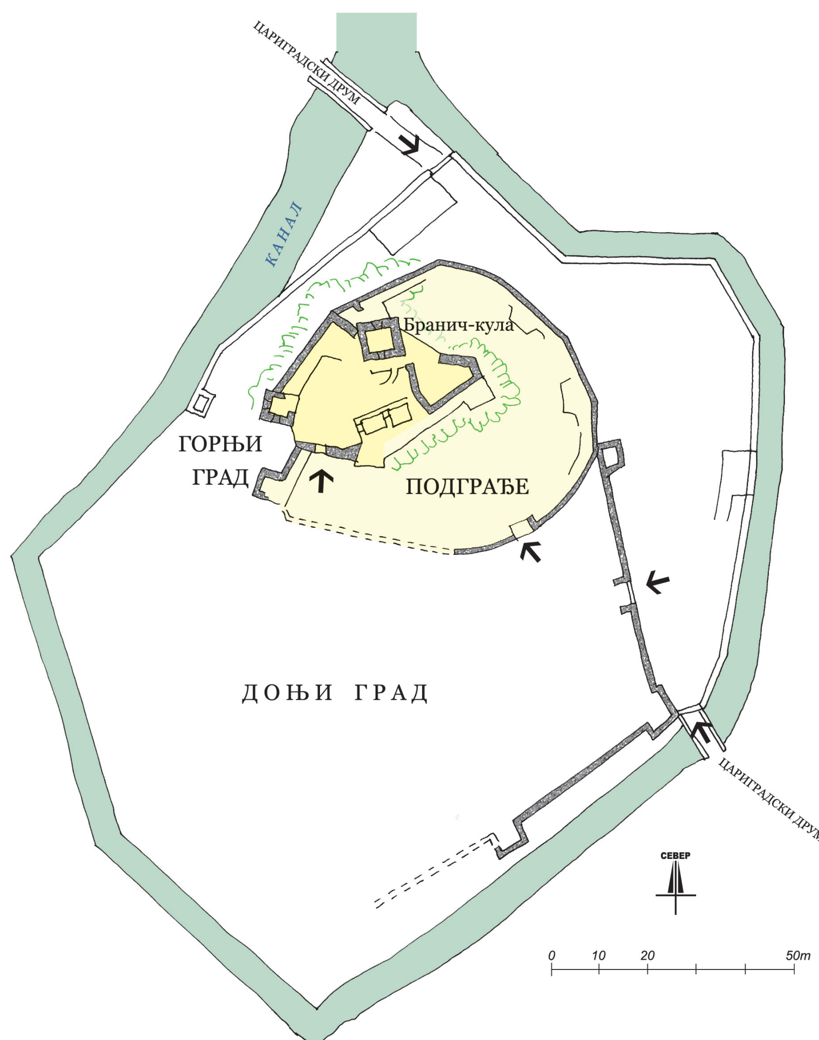
ПИРОТ (**Пиротъ**, Pirot) — средњовековни град на узвишењу између река Бистрице и Нишаве, у подножју Сарлаха. Пиротски град чине три целине изграђене у различитим периодима. Горњи град, на нижој стени, близу ушћа Бистрице у Нишаву, има издужен полигонални облик, у правцу исток–запад и димензије 50 са 35 метара. Куле овог дела тврђаве налазе се на све четири стране, док се највећа — бранич-кула налази у оквиру северног бедема. На југозападној страни је улазна капија, истурено постављена. Горњи град је грађен од ломљеног притесаног камена, неправилно сложеног. Зидови су ширине до 2,4 и максималне висине до једанаест метара, понегде ојачани дрвеним гредама и каменим блоковима античког и рановизантијског порекла.

Средњи град је степенасто спуштен јужно, источно и северно у односу на Горњи град. Образује елипсоидни облик димензија 70 са 60 метара, без кула. Улаз је био засвођен у оквиру јужног бедема. Грађен је од ломљеног камена у неправилном слогу и трпанца. Зидови су ширине до 1,4 и висине до девет метара.

Доњи град се налази у равници, има облик неправилног правоугаоника правца југозапад–североисток и димензија 180 са 130 метара.



Пирот — данашњи изглед



Средњовековни Пирот

Имао је три капије: Нишку — главну на југозападу, Стамбол-капију на истоку и Књажевачку на северу. У оквир Доњег града улазили су и Горњи и Средњи град, који су се нашли у његовом северном делу. Овај део града био је опасан воденим каналом ширине пет-шест метара у који је спроведена вода из Бистрице. Са унутрашње стране канала изграђен је одбрамбени зид висине метар и по и ширине 60–100 центиметара. Бедеми Доњег града су грађени од притесаног камена и трпанца, а тесани бигар је коришћен на угловима, пушкарницама, капијама и завршним деловима зида. Испред Стамбол-капије налазио се камени мост са три лука. Касније је у оквиру Доњег града изграђен зид од источног бедема Средњег града до Стамбол-капије и на тај начин град подељен на два дела.

На основу археолошких испитивања, фортификацијских одлика, начина градње и намене може се закључити да је Горњи град настао у другој половини 14. века, у доба кнеза Лазара, и био прилагођен ратовању хладним оружјем. Средњи град је изграђен у доба деспота Стефана Лазаревића, вероватно у периоду 1414–1425. године. У истом периоду вероватно је дограђен и ојачан Горњи град. Доњи град је изграђен у периоду турске владавине и прилагођен је начину ратовања ватреним оружјем, с великим бројем пушкарница дуж бедема. У овом периоду куле Горњег града претворене су у топовска места, а у унутрашњости је изграђен магацин-тамница. Средњовековни Пирот се развија на месту римског *Turres*-а, који се помиње у другом веку. Прокопије на том месту бележи град *Quimedava*, а арапски географ Идриси у 12. веку град под именом *Atrubi*.

Пирот је под српску власт први пут дошао у време Стефана Немање, у периоду 1183–1190. године. Велики жупан Вукан је у првим годинама 13. века накратко држао овај град. До битке код Велбужда, пиротски крај је био под бугарском влашћу. Кратко време је у области деспота Дејана, а после 1371. је улазио у област кнеза Лазара. Први пут су Турци ушли у Пирот 1385/86. године. Према подацима Нешрија, вођене су жестоке борбе с променљивим исходом између Лазаревих и турских одреда, али је Пирот ипак остао под турском

влашћу. Деспот Стефан је 1411. упао у пиротски крај, али се брзо повукао. Поход султана Мусе 1413. започет је из Пирота. Нови султан Мехмед I дао је деспоту Стефану град Копријан и област Знепоље, као и друге крајеве. На овај начин Пирот је, после три деценије турске власти, ушао у састав српске Деспотовине. Знепоље је враћено Турској око 1421. године. Током деспотове управе пиротски град је обновљен а вероватно је тада изграђен и манастир Поганово у долини Јерме. Пиротски крај је по свему судећи био организован као крајиште. До коначног пада под турску власт дошло је у периду 1425–1427. године.

Дубровачки трговци крајем 15. века Пирот и даље сматрају делом Србије, иако је он био под турском влашћу, у саставу Софијског санџака. Турци су Пирот звали Шехиркеј (град-село), а био је седиште нахије и кадилука. Овај град је скоро сасвим изгубио војну улогу и постао трговачко место на Цариградском друму. Према попису из друге или треће деценије 16. века, Пирот је имао 142 муслиманске куће и 23 неожењена муслимана наспрам само 23 хришћанске куће и три удовице. Током 16. века број становника је у порасту, и муслимана и хришћана.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића* (В. Јагић), Београд 1875 (фототипско издање, Г. Милановац 2004) 301; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 274; Б. Брокијер, *Путовање преко мора*, 126; Г. Елезовић, *Огледало света или историја Мехмеда Нешрије*, 45; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 133: Б. Храбак, *Пирот и Дубочица у дубровачким документима од краја XV до половине XVII столећа*, ИГ 1–2 (1951) 114–117: Н. Петровић, *Пиротски град*, Старинар 5–6 (1956) 295–304; К. Костић, *Историја Пирота*, 1–26; О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије*, 185–188; Ј. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, Пиротски зборник 8–9 (1979) 185–201; О. Зиројевић, *Око имена Шехиркеј*, ИЧ 27 (1980) 233–236; П. Пејић, *Пиротски град кроз векове*, 10–32; С. Мишић, *Пирот под српском влашћу у средњем веку*, Зборник радова — Пиротска буна 1836, Пирот 1997, 49–56; Исти, *Југоисточна Србија средњег века*, 38–39, 41, 64–65.

М. Копривица

ПЛАНА (**Плана**, Plana) — трг, рудник, данас истоимено насеље на југозападним обронцима планине Жељин. Налази се на Планској реци, десној притоци Ибра, која се у Ибар улива мало изнад ушћа Студенице, северозападно од Јошаничке бање. Геолошки и привредно припада копаоничком рудничком басену у ком лежи на крајњем северу, као потпуно изолована рудоносна област.

Средњовековна Плана (данас топоним Селиште, ненасељено) налазила се дуж Царинског потока, притоке Планске реке, ка којој се спуштала, на валовитој падини, с неколико природних заравни. Варош се протезала у дужини око петсто, а у ширини око двеста метара. Од кућа и зграда грађених једне уз друге 1954. били су видљиви остаци њих 153, од око најмање петсто до шестсто, колико се претпоставља да их је било. Остале су нестале углавном услед заравнавања током обраде земљишта. У оквиру насеља налази се и мочварна удољица, за коју се сматра да би можда могла да буде и вештачка творевина, сабиралиште воде за прање, као и за појење стоке. Осим остатака зграда различите намене и величине, у насељу се налазила и кула (данас тзв. Кулина) која је имала одбрамбене сврхе, од које је сачуван зид дужине дванаест и ширине десет метара. Зграде чији остаци постоје углавном су зидане у доњем делу каменом, а у горњем дрветом, мада је било и потпуно дрвених. Према налазима, потврђено је постојање две цркве, са обе стране потока, на истакнутим местима, у непосредној близини на око двеста метара међусобно удаљених, на заравни познатој као Дуарине (Дуварине), поред Селишта. Док су од једне остали само незнатни остаци камена бигра, коришћеног за њену изградњу, друга, која се налазила на крају насеља с гробљем, делимично је сачувана (данас се црква и старо гробље налазе испод садашњег гробља). Била је дуга седам метара, зидана од камена и поплочана студеничким мермером, а кров је изгледа био од бигра. У насељу је постојала и католичка црква, која се спомиње још 1346, а 1413. и саски свештеник, али није познато да ли је у питању једна од две поменуте или нека трећа. Према писаним изворима постојала је и ковница, која се спомиње 1388, када су ту ковани плански динари *(grossi de Plana)*, тежине 0,50 грама сребра. У оквирима насеља налазио се и трг, на заравни изнад Селишта, данас потес Пазариште, на коме се према усменом предању налазила и каснија чаршија, док топоними Царине, североисточно од Селишта на путу ка Цеовишту, као и Царински поток уз који се налази, указују на локацију некадашње царинарнице Плане. Између Пазаришта и Царинског потока лежи и Тамничко брдо, где се налази квадратна закопнина која личи на земуницу, позната као локалитет Тамница. Још један трг налазио се између Селишта и Цеовишта, познат као потес Трговиште.

У средњем веку Плана је била познати рударско-трговачки центар. У њеној околини бављење рударством било је развијено још у античком периоду, а у средњем веку рудници у Плани били су богати златом у праху, обичним и гламским сребром, оловом, бакром и гвожђем. И овде су вероватно Саси отпочели радове, о чему сведочи и назив оближњег Цеовишта (Цовиште, од *Zeche* — место рударске радње), на мање од два

километра источно од Плане. О рударској активности сведоче бројни остаци. Насеље је са свих страна окружено рудокопима и топионицама. Рудишта су била груписана на ревире: Цеовиште (на око два км удаљености), Влах-Орље-Муча и Разлечје-Вучјак. Рекогносцирано је преко 2.700 свртњева и уселина и 58 топионица (44 за олово, десет за гвожђе и четири за бакар), а укупна дужина подземних радова цени се на око 150 до 300 километара. Ради испирања злата изграђено је и велико хидротехничко постројење дуго преко педесет километара, од чега су половину чинили цевоводи за које је употребљено око 65.000 грнчарских цеви пречника од нешто више од четрдесет центиметара. Изнутра нису глеђосане, за разлику од оних насталих у Копорићу и Заплани, па има мишљења да су настале пре почетка експлоатације олова у Плани. Осим помињаног Цеовишта, у околини се налазе и други бројни топоними настали у вези с некадашњим рударским и привредним карактером насеља: Плакаоница, Шљакиште, Колска или Боровска река (кола–топионице), Кижа или Планска река, Рудњачка река (раније Царска), Рудњак, Римска или Мајданска бразда, Ковачи, Ковачка река.

Околина Плане, која је представљала центар рударског реона дугог преко двадесет километара, обиловала је побочним насељима која су се налазила код Рудњака, Колске реке, Копривнице, Главчића. Међу њима се посебно истиче насеље Ковачи (данас остаци гробља на левој обали Ковачке реке и развалине црквице), на око четири до пет километара јужно од Плане, које је представљало средиште занатства гвожђа у копаоничкој области и Предоле (топоним Селиште), где се осим остатака кућа налазе и два црквишта, од којих једно познато као Никољача. Иако добро повезана са околним насељима локалном мрежом путева, изгледа ширине два метра, од којих постоје остаци на деоници Селиште–Цеовиште у дужини од око осамдесет метара, Плана је била прилично саобраћајно изолована. До ње се стизало једино из правца Гокчаничке или Јошаничке реке, преко којих је имала излаз на познати пут који је водио долином Ибра.

Није познато када је средњовековна Плана основана. Први пут спомиње се 1346, као католичка парохија, што значи да је ту бар неколико година раније боравило католичко становништво које су углавном чинили првобитно Саси, а затим и Которани и Дубровчани. Вероватно је настала најкасније у другој деценији 14. века, ако не и раније. Према мишљењу В. Симића, основана је можда још у 13. веку. Ту је постојала и колонија Дубровчана, која је имала свог конзула и која је одржавала везе с Рудником, Сребрницом, Крушевцем, Трговиштем (Нови Пазар) и Трепчом. Први конзул који нам је познат био је 1388. Марин Бенешић. Осим у Плани дубровачки трговци задржавали су се тридесетих година 15. века и у близини, у селу Ковачи *(uilla Chouazi)*. Последњи пут Плана се спомиње 1461. године.

Иако се ретко спомиње у изворима, према остацима материјалне културе, посебно техничке, Плана је у средњем веку представљала центар најзначајнијег рударског рејона копаоничке области. Овде је потврђено 20 одсто свих старих рударских радова на Копаонику и 27 одсто свих топионица.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Р. Илић, *Ибар*, Насеља српских земаља III, Београд 1905, 545–546; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник КЈ I, 266; В. Симић, *Плана, средњовековно насеље рударске привреде*, Гласник ЕИ 4–5 (1955–1957) 1–18; В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, 67; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, према регистру.

А. Фостиков

ПОДГОРИЦА (Potgoriça, Potgoriza, Podgoriza, Podegorica) — Једна од важних станица на римском путу који је од Нароне водио до Скадра била је *Alata (Halata)*, подигнута код ушћа Рибнице у Морачу, на око пет километара удаљености од Доклеје. На подручју потоње Старе вароши пронађени су остаци римске стражарнице *(turris)* и водовода. У 11. и 12. веку на том месту је постојало насеље Рибница, које није имало карактер градске настамбе. Рибница је постала позната захваљујући податку да је ту рођен Стефан Немања. Име Подгорица први пут је забележено 1326, у најстаријој сачуваној судско-нотарској књизи Которског архива уз име извесног трговца Јована *(Johannes de Podgorize)*. Током 14. века у више наврата у документима которске провенијенције и другој грађи поменути су трговци из Подгорице, што упућује на закључак да је током 14. и у првој половини 15. столећа Подгорица била трг. У време деспота Стефана Лазаревића Подгорица је постала седиште власти за Горњу Зету. После обнове Деспотовине (1444), у Подгорици се налазила *curia* војводе Алтомана, одакле је он предузимао акције у циљу јачања власти српског деспота у Зети. Током 1456–1457. Турцима је пошло за руком да овладају Горњом Зетом, којом приликом је и овај трг дошао под њихову власт. У периоду 1474–1478. по наредби султана Мехмеда II на ушћу Рибнице у Зету подигнута је тврђава која је убрзо постала центар кадилука. Тек у време турске власти Подгорица је добила профил градског насеља.

Извори и литература: М. Башић, *Старе српске биографије* I, 24–25, 31; A. Mayer, *Monumenta. Catharensia*, 38; Š. Ljubić, *Listine* X, 68, 151; *Acta Albaniae Veneta* II–16, 3884; С. Новаковић, *Законски споменици*, 122–124, 429; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 251; *Историја Црне Горе* I, 320–321; II–1, 19, 35, 76; II–2, 192, 212, 235, 295, 308–309, 312, 317, 318, 332; *ИСН* 1, 236; *ИСН* 2, 125, 222, 275, 299, 406, 408–409, 411, 418, 426, 429, 503; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 10, 26, 148, 159, 370, 376, 421; II, 46, 48, 149, 322, 326, 386; М. Динић, *Област Бранковића*, 353–356; Исти, *Настанак два наша средњовековна града*, 347–356; П. Мијовић, *Alata — Рибница — Подгорица*, Старинар 15–16 (1964–65) 69–93; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 53–54, 128–130.

К. Митровић

ПОДРИНАЦ (Podrinaz, castrum Boytrynecz) — Први помен потиче из 1436. када се Дубровчани жале на нове царинарнице у Требињу, Сутјески и Подринцу. Не зна се где се тачно налазио. Претпоставља се је био негде на левој обали Дрине, вероватно у самом месту Дринаљеву. Утврђење *Boytrynecz* се помиње у повељи краља Фридриха III, која је издата у Бечу 20. јануара 1448. херцегу Стефану Вукчићу Косачи. Поједини истраживачи сматрају да се овај податак односи на Подринац.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 379; M. Vego, *Tri povelje*, 453–486, 460, 470, 472; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 178–269, 250; M. Vego, *Naselja*, 92–93; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 104–105.

В. Петровић

ПОПОВСКИ (Popohosti) — град у жупи Попово, чије име није сигурно. Помиње се само у повељи Алфонса V Арагонског из 1444. године. Пошто је Попово херцег Стефан Вукчић држао и касније (1454), град је до тада можда напуштен. Лежао је на брегу Клисура више Завале, где је био центар жупе Попово. На овом локалитету постоје рушевине града. Имао је улогу жупског средишта.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 359; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 207; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 142.

С. Мишић

ПОЧИТЕЉ (Posichell, Beczitel, Pozitell) — тврђава у жупи Дубрави, при ушћу Брегаве у Неретву. Први пут се наводи 1444. у повељи Алфонса V Арагонског херцегу Стефану Вукчићу, а вероватно је подигнут бар неку деценију раније. Помиње се и у другој херцеговој повељи (1448). Мађари су га запосели још за живота херцега Стефана Вукчића, претварајући га уз помоћ Дубровчана у главно упориште борбе против Турака. Дубровчани су 1466. градили мост на Неретви за потребе угарске посаде у Почитељу. Изградњом и самога града руководе Дубровчани, на челу с градитељем Паскојем Миличевићем. Они су све време новчано помагали одржавање тврђаве, а посаду су снабдевали неопходним материјалом и храном. Давали су и готов новац за издржавање Почитеља, што се види из потврде краља Матије Корвина (1468). Материјално је град помагао и херцег Влатко Косача.

Почитељ је запречавао продор у долину доње Неретве. Тврђаву је у јесен 1471. опсео Хамза-бег и заузео је, чиме су се Турци учврстили источно од Неретве и олакшали себи продор на запад, угрозивши Влатковиће. Мађари су морали да се повуку у Кош. У периоду 1471–1835. градом је господарио диздар. Никада није прерастао улогу тврђаве, а пре доласка Турака није имао подграђе, а ни привредну функцију.

Од првобитног, средњовековног утврђења, сачувао се само доњи део главне куле, мала четвртаста кула лево од улаза у тврђаву и један део зида на западној страни, јужно од чатрње (цистерне) у тврђави. Централни део тврђаве припада епохи турског градитељства. Град је дограђиван у више наврата у периоду од 16. до 18. века. Турци су му више пажње посветили тек после Великог Бечког рата (1683–1699). Испод тврђаве, крај реке, с временом се развило мало насеље.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 359, 378; J. Radonić, *Dubrovački akti i povelje* I–2, 670–671, 685, 700, 702, 713; N. Dobrović, *Neimari dubrovačkih zidina*, Зборник АФ БУ (1953–56) 154–155; Dž. Čelić, *Počitelj na Neretvi*, NS 7 (1960) 5–50; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 28, 104, 105, 142.

С. Мишић



Почитељ — данашњи изглед

ПРАЧА (Praza, Praca) — трг на истоименој реци у жупи Борач. Према једном тумачењу, Прача се, на основу дела текста који гласи *in comitatu Berez Prasha Byscupina vocata*, први пут помиње у повељи угарског краља Беле IV издатој 1244. године. Међутим, према истраживањима заснованим на подацима из дефтера од 1468/69, текст највероватније треба тумачити као *in comitatu vrch Pracha Byscupina vocata*, из чега следи да није реч о месту Прачи већ о жупи Врхпрачи. Прача се у дубровачкој грађи први пут јавља 1361, када је њен становник Никола Милетковић постао дубровачки грађанин.

У другој половини 14. века за Прачу има далеко више података из Дубровачког архива него за остала места босанске државе. У једној одлуци дубровачке владе из августа 1380, Прача, Дријева, Сребреница и Ново Брдо наводе се као места у Србији и Босни у којима се дубровачки трговци највише задржавају. У Прачи је било доста Дубровчана, али изгледа недовољно да би сачињавали једну насеобину. Још током 14. века у Прачи се у трговини оловом истичу домаћи људи, да би током првих деценија 15. века обим њихових послова био у наглом порасту. Организација и разгранатост њихове трговине, као и кредитне трансакције у којима учествују показују да су у питању трговци великих размера. Из Прачe су били Браило Тезаловић, Богдан Муржић и Брајко Хваонић, најкрупнији босански трговци оног времена. Главни предмет њихове трговине било је олово које је вероватно добрим делом потицало из Олова. Прача се у више наврата помиње као циљ дубровачких каравана, који до ње доносе робу. Од тридесетих година 15. века Дубровчани своју трговину много више оријентишу на сребро него на олово, што је довело до тога да Прача почиње полако да пропада и замире. Према турском попису из 1468/69, пазар Прача је имао 74 хришћанске куће и петнаест неожењених хришћана. Прача је била и седиште истоимене нахије у вилајету Павловић.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, 73; K. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, 53, 133; M. Vego, *Naselja*, 96; D. Kovačević-Kojić, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961; Иста, *Градска насеља*, према регистру.

С. Рудић

ПРЕШЕВО (**Прѣшѣво**) — град. Овај топоним забележен је у повељи којом су господин Константин и његова мајка царица Јевдокија 1381. даровали Хиландару манастир Архиљевицу, задужбину деспота Дејана. Налазио се близу данашњег села Норче, неколико километара јужно од Прешева. Из овог документа сазнајемо још да је Хиландару приложена и црква св. Николе у тадашњем селишту Норча с половином тог селишта *и са њивама и са млином и са ливадом у Прешеву т҃е цркве*. Други храм подигао је и Архиљевици приложио монах Неофит, односно великосхимник Герман. Град Прешево се среће и у Пшињском поменику, чији најстарији делови датирају из друге половине 15. века. Постојала је и жупа Прешево, која је обухватала Прешевску котлину сем области око ушћа Моравице. У 12. веку вероватно је била део веће предеоне целине (Врање или Морава), а касније је припадала „земљи“ Жеглиговској. Средином 14. века била је баштина деспота Дејана, али се севастократор Влатко Паскачић проширио на рачун његових синова. Ћесар Угљеша Влатковић, његов наследник и господар Иногошта, Прешева и Врања, придодао је наведене области српској држави приступивши деспоту Стефану Лазаревићу 1402. године. Изненадни напад султана Мусе на Ново Брдо 1412. угрозио је Угљешину власт у овом крају, који је он вероватно изгубио током ратова 1425–1427. године.

Територија Прешева и најближих села, као и читав слив Моравице, чува бројне археолошке остатке. На неким античким и позноантичким локалитетима у средњем веку је обновљен живот. То се пре свега односи на локалитет Марково кале. Реч је о узвишењу које својим стрмим странама надвисује састав Курбалијске и две мање речице. Елипсоидни плато (60 са 35 метара) простире се у правцу исток–запад и са западне стране је мањим седлом повезан са огранцима планине, док отворен источни поглед пружа изванредну могућност надзора Прешевске котлине из које се у виду лепезе пружа више значајних путних праваца. Еродиране ивице откривају различит антички и позноантички материјал. Објекти изграђени техником заливања камена и, понекад, делови античке опеке белим чврстим кречним малтером, свакако припадају средњовековном периоду. Такав је на западу зид дужине око шест и висине око пет метара, а који је вероватно био део куле чији зидови су процењени на око два метра дебљине. На јужном ободу, истом техником озидана је кружна кула пречника два метра. О чврстини средњовековног Прешева говори и Курипешићева путописна белешка из 1530, која каже да је ту некада био леп град. У подножју овог брда, непосредно уз обалу Курбалијске реке, уочени су остаци касноантичких грађевина и некрополе на локалитету Градиште. Забележени су и локалитети Хисар, Манастириште и Црквено. С Прешевом посредно можемо повезати и Островицу, родни крај чувеног Константина Михаиловића,

која се налази око седам километара југозападно, уз ток Курбалијске реке.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Пшињски поменик*, Споменик СКА 29 (1985) 20; Исти, *Законски споменици*, 446–447; Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или Турска хроника*, Београд 1959, XXX–XXXII (Ђ. Живановић); М. Јовановић, *Археолошка топографија, Археолошка истраживања у 1966. и 1967. години*, ВГ 3 (1967) 313–335; Исти, *Археолошка топографија, Археолошка истраживања у 1968. години*, ВГ 4 (1968) 495–520; М. Костић, *Прешевска котлина*, ВГ 5 (1969) 93–105; М. Златановић, *Топонимија Прешевске Моравице*, ВГ 20 (1987) 115–139; Исти, *Архиљевица*, ВГ 20 (1987) 169–174; Ј. Маринковић, *Микротопонимија сливова Прешевске Моравице и Кленичке реке*, Београд 1995, 94 (Рукопис докторске дисертације); С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, 18, 20–22, 32, 34, 35, 40–42, 46, 63, 68–70, 74; *Археолошка истраживања Е–75*, Београд 2005, 283–423.

В. Алексић

ПРИЗРЕН (**Призрѣнь**, Πριζδρίανα, Prisren) — средиште Призренске жупе, на излазу Призренске Бистрице из Дувске клисуре, уз северне падине Цвиљена. Према археолошким налазима, није настао на античким коренима, већ потиче из византијске епохе, када су настали и оближњи Вишеград и Дрвенград. Град је имао подграђе с тргом, изнад кога се налазила тврђава. Најјаче је био утврђен део према превоју брда одакле је напад најлакши. Дуж унутрашње стране бедема налазиле су се просторије за смештај посаде. Један лагум је из тврђаве водио до Бистрице.

Први помен Призрена у писаним изворима потиче из 1019, када се, приликом оснивања Охридске архиепископије, наводи као седиште једне од епископија. Приликом устанка Ђорђа Војтеха 1072, устаници су Константина Бодина, кога им је послао његов отац, дукљански владар Михаило, у Призрену прогласили за цара, под именом Петар. Бодин је из Призрена кренуо ка Нишу, али је поход завршио неуспешно. Призрен спомиње и Теофилакт Охридски у писму скопском дуксу Таронитопулу, када за призренског епископа каже да је побожан и честит. Град је освојио Стефан Немања после 1183. и држао га до 1190. и битке на Морави. У време издавања Хиландарске повеље, Призрен је био византијски, а Немања у повељи наводи да је од византијског цара *испросио* парике у Призрену које је приложио Хиландару. Град је поново освојио Стефан Немањић после 1207. и смрти бугарског цара Калојана. У држави Немањића, Призрен ће постати један од најзначајнијих привредних и управних центара. Српски владари су често долазили у овај град, а цар Урош је најчешће боравио у Призрену, у двору на Рибнику. Град је остао у царевим рукама бар до 1363. По уздизању Мрњавчевића град је припао краљу Вукашину. После њихове пропасти (1371), Призрен су 1372. узели Балшићи, а после смрти Ђурђа Балшића преотео им га је 1378. Вук Бранковић. После 1396, па до почетка 1402, држи га кнез Стефан Лазаревић. Пред Ангорску битку, Бајазит је Призрен и целу област Вука Бранковића вратио његовим синовима. Турци су га први пут заузели 1439, приликом првог пада Деспотовине. Коначно је под турску власт пао 1455. и постао седиште нахије, а затим и Призренског санџака.

Призрен се до почетка 14. века развио у јак привредни центар захваљујући и чињеници што се налазио на чувеном Зетском путу, који је спајао Метохију с приморским градовима у Зети. У ово време у граду постоји значајна колонија дубровачких трговаца. Дубровачка влада је од 1325. постављала конзула за Србију, а 1332. је одређено да највише има да борави у Призрену. Поред Дубровчана овде се стално настањују и Которани. Још од времена цара Душана овде постоји ковница новца. Краљ Вукашин овде кује свој новац најкасније 1370. године. Призрен је ковао свој новац, што говори о економској снази овог града.

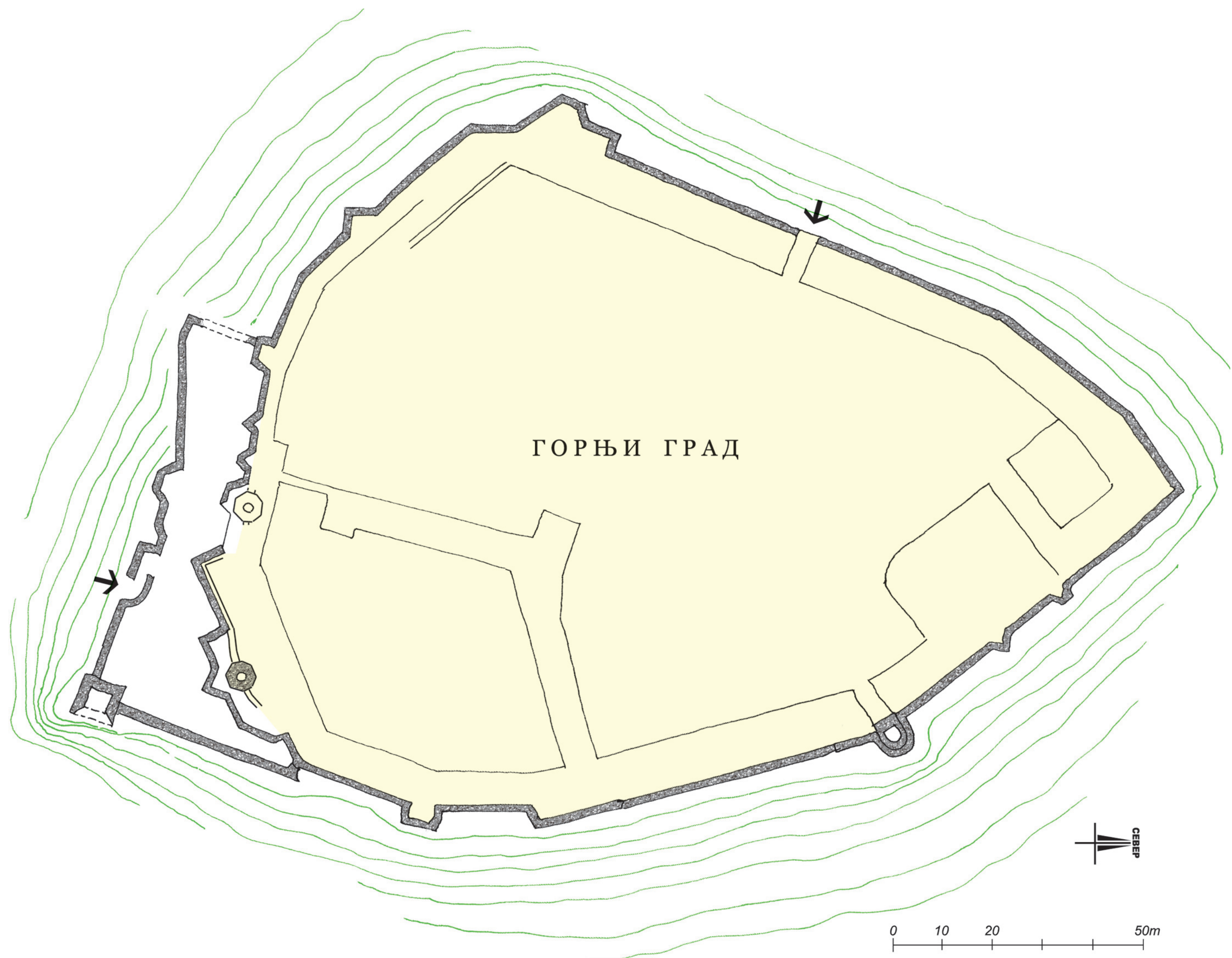
Немирна времена која су наступила после битке на Марици била су почетак краја Призрена као трговачког центра. У време управе Балшића град је економски опадао, а дубровачки трговци га све ређе посећују. У време деспота Стефана Лазаревића он замире као трговачки и градски центар. Дубровчани 1433. изјављују да више не обилазе град и помињу га као напуштено трговачко место. Поред политичких узрока, уздизање Новог Брда још је један разлог пропадања Призрена.

Поред привредног значаја, Призрен је још од раног средњег века био епископско седиште.

Призрен — градско утврђење данас



Средњовековни град Призрен



Призрен — градско утврђење

Са оснивањем српске аутокефалне цркве 1219, Призренска епископија је наставила свој живот као једна од епископија српске цркве. Њено седиште је смештено у цркву св. Богородице Љевишке. По уздизању цркве на ранг патријаршије 1346, Призренска епископија је уздигнута на ранг митрополије. У изворима се помиње више призренских епископа (Дамјан, Илија, Арсеније). Први призренски митрополит био је Јоаникије, носио је и титулу архиепископа и имао је суфраганог епископа. Последњи митрополити који се помињу у Призрену јесу Венјамин, који је умро 1433, и његов наследник митрополит Михаило, који је умро 1453. године. У Призрену и Св. Арханђелима извршено је 1375. помирење српске и цариградске цркве, у чему је кључну улогу одиграо кнез Лазар. Приликом заузимања града 1455, Турци су катедралну цркву Призренске епископије — Богородицу Љевишку, претворили у џамију. Поред ове цркве у граду је постојао читав низ мањих цркава чији су ктитори били властела која су живела у граду. То су цркве св. Никола (ктитор Драгослав Тутић), св. Спас (Младен Владојевић), св. Никола — Рајкова црква (Рајко Киризмић), св. Димитрије на месту данашње католичке цркве св. Богородице, св. Ђорђе у дворишту данашње Саборне цркве (браћа Руновићи). Краљ Милутин је овде подигао цркву св. Архиђакона Стефана, а 1371. *млади краљ* Марко подигао је Госпођину цркву, у близини Рајкове цркве. У граду су постојале и две латинске цркве — св. Марије и св. Петра. С пропадањем трговине пропадала је и католичка парохија у Призрену, али се и 1434. у њему помиње римокатолички свештеник Михаило. У близини Призрена своју гробну задужбину подигао је цар Душан — Св. Арханђеле.

Призрен је имао и свој градски метох, земљу под својом непосредном контролом у околини града. Метох се граничио са атарима првих села према граду. Земљиште у метоху је припадало



Призрен — остаци града са црквом св. Спаса у позадини (1930)

становницима града и било је добро обрађено. Ту су се налазили виногради, вртови, воћњаци, док је њива било мало и то на периферији метоха.

Призрен спада у групу градова наслеђених од Византије. Градом је управљао кефалија у чијој надлежности су била и градска утврђења. У време Стефана Душана кефалија је био брат челника Милоша Повике, Радослав, који је 1365. био кефалија Сера. Кефалија се старао о обавези закупаца призренске царине према манастирима, неповредивости земљишне својине, реду и безбедности. Радослав је био локални кефалија чија се надлежност протезала на град и жупу. Установа кефалије се овде одржала до 1455. Призрен је имао и кнеза, који је био најближи помоћник кефалије у цивилним пословима у локалној управи. Његови послови били су у вези са унутрашњим животом града и подграђа и трговином у њему. Зато ову функцију често врше Дубровчани. Кефалија и кнез су заједно судили ситније имовинске спорове, а за баштине и *ине големе работе* судило се саборно. У управи градом своју улогу су имали и цариници који су судили трговцима за непоштовање царинских прописа и за неплаћање царине. Браћа Марин и Миха Бунићи били су закупци призренске царине од 1335. до 1342: Миха је и становао у царинарници. С Призреном се доводи у везу и трговац Богдан Киризмић који је 1370. постао протовестијар краља Вукашина. Због разгранатости трговачких и финансијских послова у граду је постојао и номик.

До шездесетих година 14. века, Призрен је један од најјачих привредних центара Србије. У то време дубровачка колонија у овом граду је међу највећим у српским земљама. У граду су присутни и которски трговци, који су овде 1326. имали *кућу воштану* за цеђење и прераду воска. На призренском тргу се трговало воском, сребром, оловом, а увозиле су се највише со и тканине. Поред Бунића, овде су значајну улогу у трговини имали и представници породица: Држић, Лукаревић, Гучетић, Манчетић, Басилио, Васиљевић, Витагна, Бенешић, Бинчулић, Крусић и Соркочевић. Присуство великог броја Дубровчана и развој трговине утицали су на стварање бројног слоја домаћих трговаца. Тако је забележено да је 1368, само у једном дану, у Дубровнику боравило седам трговаца из Призрена. По обиму кредитног пословања издваја се Богдан Киризмић. Дубровачка колонија се развијала до 1371, када почиње да пропада.

Поред трговине у граду је било развијено и занатство. Постојале су радионице за израду накита, ковница новца, а град неко време кује соп-

ствену емисију новца. Дубровчани овде купују тканине, што значи да је у граду било ткача. У граду је било више златара, ковача, грнчара, шаваца, обућара, уздара, зидара, воскара, кожухара. Део ових занатлија био је потчињен црквама и манастирима. Преко накита и украсних тканина становници Призрена по раскоши приближавају се племству, и на помолу је почетак формирања грађанског сталежа. У време цара Душана у граду су се одржавала четири панађура годишње. То су били својеврсни сајмови трговине који су доприносили економском развоју града.

Привредна и урбана развијеност града утицала је на то да га и сами владари радо бирају као место чешћег пребивања. Поред двора у Рибнику, српски владар је имао двор са вртом и у самом граду. Поред владара, у граду је било више дворова властеле, посебно ситне. Ту је живело много властеличића, а неки од њих се помињу у светоарханђеловској хрисовуљи: Новак Пеција, Теодор Лепић и зет му Мирослав, Орландо Мицовић. Ови дворови су у ствари њихове куће у граду.

Развијена трговина и занатство, присуство ситне властеле и стварање домаћег слоја трговаца, чинили су Призрен једном од најурбанизованијих средина у Србији 14. века. Немирна времена и развој рударства допринели су замирању ових процеса, а улогу Призрена преузеће Ново Брдо. Призрен је свакако снажно утицао на целу своју жупу, о чему сведочи појава трговаца у неким селима ове жупе. Поред управног и привредног, Призрен је неко време имао и улогу културног центра, са свим својим црквама и манастирима у непосредној околини града. У њима се развија јака преписивачка делатност.

Извори и литература: H. Gelzer, *Ungedruckte*, 42; *ВИИНЈ* 3, Београд 1966, 180–182, 353; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 6, 157–165; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 388, 478; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 53–54, 93–97; *Monumenta Ragusina* I, 209; IV, 32; V, 184, 340–343, 382; Ј. Тадић, *Писма и упуства Дубровачке Републике* I, 230; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 54, 314; И. Јастребов, *Хрисовуља дечанског краља од год. 1326*, Гласник СУД 49 (1881) 264; С. Мишић — Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 9–15, 21–40, 45–48, 50–52, и даље према регистру; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 173–175; Р. Грујић, *Откопавање Светих Арханђела*, Гласник СНД 3 (1928) 239–274; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 271; II, 425; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 74, 146; В. Јовановић, *Рибник код Призрена. Прилог проучавању средњовековних владарских дворова*, ЗРВИ 34 (1995) 79–89; М. Благојевић, *Град и жупа — međe градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља (12–18. век), Смедерево — Београд 1992, 67–84; Исти, *Државна управа*, 27, 190, 238, 258, 259, 260; Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, 87, 125; Р. Михаљчић, *Град у преломном раздобљу*, Социјална структура српских градских насеља (12–18. век), Смедерево — Београд 1992, 113–123; Б. Ферјанчић, *Манастирски људи у византијском и српском граду*, Ibidem, 51–66; С. Мишић, *Историјска географија у житијима светог Симеона и светога Саве, Свети Сава у српској историји и традицији*, Београд 1998, 93–105; Х. Калеши, *Када је црква Свете Богородице Љевишке у Призрену претворена у џамију*, Прилози КЈИФ 28 (1962) 253–261; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у 14. веку*, 123, 146, 147, 189, 240, 320–326; М. Ивановић, *Црквени споменици 13. и 14. века*, Задужбине Косова, Призрен — Београд 1987, 505–512; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, Београд 1994, према регистру.

С. Мишић

ПРИЗРЕНАЦ (**Пꙑизꙑеньць**, Priesrienaç, Preserenеç) — средњовековна тврђава с насељем и тргом, данас топоним Каљаја, између села Паралово и Брасаљце, која се међусобно граниче, на око једанаест километара југозападно од Новог Брда и дванаест километара западно од Прилепца.

Остаци утврђења налазе се на левој обали Брасаљске реке, леве притоке Биначке Мораве, у атару села Брасаљце, у махали Оџовит (Хоџовићи). Овај атар граничи се са атаром села Паралово, под називом Каљаја, на врху главице једног већег брега који доминира околином, одакле надзире долину ове реке, којом је водио пут са Гњиланског поља ка Новом Брду. Током средњег века припадао је жупи Тополници, заједно с крајем око Новог Брда, а касније у област Криве реке (леве притоке Биначке Мораве).

Облик града је утврђен на основу остатака порушених зидова и отпалог камења. Главна цитадела налазила се на самом врху главице, у облику троугла и имала је две затворене куле на крајевима и једну отворену у средини. На уском простору између кула није установљено постојање зида. Цео простор ограђен је бедемима, који се од кула још продужују лево (још око 70 m) и десно (око 35 m) у виду лепезе, ограничавајући подграђе у коме се налазе темељи зграда. Бедеми су зидани средњовековним стилом градње, при чему је већи и боље тесани камен коришћен за спољне стране зида, док је са унутрашње истог насипан мањим каменом и малтером. Испод града, нешто ниже на заравни истог брега, налазе се и остаци неке грађевине од опеке и камена, за коју И. Здравковић сматра да је у питању црква. У атару селу Брасаљце осим Призренца налазе се и остаци две порушене цркве у Барици и на месту Шашивар. У близини Брасаљца налазио се и део новобрдских рудника, Цеови између Страже, Брасаљца и Куретишта, а на рударење у крају упућују и топоними, попут Гламе и Гламске мале.

Није познато када је тачно Призренац изграђен. Вероватно да је, као и Прилепац, настао с циљем да штити саобраћајницу која је ишла до-

лином реке ка Новом Брду, као и околне руднике, који су такође припадали Новом Брду. Први пут се Призренац спомиње тек почетком 15. века (1412), као тврђава, с насељем и тргом (*castrum*, *locus*, *forum*), где су се задржавали Дубровчани. Након тога поново се помиње 1427, када Турци опседају истовремено Призренац и Ново Брдо. Том приликом Дубровчани су се жалили краљу Жигмунду, у писму од 9. децембра те године, на ситуацију у којој су се нашли њихови трговци, опседнути већ доста дуго, толико месеци, *partim in oppido Noui Montis, partim in vallo Priesrienaç*. Осим ових, сачуван је још један помен Призренца, од 16. јуна 1441, такође у дубровачким изворима. Из документа од тог дана сазнајемо да су се Јован и Стефан, припадници домаће властеоске породице Родопа, тада у Дубровнику, договорили с Будечом Божетићем да оде у Призренац и Трепчу и да од њиховог слуге узме 150 до 200 дуката. Последњи помен Призренца датира из времена турског освајања. Према српским летописима, Призренац је пао у руке султана Мехмеда II након освајања Новог Брда, 9. јуна 1455. Није сигурно да ли се на освајање Призренца односи и податак из турских извора о заузимању Таш Хисара (Каменграда).

У питању је, ипак, било утврђење од стратешке важности за одбрану Новог Брда и околине у првој половини 15. века, вероватно добро организовано, судећи према чињеницама да је одолело дуготрајној турској опсади 1427, као и да се два пута спомиње у вези са опсадама и освајањем Новог Брда. Иако малобројни, извори сведоче и о привредном успону Призренца. У њему су пословали не само дубровачки трговци већ изгледа и да су своје поседе или послове имала и домаћа властела.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 238; М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку* II, 20; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник КЈ I, 269; А. Урошевић, *Новобрдска Крива река*, Насеља и порекло становништва 32 (Београд 1950) 19, 23, 29, 66, 69; I. M. Zdravković, *Kratki terenski podaci o našim gradovima: Prizrenac kod Novog Brda i Prilepac kod Novog Brda*, Vesnik VM 4 (1957) 329–333; М. Динић, *Трепча у средњем веку*, Из српске историје средњега века, Београд 2003, 673; Исти, *За историју рударства*, 592–593, 608; И. М. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, 57–59; В. С. Јовановић, *Прилепац код Новог Брда. Прилог проучавању средњовековних градова*, Старинар 40–41 (1989–90) 295–302, са изворима и старијом литературом.

А. Фостиков

ПРИЈЕПОЉЕ (Prepolie) — трг манастира Милешеве, у жупи Црна стена. Први пут је поменут 1343. у једном уговору о преносу соли из Дубровника. Почеци трга се могу померити уназад до времена подизања манастира и образовања његовог властелинства. Трг у почетку сигурно није био насеље посебне врсте, већ простор на коме су се окупљали продавци и купци, заштићени од стране власти. Приходи од такси на тргу ишли су манастиру. Устаљивање трга на истом месту, код ушћа Милешевке у Лим, у дужем временском периоду, утицало је на уобличавање насеља, издвајање из сеоске средине и јачање неаграрне компоненте у привређивању. До средине 14. века Пријепоље је добило карактер особеног насеља с тргом као централним простором.

Пријепоље се налазило на караванском путу који је из Приморја (Дубровник) водио преко Полимља у Рашку и Косово и Метохију. Његовом успону је вероватно допринело и извесно опадање Брскова, јер је тежиште дубровачке караванске трговине пренето у Полимље. Један од путева ишао је и долином Лима. Трг у Пријепољу често се помиње као циљ каравана из Дубровника, а једном је назван *borgo*, што је термин којим се означавају вароши и неутврђени тргови. Пријепоље је било завршетак једне велике етапе у караванском саобраћају. Пролазак и смењивање каравана уносили су ритам у живот насеља. О путницима су се старали домаћи становници који преузимају улогу стањанина. Неки поносници робе трајно су се насељавали у Пријепоље.

Предмет трговине на пријепољском тргу до краја седамдесетих година 14. века скоро искључиво је со, а од тог времена и тканине, претежно италијанске, али су оне овуда углавном пролазиле на даљи пут. Овде су се вероватно сабирали из околног подручја восак, коже и крзна.

После 1355. Пријепоље се нашло у области кнеза Војислава Војиновића, а 1366/67. доспело је у руке његовог синовца жупана Николе Алтомановића. Важна промена десиће се 1373, када је трг припао босанском бану Твртку Котроманићу и доспео у пограничну област. Са уздизањем обласних господара у Босни, трг ће припасти породици Косача. Дубровачки трговци трг заобилазе од 1391. до 1405, вероватно због режима царине у Сјеници. Престанком рата између Дубровника и Босне 1404, обновљен је промет преко Пријепоља. Продор Турака и први пад Деспотовине (1439), с приближавањем турске границе, утицали су да замре каравански саобраћај ка Пријепољу.

Дубровачки трговци ретко су се одлучивали да у Пријепољу проведу дуже време. Зато се овде никада није развила њихова колонија. Најистакнутији дубровачки трговац у Пријепољу био је Никша Кујавчић, који је на тргу провео петнаестак година и био, седамдесетих година 14. века, главни снабдевач трга сољу. На овом тргу јављају

се и домаћи трговци. Прва група пријепољских трговаца јавља се 1365–1368, а у њој се истичу обимом пословања Цветко Добрковић и Никола Милошевић. Из пријепољске средине је и трговачка породица Тоболчаревића, која је примила дубровачко грађанство и одвојила се од Пријепоља. За Твртkове владе појављује се друга група пријепољских трговаца, а за време Стефана Вукчића Косаче трећа група домаћих трговаца. Међу њима се истичу Радич и Радоје Довољић, Степан и Никола Лупановић. У периоду од 1427. до 1449. из Пријепоља се у Дубровнику задужује 27 трговаца, а у периоду од 1469. до 1497. њих 26, што говори о томе да је трг наставио да живи и под Турцима. Из Пријепоља пут Дубровника одлазили су и младићи и девојке на службу: у периоду 1373–1376. забележено је њих десеторо.

Није нам познат физички изглед трга. Сигурно је постојао централни простор око кога су биле јавне зграде, а около куће трговаца. Путописци 16. века бележе крај насеља велику цркву у рушевинама. Пријепоље је сигурно снажно утицало на своју аграрну околину и доприносило урбанизацији, о чему сведочи и број домаћих трговаца. У првом попису Херцеговачког санџака из 1475/77, Пријепоље је уписано као трг са 155 кућа и 818 становника, што га сврстава у највећа насеља у Полимљу.

Извори и литература: Ј. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке Републике* I, 7; A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 163; М. Динић, *Три француска путописца 16. века о нашим земљама*, Годишњица НЧ 49 (1940) 99–100; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници у средњовековној Србији и Босни*, Зборник КЈ 1, 290–291; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 122, 125, 126; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 125, 136; С. Ћирковић, *Пријепоље у средњем веку*, Симпозијум: СДСВ 3, Пријепоље 1976, 209–222; Б. Храбак, *Пословни људи Полимља (1350–1700)*, Ibidem, 239; Ђ. Петровић, *Прилог познавању Пријепоља у средњем веку*, Симпозијум: СДСВ 8, Пријепоље 1980, 157–172; Р. Ћук, *Тоболчаревићи — Дубровчани пореклом из Пријепоља*, ИГ 1–2 (1996) 19–29; Иста, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, МЗ 2 (1997) 7–24; С. Мишић, *Насељеност Полимља у средњем веку*, МЗ 6 (2005) 63–78.

С. Мишић

ПРИЛЕП (Prilep, Prilapi, Πρίλαπον, Πρίλλαπος, **Прилѣпь**, **Прилипь**, **Прилєпь**) — град на источном ободу истоименог поља, на раскршћу саобраћајних путева према Пелагонији, Кичеву и долини Вардара, смештен на узвишењу које је окружено планинама Мукос, Козјак и Дрен, док је с једне стране отворен према равници. На основу археолошких остатака претпоставља се да је у 10. веку из земљорадничке насеобине израстао у војно средиште. Етимологија назива Прилеп изазвала је велику дискусију у науци: поједини истраживачи верују да је име настало од глагола *лепити*, други су склони да мисле да је у питању назив биљке с лепљивим стаблом, а неки сматрају да је посреди блатњав, глибовит или мочваран терен.

Прилеп се у изворима први пут помиње почетком 11. века. Говорећи о византијском походу против Самуила из 1014, Јован Скилица наглашава да се Самуило, после тешког пораза код Беласице, једва спасао захваљујући помоћи сина Гаврила Радомира који га је одвео у тврђаву звану Прилеп. Нешто касније Самуило је и преминуо у Прилепу, а у наставку борби Византинци су заузели тврђаве Прилеп и Штип. Прилеп се помиње и 1019. у првој од три хрисовуље византијског цара Василија II (976–1025) о оснивању Охридске архиепископије. Остало је забележено да је битољски епископ имао петнаест клирика и исто толико парика у Пелагонији, Прилепу и Велесу. Следећи помен Прилепа у вези је са устанком Петра Одељана 1040. године. Тада је војсковођа Ивац, у намери да спречи напредовање царске војске у унутрашњост, изградио дрвену препреку код Прилепа. Међутим, тај план је осујетио василевс Михаило IV Пафлагонац (1034–1041), који је с војском стигао пре него што су га устаници очекивали, порушио дрвено утврђење, растерао устанике и ухватио Ивца.

Средином 12. века арапски географ Идриси, под именом Ајлију, односно Ајблију наводи град Прилеп. Било је то време када је скоро сваки град у Византијском царству представљао засебну војно-административну јединицу, па се тако у изворима уз теме Охрид, Струмицу, Пелагонију помиње и „тема Прилеп“. Град је у 12. веку доживео период развоја када су подизане и прве цркве и остала здања. У повељи из 1198. византијски цар Алексије III Анђео (1195–1203) проширио је права венецијанских трговаца у појединим деловима Македоније, па и у *Provintia Prilape et Pelagoniae ac Moliscij, nec non et Mogreno*.

За разлику од мирног 12. века, наредни је у историји Прилепа био нарочито буран и тада је град у више наврата мењао владаре. Године 1201. двојица савезника, обласни господар Добромир Хрс и византијски угледник Манојло Камица, у заједничкој акцији заузели су Пелагонију и привремено потчинили Прилеп, који су касније изгубили. Прилеп се наводи у чувеном документу *Partitio terrarum Imperii Romanie*, подробном уговору о деоби Византије и стварању Латинског царства у Цариграду који су крсташи и Млечани саставили 1204. године. Тамо се може прочитати *Provintia Prilapi et Pelagonie, cum Stano*.

Прилеп је у првим годинама владавине епирског владара Теодора I Анђела (1215–1230) ушао у поседе епирске државе. Град се помиње у неколико аката охридског архиепископа Димитрија Хоматина (1217–1235). После битке на Клокотници, у пролеће 1230, победоносни бугарски цар Иван II Асен (1218–1241) запосео је Прилеп. Године 1246. освојио га је Јован III Дука Ватац (1221–1254) заједно с Просеком, Велесом, Овчим Пољем и Скопљем. У фебруару 1257, после тромесечне инспекције по никејским поседима на Балканском полуострву, у Прилепу се обрео Георгије Акрополит кога је нови цар Теодор II Ласкарис (1254–1258) наименовао за претора — управника европских области Никејског царства. Затим је уследила противофанзива епирског владара Михаила II Анђела (1230–1268) и Прилеп је неко време био у опсади. Године 1257. дошло је до српског упада и војска краља Уроша I, минувши Кичево, опљачкала је околину Прилепа. Напослетку, житељи Прилепа предали су град Епирцима — у чијем је заробљеништву Георгије Акрополит провео следеће две године — али њихова власт над градом није била дугог века. Никејски војсковођа Јован Палеолог, брат цара Михаила VIII (1259–1282), у чувеној бици код Пелагоније 1259. однео је велику победу над шареном војском антиникејске коалиције и међу тврђавама које је у том походу заузео налазио се и Прилеп. Од тада до 1334. Прилеп је остао у власти Никејаца, односно после 1261, у власти Византијског царства.

После Милутинових похода 1282. и 1283/84. граница између Византије и Србије ишла је линијом Струмица–Просек–Прилеп–Охрид–Кроја, при чему су наведени градови били византијски. То значи да је Прилеп постао врло важан погранични град Царства који је затварао прилазе подручју Пелагоније. У уговору који је краљ Милутин 1308. склопио с Карлом од Валоа, братом француског краља Филипа IV Лепог, Србији је уступљен и предео између Прилепа *(castri nomine Prilep)* и Просека.

Угледни византијски аристократа Теодор Синадин био је намесник у Прилепу и околним тврђавама, али је око 1320. разрешен дужности. Међутим, нешто касније, у априлу 1321, цар Андроник II Палеолог (1282–1328) променио је мишљење и уочи избијања грађанског рата у Византији (1321–1328) поново га наименовао за намесника у Прилепу. У завршној фази грађанског рата између деде Андроника II и унука Андроника III Палеолога (1328–1341), град Прилеп је држао протовестијар Андроник Палеолог, присталица старог цара. Међутим, он је ускоро умро и 1328. његови људи су град предали младом цару Андронику III Палеологу

У време када је византијски пребег Сиргијан боравио на српском двору (1334), Срби су брзо заузели Прилеп и Охрид и на основу мировног споразума поред ова два града задржали и Струмицу, што је представљало знатно проширење према југу. У делу *Живоши краљева и архиейискоӣа срӣских* остало је записано да је Стефан Душан узео „и град славни Прилеп (у коме благочастиви краљ подиже себи царски двор за пребивање)“. После освајања Прилепа, краљ Стефан Душан је 1334/35. оближњем манастиру Трескавцу доделио многе поседе и повластице. У хрисовуљама Стефана Душана манастиру Трескавцу из 1343/44. и 1344/45, у Прилепу се помиње кастрофилакс, командант утврђења и војне посаде у њему. Из Прилепа је потицао чувени монах и богослов Григорије Акиндин, антиисихаст и противник Григорија Паламе. Сматра се да је рођен око 1300, школовао се у Солуну, био учитељ у граду Верији, а од 1337. боравио у Цариграду. Преминуо је у прогонству 1348. године.

Стефан Душан је као цар 1348. у *великославном граду* Прилепу потписао документ којим је Карејској ћелији на Светој гори поклонио нека села. Очигледно је да је град под српском влашћу задржао свој дотадашњи значај, а последњи жупан који се у њему помиње, око 1350, био је Вукашин, каснији краљ. Он је 1366. у својству владара потврдио ранија права дубровачких трговаца који су одржавали трговачке везе Дубровника и Прилепа. Исте године у једном Вукашиновом документу наводи се и прилепски кефалија Милош. Црква св. Арханђела у Прилепу, коју је још Вукашин даривао, има портрете краља Вукашина и његовог сина Марка.

После Вукашинове погибије у бици на Марици, у септембру 1371, Прилеп је био средиште поседа Вукашинових наследника, краља Марка и његове браће. У то време, око 1380, трудом непознатог властелина преправљена је и обновљена црква св. Димитрија у Прилепу. Познато је да су тих година, али и нешто касније, у Прилепу, као и око старих манастира и по селима, подизане и живописане црквице које ни облицима, ни материјалом, ни сликарством нису могле да надрасту провинцијске жеље својих скромних ктитора. Будући да је нестало богате властеле и моћних српских владара, уметници из Охрида и Прилепа су тада радили за властелине и свештенике.

Што се тиче црквене историје Прилепа, треба нагласити да се с временом уместо старе Битољско-пелагонијске епископије јавља Прилеп-

ска митрополија — на чијем челу је стајао митрополит Јован Зограф — која се први пут помиње у натпису у манастиру св. Андрије на Тресци 1388/89. године. До ове промене дошло је у периоду између 1335. и 1388/89. године.

Сва је прилика да је Прилеп пао под власт Османлија већ 1385, када и Штип, Велес и Битољ, а најкасније после погибије краља Марка у бици на Ровинама 1395. године.

Извори и литература: *ВИИНЈ* III, 107, 112, 155; IV, 168, 236; VI 14, 309, 311–12, 332–333; H. Gelzer, *Ungedruckte*, 42; T. L. F. Tafel — G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderen Beziehungen auf Byzanz und die Levante* I, Wien 1856, 262–263; A. Carile, *Partitio terrarum Imperii Romanie*, Studi Veneziani 7 (1965) 221 lin. 105, 280; *Georgii Acropolitae Opera*, I, ed. A. Heisenberg, corr. P. Wirth, Stuttgart 1978, 144–146; Demetrii *Chomateni ponemata diaphora*, rec. G. Prinzing, Berolini et Novi Eboraci 2002, 69, et passim; *Ephraem Aenii historia chronica*, rec. O. Lampsidis, Athenis 1990, 6613, et passim; Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 226; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 471, 509, 599, 664, 665, 666, 670, 671; В. Мошин, *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија* II, Скопје 1977, 438; IV, 77, 79, 88, 114; С. Кендерова — Б. Бешевлиев, *Балканският полуостров изобразен в картите на ал-Идриси. Палеографско и историко-географско изследване* I, София 1990, 37, 39, 64, 134, 138; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 106 бр. 164, 209 бр. 583, 213 бр. 584е; Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве Јерусалимског* (Хил 30), ССА 1 (2002) 73; Исти, *Хрисовуља цара Стефана Душана за Хиландар о лужачкој метохији*, ССА 5 (2006) 103; Исти, *Велика прилепска хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве* (Хил. 149), ССА 7 (2008) 7; И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия*, I (От основаването и до завладяването на Балканския полуостров от турците), София 1924 (репринт 1995), 31, et passim; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 177, 181, 197, 206, 215, 250, 271, 314; II, 3, 9, 16, 350; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 191–194; *Прилеп и Прилепско низ историјата* I, Прилеп 1971; Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972; *История на България*, II (Първа българска държава), София 1981, 128, 160, 350, 416, 449; *ИСН* I, 306, и даље према регистру; II, 154–155; *История на България*, III (Втора българска държава), София 1982, 25, и даље према регистру; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 47, и даље према регистру; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, 72, и даље према регистру; П. Коледаров, *Политическа география на средновековната българска държава*, II (1186–1396), София 1989, 12, et passim; V. Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris 1989, 319–322; И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 8, 15, 17, 18, 130; К. Аџиевски, *Пелагонија во средниот век (Од доаѓањето на Словените до паѓањето под турска власт)*, Скопје 1994, 3, et passim; И. Микулчиќ, *Средновековни градови и тврднини во Македонија* 5, Скопје 1996, 249–255; М. Шуица, *Немирно доба*, 19, 39–40, 150; Љ. Станковска, *Прилог кон името на градот Прилеп*, Кралот Марко во историјата и во традицијата (Прилози од научниот собир одржан по повод 600-годишнината од смртта на кралот Марко) Прилеп, 23–25. јуни 1995. година, Прилеп 1997, 395–401.

Р. Радић

ПРИЛЕП (Prilip in Bistriza, civitate Preliep) — утврђење, у жупи Бистрици, која је заузимала простор око истоимене леве притоке Дрине. Тачна убикација није извршена, а претпоставља се да се утврђење налазило на брегу изнад Миљевине, на десној обали Бистрице. Први податак потиче из 1392. године. Прилеп се помиње у повељи Алфонса V, арагонско-сицилијанског краља, која је издата херцегу Стефану Вукчићу Косачи. Повеља је издата у Напуљу 1. јула 1454. Прилеп се наводи као *civitate Preliep cum castris et pertinentiis suis*. Марта 1466. херцег Стефан у писму наводи да су Турци заузели његова утврђења Милешевац, Самобор и Прилеп.

Извори и литература: Š. Ljubić, *Listine* X, 351; L. Thallóczy, *Studien*, 398; M. Vego, *Tri povelje*, 459, 481, 484; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 178–269, 247–248; M. Vego, *Naselja*, 97.

В. Петровић

ПРИЛЕПАЦ (**Прилєп(а)ць**, **Прилѣп(а)ць**, Prieliepaç, Prilaz) — средњовековни град с тврђавом и насељем, данас топоним Хоцин камен, између села Прилепнице и Божевца, у чији атар данас спада. Његови остаци се налазе на једанаест километара североисточно од Гњилана и око дванаест километара југоисточно од Новог Брда. Данас се до Прилепца најлакше стиже колским путем преко села Божевца, које се налази североисточно од тврђаве.

Остаци утврђења налазе се изнад леве обале Прилепничке реке (притоке Биначке, односно Јужне Мораве), на платоу који се пружа у правцу југ–север, на стеновитом брду данас познатом као Хоцин камен, које стратешки господари околином. У непосредној близини пролазила су два пута: Врањски, који је водио из Врања ка Новом Брду и даље ка Грачаници и Приштини и Сашки пут, који је ишао долином Биначке Мораве и на истоку се спајао с Врањским, а на западу код Урошевца излазио на Велику цесту, која је ишла преко Косова поља према Скопљу. Изгледа да је део Врањског пута или један његов крак пролазио долином Прилепничке реке ка Новом Брду, па има мишљења да је управо постојање те саобраћајнице и условило подизање Прилепца.

Током теренских истраживања, град је само прелиминарно испитан, али није и археолошки обрађен. Иако материјални остаци нису видљиви на терену, поједини елементи се могу распознати према контурама у рељефу земљишта. На западу, ка реци, утврђење је било природно заштићено окомитом литицом, а на југу и северу приступ су отежавале падине брда. Прилазак са источне стране био је лак, па је био саграђен и одбрамбени

ров, који се пружао у дужини око 150 метара, у правцу севера, према оближњем потоку. Бедеми су прилагођени терену, па је град сазидан у форми неправилног четвороугла. Изгледа да су се зидови пружали у дужини од око 120, а у ширини око деведесет метара, па се сматра да је оквирна површина Прилепца износила око једног хектара. Према простору који заузима, сврстава се у групу утврђења средње величине.

У унутрашњости града, постојао је још један попречно трасиран зид, који је одвајао већи и виши јужни део од мањег северног дела, који је био нижи за око десет до двадесет метара. У вишем делу у рељефу су приметни остаци грађевина, од којих су две биле кружног облика. И. Здравковић је мишљења да је кружна грађевина, ближа југоисточном углу, била кула. Унутар града, налазио се и бунар. Испод вештачког рова, на падини источно од града уочени су трагови објеката, који су припадали насељу формираном испод тврђаве, чије постојање је потврђено и у изворима. Према сачуваној стази у град се изгледа улазило преко североисточног дела рова.

Ретке вести потврђују постојање Прилепца у 14. и 15. веку. Први пут се његово име спомиње као родно место кнеза Лазара (*град Прилейац*, *urbs Prilaz*). Након тога поново се у изворима јавља тек 1424, када се спомиње пошто су у подграђу Прилепца дубровачки курири затекли неког Дубровчанина. Том приликом насеље испод Прилепца спомиње се као *subtus castrum Prieliepaç*, у близини Новог Брда. Након овога Прилепац се више не помиње. Није познато када је тачно потпао под турску власт. То се догодило или истовремено с падом Новог Брда, 1. јуна 1455, или нешто касније. Након освајања тврђава је вероватно трајно напуштена.

За разлику од Прилепца, који се не спомиње ни у једној исправи кнеза Лазара, у Лазаревој повељи манастиру Раваници из 1380/81, јавља се оближње село Прилепница (**Приле(п)ница**), као један од дарова новооснованом манастирском властелинству. Село под истим именом данас се налази нешто јужније од Прилепца и северно од Гњилана, такође у долини Прилепничке реке. Иако се као Лазарево родно место у изворима спомиње Прилепац, народна традиција његово рођење доводи у везу управо са овим селом, оближњом Прилепницом. Изгледа да је ово село рачунато некад у територију града Прилепца, од ког је било удаљено свега два и по километра. Осим непосредне близине у прилог посебној вези сведочи и велика сличност имена, као и чињеница да се оба места спомињу у контексту баштинских поседа кнеза Лазара. Исто село спомиње се и у катастарском попису области Бранковића из 1455. године. Том приликом у њему је уписан и поп Богослав, чији спомен указује на постојање цркве. Да је црква некад постојала сведоче и сачуване рушевине.

Истовремено, назив Прилепац потврђен је у топонимији села Божевца, као име за данас југоисточни део атара овог села, односно онај потес окренут ка Прилепцу, данас под њивама. У истом селу налази се и микротопоним Глобарица, некада познат и као Глобарачиште, где се налазе и рушевине манастира св. Јована, који се у првој половини 17. века спомиње и као Глобарачке ћелије. Такође, у атару Божевца налазе се и рушевине цркве св. Спиридона. Изгледа да се у околину Прилепца рачунало како село Прилепница, тако и село Божевце.

Тачно време подизања Прилепца није познато, али његов успон свакако је у вези с развојем интензивног рударења у овом крају. Како се спомиње као родно место кнеза Лазара, сигурно је постојао и нешто раније. Изгледа да је првобитно настао да би штитио природну саобраћајницу која је ишла долином Прилепничке реке, што извире испод Новог Брда, и прилаз Новом Брду, као и оближње рударске и топионичарске насеобине. Током средњег века, налазио се на граници жупе Тополнице, коју је чинио новобрдски крај, а касније у оквиру области Криве реке (леве притоке Биначке Мораве). Крајем прве четвртине 15. века, Прилепац се према дубровачким изворима рачунао у околину Новог Брда, ка коме је и привредно гравитирао.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Љ. Стојановић, *Сӣари срӣски хрисовуљи, акӣи, биографије, лейойиси, ӣийици, йоменици, зайиси и др.*, Споменик САН 3 (1890) 131, 139, 154; Љ. Стојановић, *Родослови и лейойиси*, 200, 210–213, 288; Х. Хаџибегић, А. Ханџић, Е. Ковачевић, *Обласӣ Бранковића. Ойширни каӣасӣарски йойис из 1455. године*, Сарајево 1972, 185–186; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Београд 2006[2], 198 (фототипско издање допуњено регистром); К. Јиречек, *Трговачки йуӣеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку*, Зборник КЈ I, 269; А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, Насеља и порекло становништва 28, Београд 1935, 6, 25, 31–32, 228–229; Исти, *Новобрдска Крива река*, Насеља и порекло становништва 32, Београд 1950, 5–6, 17–18, 26, 62–63, 105–106; I. M. Zdravković, *Kratki terenski podaci o našim gradovima: Prizrenac kod Novog Brda i Prilepac kod Novog Brda*, Vesnik VM 4 (1957) 333–334; М. Динић, *За исӣорију рударсӣва* II, 592; И. М. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, Београд 1970, 60–63; В. С. Јовановић, *Прилейац код Новог Брда. Прилог йроучавању средњовековних градова*, Старинар 40–41 (1989–90) 295–302, са изворима и старијом литературом.

А. Фосӣиков

ПРИШТИНА (**Прищина**) — град и трг. Припајањем Косова поља средњовековној српској држави, у Приштини почиње да се развија град-

ски живот, постаје краљевска престоница, у којој често бораве краљ Милутин, цар Душан и цар Урош, да би касније постала једно од главних утврђења Вука Бранковића и његових наследника. Кроз њу су водили значајни путеви који су ишли са севера, од Београда и Саве, према југу, из Хрватске и Босне и са обала Јадранског мора. „Приштевски пут“, под тим именом, помиње се у Светостефанској хрисовуљи из 1315/16. године. Средином 14. века Приштина је неутврђено сеоско насеље у коме се налазио краљевски двор. После смрти цара Уроша I, Приштина се нашла у области Вука Бранковића. Он је у Приштини 1387. склопио посебне уговоре с Дубровчанима и издао повељу којом регулише њихов положај у Приштини, што је било од значаја за сам развој града. Исте године Дубровчанин Марко Звиздић тестаментом оставља новац за завршетак радова на цркви св. Марије у Приштини. Овај податак о католичкој цркви указује на присуство већег броја Дубровчана, што значи да се Приштина још пре битке на Косову почела развијати у трговачки центар.

Почетком 1396, Турци су ударили на Вука Бранковића и он је изгубио своју област. После пада Вука Бранковића деспот Стефан Лазаревић добио је добар део његових земаља као награду за своје држање према Бајазиту. Почетком 15. века Косово поново постаје поприште ратних сукоба. Неспоразуми између Лазаревића и Бранковића довели су до отвореног обрачуна двеју сродничких породица. Своју очевину, заједно с Приштином, Бранковићи су повратили пре битке код Ангоре (1402). Угарске трупе, које су помагале деспоту Стефану, спалиле су Приштину 1409, када је страдао велики број грађана, претходних година већ десеткованих епидемијом куге коју је за собом оставио ратни сукоб великаша. До коначног измирења Ђурђа Бранковића с деспотом Стефаном Лазаревићем долази 1412. године. У Приштини је локални представник власти био кефалија, који је присутан и касније кад се учврстила турска власт. Деловао је и српски суд.

Пад Смедерева, у августу 1439, није значио и пад читаве Деспотовине. Турска окупација је изазвала поремећаје, али није прекинула дотадашњи привредни успон Приштине. Тако је 1445. овај град имао најјачу дубровачку насеобину (107 чланова) у Деспотовини.

Током првих деценија 15. века Приштина је постала прометан трговачки и занатски центар. У периоду од 1414. до 1453, у њој су дубровачки трговци основали своје насеобине. Велики број занатлија насељавао је овај град: пекари, свећари, дрводеље, кројачи, постригачи сукна, а најбројнији су били златари. У Приштини је било турских трговаца и разних службеника, с обзиром на њен привредни и стратешки значај. Постојало је девет махала (Митрополит, Кочановићи, Појасар, Поточишће, Штитар, Врљичко, Косирићи, Лукар, Латинар) названих по седиштима извесних црквених органа, по именима њихових оснивача, по појединим занатима.

Иако није поседовала рудничка окна, Приштина је постала велики трг на коме се куповало и продавало сребро. У самом насељу постојала је *piaza de Pristina*. Чак је имала своју посебну локалну меру за тежину која се односила на сребро. У њој се вршило и пречишћавање племенитих метала.

У Прштини се налазила католичка црква св. Марије, настала између 1346. и 1387, која је имала своје велико гробље опасано зидом. До пред крај прошлог века, у центру града стајали су остаци зидина звани „Милутинови двори“. Махала Митрополит, уписана у турским дефтерима од 1477, 1482. и 1487, указује на постојање митрополитског двора, или неког имања. Манастир Богородице такође је заведен у поменутим дефтерима, али није досад ни археолошки, ни неким другим путем идентификован у самој Приштини.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 207–209, 264, 563; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 490, 521; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 244; II, 21, 89, 94, 186, 230, 330, 331; Исти, *Споменици српски*, 60; А. Урошевић, *Приштина (антропогеографска истраживања)*, Зборник радова САНУ 14 (1951) 3–4, 17, 26; М. Динић, *Област Бранковића*, 26, 109, 149, 160–161, и даље према регистру; Д. Ковачевић-Којић, *Косово од средине 12. до средине 15. века*, Косово 1973, 118; Иста, *Приштина у средњем веку*, ИЧ 22 (1975) 45–75; Иста, *Градски живот*, 57–64, 68, 70–72, и даље према регистру; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 88, 89, 105, 107, 127.

М. Вушковић

ПРОЗОР (Prozor, Sotto Prozor) — град, са својим подграђем — Подпрозором, био је центар жупе Раме, у долини истоимене реке, десне притоке Неретве. У повељама бана Стјепана II Котроманића из око 1326. први и једини пут се наводи посебан сведок „од Раме“ — кнез Остоја Прибојевић. Град Прозор се први пут јавља 1366, када је у његовом подграђу бан Твртко издао повељу кнезу Вукцу Хрватинићу, којом му је даровао град Сокол и жупу Пливу. Остаци градског утврђења сачувани су на брегу Град изнад речице Прозорчице и данашњег насеља. Северније од рушевина града, на равнијој коси простире се Подграђе, а на левој обали Прозорчице сачувао се топоним Варош, који указује на постојање средњовековног трга. *Sotto Prozor* се наводи као место боравка краља Твртка II 1430. и 1433, тако да је Прозор са жупом Рамом припадао босанском кра-

љу. Међутим, након пропасти Босанског краљевства (1463), Владислав Херцеговић је успео да освоји Раму, Ускопље и Ливно. Због тих заслуга, краљ Матија Корвин је 1463. издао повељу којом му дарује ове жупе у посед. Под османску власт град Прозор долази пре 1468/69, када је први пут забележен у турским пописима. Прозор је имао намену обезбеђивања пута који је водио из долине Неретве на север у долину Врбаса, преко превоја Мејник, али још више ради обезбеђивања попречног пута у смеру исток–запад. Пут који је полазио из Сплита водио је преко Ливањског, Дувањског и Вуковског поља и долазио је до Прозора, а одатле је продужавао ка истоку — Коњицу, и даље у Сарајевско поље преко Иван-планине. Један пут водио је из Прозора до изворишта Неретвице, и долазио је у област рудника Дусине и Фојнице.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 418–421; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници у средњовековној Србији и Босни*, Зборник КЈ 1, 297; М. Филиповић, *Прозор*, Гласник СГД 18 (1932) 1–16; М. Карановић, *Историјско-етнографске цртице о жупама Рами и Скопљу*, ГЗМ БиХ 50 (1938) 73–94; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 225, 229, 240, 253–254, 268; M. Vego, *Naselja*, 98; AL BiH 3, 21.286.

Ј. Мргић

ПРОКУПЉЕ (**Светаго Прокопїа оу градоу**) — град, изникао на простору римске станице *Hammeum*, на путу *Naissus–Viciano–Lissus*. О позноантичкој фази сведоче, између осталог, остаци скромног стамбеног објекта из шестог века у порти савремене цркве св. Прокопија. Град се након досељавања Словена развијао првенствено као средиште жупе Топлице, која се делила на горњу и доњу. О обнови урбаног живота посредно говори данашња црква св. Прокопија, подигнута крајем 10. века. Током наредна два века око ње је формирана некропола. Ипак, писани извори дуго не бележе име средњовековног насеља. Претпостављало се да се оно испрва звало Комплос (Κόμπλος), или да је било једнако имену околне жупе. Промена ранијег имена последица је преноса моштију св. Прокопија из Ниша. Под новим називом јавља се први пут у повељи кнегиње Милице манастиру св. Пантелејмона са Атоса, која потиче из 1400. године.

Данас се у свакодневном говору и у литератури за прокупачку тврђаву одомаћио назив Хисар. Захвата део високог брда (кота 358) које је изузев источне стране окружено током реке Топлице. Одатле се одлично надзире непосредна област, као и комуникација између Поморавља и Косова. Комплекс је само делимично истражен тако да очекивани остаци слојева из ранијих епоха још нису потврђени. Сачуване фортификације углавном прате конфигурацију терена и подељене су на горњи и два доња града. Горње утврђење је елипсасте основе (око 600 квадратних метара), а засведена капија налазила се са источне стране, додатно брањена квадратном кулом. На северном зиду, близу улаза, налазила се потерна, тј. излаз за случај нужде. Додатну сигурност пружао је и суви ров који се простирао с јужне и источне стране. Унутар горњег града, у близини куле, налази се само један објекат, тј. елипсаста цистерна. Нађен је и скроман покретни материјал.

Пространији од два доња града налазио се на платоу источно и југоисточно од Горњег града. Безбедност су повећавале и три квадратне куле грађене истом техником као и донжон Горњег града. Археолошки је истражен простор уз северни зид који се пружа седамдесет метара у правцу истока од улаза у Горњи град. Уочени су остаци двосложне цистерне, а у близини су откривена три културна слоја. Изгледа да два млађа припадају времену пре настанка очуваних одбрамбених објеката средњовековног града. На простору Доњег града нађени су и примерци керамичких предмета, углавном домаће производње, који су датирани у 14/15. век. Мањи, Доњи град налазио се на нижем платоу западно и југозападно од већег и захватао је само трећину његове површине, али до сада није археолошки истражен.

Сложеном одбрамбеном комплексу припадала је и „Југ-Богданова“, односно „Водена“ кула, на самој левој обали Топлице, северно од Горњег града, с којим је била повезана споменутом потерном. Њени остаци данас допиру до седам метара висине, а претпоставља се да је у близини постојао и мост преко Топлице. Судећи по уједначеној техници зидања, изградња града на Хисару највећим делом је остварена у краћем временском периоду.

У Топлици се у доба Стефана Душана спомињу деспот Иваниш и Вратко Чихорић, мада њихово директно повезивање с Прокупљем није посведочено. Један од најранијих продора Турака у Моравску Србију десио се 1386. али је заустављен код Плочника. Следећи напад на Топлицу забележен је 1413. за време принца Мусе. Град је са жупом први пут ушао у састав турске државе на пролеће 1433. године. Тада су Топлица и Дубочица рачунате као мираз Маре Бранковић која је верена за Мурата II. У граду је на крају исцрпљујуће „Дуге војне“ у првој половини јануара 1444. уточиште нашла војска крсташа у којој су биле и многе угледне личности. Забележено је и у Длугошевом списку градова које је деспот Ђурађ Бранковић повратио након обнове државе августа 1444. Турци су Топлицу и Дубочицу вероватно



Остаци средњовековног Прокупља

повратили након великог успеха код Варне исте године. О јакој туђинској власти говори и то да су обе области биле пописане у турском дефтеру из 1444/46. године. Враћене су у оквир матице после марта 1451, убрзо након повратка Маре Бранковић у Србију. Међутим, Турци су их поново освојили, вероватно септембра или октобра 1453, а свакако пре августа наредне године.

Део урбане целине чинили су и објекти у подножју Хисара. Основа цркве, која је данас посвећена св. Прокопију, захвата простор позноантичке некрополе, док су археолошки радови из 2002. открили у порти остатке римских терми из трећег века. Црква је подигнута за време бугарске управе Топлицом крајем X века као крстообразни објекат с куполом. Прва значајна архитектонска преправка вероватно је извршена у првој половини 11. века. Тада је објекат добио облик тробродне базилике. Ранија посвета је заборављена након што су у време турске опасности из Ниша пренете мошти палестинског великомученика. Овај догађај је условио изградњу гробнице уз јужни зид наоса. У ђаконикону цркве евидентирано је четрнаест гробова у два слоја са скромним гробним налазима. Старији спадају у позноантички период, а млађи укопи су настали тек од 15. века. Црква је касније дограђивана и преправљана тако да је изгубљено много од њеног средњовековног изгледа и лепоте.

Око осамдесет метара северније, изнад античког храма с краја првог века и раскошне ранохришћанске цркве с краја петог или почетка шестог века, подигнута је „Латинска“ или „Југ-Богданова“ црква. Реч је о скромној задужбини непознатог властелина коју чини једнобродна црква са, данас углавном уништеном, припратом. Да је реч о грађевини из епохе Стефана Душана највише говори добро очувано фреско-сликарство, чији настанак се ставља у временски распон од 1340. до 1360. године. Око ње је истражено око двеста античких и средњовековних гробова, као и две античке гробнице.

Ретки су трагови стамбених и економских објеката на подручју града. У близини цркве св. Прокопија откривени су испод гробница из 11/12. века добро сачувани остаци пећи за печење хлеба, карактеристичних за словенска насеља. У делу порте истраженом 2001–2002. откривен је

насеобински слој (кућа, дрветом обложени трап) са остацима керамике подударних особина с примерцима нађеним на Хисару, што и опредељује време њиховог настанка на другу половину 14. и прве деценије 15. века. Гробови су евидентирани и на простору данашњег градског трга, што указује на вероватни правац простирања подграђа. Прокупље се развијало као типични војно-административни центар и жупско средиште.

Део споменутог акта кнегиње Милице открива да је град насељавало и зависно становништво, као и да је део градског подручја био под виноградима. Није сачуван део наведеног турског пописа где су уписани подаци за сам град. Ипак, овај као и више потоњих извора показују да је област Топлице била добро насељена. Пословање Дубровчана се у средњем веку осећало у Топлици (пословна књига Михаила Лукаревића), али није посведочено изворима за сам град све до настанка пословне књиге Радохне Радовчића (1469–1473). Остаци монументалних грађевина Хисара, бројни археолошки налази грнчарије локалних особина, као и извештај с почетка 15. века о томе да су занатлије из ове области својим умећем стекле славу у далеком Самарканду, посредно сведоче о развијеном занатству. Посебно треба споменути садржај депоа из средњовеконе некрополе с простора данашњег градског трга. Садржавао је примерке вешто обликованог накита од племенитих метала који су израдила двојица мајстора крајем 14. века. У њему се налазила и остава с динарима деспота Стефана Лазаревића која је похрањена између 1422. и 1427. године. Реч је о најпотпунијој збирци монета овог владара, чије новчарство се одликује великим бројем типова. У подножју куле Горњег града откривен је мађарски сребрни новац краља Жигмунда с краја 14. и почетка 15. века.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: О. Зиројевић — И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444–1446)*, ВГ 4 (1968) 377–415; М. Љубинковић, *Прокупачки налаз српског средњовековног накита*, Зборник РНМ 1 (1958) 145–160; Д. Тасић, *Живопис средњевековне цркве у Прокупљу*, Зборник МС ЛУ 3 (1967) 109–136; Р. Ћук, *Царица Мара*, ИЧ 25–26 (1978–79) 58–66; *Археолошка истраживања Хисара*. Каталог изложбе, Прокупље — Ниш — Београд 1984; Ј. Кузмановић-Цветковић, *Археолошка налазишта општине Прокупље*, 40 година рада, Народни музеј Топлице, Прокупље, 9–27; Г. Милошевић — С. Ђурић, *Црква св. Прокопија*, Старинар н. с. 38 (1987) 83–109; С. Мишић, *Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источна српско-турска граница*, ИГ 1–2 (1987) 78; Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, 130–131; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 330, 347; В. Радић — В. Иванишевић, *Оставе српског средњовековног новца у збирци Народног музеја у Београду*, Зборник РНМ 17,1 (2000) 293; Г. Томовић, *Топлица у средњем веку*, Куршумлија кроз векове, Пролом Бања — Београд 2000, 13–23; М. Поповић, *Црква св. Прокопија у Прокупљу*, Старинар 53–54 (2003–04), 311–313; М. Шуица, *Приповести о српско-турским окршајима и „страх од Турака“ 1386. године*, ИЧ 53 (2006) 93–122; Ј. Кузмановић-Цветковић, *Прокупље. Град светог Прокопија*, Прокупље 2006.

В. Алексић

ПРОСЕК (Πρόσακον, Πρόσεκον, Προσίακον, **Просѣкь**, Prisec) — средњовековни град, подигнут на Јуручком камену, на локалитету који се зове Марков град, у кањону Човечке реке, надомак места где се она улива у Вардар. Ту река Вардар пресеца камените стране Малог и Великог краставца и твори отвор који се зове Железна врата (Демир капија). На локалитету има трагова разних грађевинских објеката, а Горњи град је лежао на највишем каменом узвишењу и био ограђен зидовима широким два метра. Како пише Теодосије у *Житију светог Саве*, обласни господар Стрез је ту подигао посебно губилиште са кога су осуђени бацани низ стење дубоко у провалију. При том их је господар Просека цинично упозоравао да пазе како не би уквасили кожух, пошто је испод тврдог града протицала река. Унутар Горњег града налазе се остаци неколико здања различитих димензија. Подробан опис града доноси византијски историчар Никита Хонијат, који у једном говору живописно каже да је „готово ван домашаја стрела“, а његову неприступачност наглашава и митрополит Навпакта Јован Апокавк.

Просек се у изворима први пут помиње у делу Јована Скилице, који говори о победама цара Василија II (976–1025) и рушењу Самуиловог царства. Остало је записано да су 1018. тврђаве Штип и Просек молитвама и химнама поздравиле византијског василевса. Потом се Просек наводи у првој од три хрисовуље Василија II, из 1019, о оснивању Охридске архиепископије: наведено је да се град налази под јурисдикцијом епископа Моглена. Негде између 11. и краја 12. века, према речима историчара Никите Хонијата, Византинци су занемарили ово утврђење и оно је запустело.

Обласни господар Добромир Хрс га је, вероватно 1197, преотео од Византије и претворио у неосвојиво упориште. Управо од тог времена почиње његова бурна историја. Градом је 1201. завладао бугарски цар Калојан (1197–1207), а после његове погибије под Солуном (1207) у Просеку се учврстио обласни господар Стрез. Када је 1214. Стрез пао као жртва завере градом су загосподарили Латини, да би у првим годинама владавине епирског деспота Теодора I Анђела (1215–1230) ушао у састав његове државе. Град Просек се помиње у једном документу охридског архиепископа Димитрија Хоматина (1217–1235).

У руке Бугара Просек је пао после битке на Клокотници (1230), а 1246. запосели су га војници Никејског царства. У обновљеној Византији, после 1261, Просек је упркос томе што није био погранични град имао посебно место у одбрани византијске границе према Србији. У уговору који је краљ Милутин 1308. склопио с Карлом од Валоа, братом француског краља Филипа IV Лепог, наводи се *castri nominee Prisec*.

Данило II пише да је Стефан Дечански „узео градове чија су имена: град славни Велес, град Просек, град Штип, град Чрешће, град Добрун". Ова српска освајања датују се у 1328. годину. Како бележи Нићифор Григора, Михаило Асен, византијски намесник у Просеку, предао је град Србима и отишао српском краљу. Јован Кантакузин, међутим, наводи да су српски одреди лукавством заузели град. Просек се помиње и у догађајима који су претходили одласку Јована Кантакузина у Србију и његовом сусрету са Стефаном Душаном у јулу 1342. Наиме, неки српски пастир, по имену Цимпан, из села Давидова у околини Просека, заробио је Кантакузинове изасланике који су ишли у српске земље и који су код њега коначили. Покупио их је и заједно са својом женом и децом, и стоком, пребегао Алексију Апокавку у Солун где је богато награђен. Долазећи у Србију, Јован Кантакузин је једну ноћ провео у околини Просека за који каже да је веома моћна тврђава, подигнута на врху брежуљка.

Стефан Душан је једном повељом из 1348. светогорском манастиру Хиландару, између осталог, даровао и цркву Богородице у Просеку с њеним метохом. Турци су Просек освојили највероватније 1385. у походу који је предводио Тимурташ-паша.

Извори и литература: *ВИИНЈ* III, 79, 126; IV, 113, 158–163, 167, 168, 170, 171; VI, 332–333, 376, 378, 618; H. Gelzer, *Ungedruckte*, 42; G. Prinzing, *Demetrii Chomateni ponemata diaphora*, Berolini et Novi Eboraci 2002, 403; A. Heisenberg, P. Wirth, *Georgii Acropolitae Opera* I, 78; В. Васильевский, *Epirotica saeculi XIII*, Византийский временник 3 (1896) 244; Теодосије, *Живот светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, 105; Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 197; O. Lampsidis, *Ephraem Aenii historia chronica*, 6480, 6485, 6495, 8640; С. Новаковић, *Законски споменици*, 422; В. Мошин, *Споменици на Македонија* II, 438; П. Мутафчиев, *Владетелите на Просек*, Сборник на БАН 1 (1913) 1–85; Н. Радојчић, *О неким господарима града Просека на Вардару*, Летопис МС 259 (1909) 1–19; 260 (1909) 32–40; И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия* I, 52, и даље према регистру; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 195–198; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 162, 166, 167, 197, 206; II, 290; Н. Петровић, *Демир Капија — архитектонски налази на сектору „Манастир"*, Старинар, н. с. 12 (1961) 217–226; В. Aleksova, *Prosek — Demir Kapija. Slovenska nekropola i slovenske nekropole u Makedoniji*, Skoplje — Beograd 1966; Е. Савчева, *Севастократор Стрез*, Годишник на Софийския университет „Климент Охридски", Исторически факултет 68 (1974) /1979/ 65–97; Т. Томоски, *Средновековни градови во Македонија мегу реките Вардар, Брегалница и Лакавица*, Годишен зборник ФФС 4, (30), Скопје 1978, 270–277; *История на България* III, 132, и даље према регистру; Р. Радић, *Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века*, ЗРВИ 24–25 (1986) 193–205, 223–234; Н. Чаусидис, *Средновековни наоди од Просек*, Годишен зборник ФФС 14, (40), Скопје 1987, 171–196; П. Коледаров, *Политическа география на средновековната българска държава*, II (1186–1396), 9, и даље према регистру; V. Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, 149–150; К. Аџиевски, *Пелагонија во средниот век*, 119, и даље према регистру; И. Микулчиќ, *Средновековни градови и тврднини во Македонија* 5, 230–238; *Lexikon des Mittelalters* VII, Stuttgart 1999, 263–264 (B. Ferjančić); Т. Томоски, *Македонија низ вековите: градови, тврднини, комуникации*, 198–206.

Р. Радић

Р

РАВАН / РАВАНСКИ (Ravanscha, Rabenzky, Ravno) — тврђава и караванска станица у жупи Брезници, у области Буковице. Један дубровачки караван је 1407. ишао у Буковицу и у Равно. На око петнаест километара северно од Пљеваља, у изворишту Сутјеске, налази се село Раван, а у близини топоними Кула и Градина. Ту је био град Раван, на путу који из Рудог кроз Устибарску долину води за Пљевља. Град се помиње као посед херцега Стефана Вукчића у повељама Алфонса V Арагонског (1444) и Фридриха III (1448). Других помена у писаним изворима нема. Ово је највероватнија убикација, али за коначан суд о положају овога града треба узети у обзир и неколико топонима Раван у околини Пљеваља. Град је имао пре свега војнички карактер и његова привредна функција није позната.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: L. Thallóczy, *Studien*, 362, 379; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 241; Д. Спасић, *Средњовековни утврђени градови пљеваљског краја*, Гласник ЗМ 1 (Пљевља 1999) 77–98.

С. Мишић

РАВНИ (**Равьныи**) — средњовековни град, данас истоимено село, познато као Равни, Равно или Равна. Налази се на левој обали Белог Тимока (Књажевачки Тимок), на око осам километара северно од Књажевца. Своје име град је, према предању, добио због чињенице да се налази у равници. Није познато како се звао на грчком у време Византије. Његово име, пореклом народно, данас очувано у називу села Равни, унео је у биографију свог оца Стефан Првовенчани.

Данашње село Равни налази се око Раванског потока (Зубанов поток), у сливу Белог Тимока, на његовој левој обали. Досадашњим археолошким истраживањима околине, која су и даље у току, откривени су остаци некадашњег римског града Малог Тимока (*Timacum Minus*, топоним Кулина, Градиште), важног римског утврђења и станице на путу *Via militaris*, који је повезивао Подунавље с Јадранским морем, као и административног центра веће рударске области. Поред њега пролазио је још један важан пут, *Naissus–Ratiaria*, као и северни крај Тимочког пута, познатог још у античком периоду, који је из Равне водио левом обалом Тимока и повезивао некадашње римске тврђаве и насеља Кожељ и Врбицу.

Прво утврђење, изграђено у првом веку нове ере, последњи пут је преправљено за време Јустинијана у шестом веку. Осим овог налазишта, откривене су и римске терме, такође касније обнављане (други, шести век). Сматра се да се некропола из ранијег периода налазила уз Ропински поток. Осим града Малог Тимока, који се налази североисточно од данашњег села, источно, на доминантном узвишењу, на локалитету Св. тројица, пронађени су и остаци рановизантијског утврђења, с ранохришћанском црквом, саграђеном на месту некадашњег античког храма, посвећеног Трачком коњанику. Из средњег века потиче и некропола словенског становништва на локалитету Слог, датирана у другу половину 10. и почетак 11. века. До сада није откривено место средњовековног насеља. Од топонима који сведоче о некадашњем животу данас су још локалитети Црквиште Св. тројице и Старо село.

Овај крај, насељен од преисторије, у време Римљана у оквиру провинције Горње Мезије, током средњег века налазио се наизменично у поседу Византије, Бугарске и Србије.

Први и једини пут под овим именом, град Равни спомиње се у житију Стефана Немање у вези с његовим освајањима, које је написао његов син Стефан Првовенчани. У рату који је водио с Византијом, осамдесетих година 12. века, Стефан Немања освојио је најпре Ниш, а затим и градове Сврљиг, Равни (Равно) и Кожељ, у долини Тимока. Сматра се да се то највероватније догодило 1183. године. По освајању, Немања је тимочке градове порушио у циљу разарања византијског одбрамбеног система. Ипак, средњовековно насеље наставило је да постоји. Као истоимено село које спада у област Тимока, спомиње се у турском попису из 1466, са педесет породица и тринаест неожењених. Након пораза на Морави 1190, тимочке градове, па и Равни, Немања је вратио Византији.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, изд. В. Ћоровић, Светосавски зборник 2, Извори, Београд 1938, 30; М. Башић, *Старе српске биографије*, 40; Д. Бојанић, *Фрагменти збирног пописа Видинског санџака из 1466*, Мешовита грађа 2 (1973) 64; Стефан Првовенчани, *Живот светог Симеона*, Стефан Пр-

вовенчани, Сабрани списи, 72, 155 нап. 8; Ј. Мишковић, *Књажевачки округ*, Гласник СУД 49 (1881) 57, 68, 92–94; С. Новаковић, *Земљиште радње Немањине. Историско-географска студија*, Годишњица НЧ I[a] (1877) 203–205, 213–219; М. А. Костић, *Књажевац и стари књажевачки округ у прошлости и садашњости*, 3–32; М. Станојевић, *Тимок*, Насеља и порекло становништва 29 (1940) 397, 415–417, 419–421, 499–502; Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици Источне Србије* II, Старинар н. с. 2 (1951) 221–225; *ИСН* I, 258; P. Petrović, *Timacum Minus et la vallée du Timok*, Inscriptions de la Mésie Supérieure. Vol. III–2, Beograd 1995; С. Јовановић, *Насељавање долине Тимока*, Књажевац и околина, 29–37; П. Петровић, С. Јовановић, *Културно благо књажевачког краја*, Београд 1997; Б. Ферјанчић, *Стефан Немања у византијској политици друге половине XII века*, Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, Београд 2000, 37, 39; М. Благојевић, *О „Земљишту радње Немањине“*, ibidem, 74; М. Благојевић, Д. Медаковић, *Историја српске државности I. Од настанка првих држава до почетка српске националне револуције*, 95; S. Dušanić, *Roman mining in Illyricum: historical aspects,* Pubblicazione di *Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico in età greca e romana. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25–27 settembre 2003*, a cura di G. Urso, Pisa, Edizioni ETS, 2004 (I convegni della Fondazione Niccolò Canussio. 3) 258, 260; S. Petković, M. Ružić, S. Jovanović, M. Vuksan, Zs. K. Zoffman, *Roman and medieval necropolis in Ravna near Knjaževac*, Belgrade 2005, 175–272, 295–320.

А. Фостиков

РАВНО (Rabna, Ravenelle, Rabnel, Rabinel, **Равно**, **Равьно**) — град и тврђава у Поморављу, на ушћу реке Раванице (у средњем веку такође звана Равно) у Велику Мораву, на месту данашње Ћуприје. Насеље је настало на локацији где је антички пут који је повезивао Рим и Константинопољ прелазио преко Велике Мораве. У римско време овде је испрва постојао војни гарнизон, а потом и муниципијум *Horreum Margi* који је током четвртог века посведочен као епископско седиште. У њему се налазио војни арсенал за израду штитова, а његово име указује на то да је био сабирни центар за жито и његову даљу дистрибуцију. *Horreum Margi* је по свему судећи пострадао приликом провале Хуна на челу са Атилом 441–442. године. Почетком шестог века још се спомиње као место битке у којој је царски војсковођа Сабинијан однео победу над извесним Мундом и његовим варварима.

Словенско име Равно, насеље је вероватно добило због свог положаја, пошто је било смештено у равничарској речној долини. Осим што се налазио на најважнијој средњовековној балканској саобраћајници — *Via militaris*, која је повезивала Београд и Константинопољ, стратешки значај Равног је лежао и у томе што се од овог места одвајао пут који је водио на исток, у долину Тимока. Према археолошким истраживањима, старији слојеви средњовековног насеља потичу из 10/11, а млађи из 12/13. века. Досадашња ископавања нарочито су плодна када је у питању грнчарија и керамички материјал. Од нумизматичких налаза треба издвојити западноевропске новчиће 12. века и неколико византијских златника. Упркос опсежним археолошким истраживањима, изглед средњовековног насеља није могуће реконструисати. Штавише, ни од остатака римских зидина готово ништа није сачувано, јер је постојећи грађевински материјал вероватно био искоришћен приликом подизања оближњих манастира Раванице (1381) и Манасије (1407).

Најстарији писани подаци о Равном у средњем веку потичу од арапског географа Мухамеда Идрисија. У свом делу *Географија*, насталом средином 12. века, он сведочи да је Равно велики и добро насељени град. Идриси релативно прецизно одређује и његов положај, наводећи да се налази на педесет миља, односно један дан пута од Ниша, 150 миља од Београда и шездесет миља или дан и по пута од града *Афранисува* (Браничево). Још више вести о Равном пружају хроничари и историчари крсташких похода друге половине 12. века. Арнолд из Либека, описујући путовање баварског и саксонског војводе Хенриха Лава 1172, наводи да се Равно налази „усред (бугарске) шуме“ и да је насељено Србима, „Белијаловим синовима“ који су само номинално потчињени „грчком краљу“. Житељи Равног су, како сведочи историчар из Либека, одбили да на достојан начин приме немачке крсташе, па су они опсели град. Током ноћи Срби су, подељени на четири чете, изненада напали логор опсађивача служећи се отровним стрелама. Иако је неименовани вођа Срба погинуо, војвода Хенрих Лав је сутрадан одлучио да одустане од опсаде и повуче се према Нишу. Исти аутор спомиње још једном Равно када говори о проласку крсташа на челу с римско-немачким царем Фридрихом I Барбаросом кроз Поморавље 1189, називајући га тврђавом *(castrum)* и понављајући да је смештено „усред шуме“. Још два историчара Барбаросиног похода, псеудо-Ансберт и анонимни писац дела *Historia Peregrinorum*, преносе да су крсташи јула 1189. дошли у Равно које је било потпуно разрушено и пусто. Претпоставља се да је град пострадао 1183, приликом тешких борби између византијских, с једне, и српских и угарских снага, с друге стране. У граду или његовој околини Фридрих I Барбароса се сусрео са изасланицима великог жупана Стефана Немање који су дошли да уговоре детаље њиховог предстојећег сусрета у Нишу.

Почетком 13. века занимљив спомен Равног среће се у житију Стефана Немање из пера његовог сина и наследника Стефана Првовенчаног.

Двојица владара, Стефан Првовенчани и угарски краљ Андрија II, састали су се 1214. у Равном и утаначили споразум којим је био обустављен намеравани угарски поход против Србије. Састанак је потрајао дванаест дана и протекао је у свечаностима и размени скупоцених дарова. За град, Стефан Првовенчани наводи да се налазио „на међи његовог отачаства", односно на граници Србије и Угарске. Из самог текста, ипак, није јасно да ли је он тада био под српском или угарском влашћу. У прилог прве претпоставке говори Стефанов коментар да је он после сусрета дозволио угарском владару да се врати у своју земљу, а у прилог друге, речи српског владара да су угарски посланици њега звали на састанак, који се у том случају могао одиграти само на поседима Андрије II.

Угарској власти у Поморављу и Браничеву дошао је ускоро крај и она је била замењена бугарском. Но, каква је била даља судбина Равног — није познато, јер ни историјски извори ни археолошка истраживања не пружају податке о континуитету насеља. Могло би се само нагађати да ли је оно пострадало приликом провале Монгола преко балканских крајева у пролеће 1242. или бугарског упада у српске земље током 1253/54. године. Место се поново спомиње тек у Раваничкој повељи кнеза Лазара Хребељановића из 1381. године. Својој задужбини, новоподигнутом манастиру, кнез Лазар је тада, уз остале поседе, уступио и „брод" (вероватно скела) код Равног на Морави. Тада постојеће насеље свакако је изгубило свој ранији градски карактер. Извесно је да је подручје Равног током 14. и 15. века припадало жупи Дубравници. У раније време простор жупе Поморавље сезао је долином Мораве на север до околине Равног, које је тада као гранично подручје било вероватно ван жупске организације.

Извори и литература: A. Jaubert, *Géographie d'Edrisi*, vol. II, Paris 1840, 379; Б. Недков, *България и съседните и земи през XII век според „Географията" на Идриси*, 43, 70; Arnoldus Lubecensis, *Chronica Slavorum*, ed. I. Lappenberg, *MGH SS* XXI, Hannover 1869, 118–119, 172; *Quellen zur geschichte des Kreuzzuges kaiser Friedrichs I — MGH Scriptores rerum Germanicarum, Nova series*, V, ed. A. Chroust, Berlin 1928, 28, 134; Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир. Љ. Јухас-Георгијевска и Т. Јовановић, Београд 1999, 102–107; С. Новаковић, Законски споменици, 770; М. Антоновић, *Етничка кретања у Поморављу*, Моравска Србија — историја, култура, уметност, Крушевац 2007, 80–81; P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjega vijeka*, Rad JAZU 42 (1878) 114–116, 123–124; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 150, 152, 166, 168; II, 280, 290; Исти, *Војна цеста од Београда за Цариград*, Зборник КЈ I, 86, 132–133; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 88, 92–93; С. Мишић, *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, Делиград — од устанка ка независности 1806–1876, Београд 2007, 1–7; Исти, *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 101; M. Vasić — J. Kavajin-Mundrić — S. Popović, *Horreum Margi — Ravno — Ćuprija*, Vesnik VM 33 (1988) 7–36; V. Manojlović — M. Đorić, *Srednjovekovna grnčarija sa lokaliteta Horreum Margi — Ravno — Ćuprija*, Vesnik VM 33 (1988) 37–48; В. Манојловић-Николић, *Средњовековни накит из Ћуприје — Равно*, Истраживања 16 (2005) 179–185.

А. Узелац

РАС (**Рась**, ἡ Ῥάση, τὸ Ῥάσοη, Rassa, Rascia, Raxia) — Име се користи да означи град, његову околину, жупу, реку и државу, из којег је касније изведено и име народа. Настало је метатезом ликвида од позноримског топонима *Arsa* који је забележен код Прокопија из Цезареје. Грчки облик имена са завршеном метатезом појавио се најпре код Константина Порфирогенита, док византијски историограф Кинам употребљава његову варијанту у средњем роду.

У научним круговима постоји размимоилажење око места где се налазио Рас. Према једном стајалишту, његови остаци су откопани на локалитету Градина изнад Пазаришта код Новог Пазара. Друго мишљење га тражи на локалитету Постење код Петрове цркве. На Градини се налази византијско рефугијално утврђење, без сталног насеља и с незнатним остацима позноримског слоја. На Постењу је откопано позноримско утврђење с тетрапилоном на улазу, великим храмом ван зидова града и другим репрезентативним објектима, што сугерише да су у питању остаци Арсе. Снажан аргумент за убикацију Раса у Постењу јесте близина Петрове цркве, односно цркве св. апостола Петра и Павла, за коју се зна да је била седиште рашког епископа.

Утврђени град Рас налазио се недалеко од цркве св. апостола Петра и Павла. До сада су откривене придворна капела у граду и једна црква, обновљена током средњег века, делови палате и економски објекти. Постоји претпоставка да капела није имала свој кров, него да га је делила с палатом на коју се наслањала. Такође, постоје у изворима и назнаке да је постојао посебан двор намењен Растку, најмлађем сину Стефана Немање. У непосредној близини града се налази манастир св. Ђорђа (Ђурђеви ступови), задужбина Стефана Немање.

Рас је први пут споменут под својим српским именом у спису *De administrando imperio* Константина VII Порфирогенита. Између 852. и 867. синови српског кнеза Мутимира, Бран и Стефан, допратили су до Раса Владимира, сина бугарског кана Бориса, зарobљеног у претходним борбама. Током деветог века, највероватније за владе бугарског цара Петра (927–969), у Расу је основана епископија чији је катедрални храм била црква св. апостола Петра и Павла. После уни-



Рас — Црква св. Пет̄ра и Павла

штења Првог бугарског царства, дошао је под византијску власт. Пронађен је печат Јована, протоспатара и катепана Раса, датиран око 971. Следећи пут је поменут у повељи Василија II 1020, као седиште епископије. Био је погранична тврђава коју су Срби срушили на почетку свог устанка против Византије 1127. године. Сличну судбину је доживео и 1149, када га је разорио Манојло I Комнин, што значи да је претходно био у српским рукама. Том приликом је спаљен и двор српског великог жупана. Убрзо је обновљен и постао је седиште српског владара и рашког епископа. Црква св. апостола Петра и Павла била је средиште политичког живота Србије. У њој је епископ Леонтије по православном обреду крстио Стефана Немању после његовог повратка из Зете. Иако је Рашка епископија признавала јурисдикцију Охридске архиепископије, њени епископи су били најближи сарадници Стефана Немање у остваривању његових политичких пројеката. Око



Рас — Црква св. Пешра и Павла

1172. епископ Јефтимије је учествовао у раду сабора на коме је осуђено богумилско учење. На сабору 1196. код цркве св. апостола Петра и Павла Немања се одрекао престола у корист свог млађег сина Стефана, а рашки епископ Калиник је Немању и његову супругу Ану замонашио у Студеници 25. марта 1196.

Оснивањем аутокефалне српске архиепископије са седиштем у Жичи 1219, црквено средиште је измештено из Раса. Његов значај је даље слабио и померањем политичког тежишта државе према југу. Пред крај 14. века из извора нестаје чак и само име Раса. Ипак, епархија српске цркве наставила је да постоји до краја средњег века. Пљеваљски Синодик православља дао је списак имена рашких архијереја између 1220. и последње деценије 13. века. После Калиника који је замонашио Стефана Немању, поменути су Кирило, Козма, Герасим, Михаило и Григорије I. Осим имена, о првој тројици ништа није познато. За време епископа Михаила ђакон Болеслав је преписао једно јеванђеље око 1284. године. О његовим наследницима се такође мало зна. Григорије I је био епископ за време архиепископа Јакова. Његов наследник Филип се помиње у фалсификатима за Хрусијски пирг 1301–1303/04. Годину дана касније на рашкој катедри је седео Григорије II, који је 1305. преписао и редиговао један примерак Крмчије за Хиландар. Препис је обављен у цркви св. Апостола у Расу с предложака који су припадали архиепископији, а епископ Григорије каже да га је прегледао чак три пута да ни једно слово не би било погрешно. Недатирани натпис на крсту краља Милутина помиње да је краљ дао да се предмет направи за цркву св. апостола Петра и Павла. Израду крста помагао је епископ Григорије. Његов наследник био је Павле, који је присуствовао смрти краљице Јелене у Брњацима и њеној сахрани у Градцу (фебруара 1314). Три године касније њено тело је преместио у кивот.

Последњи пут је поменут исте године у повељи за манастир св. Стефана у Бањској.

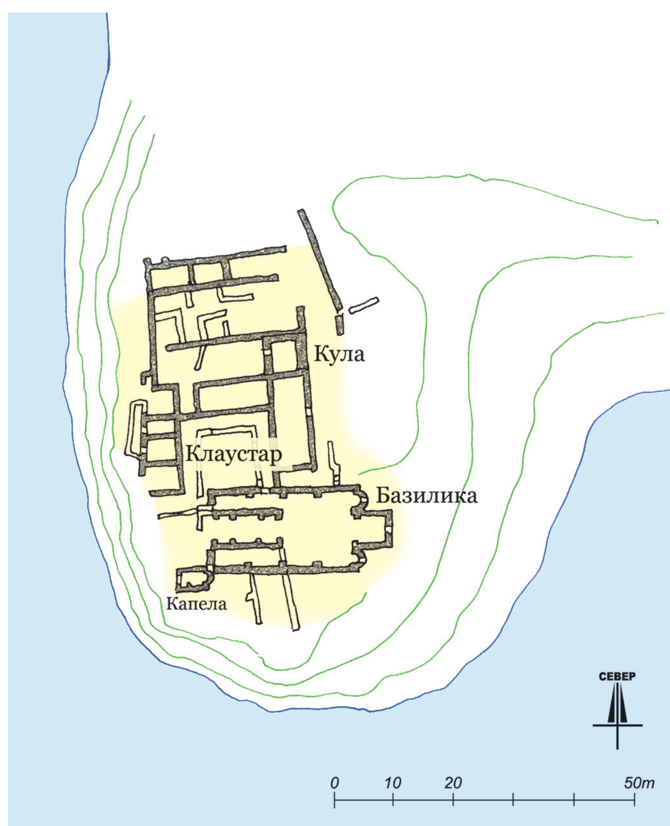
Све до половине 15. века нема података о рашким архијерејима. Рашки митрополит Никодим је после пада Смедерева (1439) пребегао у јужну Угарску. Као посланик деспота Ђурђа примио је 1443. његов поклад од 12.000 аспри. Између 1445. и 1455. био је српски патријарх. Последњи рашки архијереј средњег века о коме се нешто зна био је Јоаникије, који је 1464. обновио манастир Нову Павлицу на Ибру.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: *ВИИНЈ* 4, 14–16; 23–26, et passim; Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, edd. G. Moravcsik — R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington 1967, 154; *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meineke, Bonnae 1836, 12; 102; Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, Загреб 1866, 25; H. Gelzer, *Ungedruckte*, 22–72; В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног*, Светосавски зборник 2 (Београд 1939) 18, 28; М. Динић, *О називима средњовековне српске државе*, Прилози КЈИФ 32, 1–2 (1966) 26–34; Д. Мркобрад, *Рас — Постење: фазе развоја*, ЗРВИ 36 (1997) 203–217; Ј. Калић, *Рашка истраживања*, ИЧ 47 (2000) 11–23; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 139–141; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 65–73; Ј. Калић, *Претече Жиче: крунидбена места српских владара*, ИЧ 44 (1997) 77–85; М. Поповић, *Стари град Рас*, Београд 1987; M. Popović, *Tvrđava Ras*, Beograd 1999; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 4–18; Исти, *Родослови и летописи*, 16–18; 24–26; 46–47; Д. Мркобрад, *Стефан Немања и традиција рашког епископског средишта*, Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, Београд 2000, 249–255; Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Ibidem, 27–52; С. Ћирковић, *Преци Немањини и њихова постојбина*, Ibidem, 21–29; Ј. Калић, *Назив Рашка у старијој српској историји (IX–XII век)*, Зборник ФФ 14–1 (1979) 79–92.

М. Антоновић

РАТАЧКА ОПАТИЈА (**Ръдьць**, **Ръдьчька**, de Retez, Reteco, Rotazio, Rotezo, Rotecio, Ertezo) — утврђени манастир подигнут на хридинама полуострва Ратац између Бара и Сутомора, у крају који се назива Спич. Блага клима, доста обрадивог земљишта, обиље питке воде и затон погодан за пристајање мањих бродова привукли су бенедиктинске монахе, који су на том месту у 11. веку подигли манастир. Према предању, опатија је основана 1100. године. Манастирски комплекс се састојао од једнобродне цркве с куполом из 11. века, капеле засведене полуобличастим сводом с криптом из друге половине 12. века, тробродне базилике чија је изградња започета средином 14. века у време опата Павла Ругерија и читавог система стамбених и помоћних зграда. Крила манастирског комплекса била су повезана клаустром. Манастир је био опасан зидинама, а централну одбрамбену улогу имала је кула подигнута на источном крилу бедема, тако да је опатија представљала снажно утврђење и аутономну економску целину. У другој половини 15. и током 16. века, за време млетачко-турских ратних сукоба, становништво Барског дистрикта је у више наврата спас потражило унутар чврстих бедема Св. Марије Ратачке. У манастиру су тада бар повремено боравили и мањи војни одреди на челу с млетачким заповедницима чији је задатак био да организују одбрану читавог краја.

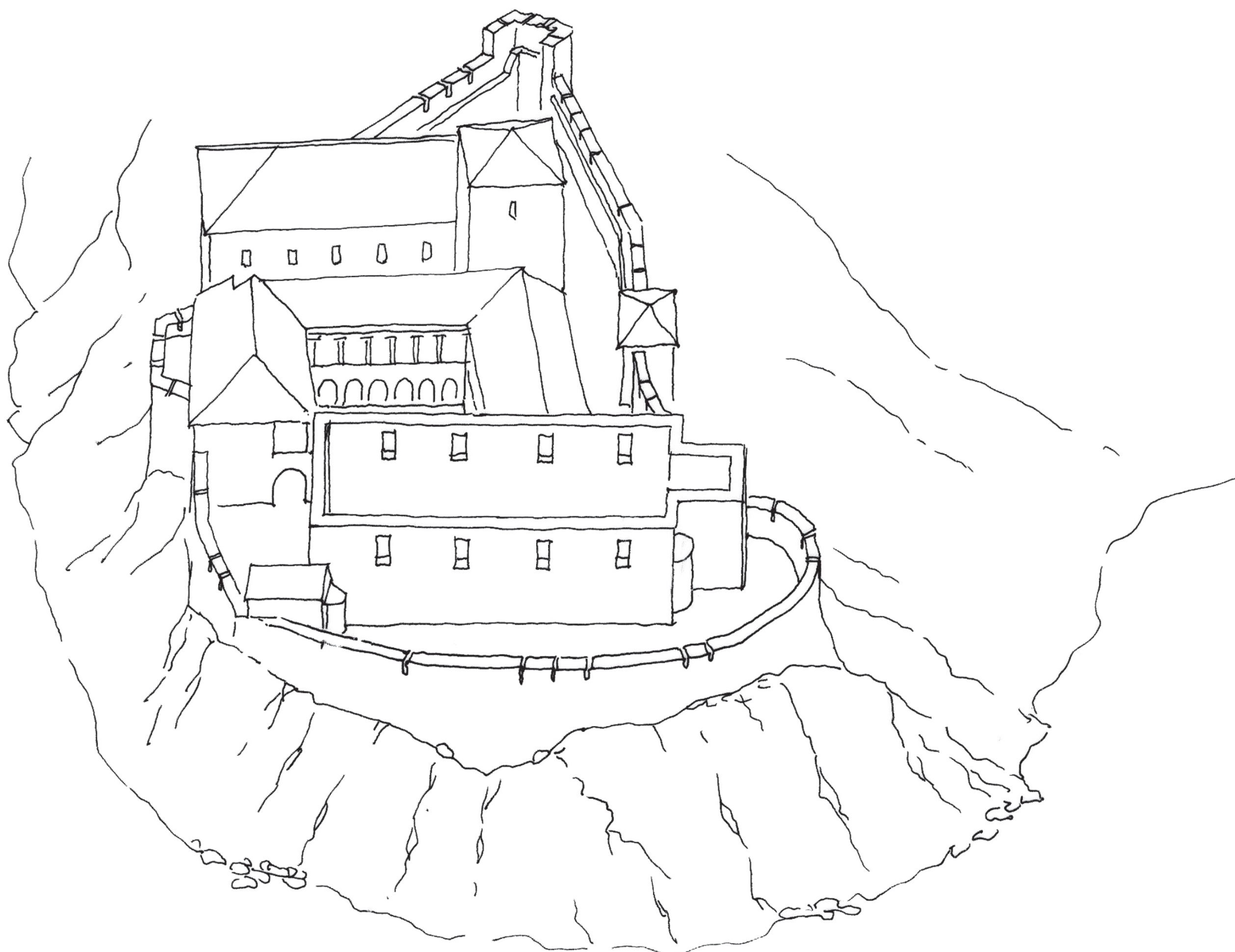
Ратачка опатија се налазила у склопу државе Немањића. У писаним документима први пут се помиње 1247, када је наведено име њеног опата Гвалтерија. Краљ Милутин је 1306. издао повељу којом је потврдио велике поседе које је овом манастиру својевремено даровала његова мајка краљица Јелена. Поседе Св. Марије Ратачке потврдио је око 1351. и цар Душан. После његове смрти манастир је дошао под власт Балшића. У време борби између Ђурђа II Страцимировића и Радича Црнојевића, вођених на потезу између Бара и Улциња у јесен 1395. и током пролећа 1396, страдала је и Ратачка опатија. После погибије Радича Црнојевића у мају 1396, предузети су радови на обнови све три манастирске цркве. По свему судећи, у периоду 1396–1398. Св. Марија Ратачка налазила се под влашћу Сандаља Хранића, који је неко време боравио у овом манастиру. После 1398. манастир је поново дошао под власт Балшића. У време рата између Балше III и Млетачке републике, Ратац је заједно с Баром, Будвом и Улцињом потпао под власт Млетака. Венеција се мировним уговором из новембра 1412. обавезала да Балши III, поред Будве, Бара и Улциња, врати и Ратачку опатију. После смрти последњег Балшића 1421, поменути градови и опатија доспели су под млетачку власт. Уговором закљученим у Вучитрну 22. априла 1426, Млетачка република је Ратачку опатију препустила српском деспоту Стефану Лазаревићу. Њене границе накнадно су утврђене уговором у Дривасту 11. новембра исте године — опатија се почевши од Мостреца граничила с Лаством, Милошем, Мацупом и планинским врховима у залеђу. У време првог пада Деспотовине под турску власт (1439), Млечани су покушали да се домогну Ратачке опатије, која се накратко крајем 1442. и у пролеће 1443. обрела под влашћу босанског војводе Стефана Вукчића Косаче. У мају 1443. Ратачка опатија је с целим дистриктом Бара припала Млетачкој републици. Када су земље Ивана Црнојевића 1479. пале под власт Турака, њихови одреди су из правца Грбља и Паштровића пустошили манастирске поседе. Пошто су 1571. запоселе Бар, Турци су заузели и порушили и Ратачку опатију. Богослужење је у



Средњовековни град Ратац

том тренутку потпуно обустављено, али је касније на истом месту подигнута капела. Током Другог светског рата италијанска војска је порушила преостале зидове капеле, пошто је рушевине манастирског комплекса претворила у топовски бункер. Остатке велике одбрамбене куле срушила је Југословенска народна армија крајем педесетих година 20. века.

Сећање на велико богатство Ратачке опатије чувало се још у 17. веку. Према неким проценама то богатство је годишње износило 12.000 фјорина. Оно је почивало на пространим имањима и бројним поданицима (тзв. „ратчани"). На манастирским поседима гајила се маслина, а у власништву опатије била су и постројења за цеђење уља. Приходи су се састојали од земљорадничких и сточарских производа и продаје грађевинског камена. Монаси су били вични обради земље и гајењу лековитог биља. Присуство Богородичине иконе начинило је од Ратачке опатије чувено место ходочашћа, што јој је доносило значајне приходе све до 1443. када је чудотворка пренета у цркву св. Ђорђа у Бару. На празник рођења пресвете Богородице у манастиру је одржаван велики сајам, што се такође позитивно одражавало на



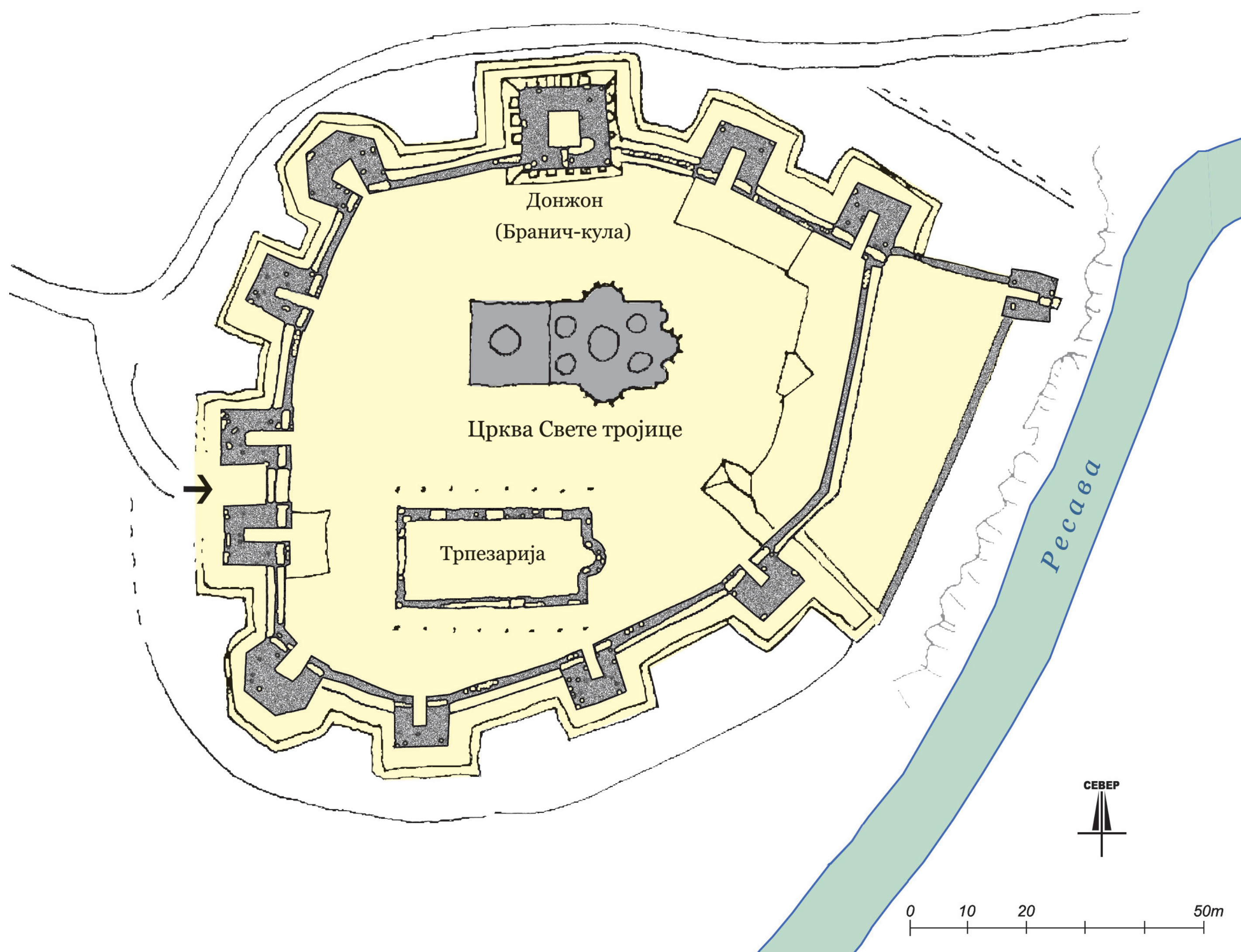
Средњовековни Ратац — реконструисани изглед

његов материјални статус. Дубровачка и Млетачка република су у више наврата опатију ослобађале плаћања царина, нарочито на увоз жита и грађевинског материјала. Када је опатија потпала под турску власт њена имања су разграбљена.

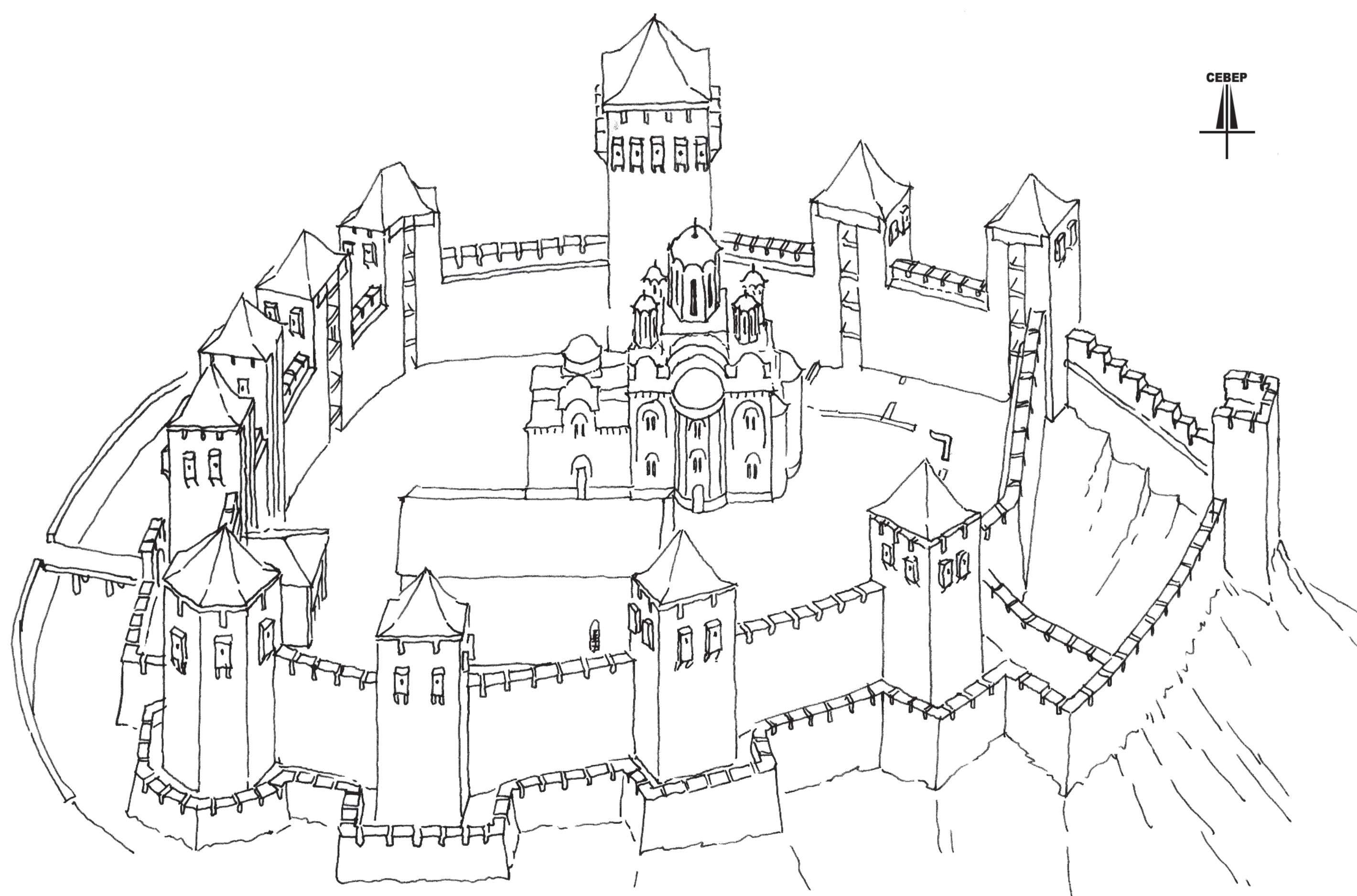
Извори и литература: A. Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 229, 255; *Acta Albaniae* I, 182, 547, 581, 608, 756; II, 22, 101, 191, 220, 228, 243, 414, 458, 569, 618; *Acta Albaniae Veneta* II–5, 1297, 1351, 1395, 1465, 1470, 1472; II–6, 1459; II–7, 1473; II–11, 2710; II–12, 3003, 3037, 3075; II–17, 1473b; III–18, 4797, 4831, 4896; III–19, 5076, 5117, 5122, 5301; III–20, 5540; С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Милутина опатији Св. Марије Ратачке*, ССА 1 (2002) 13–29 (с наведеним старијим издањима); *Историја Црне Горе* II–1, 54, 133, 171, 174, 196, 208; II–2, 66, 436; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 186; Ђ. Бошковић, В. Кораћ, *Ратац*, Старинар 7–8 (1956–57) 39–75; М. Спремић, *Ратачка опатија код Бара*, Зборник ФФБ 8–1 (1964) 191–215; I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. II: *Benediktinci u Dalmaciji*, Split 1964, 512–519; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 127–28; S. Brajović, *U Bogorodičinom vrtu*, 16–23; S. Marković, *Benediktinska opatija Sv. Marije Ratačke kod Bara*, Studia Antibarensia, Gospa od Škrpjela, Perast 2006, 119–195.

К. Митровић

РЕСАВА (**Рѣсава**, Resawa) — манастир и утврђење у близини Деспотовца, у Браничеву, данас познатији под именом Манасија. Манастир је задужбина деспота Стефана Лазаревића, и подигнут је између 1407. и 1418. године. Према писању Константина Филозофа, у периоду док је обнављао Београд, деспот Стефан је желео да пронађе погодно место и подигне цркву која би била његова гробница. Одабрао је пусто место, два километра од данашњег Деспотовца, на десној обали Ресаве, у клисури коју чине обронци планине Бељанице. Црква је посвећена Св. тројици. На изградњи манастирског комплекса радили су највештији радници, најискуснији живописци, који су довођени с разних страна. Деспот је богато даривао своју задужбину поседима и богослужбеним предметима и књигама. Зидно сликарство Ресаве, завршено до 1418, сматра се најбољим живописом у средњовековној Србији. Поред цркве, манастирски комплекс су чинили и велика трепезарија, конаци и тврђава подигнута око манастира.



Средњовековни манастир Ресава (Манасија)



Средњовековна Ресава — реконструкција



Ресава — поглед на манастир и утврђење



Ресава — бедеми утврђења

Са основом полигоналног облика прилагођеног неприступачном терену, тврђавски комплекс има једанаест високих вишеспратних кула, од којих је осам правоугаоних, а две су шестостране. Најмасивнија је донжон („Деспотова") кула квадратне основе, на северној страни утврђења, предвиђена и за самосталну одбрану. Утврђење је било опасано ровом. У тврђаву се улази кроз капију на западној страни, постављену између две куле.

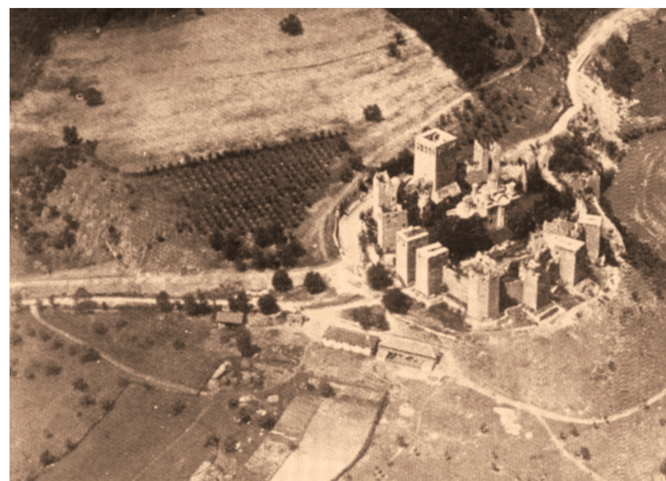
Манастирско утврђење Ресаву, Турци су први пут заузели 1439, а коначно су је освојили 1458. године. Први сачувани подаци о саставу посаде ове тврђаве забележени су у *Поименичном попису покрајине Браничево*, насталом 1467. године.

Иако у попису из 1476. није посебно уписан састав посаде и становништва тврђаве Ресаве, на основу података о тимарницима, као и неколико маргиналија сазнајемо да је диздар био неки Муслихудин. Поред њега, припадници посаде овог утврђења притежавали су још 25 тимара. Манастир који се налазио у тврђави Ресави био је претворен у тврђавски магацин.

У пописима из 16. века, манастир се више не помиње, док је утврђење постепено губило свој значај, што показују подаци о смањењу броју чланова његове посаде. Од друге половине 16. века, у османским изворима, Ресава се помиње само као отворено градско насеље, касаба.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, прев. Л. Мирковић, Стара српска књижевност 11, Београд 1989, 103–104; M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 216–251; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 81–82; Б. Тодић, *Манастир Ресава*, 1–156; Г. Симић, Д. Тодоровић, М. Брмболић, Р. Зарић, *Манастир Ресава*, 1–96; С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 230–235; *Манастир Ресава — историја и уметност*, прир. В. Ј. Ђурић, Деспотовац 1995.

Е. Миљковић



Ресава — снимак из ваздуха (1930)

РИСАН (Ῥίσενα, Rizon, Rhizon, Rhisinium, Risinium, Resinium) — утврђени град настао у предримском раздобљу у дну најмањег од четири залива који образују Боку Которску. Како је ово најстарије урбано насеље у овом делу Зетског приморја, по њему се читав Бококоторски залив у античком добу називао Рисанским (Ριζονικὸς κόλπος, *Sinus Rhisonicus*). Најстарији помен Рисна *(Rizus)* потиче из четвртог века пре н. е. и забележен је у *Периплу*, делу псеудо-Скилакса, који казује да је у том крају обитавало илирско племе Енхелејци. Описујући ток првог илирског рата (229–228. године пре н. е.), Полибије (II, 11) вели да се илирска краљица Теута пред налетом Римљана склонила у Ризон, *добро утврђени градић подигнут подаље од мора на реци Ризону*. Остаци овог типично илирског утврђења пронађени су на стрмом брежуљку Градина, удаљеном од мора око пола километра. Археолошка ископавања која су у току извукла су на светло дана многе предмете, пре свега новац из Дирахиона и Аполоније, који потврђују да је у Рисну постојао значајан грчки емпорион коме је заштиту пружало јако утврђење на Градини. Поред тога, емпорион је био додатно утврђен. Откривени су остаци обалног зида уз речицу Шпиљу чији је задатак био да штити насеље од поплава, али и да пружа заклон илирским бродовима, који су се у случају опасности могли склонити користећи речни ток. После победе Луција Анција над илирским племенима 167. године пре н. е. у Рисну је столовао

локални династ Балајос, који је ковао новац са својим ликом. Енергичним војним операцијама Октавијан Август је у периоду од 35. до 33. године пре н. е. покорио читаву Илирију. У време римске власти над овим подручјем, Рисан је уживао положај *oppidum civium Romanorum*.

Првобитно илирско насеље и грчки емпорион налазили су се уз десну обалу речице Шпиље, између тешко приступачног брда Градине, које се простире у правцу северозапада, и морске обале, на локалитету који се данас назива Царине. На том месту пронађени су остаци тзв. киклопских зидина, начињених од камених блокова дужине 1–1,30 метара, с јасним траговима каснијих надоградњи уметањем ситнијег камена и малтера. Насеље се по свему судећи протезало све до морске обале. Вероватно да је један његов део потонуо приликом неког разорног земљотреса услед кога је дошло до подизања нивоа мора. Римско насеље ширило се на десној обали Шпиље и даље у правцу истока, о чему сведочи откриће римске виле с подним мозаицима и чувеном представом бога Хипноса дуж трасе пута према Никшићу.

У раном средњем веку град Рисан изгубио је политички и економски значај који је имао у позној антици. Константин Порфирогенит помиње га као насељени град у жупи Рисени (τὰ Ῥίσενα, *Rissena*) у области Травунији. У *Барском родослову* Рисан је поменут у приповести о подели територија између синова краља Предимира, којом приликом је други син Болеслав добио земљу Травунију *(Tribunia)* с Љубомиром, Фатницом, Рудином, Крушевицом, Врмом, Рисном *(Risena)*, Драчевицом, Каналима и Жрновницом. Од средине 11. века град Рисан и област Травунија налазили су се под влашћу дукљанских владара из династије Војислављевића. Половином 12. столећа ојачао је византијски утицај у Дукљи, чији су владари у то време уместо краљевске носили титулу кнеза. Такво стање задржало се све до почетка осамдесетих година 12. века, када је Зета потпала под власт рашког великог жупана Стефана Немање. Рисан је у склопу државе Немањића остао све до 1371. године. У наредним деценијама Рисан и његова непосредна околина представљали су гранично подручје, најпре између земаља босанског краља Твртка I и области којима су владали зетски господари Балшићи, а затим и територија под влашћу Сандаља Хранића, с једне, и млетачких поседа у Зети, с друге стране. Нешто доцније, Рисан је ушао у састав земаља херцега Стефана Вукчића Косаче. У време рата између херцега Стефана и дубровачке коалиције, босански краљ Стефан Томаш обећао је Дубровчанима 18. децембра 1451. у Бобовцу, у замену за новчану помоћ у висини од 6.000 дуката, херцегове поседе Драчевицу, Суторину с Морињем и град Нови с Рисном. Непосредно после друге турске опсаде Скадра, у септембру или октобру 1478, Влатко Херцеговић је преко которског кнеза нудио Млечанима своје градове Нови и Рисан у замену за неко сигурно место у које се могао склонити пред турском опасношћу. Турци су Рисан заузели убрзо после пада Новог, у току 1482. или 1483, а град је убрзо постао седиште турског емина.

О привреди Рисна у средњем веку сачувано је мало података. Према наводима Которског статута, у Рисну се налазио мали трг соли, који је чинио јединство с которском тржницом, једном од четири на којима је била допуштена трговина овом важном животном намирницом у српској држави. Осим тога, за време Немањића преко Рисна су се извозиле велике количине квалитетног дрвета. Крајем 15. столећа на тржницама у Венецији био је веома тражен сир који се производио у Рисну и околини. У позној антици и током читавог средњег века од великог значаја био је пут који је од Рисна водио у правцу севера дуж падина Орјена до платоа села Леденице, а одатле кроз карсна поља Драгаљско и Граховско све до места Вилусе, где се спајао с путним правцем који је од Требиња водио према Никшићу и даље у унутрашњост.

У Рисну се налазило седиште старе епископије. У последњој деценији 6. века рисански епископ Себастијан играо је посредничку улогу у сукобу између папе Гргура I и равенског егзарха Романа, што би значило да је уживао знатан углед међу прелатима у Илирику. Ова мала епископија постојала је до 1540. када се пред турском навалом угасила. Последњи епископ био је фрањевац Антоније Пасквали из Котора, који је по одобрењу цара Карла V и с благословом папе Павла III, седиште епископије пренео у Мотулу на територији Напуљског краљевства.

Извори и литература: Полибије, *Историје* I, 139–140; D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, Venetiis 1800, 410–420; *ВИИНЈ* 2, 63; V. Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, 75; *Statuta et leges civitatis Cathari*, Venetiis 1616, 169–170; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 447–450; С. Новаковић, *Законски споменици*, 341–342; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* II, 119, 311, 318, 370–372; *Историја Црне Горе* I, 4, 6, 24, 71, и даље према регистру; II–2, 31, 57, 65, 188, 279, 290, 320, 447; *ИСН* 2, 222, 399, 405, 412; G. Gelcich, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, Zara 1880, 7–17; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 11, 12, 15, 32, 54, 76, 266, 379, 396, 402; II, 45, 192–193, 323; P. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, Gospa od Škrpjela, Perast 1999, 26–29; P. Šerović, *Iz istorije starog Risna*, Godišnjak PMK 10 (1962) 27–40; С. Ћирковић, *Историја*, 301, 335–336; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 170, 266; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и утврђења у*

Црној Гори, 25–29, 36–38, 130–131; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 10, 13, 66, 111, 114, 135, 139.

К. Митровић

РОГ (castrum Rog) — средњовековни град у Дувну. Остаци средњовековне тврђаве налазе се на брдашцету које доминира над Рошким пољем, јужним делом Дувањског поља. Сачувани су трагови бедема и цистерне. Град Рог у жупи Дувно помиње се као један од градова херцега Стефана Вукчића Косаче (1444, 1448. и 1454).

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 361, 379, 398; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 217, 245, 251, 253; M.Vego, *Naselja*, 102; AL BiH 3, 23.94.

Т. Рибар

РОГОЗНА (Rogozno, Ragesno) — насеље у планинском подручју између Косовске Митровице и Новог Пазара, богато рудом сребра, злата и олова. У једном папском писму из 1303. помиње се католичка парохија у Рогозни, што упућује на закључак да је католичко становништво морало бити присутно у насељу с тада већ активним рудником. Насеље и рудник постојали су и током 14. века.

Бенедикт Курипешић је, септембра 1530, путујући од Новог Пазара ка Митровици, прешао *преко врло великог брда, званог Рогозно*, а затим је сишао у долину где се испира злато и копа сребро.

Извори и литература: Б. Курипешић, *Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530*, прев. Ђ. Пејановић, Сарајево 1950; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 38.

Е. Миљковић

РОСЕ (ἡ Ῥῶσσα, Rossae, Resson) — утврђени град, чији су остаци пронађени на локалитету *Malo Rose*, у непосредној близини данашњег рибарског насеља у североисточном делу полуострва Луштице, на улазу у Бококоторски залив. Археолошким истраживањима установљено је постојање утврђења с јаком одбрамбеном кулом на северној страни. У оквиру комплекса пронађени су остаци сакралне грађевине већих размера која се приближно може датовати у 10/11. столеће, као и фрагменти грађевина профане намене.

У античком добу на том месту налазило се насеље које је представљало важну станицу на римском путу који је од Епидаура водио према Будви. Први помен града Росе у средњем веку потиче из пера византијског цара и писца Константина VII Порфирогенита и стоји у вези с нападом арабљанске флоте на градове на источној обали јужног Јадрана 841. године. Том приликом поред



Росе — данашњи изглед

града Росе опустошени су Будва и доњи Котор, док је Дубровник изложен дуготрајној опсади. У 10. или 11. веку у Росе су дошли бенедиктински монаси који су ту основали свој манастир. Присуство бенедиктинаца свакако је дало полета развоју насеља, које током развијеног средњег века ипак није досегло статус града, мада је у цркви св. Марије у 14. веку и током првих деценија 15. века столовао епископ дијецезе Росе.

Блага клима, погодна лука у малом затону заклоњеном од удара ветра и јаких струја с пучине, добар стратешки положај који омогућава контролу над прилазима Бококоторском заливу, као и постојање услова за риболов и узгајање маслине, винове лозе и повртарских култура на терасама чији су остаци сачувани, погодовали су настанку утврђеног градског насеља мањих размера у позноантичком периоду које се као такво одржало и током раног средњег века.

Извори и литература: *ВИИНЈ* 2, 17; A. Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 215; C. Eubel, *Hierarchia catholica Medii aevi I (1198–1431)*, Monasterii 1913[2], 422–423; *Историја Црне Горе* I, 329, 351; *ИСН* 1, 149, 188; Ostojić, *Benediktinci u Dalmaciji*, 494; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 131; I. Pušić, *Rose in the early Middle Ages*, Balcanoslavica 6 (1977) 117–130.

К. Митровић

РУДИШТА (Rudista, Rudişta) — трг и рудник олова и сребра, претпоставља се да се налазио на локалитету Паланка западно од Рипња, на саставцима потока Зављака и Тапавца. Рудишта се у изворима пре османског освајања спомињу само између 1453. и 1456, али су морала постојати и раније, пошто их је Београдској митрополији даровао највероватније деспот Стефан Лазаревић. Велики приходи које су Рудишта доносила били су разлог што је Јован Хуњади 1453. извршио, наводно добровољну, замену добара са српским калуђерима из Београда и тако дошао у посед овог рудника. Губернатору Угарске припадао је трг *(oppidum)* Рудишта са селима, рударским окнима и другим поседима, приходима и правима. Рудишта су у то време имала ковницу, у којој је кован деспотов, а потом и заједнички новац деспота Ђурђа и Јована Хуњадија. Позната је врста сребрног новца с натписом **Роудиціа** и лавом Бранковића на аверсу, и на реверсу натпис **Воевода Иванишь**. И друге врсте њиховог заједничког новца, с представом деспота и латиничким натписом DESPO GVRG на лицу и IOHANES D HW R VNGARI на наличју, око грба Хуњадија, коване су највероватније у Рудиштима. Постојала је и посебна мера овог трга и рудника *(pondus de Rudista)*. Последњих година пред пропаст Србије у Рудиштима је формирана и мања дубровачка колонија, која је одржавала најживље везе са Смедеревом, али и с другим местима, као што су Београд, Ваљево и Бохорина у Подрињу. Рудишта су и под Османлијама у прво време задржала свој статус. Насеље је 1476. имало четрнаест кућа и држало пазар, али су Рудишта већ почетком 16. века остала без становника, пошто се *раја прикључила непријатељској земљи*.

Извори и литература: М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку* II, 58–59, 63, 65–66; J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon* X, Pesten 1853, 414, 520; Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда* I–1, 131, 265; Б. Храбак, *Средњевековни рудник и трг Рудишта под Авалом*, Годишњак МГБ 3 (1956) 99–105; В. Симић, *Старо и савремено рударство у околини Авале*, Годишњак ГБ 4 (1957) 72–80; М. Динић, *За историју рударства* II, 24–26; Р. Марић, *Новац Рудишта*, Нумизматичар 2 (1935) 29; Исти, *Студије из српске нумизматике*, 115; Ж. Видак, *Заједнички новац деспота Ђурђа Бранковића и Јаноша Хуњадија*, Рад ВМ 10 (1961) 143–149; С. Димитријевић, *Новац града Смедерева*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, Београд 1970, 71–86; Исти, *Нове врсте српског средњовековног новца*, 92–93; J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 307–308; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 98, 422, 466, и даље према регистру; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 99, 103, 190; А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, ИЧ 49 (2002) 139–162.

А. Крстић

РУДНИК (**Роудникь**, **Рѹдникь**, Rudinico, Rudnico, Rudenico, Rutnicho, Rudnich) — Његова убикација још није извршена. По мишљењу неких аутора, средњовековно насеље Рудник налазило се на месту Рудничиште, западно од Великог штурца, у извоanyишном делу Златарице, леве притоке Јасенице, у близини центра данашње варошице Рудник. Према другом мишљењу, средњовековно насеље се налазило на левој обали главног извора Јасенице, на око три километра источно од центра данашње варошице Рудник, на благој падини Великог штурца, око остатака утврђења, које мештани називају Градови. Мање су вероватне претпоставке које средњовековни Рудник смештају у данашње село Мајдан или у његов заселак Красојевце.

Језгро градског насеља настало је насељавањем Саса за време краља Драгутина, у рудничкој области богатој бакром, сребром и оловом. У Руднику се налазила ковница новца која се у писаним изворима први пут помиње 1303. и која је радила најдуже од свих наших средњовековних ковница. У време владавине деспота Ђурђа Бранковића кован је новац с натписом Рудник.

По свему судећи, с обзиром на територију коју је захватао рударски ревир, постојао је систем утврђења који је штитио ово подручје. Део

овог система свакако је била Островица, која је Рудник штитила са севера, док је његов јужни део и комуникацију с Борачем и Честином штитило утврђење Неваде *(castrum Nouady)*, које се помиње у вези са угарским упадима на територију Србије крајем 14. века. У тај систем утврђења улазило је утврђење на месту Мајдан — Ђуревци, као и утврђење Сребрница, с друге стране планине Рудник. Главна тврђава која му је пружала заштиту била је на брегу Островици. Да је Островица сматрана војничким средиштем рудничког краја види се и по томе што је постала средиште *островичке власти.*

Историјски развој Рудника може се пратити, барем у основним цртама, од краја 13. века. Прве писане вести о Руднику потичу из 1293, када је ово место припадало „сремској земљи" краља Драгутина: *in Seremo in contrata de Rudinico*. Борба између краља Милутина и краља Драгутина одразила се и на руднички крај. Краљ Милутин је преотео овај крај. У нацрту уговора између краља Милутина и Дубровчана, у новембру 1301, предвиђа се да се с трговцима у Руднику поступа на исти начин као и у Брскову, нарочито по питању плаћања царине. У коначном уговору од 14. септембра 1302. за дубровачке трговце стоји: *како им је закон у Брскову од испрва, тако да им је и у Руднику*. Борбе око ове значајне области настављене су и касније, мада појединости нису познате. Знамо да је 1312. Рудник у поседу краља Драгутина, где је тада боравио дубровачки конзул за „сремску земљу". После Драгутинове смрти (1316), краљ Милутин је затворио синовца Владислава, који је успео да се ослободи тек после смрти краља Милутина (1321) и да извесно време држи рудничку област, све док га краљ Стефан Дечански није потиснуо у Угарску. Српско-угарски ратови 1335, 1354. и 1359. непосредно су се односили на Рудник. Године 1359. краљ Лудвик је из Сланкамена доспео до Рудника и том приликом га заузео. Међутим, убрзо је био принуђен да га напусти. Од 1367. Рудник је у рукама Николе Алтомановића. Године 1371. накратко је овим местом завладао кнез Лазар, да би већ следеће године врховни владар у њему опет био жупан Никола Алтомановић. Мирнија времена за Рудник наступила су после пораза Николе Алтомановића 1373, када је рудничким крајем завладао кнез Лазар. Рудничка област остаће у српској власти све до 1438. године, када су Турци заузели најзначајније утврђење — Островицу. Обновом Деспотовине 1444. враћен је и руднички крај деспоту Ђурђу Бранковићу. Јула 1454. османска војска заузима опет Островицу, коју су Срби повратили, јер се 1456. помиње *островичка власт*. Турци ће коначно заузети Островицу и руднички крај 1458. године.

Основе градском уређењу Рудника свакако су дали Саси. Од органа власти најпре се јављају судија и нотар (1312). Нотар је означен као *notarius Teutonicorum*, што указује на саске основе градског насеља. Руднички кнез помиње се у изворима тек од 1349. године. Није познато да ли је у Руднику постојало веће грађана, слично оном од дванаест сребрничких, односно новобрдских пургара. Помињу се у једном писму *boni omeni de Rudnich*, али се из текста не види да ли се мисли на функцију или се само подвлачи угледност сведока. Тек пред крај српске власти над Рудником среће се сведочанство о локалним властима. Извесни Дубровчанин са своја два сина се, у присуству четворице Дубровчанина, као сведока, и скупа рудничког који сачињавају кнез и властела рудничка, одриче неког поседа у корист свог рођака. Од осталих градских органа помињу се цариници — *dohanerii*, *gabelotti*. Царину су у највећем броју случајева закупљивали Дубровчани, обично на годину дана. Цариници су обављали и друге послове, превасходно у контроли режима плаћања царине. Притужбе дубровачиих трговаца на рад појединих цариника указују, с једне стране, да су поједини цариници користили свој положај да се обогате, док с друге стране показују да су се дубровачки трговци често трудили да избегну царинске прописе. Ако се о значају неког места суди по броју дубровачких конзулата, као и друштвеном слоју којем припадају конзули, Рудник је знатно заостајао за Сребреницом. Док су се у првој половини 15. века у Сребреници за конзуле само изузетно постављали пучани, у Руднику је сасвим обрнут случај. Најсадржајнији подаци о животу у Руднику налазе се у дубровачким изворима и тичу се, углавном, података који се односе на пословну сферу живота Дубровчана. Из тих извора се сазнаје да су они поседовали дућане, куће, рударска окна и кола. Дубровачка трговачка колонија у Руднику била је повезана са другим дубровачким колонијама у Србији, нарочито са Смедеревом, Сребреницом и Београдом. Спорове између Дубровчана и Срба решавао је мешовити суд (порота). Поред Дубровчана значајну колонију чинили су Которани. У Руднику је још средином 14. века постојала братовштина са именом патрона града Котора — *fratellia de rudenicho S. Triphonis*. У Руднику су сигурно постојале три католичке цркве, св. Марије, св. Влаха и св. Стефана. У изворима се помиње и црква или капела св. Фумије (св. Еуфемије).

Због профила сачуване писане грађе, о домаћем српском становништву Рудника не може

се много речи. Свакако је било већинско становништво које су чинили не само рударски радници, топионичари и занатлије него и трговци. Трговци Срби, а не друге категорије Рудничана староседелаца, били су бирани за дубровачке грађане, нарочито од четрдесетих година 14. века.

Најранији османски катастарски попис који се односи на руднички област датира из 1476. године. У њему стоји да је Рудник имао 654 хришћанске харачке куће са два кнеза и 21 хизмећаром. Поименце се наводи 69 кућа. Далеко садржајније податке пружа детаљни попис Смедеревског санџака из 1516. године. Рудник се налазио у нахији Островици, наведен је као *сами Рудник, рудник сребра и у њему се одржава пазар.* Укупно је у Руднику 1516. било домова: муслимана — 31; хришћана — 659; филурџија — 23; Јевреја — два; удовица — 72.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: М. Пуцић, *Споменици србски* I, 37; II, 19, 44; *Monumenta Ragusina* I, 105, 109; В. Јагић, *Констaнтин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског*, Гласник СУД 42 (1875) 223–328, 316; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.*, Споменик 3 (1890) 3, 6, 34, 35; К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик 11 (1892) 27–28, 48–50, 56, 57, 60, 72–73, 80–81, 83–84; С. Новаковић, *Законски споменици*, 335, 519, 549, 755; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 37, 57, 58, 189, 194, 195, 231; I–2, 419–420, 423, 424; Г. Чремошник, *Канцелариски и нотарски списи*, 164; А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије. XV и XVI век* II, 7–9; 261–272; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији: (1415–1460)*, према регистру; Ј. Мишковић, *Опис рудничког округа*, Гласник СУД 34 (1872) 178–335, 219, 221; М. Динић, *Четири средњевековна писма*, Прилози КЈИФ 17 (1937) 232–236, 234; Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, Споменик 97 (1941–48), 257–268; М. Динић, *За историју рударства* II, 1–23; V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, 195–205, 195–196, 198–199; Ђ. Мано-Зиси, *Рудник*, Старинар 6 (1931) 137–139; М. Динић, *Област централне Србије у средњем веку*, 55–67, 62; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник КЈ I, 264–265; Р. Станић, *Рушевине средњовековне цркве на Руднику*, Зборник НМ 2 (Чачак 1971) 13–24; Д. Мадас, *Резултати сондажних испитивања средњовековних локалитета у селу Мајдану на Руднику*, Гласник САД 2 (1985) 197–199; Б. Храбак, *Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина*, Зборник НМ 16 (Чачак 1986) 5–86; Б. Јовановић, Д. Минић, Д. Мркобрад, *Споменици старог рударства и металургије на Руднику*, Гласник САД 4 (1987) 47–55, 53; Исти, *Споменици старог рударства и металургије на Руднику*, Гласник САД 5 (1989) 33–41; Исти, *Споменици старог рударства и металургије на Руднику*, Гласник САД 6 (1990) 44–54; Д. Мркобрад, Д. Богосављевић, *Истраживање средњовековног рударства и металургије на Руднику*, Зборник НМ 18 (Чачак 1988) 37–56, 51; *ИСН* 1, према регистру; 2, према регистру; С. Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, 240–258, 246–247; Б. Кнежевић, *Рудничка Сребрница са црквом Светог Николе*, Саопштења 32–33 (2000–01) 29–48; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 34–35.

В. Петровић

С

САПА (Sappa, Sava, Saba) — епископски град у северној Албанији. Подигнута је на левој обали Дрима, низводно од Дања, на брду Св. Михаило. Данас од њега стоје само незнатни остаци међу којима се истиче црква св. Михаила. Први пут је поменут у изворима приликом обнове 1291. године. На молбу српске краљице Јелене, папа Никола IV писао је барском архиепископу Михаилу да рукоположи свештеника Петра кога су изабрали сапски клерици. У писму је наведено да град већ неко време лежи у рушевинама, а да је становништво расуто. На основу овога изведен је закључак да је град постојао и раније и да је имао епископију. Страдао је највероватније 1242, приликом продора Монгола.

Пре разарања језгро становништва чинили су Романи. После обнове Сапа је постепено добијала албанско становништво, али је изгубила прилику да се развије у комуну по угледу на суседне градове. Још 1376. папа Гргур XI је препоручивао Бенвенута, новог сапског епископа, капитолу, клеру, народу и свима вазалима. Опадање сапске општине и комуналне свести почело је онда када је албанска властеоска породица Захарија претворила град у своје упориште. Рођак Које Захарије, Петар, постао је 1402. њен епископ и у том својству вршио је поверљиве политичке и дипломатске послове за породицу. Долазак Турака у суседни Дањ тешко је погодио Сапу. Епископу Матији Хермолају је 1434. дат манастир св. Срђа и Вакха на Бојани у комендy. Град је и даље наставио да пропада, али је уништен пре коначног утврђивања Турака у северној Албанији. Према уговору о миру с Венецијом из 1458, Лека Дукађин је морао да га поруши и преда Венецији. Римокатоличка дијецеза је преживела све недаће града, али је због смањеног броја верника 1594. уједињена у једну епископију са Сардом.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: *Acta Albaniae* I, 153; *Acta Albaniae Veneta* I–2, 331; D. Farlati, *Illyricum Sacrum* VII, 276; Š. Ljubić, *Listine* X, 138–139; A. Theiner, *Vetera monumenta*, 111; М. Антоновић, *Град и жупа*, 65; И. Божић, *Немирно Поморје XV века*, 301, et passim; C. Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi* I, Monasterii 1913, 434; *Историја Црне Горе* II–1, 30; Th. Ippen, *Stare crkvene ruševine u Albaniji* I–II, GZM BiH (1899) 13–23; GZM BiH (1900) 83–98; P. Marković, *Dukljansko-barska metropolija*, Zagreb 1902, 47–50; O. J. Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392–1479)*, 96, et passim.; G. Subotić, *Краљица Јелена Анжујска — ктитор црквених споменика у Приморју*, ИГ 1–2 (1958) 131–147.

М. Антоновић

САРДА (Sardum, Σάρδος, **Сардоники**) — епископски град и комуна на левој обали Дрима, на брду високом око 130 метара, осам километара југоисточно од Скадра. Изградњом хидроцентрале на Дриму, његове обале су потопљене и на тај начин је створено језеро, тако да је данашњи археолошки локалитет Сарда острво у језеру. Није познато када је настао, а његова обнова се доводи у везу с градитељском политиком цара Јустинијана у шестом веку. Археолошка истраживања, обављена због очекиваног потапања локалитета, показала су да се Сарда састојала од Горњег и Доњег града, који је настао ограђивањем подграђа у 13. веку. Обим спољног зида износио је 690, а унутрашњег 370 метара. Површина града била је 4,7 хектара. Пронађена је само једна капија. Идентификовани су остаци девет цркава. Сигурно су идентификоване катедрала посвећена Богородици и црква св. Николе у Доњем граду, а народна традиција зна за цркве св. Антонија, Павла, Теодора, Петра и друге. Катедрала је подигнута на остацима старије цркве и обновљена је 1564. године. Осим цркава, идентификовани су и остаци епископије у Доњем граду. Сарда није имала трг, све слободне површине коришћене су као гробља. Гробни прилози показују да се становништво Сарде бавило занатством и земљорадњом.

Сарда је први пут поменута у изворима 431. године, када је Сенеције, епископ Скадра и Сарде *(Sardique)* потписао акте Трећег васељенског сабора у Ефесу. Због различите рукописне традиције регистара папе Гргура I Великог, није јасно да ли се папина наредба из 594. епископу Феликсу да се потчини архиепископу Прве Јустинијане односи на епископа Сарде или Сердике, данашње Софије у Бугарској. Први следећи помен града у изворима је у *Житију св. Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, где се налази у списку градова који су припадали Немањином наслеђу које је он преузео 1183–1186. године. Сардски епископ Теодор је 1199. потписао одлуке сабора у Барском пољу. Епископија се налазила под јурисдикцијом Барске архиепископије. Папа Алексан-

дар IV је 1260. наложио архиепископу Лаврентију да фрањевца Петра из Тиволија рукоположи за сардског епископа.

Сарда је рано почела да губи свој романски идентитет. Њен дистрикт је био насељен Србима и Албанцима, што је око половине 13. века довело до опадања епископије која је дуго остајала упражњена. Један од наследника фра Петра, августинац Птоломеј, готово да и није боравио у својој епископији. Обнова верског живота може се довести у везу са сличном делатношћу српске краљице Јелене у Сапи и другим приморским градовима Зете. Капитол сардске катедрале је почетком 1291. изабрао за епископа барског архипрезвитера Тануша, али папа Никола IV није потврдио тај избор. Премда је сардска катедра у наредном периоду редовније попуњавана, број римокатолика у Подримљу је толико опао, да се од времена папе Евгенија IV Дањска, Сардска и Сапска епископија поверавају једној личности. Такође, само име лагано нестаје из извора, јер се од половине 14. века Сардска епископија назива епископијом Малог Пилота, чије се седиште премешта у бенедиктински манастир св. Павла.

Извори и литература: *Acta Albaniae* I, 9, et passim; *Gregorii I Papae registrum epistolarum*, t. I, edd. Ewald P. — Hartmann L., Berolini 1891, 289; A. Theiner, *Vetera monumenta*, 111; М. Антоновић, *Град и жупа*, 62, et passim; P. Bartl, *Das Bistum Sappa — Sarda in Nordalbanien nach einem Bericht aus dem Vatikanischen Archiv (ca. 1750)*, Südost — Forschungen 25 (1966) 27–37; А. Дероко, *У Бодиновој престоници*, Старинар 5 (1928–30) 128–151; Th. Ippen, *Stare crkvene ruševine u Albaniji* I–II, GZM BiH (1899) 13–23; GZM BiH (1900) 83–98; Gj. Karaiskaj, *Qyteti shqiptar i Sardës*, Monumentet 33–1 (1987) 73–79; Исти, *Të dhëna mbi arkitekturën dhe punimet e konservimit në kalanë e Shurdhahut (Sarda)*, Monumentet 10–1 (1975) 133–150; D. Komata, *Varreza arbërore e Shurdhahut*, Iliria 9–10 (1979–80) 105–113; O. J. Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392–1479)*, 51, et passim; H. Spahiu, *La ville haute — medievale albanaise de Shurdhah (Sarda)*, Studia albanica 10–1 (1973) 207–213.

М. Антоновић

СВАЧ (Suacium, Svacium, Suvacium, Suasium, Soacium, Suazzo, Suaççio, **Свачь**) — епископски град и аутономна комуна у Зети на Шаском језеру, у долини Анамали у Црној Гори, данас у рушевинама. Подигнут је на брду које се са северозапада окомито спушта у Шаско језеро. Подграђе се налазило на северној страни града, на блажој падини. Данас се виде остаци зидова катедрале св. Јована и још шест мањих цркава које није могуће идентификовати. У подграђу се такође могу видети остаци једне цркве. Према узиданом натпису на катедрали, највећа свачка црква је подигнута 1300, али археолошка истраживања су показала да се налази на месту старијег сакралног објекта. Старија црква је вероватно страдала у налету Монгола 1242. године. Град је имао и две капије: северну, главну, која је водила ка подграђу и јужну, мању, која је водила ка језеру. Јавним комуналним објектима није било могуће ући у траг.

Свач је основан у шестом веку у оквиру фортификацијских радова цара Јустинијана. Опажен је континуитет романског језгра током 10. века, али типично словенска грнчарија с таласастим и водоравним линијама сведочи и о словенском присуству у осмом и деветом веку. Под својим именом је први пут поменут 1089. у були папе Климента III. Монголи су га разорили 1242, али је убрзо обновљен. Могуће је да је град обновљен у оквирима градитељске делатности краљице Јелене која је подигла и град Сапу. Свач је наставио да буде резиденција епископа, али последице разарања су се дуго осећале. Папа Бенедикт XI је 1303. наредио барском архиепископу Марину Жаретићу, под чијом јурисдикцијом се Свач налазио, да побољша верске прилике у граду.

Под влашћу Балшића, Свач је наставио убрзано да пропада. Његов епископ Петар IV Киртен тражио је 1406. од Венеције да град утврди јер је због „Турака и домаћих тирана“ тешко страдао. Том приликом је требало обновити и границе дистрикта, и поседе, и привилегије епископа. Венецијанци нису ништа предузели и град је наставио да пропада. Млетачки кнез Улциња Фрања Гуоро је 1422. дозволио вођи Памалиота Ники Херману да се настани у Свачу, да би 1443. био дат у пронију бившем српском војводи Тујку Зауловићу. Захтев епископа Павла да му се дају приходи прелаза Св. Теодор на Бојани, због тога што му је у протеклом рату уништена сва покретна имовина и спаљени кућа и манастир, одбијен је. Још неко време Свач је био резиденција епископа, а око 1470. је у изворима поменут као село. Дефтер Скадарског санџака 1485. зна за само двојицу његових становника. Потпуно је опустео пре 1553. године.

Свач је имао известан, вероватно не и велики степен аутономије у Србији. Петар IV је 1406. тражио обнову обичаја који су се односили на бедеме, границе дистрикта, поседе и права епископије, при чему под појмом „обичаја“ треба видети неку врсту статута. Дистрикт је обухватао простор око Шаског језера и вероватно је излазио на Бојану код села Св. Теодор (данашња Штодра), али епископија је ишла даље на север до села Горице испод Тарабоша, данас у Албанији.

Сиромаштво епископије било је велико. Епископу Захарији, папа Јован XXII је 1320. послао 31 дукат помоћи, а ова епископија је 1372, заједно с још неким из северне Албаније, потпуно ослобођена давања Курији. Када је епископ Павле 1443.

тражио приходе Св. Теодора, навео је да они износе свега 24 дуката. Били су то практично једини приходи епископа, јер је Венеција обећала Тујку Зауловићу да ће, док не уђе у посед Свача, добијати 25 дуката надокнаде.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: *Acta Albaniae* I, 21, et passim; *Acta Albaniae Veneta* I–3, 524; Š. Ljubić, *Commissiones et relationes venetae* II, 239; Исти, *Listine* V, 77; M. Šufflay, *Pseudobrocardus, Rehabilitacija važnog izvora za povijest Balkana u prvoj polovini XIV vijeka*, Vijesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva 13 (1911) 143–150; A. Theiner, *Vetera monumenta Hungariam sacram illustrantia* I, 408; М. Антоновић, *Град и жупа*, 48, et passim; И. Божић, *Немирно Поморје XV века*, 228–229; A. Degrand, *Souvenirs de la Haute — Albanie*, 98–102; *Историја Црне Горе* I–1, 295; *ИСН* 1, 252, et passim; K. Jireček, *Skutari und sein Gebiet im Mittelalter*, Illyrisch-albanische Forschungen I, München — Leipzig 1916, 94–124; P. Mijović — M. Kovačević, *Gradovi i tvrđave u Crnoj Gori*, 131; В. Кораћ, *Градитељска школа Поморја*, 58–65; O. J. Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392–1479)*, 24, et passim; Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска — ктитор црквених споменика у Приморју*, ИГ 1–2 (1958) 131–147; M. Šufflay, *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien*, Illyrisch-albanische Forschungen I, München — Leipzig 1916, 188–281; Исти, *Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters*, Akademie, Band 1, 25, et passim; E. Zečević, *Rezultati istraživanja srednjovekovnog Svača*, Гласник САД 5 (1989) 112–116.

М. Антоновић

СВЕТИ СРЂ (Sanctus Sergius et Bacchus de Drino, S. Serçi, S. Sercius, S. Serzius, San Serghi) — трг уз бенедиктинску опатију подигнуту на левој обали Бојане, на једној окуци која је од ушћа реке удаљена осамнаест, а од града Скадра око шест миља, у скадарском дистрикту, недалеко од његове границе с дистриктом Улциња. Опатију су у непознато време подигли бенедиктинци из скадарске дијецезе, мада легенда њен постанак доводи у везу с византијским царем Јустинијаном I. Приликом освећења новосаграђене которске катедрале св. Трипуна 1166. био је присутан и *Petrus*, *abbas sanctorum Sergii et Bachi*, али није извесно да је био у питању баш старешина овог манастира. Први сигурни помен опатије потиче из пера попа Дукљанина, који вели да је *monasterium sanctorum martyrum Sergii et Bachi* загробна црква дукљанских владара Михаила, Бодина, Владимира и Градихне. Од краја 12. века Свети Срђ се налазио у саставу државе Немањића. Српска краљица Јелена, супруга Уроша I, заједно са синовима, саградила је цркву св. Сергија и Вакха 1290, пошто је првобитна сакрална грађевина, по свој прилици, у непознато време страдала под нејасним околностима. Краљ Милутин је цркву темељно обновио 1318. године. Црква је имала правоугаону основу, била је тробродна, покривена двосливним кровом, с трочланим олтарским делом и високим звоником, који је постојао још 1685. године. Грађена је према свим одликама бенедиктинске архитектуре јужне Италије, с примесама готике цистерцитског порекла. Манастир је био заштићен бедемима и у његовом комплексу морало се налазити више зграда различите намене о којима данас није ништа познато, будући да су током времена уништене а археолошка истраживања нису вршена.

После смрти цара Душана (1355) пределима око Бојане завладао је властелин Жарко (1356–1357), а од 1360. до 1392. ти крајеви налазили су се под влашћу Балшића. У периоду 1392–1395. овим областима управљао је *турски капетан* Шахин. Ђурђу II Страцимировићу пошло је за руком да 1395. од Турака ослободи Скадар, Дриваст и Свети Срђ, које је споразумом од 14. априла 1396. предао Млечанима.

Свети Срђ се у управном и судском погледу налазио у надлежности млетачког кнеза у Скадру. Како је река Бојана била пловна само до Светог Срђа, његово пристаниште служило је као лука Скадра и Дриваста, тако да је преко њега ишло снабдевање и допремање војне помоћи не само овим градовима већ и другим местима под млетачком влашћу у скадарској области. Свети Срђ је свој изузетан стратешки значај за Млечане показао у време сукоба с Балшом III у Првом (1405–1412) и Другом скадарском рату (1419–1421), као и током борби с деспотом Стефаном Лазаревићем 1422–1423. године. Скадарски мир између Млетачке републике и српске Деспотовине закључен је 12. августа 1423. управо у Светом Срђу. У време обнове сукоба у Зети између српског деспота Ђурђа Бранковића и Венеције (1448), Свети Срђ је још једном одиграо прворазредну улогу у снабдевању животним намирницама и ратним материјалом насеља у скадарској области. У време прве турске опсаде Скадра (1474), Свети Срђ је представљао главну базу из које су покретане млетачке војне операције. Сва настојања Венеције да сачува скадарску област показала су се узалудним када је султан Мехмед II лично предузео другу опсаду Скадра 1478, која се завршила закључењем по Млечане изузетно неповољног мировног уговора 24. јануара 1479, који је Пресвету републику принудио да турској страни преда Скадар с његовим дистриктом и сам Свети Срђ.

Свети Срђ је имао велики привредни значај за српску државу. Уз манастир су се налазили пристаниште *(portus Sancti Sergii)*, трг (**тръгъ**, *mercatum*) и царинарница *(dohana)*, складишта робе и трговачке куће. Ту је са бродова истоварана роба, која је потом караванима отпремана у унутрашњост земље. О празнику Св. Сергија и Вакха

одржаван је познати вашар *(panaiurus Sancti Sergii)*. Најпознатији производ којим се трговало била је со, коју су за време српске власти у Свети Срђ допремали превасходно Дубровчани и у мањој мери Драчани, снабдевајући тако овом важном животном намирницом северну Албанију и највећи део Зете. У време српске власти Свети Срђ је био један од четири трга на којима је дозвољена продаја соли на простору између Неретве и Бојане. Српски владари су од прихода Светог Срђа манастирима и црквама поклањали одређену количину соли или новца. После 1396. млетачке власти су првенство у трговини сољу давале Драчанима, потискујући на тај начин Дубровчане, чија је колонија у Светом Срђу све више губила на значају. Дубровчани се под млетачком влашћу чешће јављају у својству превозника који су у град на лагунама допремали робу млетачких грађана. У време српске власти складишта соли налазила су се на десној обали Бојане, док су Млечани нове магацине подигли на острвцету у близини манастирског здања. Свети Срђ је под млетачком влашћу изгубио монопол у трговини сољу, будући да је продаја ове намирнице допуштена још у Дању и Скадру. За време српске власти Свети Срђ је био познат и као пристаниште преко кога су се извозили товари квалитетног дрвета. Ова врста трговине била је углавном у рукама Улцињана. Драчани, али и други пословни људи, продавали су у то доба у Светом Срђу уље, вино, гвожђе, тканине, а куповали животињске коже, стоку, сир, млеко, месо и другу робу. Млечани су преко Светог Срђа извозили превасходно жито, које је допремано директно у Венецију. О трговини житом се због њеног изузетног значаја старао посебни службеник, тзв. пондератор.

Опатија је имала своју територију Заморањи *(Xamoregni)*. Према скадарском катастику из 1416/17, у Светом Срђу је било укупно 49 домаћинстава. Опат је истовремено био и сеоски главар *(cavo)*, а послови око прикупљања дажбина били су у његово име поверени командадору.

Одржавање панађура на празник Св. Срђа и Вакха настављено је и после 1396, али је приходе убирао млетачки кнез у Скадру. Под српским владарима опатија је поседовала рибњаке које су јој Млечани порушили око 1405. године. Осим тога, опатија је у саставу српске државе уживала и приход од пловидбе Бојаном у износу од око два дуката годишње и по четири солида од сваке дубровачке лађе која би упловила у њено пристаниште, али су је млетачке власти лишиле и тих примања. Према наводима скадарског катастика, приходи од царине, коју је убирао кнез у Скадру, износили су једва осамнаест иперпера, стога што су млетачки трговци били ослобођени ове дажбине, а они су после 1396. чинили највећи проценат пословних људи који су долазили у Свети Срђ. Највеће приходе млетачке власти убирале су од крчме *(taverna)* — 320 иперпера, док је такса од точења вина издавана под закуп. За време млетачке власти манастирски приходи и повластице осетно су се смањили у односу на време када се опатија налазила у саставу српске државе.

У првим деценијама турске власти привредна активност у Светом Срђу и даље се одвијала, будући да су бродови пристајали у његовом пристаништу, а задржала се и традиција одржавања панађура. Извесно време манастир је био седиште скадарског епископа, пошто је катедрала у Скадру претворена у џамију. Свети Срђ је тешко пострадао од Турака тек крајем 16. столећа, тако да се црква 1602. налазила у рушевинама.

Извори и литература: V. Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, 95, 99, 100, 104; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 96, 98; II, 126; *Acta Albaniae* I, 76, 93, 187, 421, et passim; II, 25c, 41, 45, 46, et passim; Š. Ljubić, *Listine* IV, 337, 369–373, 422; VII, 234; VIII, 199, 200, 206, 207, et passim; IX, 13, 15, 159; X, 400, 401; *Acta Albaniae Veneta* I–2, 567, 608, 611, 628, 630; I–3, 648, 664, 697, et passim; II–5, 1346; II–6, 1547, 1561; II–7, 1847, 1963; II–10, 2353, 2385, 2390; II–11, 2635, 2647, et passim; II–12, 2845, 2871, 3037; II–15, 3554; II–17, 3483b, 3484b, 4057; III–19, 5321, 5326; III–20, 5429, 5549; *Историја Црне Горе* II–1, 31–33, 41, 45, 54, 65, 71, 72, 74, 76, 77; II–2, 41, 46, 59, и даље према регистру; *ИСН* 1, 405; *ИСН* 2, 97, 195, 199, 200, 203, 239, 252, 254–255, 407; И. Јастребов, *О православним српским старим и новим црквама у старој Зети, садашњем скадарском округу*, Гласник СУД 48 (1880) 366–369; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 330, 333, 334, 348; II, 83; А. Дероко, *У Бодиновој престоници. Путописне архитектонске забелешке из Скадра — града Росафа — и околине*, Старинар 5 (1928, 1929, 1930) 130; В. Кораћ, *Св. Сергије (Срђ) и Вакх на Бојани*, Старинар н. с. 12 (1961) 35–44; М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396–1479)*, Зборник ФФБ 7–1 (1963) 295–312; I. Ostojić, *Benediktinci*, 522–527; И. Божић, *Немирно Поморје XV века*, 218–240; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 740.

К. Митровић

СВЕТИЈЕ (Zuetie) — трг. Помиње се у једном писму Дубровчана из 1399. године. Средином 15. века у Светији је херцег Стефан Вукчић саградио тврђавицу и поставио царину. Када је херцег после рата с Дубровником понудио општини дубровачкој да узме под закуп царину у Дријевима, преговори су пропали због кастела у Светији. Дубровчани су поручивали Косачи да најпре сруши град у Светији, чија посада угрожава њихове трговце. Херцег Стефан није попустио и наредио је да се у Светији плаћа царина. После смрти Матије Корвина, Мађари су 1491. из Клека

у Светије пренели трг соли. Функцију трга имао је кратко време, јер је убрзо трг враћен у Дријева.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 411; М. Динић, *Трг Дријева*, 373; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 19; С. Мишић, *Хумска земља*, 154, 158.

М. Вушковић

СВРЉИГ (Σφελίγοβος, **Свѹьлигь**) — град. Археолошки налази у селу Нишевцу и околини указују да је у позноантичком периоду на ширем простору око града вођен интензиван живот. У последње време с њим се све више доводи у везу име станице *Thimacum maior* из Појтингерове карте. Средњовековни Сврљиг је такође лежао на правцу који од Ниша повезује Цариградски друм са обалом Дунава. Нека етимолошка тумачења овог неуобичајног имена иду у прилог његовој великој старини. Изгледније је ново схватање по којем има словенску основу.

Сврљишки град смештен је на око двеста метара високој стени која са истока скоро окомито надвисује Сврљишки Тимок. Приступачан је само са северозападне стране преко таласасте заравни зване Пазариште. Прилази му се преко косе стазе и природне пукотине у стени која је местимично била проширена и вероватно надзидана некаквим објектом. Можда је додатно била брањена још једном изолованом фортификацијом. Права градска капија била је брањена квадратном кулом ширине шест а дебљине до 1,30 метара. Средином прошлог века била је очувана до четири и по метра висине. Лоше очуване зидине од ломљеног и притесаног камена ширине око једног метра заграђују неправилну, издужену површину града која прати конфигурацију терена. Претпоставља се да је усечени објекат унутар овог простора првобитно коришћен као цистерна. У споменуто време кружна кула (унутрашњег пречника 4,5 а дебљине зидова 1,05 m) на североисточном ободу града била је очувана до седам метара висине, али је током 1999. знатно оштећена.

Први сигуран податак о постојању овог насеља је из 1019, када се са својом облашћу наводи у саставу Нишке епархије у повељи цара Василија II издатој Охридској архиепископији. Године 1183. Сврљиг је заједно с другим утврђењима у близини освојио Стефан Немања. Ипак, врло брзо је изашао из српских средњовековних државних оквира. У наредним вековима је истрајавао као погранично утврђење. Принц Муса је 1412–1413. из овог упоришта истерао одметнутог турског војводу крајишника Хамзу. Поход је пратило расељавање становништва околних крајева. Утврђење је коришћено као турско војно упориште до формалног престанка средњег века на овим просторима. Караџа, диздар Сврљига помиње се с краја 1453. у допуни пописа области Крушевца, Топлице и Дубочице насталом 1444–1446. године.

Судећи по постојању нахије Сврљиг на почетку турске владавине, град је пре тога био средиште истоимене словенске жупе. Први турски попис из 1455. сведочи о слабој насељености (64 села и 22 селишта). У прошлом веку само су мештани могли да сведоче о ишчезлом подграђу на Пазаришту, можда остацима турске вароши, као и калдрмисаном тзв. Видинском путу. Називи оближњих села Варош и Палилула такође упућују на облике урбаног живота. Јужно од града, на десној обали речице Белице налазе се остаци три црквине. Тзв. Горња црквина је грађена од притесаног кречњака у пуном малтеру, а зидови су били очувани до 1,8 метара висине. Готово квадратна црква (5,70 са 5,55 m) с три апсиде је можда, судећи по остацима стуба, била трobродна црква. Време зидања прелиминарно је смештено у распон од 11. до 14. века. Испод ње налазила се тзв. Доња црквина коју карактеришу темељи две цркве од којих је мања у оквирима пространије, као и зидови од ситног притесаног кречњака у чврстом малтеру, очувани до 1,8 метара висине. Хронологија настанка ових објеката и њихов međусобан однос нису разјашњени. Најниже постављену црквину св. Стефана су, као и претходну, ископали мештани. Од 1,6 метара висине њених зидова доњи део је наливан кречом, док је друга половина президана суво. Црква је дугуљаста, с припратом и дубоком потковичастом апсидом. Са северне стране унутар храма откопана је гробница с полуобличастим сводом. Садржала је и оловни саркофаг, који су мештани претопили. За зидање су коришћени и преостали антички остаци. Ови објекти би се сасвим оквирно могли сматрати рановизантијским споменицима. Остаци правоугаоног нерашчлањеног објекта (12,10 са 6,10 m), неутврђене намене, североисточно од Сврљига, у народу се погрешно називају црквином св. Пантелејмона или Павловом црквом.

Фрагмент (11 листова) тзв. Сврљишког јеванђеља из 1279. открива да је овај град био књижевно и духовно средиште. Одликују га српске језичке особине и употреба српских предложака. Прва особина говори о језичком стању у долини Тимока, а друга о културним везама овог краја са осталим српским земљама. Духовно-религиозни живот повезујемо и с пећинским испосницама које однедавно привлаче више пажње истраживача. Једна се налази на јужној страни масива на којем се уздиже сврљишки град, а остале су гру-

писане на десној обали Тимока, насупрот црквишта св. Пантелејмона.

Извори и литература: О. Зиројевић — И. Ерен, *Пойис областии Крушевца, Тойлице и Дубочице у време йрве владавине Мехмеда II (1444–1446)*, ВГ 4 (1968) 388; Стефан Првовенчани, *Сабрани сйиси*, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1988, 72; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 139, 144; О. Зиројевић, *Турско војно ушврђење у Србији 1459–1683*, 141; А. Бошковић, *Средњовековни сйоменици исшочне Србије*, Старинар н. с. 2 (1951) 225–229, 233–236; А. Веселиновић, *Североисшочна Србија у средњем веку*, ИГ 1–2 (1987) 64–66, 68, 71; С. Мишић, *Поход сулшана Мусе на Десйошовину 1413. и исшочна срйско-шурска граница*, ИГ 1–2 (1987) 76–77, 79–80; Н. Родић, *Сврљишки одломци јеванђеља. XIII век*, Сврљиг 1999; Д. Поповић, *Пешшерни сйоменици у средњовековној Србији. Резулшаши и йравци исшраживања*, Гласник друштва конзерватора Србије 26 (2002) 107; Н. Ђокић, *Найад йринца Мусе на Србију 1412. г.*, БГ 1 (2002) 30–32.

В. Алексић

СЕВЕРИН (castello Serauanche, castrum Serverin, civitate Severino, Seuerino in Polimie) — налази се на око два километра југоисточно од данашњег села Сјеверина, које се налази на путу Прибој–Рудо. Утврђење је изграђено на почетку кањона речице Сутјеске, у близини њеног ушћа у Лим. Имало је задатак да штити пролаз кроз клисуру речице Сутјеске на путу који је ишао левом обалом Лима и од Дрине водио према Пљевљима и Пријепољу. Време изградње није познато. Утврђење је у облику неправилног троугла а обухвата површину од око пола хектара. Две стране чине зидови који су сачувани у висини од четири и по метра, а трећа страна је провалија изнад кањона Сутјеске. На месту састава два зида налази се округла кула која већим делом излази изван линије бедема, око којих се налазио ров. Капија је била у југозападном зиду утврђења. У његовој близини, на савременом гробљу села Пристоје, налази се средњовековна некропола. На њој су очувана два рељефна орнаментисана стећка, док се један, дислоциран, налази на простору између некрополе и утврђења.

Северин се помиње у двема повељама Алфонса V, арагонско-сицилијанског краља, издатим херцегу Стефану Вукчићу Косачи у Напуљу, 19. фебруара 1444. и 1. јула 1454, као и у повељи краља Фридриха III, издатој у Бечу 20. јануара 1448, такође херцегу Стефану Вукчићу Косачи. Северин је имао и подграђе, како се наводи у једном дубровачком документу из 1449. године.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 362, 379, 397–398; M. Vego, *Tri povelje*, 453–456, 458, 467, 469, 471, 472, 481, 484; М. Динић, *Земље херцега свешога Саве*, 178–269, 241–242; М. Николић, *Два средњовековна града у југозайадној Србији*, Ужички зборник 4 (1975) 35–44, 35–39; А. Бејтић, *Сшари градови у доњем Полимљу*, Старинар 26 (1975) 102–109, 102; M. Kovačević, D. Minić, *Gornja Drina i doba Kosača*, AP 18 (1976) 184–186, 185; Исти, *Неколико средњовековних градова у средњем Полимљу*, Симпозијум СДСВ 4, Пријепоље 1976, 101–110.

В. Пешровић

СЕНИЦЕ (**Сѣнице**, Senica) — караванска станица и трг, данашња Сјеница. Налазе се на Пештерској висоравни, у изворишном току реке Увац. После 1355. овај простор је припао области кнеза Војислава Војиновића, а затим жупана Николе Алтомановића. Овде је 26. септембра 1360. цар Урош примио дубровачке посланике и издао им повељу о укидању неких нових царина. Ту је морала бити нека врста владарског двора. Као господар Сеница, Вук Бранковић је 1391. ту успоставио царину, па су дубровачки трговци почели да избегавају овај правац на својим трговачким путевима. Вук је Сенице прикључио својој области после битке на Косову (1389). Кнез Лазар је на Сеницама 1388. запленио неке дубровачке тканине, што значи да је станица била у његовој области. Када је Вуковићима враћена њихова област, добили су и жупу Сенице. На Сеницама је дубровачке посланике примио и султан Мехмед II 7. јула 1463.

Поред насеља са овим именом постојала је и истоимена жупа која се помиње 1253. у повељи краља Уроша I Дубровчанима, а 1323. помиње се *Cerestina in coba de Senica*, као и у повељи цара Душана Хиландару, 1348. године. Нису јасне границе ове жупе; у њу су спадали и Увац, Дублица, Камешница, Брњица и Локвско. У турском добу овде се налази нахија Сјеница.

Сенице су се налазиле на путу који је од Пријепоља водио за Трговиште и даље за Трепчу и Ново Брдо. То је део добро познатог Дринског пута, којим се одвијала трговина Дубровника са Србијом. Преко Сеница су пролазили дубровачки каравани, али је станица ретко била циљ каравана и трговаца. Очувана су само два уговора из 1434. и 1435. где су као циљ каравана наведене Сенице. Као караванска станица, Сенице су морале имати објекте за смештај путника и робе.

Извори и литература: Ст. Новаковић, *Законски сйоменици*, 150, 182–183, 421; Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–1, 98, 99; I–2, 241; М. Динић, *Обласш Бранковића*, 151; Исти, *Дубровачка средњовековна караванска шрговина*, 307; Исти, *Југозайадна Србија у средњем веку*, 79; С. Ћирковић, *Србија уочи биике на Косову*, Косовскометохијски зборник 1 (Београд 1990) 3–20; М. Благојевић, *Територије кнеза Лазара на Косову и Мешохији*, Косово и Метохија — прошлост, садашњост, будућност, Београд 2007, 5–18; С. Мишић, *Жуйа и нахија Сенице у средњем веку*, МЗ 8 (2009) 31–39.

С. Мишић

СКАДАР (Scodra, Scutarum, Scutari, **Росафъ, Скъдъръ**) — град на источној обали Скадарског језера, од 1183/1186. аутономна комуна у оквиру Србије, после 1359. под влашћу породице Балшић, између 1396. и 1479. под влашћу Венеције. Средњовековни Скадар наставио је живот истоименог античког насеља, али на делимично измењеној локацији. Скадарски Горњи град подигнут је на брегу високом 135 метара, који се налазио између најзападније окуке реке Кири и Скадарског језера. Према месту на којем је мучен и погребен св. Сергије, сиријски светац, од шестог века популаран у јужној Далмацији, скадарски кастел и брег на којем је подигнут, а понекад и цео град, носили су име Росаф. Под тим именом помиње га и Стефан Првовенчани у свом житију св. Симеона Немање. Претпоставља се да се скадарски Доњи град налазио испод западног обронка Росафског брда, али савремено насеље је потпуно прекрило његове остатке.

Све до 1913. кастел на Росафу је служио као војно утврђење. Састојао из три целине, међусобно одвојене зидовима. У централном делу налазе се рушевине цркве св. Стефана која је после 1479. претворена у џамију. У западном делу налазили су се магацини, тамница и шест цистерни за воду, а у источном, данас потпуно празном, палата српских владара и млетачких кнежева и највероватније епископски двор. Положај других јавних грађевина данас није могуће утврдити, јер су турска преграђивања, земљотреси 1815. и 1837, експлозија барутане 1874. и српско-црногорска опсада 1913, у највећој мери разрушили град.

Осим Горњег и Доњег града који су били утврђени, Скадар је имао и два подграђа. Између утврђења и Бојане простирало се подграђе које се у изворима помиње под именом *Soto — Scutari*. Велики део његовог становништва чинили су Дубровчани који су ту имали цркву посвећену св. Влаху. Њу су 1452. у очекивању напада српске војске срушили сами Млечани, да би њен материјал употребили за јачање бедема. Друго подграђе лежало је на Дримцу и његов најзначајнији садржај био је комплекс грађевина које су чиниле двор Стефана Душана у време када је управљао Зетом као престолонаследник. Овај двор је разорен током грађанског рата 1331. године. Убрзо је обновљен, али је коначно уништен у борбама Балшића и Турака 1392–1395. године. Остаци оба подграђа данас су потпуно прекривени грађевинама савременог Скадра.

Најважнија сакрална грађевина средњовековног Скадра била је катедрала св. Стефана. Први пут је поменута 1319. када су из Дубровника дошли мајстори да је обнове. Зидана је у две фазе: главни брод и апсида припадају првој фази (крај 13. и почетак 14. века), а јужни зид и портал другој (14. век). Поседовала је веома поштовану икону Богородице и због тога је била место ходочашћа. Премда је одмах после турског преузимања града претворена у џамију, још у 17. веку у њој су могли да се виде остаци оргуља.

Осим катедрале, у изворима се помињу бројне римокатоличке цркве и манастири. Фрањевачки манастир св. Марије подигла је, или можда само обновила, српска краљица Јелена око 1288. године. Постојао је и женски манастир клариса. Не зна се где су се налазиле ове цркве. Познато је да се у Горњем граду налазила црква св. Николе. Источно од Росафског брда, на месту где је био антички Скадар, налазила се црква св. Аполинарија. На том простору налазиле су се цркве Свих светих и св. Петке. Мада су се налазиле на месту које је било слабо насељено, у њима се одвијала служба током целог средњег века. У 15. веку у рушевинама су се налазиле цркве св. Теодора и св. Крста. Негде у Доњем граду налазила се и црква св. Јакова. Коначно, у селу Казене, које се налази у непосредној близини Скадра, близу средњовековне градске пијаце *(mercatum folete)*, налазила се мала црква св. Илије.

У граду и његовој непосредној околини помињу се и православне цркве. У Доњем граду близу градских врата налазила се црква св. Николе у којој је краљица Јелена примила монашки постриг из руку старца Јова. Можда се у његовој близини налазила и кућа краљице Јелене коју је 1348. цар Душан даровао манастиру св. Арханђела у Призрену. Могуће је да је ова црква, због српског језика којим се у њој служило, добила име „Св. Никола de Sclava“. Од Балше III Балшића, као обласног господара, ову цркву је добила Јелисанта, унука краља Вукашина Мрњавчевића. Тестаментом ју је предала унуци Јелени, супрузи Рајка Монете. Пре октобра 1443. скадарски кнез Фрања Квирино је ову цркву поверио једном неименованом римокатоличком опату, што је изазвало протест Јакова и Николе Монете, Јелениних синова. Ван зидова, на обронку Росафског брда који је још у 15. веку почео да се обрушава, налазио се православни манастир св. Петра. Први пут је поменут 1404. када је Јелена Балшић интервенисала код млетачких власти да му омогуће несметано уживање поседа, од којих је поменут само један рибњак на Бојани. Други пут је поменут 1426. у уговору с Вуком Бранковићем. Обронак се обрушавао таквом брзином да су млетачке власти увеле забрану сваке градње на њему. Данас нема ни обронка ни манастира, али да су се



Скадар — остаци средњовековног града

налазили на источној страни града, зна још Марин Барлети.

Скадар је основан у четвртом веку пре н. е. и био је један од најважнијих градова илирског племена Лабеата. Од 168. године пре н. е. налазио се под римском влашћу да би у првом веку ушао у састав римске провинције Далмације. Диоклецијанова реформа учинила га је главним градом провинције Превалитане. Од четвртог века био је седиште епископије која је 535. потчињена Јустинијани Прими. Његов први епископ за кога се зна био је Бас, поменут 392. године. До 11. века не помиње се у изворима. Око 1040. ушао је у састав Дукље и брзо је постао један од њених најзначајнијих градова. У њему се у зиму 1096/97. одиграо сусрет дукљанског краља Бодина са крсташима Рајмунда IV Тулуског. Између 1183. и 1186. ушао је у границе Србије Стефана Немање. За време српске власти развио се у значајан регионални центар са аутономним комуналним правима. Епирски деспот Михаило I Анђео га је 1214. заузео у склопу своје офанзиве у Албанији. Како је Михаило исте године био убијен, Стефан је повратио град. Околина града је била поприште неуспеле побуне Стефана Дечанског против краља Милутина 1314. и успеле побуне Стефана Душана 1331, којом приликом је разорен његов двор. После смрти цара Душана непосредна околина Скадра поново је била поприште српског грађанског рата, када је присталицама цара Уроша пошло за руком да највероватније 1358. испод његових зидова сузбију напад Душановог полубрата Симеона — Синише. После ових догађаја, град је припао Балшићима као обласним господарима Зете. Током борби против Турака, Ђурађ II Балшић је заробљен и слободу је купио тиме што је турском војводи Шахину предао Скадар, Дриваст и трг Св. Срђа на Бојани јануара 1393. Ђурађ II је септембра 1395. повратио ове градове, али свестан да неће моћи да их задржи, ове и неке друге поседе предао је у априлу 1396. Венецији.

Одузимања имања потенцијалним присталицама српског деспота, сметње домаћем становништву у трговини, сужавање права православне цркве, довели су до великог устанка у Скадру и околини почетком 1405. године. Млетачка поса-

да је сатерана у Горњи град и тек половином 1405. капетан Јадранског мора Марин Каравело поново је освојио град. После свега овога, мада су српске војске у неколико наврата угрожавале непосредну околину града, Скадар је остајао чврсто у поседу Венеције. Пред већа искушења стављен је 1474. када га је опсео румелијски беглербег Сулејман-паша. Град је после готово четворомесечне опсаде одбранио његов кнез и капетан Антоније Лоредан. Опсада је обновљена почетком маја 1478. године. Водили су је беглербегови Румелије и Анадолије Сулејман и Мустафа, а почетком јула придружио им се сам султан Мехмед II. Одбрана је одбила неколико јуриша и султан се повукао, али беглербегови су опустошили околину и заузели Дриваст и Љеш. Исцрпљена шеснаестогодишњим ратом, Венеција је закључила мир с Турцима 25. јануара 1479, по коме је Скадар предат Турцима у марту исте године.

Обим и границе скадарског дистрикта у предмлетачком периоду нису познати. Положај Скадра у систему „млетачке Албаније" био је специфичан. Политичке потребе Венеције довеле су до драстичног смањивања обима комуналног дистрикта до тога да је тридесетих година 15. века сведен на Казене, село у непосредном суседству града. С друге стране, положај главног града области довео је до тога да су у његову привредну и политичку сферу биле укључене суседне области. С обзиром на сталне промене, простирање граница дистрикта могуће је само приближно реконструисати. У српском периоду своје историје Скадар је имао следеће границе: са изворишта Бојане на обе стране реке силазила је ка југу левом обалом Бојане, одатле је скретала на исток ка Барбалушком горју, излазила је на десну обалу Дрима и ишла до ушћа Дримца. Граница је потом напуштала природне препреке и текла линијом која је одређена „Декларацијом из Дриваста" 1426. године: Дрим, Кири, Велики камен *(Piera grande)*, Велика врба *(Salegar grande)*, Велики јаблан *(Plobo grande)* између селâ Казене и Купиника. Између ових микротопонима којима данас нема трага била је означена прокопима, јарковима, међашима и шанчевима.

Комунално уређење Скадра имало је две фазе развоја — српску и млетачку. Прва је правно нормирана кроз најстарију верзију градског статута која је урађена најкасније до тренутка проглашења Стефана Душана за цара 1346. године. Статут је новелиран 1391. и 1393. пред прво турско освајање, да би 1457–1469. добио свој коначни облик. Према најстаријим одредбама статута, српског краља у Скадру заступа кнез, поименце први пут поменут 1355. године. У односу на комуну, његова власт је симболична, као и примања која је добијао и која су се састојала од делова судске глобе за неке прекршаје. Изабрани функционери комуне су биле судије, већници и благајници *(spendedori)*. На дан Св. Марка (25. април), на позив епископа и четворице племића, уз звуке звона с катедрале св. Стефана, окупљао се народ Скадра ради њиховог избора. Окупљени су бирали тројицу судија, осморицу већника и двојицу благајника за период од годину дана. Судије и већници заједно су чинили комуналну владу. Влада је бирала нотара и канцелара. Судије су давале дозволе за градњу и регулисале право проласка, пазиле да се саде само одређене врсте дрвећа, позивале оптужене и судиле им. Заједно с већницима старали су се око резерви хране и заповедали градској стражи. У заједничке дужности спадало је и гошћење краљевог изасланика. Сваки судија располагао је са по једним кључем од ковчега у коме су се чували градски печат и повеље. Као плата одређен им је део глобâ *(sudebina)*. Надзирали су рад канцелара, контролисали књиговодство благајника и цариника. Део овлашћења колегијума судија излазио је из домена судске и преузимао је извесне функције извршне власти. Имали су улогу у одбрани, привреди и свакодневној управи града, вршећи послове које је у другим комунама обављало Мало веће.

Осмочлано скадарско веће било је састављено од припадника комуналног патрицијата, али нису имали никакву самосталну улогу у комуналном животу. Наступали су само с колегијумом судија, а статут им је налагао чување тајне за време службовања и обезбеђивао им је слободу говора. Благајници су се старали о приходима и расходима комуне о којима су морали да воде прецизну евиденцију. Само вођење ових књига била је дужност канцелара. За свој рад одговарали су судијама и већницима. Нотар је био једини службеник кога су бирали већници, судије и окупљени народ заједно. Њему је подређен канцелар, али овај одговара за свој рад већу и судијама. У новелама с краја 14. века појављује се аудитор у својству контролног органа нотара. Остали службеници били су судски позивар, пољари и чувари винограда *(zupani de le vigne)*.

Током млетачког раздобља аутономија скадарске комуне систематски је срозавана, што је последица начина на који је Венеција дошла у посед града. У бројним жалбама метрополи Скадрани су истицали да је само први начелник Јован Капело поштовао локални статут и обичаје, а да су их сви наредни кршили. На чело комуне Венеција је постављала начелника из редова сопственог патрицијата с титулом кнеза и платом од 600

дуката. Његова овлашћења су била веома велика и осим управне и војне, задирала су и у судску власт. Улога домаћих судија постепено је потискивана тако да је четрдесетих година 15. века кнез постављао судије и више није дозвољено да их комуна бира. Венеција је постављала и друге чиновнике из домена војне и цивилне безбедности и финансија и тиме даље крњила аутономију. Кнежев заменик и заповедник Горњег града био је кастелан кога је на двогодишњи мандат с платом од 350 дуката бирало млетачко Велико веће. Финансије је контролисао благајник *(camerarius)*. И њега је бирало на две године млетачко Велико веће с платом од 250 дуката. Кнежеви помоћници за општа војна питања била су двојица конетабла *(comestabilis)*, један за касте, други за град, сваки с по петнаест војника. Бирао их је кнез из редова грађана млетачког порекла, а потврђивао Сенат у Венецији. Коначно, млетачка власт се ослањала и на домаће војне снаге којима је командовао војвода, биран из редова домаћег оданог племства.

Кнез је имао право на дружбеника *(cavalier)* коме је плата четрдесет дуката, а надлежност јавна безбедност. Дружбениково право на додатне регалије било је извор честих злоупотреба и жалби. Коначно, на платном списку кнеза налазио се и његов канцелар са тридесет дуката, а радио је на актима које је издавао кнез. На тај начин је ударено на институцију нотаријата, један од главних симбола комуналне аутономије у начелу.

Није позната судбина хришћанске цркве у Скадру у раном средњем веку. Последњи поменут епископ из њеног позноантичког раздобља био је Константин, кога је папа Гргур I Велики око 602. умешао у спор с доклејским шизматицима. Позноантичка скадарска дијецеза била је потчињена Јустинијани Прими, а ова Риму. У 12. веку Скадар је био под јурисдикцијом Дубровника, а његов епископ Петар је потписао закључке сабора у Барском пољу 1199. године. Скадар је око 1234. пришао Барској архиепископији и премда је Рим у најмање два наврата (1238, 1250/52) захтевао да се врати под Дубровник, остао је под барском јурисдикцијом до краја средњег века. Крајем 1303. папа Гргур XI је покушао да деловањем просјачких редова и позивом барском архиепископу Марину Жаретићу поправи опалу црквену дисциплину. За пад дисциплине окривљени су чланови династије Немањића и византијски цар Андроник II, и тадашњи скадарски епископ Стефан понудио је оставку. Могућност да је поднесе није искористио јер је 1306. као поверљив човек краља Милутина извршио деликатну мисију код Филипа Тарентског, а 1318. је заједно са зетским кнезом Илијом од Дубровника преузео светодмитарски доходак. Достојни краљевог поверења показали су се и Петар II, Стефанов наследник који је 1320. с кнезом Дабиживом такође сакупљао светодмитарски доходак, и 1349. Марко, Петров непосредни наследник. Премда су епископи несумњиво уживали краљеву заштиту, епископија је постепено западала у сиромаштво. Само је Прогон „Печенег“ *(Pintzenago)* успео да 1403. плати за себе дванаест дуката. Епископ Прогон је био међу вођама устанка 1405, због чега је протеран и лишен имања. Његов наследник Јован жалио се на мале приходе, велике царине и заплену црквених имања и због његових проблематичних ставова је 1411. донета одлука да се црква ослободи нових царина. После Јованове смрти на катедру је доведен Фрања, бивши епископ Дриваста, веома заслужан што је Венеција лако повратила Скадар 1405. године. Од Венеције је добио потврду старих привилегија и олакшице у трговини, све у знак захвалности и признања. Његов наследник, међутим, дошао је у најоштрији сукоб с кнезом, ставио је интердикт на Скадар и побегао у Рим 1430. године.

Најстарије становништво Скадра било је романског порекла. Удаљеност од мора, релативна изолованост од осталих романских центара и потпуно српско окружење довели су до његове постепене словенизације. До половине 14. века већину становника друштвено нижих слојева чинили су Срби. Као и у другим далматинским градским центрима, и овде је велика епидемија куге 1348–1349. довела до потискивања Романа. После њеног смиривања, у град су се досељавали Срби и Албанци. У то време они продиру и у градски патрицијат. Упркос овоме, скадарски Романи су задржали политичку и привредну превласт у граду, при чему је њихово наречје претрпело измене у тој мери да је Млечанима у првим данима после успостављања власти био потребан плаћени преводилац. Заједно с подграђима, у граду је могло да живи између 3.000 и 4.000 људи.

Удаљеност од мора осудила је Скадар на живот од пољопривреде. Њене најважније гране биле су земљорадња, виноградарство, повртарство, у већој, и узгајање маслина, у мањој мери. Окренутост пољопривреди довела је до тога да су занати који нису у директној вези с њом ретки. Од таквих, Скадарски статут помиње тесаре, коваче и произвођаче црепова. Делатници ових грана могли су да подмире домаће потребе у редовним приликама. Када је Венеција предузела веће радове ради утврђивања Скадра и Драча, занатлије су довођене из Италије. У граду је било и других занатлија које статут није помињао. Златари и зида-

ри поменути су у катастиху из 1416, где се види да они спадају у најбогатије људе комуне, а неки су чак били и пронијари. Катастих помиње још и обућаре, пекаре, молере и тесаре. Еснафа западноевропског типа није било, занатлије су се организовале по братовштинама (*scholae*, *confraternitates*) које су вршиле духовно-хуманитарну делатност. Попис из 1416. наводи братовштине св. Барбаре, св. Крста, св. Меркурија и св. Николе у селу Грижи које се налазило у непосредној околини Скадра. Једну братовштину имала је и суседна Подгора.

Трговина је била једнако нејака као и занатство. Скадарска трговина је патила од недостатка почетног капитала, те су локални трговци морали да се удружују у трговачка друштва *(societates)*. Чак и тада њихов потенцијал је био мали: 1330. године шесторица трговаца из Скадра задужила су се у Котору за суму од 350 крстастих грошева. Премда су укупни привредни потенцијали били мали, стратешки значај Скадра у функционисању укупног економског система „млетачке Албаније“ био је велики, јер је контролисао проток на Зетском путу. Од Скадра је полазио један од два крака овог пута који је почињао код Дања, пео се на планине и преко Пуке код Св. Спаса избијао на Дрим. Одатле је водио до Призрена.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: *Acta Albaniae,* I 37, et passim; *Acta Albaniae Veneta* I–2, 299, et passim; M. Barletius, *De Scodrensi Obsidione*, Basel 1556; F. Cordignano, *Catasto veneto di Scutari e Registrum Concessionum 1416–1417* I–II, Roma — Tolmezzo 1942–1944; S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxahut të Shkodrës i vitit 1485* I, Tiranë 1974; N. Jorga, *Notes et extraits* III, 227; M. Orbini, *Il Regno degli Slavi*, Pesaro 1601, 293–296; Š. Ljubić, *Listine* IV, 351–359; *Statuti di Scutari delle prima metà del secolo XIV con le addizioni fino al 1469*, ed. Lucia Nadin, Roma 2002; A. Theiner, *Vetera monumenta* I, 219; М. Антоновић, *Град и жупа*, 50, et passim; И. Божић, *Немирно Поморје XV века*, 195, et passim; A. Degrand, *Souvenirs de la Haute — Albanie*, 14–78; А. Дероко, *У Бодиновој престоници*, Старинар 5 (1928–1930) 128–151; A. Ducellier, *La façade maritime de la principauté des Kastriote de la fin du XIV siècle à la mort de Scanderbeg*, II conférence des études albanologiques, Tirana 1969, 143–163; Th. Ippen, *Historički gradovi u Albaniji*, GZM BiH (1902) 177–199; *Историја Црне Горе* II–2, 58, et passim; *ИСН* 1, 252, et passim; K. Jireček, *Skutari und sein Gebiet im Mittelalter*, Illyrisch-albanische Forschungen I, München — Leipzig 1916, 94–124; Gj. Karaiskaj, *Furnizmi me ujë i kalasë së Shkodrës në mesjete*, Monumentet 29, 1 (1985) 59–73; O. J. Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392–1479)*, 50, et passim; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 64–70; M. Šufflay, *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien*, Illyrisch-albanische Forschungen I, München — Leipzig 1916, 188–281; M. Šufflay, M. v., *Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters*, Band 1, 28–29; G. Valentini, *Appunti sul regime degli stabilimenti veneti in Albania nel secolo XIV e XV*, Studi Veneziani 8 (1966) 195–265.

М. Антоновић

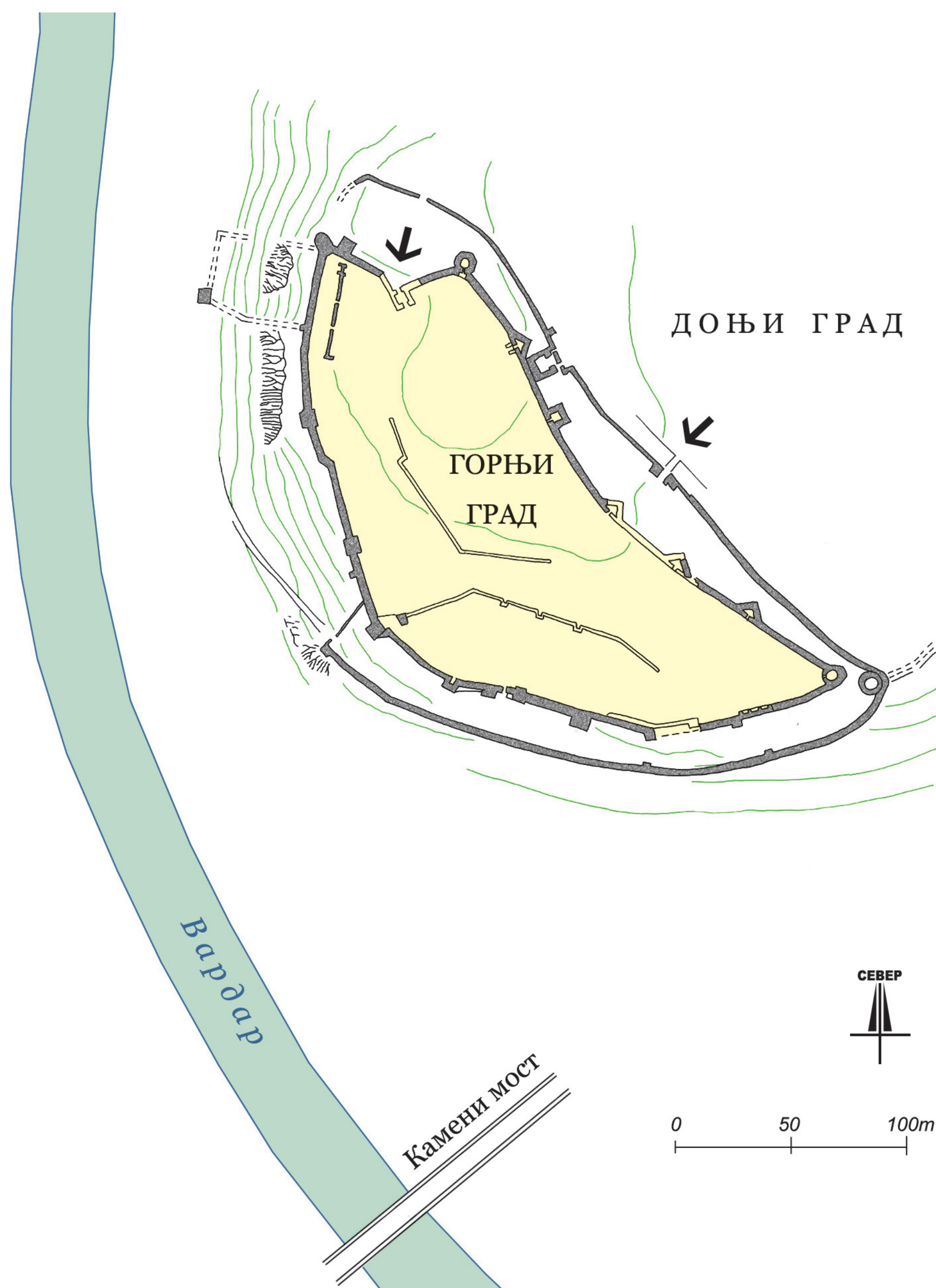
СКОПЉЕ (Scupi, Scopi, Scopie, Σκόπια, Σκoύπια, Σκώπια, **Скопиѥ**, **Скопи**, **Скопıє**, **Скопїѥ**) — град на важној природној саобраћајници која иде Вардарско-моравском долином и повезује Егејско море на југу с Панонским басеном на северу. Подигнут је у близини античког насеља Скупи, на једном узвишењу што се простире на левој обали реке Вардар, где су се укрштали многи путеви који су водили према Пологу, Косову, Врању, Нагоричину, Прилепу.

Град Скопље је израстао као војни логор у којем су биле стациониране две македонске легије (V македонска и VI скитска) у време Октавијана Августа (око 13–11. године пре н. е.). Логор је имао облик правоугаоника, дужине 738 и ширине 590 метара, док је његова површина износила четрдесет хектара. По одласку легија, 54. године, образовано је урбано насеље Скупи. Етимологија овог назива изазвала је распре међу лингвистима, а чини се да превладава претпоставка да је реч фригијског порекла. Убрзо по оснивању град је доживео период процвата. Помиње га географ Клаудије Птолемеј, а посетио га је и римски цар Хадријан (117–138).

Епископ града Скупи Дакус учествовао је у раду Првог васељенског сабора у Никеји 325. године. У граду, који је приказан и на знаменитој Пефтингеровој карти из средине четвртог века, 379. и 387. боравио је и цар Теодосије I Велики (379–395). Последњи помен у античкој епохи припада Комесу Марцелину, канцелару цара Јустинијана I (527–565), који бележи да је 518. разорни земљотрес у развалине претворио двадесет четири тврђаве у покрајини Дарданији, међу којима и Скопље. Међутим, житељи су се спасли захваљујући томе што су претходно због напада Словена напустили град. Тада је античка насеобина запустела.

Ново урбано насеље, под именом Скопље, први пут се помиње у последњим деценијама деветог века. О животу града у 10. веку сведоче остаци као што су керамика и нумизматички материјал. Епископија Скопље потиче из краја 10. века. У првој од три хрисовуље о оснивању Охридске архиепископије из 1019, које је потписао византијски цар Василије II (976–1025), каже се да скопски епископ у самом граду и у местима Виница, Примор, Луково и Принип има четрдесет клирика и исто толико парика.

Године 1004. Скопље је пало под власт Византије и постало средиште новостворене теме Бугарске, чији је први стратег био Давид Аријанит. У следећа два века, као административни и црквени центар, Скопље је остало под византијском влашћу. У граду је било седиште Скопске епархије која је захватала територију Скопске ко-



Средњовековни град Скопље

тлине, затим пределе доњег тока реке Пчиње, а у новообразованој административној јединици град је био седиште намесника различитог ранга: стратега автократора, односно катепана, дукса и, касније, жупана. Скопље је у два маха, у устанцима Петра Одељана 1040. и Ђорђа Војтеха 1072, било привремено одузето од Византије.

У својим историјским делима Скопље помињу Нићифор Вријеније, Ана Комнина и Јован Зонара, а једно писмо охридског архиепископа Теофилакта из 1092/1093. године упућено је Таронитопулу, дуксу Скопља. Нормани су заузели град око 1082, а Византинци су га повратили 1088. и отада им је служило као војно упориште у



Скопље — данашњи изглед тврђаве

борбама против суседне Рашке. Тако је 1093. цар Алексије I Комнин (1081–1118), крећући против Срба, стигао у Скопље. Дознавши за василевсов долазак, српски жупан Вукан понудио је мир. Али, следеће године он не само да није поштовао постигнути споразум него је с војском упао у северну Македонију и делимично попалио околину Скопља. Нормани су поново, али опет привремено, заузели Скопље 1097. године.

Средином 12. века арапски географ Идриси помиње Скопље под именом Ускубија и бележи да је реч о великом граду с непрегледним обрађеним пољима, са изобиљем лозе и зрнастих култура, поред којег протиче река Вардар. Уз то, Идриси наводи и саобраћајнице које се секу у Скопљу: пут од Драча преко Охрида, а одатле једним краком за Полог и Скопље, где сече реку Вардар, па онда наставља за Коритос, Струмицу, Сер и Хрисопољ. Захваљујући трговини, град је у 12. веку доживео економски успон. У то време су македонски градови привлачили и венецијанске трговце, што се види из хрисовуље Алексија III Анђела, 1198, којом је Млечанима гарантовао одређена права на том подручју.

Међутим, после мирног и релативно просперитетног периода током већег дела 12. века, град је од краја тог до краја 13. века проживео веома бурну историју и променио неколико господара. Тако је у време Трећег крсташког рата Стефан Немања до темеља разорио Скопље. Како је забележио његов биограф, српски велики жупан је у Скопљу сазидао цркву св. Арханђела Михаила, док је манастиру св. Ђорђа код Скопља потврдио поседе. Бугарски цар Калојан је 1203, док је Византија била заузета доласком учесника Четвртог крсташког рата, освојио Скопље. Забележено је да је скопски епископ Марин од папе Инођентија III (1198–1216) тражио палијум за звање које је носио. Од 1208. до 1214. овим подручјем је владао обласни господар Стрез, а онда је 1217. Скопље ушло у састав епирске државе моћног Теодора I Анђела (1215–1230). У списима охридског архиепископа Димитрија Хоматина (1217–1235) налази се шест судских одлука за странке које су биле из Скопља.

После битке на Клокотници (1230), Скопље је поново дошло под власт Бугара. У повељи бугарског цара Ивана II Асена (1218–1241), коју је око 1230. доделио Дубровнику с привилегијама за тамошње трговце, наводи се да су Дубровчани добили право да тргују и у скопској области.

Историчар Георгије Акрополит наводи да је никејски цар Јован III Ватац (1221–1254) у походу из 1246, уз друге градове, покорио и Скопље. Бугарима је 1255. пошло за руком да накратко поврате град, да би већ следеће године поново био у никејским рукама. Бугарски цар Константин Асен Тих (1257–1277) посео је Скопље 1257, а онда је, под нејасним околностима, град прешао у руке српског краља Стефана Уроша I (1243–1276), да би потом њиме овладала Византија.

У житију краља Милутина архиепископ Данило II бележи да је српски краљ заузео оба Полога с њиховим градовима и са облашћу, и град главни Скопље, потом Овче Поље и Злетово и Пијанац. Било је то 1282. и у следећих више од сто година Скопље се налазило у границама српске државе. Штавише, постало је својеврсна престоница краља Милутина у којој је он веома радо боравио. За његове владе, од 1300, у пограничним градовима Скопљу и Скадру помињу се кефалије.

У Горњем граду (данашње Кале) било је средиште управе, великаша, свештенства, администрације и војске, а у Доњем су били трговци и занатлије. Скопље је израсло у јак трговачки центар с развијеним сајмовима. Познато је да је сајам о Св. Арханђелу трајао осам дана. Скопље је привлачило трговце из готово свих крајева Балканског полуострва. Међу насељеним трговачким фамилијама најмногобројније су биле дубровачке. Према једном податку, писмо послато по куриру од Дубровника до Скопља путовало је седамнаест дана. Сматра се да развој виноградарства у околини Скопља и крајевима Македоније које су Срби освојили од Византије, није много заостајао за оним у Приморју.

Византијски песник Манојло Фил у једној песми с краја 13. века помиње како је византијски војсковођа Михаило Главас Тарханиот победио византијског пребега Котаница Торника и заузео неке византијске градове, међу којима и Скопље. То би можда могло да значи да су Византинци привремено били повратили неколико градова у Македонији који су се потом опет нашли под српском влашћу.

У повељи краља Милутина за манастир св. Ђорђа — Горга из 1299/1300. налази се више података о Скопљу. Манастир је Милутин нашао у рушевном стању, обновио га и богато обдарио. Скопље се помиње и у повељи византијског цара Михаила IX Палеолога из 1299, где је остало записано да се у близини града налази манастир св. Никите. Остало је нејасно да ли је до чувеног сусрета краља Милутина и византијског емисара Теодора Метохита, у првим месецима 1299, када су вођени завршни преговори о браку српског владара и византијске принцезе Симониде, дошло у Скопљу. Скопље се не помиње у познатом уговору краља Милутина и Карла од Валоа из 1308. године. Вредно је забележити и податак да је знатан траг оставила скопска књижевна школа чији је представник крајем 13. и почетком 14. века био грешни јереј Никола. Како стоји у једном запису, он је у Скопљу, у време краља Милутина, за попа Грда, писао књигу *Зборник айосшолских и јеванђељских чишања*.

У време најезде Каталанаца, када је био угрожен и манастир Хиландар (1307–1309), Данило, тадашњи игуман и потоњи српски архиепископ, пребацио је многе драгоцености у Скопље. Нешто касније, 1314. године, после неуспеле побуне против оца Милутина, у Скопље је доведен и наводно ослепљен Стефан Дечански.

У попису епископа српске цркве у неколико докумената из првих година 14. века као десети, од укупно четрнаест, наводи се скопски епископ Никола. Црква св. Тројеручице у Скопљу тада је била седиште скопских епископа. Краљ Милутин је подигао цркве св. Ђорђа — Горга, на Серави, изван града Скопља, а затим и храмове св. Константина и св. Јована Крститеља у самом граду Скопљу.

Кратко време у Скопљу је боравио и 1326. преминуо паниперсеваст Јован Палеолог, синовац цара Андроника II (1282–1328) и отац Марије Палеологине, друге супруге краља Стефана Дечанског. Он је био намесник Солуна и отказао је послушност византијском василевсу и, с намером да самостално влада једним делом Царства, пребегао у Србију. Убрзо је с краљем почео да пустоши византијске области, па му је у страху од већих невоља цар Андроник II понудио титулу цезара. Јован Палеолог је знаке цезарског достојанства примио у Скопљу, али је његове планове за повратак у Солун прекинула опака болест, тако да је умро у Скопљу. У Скопљу је 1326/27. у посланству које је бројало 140 особа и било упућено Стефану Дечанском, по налогу цара Андроника II Палеолога, боравио Нићифор Григора да би у Цариград вратио Ирину Метохит, удовицу паниперсеваста Јована Палеолога и ташту српског краља.

Каталонски морнар Ангелино Дунцерт на својој карти из 1339. представио је Скопље и име града *(Scopi)* исписао црвеним латиничким словима. Над натписом је представљена вињета твр-



Скопска тврђава на старој разгледници

ђаве над градом са четири куле. На врху једне од кула уздиже се копље с белом заставом на чијој жутозлатној подлози је представљен орао раширених крила. На врху копља је круг на којем се налази крст, а над знамењем стоји натпис *Servia*. Овакво представљање Скопља, као и натпис Србија у средишту северне Грчке, као да су били својеврстан наговештај ширења српске државе на југ, према Византији. Овакво означавање Скопља на карти Ангелина Дунцерта јасно и недвосмислено указује да се ту налазила престоница државе и да су се ту одигравали најважнији догађаји за оновремену Србију. Познато је да су у Скопљу волели да бораве српски владари Милутин, Стефан Дечански и Стефан Душан.

Кроз Скопље је 1342. прошао византијски узурпатор и потоњи цар Јован VI Кантакузин (1347–1354) који је забележио да је после боравка у граду Просеку, „сутрадан кренуо одатле и прешавши Вардар ишао је према граду Скопљу, који је такође у давнини био ромејски [византијски], а од пре много година га држе Трибали [Срби]". Пишући о истим догађајима, други великан византијске историографије 14. века, Нићифор Григора, наводи како се Јован Кантакузин у лето 1342. обрео у Скопљу, „чије бедеме протичући запљускује река Аксиос, обрушавајући се са истих гора као и Струма: она [река] није тако велика одмах од извора, али текући наниже и напајајући ток многим другим рекама и бујицама и мењајући име у Вардар, каткад и пловна понегде постаје". Кантакузин се потом срео са Стефаном Душаном у Паунима код Приштине.

Треба нагласити да је Скопље највећи византијски град који су Срби држали, да је имао тврђаву, градске зидине с многобројним кулама и капијама, црквама, палатама и дворовима. Сматра се да су, судећи по породичним именима (Липсиот, Скопиот, Апокавк, Акрополит), грађани у највећем броју били Византинци и њихове симпатије за Византијско царство су деценијама биле врло живе. О томе на најбољи начин сведочи податак из 1350, када су, у време византијске офанзиве, били спремни да град предају цару Јовану VI Кантакузину. Цар-писац је о томе записао: „А не само из других градова, него и из самог Скопља, које је чини се престоница краља, отргнуто од државе Ромеја [Византинаца] од времена првог цара Палеолога Михаила, дођоше посланици отворено из града заједнички позивајући цара да им дође да би му предали град." Житељи су, дакле, чак седамдесетак година после српског запоседања, желели да град на Вардару врате под византијску власт. Међутим, због наступања српске војске Јован VI Кантакузин није могао да услиши њихове жеље.

У Скопљу су се збили и неки од најважнијих догађаја у историји српске средњовековне државе. Ту је на Ускрс, 16. априла 1346, обављено царско крунисање Стефана Душана, пошто је претходно српска архиепископија уздигнута на ранг патријаршије. У тим је годинама Скопска епи-

скопија постала првопрестолна митрополија, а први митрополит био је Јован. У Скопљу су одржавани и државни сабори, а 21. маја 1349. проглашен је Душанов законик.

После Душанове смрти (1355), Скопљем је владао његов син и наследник цар Стефан Урош. Штавише, он је у априлу 1357, на сабору у Скопљу, добио подршку насупрот Душановом полубрату Симеону. После сабора, Урош је у Скопљу издао читав низ исправа. Слично је поступио и краљ Вукашин који је касних шездесетих година 14. века држао Скопље и с Призреном га уместо Прилепа учинио новим средиштем својих поседа. У годинама после битке на Марици (1371), Скопљем је загосподарио Вук Бранковић, преотевши га од краља Марка, и био је последњи хришћански господар овог града. Он је на молбу свога брата, монаха Герасима, повељом од 1376/77. стари манастир св. Ђорђа на Серави поклонио манастиру Хиландару.

Крајем 1391. једна турска војска се појавила пред Скопљем и после жестоке борбе заузела је град. У запису од 6. јануара 1392. забележено је да су Турци тада заузели Скопље. Куле и градски зидови искићени су исламским знамењима, симболом турске власти, што је потрајало још пет векова. Одмах по освајању, Турци су населили Скопље турским колонистима. Они су његов назив променили у Ускуп (*Usküb*, *Uskiup*, *Üsküp*) и врло рано су почели да граду дају турско-оријентална обележја. Можда је у периоду од 1439. до 1444, ако не и раније, већ дошло до ширења јурисдикције Охридске архиепископије на Скопље и Полог.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: *ВИИНЈ* III, 101, и даље према регистру; IV, 155, 156, 171; VI, 196, и даље према регистру; L. Thallóczy — C. Jireček — M. Sufflay, *Acta et Diplomata res Albaniae*, 36–37 №112; *Prejasni muž Komes Marcelin*, Kronika, Zagreb 2006, 149–151; H. Gelzer, *Ungedruckte*, 43; *Théophylacte d'Achrida lettres*, éd. P. Gautier, Thessalonique 1986, 190–191; *Demetrii Chomateni ponemata diaphora*, rec. G. Prinzing, Berolini et Novi Eboraci 2002, 93, и даље према регистру; Georgii *Acropolitae Opera* I, ed. A. Heisenberg, corr. P. Wirth, Stuttgart 1978, 78; *Ephraem Aenii historia chronica*, rec. O. Lampsidis, Athenis 1990, 2922, 6196, 8537; С. Кендерова — Б. Бешевлиев, *Балканският полуостров изобразен в картите на ал-Идриси. Палеографско и историко-географско изследване* I, София 1990, 56; В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 31, 34; Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 44, 108, 126, 138; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 311, и даље према регистру; Р. Грујић, *Три хиландарске повеље*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области I, Скопље 1935, 1–26; Й. Иванов, *Български старини из Македония*, София 1931 (репринт: 1970), 57, 115, 578; *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија* I, 183, 185, 251–260, 288–289, 291–292; IV, 73, и даље према регистру; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 19 бр. 43, и даље према регистру; Исти, *Родослови и летописи*, 36 бр. 23, et passim; С. Ћирковић, *Повеља деспота Јована Угљеше за властелина Новака Мрасоровића*, ССА 1 (2002) 95; Исти, *Повеља краља Вукашина за властелина Новака Мрасоровића*, ССА 1 (2002) 101; С. Бојанин, *Повеља цара Стефана Уроша којом потврђује дар великог војводе Николе Стањевића манастиру Хиландару*, ССА 1 (2002) 107; С. Мишић — Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 98; Р. Михаљчић, *Мљетске исправе цара Уроша*, ССА 3 (2004) 74; С. Ћирковић, *Повеља цара Душана Општини дубровачкој о исплати 200 перпера годишње цркви Светог Николе у Барију*, ССА 4 (2005) 89; Д. Живојиновић, *Скопска хрисовуља цара Душана за Келију Светог Саве Јерусалимског у Кареји* (Хил. 31), ССА 7 (2008) 64; И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия*, I (От основаването до завладяването на Балканския полуостров от турците), София 1924 (репринт 1995), 11, et passim; Р. Грујић, *Протосеваст Прибо, властелин у скопској области прве половине XIII века*, Гласник СНД 12 (1933) 269–271; Исти, *Скопска митрополија. Историски преглед до обновљења Српске патријаршије 1920. године*, Скопље 1935, 4–188; А. Соловјев, *Застава Стефана Душана над Скопљем године 1339*, Гласник СНД 15–16 (1936) 346–347; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 198; С. Антољак, *Како је дошло до имена „Скопје"*, Годишен зборник ФФС 12 (1960) 75–87 (= Средновековна Македонија 1, Скопје 1980, 809–830); *Enciklopedija Jugoslavije* 7, Zagreb 1968, 210–211 (P. Kirovski); Г. Томовић, *Поморска карта Ангелина Дулцерта из 1339. године*, ИЧ 19 (1972) 79–99; *История на България*, II (Първа българска държава), София 1981, 46, et passim; *История на България*, III (Втора българска държава), София 1982, 23, et passim; И. Микулчиќ, *Старо Скопје со околните тврднини*, Скопје 1982, 118 сл.; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 47, et passim; П. Коледаров, *Политическа география на средновековната българска държава*, II (1186– 1396), София 1989, 9, et passim; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, 15, et passim; V. Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris 1989, 160–164; К. Аџиевски, *Пелагонија во средниот век (Од доаѓањето на Словените до паѓањето под турска власт)*, Скопје 1994, 4, et passim; И. Микулчиќ, *Средновековни градови и тврднини во Македонија* 5, Скопје 1996, 298–309; Т. Томоски, *Македонија низ вековите: градови, тврднини, комуникации*, Скопје 1999, 110–128; М. Бошкоски, *Скупи — Скопје во историските извори, од антиката до крајот на XIV век*, Balcanoslavica 26–27 (Prilep 1999–2000) 131–156; М. Шуица, *Немирно доба*, 19, et passim; М. Бошкоски, *Населби и тврднини во скопската област во VI век. Обид за идентификација и локализација*, Balcanoslavica 30–31 (Prilep 2002) 137–155; С. Пириватрић, *Једна претпоставка о пореклу бугарског цара Константина Асена „Тиха"*, ЗРВИ 46 (2009) 313–331.

Р. Радић

СЛАВИШТЕ (Σλαβίστην) — град. Једини помен је из 1019. у повељи цара Василија II Охридској архиепископији када је припадао Морозвидској епархији. Формулација овог извора оставља извесну дилему да ли је у питању град или област која се и касније среће у средњовековним изворима, као у Грачаничкој повељи: **и по Славиштоу**. Неизмењени назив жупе опстао је до савременог доба и односи се на котлину око горњег тока Криве реке. Србији ју је припојио краљ Милутин походом из

1282, након чега је придодата Липљанској епископији. У њој је при крају владавине Стефана Душана властелин Влатко Паскачић подигао цркву св. Николе у Псачи као своју баштинску задужбину. Тада је у управи над жупом, вероватно из града Славишта, још имао удела владарев локални кефалија. Након 1371. учвршћују се деспот Јован и господин Константин Дејановић.

Како се први помен Славишта, ипак, односи на насеље, оно се повезује с локалитетом Градиште на северу данашње области, око два километра од расељеног села Опила. Подигнуто је на деведесет метара високој хриди доступној само са севера преко уског седла. У периоду од трећег до шестог века коришћен је овалан простор (180 са 120 m, тј. хектар и по) при врху масива и на западној падини обухваћен суво зиданим каменим зидом. Садржи налазе керамике и новца. При крају позноантичког периода новим зидом с малтером обухваћен је много мањи простор (120 са 60 m, тј. пола хектара). Унутар њега уочава се десетак правоуганих стамбених просторија, као и један усечени тунел који је истражен само на западном крају. У вези са овим насеобинским слојем је шездесет гробова из подножја који су по накиту датирани у пети/шести век. Словенско присуство документовано је остацима карактеристичне грнчарије. Нађен је и један златник Константина X (средина 11. века) и бакарни византијски новац (12–13. век). Северно од насеља ерозија је открила неколико гробова из касног средњег века, док је близу двеста гробова откопано на југозападном подножју. У жупи је за време Влатка Паскачића забележена рударска активност. Из овог утврђења надзирани су пут Скопље–Велбужд и управни правац од планине Козјак преко планине Осогово за Брегалницу. Користила их је српска војска у напредовању ка Велбужду 1330. године.

Извори и литература: С. Новаковић, *Законски споменици*, 635; Ј. Трифуновски, *Где се налазио град Славиште*, Гласник СГД 56–1 (1976) 105–107; Ј. Јовановић, *Средњовековна Конча и Славиште*, ЛЗ 23 (1983) 414–415; И. Микулчиќ, *Средновековни градови и тврдини во Македонија*, Скопје 1996, 215–217; С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, 22, 29, 31, 34, 46, 48, 52, 55, 63, 82–84, 99.

В. Алексић

СЛАНО (Slano) — трг и центар хумске жупе Приморје, која се на северозападу граничила са Зажабљем, а на северу с Поповом. Њој су у периоду 10–12. век припадали и Ријека Дубровачка и Затон у Гружи. У раном средњем веку жупа је у целини припадала Захумљу, а потом држави Немањића. После пропасти Николе Алтомановића, Сланом је загосподарио жупан Бељак Санковић. Краљ Остоја је 1399. уступио Дубровнику Сланско приморје од Курила до Стона, али је у рату Босне с Дубровником 1403. војвода Радич Санковић упао у *Нове земље* и отерао дубровачког кнеза. У Босни је 1404. збачен краљ Остоја, а Сандаљ Хранић је уклонио Радича Санковића и запосео Слано и Приморје. Повељом Твртка II Твртковића 1405. Дубровнику је коначно уступљено Слано с Приморјем.

Слано је један од старијих тргова у српским земљама. Септембра 1347. помиње се у вези с неком продајом вина. На овом тргу је 1359. био присутан тепчија Милат. Санковићи су Слано претворили у један од најважнијих тргова на њиховој територији, где се доста трговало житом. Тако се 1383. Слано у два наврата помиње као трг на коме се тргује житом. Жупан Бељак је 1389. овде купио барку жита и на тргу га ускладиштио, што показује да су овде постојали магацини за жито. Дубровчани су овде трговали и сољу. Током 1361. дубровачка општина у два наврата доноси одлуку да се у Сланом прода со власима босанског бана и Санка Милтеновића. У време рата с кнезом Војиславом Војиновићем, Дубровчанима је било сигурније да продају со у Сланом него у Дријевима. Поред увоза, жупан Бељак Санковић је преко Сланог и извозио своје жито за Дубровник. А 1383. се чак помиње жито које је у Слано приспело из Горажда. По уступању Дубровнику (1399), Слано је постало седиште управе, али је остало и трг. Из Сланог је полазио копнени пут, до кога се могло доћи бродом, за Љубиње и даље Столац и Благај, где се укључивао у Неретљански пут.

Извори и литература: М. Динић, *Одлуке Већа Дубровачке Републике* I, 382, 385; Исти, *Одлуке Већа Дубровачке Републике* II, 536; Ј. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке Републике* I, 25; *Monumenta Ragusina* III, 102, 117; Д. Динић-Кнежевић, *Промет житарица између Дубровника и залеђа у средњем веку*, Годишњак ФФ НС 12–1 (1969) 73–88; J. Lučić, *Stjecanje, dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog Primorja 1399–1405*, Arhivski vjesnik 11–12 (Zagreb 1968–69) 99–201; P. Živković, *Tvrtko II*, 33–35, 39; P. Andjelić, *Srednjovjekovna župa Primorje u Humskoj zemlji*, Tribunia 6 (Требиње 1982) 27–40; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 23, 32, 72, 75, 85, 154–156, 211, 216, 224.

С. Мишић

СМЕДЕРЕВО (Σφεντέρομος, τὸ Σμέδροβον, **Смедерево**, **Смѣдѣрево**, Semendria, Sinedreno, Senderew, Zenderew, Semendre) — последња престоница средњовековне српске државе, познато је од првих деценија 11. века, када се наводи међу насељима на територији Браничевске епископије (1020). Потом му се губи траг у изворима све до пред крај 14. столећа, када је 1381. кнез Лазар сво-

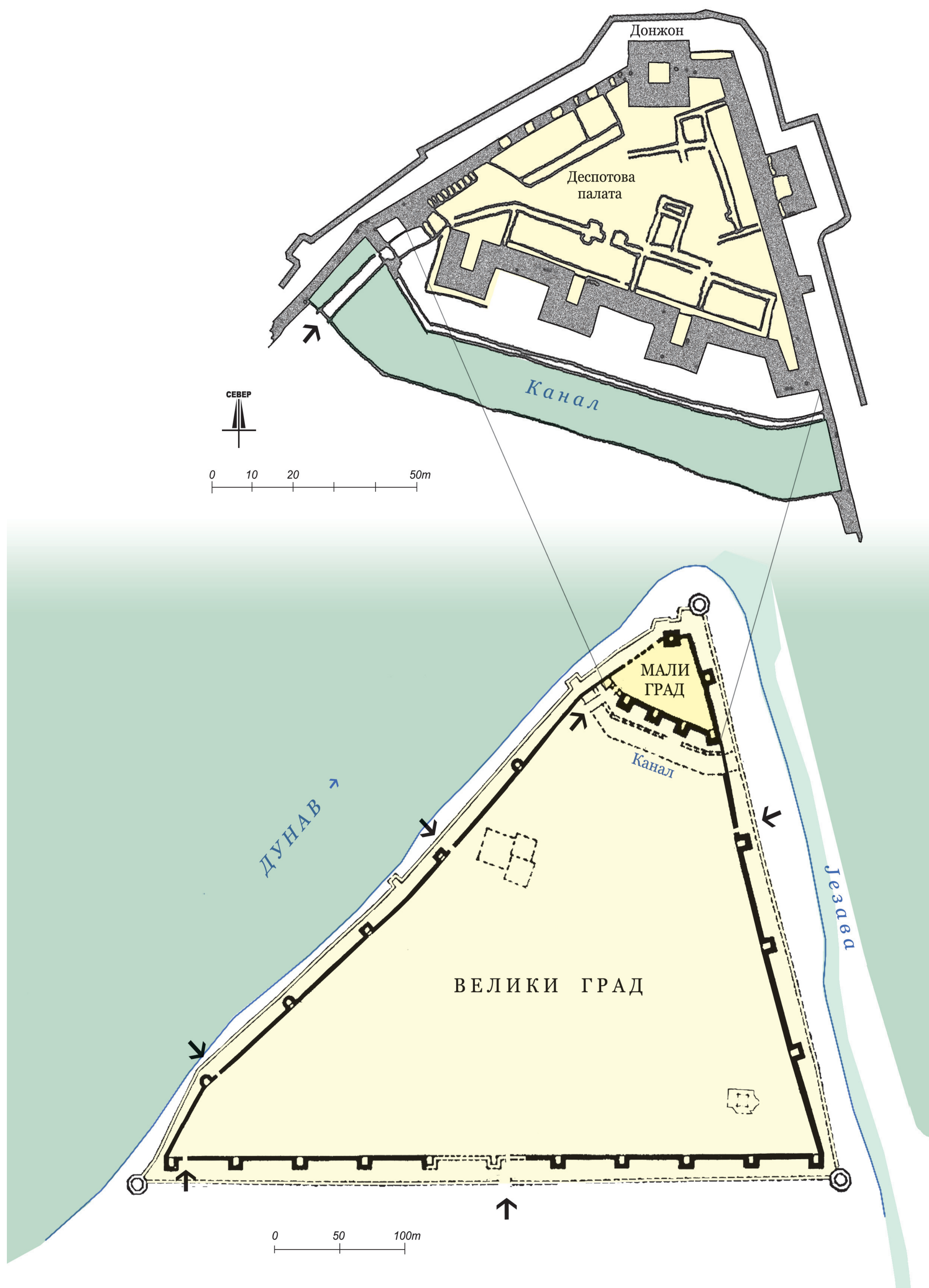


Панорама Смедеревског града

јој задужбини Раваници поклонио у Смедереву *Људину Богосава са ойшшином и башшином*. С преношењем престонице у Београд почетком 15. века, изгледа да и Смедерево добија на значају. У периоду од 1409. до 1412. посећују га Дубровчани из Београда и Димитроваца (С. Митровица), па се за решавање спорова насталих међу дубровачким трговцима у Смедереву формира и неколико судских комисија.

Успон Смедерева започиње ипак тек са изградњом тврђаве, престонице деспота Ђурђа Бранковића. Оставши без Београда, али и других значајних градова, Ђурађ Бранковић био је приморан да зида нову престоницу. Као и његов претходник, и он се определио за место на самој граници Угарске, одакле се брзо могла добити помоћ и где се у случају невоље могло склонити. За зидање новог града, који ће, када буде био у целости изграђен, представљати највећу српску средњовековну тврђаву, српски владар морао је да добије дозволу од султана. Смедеревски град настајао је постепено, великим напрезањем материјалних и људских ресурса Србије, о чему се народно сећање очувало до наших дана. Прво је, од 1428. до 1430, изграђен Мали град, где је смештен деспотов двор, а затим и Велики град, који је штитио градско насеље које се развило уз двор. Смедерево ће последњих деценија постојања средњовековне српске државе постати, уз Ново Брдо, њен најзначајнији град.

Смедеревски град спада у ред равничарских, „водених“ утврђења. Троугласте основе, подигнут на ушћу Језаве у Дунав, град је са две стране био заштићен овим рекама. Са треће, копнене стране, испред зидина био је прокопан ров који се пунио дунавском и језавском водом. Два дела утврђења, Мали и Велики град, замишљена су тако да чине јединствену урбану и одбрамбену целину. Димензије тврђаве су велике: страна према Дунаву дугачка је 550, према Језави 400, а према копну 502 метра. Простор унутар зидина захвата површину од око десет хектара. Мали град (Замак) штитило је шест, а Велики деветнаест кула. Иако зидан већ у време употребе артиљерије,



Средњовековни град Смедерево



Смедерево — улаз у Мали град

смедеревски град је по свом облику и концепцији класична средњовековна тврђава. Оно што га ипак издваја од осталих српских средњовековних утврђења, укључујући и Београд деспота Стефана, јесте дебљина његових кула и зидина, условљена новим начином ратовања. Најтањи зидови дебели су два, а они према копну и преко четири метра. Висина зидних платана је око десет метара. Куле су високе преко двадесет, широке више од једанаест, а дубоке преко десет метара, док су њихови зидови дебели око четири и по метра. Мали град је првобитно имао три капије, а главна од њих повезивала га је с Великим градом, који је имао пет капија, од којих су неке биле намењене колском саобраћају, а неке проласку пешака и коњаника. Испред капија постојали су покретни мостови преко рова с водом.

Смедеревска тврђава је до Другог светског рата била изузетно добро очувана, али је услед јаке експлозије муниције 6. јуна 1941. и савезничког бомбардовања 1944. веома страдала, и још се, и поред послератне делимичне конзервације и рестаурације, налази у рушевном стању.

У Малом граду налазио се двор *(curia domini despoti*, *йолаша)*, деспотове службене и приватне просторије. На зиду према Дунаву још постоје четири украшена готичка прозора на нивоу првог спрата, који су припадали дворани. У њој, у великој сали за аудијенције, деспот Ђурађ је августа 1435. склопио мировни уговор с посланицима Млетачке републике којим су регулисани међусобни односи у Зети. Остаци дворских грађевина бондручне конструкције, од којих неки можда потичу и из османског времена, постоје и уз друга два зида Малог града. У пространом Великом граду налазила се варош с кућама, црквама (придворна и велика Благовештењска), дућанима и магацинима, а по потреби, ту је био и збег околног становништва. Испред зидина, и у време српске и у време османске власти простирало се велико подграђе. Зграде у подграђу, али и у граду, биле су углавном изграђене од дрвета. Зато је опасност од пожара била велика, нарочито у време опсада, па су кровови кућа мазани блатом, а подграђе често превентивно спаљивано. С друге стране, то је омогућавало и релативно брзу и јевтину обнову уништених кућа.

У Смедереву је било седиште централних органа државне управе, центар *Смедеревске власши* и нова столица Браничевско-кучевске митрополије. У граду је живело бројно племство, а смедеревски грађани имали су своју општину.



Смедерево — унутрашњост Малог града

Смедерево је имало и ковницу новца и своју посебну меру. Оно је било не само политичко и привредно већ и културно средиште државе српских деспота. Ту су преписиване и превођене књиге, а настајала су и оригинална књижевна дела. Деспот Ђурађ и неки образовани Грци и Дубровчани који су живели у граду поседовали су своје библиотеке.

Тврди смедеревски град ипак није могао да испуни сврху свог настанка и заустави освајаче. Турци су први пут заузели Смедерево свега девет година након његове изградње. После тромесечне упорне одбране, којом су руководили деспотов најстарији син Гргур и шурак Тома Кантакузин, град се услед непрестаног топовског бомбардовања, глади и исцрпљености бранилаца предао у августу 1439. султану Мурату II. Деспот Ђурађ је након „Дуге војне“ 1444. успео да поврати своју земљу и престоницу, и следећих петнаест година представљају период интензивног урбаног и привредног развоја Смедерева. Већ након освајања Цариграда 1453, султан Мехмед II тражио је од деспота Ђурђа предају Смедерева, да би наредне године безуспешно опседао град. Снажна артиљеријска ватра омогућила је освајачима да заузму спољни зид смедеревског утврђења, али је султан потом дигао опсаду и повукао се из Србије. Следећу тешку опсаду Смедерево је преживело 1456, у време султановог похода на Београд, када је напад одбијен уз велике губитке. Турци су том приликом спалили подграђе. Након смрти деспота Лазара (јануар 1458), у Смедереву је дошло до унутрашњих сукоба и борбе за власт између проугарске и протурске струје. Обе заинтересоване стране, и Османлије и Угри, настојале су да се докопају Смедерева, а тврди град се одржао више од пола године након што је Махмуд-паша Анђеловић у лето 1458. освојио читаву преосталу територију српске државе. Ипак, покушај да се ситуација стабилизује довођењем босанског краљевића Стефана Томашевића на деспотски престо није уродио плодом, јер су нови управљачи, после краћих преговора, предали Смедерево султану Мехмеду II 20. јуна 1459.

Град је од 1459. до 1521. био средиште Смедеревског санџака, велика војна база и полазна тачка за нападе на Угарску. Значај Смедерева условио је настојања нових господара на његовом привредном и урбаном развоју, у извесној мери ометаном сталним ратовањем на граници. Град је под Османлијама добио оријентални изглед. Цркве су порушене, или претворене у џа-



Смедерево — остаци Деспотове палате и свечане дворане у Малом граду

мије. У Великом граду била су смештена складишта хране, султаново стовариште соли, бозахана, велика јавна вага, царинарница и хамам. Смедерево је на путописце остављало лош утисак, будући да је било запуштено, као и већина градова у Османском царству. Слику је додатно погоршавала чињеница да су се реке Дунав, Морава и Језава често изливале у пролеће, остављајући за собом бројне баруштине. Подграђе је тада било „право блатно језеро“, а насеље у тврђави било је влажно и нездраво током читаве године. У Великом граду поред посаде становао је и већи део смедеревских Турака. Године 1516. ту је било седам муслиманских махала са 181 кућом, 55 дућана и 48 одаја (вероватно занатских радионица).

Дуге, блатњаве улице, с пешачким пролазима између кућа поплочаним дрвеним гредама, с ниским зградама од лепа и дрвета, дућанима и занатским радионицама, чиниле су варош која се налазила између градског јарка и Језаве. Преко ове реке постојао је у вароши дрвени мост. Изван вароши, на западној страни, налазило се гробље, које се простирало далеко кроз поља. Према попису из 1516, у овој вароши је у три муслиманске и осам хришћанских махала живело 65 муслиманских и 77 хришћанских породица и чак 85 удовичких домаћинстава, као и 23 Дубровчанина. Хришћани су у вароши имали једну или више цркава, укључујући и стару цркву на садашњем гробљу.

Након освајања 1459. настављена је и доградња фортификације, па су већ крајем осме деценије 15. столећа на угловима тврђаве сазидане три полигоналне топовске куле, спојене новим, нижим бедемом. Тако су двојни бедеми Малог града проширени на Велики. Нови господари града зазидали су неке капије, а неке нове су и отворили. Посебну целину чинило је пристаниште с бродоградилиштем. У периоду од 1489. до 1491. тврђава је поправљана три пута, а за ове радове утрошене су 11.874 акче.

У време османске власти у граду је била стационирана јака војна посада. Године 1476. у Смедереву је било 600 азапа, и неутврђени број мартолоса. Дванаест година касније, гарнизон се састојао од мустахфиза, тобџија, пушкара, зембереџија, мартолоса, азапа, фариса, клесара, неџара и ковача. Посади је припадао и џемат Цигана ковача. У попису из 1516. нису наведени мустахфизи и азапи, којих је у тврђави сигурно морало бити. Тада је у Смедереву служило 47 тобџија, 39 туфеџија (пушкара), 40 зембереџија (самостре-



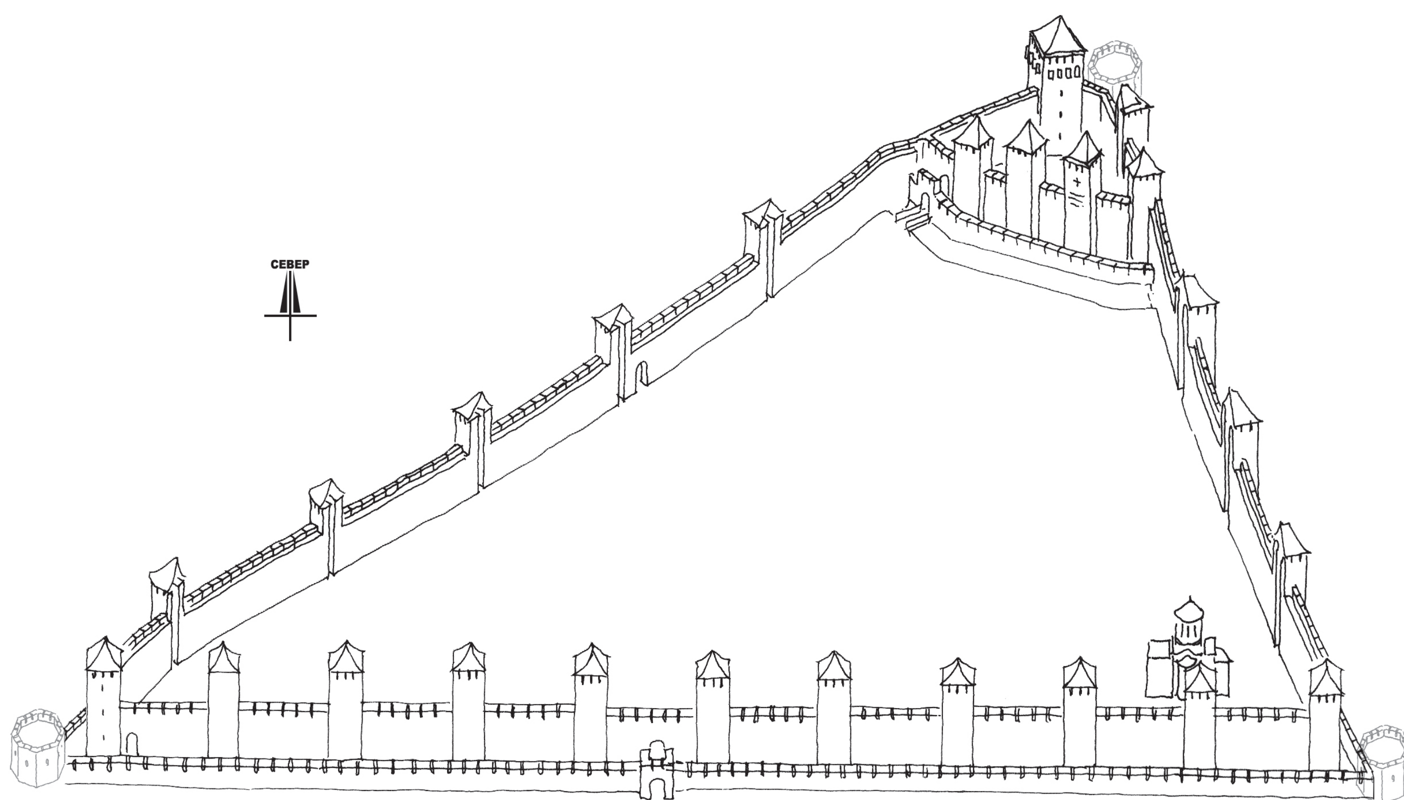
Смедерево — бедем и кула са ктиторским натписом

лара), дванаест нецара, три ковача и девет калафатџија. Поред њих, који су примали плату, у тврђави су, ослобођени харача, испенџе, ушура и авариза радила тридесет двојица тобџија, 26 туфегџија, десет каменорезаца и тринаест зидара који су живели у оближњим селима. Како су служили и синови и браћа наведених занатлија, укупно је било ослобођено 112 кућа и шездесет удовица.

Извори и литература: H. Gelzer, *Ungedruckte*, 53; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Београд 1997; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 54, 94, 113; М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку* I, 22, 30, 45–46, et pass.; II, 1958, 14–15, 47, 57, 59–61, et pass.; F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 151–155; В. Макушев, *Историјски споменици Јужнога Словенства и околних народа* II, 59–61, 81, 87–88, 110–111, 115, 221–222; Antonii Bonfini, *Rerum Hungaricarum Decades, quatuor cum dimidia*, Lipsiae 1771, 439–440, 486–487, 543, 594–596, 721, 740–741, 754; J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarorsyagon* X, Pesten 1853, 243–244, 305–312, 430–431; V. Frankói, *Matyás király levelei* I, Budapest 1893, 356, 359–360; II (1895), 158, 185, 190, 195–197; L. Thallóczy — A. Áldásy, CD *Magyarország és Szerbia*, 152, 168, 185–188, et passim; Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или Турска хроника*, прев. Ђ. Живановић, Споменик САН 107 (1959) 24–25, 31; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 232, 234, 242, 244, 253, 296; Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, Браство 26 (1932) 68–69, 79, 103–105, 110–111; М. Влајинац, *Из путописа Ханса Дерншвама 1553–55. године*, Браство 21 (1926) 60–61, 99; Н. Радојчић, *Пет писама с краја 15. века*, ЈФ 20 (1953–54) 343–367; D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 17–19; J. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турци-*



Смедерево — ктиторски натпис



Средњовековно Смедерево — реконструкција



Смедерево — бедеми Великог града

ма у првој половини 15. века, 88–91, 200–209, 254–256, 260–264, 266; Исти, *Споразум у Тати 1426. и српско-угарски односи од 13. до 16. века*, Глас 187 (1941) 219–220, 225; М. Динић, *Власти у време Деспотовине*, Зборник ФФБ 10–1 (1968) 237–244; *ИСН* 2, према регистру; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967; Ј. Калић, *Дунав у ратовима 15. века*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 109–127; Иста, *Срби у позном средњем веку*, Београд 1994, 2001[2]; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, Београд 1994; Б. Недељковић, *Дубровник у сватовима кнеза Лазара Ђурђевића*, Зборник ФФБ 8–2 (1964) 479–523; Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, 17–18, 28–30, 84, 94, 117, 141–142, 301; Т. Поповић, *Дубровачка колонија у Смедереву од 1459. до краја 16. века*, ibidem, 143–148; Исти, *Дубровчани у Смедереву, Латини у балканској чаршији*, Социјална структура, 139–147; Д. Ковачевић, *Дубровачка насеобина у Смедереву у доба Деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, Београд 1970, 103–120; С. Димитријевић, *Новац града Смедерева*, ibid., 71–86; С. Ћирковић, *Смедерево — престоница Српске деспотовине*, ibidem, 61–69; Н. Филиповић, *Неколике биљешке око Смедерева*, ibid., 121–142; О. Зиројевић, *Смедерево од пада под турску власт до краја 16. века*, ibid., 193–200; Иста, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683)*, 121–127; Иста, *Смедеревски санџакбег Али-бег Михалоглу*, Зборник ИМС 3 (1971) 9–27; С. Ћирковић, *Двор српских владара: од утврђења до градског насеља*, Работници, војници, духовници, 423–434; М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985; П. Рокаи, *„Бродови" на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку*, Пловидба на Дунаву, 139–175; Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској и њихове везе с Београдом и Србијом (1300–1541)*, Годишњак ГБ 27 (1980) 57–69; Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији прве половине 15. века*, ЗРВИ 26 (1987) 173–212; Љ. Штавља-

нин-Ђорђевић, *Један недовољно познат поменик из времена деспота Ђурђа Бранковића*, АП 9 (1987) 331–347; М. Благојевић, *Државна управа*, 195, 240, 294; А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, Социјална структура, 125–136; Исти, *Држава српских деспота*, према регистру; А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, ИЧ 49 (2002) 139–161; К. Митровић, *Вук Гргуревић између Мехмеда II и Матије Корвина (1458–1465)*, БГ 2 (2004) 19–30; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 146–149; С. Мишић, *Саобраћај на Дунаву и његовим притокама у средњовековној Србији*, Черно море между изтока и запада, 137–143; А. Дероко, *Смедеревски град*, Старинар НС 2 (1951) 59–98; И. Здравковић, *Смедерево, највећа српска средњовековна тврђава*, Старинар 20 (1969) 423–429; M. Popović, *Smederevska tvrđava — Mali grad*, AP 18 (1976) 115–120; Исти, *Капије Смедеревског града*, Старинар 28–29 (1977–78) 213–230; Исти, *La résidencedu despote Djuradj Branković dans le châtelet de la forteresse de Smederevo*, Balcanoslavica 7 (1978) 101–112; Исти, *Ordnance in the Defensive System of the Smederevo Fortress During in the 15th Century*, Balcanoslavica 10 (1983) 107–132; Исти, *Ка проблему средњовековних цркава Смедеревског града*, Старинар 50 (2000) 201–219; Исти, *Смедеревски град — проблеми истраживања и обнове*, Смедеревски зборник 1 (2006) 29–39; М. Цуњак, *Смедеревска тврђава: новија истраживања*, Смедерево 1998; Ђ. Мано-Зиси, *Стара црква у Смедереву*, Старинар н. с. 2 (1951) 153–173; Л. Павловић, *Музеј и споменици културе Смедерева: Цркве из доба смедеревских Бранковића*, Смедерево 1972; Д. Црнчевић, *О првобитној функцији цркве Успења Пресвете Богородице у Смедереву*, ИЧ 54 (2007) 63–91.

А. Крстић

СОКО (Сокољ, Socol, Sochol, Soko, Falcone, Falchone) — град у жупи и *земљи* Дрини. Налазио се на саставу Пиве и Таре и био је главни град Косача. У обе повеље Алфонса V и у повељи Фридриха III помиње се први и једини пут у титулама херцега од светога Саве. Почетком 1451. херцег Стефан Вукчић је водио преговоре с Дубровчанима у Соколу. У јануару 1455. турски склав је на херцеговом двору у Соколу тражио сребро и новац одузет од Дубровчана. Свечаности приликом женидбе херцега Стефана Вукчића и његовог сина Влатка у мају 1455. одржане су у Соколу. Нема сумње да је у њему постојао владарски двор херцега Стефана. Град је Турцима предао неки кнез Радоје и за то добио спахијско имање.

Соко је био по страни од главних трговачких путева, због чега је имао слабу привредну функцију. Ипак, град је имао подграђе које се налазило на Шћепан-пољу. Црква и материјални остаци говоре о развијеном подграђу. Подсокол се ретко јавља у дубровачкој грађи јер га дубровачки трговци не посећују често. На овом пољу налазе се остаци цркве св. Стефана, по којој је поље и добило име, а први пут се помиње 1419. године. У цркви се налази стећак с гробницом, вероватно је ту сахрањен ктитор — војвода Сандаљ Хранић. На брду изнад Шћепан-поља, испод града, своју цркву је саградио херцег Стефан Вукчић.



Предео Шћепан-поља код града Сокола

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: L. Thallóczy, *Studien*, 359, 378, 395; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 297; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 195; Н. Филиповић, *Поглед на османски феудализам,* Годишњак ДИ БиХ 4 (1952) 103; М. Ковачевић, *Црква под средњовековним градом Соколом*, Старинар 18 (1968); С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 131, 217, 218, 263; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 104, 107–109, 135, 171, 264, 300, 301.

С. Мишић

СОКО (**Сокол**) — средњовековна тврђава у јужном делу плодне Конавоске жупе. Конавли *(Canale)* су се пружали у плодном приморском појасу од уласка у Которски залив на југу до Жупског *(Breno)* на северу. Област Конављана помиње се још у 10. веку у спису цара Константина Порфирогенита, док се као жупа Конавли помињу у 12. веку, у Барском летопису, као једна од травунских жупа. Град Соко био је најјача тврђава Конавала. Његове рушевине могу се и данас видети северно од Мрцина. Није познато када је подигнут, у изворима се помиње тек од краја 14. века. Град је имао у првом реду војни значај. То је била тврђава која је чувала приступ у плодне области Виталине са севера, из правца Суторине и жупе Драчевице. Од краја 14. века приморске области у суседству Дубровника постале су предмет борбе Републике св. Влаха и суседних босанских обласних господара. Од тога времена имамо и помене града Сокола у изворима, готово увек поводом ратних догађања.

У време после Твртковe смрти (април 1391), пада и први помен тврђаве Соко. Тада су локална хумска властела из породице Санковића одлучила самовољно да продају Конавле с градом Соколом Дубровнику поводом чега су браћа Санковићи, жупан Бељак и војвода Радич Санковић, издали повељу Републици. Због самовољног уступања дела државне територије деловао је босански владар са станком и у децембру 1391. у спорну Конавоску жупу упућени су војвода Влатко Вуковић и кнез Павле Раденовић. Они су избацили Санковиће из Конавала и поделили жупу између себе. Јужни део добио је војвода Влатко, кога ће наследити Сандаљ Хранић, а северни део с градом Соколом и луком Цавтат добио је кнез Павле Раденовић. За време рата босанског краља Остоје с Дубровником (1403–1405), град Соко је био мета дубровачких напада али се рат завршио без територијалних промена. Нови напади на тврђаву уследили су за време обрачуна војводе Сандаља Хранића и синова убијеног кнеза Павла Раденовића (1415), али је до краја град остао у рукама Павловића.

Године 1419. војвода Сандаљ се одлучио да свој део Конавоске жупе прода Дубровчанима, што је завршено издавањем повеље 24. јуна 1419, а у децембру исте године нови посед потврдио им је и краљ Остоја. После погибије кнеза Петра Павловића, кога су убили Турци, његов део Конавала с градом Соколом пао је у руке Сандаља Хранића. Он га је у мају 1420, заједно са Соколом, уступио Дубровчанима, о чему су Дубровчани добили и потврду од краља Твртка II у августу исте године. Следеће године Република је водила преговоре с кнезом Радославом Павловићем, који је оспорио код султана Сандаљеву предају угарском Дубровнику његовог дела Конавала и града Сокола. У овим преговорима посредује војвода Сандаљ који је у једном тренутку, због турског притиска, морао да узме од Дубровчана град Соко и у њега пусти Радослављеву посаду. Током првих месеци 1422. десио се један инцидент, забележен у изворима. Наиме, Радослављев кастелан у Соколу, Бранко, напао је дубровачког кнеза у Љутој и опљачкао му кућу. Војвода Сандаљ заузимао се 1422. код Радослава Павловића да се надокнади причињена штета. Почетком 1423. уговорен је мир између војводе Сандаља и Радослава Павловића по ком је град Соко враћен Дубровнику. Тек 1427. Радослав Павловић је коначно пристао да уступи северни део Конавала Дубровнику, чиме се цела Конавоска жупа нашла у рукама Дубровника.

Град Соко нашао се у вртлогу ратних догађања приликом сукоба Радослава Павловића с Дубровником 1430–1432. и у време сукоба Дубровника с наследником војводе Сандаља, херцегом Стефаном Вукчићем Косачом 1451–1454. године. Конавли и град Соко остали су и након ових догађања у рукама Дубровника. Надаље се о судбини тврђаве мало зна.

Из времена босанске власти над Соколом у Конавлима потиче црква подигнута испод града под ктиторством војводе Сандаља Хранића. Цркву је градио дубровачки градитељ Михоч Радошић. Њени темељи још и данас се виде поред данашње цркве Мале Госпе. О босанској власти над Соколом сведоче украшени стећци око ове цркве.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 124–125, 293–301, 592–606; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 179; М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, 47, 52–53, 63; M. Vego, *Naselja*, 105; K. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Sarajevo 1951, 26, 40; С. Ћирковић, *Историја*, 171, 200, 248–249, 256, 298, 300; Исти, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 32, 111, 154–155, 159, 162, 175–178; Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од 12. до половине 15. века*, Споменик СКА 66 (1926); Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 201, 266, 298; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 74; М. Благојевић, *Државност земље Павловића*, Земља Павловића, Средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 134.

Т. Рибар

СОКО (Socho, Falcon) — град код села Штитара, између Цетиња и Даниловграда, у Горњој Зети. Остаци града налазе се на мањем узвишењу. Утврђење је неправилног облика. Најсевернији и најјужнији део града чини по једна полукружна кула. На северозападу се налази нека врста цитаделе, на неколико метара вишем платоу. У средини града налази се правоугаоно удубљење — највероватније остаци цистерне. На југоисточном углу налазила се мала црква. Била је једнобродна и имала по два пиластара на северном и јужном зиду изнутра. У средини црквице налазе се остаци двојне гробнице. Северно од црквице, на углу зидова налазе се вероватно остаци неке стамбене просторије. Улаз у град вероватно је био југоисточно од цистерне, између две веће стене.

Присаједињењем Зете српској Деспотовини 1421. и град Соко је прешао под власт деспота Стефана. Први пад Деспотовине (1439) био је повољна прилика да херцег Стефан Вукчић Косача истакне своје претензије на Зету. Херцег је запосео област Горње Зете с тврђавама Соко и Медун у јесен 1441. Соко се помиње 1444. у првој повељи краља Алфонса V Стефану Вукчићу Косачи. Након што се октобра 1444. састао с деспотом Ђурђем Бранковићем и склопио уговор о миру и пријатељству, Стефан Вукчић је деспоту вратио Горњу Зету. Већ у новембру деспотове посаде су ушле у Соко и Медун. Деспотова војска предвођена Томом Кантакузином поражена је у јесен 1452, а пре тога (1451) Стефаница Црнојевић је запосео тврђаву Соко. У јесен 1453. Стефаница Црнојевић је тражио од Млечана да му пошаљу помоћ из Котора у одбрани Сокола од деспотове војске, и жалио се да су му попаљена околна села. У новембру 1453. добио је од Млечана посаду од тридесет људи за одбрану града. У мају 1460. опет је затражио да му Млечани пошаљу помоћ у Соко, овог пута за одбрану од Турака. Крајем 15. века падом Црне Горе под турску власт и град Соко је изгубио ранији војни значај. Крајем 17. века град је био у рушевинама, али су Млечани 1693. размишљали да га поседну. Народно предање настанак града доводи у везу са Иваном Црнојевићем („Иванов град“).

Извори и литература: Š. Ljubić, *Listine* X, 21, 153; L. Thallóczy, *Studien*, 363; J. Томић, *Црна Гора за морејског рата (1684–1699)*, 242; А. Јовићевић, *Ријечка нахија (Црна Гора)*, Насеља 7 (Београд 1911) 557; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 180, 242–243, 257; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 41–94; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 137–138; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 266, 300.

С. Рудић
М. Копривица
К. Митровић

СОКО — град и тврђава у Подрињу, данашња област Азбуковице, југоисточно од Крупња и недалеко од Љубовије. Осим по свом готово неосвојивом положају, Соко је познат као једно од последњих турских утврђења у Србији. Након њиховог повлачења 1862. тврђава је по наредби кнеза Михаила Обреновића плански минирана и разрушена. Град је свакако постојао пре епохе османске власти и зидан је на темељима средњовековног насеља, на шта указује његова локација и облик. Ипак, нема никаквих података, па чак ни индиција о времену његовог настанка. Раније се веровало да је ово место споменуто у уговору у Тати из 1426, али данас преовлађује мишљење да није у питању овај Соко, већ истоимено место у Босни, у земљама Хрвоја Вукчића. После освајања Србије 1458–1459, Османлије су запоселе и вероватно обновиле тврђаву која је представљала важну стратешку тачку током борби са Угрима око контроле над доњим Подрињем. Први помен Сокола у османским изворима потиче из друге половине седамдесетих година 15. века, где стоји да је у њему столовао диздар Кемал. Град је имао и веће подграђе.

Извори и литература: М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, 51; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 149–150; М. Спремић, *Крупањ и Рађевина у средњем веку*, Рађевина у прошлости I, Крупањ 1986, 128–129; *Археолошки споменици и налазишта у Србији* I, 55–56.

А. Узелац

СОКОЛ (Solyomkew, Zokol) — код Градачца. Рушевине града Сокола налазе се на обронцима планине Требаве, изнад пута који води из Посавине у долину Спрече. Град се помиње 1449, када је био у поседу Радивоја Остојића. У његовом подграђу је био средњовековни трг Грачаница, који одговара данашњем истоименом насељу. Будући да се у Грачаници с временом развио рудник гвожђа, у турско време дошло је до издизања насеља у ранг касабе, док је Сокол после османског освајања 1512. почео да опада и био је убрзо напуштен.

Извори и литература: Đ. Basler, *Stari gradovi u Majevici i Trebovcu*, Članci i građa 9 (1972) 59–61; A. Handžić, *Dva prva popisa*, 97, 147, 160, 161; J. Мргић, *Северна Босна (13–16. век)*, 127–130, 140, 146, и даље према регистру.

J. Мргић

СОКОЛ (Zokol in contrata Polanch) — у Пољани. Један од градова који се помиње у уговору склопљеном у Тати 1426, а за који се наводи да се налази у „области Пољана“, где је и Хрвоје подигао своје тврђаве Бродар и Сусед. У питању су Горња и Доња Пољана, на левој обали Јале, код њеног ушћа у Спречу. Село Пољице пописано је

1519. и 1533. у оквиру нахије Доња Тузла. Остаци утврђења пронађени су на око осам километара од поменутих села, на локалитету Крешића градина, изнад Горњег Пар Села (Паоча, 1519, 1533).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Ч. Мијатовић, *Десйош Ђурађ Бранковић* 1, Београд 1880, 391–400; L. Thallóczy, *Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije*, GZM BiH 5 (1893) 181–184; J. Радонић, *Сйоразум у Taши*, 186–191; A. Handžić, *Dva prva popisa*, 28, 91; Исти, *Tuzla u XVI vijeku*, 292–293, 312; J. Мргић, *Северна Босна (13–16. век)*, 16–118, 122; AL BiH, 7.36.

J. Мргић

СОКОЛ (Zokol, **Соколь**) — у жупи Пливи. Остаци средњовековног града Сокола сачувани су на планинској коси Боровици, изнад кањона Сокошнице, на око два километра узводно од његог ушћа у Пливу. Назив града указује на његов уздигнути положај у односу на околину. У путопису Бенедекта Курипешића (1530) сачуван је опис града Сокола („Соколов камен“) и његова гравира, на којој је представљен са пет округлих кула у бедемима, окружен дубоким шанцима. Град се први пут помиње јула 1363, у повељама које је угарски краљ Лајош издао приликом опсаде Сокола. Бан Твртко је 1366. град Сокол с читавом жупом Пливом даровао у баштину кнезу Вукцу Хрватинићу, који је успео да одбрани град од угарске војске. Након пропасти Босанског краљевства 1463, град Сокол је био у саставу угарске Јајачке бановине, све до османског освајања овог града око 1519. године. Кроз жупу Пливу водио је изузетно значајан „Соларски пут“, којим се од античких времена транспортовала со из Приморја (Сплита), преко Ливна, Дувна и Купреса. Код града Сокола овај пут се укрштао с још једном важном магистралом која је повезивала долину Уне с долином Сане и даље, Врбаса и Босне. Недалеко од града Сокола, тачније код места Царевца, пролазио је антички, средњовековни, нововековни и данашњи пут који је повезивао Сплит *(Salona)* с Босанском Градишком *(Servitium)*.



Гравира града Сокола у йуйойису Бенедикйа Курийешића (1530)

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: J. Мргић, *Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрвашинићу 1366*, ССА 2 (2003) 167–184; I. Bojanovski, *Sokol na Plivi*, NS 13 (1972) 41–69; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 57–70, 193–198.

J. Мргић

СОКОЛНИЦА / СОКОЛАЦ (**Сокольница, Сокольць**) — град спорне убикације, на југоистоку Србије. Једини помен у писаним изворима налази се код Константина Филозофа, у вези с походом принца Мусе на српску Деспотовину 1413, у којем се каже да је Муса прво дошао у Сврљиг и Соколницу, где је ухватио побуњеног војводу Хамзу и послао га у Једрене. Становништво ова два града и околине је раселио, јер је било на страни српског деспота. Принц Муса је затим кренуо у *срйске йределе* и заузео Болван и Липовац, а затим и Сталаћ. Том приликом су страдали и Копријан, Крушевац и Петрус. Дакле, 1413. Соколница је, као и Сврљиг, била у турским рукама, а Болван и Липовац у српским. Мусин напад ишао је из долине Сврљишког Тимока јужним обронцима Девице и Озрена, старим путем који се преко Пирковца спајао с Цариградским друмом.

Данас постоје остаци града изнад села Градишта у Заглавку, на вису Град, на левој обали Алдиначке или Жуковачке реке. Град се налази преко пута косе Соколовачки дел, источније од села Горња Соколовица. Рекогносцирањем локалитета 2003. утврђени су видљиви остаци бедема до висине од једног метра, ширине од 0,8 до 1,8 метара. Видљиви су и темељи једне куле. У питању је значајније утврђење с могућим подграђем. Локалитет је археолошки неиспитан.

Старија историографија и део млађих истраживача Соколницу поистовећују са Соко-градом, два километра јужно од Сокобање, на уласку у кратак кањон Моравице. Локалитет је истражен, има јаку античку фазу и присутан је средњи век. Овом решењу се противи више чињеница: почевши од етимологије имена, па до правца Мусиног продора у Србију. Није сигурно да је Соко-град 1413. био активно утврђење, а

ако јесте онда се налазио у српским, а не турским рукама, што потврђује и распоред села у Видинском санџаку.

Извори и литература: Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, изд. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875) 223–327; К. Куев — Г. Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки*, София 1986, 428, 467; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 223; N. Jorga, *Notes et extraits* II, Paris 1899, 139; N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo 1971, 454, 456; J. Калић, *Ниш у средњем веку*, ИЧ 31 (1984) 5–40; С. Мишић, *Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источна српско-турска граница*, ИГ 1–2 (1987) 75–88; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 120 и нап. 58; Н. Ђокић, *Напад принца Мусе на Србију 1413. године*, БГ 1 (2002) 23–36; С. Мишић, *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, Делиград — од устанка ка независности 1806–1876, Београд 2007, 1–8.

С. Мишић

СОЛИ (Σαληνές, Sow, Sale, locus Salis, Soli, Тузла) — Салинес (Соли), данашња Тузла, помиње се у најранијим писаним изворима, као један од „насељених градова" у делу Константина Порфирогенита. Поређењем с другим убикацијама, Соли су представљале и најсевернији град „Крштене Србије", пошто су смештене на око педесет километара јужно од Саве, на којој се од краја деветог века успоставила граница с Мађарима. Разлог за континуитет овог насеља лежи, наравно, у постојању веома важног природног ресурса — извора слане воде. У развијеном средњем веку, међутим, град Соли се не помиње, иако је сигурно постојао град-центар истоимене жупе, а вероватно и „земље" Соли. Она се јавља континуирано у историјским изворима, најчешће заједно са „земљом" Усором (1225, 1244, 1323, 1326, 1350. и даље). У предосманско доба, трг Соли *(locus Salis)* наводи се као место где је 1412. опљачкан један дубровачки трговац. Турци су затекли два насеља која су назвали према сланим изворима — Горња и Доња Тузла. Забележена су и два фрањевачка самостана, с црквама посвећим св. Марији у Горњој, и св. Петру у Доњој Тузли, чији су остаци сачувани на Градоврху. У најближој околини ових насеља нису сачувани остаци средњовековних утврђења која су штитила слане изворе.

Извори и литература: *ВИИНЈ* 2, 58; С. Ћирковић, *„Насељени градови"*, 23, 28; A. Loma, *Serbisches und kroatisches Spachgut bei Konstanin Porphyirogennetos*, ЗРВИ 38 (1999–2000) 115; М. Баум, *Жупа Соли*, Чланци и грађа 1 (1957) 7–37; A. Handžić, *Dva prva popisa*, 27–29, 88–94; A. Handžić, *Tuzla i okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975; J. Мргић, *Жупе и насеља „земље" Усоре*, ЈИЧ 1–2 (2000) 27–45; J. Mrgić, *Transition from late medieval to early Ottoman settlement pattern*, 50–86; J. Мргић, *Северна Босна (13–16. век)*, 7, 43, 51, 190, и даље према регистру.

J. Мргић

СПУЖ (**Спльжь**) — утврђење подигнуто на купастом брежуљку изнад једног меандара реке Зете, око десет километара узводно од данашње Подгорице. У средњем веку на том месту је постојала цитадела из које је било могуће контролисати велики део средњег и цео доњи ток реке Зете. Једини помен овог утврђења у средњовековним изворима потиче из септембра 1379. када је босански краљ Твртко I боравио *под Спужем у Зети*. Турци су обновили цитаделу и сазидали подграђе у равници под брегом које су потом бедемима повезали с горњим градом.

Извори и литература: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 83; С. Ћирковић, *Историја*, 147; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 138.

К. Митровић

СРЕБРЕНИК (**Сребрьникь**, Zrebernyk, Zrebernek) — на Мајевици. Рушевине овог средњовековног града налазе се на издвојеној и доминантној кршевитој стени масива Мајевице, на око петсто метара надморске висине. Испод града протиче Сребренички поток, а у непосредној близини је пут који повезује Тузлу и Градачац. Његово подграђе, у коме је 1333. боравио босански бан, пружало се у северном подножју стене, о чему сведочи назив Варош. Данас је то предео под њивама и пашњацима. Изглед градске тврђаве и начин изградње били су у потпуности прилагођени рељефу терена. Археолошки материјал из средњег века слабо је сачуван, јер су приликом фортификације током 18. века остаци утврђења готово у потпуности рашчишћени. Стеновити плато опасан је бедемом са укупно четири куле, од којих је нарочито ојачана она која се наслања на стамбену зграду унутар тврђаве. Кула на северу је у османско доба претворена у тврђавску џамију. Осим из мале цистерне, посада се снабдевала водом из извора у подножју чији је отвор био пажљиво озидан. Истраживачи овог локалитета допустили су и могућност да се, вероватно, у јужном делу платоа налазио и мали врт. Због свог стратешког значаја, град је био предмет сукоба угарске и босанске војске 1363. и 1405, након чега је обновљено Усорско војводство. Од 1464. град је седиште угарске Сребреничке бановине, као део система одбране јужних граница Угарског краљевства. Турски одреди су Сребреник заузели 1512. и формирали истоимену нахију.

Извори и литература: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 46; Ć. Truhelka, *Naši gradovi*, 69–76; Đ. Basler, *Stari grad Srebrnik i problematika njegove konzervacije*, GZM BiH n. s. — Arheologija 4 (1957) 110–129; Исти, *Stari gradovi u Majevici i Trebovcu*, Članci i građa 9 (1972) 5–64; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 84–85; J. Мргић, *Жупе и насеља „земље" Усоре*, ЈИЧ 1–2 (2000) 27–45; J. Mrgić, *Transition from late medie-*

val to early Ottoman settlement pattern, 50–86; Ј. Мргић, *Северна Босна (13–16. век)*, 37, 70, 82, 83, и даље према регистру.

Ј. Мргић

СРЕБРЕНИЦА (**Срєбрьница**, Seberniça, Streberniça, Srebrniza, Srebrenica, Srebniza, Streberniza) — средњовековни град, рударског типа, с тргом и тврђавом; данас истоимени град и општина Сребреница на истоку Босне и Херцеговине, односно Републике Српске.

Име Сребреница насеље је понело по сребру, племенитом металу којим је околина обиловала. Сребренички крај насељен још у праисторији, био је надалеко познат по свом рудном богатству још у античком периоду. У римско време ту се налазила Домавија (*Domavia*, данас село Сасе, на око дванаест километара од Сребренице), која у трећем веку постаје административно-управни рударски центар за римске колоније Панонију и Далмацију. Нешто даље, око педесет километара од Сребренице, на левој обали Дрине налазио се Муниципиј (*Municipium*, данас село Скелани), још један важан римски центар, како на то указују новија археолошка истраживања. У то време изгледа да је цела област била позната под називом Аргентарија (*Argentaria*, argentum — сребро), истим именом које ће понети и Сребреница. У фрањевачким документима од 16. века надаље ова територија је позната и као Босна Сребрена *(Bosna Argentina)*.

Град се налази у брдско-планинском делу средњег Подриња, унутар великог завоја средњег тока Дрине. Смештен је на узвишењу у долини Црвене реке, која извире источно од града где се пружа висораван Осат и тече даље ка северу, југоисточно од места где се у њу улива Чичевачка река. Кроз саму Сребреницу протиче и Бијела река (лева притока Црвене) у коју се улива и поток Кнежевац. Као део вароши, Бијелу реку у 17. веку спомиње Евлија Челебија, који је дао и нешто шири опис тадашње Сребренице и њене околине. Према његовом опису, тада је звана и *Сребрна вода*, и у то доба сматрана је штетном за пиће и узроком гушавости. Изгледа да је њен извор био затрован услед чињенице да се око њега рударило, а вероватно и прерађивало сребро. Западно од града налази се брдо Бојна. Системом локалних путева Сребреница је била повезана са два важна средњовековна путна правца, преко Вишеграда се излазило на Босански *(Via Drine)* и преко Олова на Неретљански пут *(Via Narenta)*. Један од путева ишао је и преко Осата, где су се изгледа налазиле и две каравански станице Љупсково *(Glubschouo)* и Ликодра *(Lochodra, Lichoder)*, а постојао је и пут преко Гласинца, који је водио у области централне Босне.

Тврђава, на којој се као две целине издвајају Мали и Велики град, изграђена је на *врху црвене сшене,* на планинској коси, која се степенасто спу-



Панорама Сребренице

шта са истока ка данашњем центру града. На одвојеним терасама налазе се остаци два дела града. Горњи град је сав у рушевинама и распознаје се само још торзо главне куле и неколико мањих грађевина. На Доњем граду нешто боље је очувана архитектура турског периода. Према Евлијином казивању, тврђава је била петоугаона, а доњи град обновио је султан Бајазит II.

У насељу се налазио фрањевачки самостан с црквом св. Марије, западно од градског утврђења у долини реке Чичевац, на локалитету Клиса (црква, ecclesia). Први пут се спомиње још 1361. године. Није познато када је саграђен. Према првом попису фрањевачких самостана фра Бартоломеја Пизанског из 1385/1390, припадао је Мачванској кустодији и заједно са оним у Милима, Сутјесци и Олову спадао је у најстарије у тадашњој Босни. Двадесетих година 15. века у његовој близини налазила се и кућа пургара Вукосава. Сем цркве св. Марије у граду постоје остаци још једне средњовековне цркве, изнад самог ушћа Црвене и реке Чичевац, испод узвишења с тврђавом на месту Бијеле џамије. Има мишљења да је у питању дубровачка црква св. Николе, чија се изградња спомиње 1394. године. Сем католичких постојале су и православне цркве, које се спомињу у дубровачком писму деспоту Стефану Лазаревићу из 1427, али није познато где су се налазиле.

У граду се налазио трг, а око њега и куће појединих дубровачких трговаца. Ка тргу је водила *Трговачка улица (via de merchado)*, такође с кућама трговаца, често с радњама, познатим у дубровачким изворима под именом *botega*, *stacun*. Куће су углавном биле дрвене. На изглед града сем трговине утицало је и рударство. У самом центру насеља било је више топионица, које су загађивале ваздух у Сребреници. Због њих, Дубровчани су се деспоту Ђурђу 1435. и обраћали, с молбом да оне буду измештене из центра града. У непосредној близини Сребренице вадила се руда. Према уговору из 1440, спомиње се и рупа Суседа, у Црвеном потоку (*Zrigleni potoch*, данас вероватно Црвена река). Поред насеља је постојао и лепрозоријум — склониште за губавце, по правилу смештен негде у близини фрањевачког манастира, али одвојен од њега. Било је и свратишта (станишта) за одмор људи и стоке, гостионица и пивница. Писани извори спомињу и неку врсту канализације. За сада је новијим истраживањима у граду лоцирана само цистерна за воду. На територији града налазила се и царина, а негде близу и још једна, царина у Понору. О градском амбијенту и простору сведоче и поједини топоними као што су Црквиште, Виноградиште, Панађуриште и Млиниште, а у његовој околини откривени су бројни остаци средњовековних гробаља која сведоче о интензивном животу на подручју Сребренице. Бројни извори спомињу и млинове, па и један близу лепрозоријума. У граду и околини одржавани су панађури, такође и за време турске власти. Негде у близини налазило се и место Пуста Сребреница (данас непознато), с дубровачком колонијом и рудницима.

Није познато када је тачно насеље основано, као ни време изградње саме тврђаве. Први пут сама Сребреница спомиње се већ као развијен привредни центар, 16. августа 1352, крајем владе бана Стефана Котроманића, у актима дубровачке канцеларије, у вези са уручивањем писма Дубровчанину Добри Бевењутићу Чибрановићу, златару, који је и касније боравио и радио у овом граду. Док је у почетку називана само тргом *(mercatus)* већ 1417. Сребреница у изворима почиње да се назива и градом *(civitas)*. Иако се Сребреница, као и други средњовековни градови, састојала из подграђа и града, за разлику од већине осталих у којима је прво основана тврђава, а тек касније насеље у виду подграђа (стога нпр: Високо — Подвисоки, Звоник — Подзвоник), у случају Сребренице пут је био обрнут. Прво се образује рударско и трговачко насеље, а затим због потребе заштите долази и до изградње тврђаве, назване Сребреник. Иста појава забележена је и у случају Олова, где је тврђава понела име Оловац. Сама тврђава, Сребреник, изграђена је свакако пре 1425, када је у вези босанско-српских сукоба око Сребренице спомиње Константин Филозоф. Са изградњом тврђаве, Сребреница добија елементе подграђа, па се у дубровачким изворима јавља и као варош или борго *(varos sub Srebreniza, lo borgo de Srebreniza)*.

Након мирног раздобља за време власти бана и краља Твртка I, почетком 15. века град почиње да мења господаре. Након збацивања краља Остоје I, у унутрашњим нередима у пролеће 1405, Сребреницу запоседа војвода Хрвоје Вукчић, присталица краља Ладислава Напуљског. За време Хрвојеве власти над том територијом, у близини Сребренице подигнути су Бродар и Сусјед. У његовој власти налазила се до пролећа 1410, када се потчинио угарском краљу Жигмунду и предао му Сребреницу, заједно с Кучлатом, Бродаром и Сусједом. Последњи пут у угарској власти јавља се маја 1411, након чега ју је Жигмунд уступио деспоту Стефану Лазаревићу. Након тога Сребреница се налазила под српском влашћу с повременим прекидима, скоро све до пада под Турке. Током тог периода град је без успеха покушао да поврати у босанске руке краљ Твртко II, прво 1425, од деспота Стефана, а затим и 1432, од деспота Ђурђа Бранковића. Током владавине де-

спота Стефана овим градом, марта или априла 1427, избили су и унутрашњи нереди, које је Стефан лично угушио.

Након првог пада Деспотовине (1439), Сребреница је пала под Турке. Пре фебруара 1444, деспот Ђурађ ју је повратио, и власт над њом поверио је босанском војводи Петру Ковачевићу, да би током маја исте године тврђаву овог града освојио босански краљ Стефан Томаш. Следећих неколико година ни српска ни босанска страна нису успеле да стабилизују власт у овом граду. Априла 1445. град је опсео деспот Ђурађ. Након тога уследио је период двовлашћа градом. Извесно време, између 1446. и 1448, ова два владара ковала су и заједнички новац. Босанско-српски спор око града трајао је све до краја јула 1451, када се опет налази у власти деспота. Ипак, нови сукоби избили су већ маја 1455. Коначно, након смрти деспота Лазара јануара 1458, Сребреницу је поново освојио Томаш. У босанској власти остала је све до пада под Турке, који су градом завладали крајем 1462. године. Током овог времена у босанском Подрињу истицале су се три властеоске породице, које су утицале на историју Сребренице и њене околине — Златоносовићи, Дињичићи (Ковачевићи) и Станчићи. По оснивању Зворничког санџака 1480, Сребреница је административно укључена у њега са статусом кадилука.

Унутрашње уређење града било је организовано по угледу на друге рударско трговачке центре, по саском узору. Главни представници власти били су војвода, који се јавља од времена деспота Стефана и његове реформе унутрашње управе, кнез и кефалија заједно са самоуправним телом од дванаест пургара. Наређења у граду објављивао је путал (нем. *Büttel*). Ускоро по доласку Сребренице у српске руке, 1417, деспот Стефан је спровео нов фискални систем као и царине по узору на оне већ спроведене у Новом Брду. За владе деспота Ђурђа, 1445, спомиње се *сребренички закон* из времена деспота Стефана. Према мишљењу С. Ћирковића, односио се на режим деловања дубровачких трговаца, којима је деспот и издао повељу у којој се овај закон спомиње. У граду је радила и ковница. Први спомен сребреничких грошева потиче од првог јула 1387, за време босанске власти у њему. За време деспота Стефана рад ковнице је обновљен 1417, а ковница је радила и за време деспота Ђурђа Бранковића, као и босанског краља Томаша. Имала је и своје мере за тежину *(pondus de Srebreniza)*.

За привреду града од посебног значаја било је рударство и трговина у вези с њим. Као и у другим рударским центрима и овде су највероватније Саси отпочели рударске радове, основали насеље, развили и унапредили производњу и утицали на унутрашње уређење. Иако је утицај Саса на развој рударства познат, о њиховом боравку у граду нема непосредних података пре почетка 15. века, када се помиње рупник *Todescho*, који се после 1402. доселио из Трепче. Изгледа да је као и у Новом Брду и овде средином 14. века домаће становништво овладало потребним техникама, па њихов број није био толико велики. О њиховом утицају, посредно сведоче бројни топоними у околини Сребренице попут Сашке реке, села Саси, села Шпат (нем. *Spat*, цепљив камен), места Чагаљ (нем. *Zagel*, ситни комадићи руде). Изгледа да су Саси прво вршили експлоатацију руде на старом римском налазишту, близу Домавије, и да су касније своју активност преместили у Сребреницу. О рударској активности у околини у средњем веку сем бројних писаних извора сведоче и топоним Пећишта, као и име реке Кижевице (*Chisevizza*, данас непозната) која је, према писаним изворима, протицала кроз Сребреницу. Сем сребра у околним рудницима добијало се и олово.

Према појединим проценама, годишња производња сребра износила је од најмање две и по до шест тона. Драгоцене податке о трговини племенитим металима пружају трговачке књиге браће Кабужић из периода 1423–1433, у којима се тада у српској држави рудник Сребреница једини спомиње поименце приликом навођења пошиљки обичног сребра. Иако је још седамдесетих година 14. века Сребреница важила за развијени рударски и трговачки центар, с бројном колонијом Дубровчана, свој привредни процват доживљава у првој половини 15. века, када је после Новог Брда постала највећи рудник на Балканском полуострву, а њена дубровачка колонија постаје још бројнија од новобрдске. Годишњи приход у време деспота Ђурђа и краља Томаша износио је 30.000 дуката. Нагли развој Сребренице као трговачког центра довео је и до укључивања домаћег становништва у трговину, па и кредитну седамдесетих година 14. века, а њихов значај с временом је толико порастао да је у последњој деценији истог века Сребреница дала највећи број нових дубровачких грађана, више него иједно друго место на Балкану.

Осим рударства и трговине у граду је било развијено и занатство. Међу занатлијама се јављају скоро сва занимања потребна економији једног града, међу којима је велики број њих, око петнаест, потврђено у писаним изворима: златари, обућари, ковачи, кројачи, кожухари, месари, клобучари (шеширџије), свећари, мачари, пекари, градитељи, клесари. Сем домаћих у граду су радиле и дубровачке занатлије, међу којима су



Околина варошице Сасе

најбројнији били златари, а истичу се и кројачи, кожухари и подстригачи сукна. Као и трговци и занатлије су радиле у радионицама у оквиру својих кућа. Од занатских радионица у изворима се поименце спомиње само кланица. У близини, на око пет-шест километара од Сребренице, у Лубардиштима код Гостиља, код каменолома под Грацем пронађена је и радионица (депонија) неколико стотина камених средњовековних топовских кугли промера 6,5–9,5 cm, као и два саркофага (слемењака). Ковачи су углавном биле домаће занатлије, а вероватно и грнчари, пошто је тако јак привредни центар морао да има бар неку локалну радионицу грнчарије, која би задовољавала основне потребе околине. О занатству у околини сведоче и поједини топоними као што су села Ковачице и Сарачи, југозападно од града.

У граду су боравили и бројни становници околних места из босанске и српске државе, а од становника приморских градова најбројнији су били Барани, Которани, Корчулани и Улцињани. Међу бројним странцима у град су долазили и Албанци, као и трговци из Прата, Милана и Ферара, а 1437. спомиње се и један Чех, Јакоб. Ипак, најбројнији су били Дубровчани, који су дали свој печат овој урбаној средини. У изворима су остали забележени и њихови бројни прилози сребреничким црквама. И први познати закупник царине, око 1368, био је Дубровчанин, Лукша Бевењутић. Осим као закупци царина или власници рударских окана и топионица, јављају се и као трговци и занатлије. Због значаја колоније ту је, као и у Новом Брду, био у почетку постављан и стални конзул, а после су конзули одређивани за поједине спорове.

О значају града сведочи и чињеница да је почетком 15. века у њему било бројних представника дубровачких властеоских родова. Видну улогу имала је и породица пучана, Латиница или Латинчића, чији је главни представник Дабижив био и кнез, а на тој функцији јављају се касније и његови синови. На месту кнеза налазио се касније и Паоко Стипашиновић.

Извори и литература: Evlija Čelebija, *Putopis*, 98–99, 120; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Стара српска књижевност, Београд 1989, 122–124; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, према регистру; Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге браће Кабужић (Caboga) 1426–1433*, Споменик 137, Одељење историјских наука 11, Београд 1999; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник КЈ I, 263; В. Ћоровић, *Сребреница за владе деспота Стефана (1413–1427)*, Прилози КЈИФ 2 (1922) 61–77; Т. Вукановић, *Сребреница у средњем веку*, ГЗМ БиХ н. с. 1 (1946) 51–80, са старијом литературом; A. Benac, B. Čović, E. Pašalić, Đ. Basler, N. Miletić, P. Anđelić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1966, 230–236 (E. Pašalić), 456 (P. Anđelić); М. Динић, *Сребрник крај Сребренице*, 357–367; Исти, *За историју рударства*, 457–553; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, према регистру; Иста, *Изглед Сребрнице у дубровачким изворима (1352–1460)*, Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV), Београд 2007, 204–218; Иста, *О кнезовима у градским насељима средњовјековне Босне*, ibidem, 277–291; Иста, *Друштвена структура рударских градова*, ibidem, 293–309; Иста, *Дубровчани занатлије у средњовјековној Сребреници*, ibidem, 381–403; Иста, *Истакнутији Дубровчани у Сребреници у доба Деспотовине*,

ibidem, 405–516; Иста, *О домаћим трговцима у средњовјековној Сребреници*, ibidem, 429–439; Иста, *Фрањевци у градским насељима средњовјековне Босне*, ibidem, 237–252; Š. Bešlagić, *Stećci — kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982 (према регистру); H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, према регистру; D. Vujičić, *Hidronimi (imena voda) u lijevom slivu Drine*, ANU, Sarajevo 1982, 124, 126–129; В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, 52–53, 68–69; S. Ćirković — D. Kovačević-Kojić, *Zdravstvene prilike u srednjovekovnoj bosanskoj državi*, Acta Historica medicinae, farmaciae, veterinae 10–2 (1970) 93–98; С. Ћирковић, *Једна парница сребреничких фрањеваца*, Годишњак ДИ БиХ 40–41 (1989–90) 30–41; Исти, *Дубровчани као предузетници у рударству Србије и Босне*, Работници, војници, духовници, 115, 130 нап. 8; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, према регистру; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, према регистру; S. Dušanić, *Roman mining in Illyricum: historical aspects*, Pubblicazione di *Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico in età greca e romana. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25–27 settembre 2003*, a cura di G. Urso, Pisa, Edizioni ETS, 2004 (I convegni della Fondazione Niccolò Canussio. 3) 254–255; С. Ћирковић, *Латинички препис рударског законика деспота Стефана Лазаревића*. Увод, текст, превод и коментари, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XI, Београд 2005, 8, 12 нап. 13.

А. Фостиков

СРЕБРНИЦА (**Сребрьница**, Srebreniza) — остаци утврђења налазе се на једном узвишењу, на десној обали речице Сребрнице, десне притоке Јасенице, око десет километара источно од варошице Рудник. Мештани овај локалитет називају Кулином. Остаци утврђења су у рушевинама. Најбоље је очувана једна кула квадратне основе, до десет метара висине. Грађена је од ломљеног шкриљца, а отвори и нише су од притесане сиге.

Први писани податак налази се у повељи кнегиње Милице и њених синова светогорском манастиру св. Пантелејмона из 1395. године. У наведеној повељи војвода Никола и његова супруга Видослава, *сродница* Лазаревића, приложили су цркву св. Николе у Сребрници, *са свим селима и метосима и међама и правинама тих села и цркве те*. За наведену цркву у повељи претпоставља се да је идентична с црквом у селу Рамаћи. Овај војвода је вероватно Никола Зојић, који се после неуспешне завере против кнеза Стефана Лазаревића склонио у Островицу. Из текста повеље није јасно да ли се под Сребрницом подразумевало једно шире подручје око речице Сребрнице са селима или се мислило на Сребрницу и остала села. Једино је сигурно да су у Сребрници боравили српски деспоти. Рудничка Сребрница се помиње и за време деспота Стефана Лазаревића, који у октобру 1422. пише једно писмо Дубровчанима *у Сребрним*. У делу Константина Филозофа забележена је вест да је „у место звано Сребрница" деспот Стефан Лазаревић прогласио Ђурђа Бранковића за свог наследника. Деспот Ђурађ Бранковић је ту обитавао у лето 1430. и 1433. године (*in Srebreniza de Rudnic*, *apresso Rudnic in Srebreniza*, *in Srebreniza apresso Rudnic*). Података о сталном боравку Дубровчана нема. Њихови доласци били су повезани с боравком дубровачких поклисара на двору деспота Ђурђа Бранковића.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Законски споменици*, 519; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 230; В. Јагић, *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског*, Гласник СУД 42 (1875) 316; *Археолошки споменици и налазишта у Србији* II, 103; М. Динић, *За историју рударства* II, 19; Д. Михаиловић, *Црква у Рамаћи — нови споменик сликарства моравске школе*, Саопштења 1 (1956) 147–155; Б. Кнежевић, *Рудничка Сребрница са црквом Светог Николе*, Саопштења 32–33 (2000–01) 29–48.

В. Петровић

СРЕМСКА МИТРОВИЦА (Σίρμιον, Σέρμιον, Száva-Szent Demeter, Civitas Sancti Demetrii, **Дмитров'ци**) — град, настао на месту античког и византијског Сирмијума. Због положаја на комуникацијама које су повезивале источни и западни део Римског царства, и потребе за одбраном панонских и балканских провинција од упада варвара, Сирмијум је Диоклецијановом реформом и увођењем тетрархије 294. године постао једно од седишта римских царева, у коме је резидирао цар Галерије. У то време, обележеном последњим великим прогонима хришћана, и Сирмијум добија своје хришћанске мученике, међу којима се посебно истичу епископ Иринеј и ђакон Димитрије. Култови ових светих мученика били су поштовани током средњег века, и по њима су два средњовековна насеља на подручју Сирмијума добила име (данашње Сремска и Мачванска Митровица). У немирним временима Сеобе народа, Сирмијум је често мењао господаре: освајали су га Готи, Хуни, Гепиди, а након њихове пропасти 567. град је поново доспео под власт Римског царства (Византије). Савременик Прокопије саопштава да је Сирмијум услед ратних разарања и епидемија био потпуно пуст. Град је кратко остао под византијском влашћу, јер су га већ 582. заузели Авари.

Историја Сирмијума током наредних векова углавном је обавијена велом таме. Након пропасти Аварског каганата почетком 9. века, Сирмијум и читава област која ће касније по граду добити име Срем, постали су предмет аспирација франачке и бугарске државе. Сирмијум је поново накратко постао важан црквени центар и седиште панонско-сремске дијецезе када је 869. Методије Солунски постављен у Риму за доњопанонског епископа. Град је већ 873/874. доспео под бугарску власт, али како је његова историја у 10. ве-

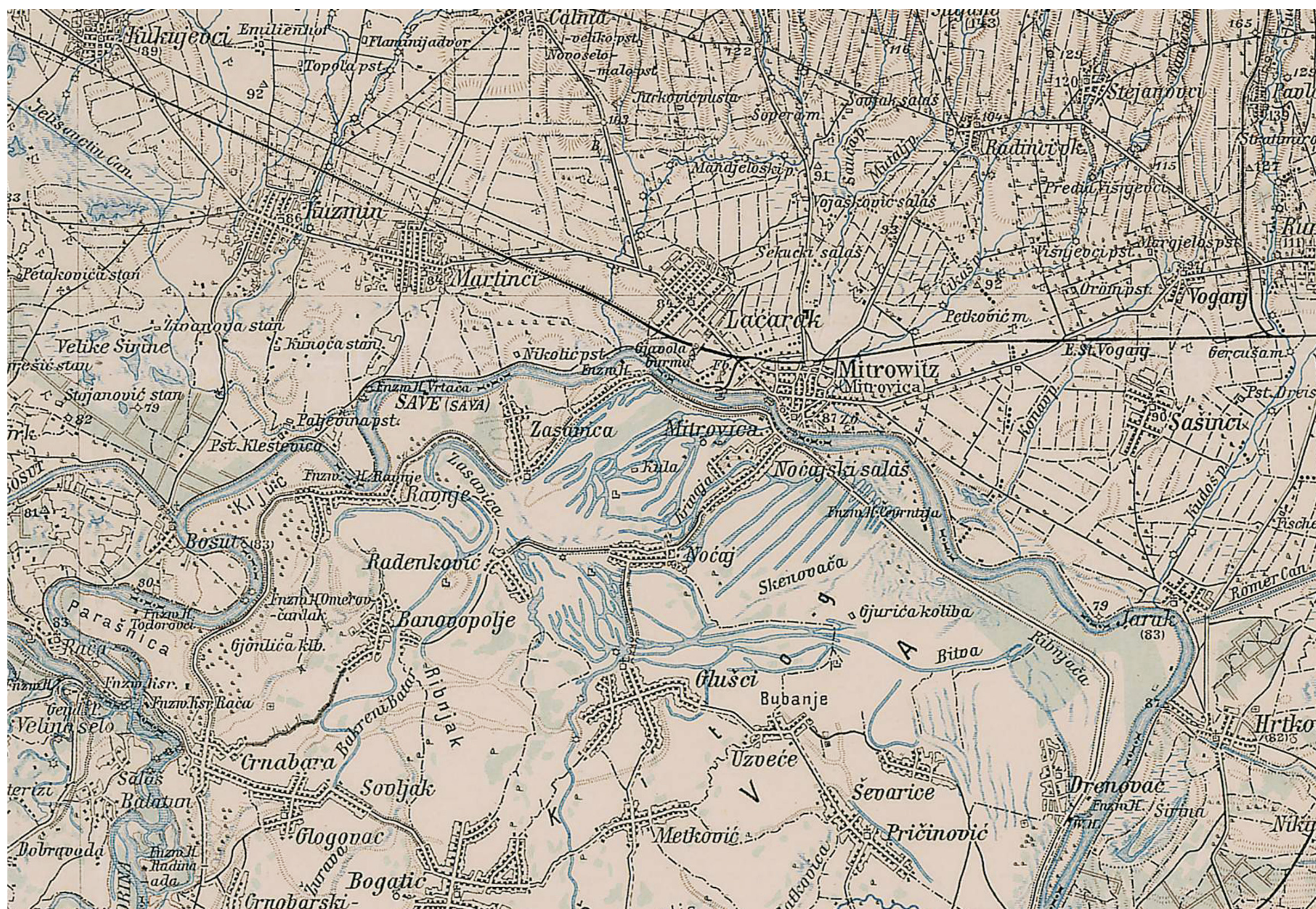
ку врло слабо позната, не зна се ни да ли је Сирмијум непрекидно био под влашћу Првог бугарског царства до 971. године. У наредном периоду град и област између Саве и Дунава ушли су у састав Самуилове државе, али су након њене пропасти и убиства Сермона, господара Сирмијума, доспели под византијску власт (1018/19). Сирмијум је тада, изгледа, постао управни центар истоимене теме, чији је први намесник био освајач ове области Константин Диоген (до 1027). Сирмијум је од 1019/20. био и седиште једне од епископија у саставу Охридске архиепископије.

Град је наредних деценија имао истакнуто место у византијском одбрамбеном систему према Угарској, па је био предмет угарских напада у периоду 1057–1059, као и 1068. године. Угарски краљ Саломон је током ратовања с Византијом 1071–1072. успео да освоји Сирмијум, у који је из Ниша пренео део моштију светог Прокопија и положио их у цркви св. Димитрија. Срем је потом поново био под византијском влашћу, тако да се будући цар Алексије I Комнин између 1079. и 1081. налазио на дужности војног заповедника Сирмијума, али је већ у време Првог крсташког рата (1096) поново био у саставу Угарске. Током ратног похода против Угара у Срему 1164, цар Манојло Комнин је изгледа заузео и град Сирмијум, пошто је из цркве св. Димитрија понео и у Ниш вратио руку св. Прокопија. У Срему је у то време живело бројно православно и словенско становништво, које је предвођено свештенством свечано дочекивало византијског цара. Уговором из 1164, Византија је добила право на Срем, али су 1165/67. око ове области настављене жестоке византијско-угарске борбе. Срем је под византијском влашћу остао кратко, јер је краљ Бела III након смрти Манојла Комнина (1180) заузео Сирмијум и читаву област између Саве и Дунава. Некада славни град лежао је у то време у рушевинама и изазивао сажаљење, како је то приметио један од учесника Трећег крсташког рата који је прошао кроз Сирмијум 1189. године.

Преласком под угарску власт, град губи политички и економски значај, а с његовим пропадањем нестаје и старо име Сирмијум. Ново насеље, израсло током 13. века, које је добило име по овдашњем манастиру св. Димитрија, остало је међутим и даље црквени центар. Православна Сремска епископија одржала се до краја треће деценије 13. века и оснивања католичке Сремске бискупије, чије седиште је из места *Kő* (Баноштор) после провале Монгола 1241/42. пренето у манастир св. Иринеја (данашња Мачванска Митровица) на десној обали Саве, чији каптол је потврдио и издао мноштво правних аката. Православни манастир св. Димитрија уживао је велики углед и почетком 12. века, када је од угарских краљева издашно обдарен са 24 поседа, укључујући и *брод* на Сави, и тако постао један од најбогатијих манастира у Угарској. У првој половини 12. века манастир је одржавао везе и с руским кнежевима у Галицији, који су га даровали са тринаест центенара воска годишње. Краљ Бела III је између 1193. и 1196. потврдио раније дарове манастиру и с поседима га поклонио јерусалимској Лаври св. Теодосија, у којој је као монахиња живела његова мајка. Манастир је све до четврте деценије 14. века био православни, с грчким, угарским и словенским монасима, који су живели у одвојеним ћелијама, и налазио се под јурисдикцијом цариградског патријарха, који је постављао игумана. Иако манастир св. Димитрија званично није био потчињен ниједном католичком прелату у Угарској, током прве половине 13. века неко време био је подложан печујском бискупу, а 1264. краљ Бела IV уступио је његове поседе својој кћерки Ани, која је управљала Мачванском бановином. Манастир је четрдесетих година 14. века запао у кризу, због чега је папа 1344. наложио њитранском бискупу да га преда бенедиктинцима. Манастир св. Димитрија касније се више не помиње у изворима.

Основно језгро насеља које је никло уз манастир морали су да представљају манастирски службеници и зависни људи. Од њих се образовала *villa Sancti Demetrii*, која се у изворима јавља од почетка 14. века. Овом селу придружују се занатлије и трговци, привучени повољним положајем насеља поред прелаза преко Саве, где су се спајали путеви који су водили према Србији и Босни са онима који су ишли ка средишњим областима Угарске. За напредак насеља св. Димитрија важне су биле привилегије добијене од краља Ладислава IV (1272–1290), доцније потврђене од Андрије III (1290–1301) и Карла Роберта (1308–1342). Привилегије су обухватале ослобађање становника Димитроваца од плаћања царине, заједно с личном слободом становника и с правима слободне општине *(libera villa)*.

У 14. столећу, када се развило насеље и трг, мачвански банови почињу да бораве у Димитровцима и ту издају повеље. Димитровци су пре 1347. добили привилегије слободног града *(Civitas Sancti Demetrii)*, а на територији која им је била потчињена грађани су имали своје поседе. Град је, како је то приметио С. Ћирковић, „морао деловати врло особено у урбанистичком погледу", с обзиром на очуваност античких грађевина, које су, бар делимично, биле у поседу димитровачких грађана. У документу из 1388, на коме је очуван



Сремска Митровица на аустроугарској карти

стари печат Димитроваца, помиње се градски трг око кога су биле распоређене куће и плацеви. Средином 14. века у Димитровцима су, поред манастира св. Димитрија, постојали и манастир фрањеваца с црквом св. Марије, и католичка црква св. Николе. Ипак, о изгледу средњовековних Димитроваца нема довољно података. Утврђење (*castrum*, *castellum*) у Димитровцима спомиње се тек у 15. веку, али треба претпоставити да је подигнуто пре краја 14. века.

Друга половина 14. столећа била је време привредног успона града, о чему сведочи и прва и највећа дубровачка колонија у Угарској. Дубровчани су у град св. Димитрија навраћали још пре 1340, а 1361. године именован је први дубровачки конзул за решавање спорова међу Дубровчанима насељеним у Димитровцима, што сведочи о бројној дубровачкој насеобини у граду већ у то време. Дубровчани у Димитровцима и Срему одржавали су трговачке везе са својим градом, Србијом, Босном, Венецијом, Будимом и другим градовима у Угарској. Они су трговали сребром и бакром из угарских, босанских и србијанских рудника, што им је изричито дозвољено привилегијом краља Жигмунда из 1387, затим увозним тканинама, као и другом робом. У трговину се укључују и домаћи људи, кредитирани од Дубровчана.

Привредни успон града прекинут је 1396, када су Турци, после Никопољске битке, освојили и спалили град и његово становништво одвели у Брусу у Малој Азији. Османлијама је у заузимању града помогла издаја неких димитровачких грађана, Жигмундових противника, што је можда била и последица околности да су присталице Ладислава Напуљског, предвођене Иванишем Хрватом, током унутрашњих сукоба у Угарској претходних година имале јако упориште у Димитровцима, укључујући и градску управу.

После овог пустошења град се више није привредно опоравио до нивоа из последњих деценија 14. века. У 15. столећу оскудне су вести о граду и у угарским повељама, нарочито оне које се односе на привреду. Ипак, дубровачки трговци и даље послују у Димитровцима. О трговачкој активности и прекограничном промету на димитровачкој скели сведочи и то што је у Димитровцима у 15. веку постојала царинарница где се наплаћивала тридесетина. Према попису тридесетине из 1498, димитровачка филијала тридесетине припадала

је наплатном подручју с центром у Београду *(Szent-Demeter tricesima filialis)*.

Град је почетком 15. века био у краљевском поседу. Није познато да ли је био међу угарским поседима које је имао још деспот Стефан Лазаревић, или га је добио тек деспот Ђурађ Бранковић. Као један од његових поседа јавља се у Смедеревском уговору из 1451. Године 1458, у време када су од Османлија спаљени и опустошени, Димитровци су поново били непосредно под краљевом влашћу. Тада је у турско ропство пао и дотадашњи кастелан димитровачке тврђаве Петар Занк. Краљ Матија дао је да се поправе димитровачка утврђења, а изгледа да је и реформисао гарнизон, будући да се на месту кастелана јавља краљев капетан. Ипак, Али-бег Михалоглу опустошио је и спалио Димитровце 1462. године. Угарско освајање Шапца 1476. и формирање Шабачке бановине заштитили су наредних деценија Димитровце од нових османских напада.

Димитровце је 1465. држао мачвански бан Никола Илочки, и град је у поседу породице Илочких остао, с прекидима, све до турског освајања 1521. године. За време сукоба између херцега Ловре Илочког и краља Владислава II, деспот Ђорђе и Јован Бранковић заузели су Димитровце децембра 1494. и град предали краљу. Он је за кастелана поставио Андрију Бота де Баила, који се ту јавља 1496–1498. године. Почетком 16. века град је поново у рукама Ловре Илочког, а у поседу ове породице био је и 1519. године. Османлије су Димитровце, као и читав Срем, заузели и разорили у лето 1521, тако да се утврђење изгледа више није ни обнављало. Димитровци су коначно дошли под османску власт августа 1526, а две деценије касније, када су уписани као *село-варош*, у насељу је било седиште истоимене нахије, постојао је трг, као и прелаз преко Саве.

Извори и литература: *ВИИНЈ* I, 12–15, 87–97, 105, 112; III (1966) 136–140, 238, 251; IV (1971) 7–8, 41, 70–87, 89–101, 196–197, 202–203; H. Gelzer, *Ungedruckte*, 53–54; G. Fejér, *Codex diplomaticus* IV–1, 475; IX–1, 223–227; A. Theiner, *Monumenta Hungariae*, 9–11, 103, 273, 667–668, 774–775; Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље* I–1, 195–196; Ј. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке републике* I, 59–60, 128, 191–193, 200, 213, 279–280, 341–342, 406; М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку* II, 13–14; Исти, *Одлуке већа Дубровачке републике* II, 115, 450; L. Thallóczy — A. Áldásy, CD *Magyarorszag es Szerbia*, 292–293, 332; *Corpus iuris hungarici*, 286, art 34; A. Bonfini, *Rerum Hungaricarum decades*, Lipsiae 1771, 543, 745; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 113, 219, 243; Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875) 271; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник КЈ I, 296; Исти, *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povjesti srednjega vijeka*, Dubrovnik 1915, 44, 94; 22–72; Н. Вулић, *Војводина у римско доба*, Војводина I, Од најстаријих времена до Велике сеобе, Нови Сад 1939, 61–80; Ф. Гранић, *Војводина у византијско доба*, Војводина I, 91–107; Gy. Győrffy, *Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12 Jahrhundert*, Studia Slavica Academiae scientiarum Hungaricae V, 1–2 (1959) 9–74 (= *Преглед добара грчког манастира Св. Димитрија на Сави*, Споменица историјског архива Срема 1, Сремска Митровица 2002, 7–64); М. Динић, *Средњовековни Срем*, 270–284; В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402. године*, ИГ 1–2 (1959) 105–110; Б. Ферјанчић, *Сирмијум у доба Византије*, Сремска Митровица, Сремска Митровица 1969, 33–56; С. Ћирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, ibidem, 59–69; Б. Ђурђев, *Шехер Митровица*, ibidem, 78–80; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 18–22, 25, 35–36, 40–44, и даље према регистру; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 82, 130; *ИСН* I, Београд 1981, 72–74, 77–86, 90–105, et passim; II, 58, 309, 316, 328, 452–453, 466; Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској и њихове везе са Београдом и Србијом (1300–1541)*, Годишњак ГБ 27 (1980) 57–69; М. Паровић-Пешикан, *Средњовековна некропола у Сремској Митровици*, Старинар 31 (1980) 179–191; П. Рокаи, *„Бродови“ на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку*, Пловидба на Дунаву, 141–142, 164–165; Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне јужне Угарске*, Зборник МСИ 37 (1988) 16–17; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 365, 531, 597, 599, 647; В. Поповић, *Sirmium, град царева и мученика*, Сремска Митровица 2003; Ђ. Харди, *„Руски краљеви Галиције“: дародавци манастира Светог Димитрија на Сави*, Истраживања 15 (2004) 49–61; Ј. Калић, *Темељи културне историје Срема*, Срем кроз векове, Београд — Беочин 2007, 31–43; М. Спремић, *Српски деспоти у Срему*, ibidem, 45–73; Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri Banata i Pomorišja*, Kikinda 2008, 58, 69, 78, 90.

А. Крстић

СТАЛАЋ (Ἰστααγλάγγα, **Сталакь**, Estalache, Stalaci) — град и тврђава, смештен на једном издвојеном брдашцу на северној ивици Мојсињских планина у троуглу који чине Западна и Јужна Морава. Према мишљењу Стојана Новаковића, Сталаћ се, као Истаглангон, спомиње у повељи византијског цара Василија II Бугароубице Охридској архиепископији из 1020. године. Ово мишљење усвојено је у нашој историографији. Треба, међутим, истаћи да се Истаглангон налазио у Браничевској епархији, а није до сада на убедљив начин доказано да је простор око Сталаћа спадао под њену јурисдикцију.

Кнез Лазар је даровао манастиру Раваници у Сталаћу *панађур Петров с бродом*. Тај панађур у Сталаћу помиње 1473. и један Дубровчанин. Кнегиња Милица је 1395. поклонила манастиру св. Пантелејмона на Светој гори у Сталаћу човека по имену Стајка. Град је освојен и опљачкан приликом похода османског принца Мусе 1413, али се у малом граду дуго одржао командант утврђења. Како Константин Филозоф преноси: „А у кули се задржа, чувајући град, неки благородни муж, док са кулом не изгоре, јуначан као неко од старих.“



Остаци града Сталаћа

Османлије су, на челу лично са султаном Муратом II, поново напале ове крајеве негде крајем 1425. године. Ратовање је настављено и 1426. и 1427, а нови српски деспот Ђурађ склопио је 1428. мир којим је пристао на губитак Крушевца и Ниша. Наравно, том приликом је и Сталаћ потпао под османску власт.

Овим крајем је на свом путовању кроз Србију прошао и Бертрандон де ла Брокијер који га је релативно детаљно описао: „А када прођох преко речене реке, наиђох на врло леп и добро насељен крај и прођох крај једног градића који називају Есталаш *(Estalache)* и који је некад био врло јако и лепо утврђење на врху једне планине, тамо где се Нишава улива у Мораву. И још стоји усправно један део зида, а има и једна велика кула слична главној градској кули, а другог нема ничег, јер је све порушено а припадало је реченом деспоту. А у подножју те планине, тамо где се ове реке састају, има 80 до 100 шајки које ту држи Турчин, а то су галијице и лађице да би пребацио коње и своју војску.“ Овај део Брокијеровог путописа већ је много пута цитиран, али треба бити опрезан при његовом тумачењу. Наиме, Брокијер није прилазио Сталаћу ближе од четири километра, а ако је ишао путем којим се кретао Митесер крајем 18. века онда је то растојање било и знатно веће. Питање је шта је он могао тачно да запази. Наиме, подграђе се налазило поред леве обале Јужне Мораве на улазу у Сталаћку (Стеваначку) клисуру тако да Брокијер није ни могао да га види (уколико је постојало), а пошто је само утврђење у контранагибу у односу на посматрача с друге обале Западне Мораве, путописац је могао да види само једно зидно платно. Он сам тврди да се у Сталаћу налазио османски гарнизон од триста људи. Постојање џамије говори да је у Сталаћу стално живео већи број муслимана. Утврђење је, и поред тога што је било прилично велико, имало мали број кула.

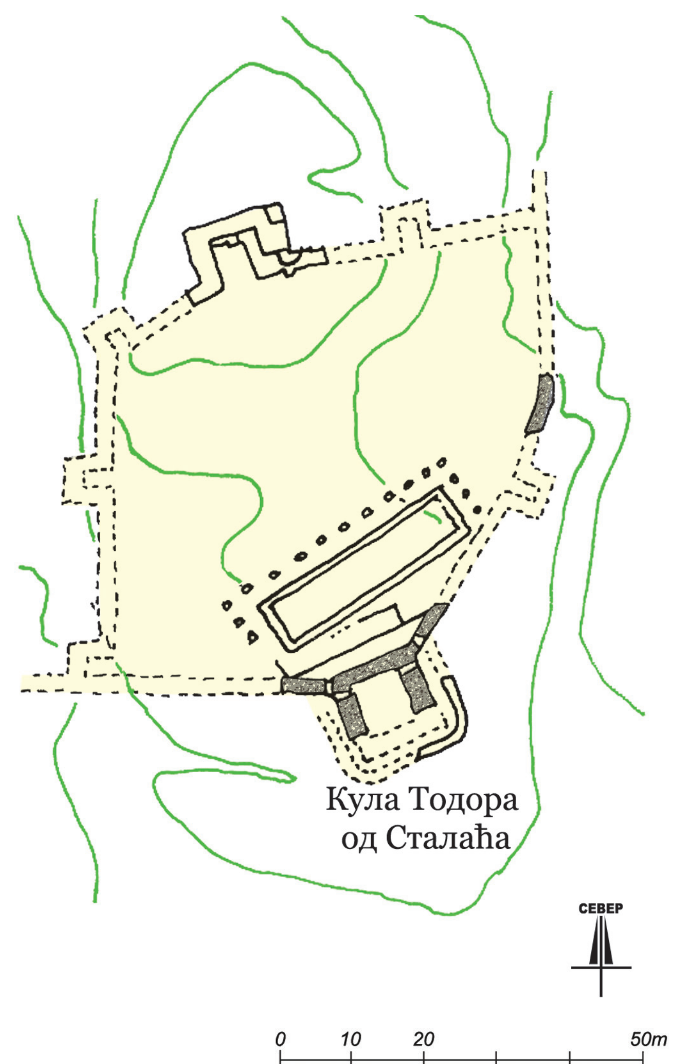
Чувени млетачки картограф фра Мауро *(fra Mauro)* уцртао је и убележио у своју карту света,

израђену између 1448. и 1459. године, Сталаћ *(Stalaci)* и Крушевац *(Crusenaci)*. На основу турских дефтера можемо са сигурношћу тврдити да Сталаћ (и Крушевачка Браљина), за време турске владавине — бар од почетка 16. века, нису припадали нахији Загрлати. С друге стране, област Смилис, за коју се каже како је била посебно јако утврђена, јавља се у византијским изворима из средине 12. века. Она се налазила око данашњег села Смиловца, тј. између Ражња и Сталаћа. Међутим, област Смилис се морала простирати шире, и вероватно одговара каснијој жупи Поморавље или барем каснијој Ражањској нахији. У оба случаја, она се директно наслања на сам Сталаћ и с њим твори „Капију Поморавља" из војно-стратегијске географије.

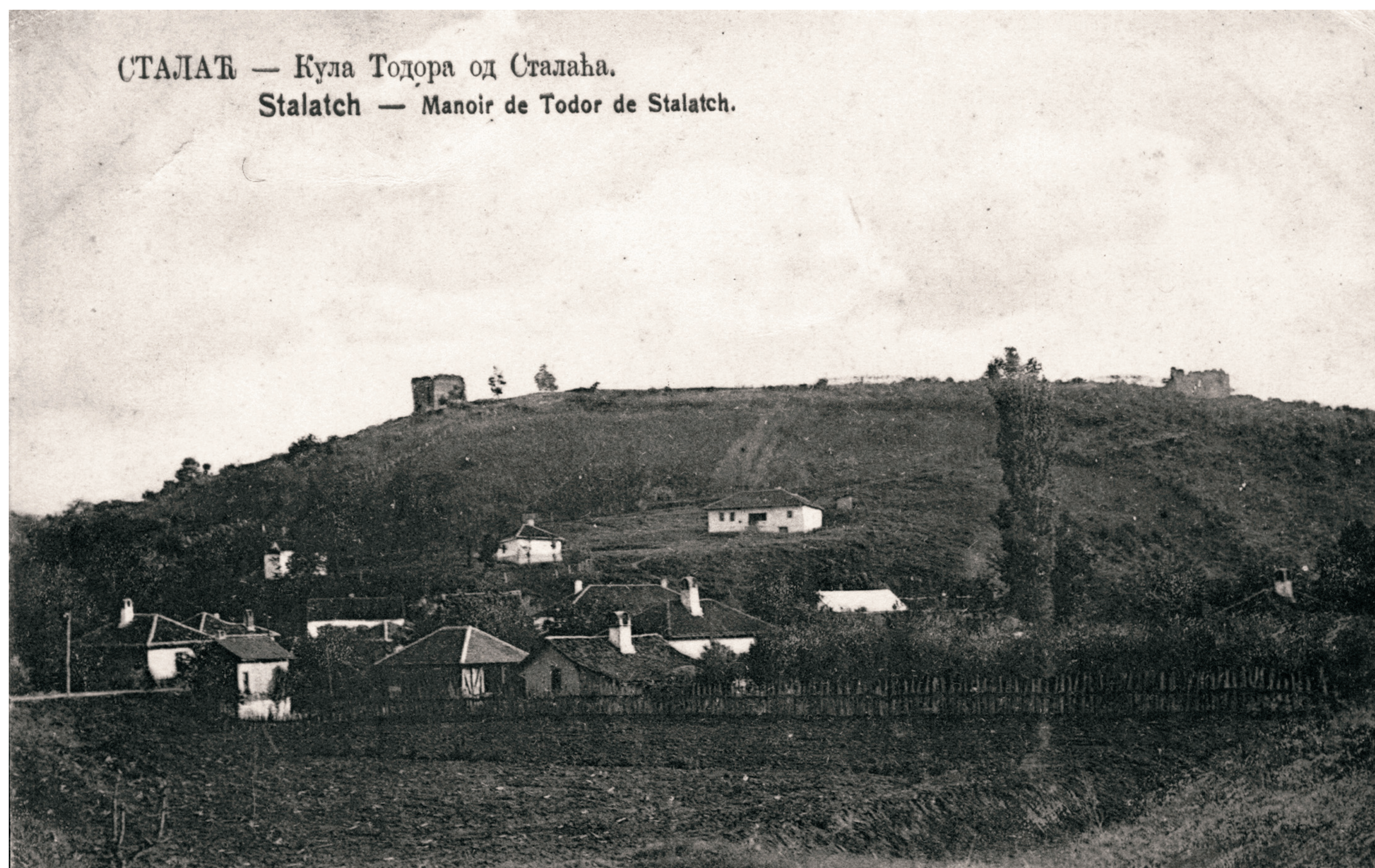
Опште уверење у стручним круговима јесте да је утврђење у Сталаћу настало у време кнеза Лазара. Овоме је допринело неколико радова у којима је публикован материјал са систематских археолошких ископавања вршених на утврђењу и у којима је презентиран материјал готово у потпуности из времена Моравске Србије. Ипак, требало би нагласити да основни елементи фортификацијског уређења тврђаве (пре свега велики размак између кула — које не представљају главни елеменат одбране бедема као код осталих утврђења из тог времена — Крушевца, Смедерева, Београда па и Новог Брда) недвосмислено говоре да је реч о знатно старијој тврђави. Истражен је релативно мали простор, тзв „Мали град" с донжоном. Овај простор вештачки је нивелисан када су грађени објекти из времена кнеза Лазара, што постаје очигледно исцртавањем прецизних изохипса терена. Да су вршени већи нивелациони радови сведочи и дубоки и широки вештачки ров између малог и великог града.

Постоје и много јачи докази о континуитету живота у Сталаћу. На простору „куле Тодора од Сталаћа" има више случајних налаза из античке епохе: каснолатенска фибула из првог века пре н. е., групни налаз „37 комада разног римског новца из Града Сталаћа", који бележи још М. Васић, и налаз римске цигларске пећи с керамиком око ње, чиме се добијају чврсти корени сталаћког града бар од античког доба. Најновији налази керамике из бронзаног доба на платоу около цркве Св. духа, пронађене 1998, несумњиво указују и на још старије корене. Током рекогносцирања Народног музеја из Крушевца уочено је да се уз саму цигларску пећ у Сталаћу налазе скелетни гробови, у којима су покојници положени на античке тегуле. Континуитет живота на овом месту потврђује и налаз приликом конзерваторских радова на цркви Св. духа. Независно од ових обавештења, Александар Лома је лингвистичким методама дошао до закључка да је Сталаћ добио име по св. Теодору Стратиоту и то још негде у 10/11. веку. Подаци се допуњују па се тако може говорити о животу у овом граду и током 10. и 11. века, много пре него је постојеће утврђење обновио кнез Лазар.

О значају положаја Сталаћа довољно говори и постојање два утврђења у самом насељу. Наиме, поред самог Сталаћа („куле Тодора од Сталаћа") на нешто више од 1.000 метара јужно, готово на самом улазу у Стеваначку клисуру, налази се утврђење познато у народу као Укоса или Кућиште, са четири платоа. Ово је једно од највећих касноантичких утврђења у овом делу Србије, дужине 400, а ширине 80 до 100 метара. С јужне стране је најлакши прилаз, па је на тој страни усечен вештачки ров изнад кога се налази елипсасти (или кружни) објекат врло великог пречника, веома сличан каснијим тврђавским „бастионима". Три примерка новца који потичу са утврђења Укоса: Константина I, Јустина I и Јустинијана I, говоре нам да време настанка утврђења на Укоси треба тражити у четвртом веку а да је највећу улогу имало у шестом веку. Наиме, приликом више



Средњовековни град Сталаћ



Сталаћ на старој разгледници

рекогносцирања нађена је већа количина касноантичке керамике углавном из шестог а знатно мање из четвртог века. Значајни су налази и четири фибуле, од тога је једна лангобардска а три су византијске из петог и шестог века. Лангобардска фибула говори о присуству Лангобарда у утврђењу у улози војне посаде. Током рекогносцирања које је вршио Завод за заштиту споменика културе у Краљеву, на Укоси је, поред касноантичке, нађена и керамика из (оквирно) 10/11. века.

Непосредно с друге стране Мораве, насупрот граду Сталаћу, налази се касноантичко утврђење „Бедем" у Маскару, најважнији рановизантијски локалитет Темнића и овог дела Поморавља. Најчешћи материјал који се може пронаћи на овом локалитету јесу одломци опека, међу којима неке носе украс у виду мањег крста рељефно изведеног на површини опеке. Сличне крстове на опекама налазимо на локалитетима рановизантијских утврђења у Бреговини, Балајнцу и на Царичином граду. Међутим, на две опеке налазе се рељефно изведени крстови, рачвасто расцепљени на крајевима. Примери оваквог типа крста, у сличним композицијама или усамљени, често су урезивани на зидовима цркава значајних хришћанских центара 10. века на територији коју је покривало Прво бугарско царство. Њихова је употреба константована и у Србији у истом периоду. У оближњем Варварину нађен је Темнићки натпис који потиче управо из тог периода, као и некропола с материјалом из 9/10. века.

Извори и литература: Б. Ж. Милојевић, *О значају Сталаћске клисуре и околних удолина за људски живот*, Географски гласник 13 (1951) 338–340; H. Gelzer, *Ungedruckte*, 43, 52–53; С. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас СКА 76 (1908) 36–44; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 518, 770; В. Јагић, *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића, деспота српског*, Гласник СУД 42 (1875) 317; Б. Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд, 1950, 129; Г. Шкриванић, *Fra Mauro, il Mappamondo*, ИЧ 12–13 (1963) 164; Ј. Калић, *Област Смилис у XII веку*, ЗРВИ 14–15 (1973) 29–39; Д. Минић, О. Вукадин и С. Ђорђевић, *Средњовековни град Сталаћ*, Рашка баштина 1 (1975) 185–198; Исти, *Средњовековни Сталаћ* (каталог изложбе), Крушевац 1979, 3–12, 68–76; D. Minić, *The role of Stalać in Serbia of Prince Lazar*, Balcanoslavica 11–12 (1984–85) 147–152; Иста, *Цигларска пећ у Сталаћу*, Старинар 40–41 (1988–90) 312–313; М. Поповић, *Утврђења Моравске Србије*, Свети кнез Лазар, Београд 1989, 71–87; О. Вукадин, *Утврђење Укоса (Кућиште)*, Рашка баштина 3 (1988) 281–282; А. Лома, *Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу*, Ономатолошки прилози 11 (1990) 10; Исти, *Сутиван, сутулија, суноврат. Лексички трагови раног паганско-хришћанског прожимања на старосрпском тлу*, Култ светих на Балкану, Лицеум 5 (Крагујевац 2001) 26; Р. Станић, *Средњовековне цркве у Сталаћу и околини*, Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, Београд 1980, 70 нап. 45; Д. Рашковић, *Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем*

крушевачком окружју, Трећа југословенска конференција византолога (Крушевац 10–13. мај 2000) Београд — Крушевац 2002, 36, 51; Исти, *Појединачни налази римског и византијског новца Народног музеја Крушевца*, Нумизматичар 21 (1998) 103–110; Исти, *Налази римског и византијског новца Народног музеја у Крушевцу, у подручју римског друма — via publica*, Нумизматичар 20 (1997) 111–112; Д. Рашковић, Н. Ђокић, *Резултати рекогносцирања античких налазишта и комуникација на подручју јужног Темнића*, Гласник САД 13 (1997) 135–146; Исти, *Град Сталаћ — Капија Поморавља*, Весник ВМ 34 (2007) 11–28; Н. Ђокић, М. Стевић, *Краћи прилози историји града Сталаћа*, Расински анали 3 (2005) 47–55.

Н. Ђокић

СТОБ (Στοβὸς, **Стобь**) — град. Истоимено село се и данас налази у близини места Дупница. Наводи се међу подручним градовима епископије у Велбужду приликом оснивања Охридске архиепископије. Један је од локалитета где су пронађене знатне количине византијског новца из 11/12. века. Привремено га је држао Стефан Немања током деведесетих година 12. века. После 1192. нашао се на путу освајања Ивана Асена, а 1246. освојио га је никејски владар Јован Ватац III. Бугари су га привремено повратили након његове смрти, почетком 1255. године. У састав Србије поново је укључен након 1330, када има улогу пограничног утврђења. У Рилској повељи наглашава се да представници државне власти из града немају надлежност над људима и поседима тог манастира.

Извори и литература: H. Gelzer, *Ungedruckte*, 43, 52; Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, превод Љ. Јухас-Георгиевска — Т. Јовановић, Београд 1999, 38; *История на България, том трети, втора българска държава*, 57, 242–243, 267; В. Златарски, *История на българската държава през средните векове, том 3, Второ българско царство, България при Асеневци (1187–1280)*, София 1994[2], 72, 435; С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, 25, 26, 51, 63, 84; Ст. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуље цара Василија II 1019. и 1020*, Списи из историјске географије, Београд 2003, 38, 79–80.

В. Алексић

СТОЛАЦ / ВИДОВСКИ (**Столаць**, Stolac, Vidosich, Widossky, Vidouschi, Vidoschi) — тврђава у жупи Дубрави. Првобитно се звао Видошки, а то име је добио по пољу Видово, које је добило име по старијем називу за реку Брегаву. Ова река се још и у 16. веку понекад назива Видовштица. На овом простору постоје остаци касноантичког утврђења на стеновитом брегу повише насеља, што говори о континуитету насељености. Нажалост, средњовековно утврђење је уништено приликом изградње аустроугарске касарне.

Тврђава се први пут помиње у другој половини 14. века, али је вероватно постојала и раније, можда као центар жупе. У састав Босне жупа Дубрава, па и Видово, дошла је први пут 1326, а трајно се босанска власт овде учврстила после 1373. године. После смрти краља Твртка Котроманића (1391) ова територија је припала породици Косача. Столац се први пут помиње 1420, а Видошки град се помиње у све три повеље дате херцегу Стефану Вукчићу Косачи (1444, 1448, 1454), као његов посед. Под називом Столац град се помиње 1436, што значи да су оба имена паралелно била у употреби. Град је био у рукама херцега Стефана Вукчића и 1465. Убрзо затим пао је у руке Турака и постао седиште нахије. Назив Видошки се није изгубио ни за време Турака. Град је пописан у првом херцеговачком попису 1475/77. као Видошки град и био је напуштен, а село Столац је имало двадесет домова.

Ова тврђава настала је из стратегијских разлога и то јој је била основна функција. Можда је започела као жупски град. У Стоцу се не спомиње подграђе, што значи да је привредна функција за ово насеље била од секундарног значаја. У његовој близини налазе се остаци града Коштуна, са шест кула, још из византијског времена, али је у 14. и 15. веку изгледа био напуштен. Не јавља се у писаним изворима овог времена.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 359, 378, 395; A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 76–77; AL BiH 3, 1988, 195; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 141–142; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 205, 206; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 142; M. Ančić, *Kasnosrednjovjekovni Stolac*, Povjesni prilozi 29 (2005) 41–58.

С. Мишић

СТОН (Σταγνόν, Στάμνος, Istagnu, Stagno, Stantania, Stamnes, Stagnum, Stamnum, **Стонь**) — град и тврђава на јужној страни полуострва Пељешац (у средњем веку познато као *Puncta Stagni*, *Ponta di Stagno* или *Стонски рат*), код места где се оно одваја од главног копна. Средњовековни град Стон се до 1333. налазио у подножју брега Св. Михајло на коме је била смештена тврђава. Својим положајем поседовао је велики стратешки значај, јер је надзирао поморски пут који је водио кроз Колочепски и Мљетски канал и копнени, од Дубровника до важног трговачког седишта трга Дријева на ушћу Неретве. Име потиче од латинске речи *stagnum* — назива за плитку морску лагуну. Вероватно најранији средњовековни спомен Стона налази се у делу Анонима из Равене *Космографија*, компилираног око 700. године, где је посведочен под именом *Stamnes*. У *Спису о народима* византијског цара и писца Константина Порфирогенита наводи се као први од пет градова у земљи Захумљана. Средином 12. века у

Идрисијевој *Географији* среће се као *Istagnu*, град смештен у подножју великог планинског венца (Динариди), између градова Камиу (Конавли?) и Асбалату (Сплит). Ови извори, иако не доносе неке обимније податке, показују важност Стона током раног средњег века када је тешко пратити његов континуитет. Њима треба додати и *Барски родослов (Летопис попа Дукљанина)*, где је *Stantania* посведочена као једна од девет жупа Захумља. Средњовековна жупа је обухватала град и Пељешац, али због природе терена, јер је полуострво брдовито, не може се рећи да ли је оно било у целини укључено у жупску организацију. Током 13. века у дубровачким документима се у више наврата спомињу стонски жупани.

Стон је био седиште захумских, касније хумских кнежева, почев од првог познатог владара ове области Михаила Вишевића (око 910–930). Зетски кнез Стефан Војислав заузео је Захумље после 1042. године и држао под својом влашћу Стон који је већ тада био важна лука. Византијски писац Кекавмен забележио је епизоду о састанку Војислава и стратега теме Дубровник, Катакалона. Иако је Катакалон размишљао како да зароби Војислава, на крају је зетски владар њега ухватио на превару и одвео га у Стон. Град су под својом влашћу држали и Војислављев син Михаило и унук Бодин. Захумљем су током 12. века завладали рашки владари, а оно је постало област удеоних кнежева чије је седиште било у Стону. Први хумски кнез из Рашке био је Деса, око 1130. године. У време кнеза Мирослава, брата Стефана Немање, Стон је био снажно упориште и вероватно су одатле његови бродови пошли у неуспешни напад на Дубровник 1184. године. Хумом је кратко, крајем 12. века, владао угарски принц Андрија, син краља Беле III, али није познато да ли је држао и Стон. После његовог одласка из Далмације, управу у Хуму преузео је Мирослављев син Петар који се изричито спомиње као владар у Стону 1211. године. Нешто касније, српски владар Стефан Првовенчани се умешао у локалне прилике, извршио прерасподелу власти и доделио Стон и Пељешац Петровом млађем брату Андрији. Овај је владао из Стона све до своје смрти око 1250, када је његов старији син Радослав понео титулу хумског жупана, а млађи Богдан преузео власт над јужним областима Хума и Стоном. Када је 1252. град пострадао од земљотреса, Богдан је пренео своје седиште у унутрашњост.

Током бурних година почетка 14. века и сукоба између Немањића и Шубића око Хума, помиње се извесни кнез Константин, по свему судећи из породице цетинских кнежева Нелипића, као господар доњег тока Неретве, Невесиња и Стона (1303–1306). Младен II Шубић се 1318. титулисао као кнез Хума, вероватно је држао и Стон, али га је убрзо изгубио. Власт Немањића била је тада обновљена само за кратко време. Почетком двадесетих година истог столећа у Стону се јавља локална хумска властела, браћа Бранивојевићи који су одатле настојали да прошире власт над суседним подручјима. Они су међутим изгубили борбу против босанског бана Стефана II Котроманића и Дубровчана који су 1326. заузели Стон и већ тада почели да праве планове како да га што боље утврде. Наредне године је избио рат између Дубровника и Србије, па се Стон поново 1328. нашао у српским рукама. Унутрашња нестабилност у Србији пружила је прилику босанској страни да 1331. загосподари градом, а током наредне године вођене су борбе на полуострву. Део Пељешца су тада држале под својом контролом снаге Немањића, а део људи босанског бана. За то време Дубровчани нису одустали од намере да преузму Стон, па су 1331, после промене на престолу у Србији, упутили с тим циљем представнике краљу Стефану Душану. После дужих преговора Душан је 22. јануара 1333. коначно издао у Пологу повељу којом је уступио Дубровчанима град и полуострво, Приморје од Дубровника до Стона (које се налазило под фактичком босанском контролом), као и острво Посредњицу на ушћу Неретве. Дубровчани су се заузврат обавезали да ће исплатити 8.000 перпера и годишње плаћати још 500 (тзв. *Стонски доходак*). Повељу о уступању Стона, уз плаћање 500 перпера, дао је Дубровчанима и босански бан, па су они на тај начин од обе силе стекли потврду своје власти над Стоном. Душан је наредне године издао нову повељу којом су прецизиране додатне обавезе дубровачке стране: дозвола богослужења по православном обреду за локални живаљ, допуштење краљевом чиновнику да тражи бегунце у Стону и на полуострву уз помоћ дубровачких органа и симболична одредба да уколико Дубровник зарати са Србијом у војни не смеју учествовати људи из Стона и са Рата. Како се Дубровчани нису држали свих одредби споразума, Душан је 1349. издао још једну повељу којом их је обавезао да врате људе досељене у Стон после 1333. и да се не мешају у управљање Мљетом који су такође настојали да присвоје. По добијању Стона, Дубровчани су одлучили да напусте постојећи град, да нешто северније, с југоисточне стране брда Подзвизд, подигну нови Стон, као и да се са северне стране превлаке која спаја полуострво с главним копном направи Мали Стон. Два насеља, Велики и Мали Стон, била су спојена чврстим бедемима. Извршена је прерасподела земљишта које је највећим делом подељено припадницима властеле, а активно

се радило на покатоличењу локалног православног становништва, што је већ неколико деценија касније било успешно изведено. Уместо жупана, највиши орган нове власти постао је кнез постављан од стране дубровачке владе. Историја Стона после 1333. нераскидиво је повезана с Дубровачком републиком све до њеног краја, али се традиција српске власти очувала још неко време. Када је Војислав Војиновић покушавао да узме Стон, сматрао је да му, самим тим што је хумски кнез, припада и право на овај град који је од давнина био кнежевско седиште.

Још од раног средњег века Стон је представљао важно црквено место. Остаци старохришћанских објеката се и данас разабиру на Стонском пољу. Почеци стонске бискупије се, према недавно изреченом мишљењу, могу повезати са склањањем бискупа дијецезе *Sarsenterensis* из унутрашњости у Приморје током епохе сеобе Словена на Балкан. Стон *(Stagnum)* се наводи као један од двадесет далматинских градова и епископско средиште у једном кратком спису за који се раније погрешно веровало да је настао у време Карла Великог, а познијег је постанка. Постојање бискупа у Стону може се пратити од краја деветог века, а неколико њих је познато по имену из потоњих столећа. Представници Михаила Вишевића учествовали су на црквеним саборима у Сплиту 925. и 928. године којима је решено питање службе и црквене организације у Далмацији. Стонска бискупија је тада потчињена Сплитској надбискупији, а касније, током 13. века, дошла је под ингеренцију Дубровачке. Кнез Мирослав је 1180/81. отерао стонског бискупа Доната, а сплитском надбискупу одбио да дозволи посвећење његовог наследника. Римокатолички бискупи за Стон ипак су именовани и даље, иако нису резидирали у граду, а од 1301. су за стално боравиште одабрали Корчулу.

Приликом територијалне организације Српске архиепископије основана је 1219. године епископија у Стону, на чије чело Сава Немањић доводи свог ученика Иларија. Седиште епископије налазило се у некадашњој бискупској резиденцији, манастиру св. Богородице. Православна епископија постојала је до времена Стефана Дечанског, а под њеном ингеренцијом су биле области Хума. Њени поседи налазили су се у Приморју и у унутрашњости земље. Краљ Урош је током раних година своје владавине издао повељу Богородичиној цркви у Стону којом јој је потврдио постојеће поседе. У самом граду и непосредној околини то су били земља око цркве, кнежева земља с вртом, лука и два винограда. После 1252. седиште Хумске епископије пренесено је из Стона у стару Мирослављеву задужбину, цркву св. Петра крај Бијелог



Стон — остаци зидина из времена дубровачке власти

Поља. До овог чина дошло је или због земљотреса који је тада тешко погодио подручје или због ратних дејстава 1252. и 1253/54. године између Србије, с једне, и Дубровника и хумског господара Радослава, с друге стране. Познати су Иларијеви наследници на челу Хумске епископије: Спиридон, Методије и Сава, брат краља Уроша I и потоњи архиепископ, током чијег службовања је епископија премештена. Током времена српске власти у Стону је било више цркава. Поред Богородичине цркве с манастиром који се налазио крај старог Стона у Лужинама, древног датума је и црква св. Михајла, чији ктитор је био истоимени зетски владар. Раније се веровало да је она сазидана око 1080, а једно новије истраживање датује њен настанак у време пре 1055. године. Почетком 13. века у Стону је постојала и црква св. Николе коју је Стефан Првовенчани 1220. године даривао манастиру св. Марије на Мљету. Када су Дубровчани преузели Стон, затекли су још неколико православних цркава у самом граду унутар зидина и око њих.

Значај Стона илуструје чињеница да су се у граду и крај њега на Превлаци традиционално решавали погранични приватни и државни спорови. Омишки и дубровачки представници састајали су се 1238. и 1239. у Стону ради регулисања имовинских питања, а до састанка дубровачких и сплитских представника у то време није дошло пошто се ови други нису појавили, уз писмено извињење.

Сплићани и Дубровчани су међутим 1257. постигли споразум да се у Стону сазива редовни суд од по четрдесет представника са обе стране ради регулисања спорова. Град је био место састанака српских и дубровачких представника. Познато је да су дубровачки изасланици дошли 31. децембра 1286. у Стон ради преговора с локалним жупаном Твртком и хумским властелином Тољеном.

Од старог града под брдом Св. Михајло остали су само сакрални објекти и веома мало других трагова, јер је постојећи грађевински материјал био искоришћен за подизање Новог Стона, Малог Стона и бедема. Стари Стон је био опасан зидом унутар кога се налазио кнежевски двор и црква св. Михајла. Двор хумских кнежева се по свему судећи налазио на врху брега Св. Михајло који је заравњен. По развалинама старијим од 14. века види се да су куће у старом Стону биле грађене од камена и покривене цреповима. Док се о изгледу града веома мало може рећи, привредне прилике с краја 13. и почетка 14. века добро су познате, захваљујући превасходно дубровачким документима. Велики приход Стону обезбеђивале су солане које су се налазиле у Лужинама, северно од старог града. Дубровчани су их узимали у закуп још у време српске власти, а после 1333, значајно су их проширили. Грађани Стона су се поред тога углавном бавили пољопривредним делатностима — земљорадњом и сточарством, као и риболовом. Стон је био привредно повезан с тргом Дријева на ушћу Неретве где се, поред трговине сољу, продавало вино с Пељешца и куповало жито и друге потребне намирнице. Многи људи из Стона су због економских прилика боравили краће или дуже време у Дубровнику, или емигрирали за стално. Они су радили као шегрти који су учили занатске послове или се бавили услужним делатностима, односно углавном се запошљавали као кућна послуга. Економске тешкоће биле су разлог зашто су се поједини Стоњани пријављивали и за службу на млетачким галијама. У мањем обиму, грађани Стона су се бавили трговином и постоје подаци о склапању послова и трговачких друштава у Дубровнику, где су они узели учешћа. Но, односи између њих и Дубровчана нису увек били срдачни. У више наврата срећу се жалбе због пљачке и отимачине. Стонски жупан Добросав Теплић и његови људи отели су 1280. неким Дубровчанима жито, али су касније надокнадили штету. Године 1297. забележена су чак два гусарска напада Стоњана на мору чије су жртве постали дубровачки трговци. Оновремено становништво Стона готово у потпуности носи словенска имена, уз веома мали број романских.

Извори и литература: *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica*, edd. M. Pinder — G. Parthey, Berlin 1860, 208; *ВИИНЈ* II, 61; *ВИИНЈ* III, 211–213; Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, 327; Б. Недков, *България и съседните и земи през XII век според „Географията" на Идриси*, 35; *Patrologia Latina* XCVIII, ed. J. P. Migne, Paris 1851, col. 466B, col. 471A; Н. Клаић, *Historia Salonitana Maior*, 83, 109; G. Luccari, *Copioso Ristretto degli Annali di Ragusa*, Ragusa 1790, 78–79; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 21, 22, 34, et passim; D. Farlatti, *Illyricum Sacrum* VI, Venezia 1800, 318–362; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus* I, 37, 73; II, 251–252, et passim; *Monumenta Ragusina* I–2, 137–138, 140–141; II, 280, et passim; Г. Чремошник, *Канцелариски и нотарски списи 1278–1301*, 29, 35, 370, 404; Ј. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке републике* I, Београд 1935, 1, 22, 24, et passim; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 10, 103–105, 107–109, et passim; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.*, Споменик СКА 3 (1890) 8–11; С. Новаковић, *Законски споменици*, 171, 181, 212–213, et passim; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 45–52; J. Lučić, *Pelješac od dolaska Slavena do potpadanja pod vlast Dubrovačke republike*, Pelješki zbornik 2 (1980) 5–72; Z. Šundrica, *Stonski rat u XIV stoljeću (1333–1399)*, Pelješki zbornik 2 (1980) 73–190; J. Lučić, *Ston od VII stoljeća do godine 1333*, Zbornik radova u čest 650. obljetnice planske izgradnje Stona i Malog Stona, Ston 1987, 27–35; Н. Милаш, *Стон у средњим вијековима*, Дубровник 1914; A. Liepopili, *Ston u srednjim vijekovima*, Dubrovnik 1915; V. Taljeran, *Zrnca za povijest Stona*, Dubrovnik 1935; L. Beritić, *Stonske utvrde*, Dubrovnik 1958; П. Глунчић, *Из прошлости града Стона XIV–XIX вјека*, Споменик САНУ 111 (1961); V. Trpković, *Oko „ustupanja" Stona i Pelješca Dubrovčanima*, IG 1 (1963) 39–60; V. Foretić, *Kada je i kako Stonski rat došao pod vlast Dubrovnika*, Pelješki zbornik 1 (1976) 81–92; С. Мишић, *Стон и Пељешац од 1326. до 1333. године*, ИЧ 42–43 (1996) 25–32; Р. Ивановић, *Средњовековни баштенски поседи хумског епархијског властелинства*, ИЧ 9–10 (1959) 79–95: Jaroslav Šidak, *Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom Ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku*, HZ 1 (1980–81) 275–290; И. Стевовић, *О првобитном изгледу и времену градње цркве Св. Михаила у Стону*, ЗРВИ 35 (1996) 175–193; В. Кораћ, *Седишта двеју западних Савиних епископија: Стон и Превлака*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 85–91; I. Puljić — A. Škegro, *The Diocese of Sarsenterensis*, Arheološki vestnik 57 (2006) 219–241; Ј. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, 95, 100–101, 118; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник КЈ I, 224, 236–238, 246–249, et passim; V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808* I, 24, 38, 90–99, et passim; *ИСН* 1, 159, 186–187, 236–237, et passim; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 15, 30, 44, et passim; N. Vekarić, *Pelješka naselja u 14. stoljeću*, Dubrovnik 1989; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 22–23, 31–34, 43, и даље према регистру.

А. Узелац
М. Вушковић

СТРУГА — на Неретви. На самом крају 14. века (1399. године) помиње се као место у околини Дријева. Функционисала је као повремени трг. Није се могла развити због близине Дријева.

Извори и литература: Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 20; С. Мишић, *Хумска земља у српском средњем веку*, 158.

М. Вушковић

СУБОТИЦА (**Соубботица**) — трг, данас не постоји. Налазио се у близини ушћа Велике Мораве у Дунав, у атару села Дубравице. Име насеља указује да се развило око места на коме се трговало суботом. На овом локалитету постоји микротопоним Кустар (остаци античког каструма Маргум), који се доводи у везу с другим називом забележеним у османским дефтерима, Костадин. Кнез Лазар даровао је 1381. трг Суботицу манастиру Раваници. Приликом похода на Турску угарски губернатор Јован Хуњади се 1448, након преласка Дунава, улогорио с војском код Суботице. Након успостављања османске власти насеље је изгубило стасус трга. Упркос томе што је припадала санџакбеговом хасу Суботица је, због немирног положаја на граници, била у демографском опадању, па је 1476. имала само пет кућа.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53, 93; М. Стојаковић, *Браничевски тефтер*, 73–74; М. Костић, *Опис војске Јована Хуњадија при поласку у бој на Косову*, Гласник СНД 1 (1925) 79–91; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, ИЧ 16–17 (1970) 235–254; Исти, *Раваничко властелинство*, Манастир Раваница 1381–1981, Споменица о шестстотој годишњици, Београд 1981, 83–99; М. Мирковић, *Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији*, 50–56; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 335–340; Е. Миљковић — А. Крстић, *Браничево у 15. веку*, 35, 126.

М. Вушковић

СУСЕД (Zonized, Zomzed in contrata Polanch) — тврђава коју је до 1410. године подигао херцег Хрвоје Вукчић, заједно с Бродаром, у Усори. Поново се помиње у тексту уговора из Тате 1426, али његов положај на терену остаје непознат.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић* 1, 391–400; L. Thallóczy, *Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije*, GZM BiH 5 (1893) 181–184; Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 186–191; Ј. Мргић, *Северна Босна (13–16. век)*, 95, 104, 106, 116–118, и даље према регистру.

Ј. Мргић

СУСЕД (Sustich Vsopio, Sozzed, Zwzed) — град (Сусјед, Сусид), налазио се у жупи Ускопље, у долини горњег тока Врбаса. Утврђење је подигнуто на крашкој узвисини у кањону речице Бунте, леве притоке Врбаса. У најранијим османским изворима као подграђе града Суседа помиње се трг Грачаница, данашње истоимено насеље. Поред тога, помињу се и међе градског атара, који је обухватао и леву обалу речице Грачанице. Положај вароши био је економски повољнији, на магистралном путу који је водио долином Врбаса. Сусед је од око 1444. до 1454. припадао херцегу Стефану Вукчићу Косачи. Потом је његов син, војвода Владислав Херцеговић, за заслуге у борби против Турака 1463. добио жупу Ускопље од краља Матије Корвина. Под турску власт долази 1465/68. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: L. Thallóczy, *Studien*, 418–421; M. Vego, *Naselja*, 124; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 124–125; AL BiH 2, 12.232; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 189, и даље према регистру.

Ј. Мргић

СУСЈЕД (Susit, Sozet, Susied, Susid) — утврђени град на источном крају жупе Оногошт, око седамнаест километара удаљен од данашњег Никшића. Подигнут је на литици која контролише део Никшићке жупе око Моракова. Прилаз из правца жупе онемогућава литица, па су бедеми на том потезу нешто слабије конституције. Приступ у град био је могућ с југоисточне стране, где се поред главне куле елипсастог облика налази и једна мања кула. Са северозапада град је штитила кула подигнута на истуреној главици. У југоисточном делу града нађени су остаци који указују на постојање цистерне, или, што је мање вероватно, сакралног објекта. У подножју брда постоји извор. Сусјед се у документима први пут помиње средином 15. века у повељама краља Алфонса V Арагонског и цара Фридриха III, којима ови владари потврђују поседе херцегу Стефану Вукчићу Косачи. Заједно са Острогом и Будошем, Сусјед је штитио прилазе земљама Косача на потезу између Боке Которске и изворишта Таре. Неко време градом је господарио Владислав, син херцега Стефана Вукчића. Сусјед је потпао под турску власт око 1478. када и читаво подручје горњег тока реке Зете с Никшићком жупом.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: L. Thallóczy, *Studien*, 359, 378, 394; Š. Ljubić, *Listine* X, 355; *Историја Црне Горе* II–2, 188, 289; М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 202, 219, 257; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 142.

К. Митровић

СУТОРИНА (**Соутоɋина**, Sotorina) — трг соли, настао у најзападнијем од неколико поља сачињених од меканих и водонепропусних стена, која се пружају у правцу северозапад–југоисток образујући тзв. зелени појас Црногорског приморја. Поред Суторине то су још Грбаљско, Мрчево, Будванско, Буљаричко, Барско и Улцињско поље. На северозападној страни, где је најшире, Суторинско поље је омеђено Дебелим бријегом, док га из правца југа затварају Видов врх и горска коса Осој. Према југозападу поље се завршава морском обалом. Суторину наводњавају истоимена река и поток Трторг, тако да је од давнина била погодна за развој земљорадње. Према Појтингеровој табли, једна траса римског пута Наро-



Суторина у Бококоторском заливу на старој карти

на–Скодра ишла је од Епидауруса на Свети Иван, да би се затим преко Суторине спуштала на морску обалу пратећи је све до Морињa, одакле је избијала на Рисан. Суторина се налазила у Драчевици, коју писац *Барског родослова* убраја у приморске жупе области Травуније. У раном средњем веку Суторинско поље било је добро насељено о чему, између осталог, сведоче и остаци цркве св. Стефана у селу Сустјепану, која потиче из деветог века, што је утврђено на основу предроманичких парапетних плоча богате израде.

У првој половини 1382. босански краљ Твртко I положио је темеље новом граду на обали жупе Драчевице, недалеко од улаза у Бококоторски залив. Од самог почетка ово утврђење требало је да пружа заштиту новооснованом тргу соли, подигнутом у близини речице Суторине. Први бродови с товарима соли почели су да пристижу почетком августа 1382. Против новог *кумерка солског* одмах се побунио оближњи Дубровник, будући да се ова важна животна намирница у српској држави могла продавати искључиво у Светом Срђу, Котору, Дубровнику и Дријевима. Дубровачке лађе заустављале су бродове који су превозили со за нову тржницу и откупљивале њихове товаре. Краљ Твртко I је на крају попустио и свечаном повељом од 2. децембра 1382. забранио продају соли на тргу у Суторини. Међутим, недуго затим Сандаљ Хранић је, не обазирући се много на протесте дубровачке владе, обновио трг соли у Суторини. Попустио је тек пошто је 1410. загосподарио тргом у Дријевима, што му је донело велике приходе. Трговина сољу у Суторини процветала је последњи пут четрдесетих и педесетих година 15. века, у време херцега Стефана Вукчића Косаче, који је од тврђаве Нови начинио важан привредни центар у овом делу Приморја. Турци су трг у Суторини заузели заједно с градом Новим и читавим тим подручјем почетком 1482. године.

Извори и литература: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 447–450; С. Новаковић, *Законски споменици*, 341–342; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 253–255, 479; II, 119; N. Lonza — Z. Šundrica, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392*, 150, 262; *Историја Црне Горе* I, 4, 5, 32, 175, 336; II–1, 232; II–2, 31, 41, 42, 66, 111, 251, 289; P. Butorac, *Kotor za samovlade (1355.–1420.)*, 50, 61, 74, 76, 78, 79, 82, 93; С. Ћирковић, *Историја*, 148–149, 181, 197, 229, 294–295; Исти, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 122, 124; B. Hrabak, *Herceg-Novi u doba bosanskohercegovačke vlasti*, 18–21.

К. Митровић

Т

ТЕМАЦ (**Тѣмьско**) — средњовековни град, двадесетак километара северозападно од Пирота, на улазу у клисуру реке Темштице. Град је вероватно подигнут после 1330. као погранично утврђење према Бугарској. Темац је делио судбину пиротског краја и улазио у области Дејановића и кнеза Лазара, а касније и деспота Стефана. Под турску власт град је пао у периоду између 1425. и 1427. године. Тврђава се нашла дубоко у унутрашњости Османског царства, тако да је изгубила војни значај и није обновљена.

Једини изворни податак о Темцу налази се код Константина Филозофа и односи се на период 1404–1408. године. На овом подручју хајдук Новак — Караџук нападао је и пљачкао Турке, па је султан Сулејман затражио од деспота Стефана да се с њим обрачуна. Пошто је положај деспота на подручју Понишавља био стабилан, он је одбио да погуби Новака, под изговором да се овај крије у планинама. Султан је с војском кренуо на Темац који је вероватно био Новаково седиште и освојио га. Затим је затражио дозволу од деспота да прође кроз његову земљу у потрази за хајдуком. Деспот Стефан је после ове војне акције ухватио Новака и Турцима вратио благо које је овај опљачкао. Под утврђењем Темац налази се манастир из 16. века посвећен св. Ђорђу. Данас постоји село Темска, недалеко од утврђења.

Извори и литература: Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића* (В. Јагић), Београд 1875. (фототипско издање Г. Милановац, 2004), 292; П. Пејић, *Пиротски град кроз векове*, 14–15; С. Мишић, *Пирот под српском влашћу у средњем веку*, Зборник радова Пиротска буна 1836, Пирот 1997, 53; А. Крстић, *Понишавље у XV веку*, 14–15, 56; С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, 65.

М. Копривица

ТЕОЧАК (Coscick, Thelchak, Sotto Teozach) — градско утврђење, на врху издвојеног брежуљка над долином речице Тавне, чији остаци још нису археолошки подробније испитани. Основа тврђаве била је троугаоног облика, с по једним торњем у сваком углу, док је једини прилаз био могућ са западне стране. Основна војно-стратешка улога ове тврђаве била је да брани важну раскрсницу путева у свом подножју — један од њих је водио из Посавине преко Мајевице у долину Спрече, а други у долину Сапне до Зворника. Град је био седиште војно-управне јединице српске Деспотовине — „теочачке власти“, од времена Ђурђа Бранковића, потом и његових наследника. Угарски велможа Никола Илочки носио је титулу *comes perpetuus de Thelchak* од 1449. до своје смрти (1471). У његовој вароши — Подтеочаку, 1385/90. био је смештен фрањевачки самостан с црквом. Под османску власт Теочак је дошао након пада Сребреничке бановине 1512, а нахија Теочак јавља се у попису Зворничког санџака из 1528. године.

Извори и литература: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници у средњовековној Србији и Босни,* Зборник КЈ 1, 252, нап. 120; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, NS 1 (1953) 14; Đ. Basler, *Stari gradovi u Majevici i Trebovcu*, Članci i građa 9 (1972); J. Mrgić, *Transition from late medieval to early Ottoman settlement patterns*, 50–86; Иста, *Северна Босна (13–16. век)*, 37, 70, 82, 83, и даље према регистру; AL BiH II, 6.217.

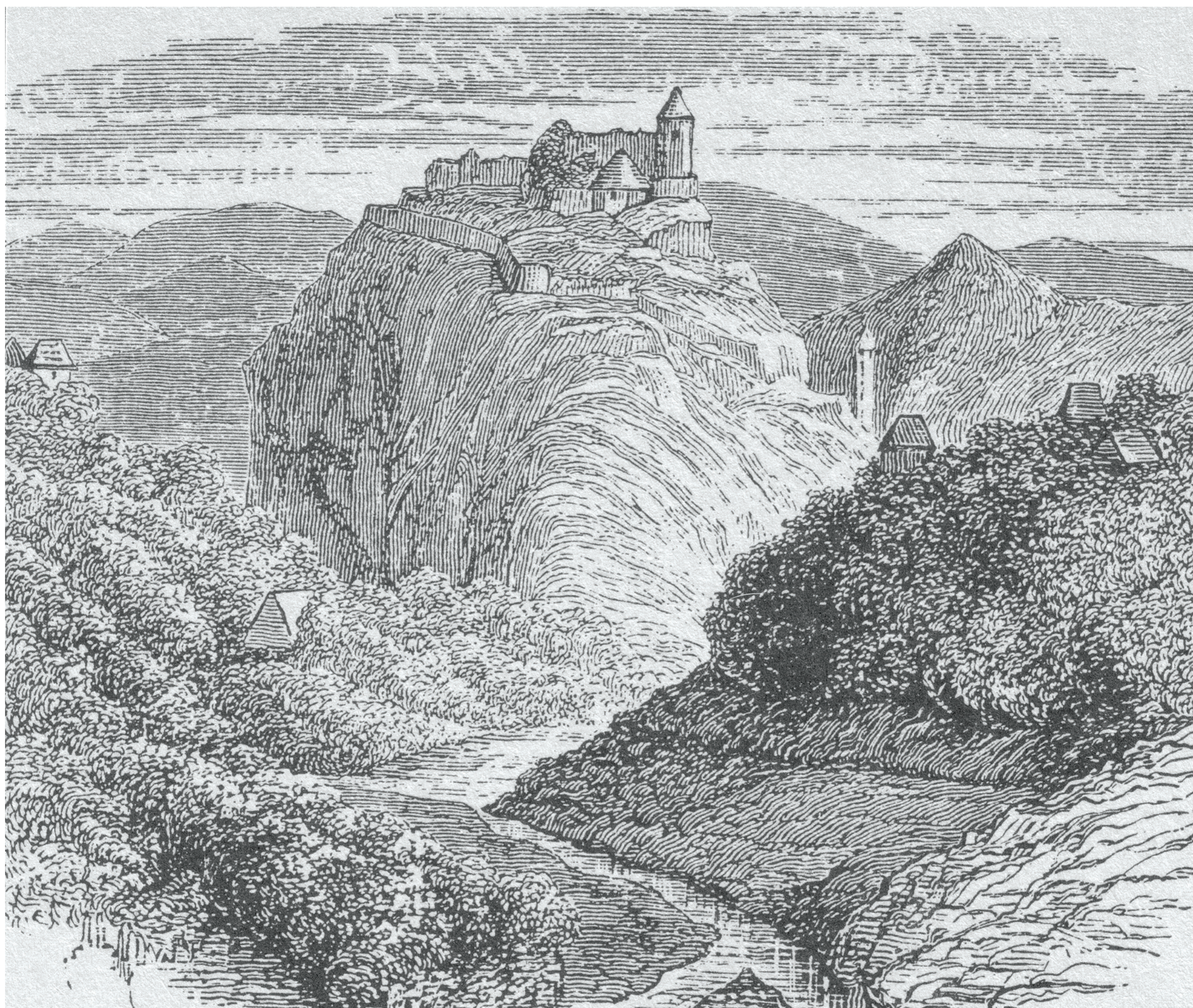
Ј. Мргић

ТЕТУМИО (**Тетѹмиѡ**) — једини помен града Тетумија и његове вароши у писаним изворима потиче из 1446, када је заједно с градом и жупом Глаж потврђен у баштину потомцима кнеза Драгише Вукчића. Према тексту повеље, граду Тетумију су припадала четири села — два Липовца, која одговарају данашњем Липовцу код Вилуса, село Раковац, које је данашњи назив за заселак села Драгочаја, и село Стубао, које није могуће идентификовати. Може се само претпоставити да се град налазио негде у јужном делу данашњег Лијевче поља.

Извори и литература: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 438–440; М. Благојевић, *Северна граница босанске државе у 14. веку*, 69–75; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 254–255; Ј. Мргић, *Лијевче поље*, 171–199.

Ј. Мргић

ТЕШАЊ (Thessen, Thesagy) — поменут тек 1461, али засигурно ранијег постанка. Утвђење је изграђено на доминантном брежуљку на десној обали речице Тешањке, десне притоке Усоре, с циљем да се обезбеди пут који је водио од Добоја до Маглаја и Жепча, као и пут преко долине Укрине до Брода и Дубочца на Сави. У граду је постојала црква св. Георгија коју је подигао Радивој Остојић, син краља Стефана Томаша и брат Сте-



Гравира Тешња у путопису Артура Еванса (1876)

фана Томашевића. Према свом положају на терену, Тешањ је могао да буде центар жупе Усоре. Након пропасти средњовековне босанске државе, град је прешао у руке угарског краља и био је један од градова који су били подређени заповеднику Сребреника на Мајевици. Под османску власт Тешањ долази октобра 1512, када га је освојио босански санџакбег Фируз. Након тога, основана је тешањска нахија, у чијем саставу се налазио и град Добој.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Ć. Truhelka, *Fojnička hronika*, GZM 21 (1909) 446–449; Fra Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, prir. i prev. I. Gavran, Sarajevo 1981, 220–223 E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 242; Đ. Mazalić, *Tešanj*, GZM BiH n. s. — Arheologija 8 (1953) 289–302; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, NS 1 (1953) 21; M. Vego, *Naselja*, 115; A. Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune 1875*, 141–142; J. Mrgić, *Transition from late medieval to early Ottoman settlement pattern*, 50–86; Иста, *Северна Босна (13–16. век)*, 29, 40, 51, 100, и даље према регистру.

Ј. Мргић

ТИШНИЦА (**Тишьница**) — тврђава, чији је положај на терену остао неидентификован. У повељи краља Стефана Томашевића за великог логотета Стефана Ратковића од 14. октобра 1458. помиње се „тишничка власт", после набрајања његових поседа у бројним „властима" (војно-управним целинама): Лепеничкој, Борачкој, Некудимској, и с босанске стране — Теочачкој „власти". Како су седишта „власти" увек били утврђени градови и тврђаве, тако се за Тишницу са сигурношћу може претпоставити да је била утврђење. Према редоследу којим су поседи Ратковића записани, изгледа да се „тишничка власт" са селом Саребире налазила негде у пределу североисточне Босне, којом је 1430–1433. завладао деспот Ђурађ Вуковић (Бранковић). Будући да поменуто село није убицирано, ни положај тврђаве Тишнице, као ни територијални обим њене области, не може са сигурношћу да се одреди.

Извори и литература: F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 156–158; С. Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, Моравска Србија. Историја — култура — уметност, Крушевац 2007, 13; J. Мргић, *Северна Босна (13–16. век)*, 126–127.

J. Мргић

ТЈЕНТИШТЕ (Tintiste) — караванска станица, трг, насеље, данас истоимени историјско-географски локалитет у долини Сутјеске. О етимолошком пореклу назива овог средњовековног трга постоји више мишљења, међу којима је општеприхваћено да је овај топоним понео име по људској активности на датом простору, потребе да се на дугом путу одмори или заноћи. Тако, име Тјентиште доводи се у везу с речју шатор (*tenda*, *tentorium*) у смислу шаторишта, као места где се у почетку ноћивало и боравило према потреби. У основи имена могла се налазити и реч станица, остановка.

Налази се у источној Херцеговини, у планинском пределу Горњег Подриња, у котлинском проширењу кањона Сутјеске. Током средњег века налазило се на важном путном правцу *via Drine*, на граници између жупа Сутјеска и Дринаљево, и изгледа да је припадало овој другој жупи. Заједно са осталим крајевима око горње Дрине, ова територија потпадала је под власт српске државе све до пада Николе Алтомановића (1373), када ју је освојио бан Твртко.

Није познато када је Тјентиште успостављено као караванска станица. Стално насеље формирано је изгледа доста касно. У дубровачким изворима јавља се 1418. у вези са задужењем домаћих трговаца. Тек четрдесетих година 15. века чешће се јавља у писаним изворима, мада и тада као мало место које заостаје у односу на околину. Као стално насеље имало је и кнеза 1445, вероватно пореклом домаћу угледну личност чије име није познато. У насељу се спомиње и царина 1450, чије приходе је убирала херцегова мајка Катарина, а нешто касније, 1457, и кућа херцега Стефана у којој је одсео приликом свог путовања у Пиву, као и један конак. Главно утврђење код Тјентишта био је Вратар, а у близини се налазио и Тођевац.

Током тог периода изгледа да су се углавном домаћи становници бавили трговином и занатством, па су се тако домаћи трговци повремено задуживали код Дубровчана, док се од заната у писаним изворима спомињу ковачки и кожарски. Изгледа да су Дубровчани тада углавном само пролазили кроз Тјентиште и задржавали се у близини Тођевца. Колико је познато, ту је вођен само један судски процес, јануара 1455. За време Турака сачувало је свој карактер насељене постаје. У турском попису из 1477. спомиње се као село.

Извори и литература: A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 425 нап. 1329; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 305–330; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 43, 48; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, према регистру; Иста, *Насеља у земљи Косача*, Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV), Београд 2007, 148, 153; Иста, *О кнезовима у градским насељима средњовјековне Босне*, Radovi FF u Sarajevu 6 (1971) 333–345; D. Kovačević-Kojić, V. Palavestra, Z. Kajmaković, *Drina u doba Kosača*, NS 14–15 (1981) 120, 124, 130–131; D. Vujičić, *Hidronimi (imena voda) u lijevom slivu Drine*, 42 нап. 41, 45; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 140. Видети и одреднице: Вратар и Тођевац.

А. Фостиков

ТОЂЕВАЦ (Togleuvacz, Tozeuvacs, Stozewecz) — утврђени град у жупи Дринаљеви, у подножју планине Тођевац, код данашњег истоименог насеља. Остаци градског утврђења сачувани су изнад леве обале речице Хрчавке, леве притоке Сутјеске, неколико километара северније од града Вратара и караванске станице на Тјентишту. Тврђава је изграђена у три нивоа, у виду степенасто повезаних платформи. На источној и на западној страни постојале су одбрамбене куле. Такође су сачуване и три камене столице, уклесане у стену. Град се први пут помиње 1398, када је вероватно био у власти војводе Сандаља Хранића. После његове смрти, Тођевац је резиденција војводе и херцега Стефана Вукчића Косаче, што су му потврдили краљ Алфонс V и Фридирих III (1444, 1448. и 1454).

Извори и литература: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници у средњовековној Србији и Босни*, Зборник КЈ 1, 289, нап. 255; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 196–197; M. Vego, *Naselja*, 116; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 104, 106, 109, 302; Иста, *Насеља у земљи Косача*, Градски живот у средњовековној Србији и Босни (14–15. век), 148; AL BiH 3, 18.284.

J. Мргић

ТОПЛИК (Toplich) — трг у близини Борча. Спомиње се у дубровачким изворима 10. новембра 1417. када је склопљен уговор између влаха и четворице Дубровчана о превозу робе *ad Toplich in Bosna prope Boraç*. Не зна се где се тачно налазио. На градском подручју Рогатице постоји локалитет Топлик. Може се претпоставити да је насеље у Рогатици постојало и пре 1425. и да му је Топлик било првобитно име.

Извори и литература: M. Vego, *Naselja*, 116; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 313, 322; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 97.

С. Рудић

ТОРИЧАН (**Торичань**, Thoryczna) — град, први се пут помиње 1393. у запису на јеванђељу тепчије Батала Шантића, и према његовој стилизацији могло би се претпоставити да је ту био центар жупе Лашве. Остаци градског утврђења налазе се на тешко приступачном брду Град, изнад данашњег села Горњи Варошлук, чије име сведочи о постојању подграђа у његовом подножју. Тврђава није била изузетна по својој грађи, већ по природно утврђеном положају и по стратешком значају. Тепчија Батало био је ожењен Ресом, кћерком великог војводе Вукца Хрватинића, и помиње се као сведок у босанским повељама до 1400. године. Његово тело је било положено у зидану гробницу, осликану фрескама, која је делимично сачувана на локалитету Црквине, у селу Горње Турбе, пар километара источно од Торичана. Долина Лашве пала је под османску власт у јулу 1463, а град Торичан се јавља у текстовима угарско-турских мировних споразума 1503. и 1519, убројан у османске поседе заједно с Травником.

Извори и литература: L. Thallóczy — S. Horvath, *CD Alsoszlavonia*, 279–286; Исти, *CD Jajcza*, 167–170; Ć. Truhelka, *Grobnica bosanskog tepčije Batala*, GZM BiH 27 (1915) 365–374; Đ. Mazalić, *Travnik i Toričan*, GZM BiH 3 (1948) 145–166; AL BiH 2, 13.28, 13.189; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 72, 77, 129.

Ј. Мргић

ТОРНИК (Tōrnik) — трг у жупи Врхбосни, у чијој непосредној близини се развио град Сарајево. Под овим именом једини познати помен у историјским документима је из османског пописа крајишта Иса-бега Исхаковића, када је у овом насељу убележено 59 кућа и приход од 5.000 акчи. Иако је приређивач овог извора, Х. Шабановић, у његовом критичком издању, назив насеља о коме је реч прочитао као Турбић који није било могуће идентификовати, исти аутор је касније ревидирао свој став и исправио читање у Торник. Ипак, основано се може претпоставити да се први помен овог насеља може датирати у 1402, када се у једном уговору који су власи склопили с тројицом дубровачких трговаца о преносу робе, као једно од одредишта наводи *Verbossani nautornich*. Сасвим је извесно да је у жупи Врхбосни, још за време трајања средњовековне босанске државе, на месту где се трговало уторком, израстао трг Торник, који су Турци затекли након што су заузели ове крајеве. У пописима Босанског санџака из 1462. и 1468, овај трг се не помиње под именом Торник, али се с великом поузданошћу може идентификовати с локалитетима Стара Варош и Старо Трговиште, назив који га је разликовао од новог турског насеља Трговишта, које је настало нешто пре 1462, јер је већ тада имало статус касабе. У то време, у Трговишту Иса-бег је изградио хан или караван-сарај с бројним дућанима и тако поставио темеље сарајевској чаршији.

Како у дубровачким изворима сем поменутог уговора нема детаљнијих вести о Торнику, очигледно је да је интересовање Дубровчана за ово подручје било ограничено. Такође нема помена о делатности домаћих трговаца, што упућује на закључак да Торник, иако у времену које је непосредно претходило турском продору највећи трг у жупи Врхбосни, није прелазио значај регионалног пазарног места.

Извори и литература: H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 14; Д. Ковачевић-Којић, *О средњовјековном тргу на мјесту данашњег Сарајева*, Зборник ФФБ 11–1 (1970) 353–362; Иста, *Градска насеља*, 24, 77, 78, 79, 85.

Е. Миљковић

ТРАВНИК (Travnich, Thrawnyk) — тврђава, први пут се помиње у години османског освајања средњовековне босанске државе — 1463. Када је султанова војска из Подриња и источне Босне прешла у Сарајевско, потом у Височко поље, јуна месеца је освојила градове Бобовац, Горушу (Чајан-град) и Травник. У односу на Торичан који је био средњовековни центар жупе Лашве, Травник је смештен ближе путу због чијег обезбеђења је био подигнут, а који је ишао долином Лашве, повезујући долине Врбаса и Босне. Утврђење је подигнуто на испусту планине Буковице, огранка Влашића, у два нивоа, с кулом и полубастионом на северној страни. Начин градње сличан је тврђавама у Маглају, Тешњу и Градачцу. Травник се наводи међу османским поседима у текстовима мировних уговора са угарским краљем из 1503. и 1519. године.

Извори и литература: L. Thallóczy — S. Horvath, *CD Alsoszlavonia*, 279–286; Исти, *CD Jajcza*, 167–170; M. Šunjić, *Trogirski izvještaji o turskom osvojenju Bosne*, Glasnik AD BiH 29 (1989) 139–157; Đ. Mazalić, *Travnik i Toričan*, GZM BiH 3 (1948) 145–166; M. Vego, *Naselja*, 116; AL BiH 2, 13.191.

Ј. Мргић

ТРГ У ЗАГРЛАТИ (ЂУНИС) — непознатог имена, помиње се 1382. у повељи кнеза Лазара Хребељановића за манастир Дренчу, коме се он прилаже као посед: **оу Загрьлатои трьгь на Мораве и сь бродомь**. Средњовековна жупа Загрлата простирала се око састава Јужне и Западне Мораве. Поменути „брод“ највероватније се налазио на Јужној Морави код данашњег села Ђуниса, где је и данас најповољнији прелаз преко ове реке, на улазу у Сталаћку клисуру. Трг се мо-

же довести у непосредну везу са остацима средњовековног утврђења код села Трубарева, од кога је удаљено само два километра, чиме је била обезбеђена заштита становника насеља. Може се претпоставити да је један огранак магистралног античког и средњовековног војничког пута *(Via militaris)*, који је ишао поред Ражња и Липовца, скретао на југ и користио овај прелаз преко Јужне Мораве. Читав предео Мојсињских планина обилује значајним средњовековним археолошким споменицима, попут цркве св. Пантелејмона, која је настала на темељу средњовековног храма посвећеног св. Николи и пречистој Богородици, а била је позната под именом црква Ђунисија.

Извори и литература: С. Новаковић, *Законски споменици*, 764; Н. К. Јовановић, *Старе цркве у Мојсињу*, Старинар 2 (1907) 154–156; Д. Минић, *Средњовековно утврђење у Трубареву*, Гласник САД 6 (1990) 140–145; Д. Рашковић, *Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац — Београд 2002, 51–52; О. Думић — Н. Ђокић — М. Стевић, *Планина недосањаних снова — Свети Нестор код Витковца*, Крушевац 2006, 18–20; Н. Ђокић, *Прилог проучавању фортификацијских система Моравске Србије*, Моравска Србија, Крушевац 2007, 265–291.

Н. Ђокић

ТРГОВИШТЕ (Tergouischye, Tergoviste) — трг на ушћу Себечевске реке у Рашку, данас (Старо) Пазариште. Основан је пред крај 14. века на амфитеатралној падини ушћа испод рушевина тврђаве којој је касније приписано име Рас. У археолошким истраживањима до данас су откривена 64 стамбена објекта у две фазе изградње. У старијој фази куће су зидане од дрвета. У овом слоју нађен је велики број керамичких фрагмената и новац краља Душана. Млађи стратум садржи куће од камена с једним спратом. Претпоставља се да су се у приземљу налазиле радње с робом, док су спратови коришћени за становање. На локалитету је откривена велика количина кухињске и стоне керамике, металних предмета, остава сребрног новца, предмета од кости и остатака орнамената.

У Трговишту је откривено укупно пет цркава с гробљима. Највећа је изграђена у првој половини 15. века у средини насеља. Највећа гробља налазила су се на западном ободу насеља и на источном делу на локалитету Табачина.

После смрти цара Душана, облашћу је завладао Никола Алтомановић, затим кнез Лазар. Крајем 14. века помињу се цариници Вука Бранковића. Међутим, већ од 1396. у оближњем руднику Глухавици службује турски кадија, а тамо се на-



Остаци утврђења на Градини код Трговишта (Рас?)

лазила и турска царина. После пада Деспотовине (1459), турски субаша седи и у Трговишту, а од 1461. и кадија.

У Трговишту су пословали домаћи и дубровачки трговци. Изгледа да је насеље почело као трг домаћих трговаца, јер се само они помињу у дубровачким пословним књигама почевши од 1382. године. Приметније присуство дубровачких трговаца почело је половином 15. века. До тада је насеље служило углавном као станица каравана. Нађен је само један уговор из 1422. којим се уговарао пренос робе до Трговишта као крајњег одредишта. Упркос томе, значај места је растао и истакнути дубровачки трговац Франко Гучетић је 1461. именован за конзула. Један од најистакнутијих дубровачких трговаца био је Циван Припчиновић који је трговао тканинама у осмој деценији 15. века. Од краја 15. века значај насеља је опадао због конкуренције Новог Пазара, да би се коначно угасило у 18. веку.

УТВРЂЕЊЕ НА ГРАДИНИ КОД ТРГОВИШТА — На левој обали Себечевске реке, код њеног ушћа у Рашку, налазе се остаци тврђаве чије средњовековно име није познато и којој неки археолози и историчари приписују име Рас. Откривени су остаци преисторијског насеља, римског утврђења са осматрачницом, касноантички слој и два средњовековна слоја.

Позноантичко утврђење је напуштено почетком седмог века, изгледа без борбе. После два века, на његовим остацима подигнута је мања тврђава. Последња фаза живота тврђаве трајала је од краја 11. до четврте деценије 13. века, када је уништена. У раносредњовековном слоју откривени су фрагменти амфороидних крчага на којима се налазе знаци карактеристични за бугарско културно наслеђе. Бугарског порекла су и појасне апликације. Под бугарском влашћу тврђава је остала до 971. када је дошла под византијску власт. Из тог времена пронађен је печат Јована, протоспатара и катепана Раса. Верује се да је византијска власт трајала десетак година, после чега је успостављена локална власт. После 1018, цела област је била укључена у тему Србија која се угасила четрдесетих година 11. века, а тврђава на Градини је напуштена.

Византијско присуство обновљено је крајем 11. века јер је пронађен новац царева Никифора III и Алексија I. Предузети су обимни палисадно-сухозидни фортификацијски радови који су проширили обим брањеног простора. Пронађени су трагови паљења палисада, а сухозид је уништен, што је приписано ратним операцијама 1127. године. На остацима је подигнуто камено утврђење које је пратило ток ранијег. Прилаз је био могућ с југа, а главни улаз, брањен с две куле неједнаке величине, налазио се на западу. Ова тврђава је спаљена половином 12. века, што је приписано византијском нападу на Србе 1149. године. Тврђава је убрзо обновљена, западна капија је зазидана, а отворена нова на јужној страни бедема. Из тог археолошког слоја су дрвене куће и комплекс већих грађевина са житницом. Из овога је извођен закључак да је у питању било рефугијално утврђење српских жупана. На источној страни градинске падине налазило се неколико пећинских манастира који су датирани на крај 12. века. Почетком наредног века тврђава је поново рушена, што је повезивано с грађанским ратом у Србији између Вукана и Стефана Немањића. Тврђава је обновљена и у њој је радила ковница новца. У најмлађем слоју је пронађено преко двадесет комада новца краља Радослава. Четрдесетих година 13. века тврђава је спаљена и напуштена, што се објашњавало борбама приликом свргавања краља Радослава.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, Београд 1981[2], 334–335; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 307–308; Г. Милошевић, *Трговиште — средњовековно насеље*, НЗ 11 (1987) 207–208; Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, 87–102; M. Popović, *Tvrđava Ras*, Beograd 1999.

М. Антоновић

ТРЕБИЊЕ (ἡ Τερβουνία, **Трѣбиниѥ**, Tribigna, Tribigne) — један од насељених градова Константина Порфирогенита у 10. веку. Био је седиште жупе и земље Травуније. Археолошким ископавањима потврђено је постојање преисторијске градине, римског и раносредњовековног града на брду Црквине и његовим падинама. У раном средњем веку подигнута је и црква која је дала име брду (можда св. Михаила). У развијеном и касном средњем веку живот на Црквини као да је престао, а настављен је само у подграђу, на Полицама. Томе у прилог иде и чињеница да се у повељама херцегу Стефану Вукчићу Косачи, Требиње не помиње као утврђени град. На Полицама су и гробови требињских жупана — Грда из 12. и Прибилше из 13. века.

Требиње је било седиште требињских жупана, почев од првог познатог Велоја и његовог сина Крајине, који је постао вазал и зет српског кнеза Властимира. Крајину је наследио Хвалимир, а њега Чучимир. Половином 12. века Требињем је господарио жупан Грд, који је 1150. заробљен у бици на Тари. У 11. веку врховну власт над Требињем има Дукља, у 12. рашки велики жупан, а непосредну хумски удеони кнез Деса, који је свој живот окончао у Требињу, а затим Мирослав,

брат Немањин. После 1196, Требиње је припало великом кнезу Вукану Немањићу, као део његове удеоне кнежевине.

После битке у Гацком 1276. и доласка Драгутина на власт формирана је област краљице Јелене у коју је улазило и Требиње. Оно је 1306, заједно са Зетом, дато на управу Милутиновом сину Стефану као *младом краљу*, до 1314, када се он побунио па је заробљен и послат у Цариград. После учвршћивања на власти Стефан Дечански је Зету и Требиње предао на управу свом сину, *младом краљу* Душану. Године 1323. Требињем је управљао жупан Младен, а његов син Бранко је убрзо прешао у Дреницу. Док је Младен био у војсци код српског краља Требињем је управљао Познан Пурћић (1322–1323). Кула Бранковића у Горњим Полицама припадала је Бранку и његовом оцу. Око 1346. кратко је жупом и градом управљао Угљеша Мрњавчевић. Током 1347, Требињем, Конавлима и Драчевицом, као посебном управном целином, управљају жупан Страхиња и његов син жупан и војвода Ненад Страхињић.

Поповска властела Друговићи (Чихорићи) били су у служби српског краља и цара Душана у Требињу. У периоду 1355–1363. Требиње је у области кнеза Војислава Војиновића, а до 1373. жупана Николе Алтомановића. Његов *расап* су искористили Балшићи и запосели Требиње, Конавле и Драчевицу, али 1377. ове територије је заузео босански бан Твртко Котроманић. Од 1392. Требиње је у рукама кнеза Павла Раденовића, а затим и његових наследника, све до 1436. када је прешло у руке војводе Стефана Вукчића. У рату с херцегом Стефаном Дубровчани су од савезника тражили и Требиње, ако заузму херцегову земљу. Средином јула 1452. херцег Стефан је боравио у Требињу. По измирењу херцега и сина му Владислава 1463, овом другом је припало Требиње. Град је у руке Османлија пао 1466. године.

Требиње је било седиште католичке бискупије, која се први пут помиње 1020. године. Већ 1022. она је потчињена архиепископији у Дубровнику, што је изазвало отпор Сплитске архиепископије. Требињска епископија је 1089. припала Барској архиепископији, а 1121. папа Калист II опет је прикључује Дубровачкој архиепископији. Са формирањем српске цркве 1219. католичка епископија остаје непопуњена. Најстарија црква у Требињу је св. Михаила, где је сахрањен жупан Павлимир. Често се у изворима помиње црква св. Стефана код прелаза Требишњице, између Полица и Градине. У Циварском пољу била је црквица св. Варваре.

Требиње се налазило на Дринском путу који је водио од Дубровника за Подриње. Током 14. и 15. века израста у значајно трговачко место преко кога се увозе со, тканине и друга роба, а извозе стока, коже, восак, дрво, рујевина. Главну улогу у трговини на требињском тргу играју Дубровчани, али се у 15. веку јављају и домаћи трговци. Њихова прва задужења забележена су 1428, па даље све до 1463. године. У периоду 1400–1463. на овом тргу су пословала 42 трговца, а укупна висина задужења износи 2.213 дуката и 5.462 перпере. Током 15. века у Требињу се јављају и поједине занатлије, а у насељу је постојала и гостионица. Ту се налазила и кућа краљице Јелене *(domo domine Regine)*, као и двор војводе Радослава Павловића.

Царине у Требињу у време српске власти није било. Дабижив Чихорић (Друговић) је 1345. покушао да успостави царину, али су се Дубровчани жалили краљу Душану, па је он наредио да се укине. Царина је успостављена у време Радослава Павловића 1433, а од 1436. држе је цариници Стефана Вукчића Косаче и она ће опстати све време његове власти. Царинарница се налазила код прелаза Требишњице, поред цркве св. Стефана. Поред цариника, у Требињу се помиње и војвода, а за српске власти и кефалија као представник локалне управе. Град је током целог средњег века имао изражену управну функцију, а у 14. и 15. веку и привредну. Као такав снажно је утицао на развој и урбанизацију околног подручја.

Извори и литература: *ВИИНЈ* II, 63; IV, 125; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 28–29; Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи* I, 164; AL BiH, 1988, 193, 194; *ИСН* 1, 188, 195; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 169, 170, 172, 173, 176, 210, 216, 232, 253, 271; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 34–36, 78, 82, и даље према регистру; М. Благојевић — Д. Медаковић, *Историја српске државности* I, 32–34, и даље према регистру.

С. Мишић

ТРЕПЧА (**Трѣбьча**, **Трепча**, Triepza, Trepza, Tripza, Trepca, Trebza, Tripca) — Остаци трепчанског утврђења налазе се изнад Смрековачке реке у близини Старог Трга. Утврђење има облик осмице са широм страном према северу, а ужом према југу. Видљиви су остаци две куле а зид утврђења је на појединим местима очуван до три-четири метра висине. У унутрашњости утврђења могу се уочити остаци више грађевина. Нажалост, на овом локалитету нису вршена археолошка истраживања па хронологија и намена појединих објеката није утврђена. Остаци насеља видљиви су код Мажића, Старог Трга и Гумништа. Средњовековно градско насеље код Мажића налазило се са обе стране Трепчанског потока, око километар узводно од Старог Трга. Остаци рударских радова захватали су велику површину. Највећи део био

је груписан источно од Старог Трга, нарочито око Мељенице, Мажића и Видушића. Остатака старог рударења има и око Гумништа, као и око Мађере и Жиоца на северозападу. Утврђено је да су се стари рудари у Мељеници спуштали за рудом око деведесет метара испод површине а у Мажићу близу двеста.

Први писани траг Трепче потиче из 1303, када се у њој помиње католичка парохија. *Саси трепчански* помињу се у Бањској повељи краља Милутина. Главни представник власти у Трепчи био је кнез, у почетку изгледа Сас, а касније најчешће Дубровчанин. Цариници су, такође, углавном били Дубровчани. Представник централне власти био је кефалија који се ту одржао све док Турци нису потпуно запосели област Бранковића. У Трепчи су биле утицајне две властеоске породице, Големовићи и Родопи. Нарочито је био утицајан деспотов војвода Оливер Големовић. Успон Родопа очигледно је повезан са ослобађањем Ђурђа Бранковића из цариградске тамнице, уз пресудну помоћ једног члана ове властеоске породице.

Доста бројна католичка насеобина имала је у Трепчи две цркве — св. Марије и св. Петра. Поред Дубровчана, о којима због профила сачуване грађе има највише података, у прво време значајну улогу имали су и Которани. У изворима наилазимо и на Сплићане и Млечане. Када је цар Душан зидао манастир св. Арханђела код Призрена, наредио је кнезу Трепче да све олово треба предати игуману тога манастира за покривање цркве 1349. године. Због ове цареве наредбе избио је занимљив спор са једним млетачким трговцем. Из жалбе овог Млечанина види се да је он имао кућу у Трепчи а као сведоке за своје наводе навео је два Саса, неке Дубровчане и Которане.

После распада Српског царства, Трепча се налазила у власти Вука Бранковића. У њој је Вук несумњиво ковао новац. После његовог слома, Турци су заузели утврђења Звечан и Јелеч. У Глухавици се 1396. налази кадија који наплаћује царину. Област Вука Бранковића остала је и под његовим наследницима у посебном положају према Турцима. Турци су формирали посебно насеље *Triepca Turcha* или Доња Трепча, удаљено два километра од старе Трепче. Трепчу Османлије дефинитивно освајају 1455. године. Вилајет Трепча биће у саставу Вучитрнског санџака.

За домаће православно становништво документарну потврду дају тек османски катастарски пописи. Према османском попису из 1530, у руднику Трепча било је три муслиманске махале и једанаест хришћанских. Већинско хришћанско становништво бројало је 172 куће, тридесет неожењених и тринаест удовичких кућа. У истом попису наводе се пописи и за Доњу Трепчу у којој су наведене само хришћанске махале у којима је пописано шездесет хришћанских кућа, дванаест неожењених, четрнаест удовица. Према подацима Вучитрнског санџака из времена владавине Селима II (1566–1574), Трепча је имала 22 махале са 447 пореских кућа — 94 муслиманске и 353 хришћанске (уз то још 53 неожењена и 21 удовичка кућа).

Извори и литература: М. Пуцић, *Споменици српски*, I, 88; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.*, Споменик 3 (1890) 52; Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 1–19, 5; К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик 11 (1892) 28, 56, 60, 73–74; Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I–1, 161–162, А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*: (1415–1460), према регистру; *Muhaseb-i vilayet-i rum-ılı defteri (937 / 1530)* II, Ankara 2004, 370; V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, 211–222; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник КЈ I, 267; М. Динић, *За историју рударства* I, 4–5; Исти, *Трепча у средњем веку*, 400–409; S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i Metohije i susednih krajeva od XV do XVII veka*, 168–171; М. Шупут, *Црква у Старом Тргу*, Зборник ФФБ 12–1 (1974) 321–331; И. Здравковић, *Средњовековни градови и дворци на Косову*, 87–91; И. Божић, *Немирно поморје XV века*, 15–27, 17; S. Pulaha, *The Towns of the Dukagjin Plateu and Kosova in the Ottoman Land Registres of the Second Half of the 16th Century*, The Albanians and their Territories, Tirana 1985, 394–434, 397–398; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 271; II, 93; *ИСН* I; II, према регистру; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, према регистру; С. Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, 240–258, 247; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р, Ћук, *Старо српско рударство*, према регистру.

В. Петровић

ТРЕШЊИЦА — рудник сребра и трг у Подрињу, код истоимене речице. Први пут поменута у историјским изворима 1312/13. године. Касније се више не помиње.

Извори и литература: *Monumenta Ragusina* I, 49–50; М. Динић, *За историју рударства* I, 46–47; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 43, et passim; I. Blanchard, *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Ages* III, Stuttgart 2005, 1017.

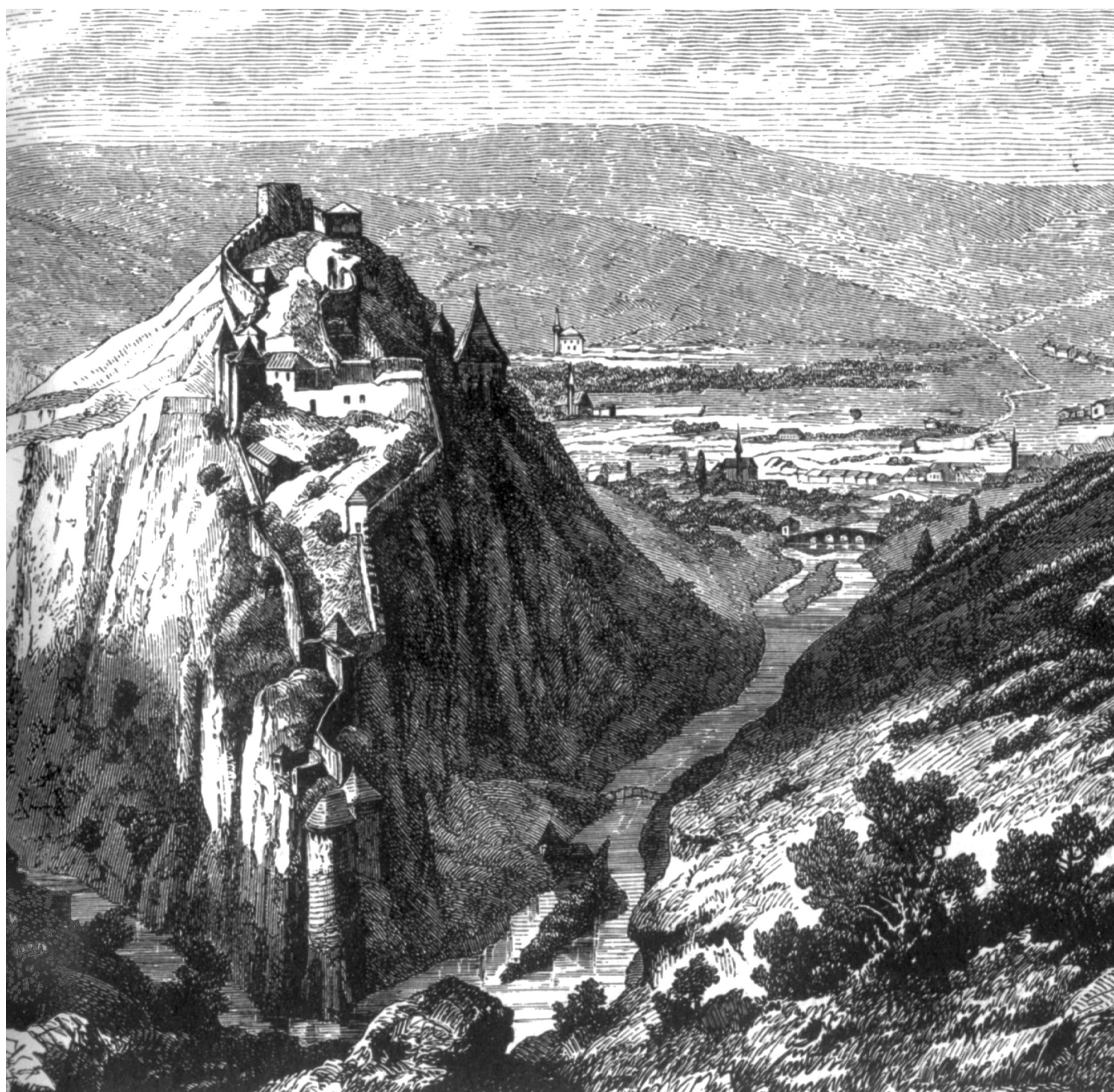
М. Антоновић

Ћ

ЋЕЋЕ (Çeçegl) — рудник у североисточној Босни, у близини Олова. У изворима се помиње само једанпут, 11. фебруара 1382, када је дубровачка влада у Босну послала Паска Растића *in contratas Çeçegli et Camenice* да пронађе имовину покојног Михаила Будачића. Извесна количина олова из ове заоставштине требало је да буде означена *in Ceceglo*. Рудник Ћеће се налазио на месту насеља које и данас носи исто име.

Извори и литература: D. Kovačević-Kojić, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 26, 27; Иста, *Градска насеља*, 34, 52, 60 нап. 29; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 34, 47.

С. Рудић



Ужички град крајем 19. века

У

УЖИЦЕ (Usiche) — трг и тврђава. Град се налази на високом, стеновитом гребену који готово преграђује корито Ђетиње, на месту где река истиче из клисуре и улази у питому котлину. Са овог положаја се надзирао пут између Србије и Босне. Град обухвата тврђаву на гребену, предње утврђење са северне стране и спољно утврђење на вису Караула. Тврђаву сачињавају три основна дела: цитадела на врху с главном кулом, средњи град и доњи град с кулом на води. Средњовековно утврђење је обухватало цитаделу с главном кулом и простор средњег града. Због касније градње трагови првобитног слоја су на многим местима ишчезли. То је било релативно мало утврђење, са ограниченим функцијама одбране. У условима ратовања хладним оружјем Ужице је било тешко освојиво. Спада, по типу, у мала брдска утврђења, и слично је Островици, Добруну, Врандуку. Било



Ужичка тврђава — данашњи изглед

је војно упориште, али не и властеоско пребивалиште, па у њему није било властеоског двора. Унутар цитаделе, којом доминира полукружна кула, налазила се и мања цистерна с филтер-бунаром. Просторно је најзначајнији средњи град који својим бедемима опасује цитаделу. На угловима бедема некада су постојале куле; уз једну од њих, на северозападном углу, налазила се и градска капија. У унутрашњости средњег града налазиле су се грађевине које су служиле за смештај посаде и друге потребе одбране. Испред градске капије налазио се ров преко кога је био постављен дрвени мост.

У изворима се Ужице први пут помиње 1329. и то као трговачко насеље, а 1449. помиње се једна Дубровчанка која је живела у Ужицу. У првој половини 14. века овде постоји насеље у које долазе дубровачки трговци, а неки ту и бораве. Развој трговине и пут од Србије за Босну очигледно су утицали на настанак и развој овог насеља. После 1355, Ужице се нашло у области кнеза Војислава Војиновића, а око 1366/67. у рукама његовог синовца жупана Николе Алтомановића. У то време је и настала тврђава, пре тога није било политичких разлога за њено подизање. У области Војиновића — Алтомановића она је имала улогу упоришта на средишњој саобраћајници која повезује њихове поседе у унутрашњости и на Приморју.

Град први пут помиње Мавро Орбин, када под 1373. годином говори о *расапу* Николе Алтомановића. Тада га је, како Орбин наводи, кнез Лазар освојио запаљивим стрелама и у њему заробио Николу Алтомановића. И српски летописи такође бележе да је *расап* био у Ужицу. Град се више не спомиње, не зна се тачно када су га заузели Турци, свакако између 1459. и 1463. године. Ужице је 1476. пописано с војном посадом. Сигурно је да после 1373. град није био напуштен, а помињу се и дубровачки трговци који долазе у Ужице. То значи да је оно задржало и војну и привредну функцију и током 15. века.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: М. Орбин, *Краљевство Словена*, 60–61; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 586 (214); М. Поповић, *Ужички град*, Београд — Ужице 1995.

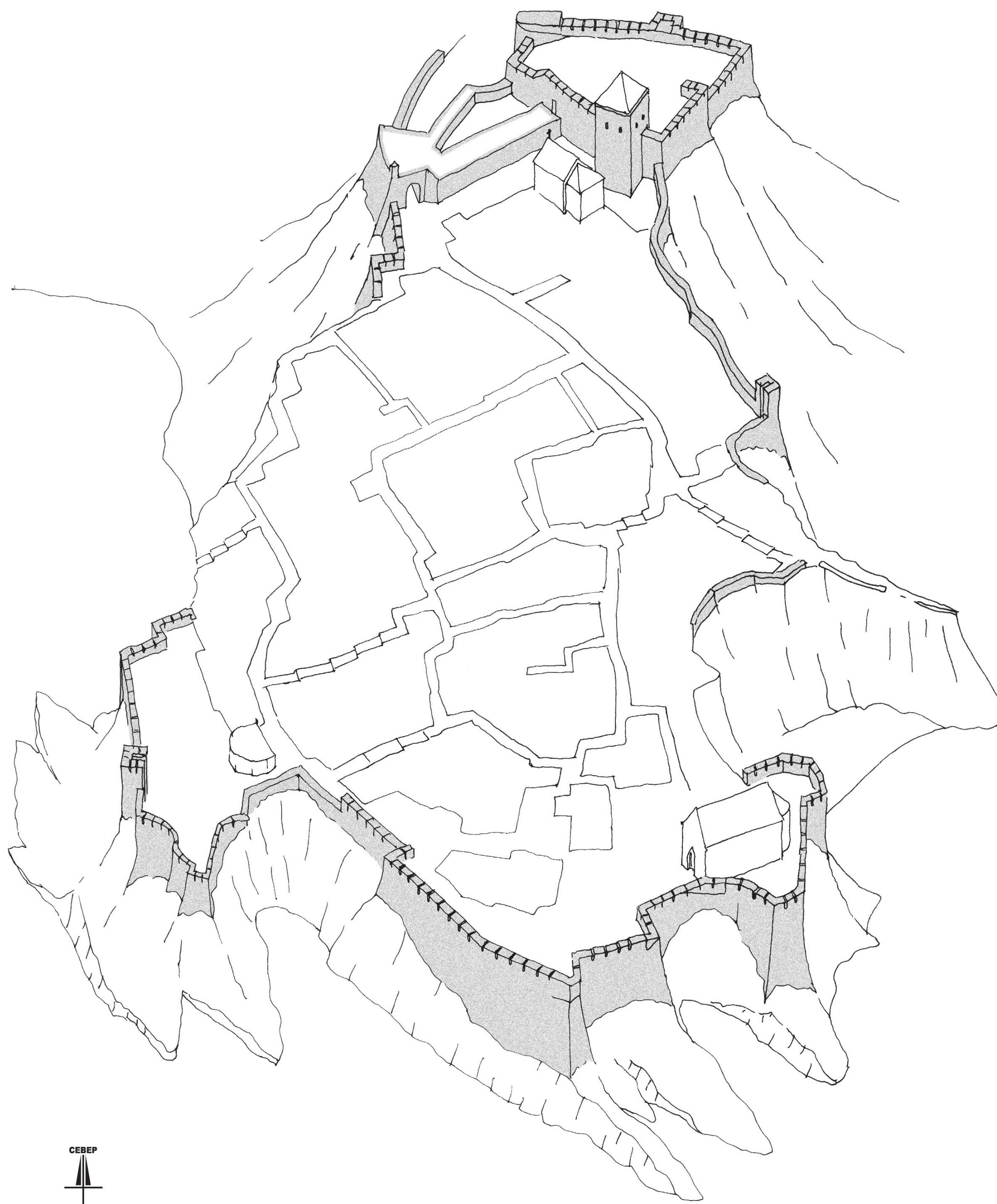
С. Мишић

УЛЦИЊ (Οὐλχίνιον, τὸ Ἐλκύνιον, Olcinium, Colchinium, Vicinium, Ulcinium, Dulcignum, Dolcegnum, Dulzignum, Dolzegno, Dolçignum, Dulcigno, Olsignum, Licinium, Ulquini) — град, подигнут на високој, компактној и не много тврдој стени, нагнутој према мору тако да образује мало полуострво које је с копном повезано само с једне стране. Прилаз из тог правца отежан је услед постојања дубоког усека којим су највиши делови града значајно одвојени од обронка Метеризи. У непосредној близини пружају се Улцињско и Анамалско поље. На месту потоње улцињске цитаделе пронађени су остаци тзв. киклопских зидова и жртвеник Артемиди — Елафаволи с грчким натписом, што сведочи о постојању илирско-хеленског насеља. Према традицији забележеној код Плинија Старијег, град су основали Колхиђани, на шта упућује његов првобитни назив *Colchinium*. У време римске власти *Olcinium* се помиње као *oppidum civium Romanorum*. Археолошки налази показују да је средином 6. столећа антички град претрпео значајне архитектонске промене, што стоји у вези с Јустинијановом обновом градова у Илирику. Четвртаста кула и део зидина према обали по свој прилици припадају средњем веку. Катедрална црква св. Марије подигнута је у 13. веку дуж јужне литице на темељима мање цркве из времена византијског цара Лава V Јерменина (813–820). Преостали бедеми углавном потичу из раздобља млетачке владавине. Бранич-кула, позната под називом Кула Балшића, могла би заиста потицати с краја 14. и почетка 15. века. Из периода турске владавине сачувани су војни објекти у цитадели и горњим деловима града, фрагменти бедема, барутане и многа стамбена здања. У град се улазило кроз две капије, од којих се прва налазила на источној морској страни, док је друга била постављена у правцу запада и представљала је једини пролаз према копну. Испод стене на којој је подигнут град налази се подморска пећина која је још од илирских времена служила као гусарско гнездо.

У 9. и 10. столећу Улцињ се налазио под византијском влашћу у саставу теме Дирахион. У делу Константина Порфирогенита, Љеш, Улцињ и Бар поменути су као *кастели Драча* на граници према Дукљи. Поп Дукљанин говори о неуспелом покушају цара Самуила да заузме Улцињ у време похода на Далмацију 998. године. Почетком осамдесетих година 12. столећа Улцињ је дошао под власт рашког великог жупана Стефана Немање. У оквирима српске државе често је био у домену женских чланова породице Немањића. Њиме је најпре господарила краљица Јелена, која га је после 1280. године уступила својој сестри Марији Шор. Марија *de Cau*, *domina Ulcinii*, подигла је око 1283. свој двор у овом граду и дала велики допринос изградњи његове катедрале. У касније време, 1357, Улцињ се налазио у поседу царице Јелене. У јесен 1362. Балшићи су га безуспешно опседали. Ђурађ I и Страцимир Балшић су га освојили и коначно прикључили својим поседима тек у пролеће 1368. У време млетачко-ђе-



Средњовековни град Улцињ



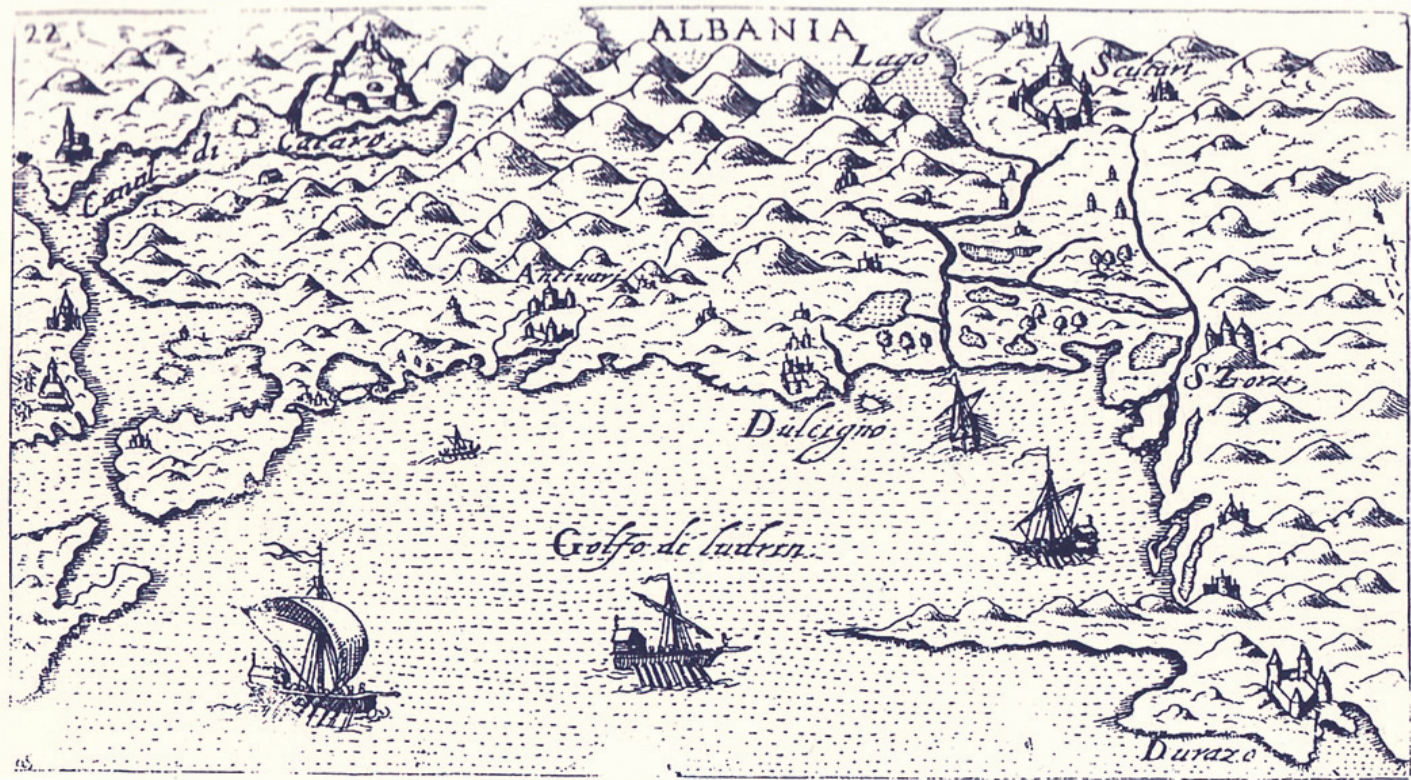
Средњовековни Улцињ — реконструкција

новљанског рата (1378–1381) Улцињани су били на страни Млетака пружајући уточиште и помоћ њиховим бродовима и трговцима. Ђурађ II (1385–1403), *самодржавни господар свој зетској и поморској земљи*, начинио је од Улциња свој престони град у коме је имао двор с протовестијаром, војводом и логотетом, због чега се у дубровачким и млетачким изворима најчешће назива *господарем Улциња*. Град је остао под влашћу Балшића све до избијања Првог скадарског рата када је у лето 1405. заједно с Будвом и Баром признао врховну власт Венеције. У септембру те године на чело града постављен је млетачки капетан и кнез. Прво раздобље млетачке владавине окончано је 1412, када је Венеција била принуђена да град врати Балши III. Након његове смрти, Улцињани су 15. маја 1421. свој град предали Млецима. Улцињ је остао под млетачком влашћу све до 1571, када су га заузели Турци.

Улцињ крајем 16. века

Живот у граду био је регулисан статутом који се у изворима први пут помиње 1366. али је свакако настао раније. На челу града налазио се кнез као представник краљевске власти. Комуном су управљали Велико веће и његов извршни орган Мало веће. Према одредби статута, градске судије су морале потицати из редова племства. Почев од 1359. у Улцињу се помињу и нотари. У доба млетачке владавине на челу града стајао је кнез и капетан, који је именовао остале општинске службенике попут судија и камерленга. Њега је у дужим раздобљима замењивао обични начелник — потестат. Дистрикт Улциња обухватао је Улцињско и Анамалско поље, планински масив Можуре и Зогајско блато.

Привреда Улциња у великој мери је заостајала у поређењу са економским потенцијалима Дубровника и Котора. Ипак, пословни људи из овог града појављују се чак и као закупци царина по трговима и рудницима у српским земљама. На улцињској тржници продавала се крупна рогата марва која је нарочито била тражена у суседној Апулији. У залеђу Улциња, посебно у Анамалима и Можурима, земља је тешка за обрађивање, те је била неопходна употреба воловске запреге, што је допринело развоју сточарства. У непосредној околини узгајале су се житарице, али приноси нису били довољни да подмире потребе града, па се жито увозило. Улцињани су били познати као трговци квалитетним грађевинским дрветом, које су допремали у Свети Срђ и тржнице по албанским лукама. У граду су били развијени и занати, нарочито обрада дрвета и камена, будући да се у документима Дубровачког и Которског архива често помињу мајстори каменоресци пореклом из Улциња. Још од илирских времена становници Улциња били су познати као гусари. Гусарење је представљало врсту привредне гране и у средњем веку. У граду је била развијена бродоградња у оној мери у којој су то његови економски потенцијали дозвољавали. Улцињани су били познати као добри поморци, тако да се њихова имена налазе на списковима чланова посада по разним средоземним лукама. Улцињ је ковао бакарне фо-



Улцињ на старој карти (крај 16. века)

ларе, новац незнатне вредности који се користио у локалном трговинском промету.

Улцињ је био седиште мале епископије, суфрагана барског архиепископа. Мада су улцињски епископи у два наврата, 1189. и 1238, признали јурисдикцију дубровачког архиепископа, то није оставило трајније последице.

Извори и литература: *ВИИНЈ* 2, 34; V. Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, 54, 79, 80; Š. Ljubić, *Listine* III, 328, 343; IV, 94, 109, 110, 115, et passim; V, 5, 6, 43, 60, 64, 69, 70, et passim; VI, 4, 21, 51, 107, 165, 183, 256; VII, 23–27, 30, 31, 118, 289; VIII, 21, 45, 94, 101, 113, et passim; IX, 317, 319, 438; X, 22, 53, 81, 83, 227, 366, 367, 445; *Acta Albaniae Veneta* I–1, 160, 162–163, 177, et passim; I–2, 302, 319, 380, 398, 404, et passim; I–3, 635, 737, 775–776, 875, et passim; II–5, 1221, 1229, 1234, 1238, et passim; II–6, 1505, 1510, 1568, 1592, et passim; II–7, 1791, 1792, 1805, 1811, 1813; II–8, 2174, 2178; II–10, 2288, 2297, 2316, 2341, et passim; II–11, 2502, 2503, 2516, 2523, et passim; II–12, 2850, 2864, 2871, 2873, et passim; II–13, 3136, 3140, 3182, 3193, 3264, 3292; II–14, 3297, 3302, 3312, 3317, et passim; II–15, 3542, 3557, 3569, 3570, et passim; II–16, 3809, 3810, 3874, 3902, et passim; II–17, 1473b, 3091b, 3640b, 3709b, 4009; III–18, 4791, 4794, 4802, 4920, 4951, 5018, 5040; III–19, 5117, 5199, 5206, 5242, 5251, 5301; III–20, 5354, 5371, 5434, 5463, et passim; III–21, 5662, 5670, 5678, 5683, et passim; С. Новаковић, *Законски споменици*, 79, 80; *ИЦГ* I, 4, 26, 71, и даље према регистру; II–1, 3, 21, 22, и даље према регистру; II–2, 5, 11, 18, и даље према регистру; *ИСН* 1, 162, 169, 187–188, и даље према регистру; *ИСН* 2, 48, 52, и даље према регистру; П. Мијовић — М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 29–33, 42, 143–146; Ђ. Бошковић — П. Мијовић — М. Ковачевић, *Улцињ* I, Београд 1981; П. Мијовић, *Улцињски циборијум*, Старинар 16 (1985) 91–103; М. Антоновић, *Град и залеђе*, 45–47, и даље према регистру.

К. Митровић

Ф

ФОЈНИЦА (Coyniza, Choynica, Quoeniza) — рудник сребра и значајан трговачки и занатски центар у средњој Босни, у жупи Лепеници. Током читавог средњег века Фојница је била под непосредном влашћу босанских владара. У историјским изворима први помен сеже у 1356. годину, али је насеље морало настати најмање деценију или две пре тог датума. Основано се претпоставља да је овде била смештена и босанска ковница новца. Фојница је била насеље отвореног типа, док је њену безбедност чувала тврђава Козоград у непосредној близини. Иако изузетно богато рудом, ово насеље не бележи напредак у другој половини 14, као ни у првим деценијама 15. века. Преокрет настаје тридесетих година 15. века, када Дубровчани у Фојници почињу да формирају своју насеобину, која у периоду 1430–1450. прераста у најјачу дубровачку колонију на подручју босанске средњовековне државе (бројала је 365 људи) и увелико привлачи и трговце из трга Високо, као и из Зворника. Тако је Вукац Мура, један од најистакнутијих чланова дубровачке заједнице у Високом, прешао у Фојницу тридесетих година 15. века. Такође, најугледнији члан дубровачке колоније у Зворнику, Будисав Славковић, после 1432. прелази у Фојницу, где се његов боравак може пратити све до 1460. године. Поред Дубровчана у Фојници су пословали и поједини Которани, као на пример Марин Бућа.

Почеци рударства у Фојници подударају се с доласком Саса за време бана Стјепана II Котроманића (1314–1353). Саси су својом стручношћу и применом савршеније технологије унапредили рударску производњу. Домаћи рудари су представљали најбројнију групу запослених у руднику. Фојница је спадала у ред развијенијих рудника, у којима је била извршена сложенија подела рада, па су овде топионичари (валтруци) улагали новац у куповину уситњене и опране руде, а потом се бавили њеним топљењем. Домаћи топионичари у Фојници изричито се помињу у неколико наврата.

Иако нема довољно података на основу којих се тачно може проценити обим производње сребра у Фојници, на основу сачуваних дубровачких података о извозу може се претпоставити да је она тридесетих година 15. века износила две до три тоне. Упоредо с привредним развојем насеља, мењао се и његов изглед. Као и у другим сличним рударским центрима и у Фојници се формирала пословна четврт, постепено су се отварале и радње трговаца (дућани). Материјални остаци с терена, као и писани документи из Дубровачког архива, указују да су се рударске јаме налазиле не само у околини већ и у самој Фојници, те да су ту обављани и сви радови у вези с прерадом и топљењем руде, чиме су смањивани трошкови транспорта. За Фојницу се такође зна да је било груписано по шест топионица у једној грађевини.

Унапређење рударске производње подстицало је и развој трговине, у коју су поред Дубровчана били укључени и домаћи људи. Поред племенитих метала, на фојничком тргу се одвијала значајна трговина тканинама, увезеним из Дубровника и Италије. На основу инвентара радњи наведених у тестаментима дубровачких трговаца може се закључити да се у Фојници није само одвијала трговачка размена, већ и потрошња, те да су њени становници имали могућности да купују луксузну робу, попут сребрнине и луксузних тканина.

Поред трговине, у Фојници су се развили занати, нарочито златарски због близине богатих налазишта сребра. Овим занатом бавили су се углавном Дубровчани, док су се домаће занатлије бавиле папучарским, кројачким, крзнарским и штавилачким занатом. Домаћи људи из Фојнице позајмљивали су новац од Дубровчана ради трговине. Активним учешћем у рударству, трговини и занатству домаћи људи почињу да стичу капитал, а из њихових редова се бирају пургари, цариници, чиме је на помолу стварање новог друштвеног слоја. Педесетих година 15. века, Дубровчани почињу да се повлаче из Фојнице, мада први османски пописи овог насеља у њему бележе чак 329 потпуних и двадесет самачких домаћинстава, што указује да је и у другој половини 15. века Фојница представљала једно од највећих и најзначајнијих насеља на територији некадашње босанске државе.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: D. Kovačević-Kojić, *Fojnica u srednjem vijeku*, 36–61; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 34, 46, и даље према регистру; С. Ћирковић, *Производња злата, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка новог века*, Работници, војници, духовници, 87.

Е. Миљковић

Х

ХЛАПОВА ПОЉАНА (**Хлапова полıана**) — трг у Поморављу, на месту данашњег Лапова. Среће се у повељи кнегиње Милице и њених синова Стефана и Вука манастиру св. Пантелејмона 1395. године. У документу се наводи да је извесни војвода Михајло подарио манастиру Хлапову пољану са свим засеоцима, метохом, међама села и половином прихода од скеле („половином брода“) на Морави. Иако није изричито напоменуто, нема сумње да је Хлапова пољана играла улогу локалног трга. Претпоставља се да би војвода Михајло, споменут у овом документу, могао бити идентичан са истоименим властелином који је 1398. дојавио Стефану Лазаревићу о завери против њега и/или војводом Михајлом, споменутим у српској војсци 1413. приликом сукоба са османским принцом Мусом.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Законски споменици*, 519; С. Мишић, *Саобраћај на Дунаву и његовим притокама у средњовековној Србији*, „Черно море между изтока и запада. Река Дунав мост между народи и култури“, IX Понтийски четения, Варна 2004, 139; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 47–48; М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века*, 99–100;

А. Узелац

ХОДИДЈЕД (Codidich, Hodyded, Hoddided, Chodidich, Chodidieth, Chodidied, Codiviet, Codidieb) — град у жупи Врхбосни. Његови остаци леже на високом гребену изнад састава речица Пањанске и Мокрањске Миљацке. На врху брега налазила се мања цитадела с кулом. Над литицама са источне, јужне и западне стране налазили су се бедеми. Уз њих су били ослоњени стамбени објекти који су сачувани у равни подрумских просторија. На североисточној страни налазила су се два паралелна бедема кроз које се улазило у тврђаву. Спољни бедем је био дебљине око 2,20 метара; иза њега према унутрашњем бедему био је усечен ров. Унутрашњи бедем првобитно је био широк око 1,90, а накнадно је појачан новим зидним платном дебљине око 2,20, тако да је на крају био широк око 3,10 метара. Према начину градње, овој млађој фази припадају и два бедема која се пружају до литица на западној страни где се налази и једна изолована полукружна кула. Могуће је да је утврђење настало у другој половини 14. века. Касније је дограђивано уз ојачања која указују на време употребе опсадних топова. Подграђе Ходидједа образовано је над десном обалом Мокрањске Миљацке, око два километра од утврђења, на простору истоименог села.

Обично се сматра да је Врхбосна, а тиме и Ходидјед, почетком 15. века припадала кнезу Павлу Раденовићу. У прилог томе говори чињеница да је након убиства његово тело Влатко Тумарлић, који се касније помиње као човек војводе Радослава Павловића, однео у Врхбосну. И поред тога, за ову тврдњу нема несумњивих доказа, тако да постоји и претпоставка да је град могао бити у рукама Сандаља Хранића, за којег се зна да је држао Мокро на Гласинцу и био сувласник оловске царине. Могуће је да је Ходидјед у руке Сандаља Хранића прешао или убрзо после смрти кнеза Павла, када је покушана подела његових земаља, или нешто касније. На основу писма краља Твртка II из септембра 1430. изнета је претпоставка да су Врхбосна и Ходидјед дошли у руке Турака 1428/29. године. Познат је и податак према којем је Марко Таловац у име краља Жигмунда заузео 1434. град Ходидјед — *recuperatio castri Hoddided in Boznenzi regno*. Питање је од кога је преотео град и да ли је реч била о Турцима. Пре смрти Сандаља Хранића (март 1435), немамо вести на основу којих би се могло закључити да су Турци трајно држали Врхбосну и Ходидјед. Након смрти војводе Сандаља долази до интервенције Турака, које је предводио војвода Барак, син скопског крајишника, који су том приликом вероватно заузели Врхбосну и Ходидјед. Град је у турским рукама био и 1439. године. На основу повеља краља Алфонса V из 1444. и краља Фридриха III из 1448, Ходидјед се налазио у рукама Стефана Вукчића Косаче. Уколико су Турци успели да заузму и држе град 1435/36, свакако су негде 1442/44. морали да се повуку због ситуације на Балкану, те је град доспео у Стефанову власт. У повељи краља Алфонса V из 1454. године Ходидјед се не помиње, јер њиме у то време опет господаре Турци. Поуздане вести о турској власти над Врхбосном и Ходидједом имамо од 1451. године. Априла исте године Дубровчани су саветовали Јанку Хуњадију да истера Турке из Ходидједа. У једном домаћем извору помиње се 19. јула 1453. „крајишник

господарев… на босанском крајишту“, на основу чега се може претпоставити да су Турци у то време у запоседнутом делу Босне основали своју управну јединицу. У попису из 1455. она се назива *Vilayet Hodided* и *Vilayet Saray-ovasi*. У овом попису први пут се помиње и војвода Врхбосне.

Град Ходидјед је чинио територијално језгро истоименог вилајета и тада је имао посаду коју је поред диздара чинило још двадесетак људи. Код града се налазило село Ходидјед које је имало 36 хришћанских кућа, чији су становници били дунђери који су служили граду, при чему нису плаћали никакве порезе ни намете. Краљ Стефан Томаш је у пролеће 1459. заузео подграђе Ходидједа и опседао турску посаду. У писму угарском краљу, 26. априла 1459, Дубровчани наводе да је босански краљ попалио *burgum qui magnus erat et populo plenus*. Према турском попису из 1468/69, посаду тврђаве Ходидјед чинили су диздар, имам, ћехаја и још двадесетак људи. Истоимено село је у то време имало седам кућа муслимана, четрдесет хришћанских кућа и петорицу неожењених хришћана.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Ć. Truhelka, *Tursko-slavjanski spomenici dubrovačke arhive*, GZM 23 (1911) 328, 331, 332; L. Thallóczy, *Studien*, 362, 379; H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 15, 60–62; A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, 70, 196–202; М. Мандић, *Археолошке цртице из Босне*, Старинар 4 (1928) 10–11; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 235–241, 255; Ђ. Мазалић, *Старине по околини Сарајева*, ГЗМ 51 (1940) 16–22; K. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Zagreb 1951, 132, 133; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, 14–15; M. Vego, *Naselja*, 46–47; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 79, 137, 279; A. Bejtić, *Srednjovjekovni grad Hodided bio je na Vratniku i Sarajevu*, Radovi ANUBiH 64 (1929) 107–148; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 27–31, 35–37, 119; М. Поповић, *Утврђења Земље Павловића*, Земља Павловића, Средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 98–100.

С. Рудић

ХОЧА (**тръгъ Хоча, Ходьча, Хотча, Хотьча**) — данас село Велика Хоча, које се налази пет-шест километара југоисточно од Ораховца. У селу постоји у целини или у остацима дванаест цркава, грађених или обнављаних у периоду између 12. и 16. века. Виноградарство је нераскидиво повезано са историјом Хоче од њеног првог помена у историјским изворима. Сачуване винице, или пивнице, објекти за смештај грожђа и чување вина, изузетни су споменици који сведоче о вишевековној култури гајења винове лозе и производње вина.

Повељом манастиру Хиландару 1198. велики жупан Стефан Немања поклања манастиру Хиландару између осталих прихода и *Хочу и другу Хочу, а ту и трг*. Краљ Милутин потврђује Хиландару дарове својих претходника и *у Призрену обе Ходче, Доња и Горња*. Краљ Стефан Дечански издаје повељу Хиландару 8. фебруара 1327. у којој се помиње *метохија хотчка*. Хотачка метохија формирана је још оснивачком повељом Симеона и Саве, и она је на почетку имала девет села: Непробишта, Момушу, Сламодражу, Ретивљу, Трње, Ретивштицу, Трновац и Горњу и Доњу Хочу, трг у Хочи, два винограда и четири пчелињака. Током времена, нека села нису остала у поседу метохије, док су јој нека придодата. Тако у већ наведеној повељи краља Стефана Дечанског у хотачку метохију спадала су села: Горња и Доња Хоча, Сламодража, Непробиште, Момуша, Добродољани, Избишта, Команово Селиште и Јањино. У метохији се плаћала царина од вина *што се износи и извози*. Јовану, иконому хочанском, краљ Душан 1342. даје властелинство цркве св. Николе Мрачког. Приликом боравка на Светој гори 1348, цар Душан даровао је и потврдио раније поклоне манастиру Хиландару. У тој значајној повељи наводе се и *у жупи призренској црква светог Николе у Хотчи, и села Хотча Горња и Доња*. Госпођа Мара, жена Вука Бранковића, са синовима Гргуром, Ђурђем и Лазаром, приложила је 1406. болници манастира Хиландара сто унчи од хочанског трга.

Османлије су заузеле Хочу 1455. године. Османски пописи из 16. века бележе *базар* Хочу као центар нахије са искључиво хришћанским становништвом. По једном од ових пописа насеље је имало сто пореских кућа у три махале: Вучјаку, Филипу и Доњем крају.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Законски споменици*, 384, 393, 396, 408, 421, 430, 464; М. Ивановић, *Црквени споменици XIII–XX век*, Задужбине Косова, Призрен — Београд 1987, 412; М. Живојиновић, *Историја Хиландара* I, 221–222; Б. Зарковић, *Хотачка метохија: први хиландарски посед у Србији*, Лепосавић — Косовска Митровица 2002; М. Ивановић, *Велика Хоча кроз векове*, Велика Хоча, бисер Метохије, Београд 2003, 21–44; М. Ивановић, *Цркве Велике Хоче*, ibidem, 45–77; М. Ђекић, *Традиционално градитељство Велике Хоче*, ibidem, 79–122; С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару*, ССА 5 (2006) 65–81.

В. Петровић

ХОЧА (**Хотча**, Choca, Coza, Choza) — налазила се на Дринском путу, на ушћу Ћехотине у реку Дрину. Средњовековно језгро насеља налазило се у троуглу који образују Дрина и Ћехотина и на падини брежуљка где је данас сахат-кула, трг и Царева џамија. Под именом Хоча први пут је забележена 1366. као трг и караванска станица. На месту Цареве џамије откривени су остаци цркве из 13. века, а у то време вероватно је постојало и насеље. У дубровачким изворима често се поми-

ње насеље *de Drina*, што је старији назив за Хочу. У изворима се означава као *mercatum*, ређе *forum*. Она је за многе караване из Приморја била завршна тачка на путу преко Чемерна и долине Сутјеске. У уговорима с власима — поносницима, у периоду од 1368. до 1436. она је често циљ каравана који долазе из Дубровника. Исто тако, из ње су кретали каравани за Дубровник, као, на пример, један 1446. с пет товара воска.

У близини Хоче, високо над долином Бистрице, налазе се остаци средњовековног града и гробнице. С југоисточне стране налазе се остаци бедема са три степенасто лоциране квадратне куле. У тврђави се налази разрушена камена гробница, исклесана у живој стени. А на брду Градац, на десној обали Дрине, налазе се остаци тврђаве, која је накнадно подигнута да штити трг.

Дубровачки трговци често долазе на овај трг, где се формира стабилно тржиште, нарочито познато по трговини воском, кожама и тканинама. Главни извозни артикл је восак, а увозни со и тканине. Метали су стизали из Сребренице и Олова а црвац из Србије. Погодан положај у аграрном окружењу доприноси развоју трга. Ту се прикупљају вишкови житарица из целог краја, а увозе се велике количине тканина. Дубровчана је овде било већ и 1402, а у периоду од 1422. до 1448. у Фочи је боравило укупно 95 дубровачких трговаца. Поред Праче, ово је највећа дубровачка колонија у овом делу српских земаља. У Хочи се развија и занатство, а ту се срећу и дубровачки златари. Срећу се и друге занатлије, као што су тулари, лукари, а посебно је био развијен кројачки занат.

Хочани се и сами укључују у трговину, посебно се истичу чланови породице Нартичић. Први домаћи трговци јављају се већ 1401. године. У периоду од 1401. до 1449. у Хочи се помињу 82 домаћа трговца. Они се удружују ради заједничке трговине и задужују код дубровачких кредитора. По интензитету задуживања, од хочанских трговаца у овој области активнији су само они у Прачи. Фоча постаје центар домаћег пословног света, појединци послују и с капиталом већим од 1.000 дуката. Међу њима се посебно истичу Радета и Радивој Цријеповић, Радич и Добровук Миомановић. Радета се бавио и новчарским пословима, као један од најимућнијих трговаца у Хочи. На почетку 15. века један од најактивнијих је Обрад Матичић. Прибисав Вукотић, трговац, неко време кнез Хоче, од средине 15. века води послове херцега Стефана Вукчића Косаче. Из Хоче је и трговац Обрад Нартичић који је припадник ситне властеле. Дубровачки трговац Радич Утвичић, који се помиње у периоду 1425–1446. у судским комисијама у Хочи, родом је са овог трга и сродник је познате породице Тезаловић. Трговци из Хоче тргују и у Горажду, Поддобруну, Прачи.

Трг Хоча се налазила у земљи Дрини, која је после 1355. припала породици Војиновић — Алтомановић. После *расаīа* Николе Алтомановића, Фоча је припала босанској држави, а на простору земље Дрине уздиже се породица Косача. Турци су Босну 1463. напали преко Хоче, где су накратко били присутни и 1444. и 1455. године. Трг је свој пуни економски и демографски развој доживео у доба херцега Стефана Вукчића Косаче (1434–1466). Локалну власт је представљао кнез који се први пут помиње 1435 (Радета Цријеповић), а 1439. ту функцију врши Радич Утвичић. Херцег је на овом тргу имао свог пристава, а можда и неке друге органе управе. Трг је био отворено насеље с централним простором и јавним зградама око њега. У Хочи су постојале две цркве: једна на месту данашње Цареве џамије, а друга на десној обали Ћехотине, на Каурском пољу. Хоча је својом функцијом јаког трга доприносила урбанизацији Подриња, посебно у првој половини 15. века.

Хоча је пала у руке Турака 1465, а у попису из1468/69. има 169 кућа и седамдесет неожењених, што чини око 915 становника. Са овим бројем становника она и под Турцима представља значајно насеље, а то потврђује и чињеница да су они у Хочу сместили седиште кадилука. Када су Турци пописивали Хочу затекли су локалитете Митрополитов двор и Митрополитов ступ, што говори да је митрополит овде имао свој двор и имања.

Извори и литература: М. Динић, *Из Дубровачког архива* III, Београд 1967, бр. 54, 57; AL BiH 3, 1988, 124–125; Р. Јеремић, *Хас Фоча*, Гласник СГД 11 (1925) 94–102; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска ūрговина*, 312, 317; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, према регистру; Б. Храбак, *Фоча до краја XVIII века*, 17–36.

С. Мишић

ХРАМ (Hram) — османска тврђава која је до данашњих дана очувана у селу Рам на Дунаву, западно од Великог Градишта. Будући да је код Рама погодно место за прелаз преко Дунава, и на десној и на левој обали реке постојала су још античка утврђења (каструм Ледерата, око километар низводно од села Рам, и каструм на острву Сапаја код Банатске Паланке). Могуће је да је на месту садашње рамске тврђаве била нека издвојена кула која је припадала Ледерати, што се без даљих археолошких истраживања не може са сигурношћу тврдити. У средњем веку, насупрот Раму развио се град Х(а)рам, који се јавља у изворима почев од 12. века, у вези с византијско-угарским борбама. О браничевском Храму, међутим, из средњег века нема помена. Османска тврђава подигнута је тек



Тврђава Храм — данашњи изглед



Тврђава Храм — йоглед с Дунава

1483, по наређењу султана, да би се обезбедила дунавска граница од угарских упада.

Храм је изразито артиљеријско утврђење, изграђено у време примене ватреног оружја. Смештено је на стеновитој заравни изнад самог Дунава, одакле се могла контролисати пловидба реком. Основа тврђаве је неправилни петострани полигон, унутрашње површине 25 са 35 метара, са зидовима неједнаких дебљина. На угловима се налази пет кула различитих облика, а и на кулама и на бедемима постоје топовски отвори. Унутар тврђаве видљиви су остаци грађевине за коју се сматра да је џамија султана Бајазита II, позната из писаних извора. Поред џамије, у тврђави се налазила и диздарева кућа. Подграђе (варош) простирало се вероватно са јужне и источне стране тврђаве, где се терен благо спушта према Дунаву, али и на узвишици насупрот тврђави. Чини се да је караван-сарај настао истовремено с тврђавом. Његови остаци налазе се око 50 метара југоисточно од тврђаве, и служе данас као ограда око касније саграђене цркве. У Храму је Али-бег Михалоглу подигао хамам, чији је приход био намењен издржавању његове нишке завије. Остаци хамама леже у близини саме тврђаве, источно од ње.

Пре подизања тврђаве, 1467, село Храм имало је 56, а 1476. године 38 кућа. Становници су били ослобођени харача, испенџе, десетка и осталих дажбина, јер су двадесеторица житеља даноноћно чувала стражу на обали Дунава. По изградњи утврђења, у коме су 1488. служили мустахфизи и азапи, село је прерасло у варош, у којој се одржавао пазар с правилима трговине регулисаним посебном канун-намом.

Извори и литература: *ВИИНЈ* IV, 9–13, 80, 118–119; D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 22–23; M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 84–85; Evlija Čelebi, *Putopis*, 546; А. Дероко, *Средњовековни утврђени каравансерај у Раму*, Старинар н. с. 2 (1951) 150–152; Г. Симић — З. Симић, *Град Рам*, Саопштења 16 (1984) 31–55; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, 148–150; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 143–144; Е. Миљковић — А. Крстић, *Браничево у 15. веку*, 77–79; М. Цуњак, *Рам и рамска тврђава кроз векове*, Пожаревац — Смедерево 2008.

А. Крстић

ХРСОВАЦ (Creseuaz, Hersowetz, Chrsonam) — град у Доњем Полимљу. Л. Талоци га је убицирао на левој обали Лима, изнад Северина, али је та убикација непоуздана. М. Вего га ставља испод Северина, што је вероватнија локација, посебно што на том простору постоји локалитет Градина на коти 1.191, који није истражен.

Хрсовац или Рсовац помиње се само у повељама издатим херцегу Стефану Вукчићу Косачи, и то у све три (1444, 1448, 1454). Имао је искључиво војно-стратешку намену у низу утврђења у Полимљу, на граници према српској Деспотовини.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 361, 379, 398; M. Vego, *Tri povelje o posedima hercega Stjepana Vukčića Kosače*, 469, 472, 484; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 235; Д. Спасић, *Средњовековни утврђени градови Средњег Полимља*, МЗ 2 (1997) 64.

С. Мишић

ХРТАР — трг у источној Босни, на десној обали Дрине, низводно од Вишеграда. У време постојања средњовековне босанске државе Хртар је био трг без већег значаја. Вероватно је настао пред пад под Турке. Према турском попису из 1468/69, пазар Хртар је имао 81 хришћанску кућу, двадесет неожењених хришћана и скелу. Хртар је био седиште истоимене нахије у вилајету Павловић.

Извори и литература: A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, 43; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 107 нап. 134; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 117, 130–131.

С. Рудић

ХУМ (Choni Vdrabez, Chow, Come, Chum) — град у жупи Дебрец, у Горњој Неретви, вероватно се налазио близу града Велетина. Овај град се помиње у повељама краља Алфонса V Арагонског из 1444. и 1454, као и у повељи краља Фридриха III из 1448, којима се потврђују поседи херцегу Стефану Вукчићу Косачи. Такође, овај град се помиње и у дубровачким актима из пролећа 1465. када су неки људи Ђурђа Чемеровића из Велетина опљачкали једног Дубровчанина на херцеговој територији у близини града Хума. Овај Хум не треба поистовећивати са Хумом који помиње Константин Порфирогенит. Предео горње Неретве, у коме је убициран Хум о коме је овде реч, није припадао Захумљу у 10. веку. По свему судећи, у области херцега Стефана постојао је град Хум на самом ободу Хумске земље у 15. веку. О величини и тачном положају града нема података, али се може претпоставити да је као и други градови у долини Неретве штитио трговачки пут у долини те реке.

Извори и литература: L. Thallóczy, *Studien*, 361, 379, 398; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 233–234; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 146.

М. Копривица

Ц

ЦАВТАТ (Πίταυρα, Civitas Antiqua, Civitas Vetus, Epitauros, Epidaurus, Epidaurum, **Єпитавꙋь**, **Цаптать**, Zeptat) — град, подигнут на малом полуострву, око петнаест километара југоисточно од Дубровника. Епидаурус је најпре био грчка колонија, мада се у изворима први пут изричито помиње 17. године нове ере. У време римске власти град је био важно административно и црквено седиште *(civitas episcopalis)*. Древни Епидаурус страдао је за време аварско-словенске најезде на Илирик 614. године, а преживели становници склонили су се на оближњу хридину и тако образовали насеље из кога се доцније развио средњовековни Дубровник.

На месту античког Епидауруса поникао је средњовековни град Цавтат, који се развијао у сенци много већег и богатијег Дубровника. Затон с Пољицама, Ријека, Шумет и жупа Жрновница с Цавтатом представљали су подручје првобитног дубровачког дистрикта, тзв. Астареје. Будући да су се Шумет и Жрновница с Цавтатом налазили у Травунији, Дубровчани су били принуђени да господарима ове области плаћају посебан данак — могориш. Уговором из 1186. рашки велики жупан Стефан Немања признао је Дубровчанима њихову *hereditas*, односно Астареју. У уговору који су 1253. закључили с бугарским царем Михаилом Асеном а против српског краља Стефана Уроша I, Дубровчани су тачно навели међе свога дистрикта, при чему је истакнуто да граница пролази недалеко од Цавтата поред цркве св. Ђорђа. Године 1301. дошло је до рата између Дубровника и српског краља Милутина, којом приликом су српске снаге причиниле одређене штете у непосредном залеђу Цавтата. Мир је закључен у Врхлабу 14. септембра 1302. и том приликом српском краљу је припао град Цавтат са околином.

У време распада Српског царства, после смрти цара Душана, Цавтатом је завладао најпре Војислав Војиновић, а потом и његов синовац Никола Алтомановић. После 1373, тај крај дошао је под власт босанског краља Твртка I. У време рата који су Угарска и Ђенова водиле против Венеције, у Цавтату су се 1379. у тајности састали которски и дубровачки представници са заповедницима ђеновљанског бродовља. Которани су том приликом обећали да ће збацити млетачку власт и вратити се под окриље угарског краља. После смрти Твртка I, у залеђу Дубровника завладали су браћа Санковићи, који су повељом од 15. априла 1391. Дубровчанима предали Конавле с Цавтатом. Међутим, Санковићи су поражени у сукобу с Влатком Вуковићем и Павлом Раденовићем, који је убрзо овладао подручјем Конавала. Током 1409, у време обрачуна краља Ладислава Напуљског с присталицама Жигмунда Луксембуршког у Далмацији, напуљске лађе су у више наврата користиле пристаниште у Цавтату као базу за своје деловање.

Радослав Павловић је 31. децембра 1426. Дубровчанима продао свој део Конавала с Цавтатом за 13.000 дуката и 600 перпера годишњег данка. Из безбедносних разлога Дубровчани су почели да прокопавају танку превлаку која је полуострво на коме се Цавтат налазио повезивала с копном, како би га претворили у острво. Овај поступак озлоједио је Радослава Павловића, те је против Дубровчана повео тзв. Конавоски рат (1430–1433), који није променио прилике у овом делу Приморја. У Цавтату се од тог времена налазило седиште капетана, док је за Конавле био надлежан посебан кнез који је столовао у Придворју. У време рата који су Дубровчани и њихови савезници водили против херцега Стефана Вукчића Косаче, град Цавтат је играо значајну улогу. Његова лука пружала је уточиште ратним бродовима, а борбе су се водиле и у његовој непосредној околини. У лето 1451. херцег Стефан порушио је цавтатске бедеме под изговором да су то од њега тражили житељи Конавала и Обода. Након овог догађаја Цавтат је опасан дрвеним бедемима. Пред крај рата 1453/54. године Дубровчани су у Цавтату прогласили азил за дужнике, чиме су хтели да парирају политици насељавања Новог коју је водио херцег Стефан Вукчић. Мада је током рата херцег завладао читавим Конавлима, изузев градовима Цавтатом и Соколом, мировним уговором од 10. априла 1454. вратио је Дубровчанима раније стечене поседе. Од тог времена Цавтат се налазио у саставу Дубровачке републике.

Извори и литература: *ВИИНЈ* 2, 20–21; V. Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, 54, 70–71; Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, izd. F. Rački, Zagreb 1894, 50; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 217, 300, 336, 381, 411; *Monumenta Ragusina* III, 161; IV, 92, 132, 175, 179, 191, 217, 237; V, 14, 35; T. Smičiklas, *Codex Diplomaticus* IV, 531; X, 263; XI, 179; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 317, 329–332; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 24, 124, 306, 307, 310, 312, et passim; II, 38, 101, 106, 149, 468; N. Lonza — Z. Šundrica, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392*, 228, 266, 386; *Историја Црне Горе* I, 58, 99, 115, и даље према регистру; II–2, 38, 57, 241, 494, 523; *ИСН* 1, 149; *ИСН* 2, 232; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 13, 15, 51, 52, 54, 66, 227, 228, 347; II, 163, 181, 280; С. Ћирковић, *Историја*, 146, 171, 211, 261–262, 298, 301; Исти, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 32, 53, 153, 155, и даље према регистру; Б. Ферјанчић, *Византија и јужни Словени*, 20–21; N. Klaić, *Povijest Hrvata*, 112–115; V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808 (od osnutka do 1526)*, 5, 17, 33, 46, 47, et passim; E. Kurtović, *Motivi Sandaljeve prodaje Konavala Dubrovčanima*, Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku 38 (2000) 113; A. Marinković, *Teritorijalno širenje Dubrovačke komune/Republike i crkve njezinih svetaca*, ibidem 45 (2007) 226, 230; T. Živković, *On the foundation of Ragusa: the tradition vs. facts*, ИЧ 54 (2007) 9–25; С. Мишић, *Повеља браће Санковић*, ССА 7 (2008) 113–129.

К. Митровић

ЦЕРНИЦА (Cernize) — трг у Херцеговини, изнад Гацка, на Дубровачком друму, на граници с Босном. У документима из Дубровачког архива први пут се помиње 1378. године. Настала као караванска станица, Церница је прерасла у развијени трг, који је врхунац свог развоја достигао за време херцега Стјепана Вукчића Косаче. Велики број домаћих људи из Цернице био је ангажован у различитим пословним активностима с Дубровчанима, али обим трговачке размене није био много велики. Поред мањих количина жита, меда и стоке, Церница је била трг одакле су се извозиле разне врсте кожа и восак. У османском попису Босанског санџака из 1468/69, Церница је убележена као насеље са 81 потпуним и осамнаест самачких домаћинстава.

Извори и литература: Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 44, 52, 92–93, 108–109, 191, 226, и даље према регистру; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, 258–259, 261–263, и даље према регистру.

Е. Миљковић

Ч

ЧАЈНИЧЕ — средњовековни трг и рудник, данас истоимени градић, налази се у котлини између Чивчи-брда (1.324 m), Цицеља (1.281 m) и Брда код Чајнича (741 m) на реци Јањини. Околина Чајнича је богата многобројним воденим токовима. Током средњег века налазило се на путу Фоча–Пљевља, који је пролазио преко Ковач-планине.

Средњовековно Чајниче није ближе познато из историјских извора. Нешто података доносе тек турски пописи. Први пут спомиње се 1468/69, у дефтеру Босанског санџака. Да се током средњег века ту налазио важан рударски центар сведочи чињеница да је још приликом тог првог пописа записано као пазар Чајниче с рудником гвожђа, шест самокова и 415 пећи за таљење. Према раним турским изворима, налазило се у жупи Међуречје. У турско време ту се налазила и ковница новца.

На самом улазу у Чајниче, са северне стране, налазе се данас две цркве — Стара и Нова, једна поред друге, обе посвећене Успењу пресвете Богородице. Под истим именом спомиње се и чајничка црква 1492, у запису који се налази на корицама Пролога, који се чува у садашњој ризници храма. Сматра се да се налазила испод Старе цркве, која је више пута обнављана, али до данас на том простору нису вршена никаква археолошка истраживања. Према народном предању, у Чајничу је постојала и црква на брежуљку Кик, у селу Камен, који се налази преко пута брежуљка на коме стоје данас познате православне цркве. Чајниче је свој успон доживело у првој половини 15. века.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: M. Vego, *Naselja*, 28; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 19, 48; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 87, 103, 109, 152, 226, 303; D. Kovačević-Kojić, V. Palavestra, Z. Kajmaković, *Drina u doba Kosača*, NS 14–15 (1981) 132, 137; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 18, 136, 139, 195, 184, 188, 195, 203, 234; С. Ћирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ћук, *Старо српско рударство*, према регистру.

А. Фостиков

ЧАЧАК *в. Градац*

ЧЕСТИН (**Честинь**, castrum Chestyn, Chezthyn, Cseztin, Cheznek) — утврђење, чији се остаци налазе на око пет километара источно од варошице Груже, на брду Градини, изнад села Честина и ушћа Божанске реке у Честинску реку, леву притоку реке Груже. На утврђењу нису вршени археолошки радови па се о његовој просторној структури могу дати доста уопштени подаци. Основа утврђења има облик неправилне елипсе, чије је дужа страна (око 85 метара) оријентисана приближно у правцу запад–исток, а краћа (око 40 метара) приближно у правцу север–југ. На источном бедему, при врху падине, видљиви су остаци једне куле. Слична фотификацијска решења (основа у облику неправилне елипсе, једна кула) јављају се више пута у рудничком и гружанском крају: Сребрница под Рудником, Јеринин Град код Пајсијевића у Гружи и на Градини код Ђуревца на Руднику.

Помиње се у оштећеном надгробном натпису неименованог властелина који је владао Честином 33 године. Постоје два различита тумачења натписа: по једном, овај натпис је настао за време великог жупана Алтомана и његовог сина жупана Николе, шездесетих година 14. века; по другом, прочитани део се не да уклопити у познату генеалогију породице Војиновића, јер би овде било пре речи о другом Алтоману који је син Николе. Недвосмислени подаци о Честину односе се на продор угарске војске у јесен 1389. Жигмунд Луксембуршки, угарски краљ, освојио је тада српска утврђења Борач и Честин. Седам повеља краљ Жигмунд издао је под Борчем, где се очигледно налазио главни штаб угарске војске. Угри су оставили посаде у освојеним градовима, а краљ Жигмунд је још три пута предузимао походе у Србију — 1390, 1391. и 1392. године. У походу из 1390. краљ је стигао до Островице где је издао повељу. Честин се не помиње у сачуваним повељама које говоре о овим походима. После Никопољске битке и слома Вука Бранковића, угарска војска је 1397. заузела Борач а безуспешно је покушала да освоји Честин и Неваде.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, ИГ 1–2 (1959) 93–120, 100; Р. Станић, *Натпис из села Годачице код Краљева*, Старинар 24–15 (1973–74) 131–138; М. Динић, *Област централне Србије у средњем веку*, 60; В. Јовановић, *Борач и Честин. Прилог проучавању средњовековних градова у Србији*, ИГ 1–2 (1985) 7–32; С. Ћирковић, *Неваде — непознати утврђени град у*

Србији, ИГ 1–2 (1995) 13–21; Г. Тошић, *Надгробни споменици из збирке Народног музеја у Краљеву*, Гласник САД 13 (1997) 369–376.

В. Петровић

ЧЕТВРТИНЕ (Cetvrhtine) — средњовековни трг. Под овим именом, колико је познато, спомиње се само једанпут почетком 15. века, 15. јула 1404, и то као трг. Према мишљењу Д. Ковачевић-Којић, иза овог имена крије се трг Четвртковиште, познат из турског сумарног пописа Босанског санџака из 1468/69. као трг у нахији Кладањ. У средњем веку припадао је жупи Усори. Као стални трг вероватно је формиран око сајмишта (локалитет где се одржава сајам) на коме се четвртком трговало, по чему је и добио своје име. Има мишљења и да је Четвртковиште и сам данашњи Кладањ.

Извори и литература: Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 78, 85; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 126

А. Фостиков

ЧЕТВРТКОВИШТЕ — средњовековни трг, као тип отвореног насеља, који су Турци затекли на простору данашње Бијељине. Свој назив је добио према седмичном дану када се трговало. Четвртковиште се развило на раскрсници путева који су водили из долине Спрече и из Подриња, ка Илоку и Дмитровици. Други назив насеља — Бијељина, помиње се као место где се налази фрањевачки самостан 1385/90, који припада мачванској кустодији Босанске викарије. У Бијељини је 1446. био нападнут и опљачкан један дубровачки трговац. Након османског освајања, око 1512/26, створена је нахија Бијељина.

Извори и литература: J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci* I, 37–38; М. Динић, *За историју рударства*, 37; A. Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, POF 12–13 (1965) 47–74; A. Handžić, *Dva prva popisa*, 111, 145, 167, 168, 178; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 78, 85.

Т. Рибар

Ш

ШАТИ (Satti, Sathum, hapax Zappa, Siaticho) — тврђава, североисточно од Дања у албанској Црној Гори (*Montanea Negra*, *Mal Ixii*). Од тврђаве почетком 20. века стајали су само незнатни остаци и нешто боље очувана рушевина цркве св. Николе са звоником који се уздизао петнаест метара у висину, али овде су највероватније у питању остаци бенедиктинске опатије св. Софије.

Први пут је поменут у изворима 1396. у уговору којим Ђурађ II Страцимировић препушта Скадар, Дриваст и Дањ Млечанима. Уговор тада није остварен у потпуности, јер се у Шатију и Дању учврстио господар албанске Црне Горе, Која Захарија. Под околностима које није могуће расветлити, Венеција је закратко освојила Шати и за њеног првог капетана поставила Прогона Дукађина који је ускоро погинуо у борбама с Турцима. Вероватно тада је град поново дошао у посед Захаријâ. Судбину Дања и осталих породичних поседа пратио је и Шати, који је 1444. дошао под власт Венеције. У рату Венеције са Скендербегом тврђаву су 1448. освојили Дукађини. Пошто се Скендербег помирио с Венецијом и ушао у формални савез с њом 1458, Дукађини су пристали да је врате, али су је претходно разорили. Међутим, пре него што је договор реализован, Скендербег је потиснуо Дукађине из Шатија и Рогаминије. На састанку у Љешу почетком јуна 1459. Скендербег је пристао да га преда Венецији. Тада се последњи пут помиње у изворима.

Извори и литература: *Acta Albaniae* II, 156, et passim; *Acta Albaniae Veneta* I–2, 331, et passim; N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l' histoire des croisades au XV siècle* III, Paris 1902, 193; Š. Ljubić, *Listine* IV, 367, et passim; И. Божић, *Немирно Поморје XV века*, 215, et passim; Th. Ippen, *Stare crkvene ruševine u Albaniji* I–II, GZM BiH (1899) 13–23; GZM BiH (1900) 83–98; *ИЦГ* II–2, 2, 62; K. Jireček, *Skutari und sein Gebiet im Mittelalter*, Illyrisch-albanische Forschungen I, München — Leipzig 1916, 94–124; M. v. Šufflay, *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien*, Illyrisch-albanische Forschungen I, München — Leipzig 1916, 271.

М. Антоновић

ШИРОКИ БРОД (Suffada, Sufat, Zufada, Semphanday, Semphade, **Широки бродь**) — трг и прелаз преко Дрима у близини Љеша. Идентификација Широког Брода и Шуфаде дуго је била спорна у науци. Старији истраживачи су сматрали да се Широки Брод налазио на Дриму узводно од Љеша, неки су га тражили на ушћу реке Ишми и поистовећивали с тамошњим тргом који је носио име реке на чијем се ушћу налазио. Савремена наука је дошла до закључка да се имена Широки Брод и Шуфада односе на исти трг који је био осам миља удаљен од Љеша и до кога се могло доћи бродовима. Алувијални наноси Дрима потпуно су обрисали трагове људске активности на овом подручју.

Под својим српским именом трг се први пут помиње у повељи којом краљ Стефан Душан потврђује манастиру св. Николе у Врањини право на тридесет спуда соли. Цар Душан је 1348. даровао новооснованом манастиру св. Арханђела право на 400 спуда соли са Широког Брода. Није извесно да ли се помен Широког Брода у повељи краља Милутина манастиру Бањској односи на трг код Љеша или неки други локалитет у Зетском приморју. Приликом похода на Карла Топију, браћа Балшићи су 1368. ослободили дубровачке трговце дањске царине повељом издатом у овом тргу.

Премда се налазио у релативној близини Љеша, Широки Брод није стално припадао Венецији. Још 1403. одбили су захтев Димитрија Јониме да један његов трговац овде слободно почне трговати сољу, али већ 1409. њиме је владала албанска властеоска породица Јонима. После 1417, Иван Кастриот, Скендербегов отац, почео је да врши снажнији притисак према јадранској обали и Широком Броду, а после 1424. овим подручјем је владао клан Кастриота. Албански великаши из залеђа имали су формалну политичку контролу над тргом и околним подручјем до доласка Турака. Одмах после преузимања контроле, Кастриоте су почеле са изградњом сопствених солана. На том месту они су не само производили сопствену со него су је, ради даље препродаје, и куповали од Дубровчана и трговаца из Италије. Одлучна акција Млечана приморала је Албанце да се врате љешкој соли, али трговина и производња соли у Широком Броду није сасвим обустављена. Иако су производња соли и трговина директно штетиле љешкој привреди, Млечани су и то користили за развијање послова и посредну контролу над тржиштем. Истакнути припадник породице Јустинијан, Јо-

ван, био је 1428. закупац царине на Широком Броду. Трговина је била толико уносна да није престајала ни када су Турци загосподарили залеђем, упркос забранама из Венеције и Рима.

У српским документима Широки Брод се помиње искључиво у контексту трговине сољу. Из млетачких докумената се сазнаје да се овде трговало још и житарицама, дрветом, воском, медом и другим производима с локалног тржишта. У трговини су учествовали Дубровчани, Млечани, Ђеновљани па чак и Флорентинци.

Извори и литература: *Acta Albaniae* II, 218; *Acta Albaniae Veneta* I–2, 229, et passim; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 415; 629; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 105; М. Антоновић, *Град и жупа*, 68–69; И. Божић, *Немирно Поморје XV века*, 351; A. Ducellier, *Façade maritime de l' Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessaloniki 1981, 539; 576; *ИЦГ* II–2, 100; 161; И. Јастребов, *Стара Сербија и Албанија*, Споменик СКА 41 (1904) 199; K. Jireček, *Skutari und sein Gebiet im Mittelalter*, Illyrisch-albanische Forschungen I, München — Leipzig 1916, 94–124; O. J. Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392–1479)*, München 2001, 145; Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете*, 111; M. v. Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters*, Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 63. Band 1, Wien — Leipzig 1924, 27, et passim.

М. Антоновић

Siniša Mišić

MEDIEVAL SERBIAN TOWNS AND MARKET PLACES

A concept of *town* (Serb. *grad*) in the Middle Ages has manifold interpretations. First of all, it refers to a settlement with a fortress, enclosed by ramparts, including its primary administrative function. Along with the growth of economy, there emerged towns with a distinctive economic function, so those were often referred to as *market places* (Novo Brdo), although market place (Serb. *trg*; Lat. *mercatum*) was just a part of such settlements. A market place would often develop under the battlements of the fortress, in which case it was referred to as *suburbium* (Serb. *podgradje*). Since the 15th century, simultaneously with those words, a term *varoš* (from Hungarian, *vár*) was used.

In the medieval Serbian lands there were several types of urban settlements. Depending on the degree of economic activity and the administrative significance, a town would primarily have the function of a fortress, or else a role of a significant economic, demographic and urban centre. A settlement with developed economic functions used to have a developed *suburbium*, which included a market place. Such settlement was a town in an full extent of the meaning of the word, while regarding the former type we could, primarily, speak of a fortress with a basic military function.

A town usually developed in a suitable place: on a cliff, above the river, at the confluence of two rivers, on important thoroughfares, with reinforced fortification in less protected parts. The main gate would usually comprise a part of the main (*donjon*) tower (Golubac, Jajce, Bobovac). Residential objects within the town were usually made of wood, with the exception of the ruler's palace. In the lower town, as a central part, there was a market place (Novo Brdo, Fojnica, Srebrenica), with a church (Fojnica, Sutjeska), or a public well (Fojnica). It was where the public and commercial life was going on. Around the market place the traders would build their houses and open their shops. In the market place, or nearby, the buildings would be erected that were used as customs houses (Prizren, Borač), and in larger settlements there were actual inns. The towns also used to have craftsman workshops, of which the majority were blacksmith workshops, while there was a mention of a slaughterhouse in one instance.

The towns in coastal region (*Primorje*) had their districts in which town laws would apply. The size of the district depended on economic and political power of the town. The largest were the districts of Kotor and Skadar, and smaller of Budva and Bar. In the mainland, the city had its *metohion* — town lands. That would be the agrarian surroundings of the town which would reach the boundaries of the closest village territory. In the case of Prizren, it would reach the length of two to five kilometres. In the metohion, the town residents would have their fields, vineyards, orchards. The existence of the metohion confirms the agrarian function of the town. Beside Prizren, town metohion was also notified in the written sources for Niš, Prokuplje and some other towns.

The development of mining in Serbia and Bosnia gave huge impulse of town growth and the process of urbanization in general. In the mining regions new settlements sprung where trade and crafts were dealt in. There was a general increase of trade, in which the major role had the residents of Dubrovnik. The mining settlements were strongly influenced by the German immigrants — Saxons (Serb. *Sasi*), which had already by the mid 14th century been extensively subjected to the process of Serbification. Dubrovnik financed mining production and its

residents dealt with trading in the mining settlements. They formed their 'colonies' in Novo Brdo, Trepča, Janjevo, Srebrenica, Fojnica, Rudnik, Krupanj, Bohorina, Zajača, Plana. Besides the residents of Dubrovnik, until the sixth decade of the 14th century, the residents of Kotor were also present. In the towns, besides traders, there were all sorts of craftsmen: blacksmiths, tailors, shoemakers, furriers, butchers, carpenters, saddle-makers, hat-makers, gunmakers, candlemakers, women bakers, stonemasons. Craftsmen would live in the suburbium and had their organizations led by the foreman. During the second half of the 14th and in the 15th century at the foot of certain fortresses suburbs were formed, especially along important travel routes (Podbiograd, Podvrabač).

The oldest urban settlements in the Serbian lands were mentioned as the *inhabited towns* in the work of the Byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogenitus De administrando imperii (DAI). In the Serbian coastal lands (Duklja, Travunija, Zahumlje, Paganija) the majority of these towns were possible to locate (Duklja, Trebinje, Blagaj, Ston, Makarska), while in the continental Serbia, the location and identification of these settlements is considerably more complicated. Only Salines (Soli — Tuzla) and Dostinik (Drsnik upon Klina) could be located with certainty. Those towns for sure were not the only urban settlements, particularly not in Serbia; however, they might possibly represent the administrative centres and the most important strongholds in the country. The destiny of those centres was such that they for the most part could not survive through the 12th century, and even if some had (Ston, Blagaj, Trebinje), their role was not so significant any more, or they were degraded into village settlements (Ošlje and Glumine in Hum). After the 12th century, new urban settlements and strongholds would appear, while in the east there survived a number of towns of antique or early Byzantine origins (Niš, Prizren, Lipljan, Skoplje). The same could be stated for coastal towns in Duklja, that were founded upon antique origins (Skadar, Bar, Ulcinj, Budva, Kotor).

Since the 12th century, along with the increase of trade and crafts, urban centres gradually continued to develop in the Serbian lands. In the eastern parts there happened a relatively prompt resuscitation of urban centres following the Byzantine re-occupation in 1018. The towns appeared in new attire and very often under a new name (Beograd, Braničevo, Niš). In the west, that process had not begun yet, so there were differences regarding the degree of urbanisation. With the arrival of Saxons (Serb. *Sasi*) by the mid 13th century, and with the strong advancement of mining production, urbanisation of Serbia and Bosnia would gain new speed. According to the way they had been founded and to the degree of development of urban government, Serbian medieval urban settlements could be grouped into several categories.

The first group comprises towns in Primorje and Zeta, with antique origins and the communal management similar to the Italian communes. They were characterized by a high degree of autonomy with regards to central government. The degree of autonomy was directly related to the economic power of the town, thus Kotor, being economically strongest, had the most developed autonomy. At the head of the town government was the Council of the Rightful Citizens, while a count would be a representative of the Serbian sovereign. Besides Kotor, this group of towns includes Skadar, Bar, Budva, Ulcinj, Drivast, Danj, Sarda, Cavtat and Ston. Another common feature was that all of these towns were old Christian centres and Episcopal seats, even Archiepiscopal when Bar was concerned.

The second group comprises towns that used to be Byzantine, but were conquered by the Serbs in the meantime. Those also have antique or early Byzantine origins, and were characterized by absolute non-existence of self-government. These towns were ruled by the sovereign by means of his local representative of the government — *kephalia*, which was a title taken over from Byzantium. This group includes the following towns: Prizren, Skoplje, Štip, Lipljan, Veles, Velbužd, Niš and other.

The third group of urban settlements is made of those the management and the formation of which were influenced by the Saxons and the development of mining. Not all mining settlements had identical communal government. In larger mines (Novo Brdo, Srebrenica) town affairs were managed by a council of twelve citizens (*purgari* < Germ. Burgern). Such councils were also established in Fojnica, Olovo and Zvonik (Zvornik). Novo

Brdo had its town constitution (Serb. *zakon gradski*), while Srebrenica had a town seal and a special mining law. In these towns the sovereign was represented by a *voyvoda* and a count. Besides already mentioned, this group of settlements also comprises Brskovo, Rudnik, Trepča, Janjevo, Plana, Belasica, Krupanj, Lipnik, Kreševo and other. Mining settlements reached the peak of their development after 1430, when there was a sudden increase of the production of silver and gold. The ascension did not last likewise, namely, with the first fall of the Despotate (1439), there was stagnation, while after 1444 there was a short-lived rebound, however, the mines in Serbia would never again reach the earlier level of development. By mid 15th century, the trade moved towards the north-east of Serbia, into Serbian Podrinje (Krupanj, Zajača, Lipnik), as well as towards the north, where a special significance was given to Smederevo, where after 1445 there was the strongest Dubrovnik colony. They had their shops in the town, where they traded in textile, jewellery, guns, and hides. There were also Dubrovnik craftsmen in town.

The fourth group of towns is consisted of robust strongholds erected in strategically important places. They often had a complete non-existence of the economic function, or it was considered less important. In some of such strongholds, in the 14th and 15th centuries the suburb developed as a centre of economic activity. One of the oldest Serbian fortified towns was Ras, near today's Novi Pazar, which was taken over from the Byzantium by the Serbs. This group comprises Zvečan, Brvenik, Golubac and a number of towns in Bosnia (Soko, Vranduk, Biograd, Visući). Related to this group, by its function, are a number of strongholds appearing in the 14th and 15th centuries, as a reaction to the disintegration of central government and the threat by the Ottomans. A large number of such strongholds were built in Bosnia: Soko at the confluence of Piva and Tara, the capital town of Kosača family, and towns in Polimlje (Mileševac, Kovin, Dobrun and other). In Serbia, similar to those are Borač, Čestin, Užice, Lipovac, Petrus. Most of these strongholds were abandoned upon the arrival of the Ottomans. There the military commander had the highest both civil and military authority, while in some of these fortresses, with the exception of the military crew, there were almost no residents, particularly in smaller strongholds.

The fifth group comprises the urban settlements which had developed lastly and independently, *ex novo,* since the time of the count Lazar, above all the ruler's seats of Lazarević and Branković families. The first in this group would be Kruševac, the ruler's seat of count Lazar. There is also Smederevo, another Serbian ruler's seat from the time of Despot Đurađ Vuković (Branković). This group also includes Stalać, Koprijan, Leskovac, Prokuplje, as well as Beograd in the time of Despot Stefan Lazarević. These towns had to meet the military requirements of the time, yet they also represented economic centres of their land and beyond. Some of those attained a high level of urbanization. It must be stated that this division into groups should be taken loosely, as there are urban settlements that could belong to several groups; however, one characteristic of theirs was more prominent from the aspect of their historical development.

With the military advancement of the Ottoman Empire and upon introduction of fire arms, the methods of conducting wars had changed. Towns had to be fortified accordingly, regardless of their origins and the organization of government. Monumental towers and battlements encompassed Novo Brdo, Stalać, Kruševac, Ravanica, and later Beograd, Resava and Smederevo. In Bosnia, fortifications were erected in Bobovac, Visoki, Vranduk, Srebrenica, Jajce. A fortified town, as a rule, had to have two sections. The first, smaller part was the inner town (Serb. *kula*), which was the last point of defence. That was the highest tower (*stup*) of the town (*donjon*). The battlements began to increase in both width (in Resava by three and a half metres), and height (in Beograd by seven, and in Resava by a considerable eleven metres). In the small upper town, enclosed by the strongest walls there would be a ruler's court (Kruševac, Bobovac, Jajce, Beograd, Smederevo) or that of a nobleman (Stalać, Soko, Dobrun, Lipovac). The second part was the outer, lower town, frequently enclosed by ramparts only. A better fortified lower town would be provided with towers as well (Smederevo, Novo Brdo), and there would be situated a market place, where commercial life of the town would go on.

A special group of settlements in medieval Serbian Lands are *market places*. The distinction should be made between a market place as a type of settlement and a market place within a town or in a suburbium, as a central place where public and commercial life was going on. The emergence of the market place, as an open-type settlement, is related to gathering for the purpose of trading in one place on a defined day of the year or a week. There were market places all over the lands back in the 12th century (Drijeva, Velika Hoča, Kninac), while the best known were Drijeva upon Neretva and Sveti Srđ upon Bojana, where salt trading took place with customs on salt (*kumerk solski*). There were also small market places that developed from village settlements (Kruševo, Tornik, Četvrtkovište, Subotica).

Market place was an open-type settlement with no battlements and walls. With the arrival of Saxons and the development of mining a development of trade began, and numerous market places appeared. Along the roads leading from the mainland to the Adriatic, above all towards Dubrovnik and Kotor, a number of market places emerged, while at the base of fortresses there developed suburbs functioning as market places. In important market places colonies were formed of Dubrovnik traders as permanent settlements (Drijeva, Hoča). In almost every mining settlement a market place was developed. Dubrovnik residents kept inhabiting some mining settlements (Novo Brdo, Srebrenica), where they built their houses. There was a rise of towns along important thoroughfares (Zvornik). On the Drina road, in upper Podrinje, there occurred a rapid development of Hoča, which was mentioned in 1366 both as a market place and a caravan station; it was in the same way that Goražde developed as well (1376). As smaller market places Ustikolina, Tjentište and Cernica were developed. Further along this road, Pljevlja were developed, as well as Prijepolje in Polimlje, as the most important market place and caravan station. It was first mentioned as a market place in 1343, yet the beginnings should be traced back to the time of foundation of the monastery Mileševa. In Polimlje, a number of smaller market places and caravan stations were developed (Breza, Lim, Komarani, Budimlja).

In central Bosnia Podvisoki developed as an economic centre, owing to the proximity of Kreševo and Fojnica that progressed hastily in 15th century, with a colony of Dubrovnik residents including some 365 members. In Vrhbosna a market place evolved under the name of Tornik (< Serb. utornik, Tuesday), as well as Četvrtkovište (< Thursday, today's Bijeljina) in Semberija. Close to the medieval Tornik, in the Ottoman time, a new urban settlement would develop — Trgovište (Sarajevo).

In Serbia market places also developed along towns as suburbs, within mining centres, and also, owing to the development and increase of trading, along important travel routes. Besides Prizren and Novo Brdo, in this region Priština was developed as a significant trading centre. In 15th century, there appeared a number of new market places, such as: Parakinov Brod, Jagodina, Valjevo and other.

The expansion of urban settlements and market places contributed to swift urbanization of Serbian lands. In some towns (Prizren, Novo Brdo, and Srebrenica) noticeable was a beginning of formation of a new class of urban population which was different from feudal lords and serfs. This process and the development of Serbian towns, followed by the process of urbanisation, were interrupted by the establishment of the Ottoman rule. During the process of conquest, they destroyed most of the towns, and those that they did keep, they transformed by settling the Muslim population. Serbian town as such lost it original features and started to resemble a typical oriental town type. Less and less Serbs lived in it. Due to such processes, the Serbs met 19th century as an agrarian, rural society, with town as a foreign element within the society, inhabited by the Turks.

Jelena Mrgić

SURVEY OF HISTORIOGRAPHY ON THE MEDIEVAL TOWNS, FORTRESSES AND MARKET PLACES IN THE SERBIAN LANDS

Two decades have passed since the last critical survey of the urban settlement research and urbanization process in the Serbian lands was published. The author was Sima Ćirković, a historian that contributed greatly to constitute this subject as a separate field of research. Most of the inadequacies and problems which were perceived in that paper are still on agenda today, for instance the weak presence of our scientific work within a wider regional and European historiography.[1] The reason for this might be found partly in the fact that the works of the domestic historians have mostly been written in our mother, Serbian, tongue, thus being intended, in the first instance, for the domestic expert audience. This situation has only begun to change gradually. In the same collection of papers from the conference, the last in the series of the scholarly gatherings dedicated to the urban life complexities in the Balkans,[2] the important contributions to the discussion were made by other distinguished medievalists as well. They approached the aspects of the Byzantine urban heritage and its reception in the medieval Serbian lands, further, spatial organization of the town and its agrarian surroundings, the structure of urban population and town government.[3]

Three decades ago Desanka Kovačević-Kojić wrote a fundamental work about medieval Bosnian towns (1978) upon a wide heuristic scope, and it still remains unparalleled. As far as the medieval Serbia is concerned, we still lack such a reference work.[4] Her most important papers concerning settlements and relating issues have recently been republished in a book entitled *Urban Life in Serbia and Bosnia (XIV–XV centuries)* (2007).[5] These research papers should serve to the future scholars as an epitome of a precise analysis and multi-layered interpretation of the archival material.[6] On the basis of the copious sources from the State Archives in Dubrovnik,

---

[1] S. Ćirković, *Urbanizacija kao tema srpske istoriografije* [Urbanization as a subject of the Serbian historiography], in: *Socijalna struktura srpskih gradskih naselja (XII–XVIII veka)* [Social structure of the Serbian urban settlements], Papers from the conference held in Smederevo on November 23 and 24, 1990, Smederevo — Belgrade 1992, 9–19. In his text, Ćirković presented the main outlines of urban studies, from its beginnings in the 19th century until 1990. See: Idem, *Sviluppo e arretratezza nella penisola balcanica fra il XIII e il XVI secolo*, in: *Sviluppo e sottosviluppo in Europa e fuori d'Europa dal secolo XIII alla rivoluzione industriale*, Atti dela „Decima settimana di Studio", Firenze 1983, 291–311; Idem, *Unfulfilled Autonomy: Urban Society in Serbia and Bosnia*, in: *Urban Society of Eastern Europe in Pre-modern Times*, ed. B. Krekić, Berkeley — Los Angeles — London 1987, 158–184.

[2] *La ville balkanique (XVe–XVIIIe siecles)*, ed. N. Todorov, Institut d'etudes balkaniques — Academie Bulgare des sciences, Sofia 1970; *La culture urbaine des Balkans (XVe–XIXe siecles)*, ed. N. Tasić — V. Han, Institut des etudes balkaniques — Academie Serbe des sciences et des arts, Belgrade — Paris 1991.

[3] J. Kalić, *Sloveni i vizantijsko urbano nasleđe* [Slavs and the Byzantine urban heritage], in: Social structure, 21–34; D. Kovačević-Kojić, *Društvena struktura rudarskih gradova* [Social structure of the mining towns], ibid., 35–50; M. Blagojević, *Grad i župa — međe gradskog društva* [Town and its county — boundaries of urban society], ibid., 67–84; R. Ćuk, *„Kolonije" u srpskim srednjovekovnim gradovima* ['Colonies' in the medieval Serbian towns], ibid., 85–96; Lj. Maksimović, *Poznovizantijski grad — slom ili renesansa jednog srednjovekovnog društva* [Late Byzantine town –The fall or the renaissance of a medieval society], ibid., 97–112; R. Mihaljčić, *Grad u prelomnom razdoblju* [Town in a time of crises], ibid., 113–124; A. Veselinović, *Vladarsko i komunalno u gradovima Despotovine* [Regalian and municipal in the towns of the Serbian Despotate], ibid., 125–138.

[4] D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne Bosne* [Urban settlements of the medieval Bosnia], Sarajevo 1978.

[5] Eadem, *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV–XV vijek)*, Istorijski institut — Beograd 2008.

[6] See: M. Vego, *Naselja srednjovjekovne bosanske države* [Settlements of the medieval Bosnian state], Sarajevo 1957; P. Živković, *Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni* [Bibliography of the published sources and literature on the

Siniša Mišić authored a monograph *The Land of Hum in the Middle Ages* (1994), in which he presented data on numerous urban settlements in the region.[7] Upon the same heuristic grounds Đuro Tošić reconstructed the history of medieval "salt" market place of Drijeva upon Neretva River (1987) and that of *The Region of Trebinje*, previously known as Travunija (1998).[8]

Regarding archaeological explorations, there is a need for a comprehensive overall study as well as scholarly reference tool for the research of the medieval material culture of Serbia. It should be a work resembling in methodology and approach the well-known *The Archaeological Lexicon of Bosnia and Herzegovina* I–III (1998). The results published in the two volumes of series *Archaeological Sites in Serbia* (1953, 1956) have since long been surpassed; moreover, these volumes succeeded to cover just a part of the territory of Serbia. Recently, two more archaeological and architectural studies of the medieval towns and castles in Bosnia and Herzegovina have been published, as well as the study on Sarajevo in the 15th century.[9] Miloš Antonović dealt in his research with the issue of the towns with their hinterland on the territory of medieval Zeta and northern Albania, stretching from Kotor to Lješ (2003).[10] For the purpose of this Lexicon, the work by Ivan Mikulčić (1996) was very useful, since it gives a good overview of the available sources and literature for the region of north Macedonia with towns included in the territory of Serbia of king Milutin, stretching to the Ohrid — Prilep — Štip borderline.[11] We have to mention a very specific register of towns according to the folk poems of the Balkans: *Towns in Christian and Muslim epics*.[12]

Medieval urbanization was based upon the increase of the number of urban settlements, which developed numerous economic activities other than agricultural, i.e. food production: crafts, trade, diverse service provision, transport, to name only a significant few. The urban centres were inseparable from their rural surroundings, both in regards to the exchange of goods and services, and especially in regards of their demographic development and sustainability. The issue of Serbian medieval urban settlements has drawn the attention of not only historians, but all sorts of experts in various fields. Historians of law, art and architecture, historical geographers and anthropo-geographers, philologists, archaeologists and ethnologists made various contributions, and yet remained more or less within the limits of their own fields of expertise (i.e. *Fachbereiche*). Unfortunately, an association for urban studies was never constituted, although this research field is interdisciplinary in its essence.[13] Observing the development of our historiography so far, one can notice that the

---

medieval Bosnia], Sarajevo 1982; E. Kurtović, *Historiografska literatura o srednjovjekovnoj Bosni objavljena u zemlji i inostranstvu (1980–1998)* [Historiographic literature on the Medieval Bosnia Published in the Country and Abroad (1980–1998)], Prilozi Instituta za istoriju 29 (Sarajevo 2000) 49–88. Unfortunately, the conference volume *Urbano biće Bosne i Hercegovine* [Urban essence of Bosnia and Hercegovina], Sarajevo 1996, we could not obtain.

[7] S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, Beograd 1996.

[8] Đ. Tošić, *Trg Drijeva u srednjem vijeku,* Sarajevo 1987; idem, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku,* Beograd 1998.

[9] A. Ratković, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini* [Medieval towns in Bosnia and Herzegovina], Mostar 2005; H. Redžić, *Srednjovjekovni gradovi Bosne i Hercegovine* [Medieval towns of Bosnia and Herzegovina], Sarajevo 2009; V. Mušeta-Aščerić, *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću — između istoka i zapada* [Sarajevo and its environs in the 15th century — between the East and the West], Sarajevo 2005.

[10] M. Antonović, *Grad i župa u Zetskom primorju i severnoj Albaniji u XIV i XV veku* [Town and county in the coastal region of Zeta and northern Albania], Beograd 2003.

[11] I. Mikulčić, *Srednovekovnite gradovi i tvrdini vo Makedonia* [Medieval towns and fortresses in Macedonia], Skopje 1996.

[12] M. Detelić — A. Loma — I. Pavlović, *Gradovi u hrišćanskoj i muslimanskoj epici,* Multimedia CD ROM, Institute for Balkanology: Belgrade 2004; M. Detelić, *Epski gradovi — Leksikon,* Beograd 2007.

[13] Cf.: R. Paddison, *Studying Cities,* in: *Handbook of Urban Studies*, SAGE Publications, 2001, <http://sage-ereference.com/hdbk_urban/Article_n1.html>. Number of scientific organizations dedicated to urban studies has increased, and we shall name only a few: *International Commission for the History of Towns* (ICHT, http://www.historiaurbium.org), *European Association for Urban History* (EAUH, founded in 1989), holds biannual conferences with a comparative, pan-European approach: *Urban Europe in Comparative Prospective* (8th Conference, Stockholm 2006); *Comparative History of European Cities* (9th Conference, Lyon 2008), *City and Society in European History* (10th Conference, Ghent 2010, see: <http://www2.historia.su.se/urbanhistory/eauh/index.htm>). For the German cultural area, see: *Institut fur Vergleichende Stadteforschung*, Universitat Munster (<http://www.uni-muenster.de/Staedtegeschichte/Publikationen/IStG-Publikationen.pdf>), and *Arbeitkreis fur genetische Siedlungsvorschung in Mitteleuropa*

proliferation of the knowledge primarily rested upon the achievements of the individuals. The research has been conducted without the creation of some ruling paradigms, which would reflect new trends of thinking in social sciences, and largely without the influence from the international scientific production. Common enterprises have been made through occasional scientific gatherings and collections of conference papers, the projects conducted by national academies and scientific research institutions, and also in the form of historical monographs, about which more shall be said in the text to follow.

Texts concerning the analysis of the settlement categories and their classification, that is, terminology and typology, or better yet *variety of urban settlement types*, are hugely important for medieval urban studies; however, such theoretical and conceptual works are still very scarce in the domestic scholarly production. Many years after Stojan Novaković (1892), Pavao Anđelić tried to develop a classification of urban settlements in the medieval Bosnian state from an economic aspect, but a more thorough one was offered by Desanka Kovačević-Kojić.[14] Another typology of medieval Serbian towns was proposed by Miloš Blagojević, underlining differences between their municipal government and their degree of autonomy towards Serbian rulers, i.e. central government.[15] A range of key terms was presented in the *Lexicon of the Serbian Middle Ages,* such as: town (Serb. *grad*), court (*dvor*), market place (*trg*), *varos* (*varoš*), suburbium (*podgrađe*), *emporion* (*amborija*), smallish fort (*gradac*), as well as citizens (*građani, purgari*). The limitations of short textual forms allowed authors only to state some general features, which nevertheless could provide a basis for further consideration and a more thorough investigation.[16] It would be of a huge importance to try and comparatively observe the domestic and different European settlement categories (*town*, *city*, *market town*, *varos*, *civitas*, *castrum*, *castellum*, *oppidum*, *Minderstadt*, *Marktfleck*, etc.), in order to determine both their common characteristics and specific features shaped by their different social and cultural environments.

Some latest texts in our historiography attempt to compensate for this huge delay in urban studies and to propose a wider scholarly discussion. Analysis of urban settlements from the aspect of their functions (administrative, military-defensive, economic and cultural), that is, as 'central places' of their agrarian surroundings proved very fruitful for medieval Bosnia. The same could be noted for the application of the 'location theory' and the investigation of spatial relations within a network of various settlement categories: towns in mutual relation, towns and market places, and towns and villages. Furthermore, new research is done on the relation between the medieval and early Ottoman categories (*şehir, kasaba, bazaar*), as well as the issue of medieval urban heritage regarding its continuity and/or discontinuity as well as change during the early Ottoman period.[17]

(<http://www.hisgeo.uni-bonn.de/>). In 1988 a special issue of the journal *Siedlungsforschung. Archeologie — Geschichte — Geographie* gave a survey of the current state of research in this field; however, Serbia was not included. *Societe Française d'Histoire Urbaine* has for more a decade published the journal *Revue d'Histoire Urbaine*, and also organized international conferences: <http://www.sfhu.org/>. Recently published, the two-volumed *Histoire de l'Europe urbaine* (red. Jean-Luc Pinol, Paris 2003), has included the history of European towns from the Antiquity to the present day. Very active organization in Austria is *Osterreichischer Arbeitkreis fur Stadtgeschichtsforschung,* which has, so far, published twenty one volume of „Beitrage", covering different issues of urban studies: <http://www.stgf.at/publikationen.html>.

[14] S. Novaković, *Grad, trg, varoš. K istoriji reči i predmeta koji se njima kazuju* [Town, market place and *varos.* On the history of these words and what they denominate], *Nastavnik* 1892, 1–17 (reprinted in: S. Novaković, *Iz srpske istorije,* Novi Sad — Beograd 1966, 144–161); P. Anđelić, *Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. — Arheologija 18 (1963) 179–194; D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja,* 133–142.

[15] M. Blagojević, *Pregled istorijske geografije srednjovekovne Srbije* [Survey of historical geography of the medieval Serbia], Zbornik Istorijskog muzeja Srbije 20 (1983) 99–106; idem., *Grad i župa,* [Town and its county], in: *Socijalna struktura,* 70–72.

[16] S. Ćirković, *Amborija, Varoš, Dvor, Gradjani,* in: *Lexicon of the Serbian Middle Ages*, Beograd 1999, 10, 68, 126–127, 139–142; Lj. Maksimović, *Grad,* ibid., 122–124; D. Kovačević-Kojić, *Podgrađe, Trg,* ibid., 534–535, 737–739; M. Popović, *Gradac, Gradina, Gradište, Kula,* ibid., 124–125, 340–342.

[17] First time in: J. Mrgić, *Donji Kraji. Krajina srednjovekovne Bosne* [Donji kraji. Mark of the medieval Bosnia], Beograd 2002, 172–180; eadem, *Transition from late medieval to early Ottoman settlement patterns*, SOF 65–66 (2006–2007) 50–84; eadem, *Severna Bosna (13–16. vek)* [Northern Bosnia, 13th–16th centuries], Beograd 2008, 206–226; A. Krstić, *Srednjovekovni trgovi i osmanski pazari u Braničevu — kontinuitet i promene* [Medieval market places and Ottoman bazaars in the region of Braničevo: continuity and change], in: *Moravska Srbija. Istorija — kultura — umetnost,* Kruševac 2007, 95–113.

Quite understandably, due to the almost complete lack of archives in the Serbian continental lands, and, even more, because of the scanty evidence the preserved material yields, research of the origin, development and legal status of the medieval urban settlements could not have started from the analysis of 'liberties' and legalistic definitions.[18] Only from few charters, Czar Dušan's *Law Code*, and Despot Stefan's *Municipal Law of the Town of Novo Brdo*, it could be deduced that Serbian rulers did issue charters to towns, which, as it can be ascertained, had administered to a certain extent the position of town residents — "citizens", as well as their rights and obligations towards the central government.[19] Yet, of the four most general, quantitatively measurable criteria for an urban settlement — the number and density of population, the percentage of non-agrarian population in town economy, and the number/diversity of non-agrarian jobs, only the lastcould be elaborated, owing to the medieval sources from Dubrovnik Archives.[20] Another type of historical sources represents the earliest Ottoman survey *defter*s dating from the second half of 15th century. They contain data about the number of town and market place inhabitants; however, the figures therein should be used very cautiously. The picture they present was preceded by decades of warfare and massive migrations of the population, further, some categories of the population were not conscripted at the same place, that is, at the same time as *sipahis' timar* possessions.[21]

With the deficiency of written evidence, one possible solution to the issue which settlement can be taken as having functioned as town could be provided by the preserved material remains of urban structures — town citadels, ramparts, gates, palaces, churches and suburbium. Therefore, the map of the medieval settlements, which is included in this Lexicon, does not reflect the exact number of settlements, neither the density of settlement network, nor the level of urbanization, since it consists of only those settlements identified in the written sources, and positively related to archaeological sites. A step further would be to supplement this map with locations of medieval necropolises and unidentified archaeological remains, and see how the overall picture would improve. Meticulous archaeological and historical research have been conducted for a series of the most significant fortified towns, such as Beograd, Smederevo, Niš, Užice, Ras (Trgovište), Novo Brdo and Stalać in Serbia, then Bobovac, Visoki and Jajce in Bosnia, and Kotor, Bar and Budva in Zeta.[22] Spatial organization of urban units has been clarified to the extent the saved material and written sources allowed, while other issues, such as the sacral topography of towns, are only beginning to gain momentum.[23]

---

[18] To a certain extent, town archives and statutes are preserved for several Adriatic towns, such as Budva and Kotor — Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune* [Law system of the medieval town of Budva], predg. S. Ćirković, Budva — Nikšić 1988; A. Mayer, *Kotorski spomenici* I–II, Zagreb 1951, 1981; P. Butorac, *Kotor za samovlade (1355–1420)* [Kotor during the time of its authonomy], Kotor 1999[2]: A. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom republikom (1420–1797)* [Kotor under the Venetian rule, 1420–1797], Zagreb 1934; I. Sindik, *Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća* [Communal system of Kotor from the second half of the 12th to the beginning of the 15th century], Beograd 1950.

[19] Distinctions in legal status of different types of citizens analysed S. Ćirković, *Iz starog Dubrovnika: građani rođeni i građani stečeni* [From the old Dubrovnik: Citizens Born and Citizens by Right], Istorijski časopis 56 (2008) 21–38; idem, *Prevod povelje cara Stefana Dušana gradu Skadru (1346–1355)* [Traduction de la charte de l'empereur Stefan Dušan a la ville de Skadar], Stari srpski arhiv 6 (2007) 113–122.

[20] D. Kovačević-Kojić collected data on approximately some 50 different crafts and occupations of the medieval Bosnian town inhabitants, which could be also assumed for other regions – *Gradska naselja*, 201–222; see also: S. Ćirković, *Zanati,* in: Lexicon of the Serbian Middle Ages, 217.

[21] D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, 55ff; E. Miljković-Bojanić, *Smederevski sandžak. Zemlja — naselja — stanovništvo* [The *sancak* of Smederevo. Land — settlements — population], Beograd 2004.

[22] Cf. Sources and literature for each settlement in this volume.

[23] J. Erdeljan, *Beograd kao Novi Jerusalim. Razmišljanja o recepciji jednog toposa u doba despota Stefana Lazarevića* [Belgrade as the New Jerusalim. Rethinking of the reception of a topos in the time of the Despot Stephan Lazarevic], Zbornik radova Vizantološkog istituta (ZRVI) 43 (2006) 97–110; D. Crnčević, *O sakralnoj topografiji poslednje srpske srednjovekovne prestonice — utvrđenog grada Smedereva* [On the sacral topography of the last Serbian medieval capital — the fortified town of Smederevo], in: *Moravska Srbija,* 249–264.

Remains of royal and feudal residences, fortified and non-fortified courts, have been, over the last decade, carefully examined.[24] Marko Popović wrote some of the most distinguished works in this field, dedicating many years to castle studies, both from the archaeological practise as well as theoretical consideration.[25] Gordana Milošević attempted to reconstruct profane residential architecture and the way of dwelling in medieval rural and urban environments. The results are in many ways limited by a small number of systematically examined sites and the unavailability of the great part of the archaeological material, which are still mostly unpublished.[26] Environmental and paleoecological studies are only starting to appear in our historiography, although they could offer quite a different view of the pre-modern society.[27]

The Byzantine towns which were conquered and included in the Serbian state, such as Štip and Prizren, have been more thoroughly investigated owing to the well-preserved diplomatic material. Both towns showed similar territorial and administrative organization of the urban settlement, its spatial structure and the pertaining agrarian surroundings. While writing about Štip, Sima Ćirković showed that the urban unit consisted of a town fortress, a settlement and a suburbium, for which a special "suburbian law" was valid. The town was governed by a *kephalia* and a count.[28] The closest surroundings to the town, named "town *metohion*", were also observed in Prizren, including the area outside the suburbium, of the perimeter of three to five kilometres. Miloš Blagojević was the first to draw attention to the organization of a wider town district — the "district area" of a Serbian continental town, showing the structure of a "town *župa* (county)" with villages subject to it in Prizren valley.[29] Siniša Mišić has used Czar Dušan's charter for the monastery of the Holy Archangel Michael to accurately describe the urban history of the medieval Prizren, including town fortification, the social and economic structure of the population, identification and spatial organization of economically useful areas.[30]

Byzantine urban heritage in the medieval Serbian lands has been studied far better than the impact which another long-term neighbour and regional power — the Hungarian Kingdom had on the organization and structure of the settlements, urban life and culture. Identification of this influence has only slightly moved from the obvious examples, such as war technology and fortification building, as well as the acceptance of the term *varoš* (Hung. *vár*) to denominate a suburbium of a town. The Serbo-Hungarian relations demand a profound re-evaluation, based on a more systematic research and wider comparative settings. What deserve to be taken into account are various social, economic and cultural flows from Central and Western Europe, which penetrated our regions via the Hungarian royal court in Buda, as well as the family ties between the royal dynasties of Hungary, Bosnia and Serbia.[31]

---

[24] A synthetic overview in: S. Ćirković, *Der Hof der serbischen Herrscher: von der Burg zur Residenzstadt,* u: *Hofische Kultur in Südosteuropa*, Bericht der Kolloquien der Südosteuropa-Kommission 1988 bis 1990, hrsg. R. Lauer — H. G. Majer, Göttingen 1994, 74–85.

[25] M. Popović, *La residence du despote Djuradj Branković dans le chatelet de la forteresse de Smederevo*, Balcanoslavica 7 (1978) 101–112; idem, *Ordnance in the Defensive System of the Smederevo Fortress During in the 15th Century*, Balcanoslavica 10 (1983) 107–132; idem, *Utvrđenja Moravske Srbije,* in: *Sveti knez Lazar,* Beograd 1989, 71–87; idem, *Vladarski i vlastoski dvor u srednjovekovnoj Bosni i Hercegovini* [Royal and feudal court in the medieval Bosnia], Zbornik za istoriju BiH 2 (1997) 1–33; idem, *Srednjovekovni Dobrun* [Medieval town of Dobrun], Starinar 52 (2002) 93–114; idem, *Dvor vladara i vlastele,* in: *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka* [Private life in the medieval Serbian lands], S. Marjanović-Dušanić and D. Popović (eds.), Clio: Beograd 2004, 29–63; idem, *Zamak u srpskim zemljama poznog srednjeg veka* [Castle in the late medieval Serbian lands], ZRVI 43 (2006) 189–207.

[26] G. Milošević, *Stanovanje u srednjovekovnoj Srbiji* [Living in the medieval Serbia], Beograd 1997.

[27] J. Mrgić, *Srednjovekovni čovek i priroda* [Medieval man and nature], in: *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka,* 162–183; eadem, *Severna Bosna (13–16. vek),* 13–32.

[28] S. Ćirković, *Štip u XIV veku,* in: Zbornik na trudovi posveteni na akademikot Mihailo Apostolski, Skopje 1986, 25–36.

[29] M. Blagojević, *Grad i župa*, in: *Socijalna struktura*, 67–83.

[30] S. Mišić, *Prizren i manastir sv. Arhanđela do pada pod Turke* [The town of Prizren and the monastery of St. Archangel until the Ottoman conquest],*in*: S. Mišić — T. Subotin-Golubović, *Svetoarhanđelovska hrisovulja,* Beograd 2003, 21–57ff.

[31] Hungarian historiography on settlements is very voluminous, including historical geography, topography and numerous local histories, but mostly published in Hungarian. We would name only several available to broader scientific public: A. Kubinyi, *Einige Fragen zur Entwicklung des Stadtenetzes Ungarns im XIV und XV Jahrhundert*, in: H. Stoob (Hrsg.), *Die Mittelalterlische Stadtebildung*

Our historiography has recognized the importance of the rapid development of mining in the 14th century and, as its result, the intensive international long-distance trade in metals. These processes are interpreted as the main factors of urbanization in the Serbian continental lands.[32] However, it is necessary to take into account much earlier efforts by the rulers, i.e. central government to use and to further develop a network of strongholds — towns, fortifications and market places as military, administrative and commercial centres in order to impose its position and influence, thus gaining control over population and economic flow. The ruler would, on his part, guarantee for the inviolability of private property, freedom of movement and trade, offering personal and legal protection as well as the protection of property. The example given by the ruler and the ruling family would be followed by feudal lords in the Late Middle Ages, which usurped the regalian rights and income. As paradigmatic examples of noblemen that founded their own urban centres we could name *Knez* (Prince) Lazar Hrebeljanović, Vuk Branković in Serbia, and two Bosnian magnates: Duke Hrvoje Vukčić and Duke Stefan Vukčić Kosača.

The influence of German immigrants — Saxon miners, to swift urbanization of the Serbian lands has been studied both from the aspect of adoption of German municipal law and the specific position of mining towns towards Serbian rulers. Besides the miners, indirect evidence of the urban status of a settlement would be given by the clustering of a considerable number of foreign merchants, above all from Dubrovnik, organized into 'colonies' with their autonomous rights and well defined obligations. The influence of the social network of Dubrovnik merchants went further than the exchange of information, money, goods, technological inventions and the business 'know-how'. It also pertained to the shaping of urban space of towns and market places (houses, shops, squares and streets, churches, lazarets), and influenced the social and political relations therein.[33] Moreover, it has been observed in our historiography that the location of Franciscan monasteries with churches in medieval Bosnia, and Catholic parishes in continental Serbia implies a larger number of inhabitants in a settlement and its increased economic activity, thus indicating its status of a market place or a town.[34]

Social and everyday life in the majority of medieval towns in the Adriatic hinterland and further into the continent remains largely unknown due to the limitations of the domestic sources. Single evidence is preserved on a case of 'urban unrest' in the medieval Srebrenica during the reign of the Serbian Despot Stefan Lazarević, and yet it is still unrecognized as such in our historiography. And there are certainly more possibilities to try to find dis-/similarities on the basis of comparisons with the well researched European urban centres. More detailed description of the pulsing urban life has only been given in the case of medieval Kotor, including the women studies. Concerning Beograd, a virtual reconstruction has been done of the town architecture in the time of Despot Stefan.[35] On the other hand, some new concepts about the life of medieval people — nutrition, health,

---

im Sudostlichen Europa, Koln — Wien 1977, 164–183; E. Fugedi, *Ungarns oppida im 14. Jahrhundert*, in: *Stadt und Stadtherr im XIV Jahrhundert*, Linz 1979; E. Fűgedi, *Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437)*, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae 187 (1986) 1–162; P. Engel, *Honor, castrum, comitatus. Studies in the Government System of the Angevin Kingdom*, Questiones Medii Aevi Novae I (1996) 91–100.

[32] D. Kovačević-Kojić, *La role de l'industrie miniere dans le developpement des centres economiques en Serbie et en Bosnie, pendant la premiere moitie du XVe siecle*, in: La ville balkanique, 133–138; S. Ćirković — D. Kovačević-Kojić — R. Ćuk, *Staro srpsko rudarstvo* [Old Serbian mining], Beograd — Novi Sad 2002: S. Ćirković, *Latinični prepis Rudarskog zakonika despota Stefana Lazarevića* [Latin translation of the Mining Law Code of the Despot Stefan Lazarević], Beograd 2005.

[33] D. Kovačević-Kojić, *Izgled Srebrenice u dubrovačkim izvorima (1352–1460)* [The appearance of Srebrenica according to the sources from Dubrovnik (1352/1460], in: *Gradski* život, 203–218.

[34] Eadem, *Gradska naselja,* 281–297; S. Ćirković, *Katoličke parohije u srednjovekovnoj Srbiji* [Catholic parishes in the medieval Serbia], in: idem, *Rabotnici, vojnici, duhovnici,* Beograd 1997, 240–258.

[35] L. Blehova-Čelebić, *Žene srednjovekovnog Kotora* [Women of the medieval Kotor], Podgorica 2002; V. Živković, *Kotor — model kasnosrednjovekovnog grada* [Kotor — a model of the late medieval town], in: *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka,* 80–111; S. Fostikov, *Žena — između vrline i greha* [Woman — between the Virtue and the Sinn], ibid., 323–366; M. Radosavljević, *Pictures of the Lost City* — Digital Art Design from the special exhibition "Pictures of the Lost City", screened at the European Heritage Days, Belgrade — September 11–19, 2004; idem, *The Most Beautiful Place since the Days of Yore* — digital reconstruction of the Fortress of Belgrade as it looked in the 15th century — Digitally Animated Movie: <http://www.belgradexv.com/index.htm>.

diseases, mortality, physical appearance, etc., could be provided by the results of the funerary archaeology (necropolises of *stećci*), cultural and physical anthropology.[36]

Medieval road network including market places as caravan stations has only lately become the subject of detailed analysis, usually within boundaries of specific historical and geographical regions of the medieval Serbia and Bosnia. A wider extent of investigation on the level of micro-topography could be reported for the valley of River Lim (Polimlje), surrounding areas of Pljevlja, for the regions of Braničevo, Central and South-Eastern Serbia.[37] Several medieval market places got their historical presentations, such as Drijeva (1987), Zaslon (Šabac) (1970), Prijepolje (1976), Valjevo (1994), Kuršumlija (2000) and Pljevlja (2009)[38], though the level of understanding of such specific settlement categories is far from satisfactory, and it will be necessary to put much more effort into local history research.

So far, it seems that the medieval urban studies of the Serbian lands show a somewhat similar situation to that of the majority of European regions outside of the metropolitan and highly urbanised areas. Latest results indicate that there was a huge number of urban settlements though with a very small population (amounting to not more than several hundred inhabitants), which were, however, rather densely located over smaller areas. These "small towns" and "towns on the periphery" are becoming a very popular issue, as well as the problem of functional correlation of towns and their agrarian surroundings.[39]

Local scholars are facing many challenges in the field of medieval urban studies, starting from overcoming the limitations of the individual fields of work, to the more profound cooperation with other social sciences. Gaps in contemporary historiography are noticeable both at the level of synthetic surveys which would aim to present the entire medieval urban development of Serbian lands in wide swaths, and even more regarding the reconstruction of urban landscapes, intertwined with the world of land-labourers (*laboratores*).

---

[36] Historical literature on necropolis of *stećci* is much diversified: M. Vencel, *Ukrasni motivi na stećcima* [Decorative motifs on the *stećci*], Sarajevo 1965; Š. Bešlagić, *Stećci — kataloško-topografski pregled* [Stećci — a catalogue with a topographyc survey], Sarajevo 1971; idem, *Stećci — kultura i umjetnost* [Stećci — culture and art], Sarajevo 1982. Some latest trends in the field of paleoanthropology and paleodemography are presented in the works of Živko Mikić, which also treat the issue of *stećci*: *Prvi pokušaj socijalne stratifikacije srednjovekovnih stećaka* [The first attempt to make a social stratification of medieval *stećci*], Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu 17 (1991) 217–226; idem, *Nekropola u Ćatićima i antropološka problematika stećaka* [The necropolis in Ćatići and the anthropological problematics of *stećci*], Zbornik za istoriju BiH 3 (2002) 17–27.

[37] R. Ćuk, *Dva stara trga u Polimlju* [Two old market places in the region of Polimlje], Istorijski časopis 29–30 (1982–83) 39–46; eadem, *Karavanske stanice u Polimlju u srednjm veku* [Medieval caravan stations in Polimlje], Mileševski zapisi 2 (1996) 7–4; S. Mišić, *Gradovi i trgovi Gornjeg Polimlja u srednjem veku (problem deurbanizacije i urbanizacije)* [Medieval towns and market places in the Upper Polimlje — the problem of deurbanization and urbanization], Mileševski zapisi 7 (2007) 119–125; idem, *Jugoistočna Srbija srednjeg veka* [Medieval South-Eastern Serbia], Vranje 2002; idem , *Pirot pod srpskom vlašću,* in: Pirotska buna 1836, Pirot 1997, 49–57 Numerous valuable contributions were presented in the conference volumes "Seoski dani Sretana Vukosavljevića", and in the journal *Glasnik* Zavičajnog muzeja u Pljevljima. Also see: E. Miljković — A. Krstić, *Braničevo u 15. veku* [The region of Braničevo in the 15th century], Beograd 2008.

[38] Cf. sources and literature for each settlement in this volume.

[39] P. Clark (ed.), *Small Towns in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, 1995; S. R. Epstein, *Town and Country in Europe 1300–1800,* Cambridge University Press 2001.



СРЕДЊОВЕКОВНА НАСЕЉА СРПСКИХ ЗЕМАЉА
Аутори: С. Мишић, Ј. Мргић
Картографска обрада: М. Миливојевић
ЛЕГЕНДА
Град
Трг
Тврђава
Рудник
ДАБАР
Жупа
Граница Босне у време Стјепана II Котроманића (1322-1353)
Границе Босне у време Твртка I (1353-1391)
Граница Србије у време краља Милутина (1282-1321)
Важнији средњовековни путни правци
Путеви у средњем веку
0 100 200 500 1000 2000 м
0 20 40 60 80 100 км
1 : 1 500 000
ЈАДРАНСКО МОРЕ
Београд
Дубровник
Сплит
Скопље
Призрен
Ниш
Крушевац
Вишеград
Сребреница
Травник
Мостар
Требиње
Котор
Скадар
Бар
Улцињ
Пећ
Видин
Земун
Смедерево
Ужице
Ваљево
Рудник
Ново Брдо
Липљан
Штип
Прилеп
Охрид
Кичево
Дебар


СРЕДЊОВЕКОВНА НАСЕЉА СРПСКИХ ЗЕМАЉА
Аутори: С. Мишић, Ј. Мргић
Картографска обрада: М. Миливојевић
ЛЕГЕНДА
Град
Трг
Тврђава
Рудник
ДАБАР Жупа
Граница Босне у време Стјепана II Котроманића (1322-1353)
Границе Босне у време Твртка I (1353-1391)
Граница Србије у време краља Милутина (1282-1321)
Важнији средњовековни путни правци
Путеви у средњем веку
0 100 200 500 1000 2000 м
0 20 40 60 80 100 км
1 : 1 500 000
ЈАДРАНСКО МОРЕ
Дунав
Дубровник
Цавтат
Требиње
Котор
Рисан
Будва
Бар
Улцињ
Скадар
Сплит
Омиш
Мостар
Благај
Гацко
Билећа
Невесиње
Сарајево
Фојница
Високи
Зворник
Сребреница
Вишеград
Фоча
Пријепоље
Бијело Поље
Брсково
Пећ
Призрен
Приштина
Звечан
Липљан
Ново Брдо
Ниш
Прокупље
Крушевац
Сталаћ
Равно
Смедерево
Београд
Земун
Ваљево
Ужице
Рудник
Острвица
Ресава
Браничево
Голубац
Кученица
Видин
Пирот
Перник
Скопље
Штип
Велес
Прилеп
Дебар
Кичево
Просек
Дмитровица
Жича
Сврљиг
Топлица
Лесковац
Вучитрн
Шарпланина

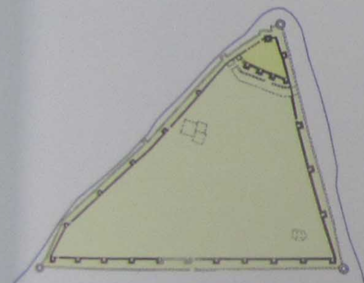

СРЕДЊОВЕКОВНА НАСЕЉА СРПСКИХ ЗЕМАЉА
Аутори: С. Мишић, Ј. Мргић
Картографска обрада: М. Миливојевић
ЛЕГЕНДА
Град
Трг
Тврђава
Рудник
ДАБАР Жупа
Граница Босне у време Стјепана II Котроманића (1322-1353)
Границе Босне у време Твртка I (1353-1391)
Граница Србије у време краља Милутина (1282-1321)
Важнији средњовековни путни правци
Путеви у средњем веку
0 100 200 500 1000 2000 м
0 20 40 60 80 100 км
1 : 1 500 000
ЈАДРАНСКО МОРЕ
ДУНАВ
Београд
Земун
Смедерево
Дмитровица
Ваљево
Рудник
Ниш
Скопље
Призрен
Пећ
Приштина
Ново Брдо
Дубровник
Котор
Сплит
Мостар
Сребреница
Звечан
Дебар
Пирот
Видин



СРЕДЊОВЕКОВНА НАСЕЉА СРПСКИХ ЗЕМАЉА
Аутори: С. Мишић, Ј. Мргић
Картографска обрада: М. Миливојевић
ЈАДРАНСКО МОРЕ
ЛЕГЕНДА
Град
Трг
Тврђава
Рудник
ДАБАР Жупа
Граница Босне у време Стјепана II Котроманића (1322-1353)
Границе Босне у време Твртка I (1353-1391)
Граница Србије у време краља Милутина (1282-1321)
Важнији средњовековни путни правци
Путеви у средњем веку
0 100 200 500 1000 2000 м
0 20 40 60 80 100 км
1 : 1 500 000

ГРАДОВИ НА ДУНАВУ И САВИ


БЕОГРАД


СМЕДЕРЕВО


КУПИНИК


ГОЛУБАЦ

ГРАДОВИ У УНУТРАШЊОСТИ

0 50 100 200m
РАЗМЕРА ЗА СВЕ ГРАДОВЕ


БОБОВАЦ

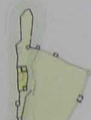

ВИСОКИ

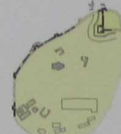

БЛАГАЈ


МАГЛИЧ


СТАЛАЋ


РЕСАВА


НИКШИЋ (ОНОГОШТ)


КРУШЕВАЦ


ПИРОТ


МЕДУН

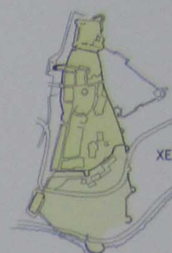

ПРИЗРЕН


НИШ


НОВО БРДО


СКОПЉЕ

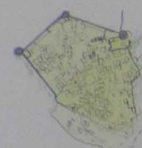
ГРАДОВИ НА ПРИМОРЈУ


ХЕРЦЕГ НОВИ


КОТОР


БУДВА


РАТАЦ


БАР


УЛЦИЊ

ГРАДОВИ НА ДУНАВУ И САВИ


БЕОГРАД


СМЕДЕРЕВО


КУПИНИК

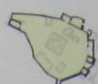

ГОЛУБАЦ

ГРАДОВИ У УНУТРАШЊОСТИ

0 50 100 200m
РАЗМЕРА ЗА СВЕ ГРАДОВЕ


БОБОВАЦ

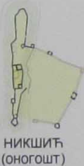

ВИСОКИ

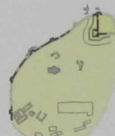

БЛАГАЈ


МАГЛИЧ


СТАЛАЋ


РЕСАВА


НИКШИЋ (ОНОГОШТ)


КРУШЕВАЦ


ПИРОТ


МЕДУН

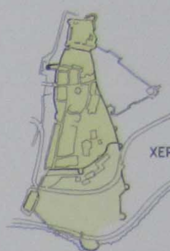

ПРИЗРЕН


НИШ


НОВО БРДО


СКОПЉЕ

ГРАДОВИ НА ПРИМОРЈУ


ХЕРЦЕГ НОВИ


КОТОР


БУДВА


РАТАЦ

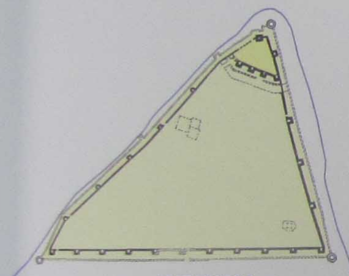

БАР


УЛЦИЊ

ГРАДОВИ НА ДУНАВУ И САВИ



БЕОГРАД



СМЕДЕРЕВО



КУПИНИК



ГОЛУБАЦ

ГРАДОВИ У УНУТРАШЊОСТИ



БОБОВАЦ



ВИСОКИ



БЛАГАЈ



МАГЛИЧ



СТАЛАЋ



РЕСАВА



НИКШИЋ (ОНОГОШТ)



КРУШЕВАЦ



ПИРОТ



МЕДУН



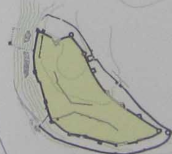
ПРИЗРЕН

0 50 100 200m
РАЗМЕРА ЗА СВЕ ГРАДОВЕ



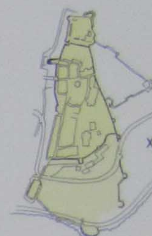
НИШ

НОВО БРДО



СКОПЉЕ

ГРАДОВИ НА ПРИМОРЈУ



ХЕРЦЕГ НОВИ



КОТОР



БУДВА



РАТАЦ



БАР



УЛЦИЊ

СКРАЋЕНИЦЕ

ОПШТА ДЕЛА

AL BiH	Археолошки leksikon BiH
АР	Археолошки pregled
АП	Археографски прилози
БГ	Браничевски гласник
Vesnik VM JNA	Vesnik Vojnog muzeja Jugoslovenske narodne armije
ВИИНЈ I–VI	*Византијски извори за историју народа Југославије* I–VI, Београд 1955–1986
Vjesnik HAD	Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva
VIG	Vojnoistorijski glasnik
ВГ	Врањски гласник
Глас СКА	Глас Српске Краљевске Академије
Glasnik AD BiH	Glasnik Arheološkog društva Bosne i Hercegovine
ГЗМ Пљевља	Гласник Завичајног музеја Пљевља
GZM BiH	Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine
Гласник ИА	Гласник Историјског архива
Гласник СНД	Гласник Скопског научног друштва
Гласник САД	Гласник Српског археолошког друштва
Гласник СГД	Гласник Српског географског друштва
Гласник СУД	Гласник Српског ученог друшта
Годишен зборник ФФС	Годишен зборник на Филозофскиот факултет Скопје
Годишњак ГБ	Годишњак града Београда
Godišnjak DI BiH	Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine
Годишњак ИД БиХ	Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине
Годишњак ДИ	Годишњак за друштвену историју
Годишњак МГБ	Годишњак Музеја града Београда
Godišnjak PMK	Godišnjak Pomorskog muzeja Kotor
Годишњак ФФ НС	Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду
Годишњица НЧ	Годишњица Николе Чупића
Зборник АФ БУ	Зборник Архитектонског факултета Београдског универзитета
Зборник ИМС	Зборник Историјског музеја Србије
Зборник КЈ	Зборник Константина Јиречека
Зборник МСИ	Зборник Матице српске за историју
Зборник МС ЛУ	Зборник Матице српске за ликовне уметности
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института САНУ
Зборник РНМ	Зборник радова Народног музеја
Зборник ФФБ	Зборник Филозофског факултета у Београду
ИСН	*Историја српскога народа*
ИГ	Историјски гласник
ИЗ	Историјски записи
ИЧ	Историјски часопис
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
JIČ	Jugoslovenski istorijski časopis
ЈФ	Јужнословенски филолог
ЛЗ	Лесковачки зборник
МС	Матица српска
МЗ	Милешевски записи
MGH	*Monumenta Germaniae Historica*
MGH SS	*Monumenta Germaniae Historica Scriptores*
NS	Naše starine
НЗ	Новопазарски зборник
Прилози КЈИФ	Прилози за књижевност, језик и фолклор
POF	Prilozi za orijentalnu filologiju
Рад ВМ	Рад Војвођанских музеја
Radovi ANUBiH	Radovi Akademije nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine
Radovi ND SRBiH	Radovi Naučnog društva SR Bosne i Hercegovine
Radovi FF u Sarajevu	Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu
ССА	Стари српски архив
Симпозијум СДСВ	Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића
СЕЗ	Српски етнографски зборник
Старинар н. с.	Старинар нова серија
ХЗ	Хиландарски зборник
HZ	Historijski zbornik

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Acta Albaniae — *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* II, edd. Thallóczy L. — Jireček C. — Sufflay M., Vindobonae 1918.

P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska* — P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska — stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo 1973.

P. Anđelić, *Studije* — P. Anđelić, *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne,* Sarajevo 1982.

М. Антоновић, *Град и жупа* — М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији*, Београд 2003.

D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi* — D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974.

Б. Брокијер, *Путовање преко мора* — Б. Брокијер, *Путовање преко мора*, превод и коментар М. Рајичић, Београд 1950.

J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta* — J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta* I–III (1–24), München 1968–1979.

M. Vego, *Naselja* — M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957.

G. Wenzel, *Acta extera* — G. Wenzel, *Acta extera Andegavensia* I–III, Budapest 1860–1874.

J. Gelcich, L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum* — J. Gelcich, L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum republicae Ragusianae cum regno Hungariae*, Budapest 1887.

H. Gelzer, *Ungedruckte* — H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der Orientalischen Kirche*, Byzantinische Zeitschrift 2 (1893) 22–72.

А. Дероко, *Средњовековни градови* — А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950.

М. Динић, *Београд у средњем веку* — М. Динић, *Београд у средњем веку*, Српске земље у средњем веку. Историјско-географска студија, Београд 1978, 335–340.

М. Динић, *Браничево у средњем веку* — М. Динић, *Браничево у средњем веку,* Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 84–112.

М. Динић, *Земље херцега светога Саве* — М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 178–270.

М. Динић, *За историју рударства* — М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I–II, САНУ, Посебна издања ССХС, Одељење друштвених наука, књ. 14, Београд 1955–1962.

М. Динић, *Западна Србија у средњем веку* — М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 44–55.

М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку* — М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 68–84.

М. Динић, *Област Бранковића* — М. Динић, *Област Бранковића*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 148–178.

М. Динић, *Сребрник крај Сребрнице* — М. Динић, *Сребрник крај Сребрнице*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 357–368.

М. Динић, *Средњовековни Срем*	М. Динић, *Средњовековни Срем*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 270–284.
М. Динић, *Трг Дријева*	М. Динић, *Трг Дријева у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 368–400.
И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарсшво*	И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарсшво срūске власшеле у доба Немањића*, Београд 1994.
P. Engel, *Zur Frage*	P. Engel, *Zur Frage der bosnisch-ungarishen Beziehungen in XIV und XV Jahrhundert*, Südost-Forshungen 56 (1997).
P. Živković, *Tvrtko II*	P. Živković, *Tvrtko II Tvrtković — Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Sarajevo 1981.
N. Iorga, *Notes et extraits*	N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle* I–III, Paris 1902.
А. Ивић, *Исшорија*	А. Ивић, *Исшорија Срба у Војводини од најсшаријих времена до оснивања ūошиско-ūоморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929.
М. Јанковић, *Еūискоūије и мишроūолије*	М. Јанковић, *Еūискоūије и мишроūолије Срūске цркве у средњем веку*, Београд 1985.
К. Јиречек, *Сūоменици срūски*	К. Јиречек, *Сūоменици срūски*, Споменик СКА 11, Београд 1892.
N. Klaić, *Povijest Hrvata*	N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1975.
Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*	Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978.
Š. Ljubić, *Listine* I–X	Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike* I–X, Zagreb 1868–1891.
E. Malyusz, *ZsOkl*	E. Malyusz, *Zsigmond-kòri Oklevéltár* I–V, Budapest 1951–1997.
F. Miklosich, *Monumenta Serbica*	F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Vindobonae 1868.
Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*	Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560. Земља, насеља, сшановнишшво*, Београд 2004.
Е. Миљковић — А. Крстић, *Браничево у 15. веку*	Е. Миљковић — А. Крстић, *Браничево у 15. веку. Исшоријско-географска сшудија*, Пожаревац 2007.
С. Мишић, *Хумска земља*	С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.
А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*	А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара: шексш, коменшари, снимци*, Београд 2003.
Monumenta Ragusina	*Monumenta Ragusina* I, *Spisi dubrovačke kancelarije*, Zagreb 1951–1988.
Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*	Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји — крајина средњовековне Босне*, Београд 2002.
Ј. Мргић, *Лијевче ūоље*	Ј. Мргић, *Лијевче ūоље — белешке о насељима и ūрироди (15–19. век)*, ИЧ 55 (2007) 171–199.
Ст. Новаковић, *Законски сūоменици*	Ст. Новаковић, *Законски сūоменици срūских држава средњег века*, Београд 1912.
Opširni popis bosanskog sandžaka 1604	*Opširni popis bosanskog sandžaka 1604*, obradio A. Handžić, sv. I/1, I/2, II (obradile S. Buzov, L. Gazić), III (obradila A. Kupusović), Sarajevo 2000.
I. Ostojić, *Benediktinci*	I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. II: *Benediktinci u Dalmaciji*, Split 1964.
T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik*	T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Zagreb 1906.
А. Соловјев, *Одабрани сūоменици*	А. Соловјев, *Одабрани сūоменици срūског ūрава (од XII до краја XV века)*, Београд 1926.
М. Спремић, *Десūош Ђурађ Бранковић*	М. Спремић, *Десūош Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.

Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, II	Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, II, Београд — Сремски Карловци 1929–1934.
Љ. Стојановић, *Записи и натписи*	Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, Београд 1902.
Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*	Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд — Сремски Карловци 1927.
L. Thallóczy, *Studien*	L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914.
L. Thallóczy — A. Aldásy, *CD Magyarorzag es Szerbia*	L. Thallóczy — A. Aldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára II, A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltara 1198–1526*, Budapest 1907.
L. Thallóczy — S. Horvath, *CD Alsoszlavonia*	L. Thallóczy — S. Horvath, *Also-Szlavonia okmanytar: (Dubicza, Orbasz es Szana Varmegyek) 1244–1710*, Budapest 1912.
L. Thallóczy — S. Horvath, *CD Jajcza*	L. Thallóczy — S. Horvath, *Jajcza (bansag, var, varos) törtenete 1450–1527*, Budapest 1915.
A. Theiner, *Vetera monumenta*	A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia* I, Romae 1863.
С. Ћирковић, *Историја Босне*	С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
С. Ћирковић, *„Насељени градови“*	С. Ћирковић, *„Насељени градови“ Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација*, ЗРВИ 37 (1998) 13–14.
С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*	С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964.
G. Fejér, *Codex diplomaticus*	G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–X, Budae 1829–1844.
E. Fermendžin, *Acta Bosnae*	E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Zagrabiae 1892.
A. Handžić, *Dva prva popisa*	A. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Sarajevo 1986.
A. Handžić, *Tuzla*	A. Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975.
Evlija Čelebi, *Putopis*	Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod H. Šabanović, Sarajevo 1979.
H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*	H. Šabanović, *Bosanski pašaluk — postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982.
H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*	H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964.
Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*	Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда I–1, катастарски пописи Београда и околине 1476–1566*, Београд 1964.
P. J. Šafařík, *Pamătky*	P. J. Šafařik, *Pamătky dřevního písemnictvý Jihoslovanův*, Praha 1851.
М. Шуица, *Немирно доба*	М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века. Властела српских обласних господара*, Београд 2000.
Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici*	Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici* I, Zagreb 1898.

ИЗВОРИ

Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I–II, edd. L. Thallóczy — C. Jireček — M. Sufflay, Vindobonae 1913, 1918.

Acta Sanctorum, Octobris X, Parisiis — Romae 1869.

Actes de Saint-Pantéléèmôn, édd. P. Lemerle — G. Dagron — S. Ćirković, Archives de l'Athos XII, Paris 1982, 169–172.

Albania Sacra. Geistliche Visitationsberichte aus Albanien. 1. Diözese Alessio, ed. P. Bartl, Wiesbaden 2007.

Albericus Aquensis, *Historia Hierosolymitana*, ed. Migne PL 166, col. 392–395.

Aličić, A., *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985.

Аличић, А., *Турски кайасйарски йойиси неких йодручја зайадне Србије; XV и XVI век*, књ. I, Чачак 1984, 369; књ. II, Чачак 1985.

Aličić, A., *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Sarajevo 2008.

Annales Colonienses Maximi, MGH, Scriptores rerum Germanicarum XVII, Berolini 1928.

Analecta Franciscana IV, Ad Claras Aquas, 1906.

Анастасијевић, Д., *Срйски архив Лавре Айонске*, Споменик СКА 56 (1922) 9–14.

Ansbert, *Historia de expeditione Friderico imperatoris*, ed. S. Chroust, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Fridrixhs I. MGH, Scriptores rerum Germanicarum V, Berolini 1928.

Arnoldus Lubecensis, *Chronica Slavorum,* ed. I. M. Lappenberg, MGH SS XXI, Hanoverae 1869.

Архимандрит Леонид, *Сйара срйска йисма*, Гласник СУД 7–24 (1868).

Архимандрит Леонид, *Хрисовуља цара Сйефана*, Гласник СУД 27 (1870) 287–296.

Barletius, M., *De Scodrensi Obsidione*, Basel 1556.

Башић, М., *Сйаре срйске биографије* I, Београд 1924.

Beldiceanu, N., *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque nationale a Paris* II, Paris — La Haye 1964.

Benedicti de Accoltis Aretini, *Historia Gotefridi*, Recueil des historiens des croisades, Historiens occidentaux V, Paris 1895.

Бојанин, С., *Повеља цара Сйефана Уроша којом йойврђује дар великог војводе Николе Сйањевића манасйиру Хиландару*, ССА 1 (2002) 103–107.

Бојанић, Д., Фрагменти збирног пописа Видинског санџака из 1466. године, Мешовита грађа (Miscellanea) II (1973) 5–78.

Bojanić, D., *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974.

Bonfini, A., *Rerum Hungaricarum Decades, quatuor cum dimidia*, Lipsiae 1771.

Boue, A., *Turquie d' Europe* II, Paris 1840.

Brković, M., *Povelja bosanskog kralja Stjepana Ostoje iz godine 1417*, Radovi 26 (13) Zadar 1987, 225–235.

Брокијер, Б., *Пуйовање йреко мора*, превод и коментар М. Рајичић, Београд 1950.

Valentini, J., *Acta Albaniae Veneta* I–III (1–24), München 1968–1979.

Васильевский, В., *Epirotica saeculi XIII*, Византийский временник 3 (1896).

Vego, M., *Tri povelje o posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače*, Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1980.

Веселиновић, А., *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Београд 1997.

Verancsics, A., *Összes munkái* II, Pest 1857.

Wadding, L., *Annales Minorum* XII, Romae 1735.

Wenzel, G., *Acta extera Andegavensis* I–III, Budapest 1860–1874.

Wenzel, G., *Adalékok Száva-szent-Demeter város történetéhez*, Magyar akademiai értesitö, Philosophiai, törveny és történettáudomnyi osztályok közlönye V–3 (1866).

Wenzel, G., *Árpádkori új okmánytár* VII, Pest 1869.

Wenzel, G., *Okmánytár Ozorai Pipó történetéhez* II, Történelmi tár 1884.

Визанйијски извори за исйорију народа Југославије I–VI, Београд 1955–1986.

Влајинац, М., *Из йуйойиса Ханса Дерншвама 1553–55. године*, Браство 21 (1926) 60–99.

Gelcich, J., *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, Zara 1880.

Gelcich, J. — Thallóczy, L., *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887.

Gelzer, H., *Ungedruckte und wenig bekannte Bistumerverzeichnisse der Orientalischen Kirche*, Byzantinische Zeitschrift 2 (1893) 22–72.

Гиљфердинг, А. Ф., *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, прев. Б. Чулић, Београд 1996².

Gregorii I Papae registrum epistolarum, t. I, edd. P. Ewald — L. Hartmann, Berolini 1891.

Грујић, Р., *Три хиландарске повеље*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области I, Скопље 1935, 1–26.

Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, (превод Л. Мирковић), Београд 1935.

Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, издао Ђ. Даничић, Загреб 1866.

Данилови Настављачи, превод Л. Мирковић, Стара српска књижевност 7, Београд 1989.

Darruzès, J., *Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981.

Degrand, A., *Souvenirs de la Haute — Albanie*, Paris 1901.

Динић, М., *Грађа за историју Београда у средњем веку* I, Београд 1951.

Динић, М., *Из Дубровачког архива* 3, Београд 1967.

Динић, М., *Одлуке Већа Дубровачке Републике* II, Београд 1964.

Динић, М., *Три француска путописца 16. века о нашим земљама*, Годишњица НЧ 49 (1940) 85–119.

Динић, М., *Четири средњевековна писма*, Прилози КЈИФ XVII (1937) 232–236.

Deogilo, Odo de, *De Ludovici VII Francorum regis cognomento junioris profectione in Orientem,* ed. J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series latina, Paris 1844–55.

Dlugossii, Joannis, *Historiae Polonicae*, Krakow 1877.

Dlugosz, J., *Opera omnia*, ed. A. Przezdziecki, Cracov 1877.

Evans, A. Dž., *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune 1875*, Sarajevo 1965.

Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod H. Šabanović, Sarajevo 1979.

Елезовић, Г., *Огледало света или историја Мехмеда Нешрије*, Београд 1957.

Елезовић, Г., *Турски извори за историју Југословена*, Братство 26 (1932) 51–126.

Елезовић, Г., *Турски споменици 1348–1520.* I–1, Београд 1940.

Engel, J., *Geschichte des Ungarischen Reiches und seiner Nebenländer* I, Halle 1797.

Engel, P., *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* I, Budapest 1796.

Живковић, Б., *Грачаничка повеља*, Београд 1992, 1–99.

Живојиновић, Д., *Хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве Јерусалимског* (Хил. 30), ССА 1 (2002) 69–78.

Живојиновић, Д., *Велика прилепска хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве* (Хил. 149), ССА 7 (2008) 71–90.

Живојиновић, Д., *Скопска хрисовуља цара Душана за Келију Светог Саве Јерусалимског у Кареји* (Хил. 31), ССА 7 (2008) 59–70.

Живојиновић, Д., *Хрисовуља цара Стефана Душана за Хиландар о лужачкој метохији*, ССА 5 (2006) 99–114.

Живот архиепископа Максима, изд. А. Вукомановић, Гласник Друштва Светога Саве 11 (1859) 125–129.

Живот деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа, Старе српске биографије XV и XVII века, превод Л. Мирковић, Београд 1936, 43–125.

Житије деспотице Ангелине, изд. Д. Руварац, Српски Сион 15 (1905) 552–553.

Зиројевић, О. — Ерен, И., *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444–1446)*, ВГ 4 (1968) 377–416.

Иванов, Й., *Български старини изъ Македония*, София 1931.

Ивановић, К., *Будвански анали* I–II, изд. Н. Вучковић, ИЗ 22–4 (1965) 623–652, Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности 10 (1978) 287–307.

Ивић, А., *Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током XVI и XVII столећа*. Први део (1527–1600), Књиге Матице Српске бр. 36. и 37, Зборник историјских докумената III, Нови Сад 1910.

Ивић, П. — Грковић, М., *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.

Inscriptions de la Mésie Supérieure 1, Beograd 1976.

Иппен, Th., *Stare crkvene ruševine u Albaniji* I–II, GZM BiH 11 (1899) 13–23; GZM BiH 11 (1900) 83–98.

Ippen, Th., *Stari spomenici u Albaniji*, GZM BiH 12 (1900) 511–531.

Ipolyi, A. — I. Nagy — D. Véghely, *Hazai okmánytár — Codex diplomaticus patrius* VII, Budapest 1880.

Исаиловић, Н., *Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1356. године*, ССА 6 (2007) 147–148.

Јагић, В., *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског,* Гласник СУД 42 (1875) 223–328.

Јастребов, И., *Хрисовуља дечанског краља од год. 1326*, Гласник СУД 49 (1881) 355–362

Јиречек, К., *Сӣоменици срӣски*, Споменик СКА 11 (1892).

Ioannis Cinnami *epitome rerum ab Ioanne et Manuele Comnenis gestarum*, rec. A. Meineke, Bonae 1836.

Iohannis de Tagliacotio, *Relatio de victoria Belgradiensi*, Annales Minorum XII, ed. L. Wadding, Ad Claras Aquas 1931.

Jorga, N., *Notes et extraits pour servir à l' histoire des croisades au XV siècle* III, Paris 1902.

Каниц, Ф., *Србија, земља и сӣановнишӣво,* Београд 1987.

Кендерова С. — Бешевлиев, Б., *Балканският полуостров изобразен в картите на ал-Идриси. Палеографско и историко-географско изследване* I, София 1990.

Клаић, Н., *Historia Salonitana Maior*, Београд 1967.

Ковачевић, Љ., *Свеӣосӣефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 1–19.

Ковачевић-Којић, Д. *Трговачке књиге браће Кабужић (Caboga) 1426–1433*, Споменик CXXXVII, Одељење историјских наука 11, Београд 1999.

Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове усӣомене или Турска хроника*, (предговор и превод Ђ. Живановић), Београд 1966.

Константин Филозоф, *Живоӣ десӣоӣа Сӣефана Лазаревића* (В. Јагић), Београд 1875. (фототипско издање Г. Милановац 2004).

Константин Философ, *Живоӣ Сӣефана Лазаревића десӣоӣа срӣскога*, Гласник СУД 42 (1875) 223–328.

Константин Филозоф, *Жиӣије десӣоӣа Сӣефана Лазаревића*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд 1989.

Костић, М., *Оӣис војске Јована Хуњадија ӣри ӣоласку у бој на Косову*, Гласник СНД 1 (1925) 79–91.

Крайки живоӣ десӣоӣа Сӣефана Бранковића, изд. И. Руварац, Летопис МС 117 (1874) 117–118.

Куев К. — Петков, Г., *Събрани съчинения на Константин Костенечки*, София 1986.

Kuripešić, B., *Itinerarium der Gesandtschaft Königh Ferdinand I. Von Ungarn nach Konstantinopel 1530*, Bochum 1983.

Kuripešić, B., *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju*, (prevod i komentar Đ. Pejanović), Sarajevo 1950.

Lampsidis, O., *Ephraem Aenii historia chronica*, Athenis 1990.

Lascaris, M., *Actes serbes de Vatopédi*, Byzantinoslavica 6 (1935–1936) 166–185.

Lašvanin Fra Nikola, *Ljetopis*, prir. i prev. I. Gavran, Sarajevo 1981.

Lezze, Donado da, *Historia turchesca (1300–1514)*, ed. J. Ursu, Bucureşti 1910.

Lonza N. — Šundrica, Z., *Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392*, Zagreb — Dubrovnik 2005.

Luccari, G., *Copioso Ristretto degli Annali di Ragusa*, Ragusa 1790.

Ljubić, S., *Commissiones et relationes venetae* I, Zagreb 1876.

Ljubić, Š., *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike* I–X, Zagreb 1868–1891.

Magdics, I., *Ráczkevei okmánitár*, Szekesfehervár 1888.

Макушев, В., *Исӣориски сӣоменици Јужних Словена и околних народа* II, Београд 1882.

Макушев, В., *Итальянскiе архивы и хранящiеся въ нихъ матерiалы для славянской исторiи* II, Неаполь и Палермо, Сборникъ отдѣленiя русскаго языка и словесности императорской академiи наукъ, VIII № 4, Санктпетербургъ 1871.

Malyusz, E., *Zsigmond-kòri Oklevéltár* I–V, Budapest 1951–1997.

Марјановић-Душанић, С., *Повеља краља Милуӣина оӣаӣији Св. Марије Раӣачке*, ССА 1 (2002) 13–29.

Марјановић-Душанић, С., *Повеља краља Сӣефана Душана о ӣоклањању цркве Свеӣог Николе у Врању манасӣиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 69–86.

Марковић, Б., *Закон о рудницима десӣоӣа Сӣефана Лазаревића. Превод и ӣравно-исӣоријска сӣудија*, Споменик 126, Одељење друштвених наука 24, Београд 1985.

Matković, P., *Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjega vijeka*, Rad JAZU 42 (1878) 114–124.

Matković, P., *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka: II — putovanja B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta*, Rad JAZU 56 (1881) 141–233.

Matković, P., *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka: XII — opis dvaju carskih poslanstava u Carigrad: K. Ryma godine 1571 i D. Ungnada godine 1572*, Rad JAZU 112 (1892) 154–243.

Маџер, А., *Kotorski spomenici* I, Zagreb 1951.

Meksi, A. *Kishat mesjetare të Shqiperisë së Mesme e të Veriut*, Monumentet 26–2 (1983) 77–114.

Mesić, M., *Građa mojih razprava u „Radu"*, Starine 5 (1873) 109–280.

Miklosich, Ф.. *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Vindobonae 1868.

Митровић, К., *Повеља десӣоӣа Ђорђа Бранковића о ӣрихваӣању кӣиӣорсӣва над Хиландаром*, ССА 5 (2006) 229–239.

Михаљчић, Р., *Мљеӣске исӣраве цара Уроша*, ССА 3 (2004) 71–88.

Михаљчић, Р., *Прилог срӣском диӣломаӣару. Даровнице власӣеоске ӣородице Вукославић*, ИГ 1–2 (1976) 104, 105.

Михаљчић, Р., *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 151–160.

Мишић, С., *Повеља браће Санковић*, ССА 7 (2008) 113–129.

Мишић, С., *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару*, ССА 5 (2006) 65–81.

Мишић, С., *Повеља краља Стефана Уроша III Дечанског манастиру Светог Николе Мрачког у Орехову*, ССА 1 (2002) 55–68.

Мишић, С., *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару о спору око међа Крушевске метохије*, ССА 3 (2004) 3–19.

Мишић, С., *Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псачи манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 135–150.

Мишић С. — Суботин-Голубовић, Т., *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.

Мишковић, Ј., *Опис рудничког округа*, Гласник СУД 34 (1872) 178–335.

Младеновић, А., *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003.

Младеновић, А., *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007.

Monumenta Ragusina I–V, *Spisi dubrovačke kancelarije*, Zagreb 1951–1988.

Mošin, V., *Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb 1950.

Мошин, В., *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија* II, Скопје 1977.

Мргић-Радојчић, Ј., *Повеља бана Стјепана II Котроманића кнежевима Вуку и Павлу Вукославићу*, ССА 1 (2002) 79–92.

Мргић, Ј. *Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу 1366*, ССА 2 (2003) 167–184.

Muhaseb-i vilayet-i rum-ılı defteri (937 / 1530) II, Ankara 2004.

Nagy, I., *Anjoukori okmánytár* II, Budapest 1881.

Nagy, I. et al., *Hazai Okmánytár/Codex diplomaticus patrius* VIII, Budapest 1880.

Nagy, I. — Nyáry, A., *Magyar diplomacziai emlékek Mátyás kiraly korából (1458–1490)* I–IV, Budapest 1875–1878.

Невострујев, К., *Три хрисовуље у Хиландару*, Гласник СУД 25 (1869) 274–277.

Недељковић, В., *Liber Viridis*, Београд 1984.

Nicitae Choniatae Historia, rec. I. Bekker, Bonae 1835.

Новаковић, Ст., *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.

Новаковић, Ст., *Охридска архиепископија. Хрисовуља цара Василија II 1019. и 1020. године*, Списи из историјске географије, Изабрана дела II, Београд 2003, 59–102.

Новаковић, Ст., *Пшињски поменик*, Споменик СКА 29 (1895).

Новаковић, Ст., *Српски поменици XV–XVIII века*, Гласник СУД 42 (1875) 1–152.

Opširni popis bosanskog sandžaka 1604, obradio A. Handžić, sv. I–1, I–2, II (obradile S. Buzov, L. Gazić), III (obradila A. Kupusović), Sarajevo 2000.

Orbini, M., *Il Regno degli Slavi*, Pesaro 1601.

Орбин, М., *Краљевство Словена*, Београд 1968.

Павловић, М., *Грачаничка повеља*, Гласник СНД 3 (1928) 105–140.

Panaitescu, П. Р. — Миоц, D., *Documenta Romaniae Historica, B. Tara Românaescă I (1247–1500)*, Bucureşti 1966.

Пирх, О. Д., *Путовање по Србији у години 1829*, (превод Д. Мијушковић), Београд 1900, 143–145.

Писци средњовјековног латинитета, прир. Д. Синдик — Г. Томовић, Књижевност Црне Горе од 12. до 19. вијека, Цетиње 1996.

Полибије, *Историје* I, Нови Сад 1988.

Поповић, К., *Пут лицејских питомаца (јестаственичког одељења) по Србији године 1863*, Београд 1867.

Порчић, Н., *Један незапажен податак о властеоској породици Паштровић*, Мешовита грађа 27 (2006) 43–55.

Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, edd. Gy. Moravcsik — R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks Washington DC 1985[2].

Patrologia Latina XCVIII, ed. J. P. Migne, Paris 1851.

Prejasni muž Komes Marcelin, Kronika, Zagreb 2006.

Prinzing, G., *Demetrii Chomateni ponemata diaphora*, Berolini et Novi Eboraci 2002.

Pulaha, S., *Defteri i regjistrimit të sanxahut të Shkodrës i vitit 1485* I, Tiranë 1974.

Пуцић, М., *Споменици србски* I, Београд 1858.

Quellen zur geschichte des kreuzzuges kaiser Friedrichs I, MGH Scriptores rerum Germanicarum, Nova series, V, ed. A. Chroust, Berlin 1928.

Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica, edd. M. Pinder — G. Parthey, Berlin 1860.

Радојчић, Н., *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962.

Радојчић, Н., *Пет писама с краја 15. века*, ЈФ 20 (1953–54) 343–367.

Радонић, Ј., *Дубровачка акта и повеље* I–1, Београд 1934.

Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria 1281–1375, Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I–2, Budapestini 1887.

Rački, F., *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia* I, Zagreb 1877.

Rački, F., *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501*, Starine JAZU 4 (1872) 201–229.

Rački, F., *Prilozi za zbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 124–163.

Rismondo, V., *Trogirsko i splitsko zaledje u nekim dokumentima iz druge polovine XIV i početka XV stoljeća*, Radovi FF 14–15 (1975–76), Zadar 1976.

Самарџић, Р., *Београд и Србија у сӣисима француских савременика. XVI–XVII век*, Београд 1961.

Скарић, В., *Ӣоӣис босанских сӣахија из 1123. (1711) године*, ГЗМ БиХ 42 (1930) 1–100.

Sanuto, Marino, *Világkrónikájának Magyarországot illető tudósitásai* II, ed. G. Wenzel, Magyar Történelmi tár 24 (1877) 84; III, Magyar Történelmi tár 25 (1878).

Smičiklas, T., *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, (Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae)*, I–XVIII, Zagreb 1904–1990.

Соловјев, А., *Одабрани сӣоменици срӣског ӣрава*, Београд 1926.

Соловјев, А., *Повеља краља Душана у манасӣиру Св. Николе у Врању*, Прилози КЈИФ 7 (1927) 107–115.

Средњовјековни сӣаӣуӣ града Будве, изд. Н. Вучковић, Будва 1970.

Сремац, Ђ., *Посланица о ӣроӣасӣи Угарског краљевсӣва*, Београд 1987.

Станојевић, Г., *Докуменӣи за ӣроучавање друшӣва Коӣора, Будве и Пашӣровића*, Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности 17 (1985) 159–201.

Statut grada Dubrovnika, Dubrovnik 1990.

Statuta et leges civitatis Cathari, Venetiis 1616.

Statuti di Scutari delle prima metà del secolo XIV con le addizioni fino al 1469, ed. Lucia Nadin, Roma 2002.

Statuta et ordinationes capituli ecclesiae cathedralis Drivastensis, edd. V. Novak et M. Šufflay, Beograd 1927.

Стефан Првовенчани, *Сабрани сӣиси*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 3, Београд 1988.

Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, приредили Љ. Јухас-Георгијевска и Т. Јовановић, Београд 1999.

Stojaković, M., *Braničevski tefter. Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine*, Beograd 1987.

Стојановић, Љ., *Сӣаре срӣске ӣовеље и ӣисма* I–II, Београд — Сремски Карловци 1934.

Стојановић, Љ., *Сӣари срӣски родослови и леӣоӣиси*, Београд — Сремски Карловци 1927.

Стојановић, Љ., *Сӣари срӣски хрисовуљи, акӣи, биографије, леӣоӣиси, ӣиӣици, ӣоменици, заӣиси и др.*, Споменик СКА 3 (1890).

Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I, ed. E. Szentpétery, Budapestini 1937.

Schafarik, P. J., *Slavische Altertümer* II, Leipzig 1847.

Тадић, Ј., *Писма и уӣусӣва Дубровачке Реӣублике* I, Београд 1935.

Tafel, T. L. F.— G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderen Beziehungen auf Byzanz und die Levante* I, Wien 1856.

Teleki, J., *Hunyadiak kora magyarországon* X, Pesten 1853.

Теодосије, *Живоӣ свеӣога Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1860.

Ткалчић, I., *Povjestni spomenici Zagrebačke biskupije 12. i 13. stoljeća* I, Zagreb 1873.

Тошић, Ђ., *Двије ӣовеље босанског краља Сӣјеӣана Дабише*, ИЧ 39 (1992) 5–23.

Thallóczy, L., *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München — Leipzig 1914.

Thallóczy, L. — Áldásy, A., *Magyarország melléktartományainak oklevéltára II, A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltara 1198–1526,* Budapest 1907.

Thallóczy, L. — Barabas, S., *Codex Diplomaticus commitum de Blagay 1260–1578*, Budapest 1897.

Thallóczy, L.— Horvath, S., *Also-Szlavonia okmanytar: (Dubicza, Orbasz es Szana Varmegyek) 1244–1710*, Budapest 1912.

Thallóczy, L. — Horvath, S., *Jajcza (bansag, var, varos) törtenete 1450–1527*, Budapest 1915.

Theiner, A., *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia* I, Romae 1863.

Théophylacte d'Achrida lettres, éd. P. Gautier, Thessalonique 1986.

Tauer, F., *Histoire de la campagne du sultan Suleyman I^{er} contre Belgrade en 1521*, Prague 1924.

Truhelka, Ć., *Tursko-slavjanski spomenici dubrovačke arhive*, GZM BiH 23 (1911) 70–119.

Truhelka, Ć., *Fojnička hronika*, GZM BiH 21 (1909) 443–459.

Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, izd. F. Rački, Zagreb 1894.

Турски докуменӣи за исӣоријаӣа на македонскиоӣ народ, Ошиӣрен ӣоӣисен дефӣер № 4 (1467–1468. година), ред. М. Соколоски — А. Стојановски, Скопје 1971.

Турски докуменӣи за исӣоријаӣа на македонскиоӣ народ, ур. М. Соколоски, т. V, књ. 1–2, Скопје 1983.

Ћирковић, С., *Две срӣске ӣовеље за Лавру*, ХЗ 5 (1983) 91–99.

Ћирковић, С., *Лаӣинички ӣреӣис рударског законика десӣоӣа Сӣефана Лазаревића*. Увод, текст,

превод и коментари, Београд 2005, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XI.

Ћирковић, С., *Новобрдски законик десйоша Сшефана Лазаревића из 1412. године*, Ново Брдо — Београд 2004, 170–172.

Ћирковић, С., *Повеља десйоша Јована Угљеше за власшелина Новака Мрасоровића*, ССА 1 (2002) 93–98.

Ћирковић, С., *Повеља краља Вукашина за власшелина Новака Мрасоровића*, ССА 1 (2002) 99–102.

Ћирковић, С., *Повеља цара Душана Ойшшини дубровачкој о исйлаши 200 йерйера годишње цркви Свешог Николе у Барију*, ССА 4 (2005) 87–98.

Ћирковић, С., *Писмо бана Сшјейана II Кошроманића кнезу и ойшшини дубровачкој о дугу дубровачких грађана*, Грађа о прошлости Босне 1, Бања Лука 2008, 23–35.

Ћоровић, В., *Жишије Симеона Немање од Сшевана Првовенчаног*, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 1–78.

Farlati, D., *Illyricum Sacrum* VI, Venetiis 1800.

Fejér, G., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–X, Budae 1829–1844.

Fejér, G., *Genus, incunabula et virtus Ioannis Corvini de Hunyad*, Budae 1844.

Fermendžin, E., *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Zagrabiae 1892.

Frankói, V., *Matyás király levelei* I, Budapest 1893.

Hazai Okmanytar VII, Budapest 1891.

Handžić, A., *Dva prva popisa zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Sarajevo 1986.

Хаџибегић, Х., Ханџић, А., Ковачевић, Е., *Облас
ш Бранковића. Ойширни кашасшарски йойис из 1455. године*, Сарајево 1972.

Хеисенберг, А., Wirth, P., *Georgii Acropolitae Opera* I, Stuttgart 1978.

Historia de expeditione Friederici Imperatoris, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich I, ed. A. Chroust, MGH Scriptores rerum Germanicarum, Nova series 5, Berlin 1928.

Hurmuzaki, E., *Documenta privitore la Istoria Românilor* II–1, Bucuresci 1891.

Catasto veneto di Scutari e Registrum Concessionum 1416–1417 I–II, ed. Cordignano F., Roma — Tolmezzo 1942–1944.

Carile, A., *Partitio terrarum Imperii Romanie*, Studi Veneziani 7 (1965) 221–280.

Corpus iuris Hungarici I, Budae 1841.

Chronicon pictum Vindobonense, ed. M. Florianus, Historiae Hungaricae fontes domestici II, Quinqueecclesiis 1883.

Čremošnik, G., *Kancelariski i notarski spisi I (1278–1301)*, Beograd 1932.

Čremošnik, G., *Kotorski dukali i druge listine*, GZM BiH 33 (1921) 115–196.

Šabanović, H., *Krajište Isa-bega Ishakovića, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964.

Šabanović, H., *Najstarije vakufname u Bosni*, POF 3–4 (1952–53) 410–411.

Шабановић, Х., *Турски извори за исшорију Београда I–1, Кашасшарски йойиси Београда и околине 1476–1560*, Београд 1964.

Šafarik, P. J., *Památky dřevního písemnictvy Jihoslovanov*, Praha 1852 (1873).

Шишић, Ф., *Лешойис йойа Дукљанина*, Загреб 1928.

Šišić, F., *Nekoliko isprava iz početka 15. stoljeća*, Starine JAZU 39 (1938).

Штављанин-Ђорђевић, Љ., *Један недовољно йознаш йоменик из времена десйоша Ђурђа Бранковића*, АП 9 (1987) 331–347.

Шуица, М., *Повеља цара Уроша о замени йоседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 143–166.

Šunjić, M., *Trogirski izvještaji o turskom osvojenju Bosne (1463)*, Glasnik AD BiH 29 (1989) 139–157.

Šurmin, Đ., *Hrvatski spomenici* I, Zagreb 1898.

Šufflay, M., *Pseudobrocardus, Rehabilitacija važnog izvora za povijest Balkana u prvoj polovini XIV vijeka*, Vijesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva 13 (1911) 143–150.

ЛИТЕРАТУРА

Алексова, Б., *Средновековни наогалишта во Полозите*, Гласник на Институтот за национална историја 3 (Скопје 1959) 223–225.

Aleksova, B., *Prosek — Demir Kapija. Slovenska nekropola i slovenske nekropole u Makedoniji*, Skoplje — Beograd 1966.

Ангелов, Д., *Средновековният Велбужд, Кјустендил и Кјустендилско*, София 1973.

Андрејевић, Б., *Латинска црква код Горњег Матејевца*, Саопштења 20–21 (1988–1989) 183–186.

Andjelić, P., *Srednjovjekovni gradovi na Neretvi*, GZM BiH 13 (1958) 179–231.

Anđelić, P., *Izvještaj o probnom iskopavanju na srednjovjekovnom gradu Borču*, GZM 17 (1962) 159–164.

Anđelić, P., *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970.

Anđelić, P., *Bobovac i Kraljeva Sutjeska — stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo 1973.

Anđelić, P., *Ruševine jedne srednjovjekovne crkve u Varošišću kod Vranduka*, Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Izdanja Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 439–452.

Anđelić, P., *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Konjic 1975.

Andjelić, P., *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982.

Anđelić, P., *Teritorijalno-politička organizacija srednjovjekovne župe Neretve i njezino mesto u širim političkim okvirima*, Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne, Sarajevo 1982, 89–116.

Andjelić, P., *Srednjovjekovna župa Primorje u Humskoj zemlji*, Tribunia 6 (Trebinje 1982) 27–40.

Anđelić, P., *Visoko i okolina u srednjem vijeku*, Visoko i okolina kroz historiju I, Visoko 1984, 103–311.

Andjelić, T., *Srednjovjekovni grad kod vrela Lištice u Hercegovini*, Tribunia 4 (Trebinje 1978) 11–24.

Антољак, С., *Како је дошло до имена „Скопје“*, Годишен зборник ФФС 12 (1960) 75–87 (*Средновековна Македонија* 1, Скопје 1980, 809–830).

Антоновић, М., *Папство и Србија у 15. веку*, Додатак ИГ 1–2 (1993) 3–82.

Антоновић, М., *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији*, Београд 2003.

Антоновић, М., *Околности обнове црквеног градитељства у Браничеву у 14. веку*, Браничево кроз војну и културну историју Србије I–3, Пожаревац 2006, 19–27.

Антоновић, М., *Црквене прилике у источној Србији у средњем веку*, БГ 3–4 (2006) 7–27.

Антоновић, М., *Етничка кретања у Поморављу*, Моравска Србија — историја, култура, уметност, Крушевац 2007, 73–84.

Ančić, M., *Kasnosrednjovjekovni Stolac*, Povjesni prilozi 29 (2005) 41–58.

Археолошка истраживања Хисара. Каталог изложбе, Прокупље — Ниш — Београд 1984.

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine I–III, Sarajevo 1988.

Археолошки споменици и налазишта у Србији I–II, Београд 1953–1956.

Архива Народног музеја Крушевац, Теренски дневник археолошких ископавања средњовековног крушевачког града за 1965. годину, 53.

Атанасовски, А., *Кон прашањето околу местоположбата на имотите на злетовска епархија во Пијанец, според грамотата на цар Душан од 1347 година*, Годишен зборник ФФС 17–18 /43–44/ (1990–91) 37–48.

Атанасовски, В., *Пад Херцеговине*, Београд 1979.

Аџиевски, К., *Пелагонија во средниот век (Од доаѓањето на Словените до паѓањето под турска власт)*, Скопје 1994.

Аџиевски, К., *Велешката област во VI и првите децении на VII век*, Годишен зборник ФФС 26 /52/ (1999) 105–117.

Бабингер, М., *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968.

Babić, A., *Fragment iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne*, Iz istorije srednjovjekovne Bosne, Sarajevo 1972, 305–320.

Бабић, Г., *Старе цркве у Ваљеву*, Ваљево — постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 133–151.

Бајаловић-Хаџи-Пешић, М., *Средњовековни Београд у светлости археолошких открића*, Историја Београда I, Београд 1974, 296–301.

Баришић, Ф., *Византиски Сингидунум*, ЗРВИ 3 (1955) 1–13.

Барјактаровић, М., *Где се налазило село Трепча у средњовековној жупи Плав*, Гласник СГД 51–1 (1971) 87–91.

Bartl, P., *Das Bistum Sappa — Sarda in Nordalbanien nach einem Bericht aus dem Vatikanischen Archiv (ca. 1750)*, Südost-Forschungen 25 (1966) 27–37.

Basler, Đ., *Ivanjsko polje. Gornji tok Ukrine*, GZM n. s. — Arheologija 7 (1952) 411–424.

Basler, Đ., *Kreševo — Kiseljak — Fojnica*, GZM 9 (1954) 299–306.

Basler, Đ., *Dolina Neretve od Konjica do Rame*, GZM BiH 10 (1955) 219–229.

Basler, Đ., *Stari grad Srebrnik i problematika njegove konzervacije*, GZM BiH n. s. — Arheologija 4 (1957) 110–129.

Basler, Đ., *Stari gradovi na Majevici i Trebovcu*, Članci i gradja 9 (1972) 59–64.

Basler, Đ., *Istočni zid grada Blagaja na Buni*, Hercegovina 3 (Mostar 1983) 29–33.

Баум, М., *Жупа Соли*, Чланци и грађа 1 (1957) 7–37.

Bejtić, A., *Srednjovjekovni grad Hodidjed bio je na Vratniku u Sarajevu*, Radovi ANUBiH 64 (1979) 107–148.

Бејтић, А., *Стари градови у доњем Полимљу*, Старинар 26 (1975) 97–109.

Benac, A., Čović, B., Pašalić, E., Basler, Đ., Miletić, N., Anđelić, P., *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1966.

Beritić, L., *Stonske utvrde*, Dubrovnik 1958.

Бешлагић, Ш., *Стари град Јелеч у Подрињу*, Прилози 11–12 (1975–76) 221–230.

Bešlagić, Š., *Stećci — kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982.

Благојевић, М., *Манастирски поседи крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 25–48.

Благојевић, М., *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, ИГ 1–2 (1987) 29–38.

Благојевић, М., *Србија у доба Немањића. Од кнежевине до царства 1168–1371*, Београд 1989.

Благојевић, М., *Град и жупа — међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево — Београд 1992, 67–83.

Благојевић, М., *Насеља у Мачви и питање српско-угарске границе*, Ваљево — постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 78–92.

Благојевић, М., *Источна граница Деспотовине од 1428. до 1439. године*, ИГ 1–2 (1995) 23–34.

Благојевић, М., *Северна граница босанске државе у XIV веку*, Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 59–76.

Благојевић, М., *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997.

Благојевић, М., *О „Земљишту радње Немањине“*, Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, Београд 2000, 65–75.

Благојевић, М., Медаковић, Д., *Историја српске државности* I. *Од настанка првих држава до почетка српске националне револуције*, Београд 2000.

Благојевић, М., *Државност земље Павловића*, Земља Павловића, Средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 113–145.

Благојевић, М., *Свети Симеон Немања — заштитник српске државе*, Немањићи и Лазаревићи. Српска средњовековна државност, Београд 2004, 51–75.

Благојевић, М., *Територије кнеза Лазара на Косову и Метохији*, Косово и Метохија — прошлост, садашњост, будућност, Београд 2007, 5–18.

Blanchard, I., *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Ages* III, Stuttgart 2005.

Богдановић, Д., *Повеље о земљама и задужбинама Косова*, Задужбине Косова, Београд — Призрен 1987, 313–364.

Божић, И., *О јуриздикцији которске дијецезе у средњевековној Србији*, Споменик 103 (1953) 15–27.

Божић, И., *Српске земље у доба Стефана Лазаревића*, Зборник радова: Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 111–122.

Божић, И., *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979.

Бојанић, Д., *Пожаревац у 16. веку и Бали-бег Јахјапашић*, ИЧ 32 (1985) 49–76.

Bojanovski, I., *Stari grad Bobovac i njegova konzervacija*, NS 8 (1962) 71–96.

Bojanovski, I., *Nastavak konzervatorskih radova na gradu Bobovcu*, NS 9 (1964) 167–174.

Bojanovski, I., *Stari grad Maglaj*, NS 10 (1965) 61–97.

Bojanovski, I., *Pavlovac na Prači*, NS 13 (1972) 71–77.

Bojanovski, I., *Sokol na Plivi*, NS 13 (1972) 41–69.

Bojanovski, I., *Ključ na Sani*, AP 15 (1973) 100–105.

Bojanovski, I., *Bočac*, AP 19 (1977) 111–114.

Бојовић, Д., *Ниш у књижевном делу Стефана Првовенчаног*, Ниш и Византија, Ниш 2003, 117–124.

Bösendorfer, J., *Crtice iz slavonske prošlosti*, Osijek 1910.

Бошковић, Ђ., *Римске рушевине код Грачанице*, Старинар 4 (1928) 269–272.

Бошковић, Ђ., *Град Жрнов*, Старинар 3–15 (1940) 70–91.

Бошковић, Ђ., *Средњовековни споменици Источне Србије* II, Старинар н. с. 2 (1951) 221–225.

Бошковић, Ђ., Корађ, В., *Ратац*, Старинар н. с. 7–8 (1956–57) 39–75.

Bošković, Đ., *Stari Bar*, Beograd 1962.

Бошковић, Ђ., Минић, Д., Ковачевић, М., *Горње Подриње у доба Косача*, АР 16 (1974) 154–156.

Бошковић, Ђ. — Мијовић, П. — Ковачевић, М., *Улцињ* I, Београд 1981.

Бошковић, Ђ., *Место Крушевца у систему утврђених градова средњовековне Србије*, Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, Београд 1982, 9–10.

Бошковић, Т., *Жупа Брсково*, Симпозијум СДСВ 16 (1995) 233–248.

Бошкоски М., *Скупи — Скопје во историските извори, од антиката до крајот на XIV век*, Balcanoslavica 26–27 (Prilep 1999–2000) 131–156.

Бошкоски, М., *Населби и тврднини во скопската област во VI век. Обид за идентификација и локализација*, Balcanoslavica 30–31 (Prilep 2002) 137–155.

Brajović, S., *U Bogorodičinom vrtu: Bogorodica i Boka Kotorska — barokna pobožnost zapadnog hrišćanstva*, Beograd 2006.

Бујуклић, Ж., *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, Никшић 1988.

Butorac, P., *Teritorijalni razvitak Kotora*, Anali JAZU u Dubrovniku 9–10 (1962–63) 43–100.

Butorac, P., *Kotor za samovlade (1355–1420)*, Perast 1999.

Butorac, P., *Kulturna povijest grada Perasta*, Gospa od Škrpjela, Perast 1999, 26–29.

Valentini, G., *Appunti sul regime degli stabilimenti veneti in Albania nel secolo XIV e XV*, Studi Veneziani 8 (1966) 195–265.

Vasić, M., *Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini u XVI vijeku*, Godišnjak DI BiH 3 (1962) 233–249.

Васић, М., *Становништво крушевачког санџака и његова друштвена структура у XVI вијеку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 49–72.

Vasić, M. — Kavajin-Mundrić, J. — Popović, S., *Horreum Margi — Ravno — Ćuprija*, Vesnik VM 33 (1988) 7–36.

Васић, М., *Земља Павловића у свјетлу турских извора*, Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 305–327.

Васић, М., *Градови Црне Горе под турском влашћу*, Насеља на Балканском полуострву од XVI до XVIII вијека, Источно Сарајево 2005, 85– 221.

Васић, М., *Извештај о раду у археолошком одељењу Народног музеја*, Годишњак СКА 26 (1912) 180–210.

Васиљевић, М., *Резултати археолошких радова и истраживања на Старом граду,* Museum 1 (2000) 49–100.

Vego, M., *Ljubuški*, Sarajevo 1954.

Bего, М., *Налази дубровачких динара у Варешу*, ГЗМ БиХ н. с. — Археологија 10 (1955) 211–215.

Vego, M., *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957.

Vego, M., *Prilog topografiji srednjevjekovne Hercegovine*, GZM BiH n. s. — Arheologija 12 (1957) 267–276.

Vego, M., *Crkva u Razićima kod Konjica*, GZM BiH n. s. — Arheologija 13 (1958) 159–168.

Vego, M., *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1980.

Vekarić, N., *Pelješka naselja u 14. stoljeću*, Dubrovnik 1989.

Веселиновић, А., *Североисточна Србија у средњем веку*, ИГ 1–2 (1987) 43–73.

Веселиновић, А. *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, Социјална структура српских градских насеља (12–18. век), Смедерево — Београд 1992, 125–136.

Веселиновић, А. *Чачански крај у средњем веку*, Богородица Градачка у средњем веку, Чачак 1993, 57–79.

Веселиновић, А., *Држава српских деспота*, Београд 1995.

Видак, Ж., *Заједнички новац деспота Ђурђа Бранковића и Јаноша Хуњадија*, Рад ВМ 10 (1961) 143–149.

Vinski, Z., *Archaologische Spuren ostgotischer Auwesenheit im heutigen Bereich Jugoslawiens*, Zbornik — Problemi seobe naroda u karpatskoj kotlini, Novi Sad 1978, 33–47.

Витковић, Г., *Прошлост, установа и споменици угарских краљевских шајкаша*, Гласник СУД 67 (1887) 1–22.

Влаховић, П., *Бродарево и његова околина*, Београд 1968.

Voje, I., *Brskovo in vrednost srebra v srednjem veku*, Zgodovinski časopis 10–11 (1956–57) 285–295.

Воје, И., *Прилог проучавању домаћих трговаца Србије у XIV и XV веку, као и трговачких веза са Дубровником*, Ослобођење градова од Турака 1862–1867, Београд 1970, 87–101.

Воје, И., *Фрагменти о Брскову*, ИЧ 29–30 (1982–83) 93–100.

Vujičić, D., *Hidronimi (imena voda) u lijevom slivu Drine*, Sarajevo 1982.

Вукадин, О. — Минић, Д., *Град Клек у селу Рутоши*, Рашка баштина 2 (1980) 308–309.

Вукадин, О. — Минић, Д., *Козник*, Рашка баштина 2 (1980) 306–307.

Вукадин, О., *Археолошка истраживања Мензулане у археолошком парку у Крушевцу*, Рашка баштина 3 (1988) 285–289.

Вукадин, О., *Утврђење Укоса (Кућиште)*, Рашка баштина 3 (1988) 281–282.

Вукановић, Т., *Сребреница у средњем веку*, ГЗМ БіХ н. с. 1 (1946) 51–80.

Вуксан, М., *Ковин Град — средњовековно насеље и утврђење*, Рад 39 (1997) 175–184.

Вулић, Н., *Војводина у римско доба*, Војводина I, Нови Сад 1939, 61–80.

Вулић, Н., *Антички споменици наше земље*, Споменик 97 (1941–1948) 257–268.

Вуловић, Б., *Средњевековни град, рудник и насеље Брсково*, Музеји 7 (1952) 75–86.

Вуловић, Б., *Конзерваторске белешке са терена*, Зборник АФ БУ 3 (1958) 1–20.

Вуловић, Б., *Учешће Хиландара и српске традиције у формирању моравског стила*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 169–180.

Вушковић, М., *Средњовековни град Ждрело*, Весник ВМ 35 (2008) 133–136.

Гарашанин, Д. и М., *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951.

Gelzer, H., *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, Byzantinische Zeitschrift 2 (1893) 22–72.

Глунчић, П., *Из прошлости града* Стона *XIV–XIX вјека*, Споменик САНУ 111, Београд 1961.

Graljuk, B., *Rezultati (pokusnih) arheoloških iskopavanja na srednjovjekovnom lokalitetu „Zidine" и Krupi na Vrbasu*, NS 18–19 (1989) 99–107.

Гранић, Ф., *Војводина у византијско доба*, Војводина I, Нови Сад 1939, 91–107.

Грбовић, Д., *Привреда Јагодине у 15. веку (до 1459.)*, Јагодина 2004.

Грот, К., *Известия Константина Багрянородного о сербах и хорватах*, С. Петербоург 1880.

Грујић, М., *Епархијска властелинства у средњевековној Србији*, Богословље 7, Београд 1932.

Грујић, Р., *Откопавање Светих Арханђела*, Гласник СНД 3 (1928) 239–274.

Грујић, Р., *Полошко-Тетовска епархија и манастир Лешак*, Гласник СНД 12 (1933) 33–77.

Грујић, Р., *Протосеваст Прибо, властелин у скопској области прве половине XIII века*, Гласник СНД 12 (1933) 269–271.

Грујић, Р., *Скопска митрополија. Историски преглед до обновљења Српске патријаршије 1920. године*, Скопље 1935, 4–188.

Грујић, Р., *Духовни живот*, Војводина I, Нови Сад 1939, 330–416.

Györffy, G., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* III, Budapest 1987.

Györffy, Gy., *Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12 Jahrhundert*, Studia Slavica Academiae scientiarum Hungaricae V, 1–2 (1959) 9–74 (= *Преглед добара грчког манастира Св. Димитрија на Сави*, Споменица историјског архива Срема 1, Сремска Митровица 2002, 7–64).

Dabinović, A., *Kotor pod mletačkom republikom*, Zagreb 1934.

Degrand, A., *Souvenirs de la Haute — Albanie*, Paris 1901.

Дероко, А., *У Бодиновој престоници*, Старинар 5 (1928–30) 128–151.

Дероко, А., *Кулич и Рам — каструми на римском Дунавском лимесу*, Старинар н. с. 1 (1950) 169–170.

Дероко, А., *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950.

Дероко, А., *Град Голубац*, Старинар н. с. 2 (1951) 139–149.

Дероко, А., *Смедеревски град*, Старинар н. с. 2 (1951) 59–98.

Дероко, А., *Средњовековни утврђени каравансерај у Раму*, Старинар н. с 2 (1951) 150–152.

Димитријевић, С., *Новац града Смедерева*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, Београд 1970, 71–86.

Димитријевић, С., *Каталог збирке српског средњовековног новца Сергија Димитријевића*, Београд 2001.

Димитријевић, С., *Нове врсте српског средњовековног новца*, Београд 2005.

Динић, М., *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955) 49–92.

Динић, М., *Државни сабор средњовековне Босне*, Посебна издања САНУ, 231, Одељење друштвених наука, н. с., књ. 13, Београд 1955.

Динић, М., *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I–II, Посебна издања САНУ, 290, Одељење друштвених наука, књ. 14, Београд 1955–1962.

Динић, М., *Година рођења Стефана Лазаревића*, Прилози КЈИФ 30, 3–4 (1964) 243–244.

Динић, М., *Власти у време Деспотовине*, Зборник ФФБ 10–1 (1968) 237–244.

Динић, М., *Београд у средњем веку*, Српске земље у средњем веку. Историјско-географске студије, Београд 1978, 335–340.

Динић, М., *Браничево у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 84–112.

Динић, М., *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 305–331.

Динић, М., *Западна Србија у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 44–55.

Динић, М., *Земље херцега светога Саве*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 178–270.

Динић, М., *Југозападна Србија у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 68–84.

Динић, М., *Настанак два наша средњовековна града*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 347–356.

Динић, М., *Област Бранковића*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 148–177.

Динић, М., *Област централне Србије у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 55–68.

Динић, М., *Сребрник крај Сребрнице*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 357–367.

Динић, М., *Средњовековни Срем*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 270–284.

Динић, М., *Трг Дријева и околина у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 368–399.

Динић, М., *Трепча у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 400–409.

Динић, М., *Хумско-требињска властела*, Београд 2003.

Динић-Кнежевић, Д., *Трговина вином у Дубровнику у 14. веку*, Годишњак ФФ НС 9 (1966) 39–84.

Динић-Кнежевић, Д., *Промет житарица између Дубровника и залеђа у средњем веку*, Годишњак ФФ НС 12–1 (1969) 73–88.

Динић-Кнежевић, Д., *Трговина дрветом у Дубровнику у 14. веку*, Годишњак ФФ НС 14–1 (1971) 9–29.

Dinić-Knežević, D., *Sremski Brankovići*, Istraživanja 4 (1975) 5–47.

Динић-Кнежевић, Д., *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982.

Динић-Кнежевић, Д. , *Дубровник и Угарска у средњем веку*, Нови Сад 1986.

Динић-Кнежевић, Д., *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне јужне Угарске*, Зборник МСИ 37 (1988) 16–17.

Dobrović, N., *Neimari dubrovačkih zidina*, Зборник АФ БУ (1953–56) 154–155.

Дробњаковић, Б., *Јасеница*, Насеља и порекло становништва 13 (1923) 191–435.

Ducellier, A., *La façade maritime de la principauté des Kastriote de la fin du XIV siècle à la mort de Scanderbeg*, II conférence des études albanologiques, Tirana 1969, 143–163.

Ducellier, A., *Façade maritime de l' Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessaloniki 1981.

Душанић, С., *Из историје касноантичког рударства у Шумадији*, Старинар 40–41 (1989–90) 217–223.

Dušanić, S., *Roman mining in Illyricum: historical aspects*, Pubblicazione di *Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico in età greca e romana. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25–27 settembre 2003*, a cura di G. Urso, Pisa, Edizioni ETS, 2004 (I convegni della Fondazione Niccolò Canussio. 3) 247–270.

Dhamo, Dh., *Kisha e Shën Mërisë në Vaun i Dejës*, Studime historike 3 (1964) 47–66.

Ђекић, М., *Традиционално градитељство Велике Хоче*, Велика Хоча, бисер Метохије, Београд 2003, 79–122.

Ђокић, Н., *Напад принца Мусе на Србију 1412. г.*, БГ 1 (2002) 23–37.

Ђокић, Н., Стевић, М., *Краћи прилози историји града Сталаћа*, Расински анали 3 (2005) 47–55.

Ђокић, Н., *Прилог проучавању фортификацијских система Моравске Србије*, Моравска Србија — историја, култура, уметност, Крушевац 2007, 265–291.

Ђокић, Н., Рашковић, Д., *Град Сталаћ — Капија Поморавља*, Весник ВМ 34 (2007) 11–28.

Đondović, B., *Herceg-Novi u srednjem vijeku*, Boka: zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti 13–14 (1982) 31–53.

Ђорђевић, И., *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994.

Ђорђевић, И., *О средњовековној цркви Св. Николе у Врању*, ВГ 26–27 (1993–94) 25–44.

Ђорђевић, С., *Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1976. до 1980. године*, Рашка баштина 2 (1980) 285–366.

Ђорђевић, С., *Козник*, Рашка баштина 2 (1980) 333–336.

Ђурђев, Б., *Шехер Митровица*, Сремска Митровица, Сремска Митровица 1969.

Ђурић, В. Ј., *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974.

Ђурић, В. — Ћирковић, С. — Кораћ, В., *Пећка патријаршија*, Београд 1990.

Елезовић, Г., *О имену Шапца кроз векове, Заслон, град на Сави, град Сава, Шабац, Böğürtlen, Börğürdelen*, Гласник ЕИ 1 (1952) 29–57.

Елезовић, Г. — Шкриванић, Г., *Како су Турци после више опсада заузели Београд*, Београд 1956.

Engel, P., *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* I, Budapest 1996.

Engel, P., *Zur Frage der bosnisch-ungarischen Beziehungen in XIV und XV Jahrhundert*, Südost-Forshungen 56 (1997) 27–42.

Ердељановић, Ј. — Николић, Р., *Трговачки центри и путеви по српској земљи у средњем веку и у ново доба*, Београд 1899.

Eubel, C., *Hierarchia catholica medii aevi* I, Monasterii 1913.

Žeravica, L., *Grobovi ispod stećaka na Pavlovcu kod Sarajeva*, GZM BiH 37 Arheologija (1982) 179–205.

Živković, P., *Tvrtko II Tvrtković — Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Sarajevo 1981.

Živković, P., *Ivaniš Nelipić izmedju Mletačke Republike i bosanskog kralja Tvrtka II Tvrtkovića*, Radovi FF u Zadru 27–14 (1987–88) 151–170.

Živković, T., *On the foundation of Ragusa: the tradition vs. facts*, ИЧ 54 (2007) 9–25.

Живојиновић, М., *Аделфаши у Византији и средњовековној Србији*, ЗРВИ 11 (1968) 241–270.

Живојиновић, М., *Историја Хиландара* I, Београд 1998.

Зарковић, Б., *Хошачка мешохија: први хиландарски посед у Србији*, Лепосавић — Косовска Митровица 2002.

Здравковић, И., *Петрич — град (Мала и Велика Калеја)*, Старинар 1 (1950) 219–222.

Здравковић, И., *Град Медун код Тишограда*, Зборник заштите споменика културе 3 (1953) 127–133.

Zdravković, I. M., *Kratki terenski podaci o našim gradovima: Prizrenac kod Novog Brda i Prilepac kod Novog Brda*, Vesnik VM 4 (1957) 329–334.

Zdravković, I., *Kratki terenski podaci o našim gradovima*, Vesnik VM 5 (1958) 221–242.

Zdravković, I., *Kratki terenski podaci o našim gradovima, 15. Grad Kulič*, Vesnik VM 5, 11 (1958) 296–298.

Здравковић, И., *Истраживачки конзерваторски радови извршени на граду Маглићу у Ибарској клисури 1960. и 1961*, Зборник заштите споменика културе 14 (1963) 45–57.

Здравковић, И., *Истраживање остатака двораца у Брњацима, Рибнику и Некудиму и неких споменика у њиховој околини*, Зборник заштите споменика културе 17 (1966) 65–75.

Здравковић, И., *Смедерево, највећа српска средњовековна тврђава (саграђена 1430. године под руководством византијског архистратега Ђорђа Кантакузина)*, Старинар 20 (1969) 423–429.

Здравковић, И., *Средњевековни градови у Србији*, Београд 1970.

Здравковић, И., *Средњовековни градови и дворци на Косову*, Београд 1975.

Здравковић, И. — Јовановић, В., *Врхлаб — летњи дворац краља Милутина*, Старинар н. с. 15–16 (1964–65) 261–266.

Zečević, E., *Rezultati istraživanja srednjovekovnog Svača*, Glasnik SAD 5 (1989) 112–116.

Зечевић, Е., *Накит Новог Брда из археолошке збирке позног средњег века*, Београд 2006.

Zirojević, O., *Grad Kulič*, VIG 3 (1967) 233–246.

Зиројевић, О., *Лесковац у XV и XVI веку*, ЛЗ 9 (1969) 165–170.

Зиројевић, О., *Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683)*, Зборник ИМС 7 (1970) 3–197.

Зиројевић, О., *Смедерево од пада под турску власт до краја 16. века*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, Београд 1970, 193–200.

Зиројевић, О., *Смедеревски санџакбег Али-бег Михалоглу*, Зборник ИМС 3 (1971) 9–27.

Зиројевић, О., *Марково кале код Врања*, ВГ 7 (1971) 287–290.

Зиројевић, О., *Вучитрнски и призренски санџак у време владавине Сулејмана Величанственог*, ИЧ 19 (1972) 263–275.

Зиројевић, О., *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974.

Зиројевић, О., *Око имена Шехиркеј*, ИЧ 27 (1980) 233–236.

Златановић, М., *Архиљевица*, ВГ 20 (1987) 169–174.

Златановић, М., *Топонимија Прешевске Моравице*, ВГ 20 (1987) 115–139.

Златарски, В. Н., *История на българската държава през средните векове III*, София 1940.

Златарски, В., *История на българската държава през средните векове, том 3, Второ българско царство, България при Асеневци (1187–1280)*, София 1994[2].

Злетовска област, географско-историски осврт, ур. А. Апостолов, Скопје 1974.

Злоковић, И., *Прилози за историју поморства и трговине Будве*, Годишњак ПМК 12 (1964) 167–173.

Злоковић, М., *Поморство Новога за вријеме Твртkове и Косачине владавине*, Годишњак ПМК (1981–82) 41–58.

Zloković, M., *Prilozi za istoriju hercegnovskog kraja*, Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности 15–16 (1984) 275–287.

Иванишевић, В., *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.

Иванов, Й., *Северна Македония. Исторически издирвания*, София 1906.

Иванов, Й., *Български старини из Македония*, София 1931 (репринт: 1970).

Ивановић, М., *Црквени споменици 13–20. век*, Задужбине Косова, Призрен — Београд 1987, 387–552.

Ивановић, М., *Велика Хоча кроз векове*, Велика Хоча, бисер Метохије, Београд 2003, 21–44.

Ивановић, М., *Цркве Велике Хоче*, Велика Хоча, бисер Метохије, Београд 2003, 45–77.

Ивановић, Р., *Средњовековни баштенски поседи хумског епархијског властелинства*, ИЧ 9–10 (1959) 79–95.

Иванчевић, Д., *Београдска тврђава и њене светиње*, Београд 1970.

Ивић, А., *Стари српски печати и грбови*, Нови Сад 1910.

Ивић, А., *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929.

Илић, Р., *Ибар*, Насеља српских земаља 3, Београд 1905.

Исаиловић, М., *Ваљево и околне области у средњем веку*, Ваљево 1989.

Исаиловић, М., *Најстарији подаци о Ваљеву у писаним изворима*, Ваљево — постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 23–48.

Исаиловић, Н., *Омиш под влашћу Хрвоја Вукчића и борба за његово наслеђе*, ИЧ 54 (2007) 131–150.

Историја Београда, I–III, Београд 1974.

История на България,1–3, Втора българска държава, София 1982.

Историја Ниша I, Ниш 1983.

Историја Пљеваља, Пљевља 2009.

Историја српскога народа, књ. I–III, Београд 1981–1993.

Историја Црне Горе, књ. I–II, Титоград 1967–1970.

Jalimam, S., *Vranduk — kraljevski grad*, Travnik 1996.

Јанковић, М., *Липљанска епископија и Грачаничка митрополија*, ИЧ 29–30 (1982–83) 27–37.

Јанковић, М., *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.

Јастребов, И., *О православним српским старим и новим црквама у Старој Зети*, Гласник СУД 48 (1880) 358–389.

Јацановић, Д. — Живковић, Ј., *Археолошке „белешке" Николе Крстића*, Viminacium 11 (2000) 111–151.

Jaubert, A., *Géographie d'Edrisi*, vol. II, Paris 1840.

Јевтић, М. — Васиљевић, М., *Шабачка тврђава и постанак града*, Шабац у прошлости I, 405–446.

Jelenić, J., *Kultura i bosanski franjevci* I, Sarajevo 1912.

Јеремић, Р., *Хас Фоча*, Гласник СГД 11 (1925) 94–102.

Jerković, R., *Dvije stare tvrđave na ušću Neretve (Brštanik i Koš)*, Kalendar Napredak 31, Sarajevo 1941, 183–191.

Jerković, R., *Gdje je hercegov grad Nebojša?*, Kalendar Napredak, Sarajevo 1941.

Jireček, K., *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povjesti srednjega vijeka*, Dubrovnik 1915.

Jireček, K., *Skutari und sein Gebiet im Mittelalter*, Illyrisch-albanische Forschungen I, München — Leipzig 1916, 94–124.

Jireček, K., *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Sarajevo 1951.

Јиречек, К., *Војна цеста од Београда за Цариград и Балкански кланци*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 71–190.

Јиречек, К., *Гласинац у средњем вијеку*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 412–424.

Јиречек, К., *Стањанин*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 417–420.

Јиречек, К., *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 270, 283–284.

Јиречек, К., *Хришћански елемент у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 524–528.

Јиречек, К., *Романи далматинских градова средњег века*, Зборник КЈ II, Београд 1962, 51–66.

Јиречек, К., *Историја Срба*, Београд 1984.

Јовановић, А., *Накит у римској Дарданији*, Београд 1978.

Јовановић, Б., — Минић, Д. — Мркобрад, Д., *Споменици старог рударства и металургије на Руднику*, Гласник САД 4 (1987) 47–55; 5 (1989) 33–41.

Јовановић, В., *Борач и Честин*, ИГ 1–2 (1985) 7–34.

Јовановић, В., *Косовски градови и дворци (XI–XV век)*, Задужбине Косова, Призрен — Београд 1987, 363–384.

Јовановић, В. С., *Прилепац код Новог Брда. Прилог проучавању средњовековних градова*, Старинар 40–41 (1989–90) 295–302.

Јовановић, В., *Рибник код Призрена. Прилог проучавању средњовековних владарских дворова*, ЗРВИ 34 (1995) 79–89.

Јовановић, В. С., *Островица код Рудника. Прилог проучавању средњовековних градова у Србији*, Уздарје Драгославу Срејовићу: поводом шездесет пет година живота од пријатеља сарадника и ученика, Београд 1997, 511–531.

Јовановић, В. — Ћирковић, С. — Зечевић, Е. — Иванишевић, В. — Радић, В., *Ново Брдо*, Београд 2004.

Јовановић, Ј., *Градови Копријан и Јелица у доба Деспотовине*, ЛЗ 9 (1969) 257–261.

Јовановић, Ј., *Средњовековна Конча и Славиште*, ЛЗ 23 (1983) 413–415.

Јовановић, М., *Археолошка топографија, Археолошка истраживања у 1966. и 1967. години*, ВГ 3 (1967) 313–335.

Јовановић, М., *Археолошка топографија, Археолошка истраживања у 1968. години*, ВГ 4 (1968) 495–520.

Јовановић, С., *Насељавање долине Тимока*, Књажевац и околина, Београд 1999, 29–37.

Јовићевић, А., *Ријечка нахија (Црна Гора)*, Насеља српских земаља 7, СЕЗ 15, Београд 1911.

Јуришић, А., *Нова Павлица*, Београд 1991.

Jurišić, A. — Jordović, Č., *Lazarev grad Kruševac*, AP 4 (1962) 248–253.

Jurišić, A. — Jordović, Č., *Rezultati arheoloških ispitivačkih radova u Kruševcu*, Saopštenja 9 (Beograd 1970) 289–306.

Кајмаковић, З., *Живопис у Добруну*, Старинар н. с. 13–14 (1962–63) 251–260.

Kajmaković, Z. *Stari grad Doboj — konzervatorski radovi 1962. godine*, NS 9 (1964) 43–61.

Калеши, Х., *Када је црква Свете Богородице Љевишке у Призрену претворена у џамију*, Прилози КЈИФ 28 (1962) 253–261.

Калић-Мијушковић, Ј., *Београд у средњем веку*, Београд 1967.

Калић, Ј., *Опис Београда у XV веку*, Зборник ФФБ 12–1 (1974) 443–452.

Kalić, J., *Was verstand man in der mittelalterlichen serbischen Städten unter „Kula“*, Balkanoslavica 7 (1979) 15–24.

Калић, Ј., *Србија и Београд почетком XV века*, Годишњак ГБ 25 (1978) 97–105.

Калић, Ј., *Назив Рашка у старијој српској историји (IX–XII век)*, Зборник ФФБ 14–1 (1979) 79–92.

Калић, Ј., *Пиротски крај у средњем веку*, Пиротски зборник 8–9 (1979) 185–201.

Калић, Ј., *Дунав у ратовима 15. века*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 109–127.

Калић, Ј., *„Градац“ у Ваљеву*, Ваљево — постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 11–22.

Калић, Ј., *Претече Жиче: крунидбена места српских владара*, ИЧ 44 (1997) 77–85.

Калић, Ј., *Рашка истраживања*, ИЧ 47 (2000) 11–23.

Калић, Ј., *Срби у позном средњем веку*, Београд 1994, 2001[2].

Калић, Ј., *Београд у међународној трговини средњег века*, Европа и Срби, средњи век, Београд 2006, 307–323.

Калић, Ј., *Земун у 12. веку*, Европа и Срби, средњи век, Београд 2006, 409–443.

Калић, Ј., *Ниш у средњем веку*, Европа и Срби, средњи век, Београд 2006, 369–407.

Калић, Ј., *Област Смилис у 12. веку*, Европа и Срби, средњи век, Београд 2006, 59–71.

Калић, Ј., *Рашки велики жупан Урош II*, Европа и Срби, средњи век, Београд 2006, 153–173.

Калић, Ј., *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219*, Европа и Срби, средњи век, Београд 2006, 113–153.

Калић, Ј., *Темељи културне историје Срема*, Срем кроз векове, Београд — Беочин 2007, 31–43.

Karaiskaj, Gj., *Të dhëna mbi arkitekturën dhe punimet e konservimit në kalanë e Shurdhahut (Sarda)*, Monumentet 10–1 (1975) 133–150.

Karaiskaj, Gj., *Furnizmi me ujë i kalasë së Shkodrës në mesjete*, Monumentet 29–1 (1985) 59–73.

Karaiskaj, Gj., *Qyteti shqiptar i Sardës*, Monumentet 33–1 (1987) 73–79.

Карановић, М., *Историјско-етнографске цртице о жупама Рами и Скопљу*, ГЗМ БиХ 50 (1938) 73–94.

Катанић, Н., *Фазе изградње Голубачког града*, Саопштења 19 (1987) 181–197.

Катић, Т., *Сувоземни пут од Београда до Видина према дневнику похода Мустафа-паше Ћуприлића 1690. године*, ИЧ 47 (2001) 103–114.

Кендерова, С. — Бешевлиев, Б., *Балканският полуостров изобразен в картите на ал-Идриси. Палеографско и историко-географско изследване* I, София 1990.

Klaić, V., *Građa za topografiju i historiju hlivanjske župe i grada Hlivna*, Vjesnik HAD 1928, 15–25.

Klaić, N., *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971.

Кнежевић, Б., *Рудничка Сребрница са црквом Светог Николе*, Саопштења 32–33 (2000–01) 29–48.

Кнежевић, М., *Плавско-гусињски регион. Услови за развој туризма*, Београд 1979.

Ковачевић-Којић, Д., *О Јањеву у доба средњовековне српске државе*, ИГ 1–4 (1952) 121–126.

Kovačević-Kojić, D., *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961.

Ковачевић-Којић, Д., *Прилог проучавању занатства у Новом Брду и околини*, Зборник ФФБ 8–2 (1964) 525–532.

Kovačević-Kojić, D., *Zvornik (Zvonik) u srednjem vijeku*, Godišnjak DI BiH 16 (1965) 19–34.

Ковачевић-Којић, Д., *О средњовјековном тргу на мјесту данашњег Сарајева*, Споменица Јорја Тадића, Зборник ФФБ 11–1 (1970) 353–362.

Ковачевић, Д., *Дубровачка насеобина у Смедереву у доба Деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, Београд 1970, 103–120.

Kovačević-Kojić, D., *O knezovima i gradskim naseljima srednjovekovne Bosne*, Radovi FF u Sarajevu 6 (1970–71) 333–345.

Ковачевић-Којић, Д., *Приштина у средњем веку*, ИЧ 22 (1975) 45–75.

Ковачевић-Којић, Д., *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978.

Kovačević-Kojić, D. — Palavestra, V. — Kajmaković, Z., *Drina u doba Kosača*, NS 14–15 (1981).

Kovačević-Kojić, D., *Fojnica u srednjem vijeku*, Fojnica kroz vijekove, Sarajevo 1987, 36–61.

Ковачевић-Којић, Д., *Борач — средиште Земље Павловића*, Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 47–64.

Ковачевић-Којић, Д., *Друштвена структура рударских градова*, Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV), Београд 2007, 293–309.

Ковачевић-Којић, Д., *Дубровчани занатлије у средњовјековној Сребреници*, Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV), Београд 2007, 381–403.

Ковачевић-Којић, Д., *Изглед Сребрнице у дубровачким изворима (1352–1460)*, Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV), Београд 2007, 204–218.

Ковачевић-Којић, Д., *Истакнутији Дубровчани у Сребреници у доба Деспотовине*, Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV), Београд 2007, 405–516.

Ковачевић-Којић, Д., *О домаћим трговцима у средњовјековној Сребреници*, Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV), Београд 2007, 429–439.

Ковачевић-Којић, Д., *Фрањевци у градским насељима средњовјековне Босне*, Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV), Београд 2007, 237–252.

Ковачевић, Љ., *Трг Брсково и жупе брсковска и љубовиђска*, Глас СКА 30 (1891) 3–16.

Ковачевић, М., *Средњовековна тврђава Крушевац*, Старинар 17 (1966) 137–142.

Ковачевић, М., *Црква „S. Maria in Castello“*, Старинар 20 (1970) 181–184.

Kovačević, M. — Minić, D., *Gornja Drina u doba Kosača*, AP 18 (1976) 184–186.

Ковачевић, М., *Профана архитектура средњовековног Крушевца*, Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, Београд 1982.

Ковијанић, Р., *Барски маслињаци XIV вијека*, ИЗ 1–2 (1958) 319–321.

Kovijanić, R., *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV–XVI vijek)* I, Cetinje 1963; II, Titograd 1974.

Kovijanić, R. — Stjepčević, I., *Kotorski kovači XIV vijeka*, IZ 1–2 (1956) 127–132.

Kovijanić, R. — Stjepčević, I., *Kulturni život starog Kotora (XIV–XVIII vijek)*, Perast 2003.

Коледаров, П., *Политическа география на средновековната българска държава*, II (1186–1396), София 1989.

Komata, D., *Varreza arbërore e Shurdhahut*, Iliria 9–10 (1979–80) 105–113.

Кораћ, В., *Св. Сергије (Срђ) и Вакх на Бојани*, Старинар н. с. 12 (1961) 35–44.

Кораћ, В., *Градитељска школа Поморја*, Београд 1965.

Кораћ, В., *Седишта двеју западних Савиних епископија: Стон и Превлака*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 85–91.

Кораћ, В., *Свети Пантелејмон у Нишу, задужбина Стефана Немање*, Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви, Историја и предање, Београд 2000, 163–169.

Кораћ, В., *Истраживање остатка храма св. Пантелејмона у Нишу*, ЗРВИ 39 (2001–02) 103–115.

Костић, Д., *Где је била кула Небојша?*, Београд 1931.

Костић, К., *Историја Пирота*, Пирот 1973.

Костић, М., *Опис војске Јована Хуњадија при поласку у бој на Косову*, Гласник СНД 1 (1925) 79–91.

Костић, М. А., *Књажевац и стари књажевачки округ у прошлости и садашњости*, Београд 1933.

Костић, М., *Да ли је средњевековни град Копријан данашњи Курвин град*, ЛЗ 7 (1967) 154–156.

Костић, М., *Прешевска котлина*, ВГ 5 (1969) 93–105.

Kravari, V., *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris 1989.

Krekić, B., *Albanians in the Adriatic Cities: Observations on Some Ragusan, Venetian, and Dalmatian Sources for the History of the Albanians in the Late Middle Ages*, The Medieval Albanians, Athens 1998, 209–233.

Kreševljaković, H., *Stari bosanski gradovi*, NS 1 (1953) 7–45.

Kreševljaković, H. — Kapudžić, H., *Stari hercegovački gradovi*, NS 2 (1954) 9–22.

Kreševljaković, H., *Kamengrad*, NS 4 (1959) 21–34.

Крстић, А., *Понишавље у XV веку*, Београд 2001.

Крстић, А., *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, ИЧ 49 (2002) 139–162.

Крстић, А., *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната (15. век — прва половина 16. века)*, Зборник МСИ 73 (2006) 27–55.

Крстић, А., *Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара*, ИЧ 53 (2006) 123–144.

Крстић, А., *Град Некудим и Некудимска власт*, ИЧ 55 (2007) 99–113.

Кузмановић-Цветковић, Ј., *Археолошка налазишта општине Прокупље*, Народни музеј Топлице — Прокупље. 40 година рада, Прокупље 1988, 9–27.

Кузмановић-Цветковић, Ј., *Прокупље. Град светог Прокопија*, Прокупље 2006.

Kurtović, E., *Motivi Sandaljeve prodaje Konavala Dubrovčanima*, Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku 38 (2000) 103–120.

Lafe, E., *Toponymes latinoromaines sur le territoire albanais*, Studia albanica 10–1 (1973) 161–167.

Лемајић, Н., *Срӣска елиӣа на ӣрелому еӣоха*, Сремска Митровица — Источно Сарајево 2006.

Lexikon des Mittelalters III–V, Stuttgart 1999.

Liepopili, A., *Ston u srednjim vijekovima*, Dubrovnik 1915.

Лома, А., *Сӣарим ӣуӣевима (из средњовековне ӣоӣонимије ваљевског краја)*, Ономатолошки прилози 5 (1984) 197–209.

Лома, А., *Рани слојеви хришћанских ӣоӣонима на сӣаросрӣском ӣлу*, Ономатолошки прилози 11 (1990) 1–18.

Loma, A., *Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantinnos Porphyrogennetos*, ЗРВИ 38 (1999/2000) 87–161.

Лома, А., *Суӣиван, суӣулија, суновраӣ. Лексички ӣрагови раног ӣаганско- хришћанског ӣрожимања на сӣаросрӣском ӣлу*, *Кулӣ свеӣих на Балкану*, М. Детелић (ур.), Лицеум 5 (Крагујевац 2001) 25–37.

Лома, А., *Пракосово — словенски и индоевроӣски корени срӣске еӣике*, Београд 2002.

Lovrenović, D., *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387–1463*, Zagreb — Sarajevo 2006.

Luketić, M., *Budva, Sv. Stefan, Petrovac*, Budva — Cetinje 1966.

Лукетић, М., *Ђурђевац — средњовјековно уӣврђење Црнојевића*, Старине Црне Горе 3–4 (1965–66) 203–208.

Lučić, J., *Pelješac od dolaska Slavena do potpadanja pod vlast Dubrovačke republike*, Pelješki zbornik 2 (1980) 5–72.

Lučić, J., *Ston od VII stoljeća do godine 1333*, Zbornik radova u čest 650. obljetnice planske izgradnje Stona i Malog Stona, Ston 1987, 27–35.

Љубинковић, М., *Прокуӣачки налаз срӣског средњовековног накиӣа*, Зборник РНМ 1 (1958) 145–160.

Мадас, Д. — Гајић, А., *Надгробне ӣлоче и гробови цркве Богородице Пречисӣе у комӣлексу Ждрела у Горњачкој клисури*, Саопштења 15 (1983) 228–240.

Мадас, Д., *Резулӣаӣи сондажних исӣиӣивања средњовековних локалиӣеӣа у селу Мајдану на Руднику*, Зборник САД 2 (1985) 197–199.

Мадас, Д., *Средњовековно Ждрело — Десислалићи и Куveӣи*, Viminacium 10 (1995–96) 151–158.

Мадас, Д., *Ждрело — средњовековно уӣврђење, религијско и кулӣно седишӣе Млаве*, Археологија источне Србије, Београд 1997, 313–317.

Мазалић, Ђ., *Сӣарине ӣо околини Сарајева*, ГЗМ БиХ 51 (1940) 16–22.

Mazalić, Đ., *Starine u Dobrunu*, GZM BiH 53 (1941) 101–126.

Mazalić, Đ., *Hercegova crkva kod Goražda i okolne starine*, GZM BiH 52 (1941) 27–43.

Mazalić, Đ., *Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka*, Glasnik Hrvatskih Zemaljskih muzeja u Sarajevu 53 (1942) 31–94.

Mazalić, Đ., *Travnik i Toričan*, GZM BiH 3 (1948) 145–166.

Mazalić, Đ., *Biograd — Prusac*, GZM BiH 6 (1951) 147–189.

Mazalić, Đ., *Stari grad Jajce*, GZM BiH n. s. — Arheologija 7 (1952) 59–100.

Mazalić, Đ., *Tešanj*, GZM n. s. — Arheologija 8 (1953) 289–302.

Mazalić, Đ., *Vinac i Doboj*, GZM BiH n. s — Arheologija 13 (1958) 233–240.

Мазалић, Ђ., *Звоник (Зворник) — сӣари град на Дрини*, ГЗМ БиХ н. с. — Историја и етнологија 10 (1955) 73–118; 11 (1956) 243–278.

Максимовић, Д. — Паламаревић, О., *Марково кале код Врања*, ВГ 20 (1987) 141–167.

Максимовић, Љ., *Визанӣијска ӣровинцијска уӣрава у доба Палеолога*, Београд 1972.

Манасӣир Ресава, исӣорија и умеӣносӣ, прир. В. Ј. Ђурић, Деспотовац 1995.

Mandić, D., *Franjevačka Bosna*, Rim 1968.

Мандић, М., *Археолошке црӣице из Босне*, Старинар 4 (1928) 9–13.

Манкен, И., *Дубровачки ӣаӣрицијаӣ у 14. веку*, Београд 1960.

Мано-Зиси, Ђ., *Рудник*, Старинар 6 (1931) 137–139.

Мано-Зиси, Ђ., *Сӣара црква у Смедереву*, Старинар н. с. (1951) 153–173.

Манојловић-Николић, В., *Средњовековни накиӣ из Ћуӣрије — Равно*, Истраживања 16 (2005) 179–185.

Manojlović, V. — Đorić, M., *Srednjovekovna grnčarija sa lokaliteta Horreum Margi — Ravno — Ćuprija*, Vesnik VM 33 (1988) 37–48.

Marinković, A., *Teritorijalno širenje Dubrovačke komune/Republike i crkve njezinih svetaca*, Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku 45 (2007) 219–234.

Marinović, A., *Razvitak vlasti u srednjevekovnom Kotoru*, HZ 10–1, 4 (1957) 83–110.

Марић, Р., *Новац Рудишӣа*, Нумизматичар 2 (1935).

Марић, Р., *Сӣудије из срӣске нумизмаӣике*, Београд 1956.

Марјановић-Вујовић, Г., *Заӣадно ӣодграђе*, Историја Београда I, Београд 1974, 302–306.

Марјановић-Вујовић, Г., *Голубац, средњовековни град*, Старинар 33–34 (1982–83) 65–69.

Марковић, В., *Брӣаник*, ИГ 2 (1956) 91–93.

Марковић, В., *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Г. Милановац 2002[2].

Марковић, М., *Натпис из града Копријана*, Старинар 12 (1937) 98–99.

Марковић, П., *Земун од најстаријих времена до данас*, Земун 1896.

Marković, P., *Dukljansko-barska metropolija*, Zagreb 1902.

Marković, S., *Benediktinska opatija Sv. Marije Ratačke kod Bara*, Studia Antibarensia, Gospa od Škrpjela, Perast 2006, 119–195.

Martinović, J., *Opisi i planovi gradova Kotora, Herceg-Novog i Budve iz biblioteke „Marciana" u Veneciji*, Godišnjak PMK 26 (1978) 125–130.

Мартиновић, J., *Опис зидина Будве и предлог за њихов поправак прота Gerolama из 1700. године*, Годишњак ПМК 17–18 (1979–80) 69–74.

Мартиновић, J., *Сто которских драгуља*, Ријека Црнојевића 1995.

Матанов, Х., *Княжеството на Драгаши*, София 1997.

Macan, T., *Saopćenja o povjesnim istraživanjima Radovana Jerkovića*, HZ 21–22 (1968–69) 501–512.

Meksi, A., *Kishat mesjetare të Shqiperisë së Mesme e të Veriut*, Monumentet 26–2 (1983) 77–114.

Mesić, M., *Pleme Berislavića*, Rad JAZU 8 (1869) 30–104.

Мијатовић, Ч., *Деспот Ђурађ Бранковић* 1, Београд 1880.

Мијовић, П., *Alata — Рибница — Подгорица*, Старинар 15–16 (1964–65) 69–93.

Мијовић, П. — Ковачевић, М., *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд — Улцињ 1975.

Мијовић, П., *Улцињски циборијум*, Старинар 16 (1985) 91–103.

Мијушковић, J., *Хумска властеоска породица Санковићи*, ИЧ 11 (1961) 20–51.

Mijušković, S., *Osnivanje bratovštine kotorskih pomoraca i njen statut iz 1463. godine*, Godišnjak PMK 17 (1969) 9–40.

Микулчиќ, И., *Минатото на Гостиварскиот крај преку археолошки наоди*, Гостиварскиот крај I, Гостивар 1970.

Микулчиќ, И., *Старо Скопје со околните тврдини*, Скопје 1982.

Микулчиќ, И., *Средновековни градови и тврдини во Македонија*, кн. 5, Скопје 1996.

Милаш, Н., *Стон у средњим вијековима*, Дубровник 1914.

Милинковић, М., *Средњовековно утврђење на Тријески код Горњег Милановца*, Зборник РНМ 18 (Чачак 1989) 131–136.

Милићевић, М., *Кнежевина Србија*, Београд 1876.

Миловановић, Д., *Уметничка обрада племенитих метала на тлу Србије од позне антике до 1690. године*, Београд 1985.

Милојевић, Б. Ж., *О значају Сталаћске клисуре и околних удолина за људски живот*, Географски гласник 13 (1951) 338–340.

Милојевић, С., *Историја Лесковца у средњем веку*, ЛЗ 27 (1987) 11–22.

Милојевић, С., *Мусићи*, ИЧ 33 (1987) 5–36.

Милошевић, Г., *Трговиште — средњовековно насеље*, НЗ 11 (1987) 207–208.

Милошевић, Г. — Ђурић, С., *Црква св. Прокопија*, Старинар н. с. 38 (1987) 83–109.

Милошевић, Г., *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997.

Милошевић, Г., *„Италијански план" Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средњовековног и античког града*, Ниш и Византија, Ниш 2005, 149–162.

Милутиновић, С. — Васиљевић, М., *Топографско-историјски речник Подриња*, Годишњак Међуопштинског историјског архива у Шапцу 22 (1988).

Миљковић, Е., *Ваљевски крај у првим деценијама турске власти*, Ваљево — постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 152–161.

Миљковић, Е., *Пљевља и нахија Кукањ у другој половини XV века*, ГЗМ Пљевља 1 (1999) 157–167.

Миљковић-Бојанић, Е., *Смедеревски санџак 1476–1560. Земља, насеља, становништво*, Београд 2004.

Миљковић, Е. — Крстић, А., *Браничево у 15. веку. Историјско-географска студија*, Пожаревац 2007.

Minić, D., *The role of Stalać in Serbia of Prince Lazar*, Balcanoslavica 11–12 (1984–85) 147–152.

Минић, Д., *Цигларска пећ у Сталаћу*, Старинар 40–41 (1988–90) 312–313.

Минић, Д. — Вукадин, О. — Ђорђевић, С., *Средњовековни град Сталаћ*, Рашка баштина 1 (1975) 185–198.

Минић, Д. — Вукадин, О. — Ђорђевић, С., *Средњовековни Сталаћ* (каталог изложбе), Крушевац 1979.

Мирковић, М., *Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији*, Београд 1968.

Митровић, К., *Вук Гргуревић између Мехмеда II и Матије Корвина (1458–1465)*, БГ 2 (2003) 19–30.

Митровић, К., *Пет писама деспота Вука Гргуревића*, БГ 3–4 (2004–05), 63–83.

Mitrović, K., *Mletački episkopi Kotora (1420–1513)*, Beograd 2007.

Михаиловић, Д., *Црква у Рамаћи — нови споменик сликарства моравске школе*, Саопштења 1 (1956) 147–155.

Михаљчић, Р., *Где се налазио град Петрус?*, Прилози КЈИФ 34, 3–4 (1968) 264–267.

Михаљчић, Р., *Јелеч*, Нови Пазар и околина, Београд 1969, 155–158.

Михаљчић, Р., *Крај Српског Царства*, Београд 1975, 69.

Михаљчић, Р., *Град у преломном раздобљу*, Социјална структура српских градских насеља (12–18. век), Смедерево — Београд 1992, 113–123.

Мишић, С., *Поход султана Мусе на Деспотовину и источна српско-турска граница*, ИГ 1–2 (1987) 75–88.

Мишић, С., *Стон и Пељешац од 1326. до 1333. године*, ИЧ 42–43 (1996) 25–32.

Мишић, С., *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.

Мишић, С., *Пирот под српском влашћу у средњем веку*, Пиротска буна 1836, Пирот 1997, 49–56.

Мишић, С., *Историјска географија у житијима светог Симеона и светога Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 93–105.

Мишић, С., *Земља у држави Немањића*, Годишњак ДИ 4, 2–3 (1997), Београд 1999, 133–146.

Мишић, С., *Мостарски крај у средњем веку*, Срби у Мостару, Београд 2001, 11–34.

Мишић, С., *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002.

Мишић, С., *Краљ Стефан Урош II Милутин и Бугари*, БГ 2 (2003) 5–18.

Мишић, С., *Територијално-управна организација Полимља*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 73–88.

Мишић, С., *Саобраћај на Дунаву и његовим притокама у средњовековној Србији*, Черно море между изтока и запада. Река Дунав мост между народи и култури, IX Понтийски четения, Варна 16–17 май 2003, Варна 2004, 137–143.

Мишић, С., *Насељеност Полимља у средњем веку*, МЗ 6 (2005) 63–78.

Мишић, С., *Потарје у средњем веку*, ГЗМ Пљевља 5 (2006) 9–17.

Мишић, С., *Територијална организација Браничева (12–15 век)*, Браничево кроз војну и културну историју Србије I–3, Пожаревац 2006, 11–17.

Мишић, С., *Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку* (проблем деурбанизације и урбанизације), МЗ 7 (2007) 119–126.

Мишић, С., *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, Моравска Србија: историја, култура, уметност, Крушевац 2007, 7–18.

Мишић, С., *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, Делиград од устанка ка независности 1806–1876, Београд 2007, 1–8.

Мишић, С., *Жупа и нахија Сенице у средњем веку,* МЗ 8 (2009) 31–39.

Мишковић, Ј., *Опис рудничког округа*, Гласник СУД 34 (1872) 178–335.

Мишковић, Ј., *Књажевачки округ*, Гласник СУД 49 (1881) 57–121.

Mócsy, A., *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, Routledge: London 1974.

Мргић, Ј., *Жупе и насеља „земље“ Усоре*, ЈИЧ 1–2 (2000) 27–45.

Мргић-Радојчић, Ј., *Доњи Краји — крајина средњовековне Босне*, Београд 2002.

Mrgić-Radojčić, J., *Rethinking the territorial development of the medieval bosnian state*, ИЧ 51 (2004) 47–50, 59.

Mrgić, J., *Transition from late medieval to early Ottoman settlement pattern*, Südost-Forschungen 65–66 (2006–07) 50–86.

Мргић, Ј., *Лијевче поље — белешке о насељима и природи (15–19. век)*, ИЧ 55 (2007) 171–199.

Мргић, Ј., *Северна Босна (13–16. век)*, Београд 2008.

Mrkobrad, D., *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji*, Beograd 1980.

Мркобрад, Д. — Богосављевић, Д., *Истраживање средњовековног рударства и металургије на Руднику*, Зборник РНМ у Чачку 18 (1988) 37–56.

Мркобрад, Д., *Рас — Постење: фазе развоја*, ЗРВИ 36 (1997) 203–217.

Мркобрад, Д., *Средњовековно рударство на простору источне Србије*, Археологија источне Србије, Београд 1997.

Мркобрад, Д., *Стефан Немања и традиција рашког епископског средишта*, Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, Београд 2000, 249–255.

Mutapčić, S., *Pavlovac (nekropola stećaka)*, GZM BiH — Arheologija 37 (1982) 167–177.

Мутафчиев, П., *Владетелите на Просек*, Сборник на БАН 1 (1913) 1–85.

Мушовић, Е., *Брвеник у турским изворима XV и XVI века*, НЗ 16 (1992) 55–74.

Nadilo, B., *Pregled utvrda južnog Korduna i ruševine Cetingrada*, Građevinar 54 (2002) 11, 691–692.

Накићеновић, С., *Бока (антропогеографска студија)*, Београд 1913.

Наумов, Е. П., *Народное восстание в г. Которе и которской области (1380 г.)*, Национально-освободительное движение южных славян, Москва 1966, 3–16.

Наумов, Е., *Господствующий класс и государственная власть в Сербии XIII–XIV вв.*, Москва 1975.

Недељковић, Б., *Дубровник у сватовима кнеза Лазара Ђурђевића*, Зборник ФФБ 8–2 (1964) 479–523.

Недков, Б., *България и съседните и земи през XII век според „Географията“ на Идриси*, София 1960.

Ненадовић, С., *Размишљања о архитектури цркве Благовештења у Смедереву*, Зборник РНМ 9–10 (1979) 403–424.

Нешковић, Ј., *Смедеревски град*, Смедерево 1975.

Николић, М., *Два средњовековна града у југозападној Србији*, Ужички зборник 4 (1975) 35–44.

Новаковић, С., *Српске области X и XII века*, Гласник СУД 48 (1880) 1–151.

Новаковић, Ст., *Белешке к историји Шапца и шабачке владичанске столице*, Годишњица НЧ 9 (1887) 1–34.

Новаковић, Ст., *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас СКА 76–46 (1908) 1–62.

Новаковић, Ст., *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960.

Новаковић, Ст., *Земљиште радње Немањине*, Списи из историјске географије, Београд 2003, 3–58.

Новаковић, С., *Немањићке престонице Рас — Пауни — Неродимља*, Списи из историјске географије, Изабрана дела, II, Београд 2003, 213–250.

Odavić, D., *Predhodni izveštaj sa arheoloških iskopavanja na srednjovjekovnom gradu Mičevcu*, Tribunia 7 (Trebinje 1983) 213–215.

Omiš i Poljica, Omiš — Zagreb 2006.

Ostojić, I., *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. II: *Benediktinci u Dalmaciji*, Split 1964.

Павловић, Д., *Шабачка тврђава*, Старинар 5–6 (1954–55) 305–315.

Павловић, И., *О св. Луци и преношењу његовог тела*, Гласник СУД 51 (1882) 70–100.

Павловић, Л., *Музеј и споменици културе Смедерева: Цркве из доба смедеревских Бранковића*, Смедерево 1972.

Павловић, Љ., *Колубара и Подгорина*, Насеља српских земаља 4 (1907).

Павловић, Љ., *Антропогеографија Ваљевске Тамнаве*, Насеља српских земаља 8 (1912).

Palavestra, V. — Petrić, M., *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Žepi*, Radovi ND SRBiH 24 (1964).

Palavestra, V., *Staro hercegovačko pleme Krmpotići*, Hercegovina 6 (Mostar 1987) 103–116.

Палавестра, В., *Хисторијска усмена предања из БиХ*, Београд 2003.

Palikruševa, G. — Stojanovski, A., *Debarska oblast u šezdesetim godinama XV veka*, Simpozijum o Skenderbegu, Priština 1969, 181–194.

Паровић-Пешикан, М., *Средњовековна некропола у Сремској Митровици*, Старинар 31 (1980) 179–191.

Паровић-Пешикан, М., *Античка Улпијана према досадашњим истраживањима*, Старинар н. с. 32 (1982) 57–72.

Пејић, П., *Пиротски град кроз векове*, Пирот 1996.

Pesty, F., *Az eltünt régi vármegyék* I, Budapest 1880.

Petković, S. — Ružić, M. — Jovanović, S. — Vuksan, M. — Zoffman, Zs. K., *Roman and medieval necropolis in Ravna near Knjaževac*, Belgrade 2005.

Petrić, M., *Porijeklo stanovništva*, Etnološko folkloristička istraživanja u Žepi, GZM BiH — Etnologija 19 (1964) 15–38.

Петровић, В., *Пљеваљски крај у позном средњем веку — прилог истраживању носилаца урбаног развоја*, ГЗМ Пљевља 2 (2001) 75–89.

Петровић, Ђ., *Прилог познавању Пријепоља у средњем веку*, Симпозијум СДСВ 8, Пријепоље 1980, 157–172.

Петровић, Ђ., *О сиру у средњовековном Дубровнику*, ИГ 1–2 (1988) 7–28.

Петровић, Н., *Пиротски град*, Старинар 5–6 (1956) 295–304.

Петровић, Н., *Демир Капија — архитектонски налази на сектору „Манастир“*, Старинар, н. с. 12 (1961) 217–226.

Petrović, P., *Timacum Minus et la vallée du Timok*, Inscriptions de la Mésie Supérieure. Vol. III–2, Beograd 1995.

Петровић, П. — Јовановић, С., *Културно благо књажевачког краја*, Београд 1997.

Петровић, С., *Српска митологија. Митологија, магија и обичаји*, Истраживање Сврљишке области, књ. 5, Ниш 2000.

Пириватрић, С., *Византијска тема Морава и „Моравије“ Константина VII Порфирогенита*, ЗРВИ 36 (1997) 173–201.

Пириватрић, С., *Једна претпоставка о пореклу бугарског цара Константина Асена „Тиха“*, ЗРВИ 46 (2009) /у штампи/.

Поповић, А., *Горњи Ибар средњега века*, Годишњица НЧ 25 (1906) 166–223; 26 (1907) 143–191.

Поповић, В., *Sirmium, град царева и мученика*, Сремска Митровица 2003.

Поповић, Д., *Пештерни споменици у средњовековној Србији. Резултати и правци истраживања*, Гласник Друштва конзерватора Србије 26 (2002) 105–109.

Popović, M., *Smederevska tvrđava — Mali grad*, AP 18 (1976) 115–120.

Popović, M., *La résidence du despote Djuradj Branković dans le châtelet de la forteresse de Smederevo*, Balcanoslavica 7 (1978) 101–112.

Поповић, М., *Средњовековна предграђа Београдског града*, Годишњак ГБ 25 (1978) 121–131.

Поповић, М., *Капије Смедеревског града*, Старинар 28–29 (1977–78) 213–230.

Поповић, М., *Средњовековна предграђа Београдског града*, Годишњак ГБ 25 (1978) 121–131.

Поповић, М., *Средњовековна црква Успења Богородице у Београду*, Зборник РНМ 9–10 (1979) 497–512.

Поповић, М., *Београдска тврђава*, Београд 1982.

Popović, M., *Ordnance in the Defensive System of the Smederevo Fortress During in the 15th Century*, Balcanoslavica 10 (1983) 107–132.

Поповић, М., *Стари град Рас*, Београд 1987.

Поповић, М. — Иванишевић, В., *Град Браничево у средњем веку*, Старинар н. с. 39 (1988) 125–179.

Поповић, М., *Утврђења Моравске Србије*, Свети кнез Лазар, Београд 1989, 71–87.

Popović, M., *Uticaj pojave topova na razvoj odbrambenih sistema srednjovekovnih gradova u Bosni*, Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi, Sarajevo 1989, 99–110.

Поповић, М., *Подручје средњовековне Глухавице*, НЗ 19 (1995) 69–88.

Поповић, М., *Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини*, Зборник за историју БиХ 1 (1995) 1–32.

Поповић, М., *Ужички град*, Београд — Ужице 1995.

Поповић, М., *Владарски и властеоски двор у средњовековној Босни*, Зборник за историју БиХ 2 (1997) 3–13.

Popović, M., *Tvrđava Ras*, Beograd 1999.

Поповић, М., *Ка проблему средњовековних цркава Смедеревског града*, Старинар 50 (2000) 201–219.

Поповић, М., *Средњовековни Добрун*, Старинар 52 (2002), Београд 2003, 93–114.

Поповић, М., *Утврђења Земље Павловића*, Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 91–110.

Поповић, М., *Липовац — трагови средњовековног властеоског боравишта*, Саопштења 34 (2002), Београд 2003, 157–176.

Поповић, М. — Симић, Г., *Утврђења у Србији. Дани европске баштине*, Смедерево — Београд 2003.

Поповић, М., *Црква св. Прокопија у Прокупљу*, Старинар 53–54 (2003–04) 311–313.

Поповић, М., *Смедеревски град — проблеми истраживања и обнове*, Смедеревски зборник 1 (2006) 29–39.

Поповић, П., *Споменица петстогодишњице Смедеревског града*, Београд 1931.

Поповић, С., *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1994.

Popović, T. K., *Herceg-Novi. Istorijske bilješke (1382–1797)* I, Herceg-Novi 1924.

Поповић, Т., *Дубровачка колонија у Смедереву од 1459. до краја 16. века*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, Београд 1970, 143–148.

Поповић, Т., *Дубровчани у Смедереву, Латини у балканској чаршији*, Социјална структура српских градских насеља (12–18. век), Смедерево — Београд 1992, 139–147.

Прилеп и Прилепско низ историјата I, Прилеп 1971.

Prendi, F., *Le lieu de sepulture de Scanderbeg*, Deuxième confèrence des études albanologiques I, Tirana 1969, 297–306.

Прокупље у праисторији, антици и средњем веку, Прокупље 1999.

Pulaha, S., *The Towns of the Dukagjin Plateu and Kosova in the Ottoman Land Registres of the Second Half of the 16th Century*, The Albanians and their Territories, Tirana 1985, 394–434, 397–398.

Puljić, I. — Škegro, A., *The Diocese of Sarsenterensis*, AV 57 (2006) 219–241.

Пурковић, М., *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац 1934.

Пурковић, М., *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978.

Pušić, I., *Rose in the early Middle Ages*, Balcanoslavica 6 (1977) 117–130.

Радић, Р., *Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века*, ЗРВИ 24–25 (1986) 193–205, 223–234.

Радић, В. — Иванишевић, В., *Оставе српског средњовековног новца у збирци Народног музеја у Београду*, Зборник РНМ 17–1 (2000) 285–307.

Радовановић, В., *Где су се налазила непозната села и мезре у околини Београда која се помињу у турским катастарским пописима од 1476. до 1566.*, Годишњак ГБ 22 (1975) 29–45.

Радојевић, М. Р., *Рудник у прошлости*, Београд 1971.

Радојичић, Ђ. Сп., *Григорије из Горњака*, ИЧ 3 (1951–52) 85–107.

Радојичић, Ђ. Сп., *Феудална породица Багаш из Врања*, ВГ 1 (1965) 19–23.

Радојчић, Н., *О неким господарима града Просека на Вардару*, Летопис МС 259 (1909) 1–19; 260 (1909) 32–40.

Радојчић, Н., *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 65–73.

Радонић, Ј., *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини 15. века*, Нови Сад 1905.

Радонић, Ј., *Donado da Lezze и његова „Historia turchesca“*, Годишњица НЧ 32 (1913) 330–331.

Радонић, Ј., *Споразум у Тати 1426. и српско-угарски односи од 13. до 16. века*, Глас СКА 187 (1941) 117–232.

Радонић, Ј., *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку*, Споменик СКА 95 (1942) 35–73.

Ракоција, М., *Црква у Горњем Матејевцу код Ниша*, Славни град Ниш на крстопутини векова, Ниш 1997, 55–85.

Ракоција, М., *Манастириште св. Ђорђа код села Каменице поред Ниша*, Славни град Ниш на крстопутини векова, Ниш 1997, 86–104.

Ракоција, М., *Резултати археолошких истраживања у порти цркве св. Николе у Нишу и покушај убикације епископске цркве светог Прокопија*, Гласник Друштва конзерватора Србије 26 (2002) 127–132.

Rački, F., *Hrvatska prije XII vijeka*, Rad JAZU 56 (1881) 63–140.

Raunig, B., *Osnovni izvještaj o iskopavanju srednjovjekovne utvrde Vranduk 1968. godine*, Srednjovekovna Bosna i evropska kultura, Zenica 1973, 453–469.

Рашковић, Д., *Налази римског и византијског новца Народног музеја у Крушевцу, у подручју римског друма — via publica*, Нумизматичар 20 (1997) 111–112.

Рашковић, Д. — Ђокић, Н., *Резултати рекогносцирања античких налазишта и комуникација на подручју јужног Темнића*, Гласник САД 13 (1997) 135–146.

Рашковић, Д., *Појединачни налази римског и византијског новца Народног музеја Крушевца*, Нумизматичар 21 (1998) 103–110.

Рашковић, Д., *Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју*, Трећа југословенска конференција византолога (Крушевац 10–13. мај 2000), Београд — Крушевац 2002, 64–70.

Rizaj, S., *Rudarstvo Kosova i susednih oblasti od XV do XVIII veka*, Priština 1968.

Ризнић, М., *Старине у планини Мојсињи и околини*, Старинар 8, 1–2 (1891) 71–87.

Родић, Н., *Сврљишки одломци јеванђеља; XIII век*, Сврљиг 1999.

Rokai, P., *Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda*, Godišnjak FF NS 12–1 (1969) 89–107.

Рокаи, П., *Из средњовековне историје Новог Сада*, Зборник МСИ 11 (1975) 105–110.

Рокаи, П., *„Бродови“ на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 139–175.

Ruvarac, I., *O prienosu tela sv. Luke u Smederevo*, Rad JAZU 5 (1868) 178–187.

Руварац, И., *Прилошци к објашњењу извора српске историје*, Гласник СУД 47 (1879) 177–218.

Руварац, И., *Три додатка к расправи „Бановање Тврдка бана“*, GZM BiH 6 (1894) 1–16, 611–620.

Руварац, И., *О ковинским привилегијама*, Зборник И. Руварца, Београд 1934, 426–438.

Rupčić, B., *Ubikacija Vrulje, stare, dosad nepoznate župe kod Ljubuškog*, Rad JAZU 322 (1961) 265–284.

Русић, Б., *Поље дебарско*, Годишен зборник ФФС 7 (1954) 123–184.

Русић, Б., *Жупа Дебарска*, Скопље 1957.

Савчева, Е., *Севастократор Стрез*, Годишник са Софийския университет „Климент Охридски“, Исторически факултет 68 (1974) /1979/ 65–97.

Saraçi, Gj., *Të dhëna të reja për kishat e Danjës*, Iliria 1 (1989) 241–252.

Saria, B., *Iz numizmatičke zbirke Narodnog Muzeja u Beogradu. IV. Kičevska ostava. Prilog staro-srpskoj numizmatici*, Старинар 3 (1924–25).

Sedić, G., *Banja Luka i okolica na nekim kartama XVI–XVIII vijeka*, Istorijski zbornik 3 (Banja Luka 1981) 167–178.

Sijarić, M., *Nadgrobne ploče tri bosanska kralja*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 23 (2006) 229–256.

Simić, V., *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951.

Симић, В., *Плана, средњовековно насеље рударске привреде*, Гласник ЕИ 4–5 (1955–57) 1–18.

Симић, В., *Старо и савремено рударство у околини Авале*, Годишњак ГБ 4 (1957) 72–80.

Симић, Г., *Голубачки град*, Старинар 33–34 (1982–83) 71–86.

Симић, Г. — Симић, З., *Град Рам*, Саопштења 16 (1984) 31–55.

Симић, Г., *Палата Голубачког града*, Саопштења 22–23 (1990–91) 77–101.

Симић, Г. — Тодоровић, Д. — Брмболић, М. — Зарић, Р., *Манастир Ресава*, Београд 2007.

Симоновић, Ђ., *Проблем убикације рудника сребра и средишта нахије Железника (крај 15. и прва половина 16. века)*, Зборник радова ЕИ 11, 49–55.

Синдик, Д., *О првом помену Брскова*, ИЧ 56 (2008) 305–309.

Синдик, И., *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV века*, Београд 1950.

Синдик, И., *Однос града Будве према владарима из династије Немањића*, ИЧ 7 (1957) 23–35.

Скарић, В., *Жупа и град Борач у Босни*, Прилози КЈИФ 2 (1922) 184–188.

Скарић, В., *О географској номенклатури Босне и Херцеговине*, Гласник Географског друштва 13 (Београд 1927–28) 46.

Skok, P., *Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogennetos*, Zeitschrift für Ortsnamenforschung 4 (1928) 213–244.

Снегаров, И., *История на Охридската архиепископия* I, София 1924 (репринт 1995).

Соловјев, А., *Једна српска жупа за време Царства*, Гласник СНД 3 (1928) 25–43.

Соловјев, А., *Застава Стефана Душана над Скопљем године 1339*, Гласник СНД 15–16 (1936) 346–347.

Соловјев, А., *Пребегар у Брскову*, ЈИЧ 3 (1937) 270–275.

Спаравало, Љ., *Бијела кнеза Алексе Паштровића*, ИГ 1–2 (1981) 63–87.

Спасић, Д., *Средњовековни утврђени градови средњег Полимља*, МЗ 2 (1997) 35–69.

Спасић, Д., *Средњовековни утврђени градови пљеваљског краја*, ГЗМ Пљевља 1 (1999) 77–88.

Spahiu, H., *La ville haute-medievale albanaise de Shurdhah (Sarda)*, Studia albanica 10–1 (1973) 207–213.

Spahiu, H. — Komata, D., *Shurdhah (Sarda), La cité albanaise medièvale fortifie*, Iliria 3 (1975) 265–323.

Спремић, М., *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396–1479)*, Зборник ФФБ 7–1 (1963) 295–312.

Спремић, М., *Ратачка опатија код Бара*, Зборник ФФБ 8–1 (1964) 191–215.

Спремић, М., *Крушевац у XIV и XV веку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 9–25.

Спремић, М., *Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, ИЧ 23 (1976) 23–37.

Спремић, М., *Крупањ и Рађевина у средњем веку*, Рађевина у прошлости I, Крупањ 1986, 111–130.

Спремић, М., *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.

Спремић, М., *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије*, Ваљево — постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 93–110.

Спремић, М., *Бранковићи — обласни господари Косова*, Прекинут успон: српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 127–139.

Спремић, М., *Српски деспоти у Срему*, Срем кроз векове, Београд — Беочин 2007, 45–73.

Станић, Р., *Рушевине средњовековне цркве на Руднику*, Зборник РНМ у Чачку 2 (1971) 13–24.

Станић, Р., *Натпис из села Годачице код Краљева*, Старинар 24–25 (1973–74) 131–138.

Станић, Р., *Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године*, Рашка баштина 1 (1975) 281–331.

Станић, Р. *Козник код Александровца*, Рашка баштина 1 (1975) 321–322.

Станић, Р., *Средњовековне цркве у Сталаћу и околини*, Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, Београд 1980.

Станковска, Љ., *Прилог кон името на градот Прилеп*, Кралот Марко во историјата и во традицијата (Прилози од научниот собир одржан по повод 600-годишнината од смртта на кралот Марко) Прилеп, 23–25. јуни 1995. година, Прилеп 1997, 395–401.

Станојевић, М., *Тимок*, Насеља и порекло становништва 29 (1940) 397–475.

Стевовић, И., *О првобитном изгледу и времену градње цркве Св. Михаила у Стону*, ЗРВИ 35 (1996) 175–193.

Stjepčević, I., *Kotor i Grbalj*, Arhivska istraživanja Boke Kotorske, Gospa od Škrpjela, Perast 2003[2].

Стојановић, Љ., *Где је био град Копријан*, Прилози КЈИФ 7 (1927) 217–219.

Стојановски, А., *Врањски кадилук у XVI веку*, Врање 1985.

Стратимировић, Ђ., *Маркова кула у Вишеграду*, ГЗМ БиХ 3 (1891) 283–284.

Суботић, Г., *Краљица Јелена Анжујска — ктитор црквених споменика у Приморју*, ИГ 1–2 (1958) 131–147.

Schmitt, O. J., *Das Venezianische Albanien (1392–1479)*, München 2001.

Schmitt, O. J., *Die Venezianischen Jahrbücher des Stefano Magno als Quelle für die albanische und epirotische Geschichte (1443–1477)*, Südosteuropa. Von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung, München 2005, 133–182.

Szabo, Gj., *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1920.

Taljeran, V., *Zrnca za povijest Stona*, Dubrovnik 1935.

Тасић, Д., *Животопис средњевековне цркве у Прокупљу*, Зборник МС ЛУ (1967) 109–136.

Тодић, Б., *Манастир Ресава*, Београд 1995.

Тодић, Б., *Грачаница: сликарство*, Приштина 1999[2].

Томић, Е., *Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије*, Београд 1980.

Томић, Ј., *Црна Гора за морејског рата (1684–1699)*, Београд 1907.

Томовић, Г., *Поморска карта Ангелина Дулцерта из 1339. године*, ИЧ 19 (1972) 79–99.

Томовић, Г., *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974.

Томовић, Г., *Повеља манастира Леснова*, ИЧ 24 (1977) 73–102.

Томовић, Г., *Надгробни натпис Јефрема Ђурђа*, Истраживања 2 (Ваљево 1985) 75–80.

Томовић, Г., *Алтин у XIV и XV веку*, Становништво словенског поријекла у Албанији, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990, Титоград 1991, 153–166.

Томовић, Г., *Брезница*, Гласник Завичајног музеја у Пљевљима 1 (1999) 69–76.

Томовић, Г., *Жупа Морава и нахија Морава*, Рудо Поље — Карановац — Краљево, Београд — Краљево 2000, 33–44.

Томовић, Г., *Топлица у средњем веку*, Куршумлија кроз векове, Београд 2000, 13–23.

Томовић, Г., *Микротопонимија око града Раса према турском попису из 1468/9. године*, Споменица Милана Васића, Бања Лука 2005, 165–184.

Томоски, Т., *Исправки и дополненија на некои карти од средновековната историја на Македонија*, Годишен зборник ФФС 7 (1954).

Томоски, Т., *Средновековни градови во Македонија меѓу реките Вардар, Брегалница и Лакавица*, Годишен зборник ФФС 4–30 (1978) 270–277.

Томоски, Т., *Македонија низ вековите: градови, тврднини, комуникации*, Скопје 1999.

Тошић, В., *Велики челник Радич*, Зборник МСИ 13 (1976) 13–14.

Тошић, Г., *Надгробни споменици из збирке Народног музеја у Краљеву*, Гласник САД 13 (1997) 369–376.

Тошић, Ђ., *Брштаник у средњем вијеку*, Годишњак ДИ БиХ 21–27 (1976) 37–50.

Тошић, Ђ. *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987.

Тошић, Ђ., *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998.

Тошић, Ђ., *Гласинац у земљи Павловића*, Земља Павловића — средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 77–90.

Трајковић, Д., *За историју средњовековне Дубочице*, ЛЗ 5 (1965) 24–34.

Трифуновски, Ј., *Где се налазио град Славиште*, Гласник СГД 56–1 (1976) 105–107.

Трифуноски, Ј., *Дебар — антропогеографска испитивања*, Гласник ЕИ 2–3 (1953–54) /Београд 1957/.

Тричковић, Р., *Ћуприја и средње Поморавље до Првог српског устанка*, Бој на Иванковцу 1805. године, Београд 1979, 85–169.

Трпковић, В., *Турско-угарски сукоби до 1402*., ИГ 1–2 (1959) 93–120.

Trpković, V., *Oko „ustupanja" Stona i Pelješca Dubrovčanima*, IG 1 (1963) 39–60.

Truhelka, Ć., *Kraljevski grad Jajce*, Sarajevo 1904.

Truhelka, Ć., *Naši gradovi*, Sarajevo 1904.

Truhelka, Ć., *Grobnica bosanskog tepčije Batala*, GZM BiH 27 (1915) 365–374.

Thallóczy, L., *Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije*, GZM BiH 5 (1893) 181–184.

Thallóczy, L. — Šufflay, M., *Povijest Jajca (banovine, grada i varoši)*, Zagreb 1916.

Ћирковић, С., *Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана*, ИЧ 6 (1956) 139–152.

Ћирковић, С., *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.

Ћирковић, С., *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964.

Ћирковић, С., *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968.

Ћирковић, С., *Civitas Sancti Demetrii*, Сремска Митровица, Сремска Митровица 1969, 59–69.

Ћирковић, С., *О деспоту Вуку Гргуревићу*, Зборник МС ЛУ 6 (1970) 283–290.

Ћирковић, С., *Смедерево — престоница Српске деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, Београд 1970, 61–69.

Ćirković, S., — Kovačević-Kojić, D., *Zdravstvene prilike u srednjovekovnoj bosanskoj državi*, Acta historica medicinae, farmaciae, veterinae, X–2 (1970) 93–98.

Ћирковић, С., *Пријепоље у средњем веку*, Симпозијум СДСВ 3, Пријепоље 1976, 209–222.

Ћирковић, С., *Београд под краљем Душаном?*, Зборник ИМС 17–18 (1981) 38–42.

Ћирковић, С., *Владарски двори око језера на Косову*, Зборник МС ЛУ 20 (1984) 67–83.

Ћирковић, С., *Средњи вијек*, Бар, град под Румијом, Бар 1984, 9–34.

Ćirković, S., *Vlaštaci, stranica iz socijalne istorije*, Godišnjak DI BiH 39 (1988) 34–41.

Ћирковић, С., *Једна парница сребреничких фрањеваца*, Годишњак ДИ БиХ 40–41 (1989–90) 30–41.

Ћирковић, С., *Сеобе српског народа у краљевину Угарску у 14. и 15. веку*, Сеобе српског народа од 14. до 20. века, Зборник радова посвећен тристагодишњици велике сеобе Срба, Београд 1990, 37–46.

Ћирковић, С., *Народ Качића Јована Кинама*, ЗРВИ 32 (1993) 19–35.

Ћирковић, С., *„Црна Гора" и проблем српско-угарског граничног подручја*, Ваљево — постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 59–77.

Ћирковић, С., *Неваде — непознати утврђени град у Србији*, ИГ 1–2 (1995) 13–21.

Ћирковић, С., *Двор српских владара: од утврђења до градског насеља*, Работници, војници, духов-

ници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 423–434.

Ћирковић, С., *Дубровчани као предузетници у рударству Србије и Босне*, Работници, војници, духовници, 113–135.

Ћирковић, С., *Католичке парохије у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, 240–258.

Ћирковић, С., *Производња злата, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка новог века*, Работници, војници, духовници, 79–104.

Ћирковић, С., *Одјеци витерско-дворјанске културе у Босни*, Работници, војници, духовници, 446–454.

Ћирковић, С., *„Насељени градови" Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација*, ЗРВИ 37 (1998) 9–32.

Ћирковић, С., *Преци Немањини и њихова постојбина*, Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, Београд 2000, 21–29.

Ћирковић, С. — Ковачевић-Којић, Д. — Ћук, Р., *Старо српско рударство*, Београд 2002.

Ћоровић, В., *Сребреница за владе деспота Стефана (1413–1427)*, Прилози КЈИФ 2 (1922) 61–77.

Ћоровић, В., *Брсково*, Гласник СГД 21 (1934) 40–49.

Ћоровић, В., *Хисторија Босне*, Београд 1940.

Ћук, Р., *Царица Мара*, ИЧ 25–26 (1978–79) 53–97.

Ћук, Р., *Два стара трга у Полимљу*, ИЧ 29–30 (1982–83) 39–46.

Ћук, Р., *Србија и Венеција у 13. и 14. веку*, Београд 1986.

Ћук, Р., *Бреза и Комарани — средњовековна насеља у Полимљу*, ИЧ 34 (1987) 61–73.

Ћук, Р., *Прилог проучавању рударства на Копаонику у средњем веку*, ИГ 1–2 (1989) 23–38.

Ћук, Р., *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, МЗ 2 (1996) 7–24.

Ћук, Р., *Тоболчаревићи — Дубровчани пореклом из Пријепоља*, ИГ 1–2 (1996) 19–29.

Ћук, Р., *Пљевља и пљеваљски крај у дубровачкој архивској грађи*, ГЗМ Пљевља 1 (1999) 55–67.

Ћук, Р., *Дубровчани — закупци царине у Олову*, Земља Павловића — средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 247–258.

Ћурчић, С., *Грачаница: историја и архитектура*, Приштина 1999[2].

Ujević, A., *Imotska Krajina,* Imotski 1991.

Урошевић, А., *Горња Морава и Изморник*, Насеља и порекло становништва 28, Београд 1935.

Урошевић, А., *Вучитрн. Антропогеографска монографија*, Гласник СНД 19 (1938) 215–229.

Урошевић, А., *Новобрдска Крива река*, Насеља и порекло становништва 32, Београд 1950.

Урошевић, А., *Приштина (антропогеографска истраживања)*, Зборник радова САНУ 14 (1951) 3–26.

Фекете, Е., *Учешће св. Саве (или његових сарадника) у изради Жичке повеље*, Зборник МС ФЛ 2 (1959) 76–87.

Ферјанчић, Б., *Византија и јужни Словени*, Београд 1966.

Ферјанчић, Б., *Сирмијум у доба Византије*, Сремска Митровица, Сремска Митровица 1969, 33–56.

Ферјанчић, Б., *Крушевац и околина до 1371. године*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 3–9.

Ферјанчић, Б., *Византинци у Србији прве половине 15. века*, ЗРВИ 26 (1987) 173–212.

Ферјанчић, Б., *Манастириски људи у византијском и српском граду*, Социјална структура српских градских насеља (12–18. век), Смедерево — Београд 1992, 51–66.

Ферјанчић, Б., *Проблем византијског наслеђа у северозападној Србији*, Ваљево — постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 49–58.

Ферјанчић, Б., *Стефан Немања у византијској политици друге половине XII века*, Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, Београд 2000, 31–44.

Ферјанчић, Б. — Ћирковић, С., *Стефан Душан, краљ и цар (1331–1355)*, Београд 2005.

Ферлуга, Ј., *Византијска управа у Далмацији*, Београд 1957.

Figurić, A., *Trebinje nekada i danas*, Ljubljana 1939.

Филиповић, М., *Прозор*, Гласник СГД 18 (1932) 1–16.

Filipović, M., *Varošica Olovo s okolinom*, Beograd 1934.

Филиповић, М., *Град и предео Бирач*, ЈИЧ 5 (1939) 212–214.

Филиповић, М. С., *Гласинац. Антропогеографско-етнолошка расправа*, Насеља и порекло становништва 32, Београд 1950, 177–463.

Филиповић, Н., *Поглед на османски феудализам (са посебним освртом на аграрне односе)*, Годишњак ДИ БиХ 4 (1952) 5–146.

Филиповић, Н., *Неколике биљешке око Смедерева*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, Београд 1970, 121–142.

Filipović, N., *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo 1971.

Foretić, V., *Kada je i kako Stonski rat došao pod vlast Dubrovnika*, Pelješki zbornik 1 (1976) 81–92.

Foretić, V., *Povijest Dubrovnika do 1808 (od osnutka do 1526)*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1980.

Ханџић, А., *Шабац и његова околина у 16. вијеку*, Шабац у прошлости I, Шабац 1960, 117–146.

Ханџић, А., *Стари град Нови на Сави. Прилог историји старих тврђава*, Годишњак ДИ БиХ 14 (1964) 239–251.

Handžić, A., *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, POF 12–13 (1965) 47–74.

Handžić, A., *Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku*, Godišnjak DI BiH 18 (1970) 141–194.

Handžić, A., *Izgradnja lađa kod Novog na Savi u XVI vijeku*, POF 22–23 (1972–73) 83–111.

Handžić, A., *Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni*, Prilozi 10–2 (1974) 155–162.

Handžić, A., *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975.

Handžić, A., *Rudnici u Bosni u drugoj polovini XV stoljeća*, POF 26 (1978) 7–41.

Ханџић, А., *О организацији војне крајине босанског ејалета у XVII стољећу*, Прилози Института за историју 23 (Сарајево 1988) 45–60.

Харди, Ђ., *„Руски краљеви Галиције“: дародавци манастира Светог Димитрија на Сави*, Истраживања 15 (2004) 49–61.

Хаџи Васиљевић, Ј., *По Тетовској области*, Братство 29 (1938) 183–209.

Храбак, Б., *Пирот и Дубочица у дубровачким документима од краја XV до половине XVII столећа*, ИГ 1–2 (1951) 114–117.

Храбак, Б., *Дубровачка насеобина у копаоничком руднику Белом Брду*, Огледи 1 (Београд 1952) 55–67.

Храбак, Б., *Трг Ваљево у средњем веку*, ИГ 3–4 (1953) 91–102.

Храбак, Б., *Прошлост Пљеваља по дубровачким документима до почетка XVII столећа*, ИЗ 11 (1955) 1–38.

Храбак, Б., *Средњевековни рудник и трг Рудиште под Авалом*, Годишњак ГБ 3 (1956) 99–105.

Храбак, Б., *Дубровчани у Ваљеву у феудално доба*, Гласник ИА Ваљево 2–3 (1967) 5–13.

Храбак, Б., *Мостови под Београдом у 16. и 17. веку*, Годишњак ГБ 21 (1974) 7–13.

Храбак, Б., *Пословни људи Полимља (1350–1700)*, Симпозијум СДСВ 3, Пријепоље 1976, 235–257.

Hrabak, B., *Herceg-Novi u doba bosanskohercegovačke vlasti (1382–1482)*, Boka: zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti 10 (1978) 7–31.

Храбак, Б., *Дубровчани у Угарској и њихове везе са Београдом и Србијом (1300–1541)*, Годишњак ГБ 27 (1980) 57–69.

Храбак, Б., *Трговачке и саобраћајне везе Новог Пазара*, НЗ 4 (1980) 3–18.

Храбак, Б., *Под окриљем млетачког лава*, Бар, град под Румијом, Бар 1984, 35–53.

Храбак, Б., *Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина*, Зборник РНМ у Чачку 16 (1986) 5–86.

Храбак, Б., *Извозно-увозна и транзитна трговина Љеша са зетским Приморјем и Јадраном 1280–1506*, ИЗ 1–4 (1993) 31–64.

Hrabak, B., *Goražde od XIV do XVI veka*, JIČ 2 (1997) 7–40.

Храбак, Б., *Привреда Бара у XIV и XV веку*, Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања, Подгорица 1999, 167–197.

Храбак, Б., *Фоча до краја XVIII века*, Београд 1999.

Храбак, Б., *Беле Цркве — манастирски трг сребра*, Куршумлија кроз векове, Београд 2000, 23–31

Храбак, Б., *Дубровчани у Дубочици и Лесковцу у феудално доба*, ЛЗ 41 (2001) 339–357.

Цветковић, Б., *Манастир Липовац, прилог проучавању*, ЛЗ 39 (1999) 79–100.

Csánki, D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* II, Budapest 1894.

Црква Св. Луке кроз вјекове, Зборник радова са научног скупа, Котор 1997.

Црногорчевић, М., *Ђурђевац (црква Св. Георгија у Поборима)*, Шематизам православне епархије бококоторске, дубровачке и спичанске, Дубровник 1901.

Црнчевић, Д., *О првобитној функцији цркве Успења Пресвете Богородице у Смедереву*, ИЧ 54 (2007) 63–91.

Цуњак, М., *Ископавање унутрашњег простора старе цркве у Смедереву*, Саопштења 16 (1984) 249–257.

Цуњак, М., *Смедеревска тврђава: новија истраживања*, Смедерево 1998.

Цуњак, М., *Рам и рамска тврђава кроз векове*, Пожаревац — Смедерево 2008.

Čanak-Medić, M., *L'architecture de la premiere moitie de XIIIeme siecle* II, Beograd 1995.

Чаусидис, Н., *Средновековни наоди од Просек*, Годишен зборник ФФС 14–40 (1987) 171–196.

Čelebić-Blehova, L., *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500. Kotorski distrikt*, Podgorica 2006.

Čelić, Dž., *Počitelj na Neretvi*, NS 7 (1960) 5–50.

Čemere, Z., *Srednjovekovni manastiri Banata i Pomorišja*, Kikinda 2008.

Čerškov, E. — Popović, Lj., *Ulpiana*, Glasnik MKM 3 (1958) 275–280.

Чремошник, Г., *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд 1933, 6–17.

Čremošnik, G., *Nekoliko napomena o Brskovu i Kragujevačkoj ostavi*, GZM BiH 14 (1959) 9–11.

Шабановић, Х., *Управна подјела југословенских земаља под турском владавином до Карловачког*

мира 1699. год., Годишњак ДИ БиХ 4 (1952) 171–204.

Šabanović, H. — Palavestra, V., *Žepa i njena okolina u prvim decenijama turske vlasti*, Etnološko folkloristička istraživanja u Žepi, GZM BiH — Etnologija 19 (1964) 39–44.

Šabanović, H., *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982.

Шалипуровић, В., *Нека питања границе Босне и Херцеговине и деспотовине у 14. и 15. веку и места и положај неких средњовековних градова у средњем Полимљу*, Симпозијум СДСВ 7, Пријепоље 1979, 195–208.

Шаферова, Л. А., *Землевладение и домовладение в Которе в первой половине XIV века, Хозяйство и общество на Балканах в средние века*, Калинин 1978, 50–74.

Šerović, P., *Iz istorije starog Risna*, Godišnjak PMK 10 (1962) 27–40.

Šidak, J., *Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom Ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku*, HZ 1 (1980–81) 275–290.

Šišić, F., *Važan prilog za povijest ugarsko-bosanskih ratova*, Vjesnik Zemaljskog arkiva 6 (1904) 123–135.

Шкриванић, Г., *Жичко епархиско властелинство*, ИЧ 4 (1952–53) 147–170.

Шкриванић, Г., *Косовска битка*, Цетиње 1956.

Шкриванић, Г., *Властелинство Св. Стефана у Бањској*, ИЧ 6 (1956) 177–199.

Шкриванић, Г., *Именик географских назива средњовековне Зете*, Титоград 1959.

Шкриванић, Г., *Fra Mauro, il Mappatondo*, ИЧ 12–13 (1963) 157–166.

Škrivanić, G., *Gradovi i utvrđenja u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, VIG 2 (1969) 109–153.

Шкриванић, Г., *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, ИЧ 20 (1973) 125–137.

Шкриванић, Г., *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.

Шкриванић, Г., *Идрисијеви подаци о југословенским земљама (1154)*, Monumenta cartographica Jugoslaviae II, Београд 1979, 9–23.

Шмит, Р. — Бошковић, Ђ., *Средњовековни градови у Војводини*, Војводина I, Нови Сад 1939, 301–330.

Шуица, М., *Босанска властеоска породица Бановићи*, ИГ 1–2 (1993) 25–35.

Шуица, М., *Немирно доба српског средњег века. Властела српских обласних господара*, Београд 2000.

Шуица, М., *Приповести о српско-турским окршајима и „страх од Турака“ 1386. године*, ИЧ 53 (2006) 93–122.

Šundrica, Z., *Stonski rat u XIV stoljeću (1333–1399)*, Pelješki zbornik 2 (1980) 73–190.

Šunjić, M., *Kada je mletačka posada ušla u hercegovu tvrđavu Visući?*, Godišnjak DI BiH 15 (1966) 197–199.

Šunjić, M., *Venecija i poslednji bosanski kraljevi (1420–1463)*, Hercegovina 4 (Mostar 1985) 81–90.

Šunjić, M., *Trogirski izvještaji o turskom osvojenju Bosne*, Glasnik AD BiH 29 (1989) 139–157.

Шупут, М., *Црква у Старом Тргу*, Зборник ФФВ 12–1 (1974) 321–331.

Šufflay, M. v., *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien*, Illyrisch-albanische Forschungen I, München — Leipzig 1916, 188–281.

Šufflay, M. v., *Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters*, Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 63. Band 1, Wien — Leipzig 1924.

Шћепановић, Ж., *Средње Полимље и Потарје*, Београд 1979.

Шћепановић, Ж., *Преглед прошлости Бијелог Поља и околине до 1918. године*, Бијело Поље — Београд 1987.

Група аутора ЛЕКСИКОН ГРАДОВА И ТРГОВА СРЕДЊОВЕКОВНИХ СРПСКИХ ЗЕМАЉА

Редактор Синиша Мишић

Прво издање 2010. године

Издавач Завод за уџбенике, Београд
Обилићев венац 5
www.zavod.co.rs

Ликовни уредник Бранислав Николић

Графички уредник Александар Радовановић

Уводни текстови Синиша Мишић, Јелена Мргић

Превод Весна Јевтић

Лектор и коректор Владимир Ранчић

Илустратор Александар Станојловић

Картограф Милован Миливојевић

Фотографије

Мирјана Ристић-Дамјановић (све фотографије изузев: Котор, Митрополија код Ждрела, Росе, Херцег Нови,
Петрова црква у Расу, Рас, Маглич, Звечан, Козник, Прокупље и Пирот, Милешевац код Пријепоља),
Данко Страхинић (Котор, Митрополија код Ждрела, Росе, Херцег Нови),
Миодраг Никић (Петрова црква у Расу),
ЈП Београдска тврђава (© Рас, Маглич, Звечан, Козник, Прокупље и Пирот),
„Crni bombarder!!!“ (Милешевац код Пријепоља @ Wikimedia Commons),
Душан Јовановић, Војислав Јовановић и Мирослав Јеремић
(фотографије из монографије „Дрина“, © Завод, 2005),
Владислав Валешински (фотографије из монографије „Морава“, © Завод 2006)

Копјутерска припрема и дизајн Давор Палчић, palcic@eunet.rs

Обим 22 ¾ ауторских табака

Формат 24 × 33 cm

Штампа Службени гласник, Београд

Рукопис предат у штампу априла 2010. године
Штампање завршено маја 2010. године